

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजराजसार्थभौसविरचितं

# चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणेश्वरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

मिचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।



THE  
CHAMPŪ-RĀMĀYANĀ

OF

KING BHOJA (1-5 Kāṇḍas)

AND

LAKSHMANĀ SŪRI (6th Kāṇḍa).

WITH THE COMMENTARY OF RAMĀCHANDRA BUDHENDRA.

---

EDITED

BY

WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PAṆSĪKAR.

---

Fifth Edition.

---

PUBLISHED

BY

TUKĀRĀM JĀYAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,  
Bombay.

---

1917.

(All rights reserved by the publisher.)

---

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge,  
at the 'Nirnaya-Sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

श्रीभोजराजसार्धभौमविरचितं

# चम्पूरामायणम् ।

लक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डम् ।

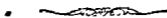


रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

• ( पञ्चमं संस्करणम् )

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा

वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।



तत्र '...'

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी

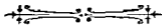
इत्येतः स्त्रीये निर्णयमागारयमुद्धरणेऽप्येच्छुयित्वा

प्राकाश्यं नीतम् ।

श्रीः ।

# श्रीभोजरांजविरचितं चम्पूरामायणम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितसाहित्यमञ्जूपाख्याख्यासमेतम् ।



## वालकाण्डम् ।

गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।  
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥  
शिवानन्दाश्रयगुरोश्चरणस्मरणं मम ।  
उत्साहशक्तिर्जं तेजस्तनोतु मुखपङ्कजे ॥  
विश्वेश विधिभार्तण्डचन्द्रेन्द्रोपेन्द्रवन्दित ।  
नमो गणपते तुभ्ये ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते ॥  
सीताकल्पलतान्वितं दशरथाम्बोराशिजं सोदरो-  
दारस्कन्धमभीष्टदं गुमनसां श्रेणीभिरामोदितम् ।  
नित्यं स्वाधितनन्दनं किसलयश्रीपद्मशाखोद्भवलं  
श्रीरामामरभूरुहं हृदि सदा सेवेऽर्थसमिद्धये ॥  
सुधाकरसुधाकराच्छरदभास्वराभास्वरा-  
चितकमविपश्चिकाकणनसादरा सादरा ।  
विरिञ्चिनवमोहनागमविशारदा शारदा ।  
मदीयरगनाहणे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥  
चत्पादाम्भोजरेणुं विबुधकविचराः प्रथ्य सिद्धाञ्जनं वा  
प्रजादृष्टेः प्रमीला पटुतरत्तमसा प्राप्तवत्या त्रिजायाः ।  
आसाद्योन्मेषमुराग्निधिमिव कवितां प्राप्सुख्यदुष्प्रार्थां  
निःप्रत्यूहं सुकस्मान्मं सुरवरनुतः पातु हेरम्बदेव ॥  
श्रीमार्त्तिलिङ्गदेशे च जयति विबुधश्रेणिकोर्टप्रकोटी-  
कोटीमालिङ्गभूतागणितगुणगणोऽस्तण्डपाण्डित्यशौण्डः  
धीरः शाण्डिल्यगोत्रः सङ्कलकविकुलाहादिसूक्तिप्रदीपो  
वीणोदाहार्यविद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रे बुधेन्द्रः ॥

नित्यं संप्रमजृम्भिता नटति यन्निहान्त्रणे भारती  
 ज्ञायन्ते कविपुंगवास्तनुभृतो यद्वक्त्रनिर्वर्णनात् ।  
 भोजक्षोणिभुजा पुरा विरचितश्चम्पूप्रबन्धोऽधुना  
 ! व्याख्यां तस्य करोमि मञ्जुलतरां साहित्यमधूपिकाम् ॥  
 व्याकुर्वन्ति नियद्गौरवभयान्निव स्फुटं युक्तिभि-  
 र्ये तेऽध्येतृजनप्रतारणपराः का नैपुणी वा ततः ।  
 वैखर्या वचसां कवीशहृदयं प्रख्यापयन्नन्वय-  
 द्वारैवाहमिहाखिलं प्रविष्टोऽभ्युक्तिव्रजोऽम्भितम् ॥

अथ खलु तत्रभवान्विचित्रसरसकविताकल्पलतामञ्जर्यामोदिताशेषवियुधसमाजो-  
 ऽनवयनिखिलविद्याभिज्ञः सर्वज्ञसावर्भौमो भोजनामा महाराजः समस्तसद्गुणमणि-  
 गणाभिरामस्य तारकब्रह्मरूपिणस्तत्रभवतः श्रीरामस्य चरितानुवर्णनं निःश्रेयसनिदानं  
 निजान्तरङ्गे निर्वर्ण्य 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये' । सद्यः परनि-  
 र्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यलंकारवचनप्रामाण्यात्, काव्यस्याने-  
 कश्रेयःसाधनतां 'काव्यालापांध वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च  
 पश्यन्, 'सकलकल्याणपरायणं श्रीरामायणं चम्पूप्रबन्धात्मना चिकीर्षुः, चिटीर्षि-  
 तानन्तरायपरिसमाप्तिप्रचयगमनलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनि-  
 देशो वापि तन्मुखम्' इत्याचार्यदण्डिवाक्यादाशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च  
 तत्रादौ लक्ष्मीशब्दपूर्वकमाशिषं प्रयुक्ते—

लक्ष्मीं तनोतु नितंरामितरानपेक्ष-  
 मङ्गिद्वयं निगमशाखिशिखाप्रवालम् ।  
 हैरम्बमम्बुरुहडम्बरचौर्यनिग्रं  
 विघ्नादिभेदशतधारधुरंधरं नः ॥ १ ॥

लक्ष्मीमिति । आदौ लक्ष्मीशब्दप्रयोगाद्गणगणादिशुद्धेरभ्युच्छयः । तदु-  
 क्तम्—'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लि-  
 पितो गणतोऽपि वा ॥' इति । निगमा वेदास्त एव शाखिनी वृक्षाः । 'वृक्षो मही-  
 रुहः शाखी' इत्यमरः । ब्राह्मादित्वादिनिः तेषां शिखा उपनिषदः । ता एव  
 शिखा अग्राणीति श्लिष्टरूपकम् । मालयश्च प्रतीयन्ते । तासां प्रवालं नवपल्लवम् ।  
 वेदान्तवेद्यमित्यर्थः । 'शिखा ऽालाकेकिमौल्योः शिखा शाखाप्रमौलिषु' इति  
 वैजयन्ती । 'प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे' इति शब्दार्णवे । अम्बुनि रोह-  
 तीत्यम्बुरुहं पद्मं तस्य यो डम्बरः सौभाग्यातिशयसंरम्भस्तस्य चौर्येऽपहरणे ।  
 ब्राह्मणादित्वात्त्यम् । निग्रमायत्तम् । अम्बुरुहसौभाग्यापहारीत्यर्थः । 'अपीनो-  
 निग्र आयत्तः' इत्यमरः । अतएव सादृश्यपर्यत्सानाहुपमा । अम्बुरेल्लत्र  
 दम्बन्ते भीरवोऽनेनेति डम्बरः । 'दमु उपशमे' । औणादिकत्वाद्द्वरप्रत्ययः,  
 शृपोदरादित्वाद्गणव्यत्ययश्च । सुबोधिनीकारम्—'इम्बु विक्रमे' इति यान्तो

त्वेत् । ननु 'अस्य महतो भूतस्य निःश्रुतितमेवैतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यादिवाक्याद्वैदान्मुत्पत्तिप्रवणात्कथमकृतकल्पमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या पागु-  
त्स्यष्टा स्वयंभुवा । आर्दी वेदमयी विद्या यतः सर्वेः प्रवर्तितः ॥' इति, श्रुतेरकृत्रिमत्वा-  
वगमात् । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्माण एव जूनेरर्थः ।  
एतत् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्माष्यकृद्भिः सन्ध-  
गिवेचितं तत्रैवानुसंधेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण । तेषामकृत्रिमवचनानां प्रकाश-  
नदशा पाठतोऽर्थतथ स्फुटीकरणप्रकारथ । महीसुरैः । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'आश्रमो-  
ऽस्त्रीद्विजात्यप्रजन्मभूदेववाङ्मवाः' इत्यमरः । तानन्तरेण तान्महीसुरान्विन्या । 'अन्त-  
रान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । मत्प्रणामो मत्कृतनमस्कारः क्व नु कुत्र वा निपतेत्प्रव-  
र्तंत । उक्तक्रमेण परमश्रेयोहेतूनां वेदविदां ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवायं  
नमस्कारो विधीयत इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवेदिवे  
नमस्कुयात्' इति । ततो ब्राह्मणा एव नमस्कार्या इत्येवताथ । तदुक्तं भगवता  
श्रीकृष्णेन महाभारते—'देवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् । ते मन्त्रा ब्रा-  
ह्मणाधीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥' इति । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रति विशेषणत्वा-  
देकावर्त्यलंकारः । तदुक्तमेकावल्याम्—'यत्र विशेषणभावः पूर्वपूर्वं प्रति क्रमेणैव ।  
भजति परंपरमेपालंकृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

इदानीं स्वचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपनिरूपणद्वारा सहृदयानां प्ररोचनामुत्पाद-  
यन्, तद्वचनायां निजरसनायाः प्रवृत्तिमाशास्त्रे—

गद्यानुबन्धरसमिथितपद्यसूक्ति-

हृद्या हि वाद्यकलया कलितेव गीतिः ।

तस्माद्घातु कविमार्गजुपां सुखाय

चम्पूप्रबन्धरचनां रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति । गद्यान्यपादवद्धानि । तदुक्तम्—'अपादः पदसंपातो गद्यं पद्यं चतुष्प-  
दम्' इति । गद्यानामनुबन्धेनानुपक्षेण यो रस आस्वादस्तेन मिथिता मिलिता पद्य-  
सूक्तिः पद्यानां सम्यग्रचना । 'आस्वादो ब्रह्मणि रसे' इति शब्दार्णवे । वाद्यकलया  
वीणावेषुमृदङ्गादिवाद्यगिरपेन । 'कला शिल्पे विद्वद्धौ' इति वैजयन्ती । कलिता मि-  
थिता गीतिर्गानविवेच ह्या मनोज्ञा हि । सहृदयहृदयाहादिनी खल्वित्यर्थः । तस्माद्-  
द्यपद्यमिथितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्देतोः । कवयन्ते रसोल्लसितशब्दार्थसंपदनप-  
रया गिरा वर्णयन्तीति कवयस्तान्मार्गजुपां तद्वर्तमानुवर्तिन्नाम् । कवितारसामिज्ञानामि-  
त्यर्थः । 'सुखाय हृदयानुरञ्जनार्थं ममेयं मदीया । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । रसना  
जिह्वा । चम्पूप्रबन्धरचनां 'गद्यार्पयात्मकं काव्यं चम्पूरित्याभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं  
काव्यं चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचनां निर्माणं दघातु । विशिष्टप्रबन्धरचनायां मदीया रस-  
ना प्रवर्ततामित्यर्थः । चमत्कारितया गद्यपद्यत्मकं काव्यं करोमीति तात्पर्यम् ।

अत्र पूर्ववाक्ये उपमानोपमेयमाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगार्थं नाच्छेत् पूर्णं उपमालंकारः—‘स्वतःसिद्धेन भिन्नं संमतेन च धर्मज्ञः न स्यादापम्येन वर्षस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥’ इति लक्षणम् । स च शब्देनानुप्रासेन च संसृज्यते ॥

ननु बाल्मीकिरचितेनैव धीरामायणेन मकलजनसंनृप्तेर्जायमानत्वात्तत्र पुनः कोऽयं नूतनप्रबन्धनिर्माणप्रथास इत्याशङ्क्य गोपपतिकं तत्प्रणयने स्वस्याधिकारं तावद्दर्शयति—

बाल्मीकीतीतरशुपुंगवकीर्तिलेश-  
स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम् ।  
गङ्गाजलभुञ्जि भगीरथयत्नलब्धैः  
किं तर्पणं न विद्धाति नरः पितृणाम् ॥ ४ ॥

बाल्मीकीति । बल्मीकस्यापलं बाल्मीकिः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—‘अथा-  
ब्रह्मान्महातेजा ब्रह्मा षोडशपितामहः । बल्मीकप्रभवो यस्मात्तन्माहाबल्मीकिरित्यनं ॥’  
इति । ‘अत इन् इतीन्’ । तेन गीता उपवर्णिता ये रशुपुंगवकीर्तिलेशाः । पुमान्गौरि-  
पुंगवोऽपमथेष्टः । ‘श्रेयोक्षणां तु पुंगवां’ इति वंजयन्ती । ‘गोरतद्वितलुकि’ इति  
समासान्तष्टच् । रशुपुंगवस्य रशुप्रेष्टस्य कीर्तदानंलाभ्यादिगुणसमुद्भवायाः समाख्या-  
या लेशा लवार्त्तः । ब्रह्मलोकप्रसिद्धस्य शतकोटिविस्तृतस्य धीरामचरितस्य ननुवि-  
दातिसहस्रसंख्यापरिमितग्रन्थेन धीरामायणेन कियत् एव वर्णितत्वान्कीर्तिलेशैरित्यु-  
क्तमित्यवगन्तव्यम् । अधुनेदानीं कथमपि महता यत्नेन । चम्पूप्रबन्धनिर्माणरू-  
पेणत्वर्थः । ‘ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादिकथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्ने  
गौरववाटयोः ॥’ इत्युत्पन्नमालायाम् । बुधानां तज्ज्ञानाम् । ‘ज्ञातृचात्रिमुखा बुधाः’  
इति क्षीरस्वामी । तृप्तिं संतृप्तिं करोमि । अत्र दृष्टान्तमाह—मुञ्जि भूलोके भगीरथेन  
राजा यत्नलब्धैः प्रयत्नेनार्जितः । अश्वमेधीयाश्चान्वेषणरतमये कपिलानलदग्धानां  
सगरात्मजानां स्वर्लोकप्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिबहुतरप्रयत्नेन वियन्मार्गाद्भवं प्रापि-  
तैरित्यर्थः । भगीरथप्रयत्न उत्तरत्र वक्ष्यते । गङ्गाजलमन्दाकिनीसन्निर्जनरः पितृणां  
तर्पणं निवापाञ्जलिदानेन संतृप्तिं न विद्धाति न करोति किम् । करोत्येवत्यर्थः ।  
अतोऽहमप्येवं करोमीति भावः । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः—‘यत्र वाक्यद्वये  
विभ्यप्रतिविम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यज्ञः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥’ इति  
लक्षणम् ॥

इत्थं स्वस्य प्रबन्धकरणे योग्यतां प्रसाध्य संप्रति कथां प्रस्ताति—

वाचं निशम्य भगवान्सं तु नारदस्य  
प्राचेतसः श्रुत्वासां प्रथमः कवीनाम् ।  
माध्यन्दिनाय नियमाय महर्षिसेव्यां  
पुण्यामवाप्तमस्तां तमसां निहन्वीम् ॥ ५ ॥



• वाचमिति । प्रवचसां प्रगल्भवचसां कवीनां ध्यासादिकवीनां प्रथम आद्यः । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थः । म प्रसिद्धः । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते’ इति । तुङ्गश्च उक्तार्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । भगवान् । ‘उत्पत्ति निधुनं चैव भूतानामागतिं गतिम् । चेति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥’ इत्युक्तलक्षणः । प्रचेतसोऽपलं प्राचेतसो वाल्मीकिः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । ‘प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान्मैत्रावरुणश्च सः । वाल्मीकिश्च’ इति विश्वः । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोपनीतया विवेदनयेति नरा जीवास्तेषां संबन्धि नारमज्ञानं द्यति खण्डयति श्रीनारायणदिव्यनामसंकीर्तनेनेति नारदः । तदुक्तं नारदीये—‘गायन्नारायणकथां सर्वलोकभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः ॥’ इति । अथवा ‘नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः’ इति नारदीयवचनान्नरः परमात्मा तस्य संबन्धि नारं परमात्मविषयकज्ञानं तद्ददात्युपदिशति परमकारुणिकतया मुमुक्षुभ्य इति नारदः । तेनास्य श्रद्धेयवचनत्वमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनियोगेन समागतस्य देवपिंप्रघरस्य बाधे निशम्य । ‘को न्वस्मिन्हांप्रते लोके’ इत्यादिनिर्ज-  
 • प्रश्नानुरूपोत्तरतया ‘मुने यक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः’ इत्यादिसंक्षिप्त-  
 चम्पूरामायणोक्तां श्रीरामगुणवर्णनरूपां वाचं श्रुत्वा । ‘गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्’ इति न्यायेन सकललोकगुरोर्नारदस्य मुखाच्छ्रवणविधेर्विहितत्वादिति भावः । ‘निशा-  
 म्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि’ इति भट्टमल्लः । ततो निशाम्यतेरिदं रूपम् । अन्यथा निशम्येति स्यात् । अत एवाह वामनः—‘निशम्यनिशम्यशब्दौ प्रकृतिभेदात्’ इति । ननु ‘उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽहुष्ठात्स्वयंभुवः’ इति भागवतप्रसिद्धं हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथाच—‘वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्यस्य रूपिणी । चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः ॥’ इति स्कान्दे पार्वती प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्धं शतकोटिप्रविस्तृतं रामचरितं भूलोकव-  
 त्तिचानुर्वर्ण्यतापत्रयविमोचनार्थं संक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारुणिकस्य ब्रह्मण एव भूर्मा स्वांशेन वाल्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रभृत्वं नारदस्योपदेष्टृत्वं च कथमुप-  
 पद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य संप्रदायप्रवर्तनार्थ-  
 मित्थमुपयुक्तत्वाद्मानुषपुत्तिरित्यलमतिप्रपञ्चेन । मध्ये भवो माध्यंदिनः । ‘मध्य-  
 शब्दस्य मध्यंदिनादेशो भवार्थप्रत्ययश्च स्यात्’ इति न्यासकारः । ‘मध्याह्वादि  
 मध्यंदिनशब्द एवोत्सादियु पठितः’ इत्यन्ये । तथाच—‘उत्सादिभ्योऽञ्’ ।  
 माध्यंदिनाय नियमाय । माध्याह्निकक्रियां कर्तुमित्यर्थः । महर्षिभिर्ऋषिप्रवैरः  
 सेव्यां स्नानसंभोगवन्दनाप्रनुष्ठानार्थमाश्रयितुं योग्याम् । महर्षिलक्षणं तु—‘तपः-  
 शौचपरा दान्ताः सुखवाचो बहुश्रुताः । वेदवेदाङ्गत्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥’  
 इति । कुतः । पुण्यापावनीम् । अतएव तमसामज्ञानानां निहर्त्री विनाशिनीम् ।  
 स्वसेवात्पराणामशेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदात्रीमित्यर्थः । तमसां तमसानधीमवाप ।  
 लक्षणयत् तत्तीरं प्रपित्यर्थः । अत्र तमसां तमसागिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृ-  
 त्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । लक्षणं तृक्तम् ॥

तत्र कंचन कौञ्चमिथुनादेकं पञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुविद्धं  
निधायतो वद्वानुकम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्षदनारविन्दच्छन्दोमयी  
काचिदेवं निसःसार सरस्वती ॥

तत्रेति । तत्र तमसातीरे । पञ्च शरा यस्य तेन पञ्चशरेण सरेण विद्धं प्रह-  
तम् । काममोहितमिति यावत् । 'कामः पञ्चशरः सारः' इत्यमरः । पञ्चभिः  
शरैर्विद्धमिति गम्यते । 'अरविन्दमशोकं च चूर्तं च नवमल्लिका । नीलोत्पल च  
पञ्चते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥' इत्यमरः । तथाभूतमपि व्याधेन लुब्धकेन । निपादे-  
नेति यावत् । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च नः' इत्यमरः । अनु पथा-  
द्विद्धं संप्रहृतम् । परमशोच्यतरमित्यर्थः । 'व्यध संप्रहारे' इति धातोः कर्मणि क्तः ।  
कौञ्चमिथुनात्काशी च कौञ्चश्च काशी चकविशेषी । 'कूट् कौञ्चोऽथ चकः कहः'  
इत्यमरः । 'पुमान्निधया' इत्येकशेषः । तयोर्मिथुनाद्वन्दात् । तन्मिथुनादित्यर्थः ।  
निर्धारणे पञ्चमी । 'स्त्रीपुंसां मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । कंचनकं पुमांसं निध्या-  
गतः पश्यतः । 'निवेष्टने तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । अतएव  
वद्वानुकम्पस्योत्पन्नकरणस्य । मन्त्री मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतुष्टयां महच्चि-  
त्तवृत्तित्वेन विद्धवेदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भावः । 'कृपा दयानुकम्पा  
स्यात्' इत्यमरः । भगवतो वाल्मीकेः । पदद्वयं व्याख्यातम् । वदनमरविन्दमित्ये-  
त्युपमितसमासः । न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकसमासः । तथा सत्यरविन्दस्य  
प्राधान्येन तस्मात्सरस्वतीनिःसराणायोगात् । छन्दोमध्यनुष्टुप्छन्दोनिबद्धा । 'द्वात्रिं-  
शदक्षरानुष्टुप्' इति छान्दसाः । छन्दःशब्दात्तादृष्ये मयद् । 'ठिष्ठाणन्-' इत्यादिना  
दीप् । काचिद्पूर्ववत् वक्ष्यमाणप्रकारा सरस्वती वाङ्मिःसंसार निजप्रयत्नं विनव  
निर्जगाम । 'गीर्वाण्वाण् सरस्वती' इत्यमरः । 'शृ गता' इति धातोर्लिट् ॥

तामेव सरस्वतीमाह—

मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ६ ॥

मा निपादेति । हे निपाद, त्वं शाश्वतीः समा अनन्तसंवत्सरान् । 'संवत्सरो  
वत्सरोऽच्यो ह्ययनोऽग्नी शरत्समाः' इत्यमरः । अलन्तसंदोगे द्वितीया । प्रतिष्ठां  
स्थितिं मा गमो मा प्राप्नुहि । क्षिप्रमेव म्रियसेत्यर्थः । गमेर्लुटि पुपादित्वाच्छेरडादेशः  
'न माहयोगे' इत्यङगमप्रतिषेधे वक्तव्येऽन्यापेक्षत्तदभावप्रतिषेधः । यद्यस्मात्काञ्च-  
मिथुनादेकं काममोहितं श्रीरामस्यैवैतद्विद्वानिति । इत्येर्लुटि इने, न्यतेः ।  
अयं शापत्वेन प्रवृत्तः शोकः । वाल्मीकेर्महर्षेरीश्वरानुग्रहेण कृत्स्नकाव्यार्थसंप्रहो-  
निःसृतः । संप्रहृषायम्—मा निपाद मा लक्ष्मीनिपीदति निष्टलमिन्निर्जिते मानिपाद  
लक्ष्मीनिवास थीराम, त्वं शाश्वतीः समाश्चिरकालं प्रतिष्ठामगमिः । अलण्डितैश्वर्या-  
नन्दसंपन्नो विजयी भवेत्यर्थः । यद्यतः कारणात्कौञ्चमिथुनात् 'कुञ्च गतिकोटिल्या-  
ल्पीभावयोः' इति धातोः कुञ्चां राक्ष्सी ककसी तस्या अपलं कौञ्चो राक्षसो रावणः ।

‘तस्यापलम्’ इत्यण् । तस्य पत्नी कौषी मन्दोदरी । अत्रापि पूर्ववदेकशेषः । तयो-  
मिधुनादेकं काममोहितं लोकविद्विष्टकर्माणं रावणमवधीः । एतेन महर्षिणा॥ वाल्मी-  
किना संप्रदायप्रवर्तकेन लक्ष्मीपतिरूपश्रीरामस्मरणरूपं मङ्गलं काव्यादाववैदयं कर्त्त-  
व्याशीर्षचरं कृतमित्यवगन्तव्यम् । इत्येवं सरस्वती निःससारेति मूर्खेण संवृण्वेः ।  
श्लोकाख्यमेतदानुष्टुभं वृत्तम्—‘पद्यमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरुपदकं च  
सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥’ इति वचनात् । ‘मानिपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः’  
इत्यत्र ‘प्रतिष्ठां तु अम गमः’ इति च्छेदः । न विद्यते मा यस्येति विग्रहः । तस्य  
संबुद्धिर्हे अम निर्भाग्य इति नारायणीये ॥

तदनु समयोचितकृत्यं निर्वर्त्य स्वाश्रमं प्रति गतवति भगवति  
वाल्मीकी

तदन्विति । तदनु ‘मानिपाद’ इत्यादिच्छन्दोनिबद्धाङ्निःसरणानन्तरम् ।  
भगवति पूज्ये वाल्मीकी । समयोचितं मध्याह्नकालोचितम् । ‘समयाः शपथाचार-  
कालसिद्धान्तसंबिदः’ इत्यमरः । कृत्यं स्नानसंध्यावन्दनादि कर्त्तुं निर्वर्त्य कृत्वा स्वा-  
श्रमं स्ननिकेतनं पर्णशालां प्रति गतवति प्रविष्टे सति ।

ततः किं प्रवृत्तमित्यत आह—

वाणीविलासमपरत्र कृतोपलम्भ-

मम्भोजभूरसहमान इवाविरासीत् ।

आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-

व्याजेन्द्रजालविधिसाधकपिच्छिकेव ॥ ७ ॥

वाणीति । अम्भोजं नारायणनाभिकमलं तत्र भवतीत्यम्भोजभूर्ब्रह्मा । तदुक्तं भा-  
गवते—‘यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः’ इति । ‘अन्येभ्योऽपि  
दृश्यते’ इति किप् । अपरत्र पुरुषान्तरे वाल्मीकी कृतोपलम्भं विहितानुपपन्नम् । तत्रोपल-  
म्भमानमित्यर्थः । वाण्याः ‘मा निपाद’ इत्यादिवाचः । सरस्वतीदेव्याधेति गम्यते ।  
विलासं लीलामसहमानोऽमृष्यमाण इवाविरासीत्प्रादुरभूत् । निजपरिग्रहस्य पुरुषा-  
न्तरासक्तिं को वा सहतेति भावः । वस्तुतस्तु परमकारुणिकतया महर्षेर्वात्मीकेर्व्या-  
धविद्वक्त्राश्चदर्शनानन्तरजनितशोकापन्नोदनार्थं निजाज्ञया प्रथमतो नारदोक्तमेवार्थं  
पुनः स्वयन्पुपद्भेऽं तत्समक्षं प्रत्यक्षोऽभूदिति तात्पर्यम् । युक्तं चैतदित्याह—अहमा-  
तीति । यत्कृतिर्यस्याम्भोजभुवः कृतिः क्रियाशक्तिः कर्त्री । अनेकविधो देवतिर्यङ्मनुष्या-  
दिभेदेन बहुप्रकारो यः प्रपञ्चः सगंः स इति व्याजोऽपदेशो यस्य स तथोक्तो य इन्द्रजा-  
लविधिः । ‘अदेशकालपारोक्ष्यं परोक्षस्यैव वस्तुनः । यत्रौपधादिभिः सोऽयमैन्द्रजाल-  
विधिः स्मृतः ॥’ इत्युक्तलक्षणः । तस्य साधकपिच्छिकेव निर्णयदकपिच्छविशेष इवाभाति  
प्रकाशते । अतएव तदुक्तं कौशहर्षेण सदर्शनेन महर्षेरिः शोकोत्पादनं तदपन्नोद्गमार्थं  
स्वस्याविर्भावश्चेति भावः । पिच्छिकेत्यत्र पिच्छैव पिच्छिका । स्वार्थे कप्रत्ययः ।  
कात्पूर्वस्येकारादेशः । यद्यपि ‘पिच्छबर्हं नपुसके’ इत्यमरः, तथाप्यार्वन्तोऽयं पिच्छा-

शब्दो निघण्ट्वन्तरेषु मृगयः । अथवा महाकविप्रयोगदर्शनात्समाधेयम् । ययोक्तं कृष्ण-  
कर्णागृतज्ञावे मन्त्रले-‘नवशिखिपिञ्जालाञ्छितम्’ । तथा ज्ञानवाशिष्ठे शाम्बरी-  
कोपुष्यामे—‘इत्युक्त्वा पिञ्जिका तेन भ्रामिता प्रसभं सभा । नानाविरचनावीजं  
मात्रेभ्य परमात्मता ॥’ इति । निरद्भुताः शत्रु कवयः सार्वपथीना इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।  
अत्र पूर्ववाक्ये वाण्योर्वाच्यप्रतीयमानयोः श्लेषभित्तिकाध्यवसाया मूलातिशयोक्तिर्नि-  
व्यूटा । असहमान इति जानिस्वहृपोत्प्रेक्षा । उत्तरवाक्ये तु प्रपथे व्याजशब्देन  
तत्त्वमपहृष्यन्द्रवालवारोपणादपहृष्यालंकारः । ‘व्याजादिशब्दैरमत्यत्वप्रतिपादनमप-  
हृतिः’ इति सर्वस्वसूत्रम् । तदुक्तीविता चेत्यं पिञ्जिकेत्युपमा । साचोक्तोत्प्रेक्षया  
परस्परनैरेक्ष्यात्संसृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । उक्षणं सूक्तम् ॥

ततः परमहर्षेण महर्षिणा विधिषदभ्यर्चितः परमेष्ठी मध्यलोकेऽपि  
स्ववृत्तं प्रकाशयितुं किल भवन्तमेघोर्पतिष्ठमानयानया भारत्या  
रामचरितं यथाश्रुतं व्याक्रियतामिति व्याहृत्यान्तरधात् ।

तत इति । ततः प्राहुर्भावानन्तरम् । परमहर्षेण । पितामहोऽयमेवंभूते मयि  
दययाविरभूदहो कृताधैतेति परमानन्दभरितेनेत्यर्थः । महर्षिणा ‘ऊर्ध्वरेतास्तपस्युप्रो  
नियताशी च संयमी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेदपिः ॥’ इत्युक्तालक्षणं  
उक्षितेन ऋषिप्रवरेण वाल्मीकिना । विधिवद्विष्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अभ्य-  
र्चितोऽर्घ्यपाद्यासनादिभिः पूजितः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा कर्ता ।  
‘परमे स्थः कित्’ इति कित् । इनिप्रत्यय औणादिकः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति  
सप्तम्या अलुक् । ‘स्थास्थिनृणाम्’ इति वक्तव्यात्पत्वम् । मध्यमलोके भूलोकेऽपि ।  
लोकत्रयपक्षेऽप्यस्य मध्यत्वादिति भावः । अपिशब्दो लोकान्तरप्रख्यातिं द्योतयति ।  
स्ववृत्तं निजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रख्यापयितुम् । किलेललीके । वस्तुतस्तु मच्छन्दादे-  
चेति भावः । भवन्तं त्वामेव । अन्यव्यवच्छेदार्थमेवकारः । तवैव योग्यत्वादिति  
भावः । एवकारोऽयं भारत्या वा संबध्यते । उपतिष्ठमानयानुवर्तमानयानया भवन्मु-  
खाभिर्गतया भारत्या ‘मा निपाद-’ इत्यादिसरस्वत्या । ईदृशैरेव श्लोकेरित्यर्थः ।  
रामचरितं श्रीरामचरित्रम् । श्रुतमनतिक्रम्य यथाश्रुतम् । नारदमुक्ततः श्रुतक्रमान-  
तिक्रमणेनेत्यर्थः । ‘यथासादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रमाः’ इति शब्दार्णवे ।  
व्याक्रियतां व्याख्यायतामित्येवं व्याहृत्योक्तवोपदिश्य । ‘व्याहार उक्तिर्लपितम्’  
इत्यनेन । अन्तरधाददृश्योऽभूत् । अत्रेदं श्रीरामायणवालकाण्डवचनम्—‘मच्छ-  
न्दादेष्टे ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥’  
इत्यारभ्य ‘इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत्’ इत्यन्तम् ॥

अथ सुरसिजयोनेराक्षया रामवृत्तं

करं च्छरसमानं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा प्रतीच्या १

शुभमतश्रुत काव्यं स्वादु रामायणाख्यं

मधुसूक्तयकण्ठिनीनां मार्गदर्शी महर्षिः ॥८॥

अथेति । अथ ब्रह्मतिरोधानानुसरम् । ‘मन्त्रलानन्तरारम्भप्रकाट्येव्यथो अथ’

१. ‘उपदिष्टमानया’ इति पाठः. २. ‘मण्ठिनीनां’ इति अटः.

इत्यमरः । मधुमध्योऽमृतस्राविष्यस्वारां फणितीनां रसालंकारोऽलितशब्दार्थसंघट-  
नाविशेषाणाम् । मधुमयेत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यादिना पुंवद्भावः । मधुर्गं पदार्थं  
दर्शयतीति ताच्छील्येन कवीनामपि मार्गदर्शी । सकलकविकुलगुहरित्यर्थः ।  
दशोर्ष्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः । महान्धारौ ऋषिध महर्षिः । 'तमोनिर्धूतपाश्वानो  
याधातभ्यामिधागिनः । वेदवेदान्ततत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥' इत्युक्त्वलक्षणं  
ऋषिश्रेष्ठो वाल्मीकिः सरसिजं योनिः कारणं यस्य तस्य ब्रह्मण आज्ञया श्रीरामचरितं  
व्याक्रियतामित्येवंरूपनियोगेन हेतुना । रामवृत्तं श्रीरामचरितं प्रतीच्या दृष्ट्या योग-  
दृष्ट्या । वदर्याः फलं वदरम् । 'फले लृक्' । करे हस्ते यद्वदरं तेन समानं तत्तुल्य-  
मित्यर्था उपमा, क्रियाविशेषणं वा । निःशेषमित्यर्थः । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । शुभं वक्तृणां  
श्रोतृणां च कल्याणकरम् । खादु पाठतो गानतश्च मधुरम् । 'त्रिष्विष्टमधुरौ खादु'  
इत्यमरः । रामस्यायनं स्थानं वर्णकत्वेनेत्यन्वर्थसंज्ञा रामायणमित्याख्या यस्य तत्त-  
द्योक्तम् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । उत्तरायणवत् । काव्यं प्रबन्धमतनु-  
ताकरोत् । कवयते वर्णयतीति कविस्तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । तस्य  
पद्मजादिवद्रूढत्वाद्ब्रसोऽलितशब्दार्थसंघटनात्मकमेव, न्नु कैममात्रम् । तत्काव्यं  
रचितवन् । तथा च श्रीरामायणे—'ततः पश्यति घर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ।  
पुरं यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥' इत्यारभ्य 'रघुवंशस्य चरितं चकार  
भगवानृषिः' इत्यन्तम् । मालिनीवृत्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः'  
इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एनं प्रबन्धं प्रयोक्तुं कः समर्थ इति चिन्तामुपगतवति सति भग-  
वति वाल्मीकौ ।

एनमिति । भगवति वाल्मीकावेनं प्रबन्धं श्रीरामायणाख्यमेतत्काव्यं प्रयोक्तु-  
मभ्यापयितुं पठितुं वा कः पुमान्समर्थोऽधिकारीत्वेवंरूपां चिन्तां पर्यालोचनमुपग-  
तवति सति ।

ततः किं जातमित्यत आह—

उपागतौ मिलितपरस्परौपमौ

बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ ।

विचक्षणौ विविधानरेन्द्रलक्षणौ

कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

उपागतवृत्ति । मिलिता संगता परस्परौपमान्योर्दृश्यादृश्यं ययोस्तौ । यम-  
लत्वात्परस्परतुल्यरूपावित्यर्थः । बहुश्रुतौ वेदवेदान्तादिसकलविद्याविशारदौ । 'शास्त्र-  
श्रवणयोः श्रुतम्' इति त्विश्चः । श्रुतिमधुरेण श्रवणानन्दकरेण स्वरेण श्रुत्वारूढानु-  
रणनलक्षणेनान्वितौ । आव्यकण्ठस्वरसंपन्नावित्यर्थः । स्वरलक्षणमुक्तं संगीतरत्ना-  
करे—'श्रुत्यनन्तरभाषी यः शब्दोऽनुरणनात्मकः । रसादञ्जयति धोतृचितं स स्वर

१. 'लोकैः कः' इति पाठः ॥

उच्यते ॥' इति । विचक्षात इति विचक्षणौ विद्वांसौ । 'कर्तारि ल्युट्' इति न्यासः । कारः । 'असनयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति चक्षिडः ख्यानादेशाभावः । विविधानि बहुप्रकाराणि नरेन्द्रलक्षणान्याजानुवाहुत्वादिराजचिह्नानि ययोस्तौ । महाराजकुमारत्वात् महाभाग्यसूत्रकराजलक्षणलक्षितावित्यर्थः । कुशो लवश्चेति नाम धीरयत इति कुशलवनामधारिणौ । कुशलवैश्व गर्भक्रेदमार्जनात्कुशलवावित्यन्वर्थसंज्ञावित्यर्थः । उक्तं च कालिदासेन—'स तौ कुशलयोन्मृष्टगर्भक्रेदौ तदाख्यया । कविः कुशलवावेव अकार किल नामतः ॥' कुशीलवौ गायकौ । पृषोदरादित्वात्साधुः । उपागतौ । चिन्तासमकालमेव विशिष्टगुणसंपन्नौ मैथिलेयौ कुशलवौ समीपं प्राप्तावित्यर्थः । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः । अत्रोदात्तता नाम गुणः । तदुक्तं विद्यानाथेन—'श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यत्र सा स्यादुदात्तता' इति । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्भ्रैरिह रुचिरा जभस्जगा' इति लक्षणात् ॥

एतौ मुनिः परिगृह्य स्वां कृत्तिमपाठयत् ।

• एताविति । मुनिर्मननशीलो वाल्मीकिः । मुनिलक्षणं तु—'निवृत्तः सर्वतस्वन्नः कामक्रोधविवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥' इति । एतौ कुशलवौ परिगृह्य शिष्यत्वेन परिगृह्य स्वां स्वकीयाम् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं विष्वत्मीये स्वोऽन्नियां धने' इत्यमरः । कृत्ति श्रीरामायणाख्यं प्रबन्धमपाठयदध्यापयामास । पठेर्ष्यन्ताल्लट् । 'गतिषुद्धि—' इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ तौ पुनरितस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टमनाः स्वभवनमानीय भ्रातृभिः परिचृतो निजचरितं गातुमन्वयुङ्क्त ।

ताविति । इतस्ततः । तत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थः । गायमानौ गानेनैव श्रीरामायणं पठन्तौ तौ कुशीलवौ कर्म । पुनःशब्दो वाक्यार्थकारे । दृष्ट्वा । रामः प्रहृष्टमना रूपगानसंपत्तिभ्यां सतुष्टान्तःकरणः सन्, स्वभवनं निजमन्दिरमानीय भृत्यैः प्राप्य भ्रातृभिरक्षणादिभिः परिचृतः परिवेष्टितो निजचरितं स्वचरित्रं गातुं गानेन परिकर्तुमन्वयुङ्क्तापृच्छत् । प्रबन्धमेनं पठतमिति नियोजितवानित्यर्थः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततश्च ।

तत इति । ततोऽनुयोगानन्तरम् । चशब्दो वक्ष्यमाणकियायां संबध्यते ॥

छन्दोमयीनां निलयस्य वाचामन्ते वसन्तौ मुनिपुंगवस्य ।

एतौ कुमारी रघुवीरवृत्तं यथाक्रमं गातुमुपाक्रमेताम् ॥ १० ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीनामनुष्टुपादिछन्दोविषयानां वाचाम् । निलयस्य । पद्यप्रपद्यनिर्माणचानुष्कनिकेतनस्येत्यर्थः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । छन्दःशब्दान्मयटि ङीप् । मुनिपुंगवस्य मुविश्रेष्ठस्य वाल्मीकेः । अन्ते वसन्तावन्तेवासिनो शिष्यौ । एतेनानयोरखण्डितवचनत्वं सूच्यते । 'छात्रान्तेवासिनो शिष्ये' इत्यमरः । एतौ कुमारीमैथिलेयौ कुशलवौ रघुवीरवृत्तं श्रीरामचरितं

१. 'स्वकृत्तिम्' इति पाठः. २. 'तद्' इति पाठः. ३. 'मुनिसत्तमस्य' इति पाठः.

शुधाक्रमम् । उपदेशानुसारेणैवेत्यर्थः । गातुं गानेन पठितुमुपाक्रमेतामुपक्रान्तः  
 वन्ती । चशब्दोऽयमनुयोगं समुच्चिनोति । एतेन प्रश्नानन्तरमेवाविलम्बेन प्रारब्ध-  
 गानयोरनयोः श्रीरामस्य चान्योन्यं दैववशात्स्वयमेवोत्पन्ना प्रीतिरिति सूच्यते ।  
 इन्द्रोपेन्द्राभिधनादुपजातिवृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गम् । उपेन्द्रवज्रा  
 जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।' इति  
 केदारैणोक्तत्वात् ॥

उपक्रमप्रकारमेवाह—

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनानामानन्दसंदायिषु कोसलेषु ।

आज्ञासमुत्सारितदानवानां राज्ञामयोध्येति पुरी रघूणाम् ॥ ११ ॥

अस्तीति । जनलोचनानामानन्दसंदायिषु । सर्गस्तवस्तुसमृद्धतया सकलजन-  
 नयनानन्दकरेणैवेत्यर्थः । कोसलेषुपूतस्कोसलेषु जनपदेषु । बहुवननान्तैव देशविशे-  
 पस्य संज्ञा । प्रशस्ता प्रख्याता । आज्ञयैव समुत्सारिता निरस्ता दानवा येषां तेषाम् ।  
 चण्डशासनानामित्यर्थः । रघूणां रघुवंशोद्भवानां राज्ञां प्रजानुरयकानां नृपाणाम् ।  
 रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वाद्वहुषु लगसंभवा-  
 द्रघुराजसंबन्धिनीत्यर्थः । योद्धुमशक्या अयोध्येत्यन्वर्थसंज्ञा पुरी राजधान्युक्ति ।  
 इन्द्रवज्रावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । 'संदायिषु' इत्यपि पाठः । उदात्तालंकारः ॥

तामावसद्दशरथः सुरवन्दितेन

संकन्दनेन विहितासनसंविभागः ।

वृन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-

मन्दारमाल्यमधुवासितवासभूमिः ॥ १२ ॥

तामिति । सुरवन्दितेन सुरसेव्येन संकन्दनेनेन्द्रेण । 'संकन्दनो दुश्यवनस्तु-  
 रापाण्मेघवाहनः' इत्यमरः । विहित आसनसंविभागो दत्तार्थासनः । इन्द्रस्यापि  
 माननीय इत्यर्थः । तथा वृन्दारकारीणां दानवानां विजये सति । दानवेषु विजि-  
 तेषु सत्स्वित्यर्थः । सुरलोके स्वर्गं लब्धानि परितोपात्सुरैर्दायमानतया प्राप्तानि  
 मन्दाराणां माला एव माल्यानि पारिजातकुसुमस्रजस्तेषां मधुना पुष्परसेन  
 वासिता सुरभिता वासभूमिर्निवासस्थानं यस्य स तथोक्तः । भूलोकेऽपि स्वर्गसुखा-  
 नुभावक इत्यर्थः । 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः । दशरथो राजा तामयोध्यामा-  
 वसदधिवसतिस । 'उपान्वध्याद्दवसः' इति कर्मत्वम् । तत्र वर्तमानो निर्जकार्य-  
 निर्वाहकतया सुरैः पूज्यमानधिरकौलं साम्राज्यत्रियमनुवभूवेत्यर्थः । अनुक्रमसोऽलं-  
 कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथासिद्धर्तपत्यत्प्रा दूयमानमानसे पुत्रार्थं क्रतुमश्वमेधं विधातुं  
 मन्त्रिभिः समं मन्त्रयमाणे दशरथे सुमन्त्रः प्रहृष्टमना महर्षेरङ्गदेश-  
 संगतावग्रहनिग्रहसौण्डस्य विभण्डकसूनोरैवदयमृष्यशृङ्गस्य प्रसा-  
 दात्प्रभवो भविता कुमाराणामिति सन्तत्कुमारोदीरितं पुरावृत्तमसौ  
 दशरथाय कथयामास ।

अथेति । अथानन्तरमस्मिन्दशरथेऽनपत्यतयाऽपुत्रतया दूयमानं पारितप्यमानं मानसं यस्य तस्मिन् । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वं पशवो विदुः' इति, 'अपुत्रस्य गविर्नास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । 'दूय् परितापे' इति धातोः कर्त्तरि शानच् । अतएव पुंनामो नुरकाप्रायन्त इति पुत्रास्तदर्थं पुत्रलाभार्थमित्यर्थः । अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या । अश्वमेधं क्रतुमश्वमेधयागं विधातुं कर्तुं मन्त्रिभिः समं सचिवैः साकं मन्त्रयमाणे विचारयमाणे सति । तदा मुमन्त्रः कुल-क्रमागतो मन्त्रिप्रवरः कर्ता । अन्नदेशेऽन्नराष्ट्रे संगतः प्राप्तो योऽवग्रहो वृष्टिप्रति-बन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विपातेऽवग्रहावग्रहो समौ' इत्यमरः । तस्य निग्रहे निवर्तने शौण्डस्य दक्षस्य । निग्रहानुग्रहसमर्धस्येत्यर्थः । 'सप्तमी शौण्डेः' इति समासः । विमण्डकसूनोर्विमण्डकाल्यमुनिपुत्रस्यर्ष्यशूद्रस्य महर्षेः प्रसादादनुग्रहात् । 'प्रभावात्' इति पाठे सामर्थ्यात् । अवश्यं निधितं कुमारानां पुत्राणां प्रभव उत्पत्तिर्भविता भविष्यति । अनद्यतने ह्यद् । दशरथ इति शेषः । इत्येवं सनत्कुमारेण परापरविदा ब्रह्ममानसपुत्रेणोदीरितं ब्रह्मसभायां कथितं पुरावृत्तं पूर्ववृत्तान्तमस्मै दक्षारथाय कथयामास । पूर्वमिक्ष्वाकुसारथ्येन ब्रह्मसभां गतस्तत्र भूलोकराजप्रस्तावतर्परिदेवैः पृष्टेन सनत्कुमारेण त्रैकाल्यविदा कुशितस्य दशरथवृत्तान्तस्य मनसि स्थितत्वात्तदानीमेतत्सर्वं निवेदयामासेत्यर्थः ॥

सोऽपि मुमन्त्रवचनाच्छान्ताधिः शान्ताकुटुम्बिनं संबन्धिनं मु-  
निमानीय वसिष्ठादिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि विधाय तत्र पुं-  
त्रीयामिष्टं विधिवत्कर्तुमारभत ।

स इति । स दशरथोऽपि मुमन्त्रस्य वचनात्तप्यवाक्याद्धेतोः शान्तः शमं गत आधिः पुत्राभावजातमनीव्यथा यस्य स तथोक्तः सन् । 'पुंसाधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । शान्ता नामाङ्गदेशाधीश्वरस्य पुत्री रोमपादनाप्रस्त्रनया तथा कुटुम्बिनं कुटुम्बवन्तम् । शान्ताजानिमित्यर्थः । अवग्रहनिवारणानन्तरं पारितोषिकतया निजपुत्रिकाया दत्तत्वादिति भावः । अतएव संबन्धिनं वन्धुम् । रोमपादस्य दशरथस्य च सौहार्दसंबन्धसोदरभावस्य विद्यमानत्वादिति भावः । मुनिं मननशी-लमृष्यशूद्रमानीय । स्वयमेवेति शेषः । वसिष्ठेन निजकुलगुण्णादिष्टमुपदिष्टमश्व-मेधाध्वरं सरयूरोधसि सरय्वाह्यनदीतीरे । 'कूलं रोधथ' तीरं च' इत्यमरः । विधाय विधिवोधितक्रमेण कृत्वा तत्र सरयूरोधस्येव । न त्वश्वमेधे । 'न हि कर्मणि कर्मात्' इति शास्त्रनिषेधात् । पुत्राणामियं पुत्रीया ताम् । पुत्रोत्पादन-हेतुमित्यर्थः । 'शृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । इष्टं यागं पुत्रकामेष्टिं विधिवद्विव्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदहंते' इति वतिप्रत्ययः । कर्तुमारभतोपाकर्मते ॥

तदनु हविराहरणाय धरणी कृताचतरणाः सर्वे गीर्वाणगणाः  
शतमुखप्रमुखाश्चतुर्मुखांश्च दशमुखप्रतापघ्नीष्मोष्मसंघोषणमावेद्य

१. 'धरण्या' इति पाठः. २. 'गीर्वाणाः' इति पाठः. ३. 'शक' इति पाठः.  
४. 'प्रतापानल' इति पाठः. ५. 'संशोषणम्' इति पाठः.



हेन सह शरणमिति शार्ङ्गधन्वानं मन्वाना नानाविधप्रस्तुतस्तुतयः ।  
क्षीराम्बुराशिमासेदुः ।

तदन्विति । तदन्वारम्भानन्तरं हविराहरणाय हविर्भागानाहर्षु धरणौ कृताव-  
तरणा भुवं प्रत्यागताः शतमुखप्रमुखा इन्द्राद्याः सर्वे गीर्वाणगणा देवगणाद्यर्षु-  
खाय ध्वजणे दशमुखस्य रावणस्य प्रतापः कोशदण्डजं तेजः । 'स प्रतापः प्रभावध  
यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । 'स एव श्रीभोष्मा श्रीभर्तुजनितसंतापस्तेन  
यत्संश्लोषणं दाहः । 'शुप दाहे' इति धातोर्ल्युट् । तदावेद्य विशाप्य तेन सह चतुर्भु-  
खेन साकम् । शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुर्थस्य तं शार्ङ्गधन्वानं श्रीमहाविष्णुम् । 'धनु-  
पथ' इत्यनडादेशस्तद्धितसमासत्वात् । शरणं रक्षितारम् । 'शरणं गृहरक्षिप्रोः' इत्य-  
मरः । इति मन्वाना अवयुष्यमानाः । शरणपदस्य कर्मत्वेऽपि निपातेनेतिशब्देना-  
भिहितत्वान्न द्वितीया । तिडाद्युपसंख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः—'निपा-  
तेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । नानाविधा  
बहुप्रकाराः प्रस्तुतास्तत्कालोचिताः स्तुतयः स्तोत्राणि येषां ते तथोक्ताः । यद्वा  
नानाविधं यथा तथा प्रस्तुता उपक्रान्ताः स्तुतयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । क्षीरा-  
म्बुरांशिंक्षीरणवमासेदुः । श्रीमहाविष्णोः क्षीराब्धिशायित्वात्तत्तीरं प्रापुरिलःथः ।  
अम्बुराशिशब्दस्य रुद्धार्णवपरत्वान्नानार्थान्तरयोगापेक्षया रुद्धिर्बलीयसीति भीमा-  
सकाः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । 'पद्म विशरणगल्यवसादनेपु' इति धातोर्लिट् ॥

अथ त्रिभिः कुलकेन श्रीमहाविष्णुं वर्णयति—

संतापघ्नं सकलजगतां शार्ङ्गचापाभिरामं

लक्ष्मीविद्युत्सितमतसीगुच्छसच्छायकायम् ।

वैकुण्ठाख्यं मुनिजनमनश्चातकानां शरण्यं

कारण्यापं त्रिदशपरिपत्कालमेघं ददर्श ॥ १३ ॥

संतापघ्नमिति । सकलजगतां समस्तलोकानां संतापं तापत्रयजनितं श्रीष्मा-  
दिजनितं च संज्वरं हन्ति नाशयतीति संतापघ्नम् । 'हो हन्तेः—' इति कुत्वम् ।  
शार्ङ्गमेव चापमिन्द्रधनुस्तेनाभिरामं मनोज्ञम् । लक्ष्मीरेव विद्युत्सीदामिनी तया  
ललितं लसन्तम् । कर्तुरि क्तः । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वात् ।  
अतसी नाम क्षुमापरपर्यायो वृक्षविशेषः । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । 'तस्या  
गुच्छस्य पुष्पस्तम्बकस्य समाना छाया कान्तिर्यस्य तादृशः कायो देहो यस्य तमित्यु-  
पमा । 'छाया त्वनातपे कान्ती' इति वैजयन्ती । 'समानस्य च्छन्दति—' इत्यादि-  
सूत्रे समानस्येति योगविद्यात्समासः । छायादिषु समानशब्दस्य सभावः । मुनयो  
मगनशीलान् एव जनास्तेषां मग्नस्येव चातकाः फक्षिविशेषास्तेषां शरणे रक्षणे  
साधुं शरण्यम् । 'सर्वग्राहाप्रीतमम्बु न चातकानाम्' इत्यादिना तेषां तदेस्वरण-  
त्यादिति भावः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रलयः । अप्रांसमूह आपम् । 'तस्य समूहः'  
इत्यण् । कारण्यापं दयैवापं यस्य तम् । अथवा 'कारण्यामेवापो यस्य तं कारण्यापम् ।

‘ऋक्पूः—’ इत्यादिना समासान्तः । विकुण्ठं एव वैकुण्ठो विष्णुः । स्वाधेऽणप्रत्ययः । स इत्याख्या यस्य तं कालभेधं नीलाम्बुदं त्रिदशपरिपद्भेन्द्रादिदेवसुमाजो ददशं । त्रिदशोत्तरं तिस्रो दशा अवस्था बाल्ययीवनकौमाराणि जन्मसत्तावृद्धयो येषां ते । यद्वा त्रिदश परिमाणमेवामिति ‘बहुव्रीही संख्येये ङ्च्’ । अत्रोपमारूपकयोरनुप्रासस्य च परस्परनेरपेक्ष्यात्संश्लिष्टः । एतदादिश्लोकत्रयं मन्दाक्रान्तावृत्तम्—‘मन्दाक्रान्ता जलधिपटर्गम्भीं नती तो गुरु चेत्’ इति लक्षणात् ॥

क्षीराम्भोधेर्जठरमभितो देहमासां प्ररोहैः

कालोन्मीलत्कुवलयदलद्वैतमापादयन्तम् ।

आतन्वानं भुजगशयने कामपि क्षीमगौरे

निद्रामुद्रां निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥ १४ ॥

क्षीरेति । पुनर्देहमासां निजशरीरकान्तीनां प्ररोहैरदुरैः क्षीराम्भोधेः क्षीरसमुद्रस्य । ‘रुद्धिर्योगमपहरति’ इति न्यायेन योगाद्देवलीयस्त्वदिति भावः । जठरमभितः । मध्यप्रदेशस्य समन्तादित्यर्थः । ‘सलिलमभितः’ इत्यपि, पाठः । ‘अभितः परितः—’ इत्यादिना द्वितीया । काले चन्द्रोदयकाल उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि कुवलयदलानि नीलोत्पलपत्राणि तैरद्वैतमभेदम् । तत्सादृश्यमित्यर्थः । आपादयन्तं संपादयन्तम् । कालग्रहणं दलानामम्लानत्वद्योतनार्थम् । निजदेहकान्तच्छटाभिः क्षीराण्यस्य नीलवर्णतां जनयन्तमित्यर्थः । एतेन श्रीमहाविष्णुदेहस्येन्द्रनीलसादृश्यं सूच्यते । तदुक्तम्—‘क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् । स इन्द्रनीलो विज्ञेयः सर्वसौख्यकरः शुभः ॥’ इति रत्नशास्त्रवचनात् । अतएव क्षीरस्य स्वधवत्त्रिमपरित्यागेनान्यनीलिमस्त्रीकरणोक्तेस्तद्गुणालंकारः । ‘तद्गुणः स्वगुणलागादन्योत्कृष्टगुणाहतिः’ इति लक्षणात् । तथा क्षीमबहुकूलवद्गौरे स्तित इत्युपमा । ‘गौरोऽक्षणे स्तिते पीते’ इति विश्वामरी । भुजगशयने शेषपर्यङ्के निखिलजगतीनां सकललोकानां रक्षणे पालने जागरूकां जाग्रतीम् । सावधानामित्यर्थः । ‘जागर्तेरूकः’ इत्यूकप्रत्ययः । अतएव कामप्यनिर्वाच्याम् । लोकविलक्षणत्वादिति भावः । निद्रामुद्रां योगनिद्रावस्थामातन्वानमनुकुर्वाणम् । तनोतेः शानच् ॥

अथ नृसिंहावतारं वर्णयति—

• प्रह्लादस्य व्यसनमभितं दैत्यवर्गस्य दम्भं

स्तम्भं घक्षःस्यलमपि रिपोर्योगपथेन भेत्तुम् ।

• चक्षुश्चक्षुं पुष्टपधपुपा मिश्रिते विश्वदृष्टे

दंष्ट्रारोचिर्विशदभुवने रंहसा सिंहद्वेषे ॥ १५ ॥

• प्रह्लादस्येति । अमितमभारं प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपुतनयस्य निर्जमंत्तामेसरस्य व्यसनं समुद्रपातनसर्पदंशनादि तत्पितृकृतविपदम् । ‘इयसनं विपदि व्रंसे’ इत्यमरः । तथा दैत्यवर्गस्य हिरण्यकशिपुसुखामुरनिकरस्य दम्भं मायादम्बरं स्तम्भमथोमयस्तम्भं च रिपोर्वक्षःस्यलमप्युरःस्थलमपि । अपिशब्दः समुच्चये । र्योगपथेनेकवार-

मेव । ननु कालक्रमेणेत्यर्थः । भेत्तुं विदारयितुं पुरुषवपुषा नरशरीरेण मिश्रिते मिलिते अतएव विश्वदृष्टेऽत्याश्चर्यतया विश्वजनालोकिते दंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां रोचिभिः कान्तिभिर्विशदानि शुभ्राणि भुवनानि कुक्षिस्थलोका यस्य तस्मिन्सिद्धवेषे सिंहाकारे हसा वेगेन बद्धश्रद्धं विहितादरम् । नरसिंहरूपेणावतीर्णमित्यर्थः । दद-  
शंति पूर्वेण संबन्धः । उक्तं च श्रीभागवते—‘भक्तप्रतिज्ञापरिपालनाय सर्वात्मता-  
व्याप्तिविवर्तनाय । दैत्येन्द्रवक्षोदलनाय विष्णुः स्वम्भानुसिंहाकृतिराविरासीत् ॥’ अत्र  
क्रमिकस्य स्वम्भादिविदारणस्य योग्यतासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय

नामावशेषितमहावलिचैभवाय ।

नानाचराचरविधायकजन्मदेश-

नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ॥ १६ ॥

नारायणायेति । नारायणाय परमात्मने । तदुक्तम्—‘नारायणः परोऽव्य-  
क्तादण्डमव्यक्तसंभवः’ इति । यद्वा नरस्य संबन्धीनि नाराणि तत्त्वानि तान्ययनं  
स्थानं यस्य नारायणः । तदुक्तम्—‘नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्वुधाः ।  
तस्य ताभ्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥’ इति । अथवा नारा आपोऽयनं च यस्य  
तथा । ‘अतएवाणवे तस्मिन्वत्तदस्यायनं गताः । नारास्ताः सृष्टिकरिणास्तेन नारा-  
यणः स्मृतः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । तस्य तास्त्वयनं पूर्वं  
तेन नारायणः स्मृतः ॥’ इत्यादिना । नारा इत्यत्राजादित्वात्सिद्धं, आपो वा  
डीपभावः । तस्मै नारायणाय । नलिनायतलोचनाय पुण्डरीकविशालाक्षाय । नाम्ना  
नाममात्रेणावशेषितमवशेषवत्कृतं महद्भूयिष्ठं बलिचैभवं वैरोचनी संपथेन तस्मै ।  
वामनावतारे बलिं पादेनाक्रम्य पाताले निक्षिप्तवत् इत्यर्थः । नाना बहुप्रकारं चरा-  
चरं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् । ‘चराचरं स्याजगति’ इति विश्वः । तस्य विधायको  
निर्माता ब्रह्मा तस्य जन्मदेशो जन्मस्थानं नाभीपुटं नाभिपद्मकोशं यस्य तस्मै परस्मै  
पुरुषाय परमपुरुषाय नमः । ‘नमःस्तुति-’ इत्यादिना चतुर्थी । तथाच श्रीभाग-  
वते—‘नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुभूतं नारायणं पूरुषमायमव्ययम् । यथाभिजाताद-  
रविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत् एष लोकः ॥’ इत्युक्तत्वात् । वरान्ततिलकाश्रुतम् ॥

इति प्रणम्योत्सृज्यतानेतांस्तुतिरचमुखरितहरिन्मुखान्हरिहयप्रमु-  
खानखिलानमरानरणारणतामरसविलासचौरैर्लोचनमरीचिसंतानै-  
रानन्दयन्नरविन्दलोचनः स्फुटमभापत् ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण प्रणम्य साष्टाङ्गप्रणामं कृत्वोत्थितानुत्थानं प्राप्तान्स्तु-  
तिरचमुखरितरङ्गोर्ध्वनिभिर्मुंरारितानि प्रतिध्वनिवशात्सुखरीकृतानि हरितां दिशां  
मुखानि प्रदेशा एव मुखानि ददनानि येषां तान्हरिहयप्रमुखानिन्द्रावीन् । ‘जन्म-  
भेदी हरिहयः’ इत्यमरः । एतान्पूर्वोक्तानखिलानमरानशेषपूरानरणारणमरणप्रकारम् ।  
अत्यन्तलोहितमित्यर्थः । ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावा-

सुगो लुक् । तादृग्यत्तामरसं पत्रं तस्य विलासचोरैः । तत्तुर्त्यरित्यर्थः । महाभाग्य-  
लक्षणसंपन्नस्यास्य रक्षान्तनयनत्वादिति भावः । तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—‘पाणिपा-  
दतले रक्तेनेत्रादौ च नखास्तथा । तालुजिह्वाधरोष्ठं च सप्तरक्तः सुखी भवेत् ॥’  
इति । लोचनमरभिन्नुसंतानेर्दृष्टिप्रभापरम्पराभिरानन्दयन्संतोपयन् । अरविन्दलोचनो  
विष्णुः । अरविन्दग्रहणं दृष्टीनां सुखनिमीलनत्वद्योतनार्थम् । स्फुटं व्यक्तमभापता-  
वोचत् ॥

अपि कुशलममर्त्याः स्वागतं सांप्रतं वः  
शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकैलिः ।  
अपि धिपणमनीपानिमिता नीतिमार्गा-  
स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्ये क्षमन्ते ॥ १७ ॥

अपीति । हे अमर्त्या इन्द्रादिदेवाः, वो गुप्ताकं कुशलमपि क्षेमं किम् । ‘कुशलं  
क्षेममश्रियाम्’ इत्यमरः । अपिशब्दः प्रश्ने । तथा वः सांप्रतमिदानीं शोभनमागतं  
स्वागतं मुक्तागमनं किम् । कर्तरि क्तः । दम्भोलिकैर्दिवंज्रायुषकिलासः शमितो  
विदारितो दनुजानां दानवानां दम्भः कपटोपायो यथा सा तयोक्ता किं नु  
विध्वस्तदानवा क्रिमिल्यर्थः । तथा धिपणस्य बृहस्पतेर्मनीषया बुद्ध्या निर्दिष्टा  
रचिताः । ‘बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिपणो गुरुः’ इत्यमरः । नीतिमार्गा नीति-  
मार्गपद्धतयस्त्रिदशनगरस्यामरावला योगक्षेमकृत्ये संरक्षणकर्मणि क्षमन्तेऽपि समर्था  
भवन्ति किम् । पूर्ववदपिः प्रश्ने । ‘गर्हांसमुच्यप्रश्नशब्दासंभावनास्वपि’ इत्यमरः ।  
अलक्ष्यलामो योगः, लक्ष्यस्य परिपालनं क्षेममिति विवेकः । मालिनीवृत्तम् ।  
‘कूलं’ इत्यपि पाठः । निष्पादनायेत्यर्थः ॥

एवं भगवतः कुशलानुयोगपुरःसरीममृतासारसरसां सरस्वती-  
माकर्ण्य संपूर्णमनोरथानां सुमनसां संसर्पुंसे परस्मै विशापयामास ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कुशलानुयोगपुरःसरीं कुशलप्रश्नपूर्विकाम् । ‘पुरो-  
ऽप्रतोऽप्रेषु सतैः’ इति टच्प्रत्ययः । टित्वान्द्वीप् । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्य-  
मरः । अमृतासारेणामृतधारासंपातेन सरसां दक्षिराम् । ‘धारासंपात आसारः’  
इत्यमरः । भगवतः ‘ऐश्वर्यस्य समसस्य धर्मस्य यशसः त्रिष्वः । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि  
पण्णां वर्गो भगो मतः ॥’ इत्युक्तलक्षणपहणे श्रुतसंपन्नस्य विष्णोः सरस्वती वाणी-  
माकर्ण्य श्रुत्वा संपूर्णमनोरथानां यदर्थं वयमागतास्तत्रैव भगवानपि शृष्टवान् ।  
‘अपुण्यमालस्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्’ (?) इति वजयन्ती । ‘शभासमिति संसर्पुः’  
इत्यमरः । परस्मै पुने परमैपुरुषाय विष्णवे विशापयामास विशापितवती ॥

द्विमिति विशापयामासेलत आह—

देव, कथम्कुशलमांघ्रिर्भवेद्भवता कृतावलम्ब्यानामस्माकम् ।

देवेति । हे देव द्योतमान स्वामिन्, भवता महात्मना कृतावलम्ब्यानाम् । युष्म-  
दर्शनानामित्यर्थः । अस्माकमकुशलमशुभं कथमाधिर्भवेद्भुषयत । नाविर्भवेदेवेत्यर्थः ॥

तथापि किञ्चिद्विज्ञापनीयमस्तीत्याह—

किंतु !

किंत्विति । त्वां शरणं गत्वा पुरतोऽवस्थानमेवास्मत्कार्यसाधनम् । तथाप्या-  
स्यंतिशयेन किञ्चिदुच्यत इति भावः ॥

अस्ति प्रशस्तविभवैर्विद्युधैरलङ्घ्या

लङ्घेति नाम रजनीचरराजधानी ।

माणिक्यमन्दिरभुवां महसां प्ररोहे-

स्तेजखयाय दिनदीपदशां दिशन्ती ॥ १८ ॥

अस्तीति । प्रशस्तविभवैः प्रख्यातवस्तुसंपन्निरुपलक्षिता विद्युधैरलङ्घ्या लङ्घितु-  
मशक्या । देवानामप्यसाध्येत्यर्थः । माणिक्यमन्दिरभुवां मणिमयगृहप्रभवानाम् ।  
'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं—' इति पुंवद्भावाद्बुवडादेशः । महसां तेजसाम् । 'तेजो  
धाम महो विभा' इत्यमरः । प्ररोहैरङ्कुरैस्तेजसां भानुशीतभानुकृशानुरूपाणां धातुं  
त्रयाय दिनेऽङ्घ्रि यो दीपस्तस्य दशामवस्थाम् । निस्तेजस्कतामित्यर्थः । 'दशा  
वर्ताववरुभायाम्' इति विश्वः । दिशन्ती । इत्यसंबन्धेऽपि संबन्धरूपातिशयोक्तिः ।  
लङ्घेति नाम लङ्घेति प्रतिद्धा । लङ्घानाम्ना प्रतिद्धेत्यर्थः । रजनीचराणां राक्षसानां  
राजधानी नगरी प्रधाननगर्यस्ति । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । 'करणा-  
पिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थं ल्युट् । एतदादिश्लोकचतुष्टयं वसन्ततिलकावृत्तम् ।  
प्रशस्तो विभवो येषां तैरिति विद्युधविशेषणत्वे व्याख्यानन्तरम् ॥

एनां पुराणनगरीं नगरीतिसालां

सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराजः ।

हेलाभिभूतजगतां रजनीचराणां

राजा चिरादवति रावणनामधेयः ॥ १९ ॥

एनामिति । सालाः राजवृक्षास्तद्भविरामैरायतत्वादिगुणसंपन्नत्वात्तत्तुल्यभु-  
जैर्विशतिसंख्याकनिजबाहुभिर्निर्जितो यक्षराजः कुबेरो येन स तयोक्तः । 'साले तु  
सर्जेकाश्याश्चकर्णिकाः' इत्यमरः । विध्रवसोऽपत्यं रावणः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् ।  
'विध्रवसो विध्रवणरवणौ' इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति रावण  
इति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तररामायणे—'यस्मान्नोकत्रयं चैतद्रावितं भयमान्नातम् ।  
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीर भविष्यसि ॥' इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् ।  
रावण इति नामधेयं यस्य एव तथोक्तः । हेलयो विलासेन अवश्यया वा अभिभूतानि  
तिरस्कृतानि जंगान्ति यैस्तेषाम् । 'हेलावहाविलासयोः' इति विश्वः । रजनीचराणां  
राजा चक्रवर्ती नगस्य पवतस्येव रीतिराकृतिर्यस्य स तथाभूतः सालः शकारो  
यस्यास्ताम् । गिरिदुर्गप्रायप्राकारावृत्तत्वाद्दतिदुर्गमाभिल्लार्हाः । 'प्राकारो वरणः सालः'  
इत्यमरः । एनां पूर्वोक्तां लङ्घानाम्ना प्रतिद्धां पुराणनगरीं पुरातनपुरीं चिराच्चिरकाल-  
मारभ्य । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अवति रक्षति । अनुप्रासः ॥

अथ द्वाभ्यां तन्महिमानं वर्णयति—

यद्वाहुराहुरसनायितशस्त्रधारा  
दिक्पालकीर्तिमयचन्द्रमसं ग्रसन्ति ।  
यद्भैरिणां रणमुखे शरणप्रदायी  
नैवास्ति कश्चिदमुमन्तकमन्तरेण ॥ २० ॥

यदिति । यस्य रावणस्य ब्राह्मो विंशतिसंख्याका भुजास्त एव राहस्यो विधुतु-  
दास्तेषां रसनायिता रसनावदाचरिताः शस्त्रधारा आयुधश्रेणयः । रसनायितेत्यत्र  
आचारक्यवन्तारकर्तारि षक्तः । दिक्पालानामिन्द्रादिदिगीश्वराणां कीर्तिमयो यशोरूपः ।  
ताद्रूप्ये मयट् । यश्चन्द्रमाश्चन्द्रः । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः । तं ग्रसन्ति गि-  
लन्ति । रणकोविदोऽयं रावणो निजबाहुबलेन दिक्पालाभिर्जित्य तत्कीर्तिं लुम्पती-  
त्यर्थः । एकस्य चन्द्रस्थानेकराहुसंमर्दे किमवस्थान्तरं वक्तव्यमिति भावः । तथा यस्य  
वैरिणां शत्रूणां रणमुखे रणाग्रे । अमुमेनमिति हस्तनिर्देशः । अन्तकमन्तरेण यमं  
विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । कश्चित्कोऽपि देवः शरणप्रदायी रक्षण-  
तत्परो नास्त्येव । अन्यव्यवच्छेदार्थमेवकारः । रणपरायणान्वैरिणो विजित्य यमक्षयं  
नयतीत्यर्थः । रसनायितेत्यत्रैवशब्दलोपाहृतोपमा । सा चोक्तरूपकेण संकीर्यते ॥

एतादृशसामर्थ्यं रावणस्य कुत आयातमित्यत आह—

अम्भोजसंभयममुं बहुभिस्तपोभि-  
राराधयन्वरमवाप परैर्दुरापम् ।  
तस्माद्देशेपभुवनं निजशासनस्य  
लक्ष्मीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥ २१ ॥

अम्भोजेति । अपक्रान्तत्वादुत्तरत्र तच्छब्दस्य विद्यमानत्वान्नात्र यच्छब्दोऽ-  
भ्याहर्तव्यः । यो रजनीचरचक्रवर्ती राक्षससार्वभौमो रावणो बहुभिरनेकैस्तपोभिः  
पद्मामिमध्यमेकपादावस्थानादिरूपोप्रतपश्चर्याभिः । अमुमिति पुरोवर्तिनिर्देशः ।  
अम्भोजसंभयं ब्रह्माणमाराराधयन्संभावयन्परैर्दुरापं दुर्लभम् । अनन्यसाधारणमित्यर्थः ।  
'इपद्दुःसुपु' । इत्यादिना खलप्रलयः । वरं सुरासुरावध्यत्वरूपमवाप प्राप । पूर्वमिति  
शेषः । तस्मात्कारणादशेषभुवनम् । अशेषलोकानित्यर्थः । निजशासनस्य निजाज्ञाया  
लक्ष्मीकरोति विषयीकरोति । चण्डशासनोऽयं निजशासनेनैवाशेषभुवनानि शास्ती-  
त्यर्थः । अभूततद्भावे चिवः । 'अस्य च्यौ' इति शीघ्रः ॥

ततः किसित्यत आह—

तेन वयं पराधीना इव भवामः ।

तेनेति । तेन रावणेन वयं पराधीनाः परतन्त्रास्तस्वामिका इव भवामः ।  
इदानीमिति शेषः । वस्तुतस्तु भवत्परतन्त्र एवेतीवशब्दार्थः । 'परतन्त्रः पराधीनः  
परवान्नाथवानपि' इत्यमरः ॥

पराधीनत्वमेव प्रतिपादयति—

तथा हि । सोऽयं कदाचित्क्रीडाधराधरमारुह्य सावरोधवधूजन-  
श्चरणाभ्यां संचरेत् चेदागमिष्यत्याग इत्यनाविष्टतातपोभयेन भ-  
गवान्सहस्रभानुरपि संकुचितभानुरेव तत्सानूनि नूनं संश्रयते ।

तथाहीत्यादिना । सोऽयमिति । सोऽयं रावणः कदाचित्कस्मिंश्चित्समये ।  
अवरोधवच्च एव जनस्तेन सह सावरोधवधूजनः । अन्तःपुरस्त्रीजनसहचरः सन्नि-  
त्यर्थः । 'शुद्धान्तधावरोधध' इत्यमरः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति यदुन्नीहिः ।  
'धोपसर्जनस्य' इति सहस्य सत्वम् । क्रीडाधराधरं क्रीडाशैलम् । दिवाविहारदेश-  
मित्यर्थः । तदुक्तं भावप्रकाशे—'सरितः पुलिनं वेलाकान्तारारामभूधराः । उता-  
गृहाणि चित्राणि शय्या क्रिसलयोचिता ॥ दिवाविहारदेशाः स्युः' इति । आरह्या-  
धिष्ठाय । चरणाभ्यां यानं विहाय पादाभ्यां संचरेत् चेद्विहरेत् यदि । आगश्चरण-  
तलसंतापोत्पादकस्त्योऽपराधः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । आगमिष्यति  
समापतेत् । तथा सति दण्डनं कुर्यादिति भावः । इति । मत्वेति शेषः । 'इतिनैव  
गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः प्रयोगे पौनरुक्त्यम्' इत्यालंकारिकाः । भयेनानाविष्टता-  
त्पोऽपक्रटीकृतयोतः । 'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः । भगवान्पूज्यः । अथवा  
ऐश्वर्यादिपद्मसंपन्नः । मूर्तित्रयमयत्वादिति भावः । सहस्रं भानुरो मरीचयो यस्य  
सहस्रभानुरपि सूर्यः संकुचितभानुरुपसंहृतमरीचिरेव सन् । 'भानुः करो मरीचिः  
क्षीपुंसयोर्दाधितिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य क्रीडाधराधरस्य सानूनि प्रस्थान् ।  
अधःप्रदेशानित्यर्थः । 'न्नः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । संश्रयते । साध्वसव-  
शात्तत्र निलीय वसतीत्यर्थः । लोकत्रयप्रकाशकस्यापि भगवतः किरणमालिन इह-  
द्वयवस्थेति महत्कष्टमायातमिति भावः । नूनमिति निधये न तूत्प्रेक्षायाम् । अतएव  
सहस्रभानोः सानुसमाश्रयणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपाति-  
शयोक्तिः । एवमुत्तरत्र गद्यत्रयेऽप्यतिशयोक्त्यनुप्रासाव्यूहौ ॥

एवं सूर्यावस्थामुक्त्वा संप्रति चन्द्रावस्थां निवेदयति—

एष मृगाङ्कोऽपि मृगयायांसपरिभ्रान्तिविधान्त्यै ससंभ्रमं नमज्ज-  
नपरिवृते मज्जनगृहाभिमुखे देशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भस्त-  
म्भाग्रप्रत्यग्रप्रत्युत्सफटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जकरतलकलितनि-  
जोपलमयकलशमुखाच्छाच्छामविच्छिन्नधारामम्बुधारां निजकरा-  
भिमर्शादापादयंस्तस्य प्रक्षादपिशुनानां शुनासीरचिरकाङ्क्षितानां  
विंशतिविधवीक्षणानां क्षणमात्रं पात्रं भवति ।

एष इति । एष मृगाङ्कश्चन्द्रोऽपि । सकललोकाणांस्योदयतया श्लाघ्योऽपीति  
भावः । मृगयाखेटः । 'आखेटो रगया स्त्रियाम्' इत्यमरः । तत्र तथा वा आयासः  
खेदस्तेन या परिभ्रान्तिः खेदातिरेकानुभवः परिभ्रमः । स्त्रिया जिन् । क्तव्या वि-

१. 'कदाचन' इति पाठः. २. 'अधिरुह' इति पाठः. ३. 'तत इत् संचरेत्' इति पाठः.  
४. 'समाश्रयते' इति पाठः. ५. 'निर्जितशतमुखे देशमुखे' इति पाठः. ६. 'अविच्छिन्नपा-  
ताम्बुधारां' इति पाठः. ७. 'विंशतिवीक्षणानां' इति पाठः.

श्रान्त्यै विभ्रमार्थम् । तदपनोदनार्थमित्यर्थः । 'श्रमः खेदोऽध्वरत्नादेजांतः स्वेदादिभूमिकृत्' इति लक्षणात् । संचंभ्रमं ससाध्वसं सत्वरं यथा भवति तथा नमद्भिर्नमस्कृत्युर्गर्जनैः परिश्रुते परिवेष्टिते दशमुखे रावणे मञ्जनगृहामिमुखे श्रान्तगृहमण्डपोन्मुखे सति । तत्र मञ्जनगृहे भवास्रप्रल्लाः । अव्ययात्तयप् । विचित्रतरा अत्यन्ताश्रयंकराश्च ये शातकुम्भस्त्वन्मा हिरण्मयगृहाधारदारुविशेषाः । 'हिरण्यं हेम द्वादकम् । तपनीयं शातकुम्भम्' इत्यमरः । तेषामप्रेषूपरिप्रदेशेषु प्रत्यग्रं नूतनं यथा तथा । अत्र प्रत्यग्रप्रहृणमविलम्बेन निष्पन्दद्योतनार्थम् । प्रत्युप्तः कीलितो यः स्फटिकशिलाशालभभिकापुञ्जधन्द्रकान्तमणिप्रतिमाश्रेणिसस्य करतलेषु कलिताः संघटिता निजोपलमयाधन्द्रमणिविकाराश्च ये कलशाः कुम्भास्तेषां मुखात् । मुखाकारविवरेभ्य इत्यर्थः । 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । विकारायं मयद्र । अञ्जाञ्जामञ्जप्रकाराम् । अतिनिर्मलमित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लृक् । अविच्छिन्नधारामखण्डितसंपातम् । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । अम्बुधारां सलिलधारां निजकराभिमर्शात्स्वकिरणसंपर्कादापादयन्मुत्पादयन् । तस्य रावणस्य प्रसादपिशुनानामनुग्रहसूचकानाम् । 'कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । 'सुः पूजायाम्' इति गणव्युत्थानेऽतएवं शुः पूजायामिति श्वशुर इति । शोभना नासीरा अप्रेसरा यस्य ब्रह्मेशुनासीरेण पुरंदरेण चिरकाङ्क्षितानां चिरकालमारभ्याभिलषितानाम् । नतु प्राप्तानामित्यर्थः । एतेनात्यन्तदुर्लभत्वं सूच्यते । 'वृद्धश्रवाः शुनासीरः' इत्यमरः । विश्रुतिविधवीक्षणानां विश्रुतिसंख्याककरुणाकटाक्षवीक्षणानाम् । नतु क्रियतामेवेति भावः । तथापि क्षणमात्रमल्पकालमेव पात्रं योग्यो भवति । 'भात्रं कात्कर्येऽवधारणे' । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इति चामरः । शुनासीरचिरकाङ्क्षितानामित्यनेन पाकशासनस्य कारागृहप्रवेशेन दुःखं ब्रह्मवाक्येन मोचनं च सूचितं भवति ॥

अथ मारुतावस्थां विज्ञापयति—

तेन पुलस्त्यनन्दनेन संक्रन्दननन्दनात्स्वमन्दिरोद्यानमानीतस्य मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य वन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्दीवरद्वन्द्वान्ध करारविन्दकलितकनककलशाश्च मन्दोष्णं स्यन्दमानैरम्बुभिर्जम्बालितालवालस्य पचेलिमानामपि कुसुमाङ्गां पतनमयमाशङ्कमानाः पवमानाः परिरपन्दितुमपि प्रभ्रवो न भवन्ति ।

तेनेति । पुलस्त्यनन्दनेन विभ्रवसः पुत्रेण तेन रावणेन संक्रन्दननन्दनादिन्द्रोद्यानात् । उद्धत्येति शेषः । स्वमन्दिरोद्यानं निजगृहाराममानीतस्य प्रापितस्य । निजाशोकवनिकायां प्रखारोपितस्येत्यर्थः । तथा वन्दीकृता उपप्रहीकृताः । कारागृहनिक्षिप्ता इत्यर्थः । 'प्रमहोपमहो वन्द्याम्' इत्यमरः । तासां सुरसुन्दरीणां देवतास्त्रीणां नयनेन्दीवरद्वन्द्वान्धोत्पलपुङ्गवाश्च । करारविन्देषु तासामेव हस्तशेषेषु कलितो

१ 'नन्दनवनात्' इति पाठः. २ 'इन्द्रोत्पलपुङ्गवाश्च' इति पाठः. ३ 'अन्दमानैः' इति पाठः. ४ 'संततं परिरपन्दितुं' इति पाठः.  
३ च० रा०



सः कनककलशो हिरण्यवारिकुम्भस्तस्मात् । उभयत्रापि जातावेकवचनम् । नयः  
 नारविन्दद्वन्द्वेभ्यः कनककलशेभ्यश्चेत्यर्थः । तस्मात्तस्मात्तदमूलसेकव्यापारे नियो-  
 जितत्वादिति भावः । मन्दोष्णमीपदुष्णं यथा तथा स्यन्दमानैः पृथ्वद्विरम्बुभिः ।  
 वाष्पोदकैः कलशोदकैश्चेत्यर्थः । कलशोदकानां शीतलत्वेऽपि शोषानलसंतृप्तवाष्पो-  
 दकमिश्रणान्मन्दोष्णमित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । जम्बालवत्कृतानि जम्बालितानि ।  
 पङ्कीकृतानीत्यर्थः । 'तत्करोति-' इति ष्यन्तात्कर्मणि च्चः । तान्यालवालानि जला-  
 धारमूलवलयानि यस्य तस्य । 'निपद्वरस्तु जम्बालः' इति, 'स्यादालवालमावालम्'  
 इति चामरः । मन्दारप्रमुखस्य शृन्दारकतरुशृन्दस्य पारिजातादिमुत्तरेनिकरस्य संब-  
 न्धिनाम् । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेत्त्विति । पतनोन्मुखानीत्यर्थः । कर्मकर्तारि  
 केलिमर्वाध्यः । तेषामपि कुमुमानां पतनभयमाशङ्कमाना अधःपातमुत्प्रेक्षमाणाः ।  
 तथा सति कुमुमानां पङ्कलेपमहापराधेन निगृहीयादिति भावः । पवमाना मरुतः  
 परिसन्दिहन्तुं चलितुमपि । किमुत यथेच्छं विहर्तुमिति भावः । प्रभवः समर्थो न  
 भवन्ति ॥

येषाम्भयवस्थां निवेदयति—

एतेऽपि पावका रुडिशङ्कावहां हुतवहाख्यां वहन्तस्तद्गृहे गार्हप-  
 त्यपुरोगाः पौरोगैवधुरं दधते ।

एत इति । गार्हपत्यः पुरोगोऽप्रेसरो येषां ते तथोक्ता एते परिददयमानाः  
 पावका गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाभ्यन्वाहार्यावसथ्यादिरूपा अमयोऽपि । रुडिरश्व-  
 कर्णादिवदवयवार्थाभावेन समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तमाचार्यैः—'असत्स्ववयवार्थेषु  
 योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥' इति तच्छङ्कावहां  
 तद्गोचरयुद्धिजननी हुतवहाख्यां हुतवहाभिधानं वहन्तः सन्तः । पूर्वं हुतं यजमा-  
 नैर्ह्ययमानं हविर्वहन्तीति हुतवहा इति योगसिद्धेर्याख्यातामेवेदानीं लोकविद्विष्ट-  
 कर्मणा रावणेनाध्वरणां विष्वंसितत्वाद्भविपामलाभेन तादृक्शङ्कावहां दधाना  
 इत्यर्थः । तद्गृहे रावणमन्दिरे पौरोगवधुरं महानसाध्यक्षाधिकारं दधते धारयन्ति ।  
 'समानौ रसवसां तु पाकस्थानमहानसे । पौरोगवस्तदध्यक्षः' इत्यमरः ॥

सर्वज्ञस्य भगवतः पुरस्तात्कर्मवस्थान्तरं विज्ञापनीयमिति गमयन्ति—

किं घहुना ।

किं घहुनेत्यादिना । बहुभिः कालवापनकरैर्वाद्यैरलमित्यर्थः ॥

किंतु वक्तव्यांशमेव विज्ञापयाम इत्यत आह—

स एष मैत्रुपाद्विमाननमागमिष्यतीत्यमन्वानस्तदितरैरवध्यत्वं  
 चतुराननवराहृष्या समुभ्रतः संप्रति संप्रहारसमाक्रान्तदिगन्त-  
 दन्तावलद्गन्तकुन्तमणकिणस्यपुटितवक्षःस्थलः स्थलकमलिनीं वन-

१ 'शङ्का' इति पाठः. २ 'पुरःसराः' इति पाठः. ३ 'पौरोगवीं धुरं' इति पाठः. ४ 'दधति'  
 इति पाठः. ५ 'मानवादवमानः' इति पाठः.

वारइव रावणखिलोकीमभिभवन्मवदीयानित्यस्मात् 'जातु किञ्चिः  
दपि जाजातीति ।

स इति । य एष रावणः मातृपात् । मनुष्येभ्य इत्यर्थः । जातावेकवचनम् ।  
अवमान्तां अवहा । परिभव इति यावत् । 'रीडावमाननावहावहेलनम्' इत्यमरः ।  
आगमिष्यति समापतेदित्येवमन्वानोऽनवबुध्यमानः । तेषां तृणप्रायत्वादिति  
भावः । तदितरैः सुरासुरादिभिरवप्यत्वमेहिंस्यत्वं चतुराननतराहञ्च्य प्राप्य ।  
अतएव समुद्धतो दर्पोद्विक्तः सन्-संप्रतीदानीम् । 'संप्रहियवेऽनेनेति संप्रहारो  
युद्धम् । 'संप्रहाराभिसंपातकलिंसंस्फोटसंयुगाः' इति संग्रामपर्यायेष्वमरः । तत्र  
समाक्रान्ताः समवदद्वा ये दिग्दन्तदन्तावला ऐरावतादिदिग्गजास्तेषां दन्ता रदना  
एव कुन्ताः प्रासास्यैर्यानि मणानि क्षतानि तैर्जाता ये क्रिणाः शुष्कप्रन्थयः ।  
'तृतीया तत्कृत-' इत्यादिना समासः । तैः स्थपुटितं निम्नोत्ततं वधःस्थलसुरस्थलं  
यस्य तथोक्तः सन् । अतएव वनवारणो वनगजः । वनप्रहणं निर्जलत्वद्योतनार्थम् ।  
स्थलकर्मलिनीं स्थलप्रसूतपद्मिनीमिव । त्रयाणां लोकानां समाहारखिलोमी । 'तद्वि-  
तायोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा ।  
'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः क्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । 'द्विगुः-'  
इत्येकवचनम् । तां जगत्रयीमभिभवन्नाक्रमन् । पीडयन्तित्यर्थः । अस्मान्मवदीयां-  
स्तावकीनान् । निप्रहानुप्रहममर्थस्य भवतः संबन्धन इत्यर्थः । जातु कदाचिदपि  
किञ्चिदपि न जानाति । सकललोककण्ठकेन दर्पान्धेन रावणेन त्वन्महिर्मेव न  
शायते । अस्माकं तु का कथेति भावः । इति विज्ञापयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥

ततः किमत आह—

अथ भगवानाकर्ण्यं गीर्वाणगणघाणीम् ।

अथेति । अथ विज्ञापनानन्तरं भगवान्विष्णुः । भगवच्छब्दो व्याख्यातः ।  
गीर्वाणगणस्येन्द्रादिसुरसदस्य वार्ष्णी वाचमाकर्ण्यं श्रुत्वा ॥

किमकरोदित्यत आह—

इन्द्रनीलाचलोद्भ्रष्टघन्टिकाधवलसितः ।

घाचमूचे सुधाधारां मधुरां मधुसूदनः ॥ २२ ॥

इन्द्रनीलेति । मधुं सूदयतीति मधुसूदनो विष्णुः । कर्नरि स्युद् । अत्र मधु-  
प्रहणं मध्यादिमहादलयसंहतुरस्य क्रियान्तरावणवध इति द्योतयितुमित्यवगन्तव्यम् ।  
इन्द्रनीलाचल इन्द्रनीलपर्वणः । इन्द्रनीललक्षणमुक्त्वा । तत्रोद्भवत्युद्भवन्ती या  
अन्टिका घाचमूचे तद्भवत्वं शुभं मितं यस्य । सितपूर्वाभिभाषित्वारहेतमन्दहाग-  
यन् । युद्धा दुर्मदान्धोऽयं राक्षसभावाहुटनिप्रहृशितपटिपालनदर्श मां हातुं न शक्नो-  
तीति सावहेलनमन्दहागः गृभित्यर्थः । अत्र मधुसूदनस्येन्द्रनीलसदृशान्तरावणवधस्य  
च शुभ्रत्वेन कवित्तमयसिद्ध्यादियस्युत्तमा । सुधाधारांमधुसूदनस्येन्द्रनीलमत् एव मधुरां  
माधुर्यगुणमुक्त्वा । 'मधुरं रगवद्वाचि स्वाहुन्वपि मधुसूति । येन मासन्ति त्रिवुधा

मधुनेव मधुवताः ॥' इति वचनात् । वाचमूच उक्तवान् । श्रीकाश्यमेतदानुष्ठुम्  
वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । इदमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वाचमेव विवृणोति—

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य निधनप्रधुनैव विधातुं  
शक्यम् ।

भवतामिति । हे देवा इत्यध्याहर्तव्यम् । भवतां युष्माकमपराधविधायिन  
उक्तरीत्या अपकर्तुंस्तस्य पूर्वोक्तस्य यातुधानस्य राक्षसस्य रावणस्य । 'यातुधानः  
पुण्यजनः' इति राक्षसपर्यायेष्वमरः । निधनं विनाशमधुनैवेदानीमेव विधातुं कर्तुं  
शक्यं युक्तम् ॥

तर्हीदानीमेव क्रियतामित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

किंतु सरसिजासनशासनमप्यमोघीकुर्वन्नुर्वीतले पुत्रीयतः सुत्रा-  
ममिश्रस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुमाहृतमानुपयेपः स्त्रह-  
मेव तं हनिष्यामीति व्याहृत्यान्तरधात् ।

किंतु सरसिजेति । किंतु सरसिजासनस्य ब्रह्मणः शारानं सुरासुरावध्यत्व-  
रूपगृहावचनमपि । 'शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाशाशास्त्रास्तिए' इति विश्वः ।  
अमोघीकुर्वन् । ब्रह्मणरस्यान्यथाकरणानौचित्यादिति भावः । अभूततद्भावे च्चिः ।  
'अस्य च्यौ' इति वीर्षः । तथोर्वीतले भूमण्डले । पुत्रानात्मन इच्छतीति पुत्रीयन् ।  
'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । 'सुपो धातु—' इत्यादिना सुञ्चकि 'क्यचि च'  
इति वीर्षः । तस्य । पुत्रार्थिन इत्यर्थः । सुत्राममिश्रस्येन्द्रसरस्य । दैत्यविनाशनार-  
ण्डितवैमवाभ्यां तत्सुहृद इत्यर्थः । 'मिश्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति पैजयन्ती । दशर-  
थस्य राहो मनोरथं वाञ्छितमपि पूरयितुं सफलीकर्तुंमाहृतमागुपयेपो गृहीतमानवा-  
कारः सन् । अहमेव तं रावणं हनिष्यामि विनाशयिष्यामि । मदन्यस्य यस्यकस्य-  
चिद्धननेऽसामर्ष्यादिति भावः । इत्येवंप्रकारेण व्याहृत्योक्त्यान्तरधाददस्योऽभूत् ।  
'व्याहार उक्तिर्लभितम्' इत्यमरः ॥

ततः सा परिपदनिमिषाणामुन्मिषितहर्षां हृषीकेशादेशात्प्रशमि-  
तदुर्दशानि निर्दशाननानि चतुर्दशभुवनानि युद्धा दुग्धसागरात्रि-  
रगात् ।

तत इति । ततोऽन्तर्धानानन्तरं सा पूर्वोक्ता । न निमिषन्तीत्यनिमिषाः । पचा-  
यच् । 'अनिमेषाणाम्' इति वा पाठे न विद्यन्ते निमेषाः पक्षपाता येषां तेषाम् ।  
परिपदेयतासर्षुः । हृषीकाणां विषयेन्द्रियाणामीशो हृषीर्षः इन्द्रियतामी तस्य मः  
गवन आदेशादहमेव तं हनिष्यामीत्याहः कथंनानादेशोऽपिठहर्षां समुत्पन्नानन्दा सती  
चतुर्दशभुवनानि भूगर्भचतुर्दशगुणव्याकलोकादिर्दशाननान्यरावणानि । तेष्वपि संका-

१ 'विदुषिनो यातुधानश्च मधु' इति पाठः. २ 'वनिष्यामि' इति पाठः. ३ 'उत्पन्ना'  
इति पाठः. ४ 'हर्षणात्' इति पाठः.

रसंभवादिति भावः । अतएव प्रशमिता प्रशान्ता हुदंशा दुरवस्थां येषां तानि तथो-  
क्तानि बुद्ध्वा । सत्यप्रतिज्ञस्य भगवतोऽत्यन्तविश्वसनीयवचनत्वात्तद्यावगम्येत्यर्थः ।  
दुग्धसागरीत्क्षीराम्मोघेः सकाशाभिरगान्निर्जगाम ॥

ततस्तानमपुन्राह स पित्तमहः ।

तत इति । ततो निर्गमनानन्तरं पित्तमहो ब्रह्मा तानमरानिन्द्रादीन्प्राह स  
ब्रूते स । उवाचेत्यर्थः । 'उह्र स्मे' इति भूताथे उह्र । 'ध्रुवः पद्मानामादित आहो  
ध्रुवः' इति णलादेशो ध्रुव आहादेशश्च ॥

तदेव विवृणोति—

भवन्तस्तावदद्यतरिप्यतो लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सरःप्र-  
भृतिषु युवतिषु वानराच्छमल्लगोपुच्छनीलमुखवेपभृतः प्रथितप्र-  
भावाः प्रजाः प्रजनयेयुरिति ।

भवन्त इति । हे देवा इत्यप्याहारः । भवन्तो यूयं तावदिदानीमद्यतरिप्यतो  
द्वाशरथिरूपेणोत्पत्यतो लक्ष्मीसहायस्य श्रीमहाविष्णोः साहाय्यार्थं सहायकर्म  
कर्तुम् । 'गुणवचन—' इत्यादिना प्यम् । अर्थेन सह नित्यसमासः असर्वलिङ्गत्वा-  
त् च बह्वध्या । अप्सरसः स्वर्देयाः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्देयाः' इत्यमरः ।  
सत्प्रभृतिषु तदाद्यासु युवतिषु गन्धर्वयक्षादिस्त्रीषु । 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययः ।  
वानराः मर्कटाः, अच्छमल्ल भङ्गुकाः, गोपुच्छा गोठाङ्गुलाः, नीलमुखा वीर्यपुच्छाश्च  
मर्कटभेदास्त्रद्वेषमृतस्तद्भूमिकाधारिणः । 'मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भङ्गुके ।  
ऋक्षाच्छमल्लभङ्गुका' इति चामरः । प्रथितप्रभावा जगद्विख्यातप्रतापाः । प्रजायन्त  
इति प्रजाः संततीः । पुत्रानित्यर्थः । 'प्रजा स्यात्संतती जने' इत्यमरः । 'उपसर्गे  
च संज्ञायाम्' इति उपसर्गः । प्रजनयेयुरुत्पादयेयुरिति । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथम-  
पुरयः । भवच्छब्दस्य युष्मदस्मदतिरिक्तत्वेन शेषत्वादिति ॥

पुरैर्धं किल मम जृम्भारम्भे संभूतवाज्जाम्बवानिति ।

पुरेति । किंच पुरा पूर्वकाले । छध्यादावित्यर्थः । मम जृम्भारम्भे जृम्भणस-  
मये । 'जृम्भः स्यान्नृपु जृम्भणम्' इत्यमरः । जाम्बवानाम् भङ्गुकाधिपतिः ।  
संभूतवानिकल उत्पन्नः किल । सोऽयमिदानीं वर्तते । सहायकर्म करिष्यतीति  
भावः । इत्येवमाह स्मेति पूर्वेण संबन्धः ॥

ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।

तत इति । ततो ब्रह्मनिदेशवचनानन्तरं ते पूर्वोक्ता गीर्वाणा इन्द्रादिदेवास्तथा-  
कुर्वन् । अप्सरःप्रभृतिषु युवतिषु पुत्राजनयामासुरित्यर्थः ॥

अथ चैतानाद्देश्वानराक्षरः प्राजापत्यः सहेमपात्रः कश्चिदुत्थाय  
पुत्रीयत्रे दशरथाय पायंसममृतप्रायं प्रायच्छत् ।

१ 'वानरगोपुच्छभङ्गुकेषुभृतः', 'वृषभहगोपुच्छवेपभृतः' इति पाठः । २ 'पुरा खत'  
इति पाठः । ३ 'संभूतः' इति पाठः । ४ 'दशरथामे पुत्रीयत्रे' इति पाठः ।

अथेति । अंधानन्तरं वितानं ऋतुः । पुत्रेष्टिरिति यावत् । तत्प्रयोजनमस्वैतानिकं । 'ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानम्' इत्यमरः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तस्माद्वैश्वानरादग्नेः सकाशात् । 'अग्निर्वैश्वानरो वहिः' इत्यमरः । सहैमपायः । हिरण्मयपात्रपाणिरित्यर्थः । कश्चिददृष्टपूर्वः प्रजापतेः संबन्धी प्राजापत्यः । प्रजापतिना प्रेषित इति यावत् । 'द्वित्वादित्वादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इति ष्यप्रत्ययः । परः पुरुषविशेषः । उत्थाय निर्गम्य । पुत्रीयते पुत्रानात्मन इच्छते । 'सुप आत्मनः वयच्' । दशरथाय राज्ञे यजमानायामृतप्रायममृतकल्पं पयसा संस्कृतं पायसं परमात्मम् । 'परमात्मं तु पायसम्' इत्यमरः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । प्रायच्छत्युत्तरीयमेतदिति दत्तवान् । 'प्राग्गाम्ना-' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

पायसं तत्किमकरोदित्यत आह—

ततः ।

कौसल्यायै प्रथममंदिशद्भूपतिः पायसार्धं  
प्रादादर्थे प्रणयमधुरं केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै ।

एते देव्यौ तरलमनसः पत्युरालोच्य भावं

स्वार्धांशाभ्यां स्वयमकुरुतां पूर्णकामां मुमित्राम् ॥ २३ ॥

तत इति । कौसल्याया इति । ततः पायसप्रदानानन्तरं भूपतिर्दशरथः कौसलस्य राज्ञोऽपलं स्त्री कौसल्या । 'वृद्धेत्कोसलाजादाव्यद्' इति ज्यङ्प्रत्ययः । तस्यै कौसल्यायै अग्रमहिष्यै । 'यद्वधापू' इति चापू । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रथममाद्यं पायसस्यार्धं समविभागम् । 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽंशके' इत्यमरः । अदिशदत्तवान् । केकयेन्द्रस्य केकयाधीश्वरस्य पुत्र्यै केकेय्यै प्रणयेन प्रेम्णा मधुरं माधुर्यगुणयुक्तम् । तस्या अत्यन्तप्रेमास्पदत्वादिति भावः । अर्धमवशिष्टभागं प्रादादत्तवान् । ततः किं तत्राह—एते देव्यौ कौसल्याकैकेय्यौ तरलमनसः मुमित्रायै पायसांशाप्रदानात्पर्याकुलचित्तस्य पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य । 'पतिः नमास एव' इति धिसंज्ञाऽभावः । 'ह्यत्यात्परस्य' इति इत्त अकारस्वोकारः । भावं कथं वा मुमित्रा लब्धपायसभागा भविष्यतीत्यभिप्रायमात्मेच्य । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वान्मुसचिर्हरनुमीयेत्यर्थः १ स्वयं स्व । उभे इत्यर्थः । स्वार्धांशाभ्यां स्वयोः स्वस्त्रीययो राज्ञा दत्तयोरर्थयोरर्धांशाभ्यामर्धभूगाभ्यां मुमित्रां पूर्णकामां सफलमनोरथामकुरुतां कृतवत्यां । स्वार्धभागौ प्रत्येकं साम्नेन द्वेषा विभज्यैकगेकं भागमात्मार्थं निक्षिप्यावशिष्टभागौ मुमित्रायै ददतुरित्यर्थः । अयं च विभागो न रामायणसंमतः । तत्र चरोरर्धं कौसल्यायै, अवशिष्टार्धार्धं मुमित्रायै, शिष्टार्धं केकेय्यै, शिष्टं पुनः मुमित्रायै इत्यभिधानात् । किंतु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः । उजं च नरसिंहसंहितायाम्—'ते पिण्डप्राशने काले मुमित्रायै महीपतिः । पिण्डाभ्यामरथमरथं तु स्वसपत्न्यै प्रयच्छतः ॥' इति । उजं च कालिदासेन—'अदिता तेन कौसल्या प्रिया केकयसंराजा । अतः संभाषितां ताभ्यां मुमित्रामेच्छसीश्वरः ॥ ते बहुस्य चित्तते पश्यी

पंत्युर्महीक्षितः । चरोरधार्धभागान्भ्यां तामयोजयतामुभे ॥' इति । एवमन्यत्राप्ति  
रातिविरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ॥

अनन्तरकृत्यमाह—

अवभृथेऽवसिते सरयूतटादथ यथायथमुच्चलिते जने ।

दशरथः परिपूर्णमनोरथः पुरमगात्पुरुहूतपुरोपमाम् ॥ २४ ॥

अवभृथ इति । अवभृथे वीक्षान्तस्नानादिक्रमे । 'वीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्य-  
मरः । अवसिते परिसमापिते सति । 'पोऽन्तकर्मणि' इति धातोः कर्मकर्तरि चाः ।  
अथानन्तरं जने यज्ञार्थमागते जनसमाजे सरयूतटाद्यथायथं यथास्वम् । स्वकीयदे-  
शमननिक्रम्येत्यर्थः । 'यथास्वं तु यथायथम्' इत्यव्ययेष्वमरः । 'यथास्वे यथायथम्'  
इति निपातनाद्विर्भावो नपुंसकत्वं च । 'हस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति हस्यत्वम् ।  
उच्चलिते प्रस्थिते सति । स्वस्वनियतदेशान्प्रति गतवति सतीत्यर्थः । तथा दशरथो  
राजा परिपूर्णमनोरथः पुत्रप्राप्त्युपायलाभात्सफलाभिलाषः सन् । उपमीयत इत्यु-  
पमा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । पुरुहूतपुरमुपमोपमानं यस्यास्तां पुरुहूतपुरोपमामि-  
न्द्रनगरीतुल्यां पुरमयोऽध्यामीगात्प्रविवेच । पुरु भूयिष्ठं हूयते यज्ञेष्विति पुरुहूत इति  
विप्रङ् । हूतविळम्बितवृत्तम् । 'हूतविळम्बितमाह नभो भरी' इति लक्षणम् ॥

अथ तासां गर्भोत्पत्तिं प्रसूति—

अपाटवात्केवलमङ्गकानां मनोज्ञकान्तेर्महिषीजनस्य ।

शनैः शनैः प्रोज्झितभूपणानि चकाशिरे दौहृददक्षणानि ॥२५॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा गर्भाविर्भावात्पूर्वापेक्षयाप्यत्यन्तमनोहरा कान्तिल्या-  
वर्ण्यं यस्य तस्य । कृताभिपेका राजपत्न्यो महिष्यस्ता एव जनस्तस्य । कौसल्याकैके-  
यीमुमित्राणामित्यर्थः । 'कृताभिपेका महिषी' इत्यमरः । अल्पान्यज्ञान्यङ्गकानि तेषां  
हस्ताद्यवयवानाम् । अल्पार्थे कः । अल्पत्वमत्र कार्श्यं गर्भिणीनारीणां तरसंभवादिति  
भावः । केवलमत्यन्तमपाटवात्पटुत्वाभावाद्देतोः प्रोज्झितानि परित्यक्तानि भूपणानि  
कट्टणाद्याभरणानि येषु तानि । तेषां स्वस्थानस्थित्यसंभवाद्गारायमाणत्वाच्चेति भावः ।  
दौहृददक्षणानि शरीरसादमुखपाण्डिमकृष्णचञ्चुकत्वादीनि गर्भचिह्नानि शनैः शनैः ।  
दिनक्रमेणेत्यर्थः । वीप्सायां द्विर्भावः । चकाशिरे । मुख्यस्तानि वभूवुरित्यर्थः । स्वह-  
ृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाहटः—'सातृजन्मस्य हृदयं ना-  
तुश्च हृदयेन यत् । संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धावमाननम् ॥' इति । तत्संबन्धि-  
त्वाद्गर्भे दौहृदमित्युच्यते । सा च तद्योगादौहृदिनी । तद्रूपं संग्रहे—'द्विहृदयां नारीं  
दौहृदिनीमाचक्षते' इति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अथाग्रमहिष्याः कौसल्यायाः प्राधान्येन मध्यगौरवरूपं दौहृददक्षणं वर्णयति—

मन्दमन्दमित्यादिभिस्त्रिभिः कुलकेन—

मन्दमन्दमपयं द्वलित्रया गाधताविपयनाभिमह्वरा ।

कोसलेन्द्रदुहितुः शनैरभून्मध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥ २६ ॥

१ 'प्रोषित' इति पाठः. २ 'दौहृद' इति पाठः. ३ 'अपयान्' इति पाठः. ४ 'वलित्रयी'  
इति पाठः.

मन्दमन्दमिति । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाषः । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लोपः । अपयदपयच्छद्वलीनां मध्यरेखाणां त्रयं यस्याः सा तथोक्ता । 'घटिर्मध्यमरेखोर्मिशीर्णत्वगृहदाह्यु' इति विश्वः । बाधताया उत्तानत्वस्य । 'गाढता' इत्यपि पाठः । सियवं गोचरं नाभिकुहरं नाभिकुहरं यस्याः सा । 'अथ नाभिस्तु जन्तवङ्गे यस्य संज्ञा प्रसारिका' इत्यमरः । अत्र पूर्वविद्यमानयोर्महानाम्यलक्षणत्वेन सामुद्रिकशास्त्रोक्तयोर्वलित्रयनाभिकुहरयोरिदानीं गर्भगौरवात्पगम इत्यवगन्तव्यम् । अतएव कोटलेन्द्रदुहितुः कौसल्यायाः संबन्धिनी मध्ययष्टिर्यष्टिकत्पमध्यमपि शनैः कालक्रमेण दृष्टिगोचरा चक्षुर्विपयाभूत् । अपिशब्दात्कैकेयीसुमित्रयोरपि मध्ययष्टिः समुच्चयते । अङ्गकादयादिगर्भलक्षणे वाहटः—'क्षामता गरिमा कुक्षी मूर्च्छा च्छर्दिरीचकः । जृम्भावयेकस्खलनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥' इति । रथोद्धतावृत्तम्—'राभ्ररात्रिरथोद्धता लर्गा' इति लक्षणात् ॥

न्यग्रोधपत्रसमतां क्रमशः प्रयाता-

मञ्जीचकार पुनरप्युदरं कृशाङ्गयाः ।

जीवातचे दशमुखोरगपीडितानां

गर्भच्छलेन वसता प्रथमेन पुंसा ॥ २७ ॥

न्यग्रोधेति । कृशानि कार्यावस्थामापन्नान्वन्नान्यवयवा यस्यास्तस्याः कौसल्यायाः । 'अङ्गयात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्डीष् । उदरं कुक्षिः 'पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्' इत्यमरः । क्रमशो दिनक्रमेण प्रयातामपगतां न्यग्रोधपत्रसमतां वटपत्रसाहस्यम् । 'वटपत्रसमं स्त्रीणामुदरं पुत्रदायकम्' इति सामुद्रिके । 'न्यग्रोधो बहुपाद्दटः' इत्यमरः । दशमुखो रावण एव उरगः सर्पः । दशमुखवान्तापंध प्रतीयते । तेन पीडितानां दुःखितानाम् । लोकानामिति शेषः । जीवातचे जीवनीपधार्यम् । रावणं निहत्वा तत्पीडिताजीवयितुमित्यर्थः । 'जीवातुर्जीवनीपधम्' इत्यमरः । गर्भच्छलेन कुक्षिस्थार्भकव्याजेन । 'गर्भोऽपवरकेऽन्तस्थामो कुक्षिस्थार्भके मतः' । 'छलं तु स्खलिते व्याजे' इति शब्दार्णवविश्वप्रकाशौ । वसता तिष्ठता प्रथमेन पुंसादिपुरुषेण विष्णुना हेतुना पुनर्भूयोऽप्यञ्जीचकार । पूर्वं महाभाग्यलक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशायिनः श्रीमहाविष्णोर्निवासत्वेन पुनस्तत्साम्यं यभारेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमद्रीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्चिवाचश्च' इत्यङ्गीसन्दस्य । गतिसंज्ञायाम् धातोः प्राक्प्रयोगः । विष्णोर्वटपत्रशायित्वमुक्तं श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे कपिलदेवहृत्तिसंबादे—'स त्वं पृतोऽप्ये जठरेऽस्य नाय कथं नु यस्योदर एतदाप्तीत् । विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स मायाशिशुरक्षिपानः ॥' इति । शन्यग्रध—'शम्नोपिशायी वटपत्रनाथो धीरकृशायी रमजा मनो मे' इति । अत्र दशमुखोरगेति रूपकं गर्भच्छलेनैत्यत्र छलशब्देन नायं गर्भः किंतु साक्षाद्दटपत्रशायीति गर्भंस्वासरगतवप्रतिपादनाच्छ-

लादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनलक्षणोऽपह्नवभेदः । तदुज्जीविता चेयं पुनर्वटपत्रसाम्य-  
भरणोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । सा चोक्तरूपकेण संछद्ध्यते । वसन्त-  
तिलाकावृत्तम् ॥

अपि च ।

मध्यं तनुत्वादविभाष्यमानमाकाशमासीदस्त्रितायताक्षराः ।

गर्भोदये विष्णुपदापदेशात्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[ अपि च ] मध्यमिति । अस्त्रिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा उत्पलपत्रा-  
यताक्ष्याः कौसल्यायाः संबन्धि । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः स्वाज्ञात्पच्' इति पवि  
'पित्रौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । मध्यमवलम्बं [कर्तुं] । 'मध्यमं चावलम्बं च मध्योऽङ्गी'  
इत्यमरः । तनुत्वात्सूक्ष्मत्वाद्देतीरविभाष्यमानमज्ञायमानम् । अपरिहृदयमानं सदिति  
यावत् । आकाशमासीदाकाशं कल्पमभूत् । पूर्वमिति शेषः । तथा कविसमयसिद्ध-  
त्वादिति भावः । गर्भोदये गर्भोत्पत्तौ सत्याम् । इदानीमिति शेषः । कार्श्यमाकाशमा-  
वनिमित्तं सौक्ष्म्यं विहाय ल्युक्त्वापि विष्णोर्गर्भरूपेण विद्यमानस्य पदं विष्णुपदम् ।  
आकाशं चेति प्रतीयते । तदपदेशात्तद्याजात्तद्यपदेशाद्वा विहाय आकाशमेवासीदिति  
संबन्धैः । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । अत्र पूर्वार्धे मध्या-  
काशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्यभिदोकेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । तथा च तत्साम्यं  
गम्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । उत्तरार्धे तु आकाशमवननिमित्तकार्श्यं  
विहायापि तदेवासीदिति विरोधः । स च विष्णुपदमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसा-  
यमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितापदेशशब्दापेक्षापह्नवोज्जीवित इति संकरः ॥

अथ श्रीविष्णुराविरभूदित्याह—

ततः ।

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरशुरी सेन्दौ नवम्यां तिथौ

लश्रे कर्कटके पुनर्वसुयुते मेयं गते पूषणि ।

निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणे-

राविभूतमभूतं पूर्वमपरं यत्किञ्चिदेकं महः ॥ २९ ॥

तत इति । उच्चस्थ इति । ततो दीहृदलक्षणप्रकाशानन्तरं ग्रहाणां सूर्यादीनां  
पञ्चके षष्ठेषु स्थानेषु तिष्ठतीत्युच्यते । 'सुपि स्थः' इति कः । सूर्यान्तरकगुरुशुक्रश-  
निषु षष्ठसु ग्रहेषु मेधादिस्तुतुङ्गस्थानसंगतेषु सत्खिलार्थः । सुरशुरौ बृहस्पतौ सेन्दा-  
विन्दुयुके सति । पूषणि सूर्ये । 'विभाषा द्विदयोः' इति विकल्पाद्द्वोऽवभावावः । मेयं  
गते मेपराशिं प्रविष्टे सति । पुनर्वसुयुते पुनर्वसुनक्षत्रयुके । नवानां पूषणी नवमी  
तस्याम् । तत्संज्ञिक इत्यर्थः । 'तस्य पूरणे ङट्' । 'नान्तादींसंख्यादेर्मङ्' इति ङटो  
मडागमः । टित्वाङ्गीप् । तिथौ दिने । अत्र तिथिशब्दः पुंलिङ्गो ग्राह्यः । यथाहा-

१ 'पूर्वमिव यत्किञ्चिद्', 'पूर्वममवयत्किञ्चिद्' इति पाठो-



भरसिंहः—‘तदाद्यास्तिययो द्वयोः’ इति । कर्कटके कर्कटकनामि लभे राशुद-  
यकाले । ‘राशीनामुदयो लभम्’ इत्यमरः । निखिलाः समस्ताः । पलं मांलमभ्र-  
न्तीति पलाशा राक्षसास्त एव समिधः, किंशुकसमिधश्च । अरणिजन्यस्त्रामेर्नैवृक्षेव  
पलाशसमिद्दिहकत्वादिति भावः । निर्दग्धुं विनाशयितुं भस्मीकर्तुं च । मेध्यासवि-  
त्रात् । अथवा मेधः ऋतुस्तदहार्थागयोग्यादित्यर्थः । अयोधैर्वारणिरमिमन्वयनदार-  
विशेषस्तस्मात् । ‘मध्यात्’ इति पाठेऽयोध्यारणेर्मध्यात् । मध्यदेशादित्यर्थः ।  
‘पद्मनी विभके’ इति पद्मनी । ‘यूपामं तमे निर्मन्ध्यदाहणि त्वरणिर्द्वयोः’ इत्यमरः ।  
अभूत्पूर्वमविधमानत्वसदृशम् । सजातीयभेदरहितमित्यर्थः । न विद्यते परं यस्मात्  
द्वपरमद्वितीयम् । विजातीयभेदरहितमित्यर्थः । एकं स्वगतभेदरहितमत एव यत्कि-  
चिद्विधिविभेदरहिततया निर्वाच्यं महस्तेजः । परं ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थः  
‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । तदेव महोऽग्निरिति लिष्टरूपकम् । आविर्भ-  
ख्यमेवाभिव्यक्तम् । अभूदिति शेषः । एतेनान्यपन्नात्संबन्धराहित्यं सूच्यते  
गर्भवासादिकमन्यत्सर्वं प्रातीतिकमेव न पारमार्थिकमेति भावः । उक्तशुण्युं  
शुभदिने श्रीरामादिमूर्तिचतुष्टयरूपेणायोध्यायां परमात्मा श्रीभिष्णुराविरभूदिति फलि-  
तार्थः । अत्र समस्तबस्तुवर्तिश्लेषसंकीर्णसावयवरूपकालंकारः । अत्रेदमनुसंधेयम्  
‘अजष्टपभसृगाङ्गनाकुलीरा झपवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिरिमनुयुक्ति  
धीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविशतिभिध तेऽस्तनीचाः ॥’ सूर्यादीनां सप्तानां प्रहाणां मेपा  
दयो राशयः श्लोकोच्चाः क्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्तुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि  
नीचानि । अत्र उच्चेष्वपि दशमादयो राशिर्निशांशा यथाक्रममुक्षेषु परमोच्चा नीचेषु  
परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—‘त्रिंश-  
द्भागत्कं लभम्’ इति । तेऽपि श्लोचस्थाः फलन्ति नास्वगा नापि नीचगाः ।  
तदुक्तं राजमृगाङ्गे—‘श्लोचे पूर्णं स्वर्गमेऽर्धं सुहृद्रे पादं द्विज्जिर्वाशुभं खेचरेन्द्राः ।  
नीचस्थायी वास्तवो वा न किञ्चित्पादाद्भूयं स्वत्रिकोणे ददाति ॥’ तदित्यमाह कविः—  
उच्चस्थ इति । यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो प्रहाः श्लोचस्थाः स देवतुल्यो भवतीति ।  
तदुक्तं कृष्णायै—‘सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतु-  
भिर्जायन्तेऽनः परं दिव्याः ॥’ इति । तदिदमाह—प्रहपञ्चक इति । यद्यपि ‘उच्चस्थे  
प्रहपञ्चके’ इत्यनेनैव सूर्यस्य श्लोचस्थानगतत्वोक्तेः पुनः ‘मेघं गते पूषणि’ इति पौन-  
रुक्त्यद्वयं प्रसज्यते, तथापि गोपजीवदंन्यायेन समाधेयमित्यलमतिप्रसङ्गेनाशादूलवि-  
क्रीडितं वृत्तम्—‘सूर्यश्चैर्मसजस्तताः सगुरवः शादूलविक्रीडितम्’ इति लक्षणात् ॥  
एवं तावत्तारकृत्रद्वानोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा संप्रति लौकिकरीत्या प्रायिकम्  
पतारमाह—

अपिच ।

• अथ रामाभिधानेन कवेः सुरमयन्गिरः ।

अलंकारकारुण्याद्द्रघूणात्मन्थर्यं हरिः ॥ ३० ॥

अपिचेत्ति । अपिच । किंचेत्यर्थः ॥ अथेति । अथ महैःप्राहुर्भावानन्त-  
रम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णुः । रमन्ते योगिनोऽत्रेति रामः । 'रमन्ते  
योगिनोऽर्जुनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥' इति  
श्रुतेः\* । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे घञ् । स इत्यभिधानं तेनै रामनाम्ना  
'कवेर्वाल्मीकेर्गिरो वाचः । सुरभीर्मनोज्ञाः कुर्वन्सुरभयन् । सुरभीकरिष्यथित्यर्थः ।  
'मुगन्धौ च मनोज्ञे सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत्' इति विश्वः । 'तत्करोति-' इति ण्यन्ता-  
ल्लटः शत्रुदेशः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । तदनन्तरमेव महाकविना  
वाल्मीकिना श्रीरामचरित्रस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भावः । कारुण्यात्करु-  
णाहेतोः । 'कारुण्यं करुणा' इत्यमरः । करुणैव कारुण्यमिति विग्रहः । स्वार्थे  
प्यञ् । रघूणामन्वयं रघुवंशमलं चकारालंकृतवानभूपितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः ।  
परमकारुणिकोऽयं हरिः श्रीरामरूपेणावतीर्य रघुवंशमनुजग्राहेत्यर्थः । ज्येष्ठः श्रीरामः  
कौसल्यायामजनीति फलितार्थः । परमकारुणिकः किं न कुर्वन्तीति भावः । 'अलं  
भूषणपद्मसिंशक्तिदारणवाचकम्' इत्यमरः । एतदादिश्लोकचतुष्टयमानुष्टुभं वृत्तम् ॥

अथ भरतादिकुमारत्रयोदयमाह—

तमेनमन्वजायन्त त्रयस्त्रेताम्रितेजसः ।

अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्तेस्तेर्लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ३१ ॥

तमिति । त्रेताम्रितेजस आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाभिन्नयं त्रेताम्रितस्य तेज  
इव तेजो येषां ते तयोक्ताः । तेजस्विन इत्यर्थः । 'वर्चसः' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ।  
उपमालंकारः । 'अभिन्नयमिदं त्रेता' इत्यमरः । त्रेताशब्देनैवाभिशाब्दप्रतीतिः  
पुनरभिशाब्दः करिकलभकर्णावतंसवंशकरीरादिपदबदवगन्तव्यः । एक एवाम्रित्रीण्या-  
हवनीयादिरूपाणि इतः\* प्राप्तस्त्रेता । तदुक्तम्—'एक एवावसथ्याभिरभ्याधेयेन  
कर्मणा । संस्कृतस्त्रीणि रूपाणि ततलेतेति शक्यते ॥' इति । आवसथ्याभिरौपास-  
नाभिः । स्त्रीत्वं लोकात् । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति वृषोदरादित्वा-  
द्वर्णव्यत्ययेन इकारस्थाने एकारे सति त्रेतेति रूपसिद्धिः । तथा तैस्तः । वीप्सायां  
द्विभावः । लोकोत्तरैर्लोकोत्कृष्टैः । लोकेष्वसाधारणैरिति यावत् । गुणैर्विद्याविनयादिभिः  
शौर्यादायर्गाम्भीर्यादिभिर्वा अग्रजस्य । अग्रजं राममित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति'  
इति कर्मणि पठ्ठी । अथवा संबन्धसामान्ये पठ्ठी । भगवतो नारायणस्यानुकरोती-  
तिवत् । अनुकुर्वन्तोऽनुवर्तमानाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । तदुक्तं दण्ड्यायैः—  
'तदन्वयेत्यनुवभाति तच्छीलं तमिषेधति । तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य-  
वाचकाः ॥' त्रयः कुम्भरास्त्रमेनमनु । तस्यामुष्य श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थः ।  
'अनुलक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । अजायन्त जाताः ॥

भरतस्तेषु कैकेय्यास्तनयो विनयोऽवलः ।

अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां हृतोदयौ ॥ ३२ ॥

भरत इति । तेषु त्रिषु कुमारेषु । केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्याः पत्यम्' इत्यण् । 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति यशब्दस्त्वेषादेशः । कैकेयीति तस्याः विनयेन प्रथमेण विशिष्टनीतिसंपत्त्या वा उच्चलः । विनयानुर इत्यर्थः । भरतो नाम तनयः । जात इति शेषः । तथा लक्ष्मणस्तुष्टुघ्ननामानपि नौ भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्रायां कृतोदयौ समुत्पन्नौ ॥

एते बभूवधिरे वीरा ब्रह्मक्षेमाय दीक्षिताः ।

लोकानन्दमुकुन्दस्य चत्वार इव बाहवः ॥ ३३ ॥

एत इति । ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालनं कर्तुम् । 'ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । दीक्षिताः संजातदीक्षाः । कृतसंकल्पा इत्यर्थः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' । तारकादिराकृतिगणः । चत्वार एते पूर्वोक्ता वीरा दानदयायुद्धेषु शूराः श्रीरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना लोकानन्दो लोकानां भुवनानामानन्दकरः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । स चासौ मुकुन्दश्च । कमनीयत्वान्मुकुन्द इति विग्रहः । तस्य चत्वारो बाहव उक्तविशेषणविशिष्टाथतुर्भुजा इव बभूवधिरे वृद्धिं गताः । पूर्णोपमालंकारः ॥

अथ राक्षसविनाशनाटकस्य पूर्ववद्भूतं विश्वामित्रागमनं तावदाह—

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्भूतद्वैत्यबलावस्कन्दकादिशीकवृन्दारकानीकपरिवार्यमाणरथः पङ्क्तिरथस्तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामायतनं त्रिशङ्कुयाजिनं भगवन्तं पद्यप्रबन्धमिव दृशितसर्गभेदं प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितवर्णव्यत्यासं बुधमिव सोमसुतं कुशिकसुतमद्राक्षीत् ॥

अथेति । अथानन्तरं कदाचित्कस्मिंश्चिद्दिने अपरिमेया अपरिमिता या माया शाम्बरीवियाः । विचित्रकपटवृत्तय इति यावत् । 'सान्माया शम्बरीविया' इत्यमरः । ताभिर्भयानकानि भयंकराणि । 'घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । युद्धसमुद्भूतानि युद्धोद्भूतानि च यानि द्वैत्यबलानि द्वैत्यसेनास्त्रेषामवस्कन्दादाक्रमणात्कादिशीकैर्भयद्वैत्येन्दारकानीकैर्द्वैत्यैः परिवार्यमाणो निरीक्ष्य परिवेष्ट्यमाणो रथो यस्तथोक्तः । देवानामपि शरण्य इत्यर्थः । अथवा परिपात्यमानः संरक्ष्यमाणो रथे यस्य स तथोक्तः । एतदायत्तमसञ्जीवनमिति मत्वा तैः परिक्षितस्सन्दन इत्यर्थः । 'कादिशीको मयद्भूतः', 'अनीकिनी मलं घ्नन् चक्रं चानीकमश्रियाम्' इति शीमरः । पङ्क्तिरथो दशरथः । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमरः । तपश्चर्याजातानां यतिश्लेषधर्या ब्रह्मचर्यसाधनार्थं विरचितव्रतोपवासादितपोनुष्ठानाच्चनितानामाश्चर्याणामद्भूतानामायतनमारूपदम् । कारणमित्यर्थः । चर्येष्वत्र 'गुदमदचर-इत्यादिना चर्यन्तर्भाषितण्युर्थः । त्रिशङ्कुनाम राजा हरिश्चन्द्रपिता तं याजयति सदेहसर्गमनार्थ-

१ 'ब्रह्मक्षेमाय' इति पाठः. २ 'लोकानन्दा मुकुन्दस्य' इति पाठः. ३ 'प्रतिपात्यमानम-शरण्यः' इति पाठः. ४ 'निःशङ्कुं त्रिशङ्कुं' इति पाठः. ५ 'अद्राक्षीत्पाक्षीच' इति पाठः.

मिति त्रिशङ्कुयाजिनम् । यजतेर्ष्यन्तात्ताच्छीत्ये णिनिः । पद्यप्रबन्धमिव श्लोकनिय-  
द्वकाव्यमिव दर्शितः सर्गभेदः कथाविच्छेदरूपः सृष्ट्यन्तरं च येन तम् । प्राकृतव्या-  
करणमिव प्रकटितः प्रकाशितो वर्णव्यत्यासोऽक्षरव्यत्ययः क्षत्रियत्वपरित्यागेन ब्राह्म-  
णवर्णस्वीकाररूपव्यत्यासश्च येन तम् । यथा 'आर्जित' इति संस्कृतपदस्य 'आर्जेर्वि-  
डम्' इति कर्मणि विडप्पादेशे विडप्पन्तीति वर्णव्यत्यासाभिधायिनी प्राकृतव्याकर-  
णरीतिः । 'वर्णो द्विजादी शुक्लादी स्तुतो वर्णं तु वाधरे' इत्यमरः । बुधमिव सौम्य-  
मिव सोमसुतं चन्द्रसुतं सोमयाजिनं च । सोमं सुनोतीति सोमसुत् । क्तिप् । भग-  
वन्तं पूज्यं कुशिकसुतं विश्वामित्रमद्राक्षीद्दशं । दशेऽङ् । 'इरितो वा' इति विकृता-  
दडभावपक्षे सिचि वृद्धिः । 'न दशः' इति निषेधात्कसादेशाभावः । संश्लेषसंकीर्णमु-  
पमात्रयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात्संसृष्टम् । त्रिशङ्कुयाजनकथामुत्तरत्र वक्ष्यति ॥

तदनु यथाविधिं कृतसपर्येण मर्यादातीतमहिम्ना महितेन गाधे-  
तरहृदयेन गाधिनन्दनेन सत्रपरित्राणार्थमित्यमन्यर्थितोऽभूत् ।

तदन्विति ॥ तदनु दर्शनानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् ।  
'अव्ययम्—' इत्यादिनाव्ययीभावसमासः । कृता दशरथेन विरचिता सपर्या अव्य-  
यादिरूपा पूजा यस्य तेन । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्य-  
मरः । मर्यादातीतमहिम्नापरिमेयमाहात्म्येन महितः पूजितस्तेन गाधेतरहृदयेन न-  
म्भीरचेतसा गाधिनन्दनेन विश्वामित्रेण सत्रपरित्राणार्थं यज्ञसंरक्षणार्थम् । 'सत्र-  
माच्छादने यज्ञे' इत्यमरः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । 'इदमस्यमुः' इति धंसुप्रत्ययः ।  
अन्यर्थितो याचितोऽभूत् । दशरथ इति शेषः । 'याज्यायामभिमाने च प्रार्थना क-  
थ्यते बुधैः' इति केशवः । 'अर्थमर्थयतेरर्थादाने याज्यावरोधयोः' इति वचनाच्च ॥  
प्रार्थनाप्रकारमाह— •

राजन्, भैद्यतस्तनयेन विनयाभिरामेण रामेण शरासनमित्रेण  
सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृताव-  
भृथो भवितुमभिलषामीति ।

राजन्निति । हे राजन्निति संबोधनम् । यतो रजनाद्राजा त्वमतोऽस्मद्दय-  
रजनमपि करिष्यसीति विज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम् । भवतस्तनयेन पुत्ररूपेणाव-  
तीर्णनेत्यर्थः । विनयः प्रथयस्तेनाभिरामेण रमणीयेन । एतेन यथोक्तकारित्वं सू-  
च्यते । शरासनमेव मित्रं मुह्यस्य तेन । धनुर्मांससहायेनेत्यर्थः । सौमित्रिमात्रं  
रक्षणां एव शरीजनो शूलवर्णो अस्य तेन । अत्र मात्रशब्देन शरीजनान्तरव्यवच्छे-  
दकेनास्यासहायशरत्वं सूच्यते । एवंभूतेन रामेण रक्षःसंहन्तार्थं श्रीरामरूपेणावती-  
र्णेन विष्णुना क्रियमाणा विधीयमाना क्रतुरक्षा यागपरिपालनं यस्य तथैकः सन् ।  
अहमिति शेषः । रक्षोदुरितं मुवाहुमारीचादिराक्षसरूपविभ्रं तदुक्तविभ्रं वा । अथवा

१. 'प्रतिहत', 'परिशुद्धीत' इति माटो. २. 'महिम्ना गाधेतर' इति पाठः. ३. 'अ-  
न्यर्थितः पाथिवोऽभूत्' इति पाठः. ४. 'तव कुमारेण' इति पाठः. ५. 'शरासनमात्र-  
मित्रेण' इति पाठः.

स्मृत्वा जितवान्मधुकैटभौ ॥' इति । तथा रामायणश्लोकः—'धुतिपपासे न ते र,  
भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥' इति ॥

अथ सूनी राममनोविकासार्थं कथाः कथयितुमुपचक्रम इत्याह—

ततो गृहीतविद्यस्य दाशरथेः प्रदेशमेकं प्रदर्श्य भगवानित्यमक  
थयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलाख्ये येन तस्य दाशरथेर्दशरथनन्द  
नस्य श्रीरामस्य । 'अत इत्' इतीन्द्रप्रत्ययः । एकं कमपि प्रदेशं जनपदं प्रदर्श  
दर्शयित्वा भगवान् । इत्यमकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अस्मिन्पुरा-पुरभिदः परमेश्वरस्य

फालान्तरालनयनज्वलने मनोभूः ।

सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं

तस्मादमुं जनपदं विदुरङ्गसंज्ञम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभूर्मन्मथः पुरभिदत्रिपुरान्तकस्य ।  
अस्यान्यान्तकत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । परमेश्वरस्य त्र्यम्बकस्य फालान्तराले  
निटलतटे यज्ञयनं तृतीयं नेत्रं तदेव ज्वलनोऽग्निः, तन्ज्वलनो वा, तत्र सद्योऽवि-  
'लम्बेन शलभत्वं पतन्नभावम् । 'समी पतन्नशलमा' इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य ।  
भस्मीभूयेयः । अङ्गं शरीरममुञ्चत्यक्तवान् । 'शे मुचादीनाम्' इति मुमागमः ।  
तस्मात्कारणादमुं जनपदं देशम् । अङ्ग इति संज्ञा नामधेयं यस्य तं तथोक्तं विदु-  
र्जानन्ति । पुराभिद इति शेषः । अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा तथा  
कथयन्तीत्यर्थः । 'नीवृञ्जनपदो देशविषयो तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥

तदनु मानससरःप्रवृत्तां सरयूमतिप्राम्य पृथ्वधप्रवृद्धवृद्धश्रवः  
पङ्कशालनलब्धमलयोर्मलदकरुदानासोर्जनपदयोः सीम्नि एतपदयो  
दीशरथ्योः पुनरप्येधमग्रधीत् ।

तद्वन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससरःप्रवृत्तां मानसाह्यकासारादुत्पन्नां स  
रयूं नाम नदीमतिक्रम्य सीत्वां पृथ्वधेन वृथापुरहत्याया प्रवृद्धो वृद्धिं गतो तो वृद्ध  
धवरा इन्द्रस्य पद्भुः पाप्मा स एत पद्भुः कर्दम इति श्लिष्टरूपकम् । 'पद्भोऽस्त्री कर्द  
मैनसोः' इति निघण्टुः । तस्य क्षालनेन लब्धमलयोः प्राप्तमित्यपयोः । 'संक्रान्त  
मालिन्ययोरिति व्यापत् । अतएव मलदकरुदानासोर्मलदः कुरुशयेति नाम यमोत्त  
योर्जनपदयोर्देवीविशेषयोः सीम्नि पर्यन्तभुवि । दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः वृत्तपदयो  
र्विन्यस्तपादयोः । प्रविष्टपादयोः सतीरित्यर्थः । पुनर्भूयोऽन्येधमग्रधीदुवायु । गान्धि  
न्ययोगान्मलदः, कुरुशः क्षुत् कार्म वा सद्योपात्कुरुश इति मुंभानिर्णयः ॥

१. 'वृष्टिहीन', 'प्रीष्टिहीन' इति च पाठौ. २. 'एकं प्रदेशं' इति पाठः. ३. 'लम्बयः  
कुरुशकनासोः' इति पाठः.

यक्षः सुकेतुर्द्विहिणप्रसादाह्वेभे सुतां कामपि ताटकाख्याम् ।  
 सुन्दः किलैनां परिणीय तस्यां मारीचनीचं जनयांबभूव ॥ ३९ ॥  
 यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देवयोनिविशेषः । 'विद्याभराप्सरोयक्षरक्षोगन्ध-  
 वकिंमराः' इत्यमरः । द्विहिणस्य तपसा समाराधितस्य ब्रह्मणः प्रसादादनुग्रहात् ।  
 'घाताञ्जयोनिर्द्विहिणः' इत्यमरः । ताटकेत्याख्या नाम यस्यास्तां कामपि कांचित्सुतां  
 पुत्रिकां लेभे प्राप । जनयामासेत्यर्थः । अथ सुन्दो नाम कश्चिद्यक्ष एनां ताटकां  
 परिणीयोपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्येत्यर्थः । किलेति वार्तायाम् । 'वार्तासंभाव्ययोः  
 किल' इत्यमरः । तस्यां भार्यायां ताटकायां मारीच इति नीचं शुद्रम् । मारीचना-  
 मानं कंचन तनयमित्यर्थः । जनयांबभूवोत्पादयामास ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एकदा सुन्दे निहते मारीचः कुम्भसंभवमभिभूय तस्य शापाद-  
 वाप कौणपताम् । ताटकाप्यभूत्पुरुपादिनी ।

एकदेति । एकदेकस्मिन्समये सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेषः ।  
 मारीचः कुम्भसंभवमगस्त्यम् । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । अभिभूय  
 पितृव्यजनितरोपातिरस्कृत्य तस्य कुम्भसंभवस्य शापात्कौणपतां राक्षसत्वमवाप  
 प्राप्तवान् । 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्' इत्यमरः । तथा ताटकापि पुरुपादिनी  
 नरमांसभोजिनी राक्षसभूत् । अत्रेदं रामायणवचनम्—'अगस्त्यः परमकुदस्ताट-  
 कामभिशाप्तवान् । पुरुपादी महायक्षी विकृता विकृतामना । इदं रूपं विहाय त्वं  
 दारुणं रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

ततः किमित्याशङ्क्यावश्यं त्वयेयं हन्तव्येत्याह—

सेयमञ्जासनसिद्धसिन्धुरसहस्रप्राणार्तमजेन सह जनपदविपदं  
 विदधाना व्यापादनीया त्वयेति ।

सेति । अञ्जासनस्य तपःपरितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्सिद्धो निष्पन्नः सिन्धुरा  
 गजास्तेषां सहस्रस्य प्राणः पराक्रमो यस्याः सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहाबलसंपन्नेत्यर्थः ।  
 'सिन्धुरः सामजः कुम्भी' इति गजपर्यायेष्वमरः । अत एवात्मजेन सह जनपदविपदं  
 निजाधमदेशोपह्वं विदधाना कुर्वाणा सेयं ताटका त्वया व्यापादनीया हन्तव्या  
 इत्येवमुब्रवीदिति पूर्वेषु संबन्धः ॥

रामस्तमाकर्ण्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

रामं इति । रामसं विश्वामित्रोक्तं ताटकावृत्तान्तमाकर्ण्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य  
 ताटकाहननस्य शङ्कां भयम्करोत्कृतवान् ॥

स्त्रीहत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशयं श्रीराममनसि विद्यमानं पूर्वदृष्टान्त-  
 कथनेन निरस्यति—किंचेत्यादिना ।

१. 'एकदा व सुन्दे' इति पाठः. २. 'निहते' इति पाठः. ३. 'कुम्भसंभवमुनिमभिभूय'  
 इति पाठः. ४. 'चाभूत्' इति 'अव्यासिद्धि' इति च पाठः. ५. 'आजैमसिद्ध' इति पाठः.  
 ६. 'जनपदं' इति पाठः.

किंच । वैरोचनीं मन्थरां वसुंधरापराधधुरंधरां पुरंदरेण निहतां  
जनादनेकृतोपदर्शनां च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दां सुन्दवधुं  
वधविचिकित्सां मुत्सारयामास ।

किंचेति । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'संज्ञायों वृतृष्टिजि-' इत्यादिना  
खच् । 'अरुद्विषद्-' इत्यादिना मुमागमः । तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे  
धुरंधरां समर्थाम् । तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थः । धुरेव धुरा तां धारयतीति धुरं-  
धरेति विग्रहः । प्रक्रिया तु पूर्ववत् । अतएव पुरंदरेण पुरः शत्रुपुराणि धारयतीति  
पुरंदर इन्द्रः । 'पूःसर्वयोदोरिसहोः' इति खच् । 'खचिं ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः  
'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तेन निहतां व्यापादितानां वैरोचनीम्  
विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापलं स्त्री वैरोचनी तां विरोचनपुत्रीम् । 'तस्यापलम्  
इलण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना डीप् । विशेषणमेतत्कैकेयीदांसीसंदेहनिवृत्त्यर्थम् ।  
मन्थराम् । तथा जनादनेन विष्णुना कृतं विरचितं मदनं विदारणं यस्यास्ताम् ।  
छिन्नशीर्षामित्यर्थः । भार्गवजननीं शुक्रमातरं भृगुपत्नीं च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया  
निर्दिश्य दाशरथेः श्रीरामस्यामन्दासनत्वां सुन्दवधुवधविचिकित्सां ताटकावधगो-  
चरसंशयमुत्सारयामास निरसितवान् । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः ॥

आश्रुतः श्रुतवृत्तेन तेन मुन्दप्रियावधः ।<sup>१</sup>

तमेवान्ववदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात् ॥ ४० ॥

आश्रुत इति । श्रुतवृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण । अथवा श्रुतं विश्वामित्रमुत्तादा-  
कर्णितं वृत्तं मन्थरावधदिपूर्ववृत्तान्तो येन तेन तयोक्तेन । 'वृत्तं पदे चरित्रे  
त्रिष्वतीते दृढवर्तुले' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण मुन्दप्रियावास्ताटकाया वध आश्रु-  
तोऽङ्गीकृतः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । अथ तस्य  
श्रीरामस्य चापो धनुरपि शिञ्जारवो गुणध्वनिः स इति छलं कपटस्वस्मात् ताटका-  
वधमेवान्ववदवमुच्छ्लोकवान् । ताटकावधप्रतिज्ञासमनन्तरमेव ज्यादंकारं चकारे-  
त्यर्थः । 'मौषीं ज्या शिञ्जिनीं गुणः' इत्यमरः । अत्र छलशब्देन नायं शिञ्जार  
किंवाणुवाद इत्यारवस्यासत्यत्वप्रतिपादनादपहयभेदः । 'छलादिशब्देनारात्यन्वर्त्ता  
पादनमपहयः' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

तदा ताटकाप्यभ्युज्जगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येष काचिन्मुने-

रन्वानं तरसा सरोध रुधिरश्लोदाक्षणा दारुणा ।<sup>२</sup>

स्वाधीने हनने पुरीं विद्धती मृत्योः स्वकृत्यात्प-

श्रीः इति करसंघसंकटमदाष्टहाटकां ताटका ॥ ४१ ॥

तत्काल इति । तत्काले शिञ्जारवसमये पिशितं मांसमश्नन्तीति पिशितास्ता  
राक्षसगणेषां नाशस्य पिशुना सूचका । श्रीरामवप्यात् । राक्षसानां शयं प्रियमत्वा  
दिनि भावः । अन्येषु पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुना । संध्याया अगुर

१. 'तर्दना' इति पाठः. २. 'मत्सादयामास' इति पाठः. ३. 'लकृत्यात्पयात्' इति पाठः

भोजनकालत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । 'कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः  
 राजः' इत्यमरः । अत्र अनुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः । दधिरक्षोदेना-  
 स्यप्रभेदेन । अन्यत्र दधिरक्षोदवत्कुङ्कुमरज इव । अरुणा रक्तवर्णा । एकत्र हिंस्रतया  
 वीर्यसितत्वात्, अन्यत्र खामाव्याचेति भावः । 'दधिरं कुङ्कुमासृजोः' इत्युभयत्रापि  
 विश्वः । 'क्षोदो रजसि पेपणे' इति नानार्थरत्नमाला । दारुणा भयंकरी । एकत्र  
 तथो मीपणाकारत्वात्, अन्यत्र पिशाचादिसंचाराचेति भावः । 'दारुणं मीपणं  
 भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । तथा हनने हिंसाकर्मणि स्वाधीने स्वायत्ते  
 सति मृत्योः पुरीं यमपुरीम् । संयमिनीमिति यावत् । स्वेषां यत्कृत्यं प्राणिपीडन-  
 व्यापारस्वस्वालयेन विपर्ययेण क्रीडद्भिर्ययेच्छं विहरद्भिः किंकरसंघैर्मदूतनिवहैः  
 संकटं संकुलम् । 'संग्रोदथ कटच्' इति कटच् । महद्विपुलं शृङ्गाटकं चतुष्पथं य-  
 स्यास्तां तथोक्तां विदधती विदधाना । दधातेः शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । 'ना-  
 भ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । 'शृङ्गाटकचतुष्पथे' इत्यमरः । काचित्ताटका नाम  
 राक्षसी तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरंहसी' इत्यमरः । संध्येव सायंमध्येव  
 मुनेर्विश्रामिन्नस्याप्यानं मार्गं श्लोघ निरुद्धवती । संध्यांयामपि नैष्ठिकानां तादात्मि-  
 कनिष्ठानियमनेन निरोधकर्तृत्वसंभवादियमुपमा श्लेषसंकीर्णा । अन्यथाङ्करणे वा  
 प्रलवायापत्तेरिति भावः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥

अथ दशरथेः कर्णमविशत्ताटकागुणः ।

तथा धनुर्गुणंस्तूर्णं प्राविशत्तज्जिघांसया ॥ ४२ ॥

अथेति । अयानन्तरं ताटकाया गुणः शब्दः । सिंहनाद इति यावत् । दश-  
 रथेः श्रीरामस्य कर्णं श्रोत्रमविशत् । 'कर्णशब्दग्रहो श्रोत्रम्' इत्यमरः । यथा येन  
 प्रकारेण तस्यास्ताटकाया जिघांसया हन्तुमिच्छया । हन्तेः सन्नन्तान्त्रियामप्रत्यये  
 टाप् । धनुषधापस्य गुणो ज्या । मौर्वीति यावत् । तूर्णं क्षिप्रं दशरथेः कर्णं प्रावि-  
 शत् तथेति संबन्धः । ताटकनिर्हादश्रवणसमकालमेव श्रीरामो मौर्वीमाकर्णमाच-  
 कर्षेत्पर्यः । अतएवाम्यन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । 'गुणस्त्वानृतिसत्त्वादित्येन्द्रि-  
 यामुस्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । एतदादिपद्यत्रयमानुष्टुभं छन्दः ॥

ततो भाविनि संग्रामे घद्धधद्धस्य ताटका ।

स्यप्राणान् रामघाणस्य वीरपाणमकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततस्ताटका भाविनि भविष्यन्ति संग्रामे मुचाद्वादिराक्षससंहरणे य-  
 द्धधद्धस्य विहितादरस्य रामघाणस्य स्वप्राणान्स्वकीयप्राणवायून्वीरपाणमकल्पयत्क-  
 रिपतवती । वीरपाणं नाम युद्धोपक्रम उत्साहवर्धनार्थं वीरैः क्रियमाणं पानम् ।  
 श्रीरामाभोपघाणविद्धा वती प्राणांस्तलाजेल्लयः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्तं भाविनि  
 वा रणे' इत्यमरः । 'वा भावकरणयोः' इति विकल्पाणत्वम् । वीरपाणं पानं वीर-  
 पाणमूर्त्तं विप्रदः । नान्तोऽप्ययं शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥

१. 'यथा' इति पाठः. २. 'यथा' इति पाठः. ३. 'अविशत्' इति पाठः. ४. 'स्वपानैः'  
 इति पाठः. ५. 'वीरपाणम्' इति पाठः.



मुनिर्भृशाश्वोपज्ञानि ताटकामाधिने ददौ ।

अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिर्विश्वामित्रो जम्भनामानं राक्षसं शास्तीति जम्भशासन इन्द्रः । कर्तारं ल्युट् । तस्य शासनात् 'महात्मने श्रीरामायान्तकलापं देहि' इति नियोगदे-  
तोर्भृशाश्वो नाम कश्चिदपिस्तस्योपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतशोपसर्गं' इति कर्मण्य-  
ण्प्रत्ययः । भृशाश्वोपज्ञानि । भृशाश्वेनादौ ज्ञातानीत्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमम्-' इत्यादिना  
नृपुंसकत्वम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादिर्येषां  
तानि जृम्भकादीन्यस्त्राणि अस्त्रमन्त्रानित्यर्थः । ताटकां मभाति हन्तीति ताटका-  
माधिने श्रीरामाय ददावदात् । उपदिदेशेत्यर्थः । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्'  
इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥

तत्र कंचन विरिञ्चिलोकप्रत्यादेशं प्रदेशं प्रदर्शयन्नचोचत् ।

तत्रेति । तत्र यने विरिञ्चिलोकस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति  
प्रत्यादेशं इति विग्रहः । ब्रह्मलोककल्पमित्यर्थः । कंचन कमपि प्रदेशं विषयं प्रदर्श-  
यन्निदर्शयन्नचोचतोचवान् । मुनिरिति शेषः ॥

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैः

प्रशमितभयखेदैः सादरं सेव्यमाने ।

वलिनियमनहेतोर्बामनः काननेऽस्मि-

न्वलिनियमपरः सन्न्रह्यचारी चचार ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदातैः प्रशमितैः । विषयवैराग्यसंपन्नतया निर्मलान्तःकरण-  
रित्यर्थः । अतएव ब्रह्मैव निष्ठा विधान्तिपरं येषां तैः । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नि-  
यमो येषां तैः । निदिध्यासनतत्परैरित्यर्थः । अतएव प्रशमिताः शान्तिं गमिता भव-  
खेदाः सांसारिकद्वेषा येषां तैः । तापत्रयविनिर्मुक्तैरित्यर्थः । ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैः ।  
'ब्रह्मनिष्ठैर्महद्भिः' इति पाठे महद्भिर्महानुभावैः । ऋषिभिरित्यर्थः । प्रतिदिनम् ।  
निरन्तरमिति यावत् । 'अभ्यर्थं विभोक्-' इत्यादिनाप्ययीभावसमासः । सादरं  
सखेहं सेव्यमानेऽधिष्ठीयमाने [ अस्मिन्कानने ] पुण्यारण्ये वामनो ब्रह्मचारी उपेन्द्र-  
तयावतीर्णो मायावद्बुद्धिर्बुधैर्वैरोचनेर्नियमनहेतोः । वलिन्यनार्थमित्यर्थः । 'पशु-  
हेतुप्रयोगे' इति पशु । इष्टदेवतापूजोपहारा यत्नयः, दौर्चरुतोपतपःस्याप्यादेभ्यः प्र-  
तिधानानि नियमाः, तत्परस्वदासक्तः सन् । चचार । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्रोऽप्य-  
तन्तेत्यर्थः । 'वलिः पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि च' इति नागार्धरत्नमाहा ।  
एतदादिश्लोकत्रयं भक्तिनीवृत्तम् ॥

अपेहृतयिबुधातेर्यामिनस्याजभूतं

ररिलभुयंनमिशोराधमानोकहानाम् ।

१. 'कृशाश्वो' इति पाठः. २. 'प्रदेशमेकं प्रदर्शयतोपज्ञोपज्ञानपरमहयो महर्षिः'  
इति पाठः. ३. 'सेव्यमानः' इति पाठः. ४. 'अपि च' इति पाठः. ५. 'वामन-  
व्याजभूतः' इति पाठः.

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्व्योमसीमा

स्वयमपि परिमातुं लोकमस्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहंतेति । अपहृता निरस्ता विबुधानामिन्द्रादिवृन्दारकाणामतिः पीडा येन तस्य । 'अतिः शीघ्राभनुष्कोव्योः' इत्यमरः । न जायत इत्यजो विष्णुः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तन्मूर्तेः । श्रीविष्णवतारस्येत्यर्थः । अखिलभुवनभिक्षोः । पादत्रयपरिमितभूतलतया यात्रापदेशेन त्रिभुवनभिक्षातत्परस्येत्यर्थः । 'सनाशंसभिक्ष उः' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोकहा वृक्षाः । अनसः शकटस्याकं गतिं प्रन्तीत्यनोकहा इति विग्रहः । 'अनोकहः कुटः सालः' इति वृक्षपर्यायेष्वमरः । तेषामियं परिदृश्यमाना अतिनीलात्यन्तदस्यामलाकारा तथा व्याप्ता आश्रुता दिग्व्योमसीमा दिशां व्योम्नश्च सीमाः पर्यन्तभुवो यया । आकान्तदिग्भोऽन्तरालत्वेनातिसमुन्नतेत्यर्थः । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः । नान्तपाठेऽसीमन इति नियेधान्न स्त्रीत्वम् । इदं च विशेषणद्वयं विभक्तिविपरिणामेन वामनेऽपि योज्यम् । ततिः श्रेणिः । स्वयमपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थः । जातायेकवचनम् । परिमातुमियत्तावधारणेन परिच्छेत्तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभाति । पश्येति शेषः । 'संसर्गजाः पुण्यगुणा भवन्ति' इति न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुस्त्वप्रभवतो वामनस्य सहवासवशात्तद्व्यस्यमपि तथा कर्तुमुद्युक्तेव प्रतीयत इत्यर्थः । अत्रोन्नतगुणनिष्ठिता अभ्युद्यतत्वजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यशकसद्भावाद्वाच्या ॥

इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहृताभिः

श्रुतिपथमधुराभिः पावनीभिः कथाभिः ।

गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्योः

समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्वादा यासां तास्तथोक्तास्ताभिः श्रुतीनां पन्थाः श्रुतिपथम् । 'क्यपूः-' इत्यादिना समासान्तः । तस्य मधुराभिः । धवणानन्दकरीभिरित्यर्थः । पावनीभिः पवित्राभिः कौशिकव्याहृताभिः कौशिकव्याहृताभिः कथाभिस्तत्प्रेक्षादैर्घ्येणुभिः । 'स्त्रिन्तिपुत्रिकधिकुम्बिचर्चय' इत्यङ्प्रत्ययः । गलितमपगतं गहनकृच्छ्रं काननसंचारवृत्तितकष्टं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । 'स्वारकष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोस्तादृशं तथाविधम् । अत्यधिकमित्यर्थः । 'त्वदादिषु दशोऽनालोचने कथ' इति कङ्प्रत्ययः । 'आ सर्वेनाम्नः' इत्यात्वम् । मार्गदैर्घ्यं मार्गायामः सद्यः रामकुचदिव संकोचमगमस्वित्युत्प्रेक्षा । विश्वामित्रकथितैमधुरतत्कथुभ्रवणकौतूहलपारवशमाह्वीयानपि मार्गो नैवीयानिव प्रलयभादित्यर्थः ॥

ततः सिद्धाश्रमं प्रविश्य विश्वामित्रः सप्रमार्भत ।

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं तं पला-  
शगणमवलोक्य पलायमानाः कैरगलितसमित्कुशाः कुशिकजन्दना-  
तेवासिनः ससंभ्रममभिलपिताहवाय राघवाय न्यवेदयन् ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं सत्रप्रारम्भानन्तरमन्तरिक्षान्तरालाद्गमेनिविरा-  
दापतन्तमुपसर्पन्तमन्तकानीकभयानकं समर्किकरसेनाभयंकरं तं प्रतिद्वं पलाशानां  
सुबाहुमारीचादिराक्षसानां गणं सगूहमवलोक्य दृष्ट्वा पलायमानाः प्रद्ववमाणाः ।  
अतएव करेभ्यो गलितं हस्तं समित्कुशं समिधः कुशा दर्भाश्च यज्ञीया येषां ते  
तथोक्ताः । 'अह्नी कुशं कुयो दर्भः' इत्यमरः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकव-  
द्भावाद्द्वन्द्वीहिः । कुशिकसुतान्तेवासिनो विश्वामित्रशिष्याः । अन्ते समीपे  
वसन्तीत्यन्तेवासिनः । 'छात्रान्तेवासिनीं शिष्ये' इत्यमरः । 'शयवासवासिन्वकालात्'  
इत्यलुक् । अभिलपिताहवाय । समरोत्सुकायैत्यर्थः । राघवाय । श्रीरामायं  
ससंभ्रमं सोद्वेगं न्यवेदयन्व्यजिज्ञपन् ॥

निवेदनप्रकारेणैवाह—

हृत्वाग्नेः शिखराणि तानि परितः क्षिप्त्वा हसित्वा कुधा

कृत्वा हस्तविघ्नघ्नं तत इतः स्थित्वा नटित्वा मुहुः ।

'सिक्त्या क्षमासृजा स्रजान्नकृतया बद्धा कचान्खेचैरा-

न्दग्ध्वाग्नेः सदृशा दृशा निशिचरा हन्धन्ति रन्ध्रं दिवः ॥४८॥

हृत्वेति । अग्नेः शिखराणि गिरिशृङ्गाणि हृत्वानीय तानि शिखराणि परितः

क्षिप्त्वा समन्ताद्विकीर्य । तथा हसित्वादहासं कृत्वा । कुधा क्रोधेन । 'कोपक्रोधा-  
मर्षरोपप्रतिषा वदकुभौ क्षियौ' इत्यमरः । हस्तविघ्नघ्नं फरतलास्फालनं कृत्वा ।  
तत इतः स्थित्वा । समन्ताद्याप्येत्यर्थः । मुहुर्नटित्वा पुनः पुनस्तसाहनाव्यं कृत्वा ।  
क्ष्मां मेदिनीमसृजा रफेन सिक्त्याह्लाप्य । 'क्ष्मावनिर्मेदिनी मही', 'दधिरेऽसृग्लो-  
हितास्ररक्षक्षतजशोमितम्' इति चामरः । तथाञ्चकृतया स्रजान्ननिर्मितया  
मालया कचाञ्छिरोदहान्यस्र्जा संप्रप्य । तथामेः सदृशा अभिज्वालाकल्पया दृशा  
निजदृश्या । खे चरन्तीति खेचरा अन्तरिक्षचारिणधारणादयः । 'तत्पुण्ये कृति  
घहुलम्' इत्यलुक् । तान्दग्ध्वा संताप्य निशिचरा राक्षसा दिवो रन्ध्रं गमोऽन्तरालं  
हन्धन्त्यावृण्वन्ति । आच्छादयन्तीत्यर्थः । एवं न्यवेदयमिति पूर्वेण संबन्धः ।  
शाब्दविक्रीडितं गृह्यम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तत्र ।

तत्रेति । 'तत्र तस्मिन्नामने ॥

संमन्तवर्णान्तरगाधिसूनोः संपर्कपुण्यादिय रामभद्रः ।

क्षान्नप्रभातिप्यलदण्डयोग्यः पलाशदण्डादृतपाणिरासीत् ॥ ४९ ॥

संक्रान्तेति । 'क्षणं हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्किंप् । 'गम्यादीनाम्-' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशाच्चाद्यत् इति क्षत्रं क्षत्रवर्णम् । 'मुपि-' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । तस्य संबन्धी क्षात्रस्तस्मात्कमद् । क्षत्रियकुलाचारकमादित्यर्थः । पिप्पलदण्डयोग्योऽश्वत्थदण्डधारणार्हः । उपनयनसमये तथा विधिविहितत्वादिति भावः । 'पिप्पलः कुञ्जराशनः । अश्वत्थे' इत्यमरः । रामभद्रः श्रीरामः । अन्यो वर्णो वर्णान्तरम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्विभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । 'मुप्मुपा' इति समासः । संक्रान्तं तपोवत्यात्संप्राप्तं वर्णान्तरं ब्राह्मण्यं यस्य स तथोक्तस्तस्य गाधिसूनोर्गाधिराजनन्दनस्य विश्वामित्रस्य संपर्केण सहवासेन यत्पुण्यं मुकृतं तस्यादिवेति हेतुप्रेक्षा । पलाशदण्डे किञ्चुकदण्डधारण आहत आदरवान्पाणिर्व्यस्य स तथोक्तः । ब्राह्मणस्य पलाशदण्डधारणविधानात् । तस्य च 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायेन संभावितत्वाच्चेति भावः । तथा पलं मांसमश्नन्तीति पलाशा मारीचादिराक्षसास्तेषां दण्डे शिक्षण आहतपाणिर्व्यग्रहस्य आसीत् । विश्वामित्रशिष्यवाक्याकर्णनानन्तरमेव राक्षसशिक्षणव्यग्रहस्योऽभूदित्यर्थः । आहतपाणिरित्यत्र यद्यपि पाणेरचेतनस्याहतत्वं चेतनधर्मो न युज्यते, तथापि तद्वृत्ता श्रीरामेण सहाभेदाध्यवसायादौपचाधिक इत्यवगन्तव्यम् । ननु 'तेषां दण्डाः पालाशो ब्राह्मणस्य, औदुम्बरः क्षत्रियस्य, वृन्धो वैश्यस्य' इति गृह्यकारेण क्षत्रियस्यौदुम्बरदण्डविधानादत्र पिप्पलदण्डयोग्य इति वक्तुं कथमुचितमिति चेत्तत्त्वम् । 'पालाशविल्वयोर्दण्डौ ब्राह्मणस्य, न्यप्रोधचलत्स्योः क्षत्रियस्य, पीलुदुम्बरयोर्विशः' इत्यादि स्मृत्यनुसारात्पिप्पलदण्डयोग्यत्वकथनं न विरुद्धत इत्यलमितिप्रसङ्गेन । अत्र पिप्पलदण्डयोग्योऽपि पलाशदण्डाहतपाणिरिति सर्वतो विरोधस्य राक्षसशिक्षणपरतया परिहृतत्वाद्विरोधाभासालंकारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तोप्रेक्षानुप्राणित इति संकरः । उपजातिवृत्तम् ॥

मारीचनीचमतिराहयमारचय्य

क्षिप्तः क्षणेन रघुनायकसायकेन ।

मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्ति-

वैषं पुपोप जलमानुपनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

मारीचेति । मारीच इति नीचमतिरपसदयुद्धी राक्षसः । महात्मना जगदेकवीरेण श्रीरामेण सह युद्धं न शक्यत इति सम्यग्बुद्धभावाप्रीचमन्तित्वभवगन्तव्यम् । आह्वयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहयो युद्धम् । 'आदि युद्धे' इति ह्यतेराइपूर्वाद्प्रत्यये संप्रसारणम् । 'अगृह्यः संगरे मागे' इति विश्वः । तन्मृगचुष्य कृत्वा । 'रयपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेः । रघुनायकस्य सायकेन वायव्याक्षेण क्षणेन क्षणमात्रेण । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । क्षिप्तः प्रेरितः । मुमुक्षुवर्णवदित्यर्थः । मध्येपयोनिधि पयोनिधेरर्थे । 'भारे मध्ये पट्टा या' इत्यव्ययीभावस्यमारीः । तत्संनियोगादेकारान्तत्वं मध्यशब्दस्य । भयं प्रकाशसंचारे पुनः प्रहरेदिति भीत्या निमग्नमूर्तिर्जलान्तर्दितशरीरः सन् जलमानुपात्तजनितमानुष्येपानिर्विशेषमविशेषम् ।

तृकल्पमित्यर्थः । 'विषं भूमिकां पुषोप पोपितवान् । तद्वज्रलधिमध्ये निमज्जयातिष्ठ-  
दित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सुवाहुं राघवोन्मत्तः कृतः काकुत्स्थपत्त्रिणा ।

मुनीनामनभिप्रेतः प्रेतनाथातिथिः कृतः ॥ ५१ ॥

सुवाहुरिति । मुनीनामनभिप्रेतोऽसंमत आहवोन्मत्तो युद्धोन्मत्तः सुवाहुर्नामा  
राक्षसः काकुत्स्थपत्त्रिणा श्रीरामवाणेन । 'पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । काकुत्स्थ-  
शब्दो व्याख्यातः । कृत्तश्चिन्नः सन् । 'कृती छेदने' इति धातोः कर्मणि क्तः ।  
प्रेतनाथातिथिरन्तकवन्धुः कृतः । यमलोकं प्रापित इत्यर्थः । 'प्रेतनाथातिथीकृतः'  
इति च्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

वंशस्पृशा हृदयहारिफलान्वितेन

रामेरितेन सहसा सहसायकेन ।

क्षेहादितेन निरगादनुरागिणीव

प्राणावलिहृदयतः पिशिताशनानाम् ॥ ५२ ॥

वंशेति । वंशस्पृशा वेणुसंभवेन सत्कुलप्रसूतेन च । 'वंशः पृष्ठास्त्रिं देहोर्ध्व-  
काष्ठे वेणौ कुले गुणे' इति विश्वः । 'स्पृशोऽनुदके किन्' । हृदयहारिफलान्वितेन  
हृदयविदलनकारिवाणाप्रयुतेन मनोहरलाभसमृद्धेन च । 'हृदयं मानसोरसोः', 'फलं  
वृणाप्रलाभयोः' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । क्षेहादितेन तैलादिभेदद्रव्यपरिशो-  
धितेन सौहार्दपरिपूर्णं च । 'क्षेहोऽध्वी द्रवहार्दयोः' इति वैजयन्ती । रामेरितेन  
श्रीरामप्रयुक्तेनाभिराम इत्युदीरितेन च । रामाभिरीरितेन रत्नं प्रेरितेन । सुन्द-  
रीणां स्वयमभिलषणीयेनेत्यर्थः । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । सायकेन सह  
वाणेन साकम् । प्राणनायकेनेति च गम्यते । पिशिताशनानां हतशेपराक्षसानां  
प्राणावलिः पञ्चप्राणभ्रेणिहृदयतो हतप्रदेशात् । पञ्चम्यास्ततिः । अनुरागिण्यनुरागवती  
युवतिरिव सहसा शीघ्रम् । 'खरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायनः । निरगाभि-  
र्जगाम । श्रीरामशरताडिता राक्षसास्तत्क्षणं प्राणांस्तत्पञ्चुरित्यर्थः । 'इणो गा लुटि'  
इति लुटि गादेशः । अत्र प्राणावलिनिर्गमनसायकनिर्गमनयोः कार्यकारणयोरसह-  
भाविनोः सहभावोक्तः कार्यकारणपूर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्युपजीविनी सहोक्ति-  
रलंकारः । 'सहाभेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तितः । करिपर्तापम्यपर्यन्ता सा सहो-  
क्तिरिद्रेष्यते ॥' इति लक्षणात् । सायकवभिर्जगामेत्वीपम्यकल्पनया कारणगताशु-  
भावप्रतीतेश्चमत्कारि रहस्यम् । तथा प्रस्तुतसायकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्राणनायक-  
प्रतीतेः रामारोचिः । 'विशेषणानां तौल्येन यत्र प्रस्तुतयतिनाम् । अप्रस्तुतस्य  
गम्यत्वं सा रमसोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् । इदं चालंकारद्वयमन्योन्यनरपे-  
क्ष्यात्पद्युष्टं सद्रागिणीचेत्युपमासापेक्षितत्वात्सा यंघीर्यत इति संक्षेपः । वसन्ततिल-  
कावृत्तम् ॥

१. 'प्रेतनाथातिथीकृतः' इति पाठः. २. 'सुवाहवकसायकेन' इति पाठः. ३. 'क्षे-  
हादितेन' इति पाठः. ४. 'प्राणावली' इति पाठः.

अथ निशिचरमाथाद्वीतवैतानविघ्नो  
मुनिरवभृथकृत्यं विश्वहृद्यं समाप्य ।  
अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेतं  
भृजनजनितमूर्त्या योक्तुमव्याजलक्ष्म्या ॥ ५३ ॥

अथेति । अधानन्तरं मुनिर्विश्वामित्रः । मथ्यत इति माथो मथनम् । कर्म-  
प्यण् । निशिचराणां राक्षसानां माथात्संहरणाद्वैतवैतानविघ्नो निरस्तयागीया-  
न्तरायः सन् । विश्वहृद्यं विश्वजनमनोहरम् । लोकद्रोहिराक्षससंहरणपूर्वकत्वाद्दो-  
पकारकत्वाच्च सकलसंमतमित्यर्थः । अवभृथकृत्यं दीक्षान्तस्नानादिकर्म । 'दीक्षा-  
न्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः । समाप्य कृत्वा । आर्जो युद्धे । 'समित्याजिसमित्युधः'  
इत्यमरः । जयलक्ष्म्या विजयप्रिया समेतं सहितं रामं श्रीरामभद्रं यजने जनकयज्ञे  
जनिता मूर्तिर्यस्यास्तया । तत्रावतीर्णयेत्यर्थः । अव्याजलक्ष्म्या सीतारूपिण्या  
निजया धीदेव्या योक्तुं संपठयितुममनुताबुध्यत । यागार्थं जनकेनाहूतो भगवा-  
न्विश्वामित्रस्तत्र धनुर्भङ्गपूर्वकं विष्णुमूर्तेः श्रीरामस्य सीतालक्ष्मीविवाहो भविष्यतीति  
मनसि निधित्य लक्ष्मणानुगतं श्रीरामं नेतुमैच्छदित्यर्थः । अत्रेदं पुराणवचनम्—  
'राघववृत्तेऽभवत्सीता रुचिमणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेपान-  
पायिनी ॥' इति १ भाषिनीवृत्तम् ॥

तदनु मुनिः श्रीरामं प्रति निजवंशकथां कथयितुं प्रारभतेत्याह—

अथ मिथिलां प्रति प्रस्थितः कौशिकः कौकुत्स्यमित्थमकथयत् ।

अथेति । अधानन्तरं मिथिलां जनकनगरीं प्रस्थितः प्रवृत्तः कौशिको विश्वा-  
मित्रः कौकुत्स्यं श्रीरामं प्रतीत्यं वक्ष्यमाणरीत्याकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु कुशेशयांसनजन्मा कुंशाभिधानो राजर्षिः कुंशाम्ब-  
प्रमुखेधनुर्भिः कौशाम्बीमहोदयधर्मारण्यगिरिखजात्यानां पुरीणां  
कर्तृभिः पुत्री बभूव ।

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्दः क्लियार्थको वाक्यालंकारे वा । कुशे-  
शयाम्नात्कमलासनाद्भद्रणो जन्म यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । 'अवार्यो बहुव्री-  
हिर्जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । कुशाभिधानः  
पुत्रानामी राजर्षी राजोत्तमः कौशाम्बीमहोदयो धर्मारण्यं गिरिखजेलाह्या यागां  
सायां पुरीणां पट्टणानां कर्तृभिस्त्वेतदकर्मण्य निर्मातृभिः कुशाम्बुः प्रमुख आद्यो  
येषां तैः कुशाम्बुपुत्रानाभाधूर्तरजसयमुनामभिधनुर्भिः कुमरैः पुत्री पुत्रवान्बभूव ।  
पुराम्बादीधनुरः पुत्रान्महापारिपत्तालिनो जनयामासेत्यर्थः । तत्र कुशाम्बेन निवृत्ता

१. 'पालाण्डान्त' इति पाठः. २. 'विश्वामित्रः' इति पाठः. ३. 'कौकुत्सयोः  
इति पाठः. ४. 'कुंशिकाभिधानो' इति पाठः. ५. 'कुशान्मकुशाम्ब' इति पाठः  
६. 'कर्तृभिस्त्वेतदकर्मण्य' इति पाठः.

‘कौशाम्बीत्यन्वर्थसंज्ञा । ‘तेन निर्वृतम्’ इत्यण् । ‘टिड्ढाणञ्-’ इत्यादिना ङीप् । अन्यत्पुरत्रयमैच्छिकनामाङ्कितमित्यवगन्तव्यम् ॥

तत्र रूपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्यां कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थकस्तुशब्दः । घृताच्यामप्सरति कन्याशतं शतसंख्याकाः कन्यका अजनयदुत्पादयामास ॥

कन्यास्ताः संनद्धयौवनाः कामयमानः पवमानः प्रत्याख्यानात्प्रत्यापन्नमन्युरासामवयवेष्वनार्जवमतनुत ।

कन्या इति । संनद्धयौवनाः संपूर्णतारुण्याः कन्याः कन्यकाः कामयमानोऽमिलपमाणः । उद्यानविहारसमय इति भावः । पवमानो वायुः प्रत्याख्यानात् ‘वयं पित्रधीनाः, तमभ्यर्थय’ इति परिहाराद्धेतोः प्रत्यापन्नमन्युरुत्पन्नक्रोधः सन् । ‘मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि’ इत्यमरः । आसां कुशनाभकन्यकानामवयवेष्वनार्जवं कौटिल्यमतनुत । वक्रपाणिपादास्ताश्चकारेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणे—‘तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि वभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥’ इति ॥

अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव प्रतिक्रियां मन्यमानेन चूलिसूनवे सौमदेयाय राक्षे ब्रह्मदत्ताय वैत्तास्ताः प्रकृतिस्थायभूयुः ।

अथेति । अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तः कन्यकाङ्गवैकल्यापादनरूपो यस्य तेन । तथा क्षमां क्षान्तिमेव । नतु क्रोधमित्येवकारुर्ध्वः । ‘क्षितिक्षान्त्योः क्षमा’ इत्यमरः । प्रतिक्रियां मन्यमानेन । क्षमैवात्रोचिता नतु क्रोध इति तूर्णीभूतेनेत्यर्थः । तेन कुशनाभेन चूलिसूनवे चूलिनामकमुनिपुत्राय सौमदेयाय सोमदाख्यगन्धर्वाङ्गनासंभूताय । चूलिना सोमदायामुत्पादितायेत्यर्थः । ‘घ्रीभ्यो ळक्’ इति ळक् । ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राक्षे दत्ता भार्यात्वेन प्रतिपादिताः सत्यस्ताः कन्यकाः प्रकृतिस्थास्वप्नभावाद्यथापूर्वरूपा बभूयुः ॥

पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयन्पितुः प्रसादाद्गाधसत्त्वान्गाधिसंज्ञानस्मत्तातपादानुदपादयत् ।

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भयोऽपि पुत्रीयन्पुत्रमात्मन इच्छन् । अतृप्त्यर्थमिति भावः । ‘उप आत्मनः क्यच्’ । पितुः कुशस्य राक्षः प्रसादादनुब्रह्मदत्तपादानसंतिर्पनम् । गाधमित्यर्थः । उपपादयदुत्पादितयान् । ‘तातम्बु जनक्युपिता’ इत्यमरः । तातपादानिति बहुवचनं पूजार्थं गौडपादानितिषण् ॥

१. ‘कन्याशतं एवास्याम्’ इति पाठः. २. ‘कुशनाभेन क्षमामेव’ इति पाठः.
३. ‘मन्यमानेन’ इति पाठः. ४. ‘सौमदेयाय’ इति पाठः. ५. ‘ब्रह्मदत्ता’ इति पाठः.
६. ‘पितृपसादात्’ इति पाठः. ७. ‘प्रसादादसत्त्वान्’ इति पाठः.

इत्थं दाशरथिः कौशिकोत्पत्तिकथानिंशमननिरायामयामिनीः  
यामानुचन्धो बन्धूकस्तवकसुन्दरबन्धुरेण संध्यारागेण प्राचीमुखेन  
शोणीकृतेन शोणामिधानं दधानेन नदेन प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यः कृत-  
नियमेन मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण दाशरथिः श्रीरामः कौशिकोत्पत्तिकथाया  
विश्वामित्रोदयोपाख्यानस्य निशमनेनाकर्णनेन निरायाम आयामरहितः । अदीर्घं  
इति यावत् । यामिन्या निशाया यामानुचन्धः प्रहरानुवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । कथा-  
श्रवणजनितकौतूहलपारवश्यात्संकुचितवत्प्रतीयमानत्रियाम इत्यर्थः । 'द्वौ यामप्रहरौ  
समौ' इत्यमरः । तथा बन्धूकस्तवकवद्वन्धूकपुष्पगुच्छवत्सुन्दरं रमणीयं सद्बन्धुरं  
मनोज्ञं तेन संध्यारागेण संध्यारागवता । अरुणोदयवशाद्गोहितायमानेनेत्यर्थः ।  
'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । प्राचीमुखेन पूर्वदिग्भागेन [ कत्रां ] शोणीकृतेनानु-  
रजितेन । स्वसावर्ण्यमासादितेनेत्यर्थः । अभूततद्भावे च्चिः । 'अस्य च्चां' इति  
दीर्घः । शोण इत्यभिधानं ननु दधानेन धारयता । दधातेः कर्तरि शानच् । नदेन  
कासारविशेषेण [ करणेन ] शोणाद्यपुण्यप्रवाहजलेनेत्यर्थः । प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्य-  
क्स्रोतसो नदाः नूर्मदां विनेत्याहुः । 'शोणस्तरलपादपे । नदेऽप्री रक्तहने रागे'  
इत्यभिधानात् । प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यो विहितप्रातःस्नानसंध्यावन्दनादिनित्यकर्मतन्त्रः  
सन् कृतनियमेन विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विश्वामित्रेण साकम् । 'साकं सत्र  
समं सह' इत्यमरः । गङ्गां भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गणे-  
त्यर्थः । प्रातिष्ठत प्रावर्तत । 'रामवप्रविन्ध्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । पथेत्स्वत्र तृतीया-  
विधाने प्रकृत्वादिभ्य उपसंख्यानान्तृतीयोपपत्तिः । समेन धावतीतिवत्तत्रापि पथः क-  
रणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कर्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकारः । यथाह काण्डिदासः—  
'दक्षिणेन प्रवृत्ता' इति । बन्धूकस्तवकसुन्दरेत्यत्रोपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य  
स्वर्नर्मल्यं विहाय प्राचीमुखारागहरणोक्तेस्त्वद्गुणालंकारः । 'तद्गुणः स्वगुणत्वागादन्यो-  
त्कृष्टगुणाहतिः' इति लक्षणात् ॥

आजानपाचनक्षीरां वृषानन्दविधायिनीम् ।

श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गाम्बुध ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽयं श्रीराम आजानपाचनं स्वभावशुद्धं क्षीरं नीरं यस्यास्ताम् ।  
'शुद्धं भागीरथीजलम्' इति वचनादिति भावः । आजानशब्दः स्वभावे हृदः । अथवा  
जनानां समूहो जानम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । आ समन्ताद् । बहिरभ्यन्तरे  
चैत्यर्थः । जानं जनसमूहं पचयति स्नानपानान्यां परिप्रीकैरीतीत्याजानपाचनं क्षीरं  
यस्यास्तां तयोक्ताम् । 'क्षीरं स्याप्रीरदुग्धयोः' इति रत्नमाला । शृण्वयंमनियमादिभि-

१. 'निशमनेन निरायामा यामिनीमनुभव' इति पाठः. २ 'स्तरकवन्धुरेण' इति पाठः.

३. 'प्राचीमुखे शोणीकृते' इति पाठः. ४. 'दधाने नदे' इति पाठः. ५. 'प्रत्यूषः कृत्यः'  
इति पाठः.



कौशाम्बीखन्वर्थसंज्ञा । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् । 'टिड्ढाण्य्-' इत्यादिना ङीप् । अन्यत्पुरत्रयमैच्छिकनामाङ्कितमित्यवगन्तव्यम् ॥

तत्र रूपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्यां कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थकस्तुशब्दः । घृताच्यामप्सरसि कन्याशतं शतसंख्याकाः कन्यका अजनयदुत्पादयामास ॥

कन्यास्ताः संनद्धयौवनाः कामयमानः पवमानः प्रत्याख्यानात्प्रत्यापन्नमन्युरासामवयवेष्वनार्जवमतनुत ।

कन्या इति । संनद्धयौवनाः संपूर्णतारुण्याः कन्याः कन्यकाः कामयमानोऽभिलषमाणः । उद्यानविहारसमय इति भावः । पवमानो वायुः प्रत्याख्यानात् 'वयं पित्रधीनाः, तमभ्यर्थय' इति परिहाराद्धेतोः प्रत्यापन्नमन्युरत्पन्नक्रोधः सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' इत्यमरः । आसां कुशनाभकन्यकानामनुवयवेष्वनार्जवं कौटिल्यमतनुत । बक्रपाणिपादास्ताश्चकारेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणे—'तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः ऋमकोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि यमञ्ज भगवान्प्रभुः ॥' इति ॥

अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव प्रतिक्रियां मन्यमानेन चूलिसूनवे सौमदेयाय राक्षे ब्रह्मदत्ताय दत्तास्ताः प्रकृतिस्था चभूवुः ।

अथेति । अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तः कन्यकाङ्गवैकल्यापादनरूपो यस्य तेन । तथा क्षमां क्षान्तिमेव । नतु क्रोधमित्येवकारुण्यः । 'क्षितिधान्योः क्षमा' इत्यमरः । प्रतिक्रियां मन्यमानेन । क्षमैवात्रोचिता नतु क्रोध इति तूर्णीभूतेनेत्यर्थः । तेन कुशनाभेन चूलिसूनवे चूलिनामकमुनिपुत्राय सौमदेयाय सोमदाख्यगन्धर्वाङ्गनासंभूताय । चूलिना सोमदायामुत्पादितायेत्यर्थः । 'क्षीभ्यो ढक्' इति ढक् । ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राक्षे दत्तां भार्यात्वेन प्रतिपादिताः सत्यस्ताः कन्यकाः प्रकृतिस्थास्तत्रभावाद्यथापूर्वरूपा चभूवुः ॥

पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयन्पितुः प्रसादाद्गाधसत्त्वान्गाधिसंज्ञानसत्तातपादानुदपादयत् ।

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भूयोऽपि पुत्रीयन्पुत्रमात्तन् इत्यन् । अतृण्यार्थमिति भावः । 'पुप आटृमनः ययच्' । पितुः कुशस्य राक्षः प्रसादादनुग्रहादम्सत्तातपादानसंतिर्नरम् । गाधिमित्यर्थः । उपपादयदुत्पादितवान् । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । तातपादानिति बहुवचनं पूजार्थं गौडपादानितिसम् ॥

१. 'कन्याशतं घृताच्याम्' इति पाठः. २. 'कुशनाभेन क्षमामेव' इति पाठः.
३. 'मन्यमानेन' इति पाठः. ४. 'सौमदेयाय' इति पाठः. ५. 'ब्रह्मदत्ता' इति पाठः.
६. 'पितृप्रसादात्' इति पाठः. ७. 'प्रसादादसत्तात' इति पाठः.

इत्थं दाशरथिः कौशिकोत्पत्तिकथानिशमननिरायामयामिनीः  
यामानुवन्धो बन्धूकस्तयकसुन्दरबन्धुरेण संध्यारागेण प्राचीमुखेन  
शोणीकृतेन शोणाभिधानं दधानेन नदेन प्रवर्तितप्रत्यूर्पकृत्यः कृत-  
नियमेन मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्यमिति । इत्यमनेन प्रकारेण दाशरथिः श्रीरामः कौशिकोत्पत्तिकथाया  
विश्वामित्रोद्दयोपाख्यानस्य निशमनेनाकर्णनेन निरायाम आयामरहितः । अदीर्घ  
इति यावत् । यामिन्या निशाया यामानुवन्धः प्रहरानुवृत्तियस्य स तथोक्तः । कथा-  
ध्रुवणजनितकौतूहलपारवश्यात्संकुचितवत्प्रतीयमानत्रियाम इत्यर्थः । 'द्वी यामप्रहरी  
समी' इत्यमरः । तथा बन्धूकस्तयकबद्धबन्धूकपुष्पगुच्छवत्सुन्दरं रमणीयं सद्बन्धुरं  
मनोमं तेन संध्यारागेण संध्यारागवता । अरण्योदयवशाद्गोहितायमानेनेत्यर्थः ।  
'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । प्राचीमुखेन पूर्वदिग्भागेन [कर्त्रा] शोणीकृतेनानु-  
रक्षितेन । स्वसावर्ष्यमासादितेनेत्यर्थः । अभूततद्भावे च्चिः । 'अस्य च्चा' इति  
कर्मणः । शोण इत्यभिधानं नाम दधानेन धारयता । दधातेः कर्त्तरि शानच् । नदेन  
कासारविशेषेण [करणेन] शोणाख्यपुण्यप्रवाहजलेनेत्यर्थः । प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्य-  
स्रोतसो नदाः नर्मदां विनेत्याहुः । 'शोणस्तरलपादपे । नदेऽग्री रक्तशो रगो'  
इत्यभिधानात् । प्रवर्तितप्रत्यूर्पकृत्यो विहितप्रातःस्नानसंध्यावन्दनादिनित्यकर्मतन्त्रः  
सन् कृतनियमेन विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विश्वामित्रेण साकम् । 'साकं सत्र  
समं सह' इत्यमरः । गङ्गां भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गेणे-  
त्यर्थः । प्रातिष्ठत प्रवर्तत । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । पथेत्यत्र तृतीया-  
विधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंहयानात्तृतीयोपपत्तिः । समेन धावतीतिवत्तत्रापि पथः क-  
रणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कर्मकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकारः । यथाह काण्डिदासः—  
'दक्षिणेन प्रवृत्ता' इति । बन्धूकस्तयकसुन्दरेत्यशोपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य  
स्वर्नमैल्यं विहाय प्राचीमुखारागहरणोक्तेः सादृशात्कारणः । 'तद्गुणः सगुणत्वागादन्यो-  
त्कृष्टगुणाहतिः' इति लक्षणात् ॥

आजानपावनक्षीरां वृषानन्दविधायिनीम् ।

श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गाम्निध ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽयं श्रीराम आजानपावनं स्वभावशुद्धं क्षीरं नीरं यस्यास्याम् ।  
'शुद्धं भागीरथीजलम्' इति यचनादिति भावः । आजानशब्दः स्वभावे रुढः । अपवा  
जनानां समूहो जानम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । आ समन्तान् । बहिरभ्यन्तरे  
चेत्यर्थः । जानं जनसमूहं फवयति स्नानपानाभ्यां पयित्रोः क्षीरोत्तीत्यत्र आजानपावनं क्षीरं  
'यस्यास्यां तथोक्ताम् । 'क्षीरं स्थायीरदुग्धयोः' इति रत्नमाला । पृषयमनियमादिभि-

१. 'निशमनेन निरायामा यामिनीमनुभूय' इति पाठः. २. 'स्ववत्बन्धुरेण' इति पाठः.  
३. 'प्राचीमुखे शोणीकृते' इति पाठः. ४. 'दधाने नदे' इति पाठः. ५. 'प्रत्यूर्पः कृत्यः'  
इति पाठः.

धर्मैरेव आनन्दस्तं विदधातीति वृषानन्दर्विधायिनीम् । तीर्थविशेषस्नाननियमादिकर्मणं निःश्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रसिद्धैर्ब्रह्मानन्दकरीमित्यर्थः । यद्वा वृषाणामानन्दमुत्तासं विदधातीति तथोक्तम् । धर्मादिभिर्बृद्धिकरीमित्यर्थः । यद्वा वृषानानन्दं च विदधातीति तथोक्तम् । समस्तधर्मनिर्वहणद्वारा निरतिशयानन्दानुसंधायिनीमित्यर्थः । 'वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्लजे । पुराशिभेदयोः रुक्म्यां मूपिकप्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्वः । 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरश्च । श्रुतिप्रणयिनीं श्रुतिपरिचिताम् । वेदप्रतिपायामित्यर्थः । 'सितासिते सरिते यत्र संगते' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादिति भावः । प्रणयः स्यात्परिचये याज्यायां साहदेऽपि च' इति यादवः । अथवा तरङ्गसंगतधुमधुमध्वनिभिः श्रोत्रानन्दकरीमित्यर्थः । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाप्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । अपां समूह आपम् । समूहार्थेऽण् । तेन गच्छतीत्यापगा । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रलयः । उपपदसमासः । तां भागीरथीम् । लक्षणया तत्कूलमित्यर्थः । आप प्राप । कथमिव स्थिताम् । गां धेनुमिव स्थिताम् । धेनुं कीदृग्विधाम् । आजानपावनमाजन्मशुद्धं क्षीरं दुग्धं यस्यास्ताम् । वृषस्य वृषभस्यानन्दं विदधाति रतिप्रदत्वादिति तथोक्तम् । श्रुतिप्रणयिनीं श्रुतिसखीम् । तत्कल्पमित्यर्थः । 'चत्वारि वाक्पारमितापदानि' इति श्रुत्या वेदवाचो धेनुत्वेन निरूपितत्वादिति भावः । तथा गां कामधेनुमिदं स्थितां । कीदृशीं कामधेनुम् । आजानपावनक्षीरामिति समानम् । वृषस्य शकस्य । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । विष्णोर्वा आनन्दं विदधाति वाञ्छितार्थदोग्धत्वादिति तथोक्तम् । श्रुतिप्रणयिनीम् 'स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिश्रुतिभिरुदाहरणीयामित्यर्थः । तथा गां भुवमिव स्थिताम् । कीदृशीं भुवम् । आजानपावनक्षीराम् । सकलपुण्यतीर्थधारामित्यर्थः । यद्वा आजानपावनानि स्वतःपवित्राणि क्षीराणि क्षीरत्वेन परिणतानि रत्नमहौषधिप्रभृतिवस्तूनि यस्यास्ताम् । 'ताः क्षीरपरिणामिनीः' इति विष्णुपुराणात् । पूर्वं गोरूपधारिण्यास्तस्यास्तया दुग्धत्वादिति भावः । अत्रार्थं प्रमाणं श्रूयते—'दुग्धां पुनर्दिव्यैर्वसुंधरा । महौषधीथ भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासीद्दोग्धा मेरुमहागिरिः ॥' इति रत्नौषधिप्रभृतीनामाजानपावनत्वं स्मृतिसिद्धं द्रष्टव्यम् । कामवाप्यत्वाद्गुपो विष्णुः । 'तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशशभृतां वरः' इति सहस्रनामस्तोत्रे । तस्यानन्दं विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्तम् । 'विष्णुपत्नीं महीं देवीम्' इति श्रुतेः । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'मेदिनी देवी वसुंधरा' इत्यादिश्रुतिप्रतिपायामित्यर्थः । तथा गां भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशीं भारतीम् । आजन्मशुद्धत्वादाजानपावना क्षीरसवर्णत्वात्क्षीरा । 'अग्निर्माणवकः' इत्यादिवह्नौणोऽयं प्रयोगः । अथवा क्षीरे क्षीरसावर्ण्यमस्या अस्तीति क्षीरा । अशंआदित्वाद्अप्रलयः । आजानपावना च क्षीरा न ताम् । 'त्रियाः पुंवत्-' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुंवद्भावः । सुरप्रेष्ठत्वाद्भस्वरूपत्वाद्वा वृषो ब्रह्मा तस्यानन्दं विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्तम् । 'विरिधिपत्नी कमलासनस्थिता सरस्वती नृत्यतु वानि मे सृष्टा' इत्यादिवचनादिति भावः । श्रुतिप्रणयिनीम् । श्रुतित्युपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणागमादिरूपेण परिणतामित्यर्थः । 'गानादित्ये बलीवदे क्रतुर्भेदपिभेदयोः । स्त्री तु स्यादिति भारतां भूमौ च सुरमावपि ॥' इति केशवः । तदेवमुपमानेषूपमेये

चार्षपञ्चकवचनात् अर्थपञ्चकवाच्यविषयश्चित्रंभेदः । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयत-  
यासंभवेन, सर्वालंकारवाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्य-  
लंकारसर्वसंकारः । एवं च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुप-  
मैवेत्यन्ये ॥

अथ भागीरथीकथां श्रोतुकामाय रामाय भगवानिदमभाषत ।

अथेति । अथानन्तरं भागीरथीकथां मन्दाकिन्युपाल्यानं श्रोतुमार्हाणुं  
कामोऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः ।  
श्रीरामाय भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति  
विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्र इदं वक्ष्यमाणम् ।  
गङ्गावतरणवर्णनपरं वचनमित्यर्थः । अभाषतौक्तवान् ॥

अथ चतुर्धिसता श्लोकैरानुष्टुभेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकारं वर्णयितु-  
मारभते—

पुरा मनोरमा नाम सुमेरोरभयत्सुता ।

गृहमेधी तथैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थः । सुमेरोः मुना  
मेरुकन्यका । 'मेरुः सुमेरुर्देमात्री रत्नसानुः सुरालयः' इत्यमरः । तथा मनोरमयैव ।  
परिग्रहान्तरव्यवच्छेदार्थमेवकारः । धराभृतां चक्रवर्ती पर्वतसार्वभौमो हिमवान्गृह-  
मेधी गृहस्थ आसीत् । तामुपयेम इत्यर्थः । 'मेघ संगमे' । इति धातोस्ताच्छील्ये  
गितिः । गृहेषु संगतो गृहस्थ इत्यर्थः । अथवा । 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । यो  
मेघायालभ्यते । आशासानुा मेधपतिभ्यां मेधम्' इत्यादिश्रुती दर्शनान्मेधशब्दो  
यागवचनः यथा त्वमेव पितृमेध इतिवत् । 'क्षारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । गृहः पट्या  
सह मेधो यस्येति गृहमेधी । सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्धीयप्रलयः ॥

कन्याद्वयममुप्यासीदेका मन्द्रकिनी तयोः ।

अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति । अमुप्य मनोरमाजानेहिंभवतः कन्याद्वयमासीत् । द्वे कन्ये समुत्पन्ने  
इत्यर्थः । तयोः कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनी इति नाम्ना प्रसिद्धा-  
भूदित्यर्थः । अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रलक्षपरमेश्वरी । अतश्चन्द्रचू-  
डकुटुम्बिनी चन्द्रशेखरभार्या आसीदित्यर्थः । भविष्यदीश्वरपरिग्रहाभिप्रायेणैत्वं  
सिद्धपदाभिधानेनोक्तमित्युक्तव्यम् । 'भार्या जायाय पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु  
कुटुम्बिनी' इत्यमरः ॥

•••तां नदीं विबुधा लब्ध्वा नाकलोकमनीनयन् ।

तपस्यन्तीं गिरिगैरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

तामिति । विबुधा देवास्तां नदीं मन्दाकिनीं लब्धा याञ्जापूर्वकं हिमवन्नि-  
योगात्प्राप्य नृकलोकं स्वर्गलोकम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । धनीनय-  
न्प्रापयामासुः । अतएव स्वर्गदीति प्रसिद्धिः । नयतेर्णो चङ्घुपङ्गाहस्वोऽभ्यष्यदी-  
र्घश्च । नीवहोर्हरत्थे च द्विकर्मकता । तथा गिरिर्हिमवांस्तपस्वन्तीं तपश्चरन्तीम् ।  
ईश्वरपरिग्रहलाभार्थमेवेति भावः । 'कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्-  
प्रत्ययः । गौरीं पार्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यात्वेन दत्तवान् ।  
'कर्मणा यमप्रिमैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वान्त्वतुर्यो ॥

एवमन्ययोर्वृत्तान्तं संक्षेपेणोक्त्वा तत्र बहूपेक्षितत्वान्मन्दाकिनीवृत्तान्तस्यादौ  
तमुपेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेन गौरीवृत्तान्तं तावदाह—शिवयोरित्यादिपञ्चभिः ।

शिवयोर्युञ्जतोर्वीर्यं दृष्ट्वा धात्र्यां समर्पितम् ।

पावकः प्रतिजग्राह देवतैरनुनाथितः ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः शिवयोः पार्वतीपरमेथरयोः ।

'पुमान्निश्या' इत्येकशेषः । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयोः स्ततोः । धात्र्यां भुवि सध-  
र्पितं निक्षिप्तम् । शिवेर्नवेति शेषः । पार्वतीगर्भसमुत्पत्त्यमानमहाभूतप्रभीतदैवैर्वीर्यं  
भुवि समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भावः । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा देवतैरनुनाथितैर्वैरनु-  
नाथितस्त्वमेव तद्गृहाणेति याचितः सन् । 'नाधु याञ्जायाम्' इति धातोः कर्मणि  
ऋः । पावकोऽग्निः प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यानथामत्यान्बहुभार्यां च मेदिनीम् ।

अकरोदम्बिकाभोधः पुत्रालाभसमुद्भवः ॥ ५९ ॥

अनपत्यानिति । अधानन्तरं पुत्रालाभसमुद्भवः पुत्राप्राप्तिजनितोऽम्बिका-  
भोधः पार्वतीकोपोऽमर्लान्देवाननपत्यानपुत्रकांस्तथा मेदिनीं भुवं बहूनां राज्ञां भार्या  
चाकरोत् । कोपवशात्तथा दशपेलर्थः । तेषां स्वपुत्रलाभविपातकत्वादिति भावः ।  
तथा रामायणे—'अथ शैलमुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् । समन्युरशपत्सर्वा-  
न्कोपसंरक्तलोचना ॥ सस्मान्निवारिता चैवं संगता पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्त्रेषु  
दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुयत्वा मुरान्सर्वांश्शशाप पृथिवीमपि । अयनेऽने-  
करूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥' इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक्तः सग्रहामिः सुरैः ।

षड्विंशत्य जाह्वर्यां न्यपिञ्चद्वीर्यमश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । कथानन्तरं षड्विंशतिः । सेनां नयतीति सेनानीः सेनानायकः । 'से-  
नानीरमिभूद्वि' इत्यमरः । नयतेः क्विप् । तं सेनान्यमिच्छद्भिः । तारकापुरसंहा-  
रार्थमिति भावः । सग्रहामिञ्चद्विभिः सुरैरुक्तो जाह्वर्यामेतन्निषिद्येति व्याहृतः सन् ।  
अहाय शक्तिः । 'स्रगस्तदित्यजघाहाय दाह् मद्भु सुपदि हते' इत्यमरः । ऐश्वर-

१. 'युञ्जतः' इति पाठः. २. 'भूवा धात्र्या' इति पाठः. ३. 'अनुमोक्षितः' इति पाठः.  
४. 'तथा' इति पाठः. ५. 'कोपः' इति पाठः.

मीश्वरस्य संबन्धिं वीर्यं तेजो जहोरपलं स्त्री जाह्ववी तस्यां मन्दाकिन्या न्यपिब-  
न्निक्षिप्तवन् ॥

सापि सप्तार्चिषा क्षिप्तं तेजस्तद्धोदुमक्षमा ।

हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥ ६१ ॥

सेति । सा जाह्वव्यपि सप्तार्चिषा वहिना । 'सप्तार्चिदमुनाः शुक्रः' इत्यमरः ।  
क्षिप्तं निक्षिप्तं तदैश्वरं तेजो वीर्यं वोढुं धारयितुमक्षमासमर्था । अतएव श्रान्ता  
खिन्ना सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनभूधरनिकटकानने यच्छरवणं शरप्रचुरं वनं  
तत्र जहौ तस्मात् । 'प्रनिरन्तःशर-' इत्यादिना वननकारस्य णत्वम् ॥

तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै षोढारूढमुखाम्बुजम् ।

तारकध्वान्तविध्वंसि सद्यः पाण्मातुरं महः ॥ ६२ ॥

तत्रेति । तत्र शरवणे कृत्तिकानां स्तन्यप्रदानार्थं देवैः प्रेरितानां पण्णां मातृणां  
प्रीत्यै पौरितोपार्थं षोढा पङ्क्तिः प्रकारैः । 'प्रकारवचने चाल्' । आरूढानि प्रादुर्भू-  
तानि मुखाम्बुजानि यज्ञकमण्डानि यस्य तत्तथोक्तम् । तासामवैपम्येन स्तन्यप्रदणार्थं  
गृहीतमुखपङ्क्तमित्यर्थः । अतएव पण्णां मातृणामपलं पाण्मातुरम् । 'पाण्मातुरः  
शक्तिधरः' इत्यमरः । 'मातुरस्तस्यासेभद्रपूर्वायाः' इत्यणप्रत्यय उकारश्चान्तादेशः ।  
तारकस्तारकामुर एव ध्वान्तं विभिरं तद्विध्वंसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वंसि  
महस्तेजः । कुमारस्वामीत्यर्थः । अभूजातम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमरः ।  
रूपकालंकारः ॥

अथ वियद्ग्रावतरणं प्रस्तौति—

त्रैविध्यं श्रूयतां घत्स सरितस्त्रिदिवोकसाम् ।

यथोक्तं हृद्यमश्रन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥ ६३ ॥

त्रैविध्यमिति । हे घत्स श्रीराम । आदरातिशयेन संबोधनभेदात् । त्रिदिवः ।  
स्वर्ग लोकः स्थानं येषां ते त्रिदिवोकसो देवास्तेषां संबन्धिन्याः सरितः । मन्दा-  
किन्या इत्यर्थः । अध्वरे यागे यथोक्तं शास्त्रविहितं हूयत इति हृद्यमाज्यादिकमश्रन्त्या  
देवताया इव । अत्रेतिवैत्यर्थः । त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वम् । मया कथ्यमानमिति शेषः ।  
श्रूयतम्भाकर्ण्यताम् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यैपि त्रैविध्यसंभवादिति  
भावः । उपमालंकारः । एतेनात्यन्तपावनादिगुणयुक्तश्लाघ्यतास्याः सूच्यते ॥

तदेवं विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्रः सगरो नृपः ।

केशिनीसुमतिभ्यां च लङ्घितप्रथमाश्रमः ॥ ६४ ॥

पुरीमिति । सावित्रः सवितृवंशोद्भवस्तथा केशिनीसुमतिभ्यां पत्नीभ्यां लङ्घित-  
प्रथमाश्रमोऽतिशान्तव्रतचर्यः । गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थः । सगरो नाम नृपो राजा-

पोष्यां पुरीमयोध्याख्यां नगरीमध्यास्ताधिष्ठितवान् । 'अधिशोहस्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे समाः शतम् ।  
भृगुः प्रीतमनास्तस्यै ददौ दाय्यादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । स सगरः पुत्रानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । सह पत्नीभ्यां सपत्नीकः सन् । 'तेन सह' इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । 'नय-  
त्तथ' इति कप् । शतं समाः शतसंख्याकान्वत्सरान् । 'संवत्सरो वत्सरोऽदौ द्वाव-  
नोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'कालाश्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । तपस्तेपे ।  
तपश्चरणतत्परोऽभूदित्यर्थः । भृगुर्महर्षिः प्रीतमनास्तपसा संतुष्टान्तःकरणः सन् तस्यै  
सगराय दाय्यादसंपदं सुतसंपत्तिं ददौ दत्तवान् । दायं विभक्तद्रव्यमतीति दाय्याद  
इति विग्रहः । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः ॥

पुत्रसंपत्तिमेवाह—

असमञ्जं सुतं लेभे वैदर्भीं केशिनीं तयोः ।

पठिं पुत्रसहस्राणां सुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

'असमञ्जमिति । तयो राजपुत्रयोर्मध्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपरत्यं स्त्री वैदर्भी । 'तस्या-  
पुत्रम्' इत्यण् । 'टिद्वाणन्-' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्जं नाम सुतं  
लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भावः । तथा यवीयसी कनिष्ठा । युवशब्दादीयमुनि  
'स्फूलदूर-' इत्यादिना गुणयणादिपरलोपी । 'उगित्तथ' इति ङीप् । सुमतिश्च  
पुत्रसहस्राणां पठिम् । पठिसहस्रसंख्याकान्पुत्रानित्यर्थः । लेभे । पूर्ववद्भावः । ततः  
परितोषितेन मुनिनैकपुत्रपक्षं पठिसहस्रसंख्याकपुत्रपक्षं च निर्दिश्यामयोः को वा  
पक्षोऽभिमत इति श्रुते बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्वा-  
त्यन्यमिति धीरामायणकथाश्रानुसंधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जसमपोह्य सः ।

आरब्धहयमेघः सध्रमुञ्चत तुरंगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽसमञ्जसचारित्रं पौरजनेपद्रवकारिस्त्वादरात्पुचरि-  
त्रमगमञ्जं केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृष्ट्या एव महात्मानो न पक्षपातिन  
इति भावः । वक्ष्यति च— 'विद्वार्धको महामान्यस्वत्परिस्त्रागममवीत् । सत्युपाति-  
तानेकप्रजानारणकारणात्' इति । आरब्धहयमेघ उपक्रान्ताश्वमेघः सन् । तुरंग-  
ममक्षमेधीयः श्वसुवत ररुषवान् ॥

ऋष्यादपुषुषा सोऽयमहारि हरिणा हयः ।

ततस्त्वं नष्टमन्येष्टुं सौमतेयाः प्रतस्त्विरे ॥ ६८ ॥

ऋष्यादेति । षोऽयं हयोऽश्वमेधीयाश्वः ऋष्यादपुषुषा राक्षसवेपधारिणा ।

‘राक्षसः कौणपः क्रव्यात्’ इत्यमरः । हरिणेन्द्रेण । ‘हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रम-  
रीचिषु’ इति शाश्वतः । अहार्यपहतः स्वपदभ्रंशभयादिति भावः । हरतेः कर्मणि  
लुट् । ‘भावेकर्मणोः’ इति चिष् । ‘चिणो लुक्’ । ततस्तदनन्तरं नष्टमपहतं तमश्व-  
मन्वेष्टुं परिमार्गितुं सुमत्या अपत्यानि पुमांसः सौमतेयाः पष्टिसहस्रसंख्याकाः सुमति-  
पुत्राः । ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ इति ङक् । प्रतस्थिरे प्रस्थिताः । पित्राज्ञयेति भावः । ‘समव-  
प्रविभ्यः स्थः’ इत्यात्मनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वा खनन्तः सगरात्मजाः ।

चक्रुर्द्दर्शरितध्वान्तं नागलोकं नखांशुभिः ॥ ६९ ॥

सर्व इति । सर्वे पष्टिसहस्रसंख्याकाः सगरात्मजाः सगरपुत्राः सपर्वतां सशैला-  
मुर्वा भुवं खनन्तोऽवदारयन्तः सन्तः नखांशुभिर्नखकान्तिभिर्नागलोकं पातालं द्दर्श-  
रितध्वान्तं विध्वंसितान्धकारं चक्रुः । सर्वामप्युर्वा विचित्र्य तत्राश्वालाभात्रयैरेव  
पातालपर्यन्तं भुवमवदारयामासुरित्यर्थः । ‘अधोभुवनपातालं बलिसन्न रसातलम् ।  
नागलोकः’ इत्यमरः ॥

त एते तपसा दीप्ते तमःस्तोमप्रमाथिनि ।

कपिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

तत इति । एते वीराः सर्वे सगरकुमारास्त्वपसा व्रतनियमोपवासादिकर्मणा दीप्ते  
ज्वलिते अतएव तमःस्तोममन्धकारपटलं गाढाह्वानं च प्रकर्षेण मथ्नाति नाशयतीति  
तथोक्ते । ताच्छील्ये णिनिः । कपिले कपिलमहर्षिरूपेणावतीर्णस्य विष्णोः संबन्धिनि  
ज्वलने कोपामौ शलभोपमां शलभसादृश्यं लेभिरे प्राप्ताः । कपटनाटकपटुना महै-  
न्द्रेण पाताले कपिलनिकटनिबद्धमश्वं दृष्ट्वा ‘अश्वापहर्तायं लब्धः’ इति तं बाधयन्तः  
सर्वे सगरकुमाराः कोपानलेन भस्मीकृता इत्यर्थः ॥

असमञ्जसुतं पौत्रमंशुमन्तमथाग्रवीत् ।

सप्तं हत्वा समाधत्तां सप्ततन्तुं भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अयानन्तरं सगरोऽसमञ्जस्य केशिनीतनयस्य सुतमंशुमन्तमं-  
शुमन्नामानं पौत्रं प्रत्यग्रवीदुवाच । किमिति । भवान्सप्तमश्वमेधीयहयं हत्वानीय ।  
‘वाञ्छिवाहाद्येगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः’ इत्यमरः । सप्तभिर्गायत्र्यादिभिर्द्वन्द्वोभिल्ल-  
न्यत इति सप्ततन्तुः । सप्त तन्तवः सस्था यस्येभि वा सप्ततन्तुरश्वमेधकतुः । ‘सप्त-  
तन्तुमेसः कतुः’ इत्यमरः । ‘सितनिर्गमि-’ इत्यादिना औणादिकस्तुमुन्प्रत्ययः । तं  
समाधत्ताम् । समापयत्वित्यर्थः । अन्यथा महाननर्थो भूयादिति भावः । ‘शेषे  
बधमः’ इति प्रथमः ॥

• सोऽपि गत्वा विलं तत्र दृष्ट्वा भस्मीकृतान्पितृन् ।

साश्रुस्तेभ्योऽर्क्षं दिस्तुश्चरंलेभे तुरंगमम् ॥ ७२ ॥



स इति । 'सोऽप्यंशुमानपि विलं पातालकुहरं गत्वा तत्र विले भस्मीकृतान्निर्दग्धान् । अभूततद्भावे चिवः । 'अस्य च्चौ' इति दीर्घः । पितृन्पितृस्थानीयान्सौमतेयान्दृष्ट्वा साधुः कृतरोदनस्तथा तेभ्यः पितृभ्योऽञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं दित्सुर्दातुमीच्छुः सन् । दर्दातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'सनि मीमा-' इत्यादिना इसादेशाः । 'अत्रलोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । चरन्पर्यटंस्तुरंगममश्वमेधीयाश्वं लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेपामेनं तत्रैवमग्रवीत् ।

गङ्गामिहानयायुःमक्षैपामेपा गतिः परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषां सौमतेयानां मातुलो मातृभ्राता । 'मातृभ्राता तु मातुलः' इत्यमरः । गरुडो गरुडमांस्तत्र पाताल एनमंशुमन्तं प्रत्येवमनेन प्रकारेणाग्रवीत् । परमकारुणिकात्संबन्धवशाच्च भागिनेयानां तरणोपायमुपदिदेशेत्यर्थः । तदेव विशृणोति । हे आयुष्मन्नित्यादरादामन्त्रणम् । गङ्गां मन्दाकिनीमिह पाताल आनय प्रापय । एषा गङ्गा एषां भस्मीकृतानां सौमतेयानां परा गतिः । परलोकप्राप्तिकेत्यर्थः । तद्यतिरेकेण न कश्चित्तरणोपायोऽस्तीति भावः ॥

ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरंगमः ।

समाप्य सगरः सत्रं पुत्रशोकाद्विचं गतः ॥ ७४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरे सगरो लब्धतुरंगमः प्राप्ताश्वमेधीयाश्वः सन् । अंशु-  
'मतानीतत्वादिति भावः । तनयानां वृत्तान्तं विनाशवार्तां श्रुत्वा । अंशुमन्पुरा-  
दिति श्लेषः । 'वार्तां प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । सत्रमश्वमेधयागं समाप्य निर्वर्त्य  
पुत्रशोकात्पुत्रनाशजनितशोकाद्देतोर्दिवं स्वर्गं गतः ॥

अथांशुमानयं राज्यं चिराय परिपठलयन् ।

दिलीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तेपे हिमालये ॥ ७५ ॥

अथेति । अथानन्तरमयमंशुमान् । रासः कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वाद्यनप्रत्ययः । चिराय । चिरकालमित्यर्थः । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याधिरार्थकाः' इत्यमरः । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । परिपालयन्संरक्षयन् । ततो दिलीपे दिली-  
पनाम्नि स्वपुत्रे न्यस्तभूभारो निक्षिप्तभूपालनकृत्यः सन् । हिमालयः स्थानमिति  
हिमालयस्तस्मिन्निहमवैत्पर्यते तपस्तेपे । गङ्गाया भूलोकावतारणार्थं तपश्चर्यात्परोऽ-  
भूदित्यर्थः । 'न भवति कुलधुर्ये मूर्खवंश्यो गृह्याय' इति सकुलाचारपर्ययवित्तमस्य  
स मे न गङ्गानयनार्थयेति तात्पर्यम् ॥

दिलीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्तं भगीरथः ।

अमर्त्यसरितं कर्तुं मेने मर्त्यतरंगिणीम् ॥ ७६ ॥

दिलीप इति । दिलीपेऽपि दिवं याते स्वर्गं गते सति भगीरथो दिलीपपुत्रो  
एतम् । पितृनर्पणार्थं मंचरन्तमंशुमन्तं प्रति गरुडेनोक्तं वृत्तान्तमित्यर्थः । श्रुत्वा ।

१. 'अप्य पूर्वम्' 'पितृन्विधातु शुद्धीन्विदशे मीमान्मनिम्' इति कश्चित्साठः.

धर्मस्यैतरेण मुरन्दी मर्त्यतरंगिणीं मानुषन्दीं कर्तुं मेने । पितृर्षिणार्थं स्वर्णदीं ।  
भुवमवताम्यितुमुद्योजितवानित्यर्थः ॥

• ततो गोकर्णमासाद्य तपस्यति भगीरथे ।

• देवो देवापगां वोढुमन्वमंस्त दयानिधिः ॥ ७७ ॥

तत इति । ततस्तादनन्तरं भगीरथे गोकर्णाख्यसिद्धक्षेत्रमासाद्य तपस्यति  
तपश्चरति सति । देवप्रसादायमिति भावः । 'कर्मणो रोमन्वतपोभ्यां वर्तिचरोः'  
इति क्यच् । दया निरवधिपरदुःखप्रहाणेच्छा तस्या निधिः । दयासमुद्र इत्यर्थः ।  
देवो गोकर्णेश्वरो देवापगां मुरन्दीं वोढुं शिरसा धारयितुमन्वमंस्ताङ्गीकृतवान् ।  
अनुदात्तत्वादिद्विप्रतिषेधः ॥

अथ गङ्गावतरणं चतुर्भिः श्लोकैः कुलकेनाह—

अथ वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।

• शशाङ्कशङ्खसंभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥ ७८ ॥

• अथेति । अथानन्तरं वीचीचयैस्तरंगपरम्पराभिश्छन्नमाच्छादितं दिगन्तगग-  
नान्तरं नभोऽन्तरालं च यस्याः सा । शशाङ्कश्चन्द्र एव शङ्खस्तेन संभिन्नानि  
संगतीनि तारा नक्षत्राण्येव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तदन्तुरा व्याप्ता । 'दन्त  
उन्नत उरच्' इत्युरच् । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा' इत्यमरः । रूपकालंकारः ॥

तरंगाकृष्टमार्तण्डतुरंगायासितारुणा ।

फेनच्छन्नस्यमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा ॥ ७९ ॥

तरंगेति । पुनस्तरंगैराकृष्टामार्गप्रवर्तिता ये मार्तण्डतुरंगाः सूर्यरथाश्चास्तैरा-  
यासितः पुनर्निजमार्गप्रवर्तनक्षेत्रावन्कृतोऽरुणः सूर्यसारिधिर्यस्याः सा । 'सूर्यसू-  
तोऽरुणोऽमरुः' इत्यमरः । तथा फेनैर्दिण्डीरमण्डलैश्छन्न आच्छादितो यः स्वमातङ्ग  
ऐरावतस्तस्य मार्गणेऽन्वेषणे व्यग्रः संभ्रान्तो यासवो यस्याः सा । 'दिण्डीरोऽन्धिकफः  
फेनः' इत्यमरशेषः । ऐरावतस्य शुभ्रत्वेन विविच्य प्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः ।  
अतएव सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति  
लक्षणात् ॥

आधिःशाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।

एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिवसेश्वराः ॥ ८० ॥

आधिरिति । पुनराविर्भूताभिः प्रत्यक्षाभिः शाखाभिः पल्लवपुष्पादिभिरभिव्य-  
ञ्जकैरेयमनुमेयं नन्दनद्रुमाणां मन्दारादिपुरंदरोद्यानतरुणां कर्षणं विलेखनं यस्याः  
सा । अनुमानप्रकारस्तु—इयं मन्दाकिन्याकृष्टनन्दनद्रुमा भवितुमर्हति । तत्पुष्पप-  
ल्लवकीलितत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा गोदावरीति केवलव्यतिरेकी । अथवा  
आविर्भूताभिः शाखाशिखाभिः शाखाप्रैरेयमभ्यूहनीयं नन्दनद्रुमाणां कर्षणमाक-  
र्षणं यस्याः सा । प्रकाण्डानां जलनिमग्नत्वात् । संलक्ष्यमाणशिखामात्रोत्प्रेक्षणीय-

नन्दनद्वुमोत्यादिकेत्यर्थः । तथा एकोदकः केवलजलाद्गतो नभोमार्गो यस्याः सा अ-  
तएव दिङ्मूढो दिग्भ्रान्तिमान्दिवसेश्वरः सूर्यो यस्याः सा तथोक्तेति कृतवहुवीर्योर्विशे-  
षणयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभाववियक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः ।  
यद्वा—एकोदकः केवलजलप्रायो यो नभोमार्गस्त्रिस्त्रिन्दिङ्मूढो दिवसेश्वरो यस्याः  
सा । अथवा एकोदका जलप्रचुरा नभोमार्गो दिशश्च यया सा एकोदकनभोमार्ग-  
दिक् । अतएव मूढो मन्दरदिग्दिवसेश्वरो यस्याः सा तथोक्तेति व्यस्तसमासो वा ॥

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।

नीलजीमूतशैवालकृतरेखाहरितटा ॥ ८१ ॥

आवर्तेति । पुनः—आवर्ता अम्भसां भ्रमास्त एव गर्ताः प्रदरास्तेषु संभ्रान्ताः  
परिभ्रममाणा ये विमाना व्योमयानानि तेषां श्वविप्लवा उन्मज्जननिमज्जने यस्याः  
सा तथोक्ता । 'स्वादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' । 'व्योमयानं विमानो ह्यी' इत्यपि  
चामरः । अथवा विमाना एव प्लवा उड्डुपानि तेषां विप्लवो विशिष्टप्लवनं यस्यां सा ।  
'उड्डुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । तथा नीलजीमूता नीलमेघास्त एव शैवालानि तैः  
कृता विरचिता रेखाः श्रेणयो येषां तानि तथोक्तानि 'हरितटानि दिङ्मूलानि यया  
सा तथोक्ता । निजवेगासहिष्णुतया मेघानां दिङ्मूलनिलयाच्छ्रेणीभूतमेघवाहूतदिग्-  
न्नेत्यर्थः । 'जलनीली तु शैवालं शैवलः' इत्यमरः । जीम्वनस्य मूतः पुटवन्धो  
जीमूत इति विग्रहः । पृषोदरादित्वात्साधुः । रूपकालंकारः ॥

अचलेपभराक्रान्ता सुरलोकतरंगिणी ।

पपात पार्वतीकान्तजटाकान्तारगह्वरे ॥ ८२ ॥

अचलेपेति । अचलेषो गर्वः स एव भरो भारस्तेनाक्रान्ताधिष्ठिता । मरीचये-  
गस्यको वा सोढेति समुत्पन्नमहागर्वत्यर्थः । 'अचलेपस्तु गर्वं स्थाहोपने दुपणेऽपि च' इति  
विश्वः । सुरलोकतरंगिणी मन्दाकिनी पार्वतीकान्तस्य धूर्जटेर्जटाकान्तारं जटागहनं  
तस्य गह्वरे महाकुहरे पपात । प्राबृहदित्यर्थः । भाराक्रान्तस्य पतनं युक्तमेवेति भावः ॥

अलब्धनिर्गमा शंभोः कपर्दाद्भ्रमरापगा ।

दधौ दूर्वाशिखालग्ननुपारकणिकोपमाम् ॥ ८३ ॥

अलब्धेति । अमरापगा मन्दाकिनी शंभोः कपर्दाद्भ्रमरापगा । 'कपर्दोऽस्य  
जटाजूटः' इत्यमरः । अलब्धनिर्गमाप्राप्तपहिःप्रसारा सती । तद्गर्वनिर्वाणकृत्-  
संरम्भेण शंभुना तथाकृतत्वादिति भावः । दूर्वाशिखायां दूर्वाप्रे लमा संतप्ता या  
नुपारकणिका हिमविन्दुनादुपमां तत्सादृश्यं दधौ धृतपती । तथास्वल्पतया लभ्यते-  
त्यर्थः । कर्तुमर्हन्मन्यकाकर्तुं समर्थस्य भगवतः शंभोः किं दुष्करमिति भावः ।  
'नुपारस्तुहिर्न हिमम्' इत्यमरः । उपमालंकारः ॥

अट्टवा तां नदीं तत्र तुष्टाय परमेश्वरम् ।

मगीरयो विधेः क्रौर्यात्परिक्षीणमनीरथः ॥ ८४ ॥

१. 'देता' इति पाठः. २. 'मण्डल' इति पाठः.

अद्वेति । भगीरथस्तत्र धूर्जटिजटागंढरे तां नदीं मन्दाकिनीं महद्धानवलोक्य-  
विधेः कौर्यदेवप्रातिकूल्यात्परिक्षीणः प्रणष्टो मनोरथो गङ्गावतरणरूपो यस्य स त-  
थोक्तः सन् परमेश्वरं महादेवं तुष्टाव स्तुतवान् । गङ्गायाः पुनर्निर्गमनार्थमिति भोवः ॥

• गङ्गां सप्तकृतिर्जाता न्यपतद्हरमूर्धनि ।

तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिता बिन्दुसरस्यपि ॥ ८५ ॥

गङ्गति । स्तुत्यां भगीरथकृतस्तोत्रेण हेतुना प्रसन्नेन प्रसादमधिगतेन तेन  
परमेश्वरेण क्षिता प्रेरिता गङ्गा सप्त आकृतयः क्षोतांसि यस्याः सा तथोक्ता जाता  
सती । एकधारासंपातेन हिमवान्न सहेतेति मत्वा सप्तभिः प्रवाहैः प्रवृत्ता सतीत्यर्थः ।  
धरतीति धरः पर्वतः । हिमवानित्यर्थः । पञ्चाद्यच् । 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः ।  
तस्य मूर्धनि शिखरे न्यपतत्प्रथमं पपात । अथ बिन्दुसरसि बिन्दुसरोनामककासा-  
रविशेषेऽपि न्यपतत् । अत्रेदं रामायणविरुद्धम् । तत्र—'गगनाच्छंकरशिरस्त्रतो  
धरमिमांश्रिता' इत्येतावन्मात्रस्यैव कथनाद्धिमबन्मूर्ध्नि निपातस्याकथनात् । तथाच  
'न्यपतद्हरमूर्धनि' इति पदविभागं कृत्वा व्याख्यानेऽसांगल्पपीनरुत्तपदोपापत्तेः ।  
अतो यथाश्रुतमेव युक्तमित्युत्पश्यामः । विरोधपरिहारस्तु—'शिरः शार्वं स्वर्गात्पशु-  
पतिक्लिरसः क्षितिधरम्' इति भर्तृहरिवचनात् पुराणान्तराद्यापि नेयमित्यलनैतिप्रस-  
न्नेन । 'गङ्गा सप्तकृतिर्जाता न परं हरमूर्धनि' इति पाठे गङ्गा हरमूर्धनि परं सप्ता-  
कृतिर्जाता । अपि तु स्तुत्या प्रसन्नेन परमेश्वरेण बिन्दुसरस्यपि क्षिता सती सप्ता-  
कृतिर्जाता । सप्ता जटायुक्ता आकृतिर्यस्याः सा इत्येकत्र, अन्यत्र तु सप्तप्रकारा  
आकृतयः स्वरूपाणि यस्याः सा तथोक्त्यर्थः । अलंकारस्तु विरोधाभासः श्लेषानु-  
प्राणितः । एवमर्थकल्पने न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति ॥

• तामु प्राचीं गतास्तिस्त्रस्तिम्नः प्राचेतसीं दिशम् ।

अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा ॥ ८६ ॥

तास्विति । तामु सप्तयु गङ्गायु निष्ठा हरिनीप्रवृत्तयो गङ्गाः प्राचीं पूर्वदिशं  
प्रति गताः । तिस्रः सुचक्षुःप्रवृत्तयः प्राचेतसीं बाह्वीं दिशम् । प्रतीचीमित्यर्थः ।  
गताः । अन्या अवशिष्टा सप्तमी गङ्गा पितृक्रियायां पितृतर्पण उद्युक्तस्य भगीर-  
थस्य । भगीरथस्य पन्थाः भगीरथपथः । 'ऋष्यपूरब्धुः—' इत्यादिना समासान्तः ।  
तमनुगच्छन्नुगुल्ल यातीति तथोक्ता । जातेति शेषः ॥

• सैषा भागीरथी जहोः सप्रक्षेत्रं समानृणोत् ।

तां स पीत्वा ततः शान्तो जहौ धोत्रेण चर्मना ॥ ८७ ॥

• सेति । सैषा भागीरथी भगीरथस्यापत्वं स्त्री गङ्गा जहोमुनेः संप्रक्षेत्रं यज्ञवाटं  
समाप्त्योत्समन्तादाहृतवती । तत्र आवरणानन्तरं न जहृन्मां गङ्गा पीत्वा निजस-  
ंप्रक्षेत्रावरणजनितकोपाग्निपीयूषततः शान्तो भगीरथस्तुत्या, प्रगमः सन् धोत्रेण  
चर्मना धोत्ररूपेण भाग्येन जहौ सर्तज ॥

न चैतद्राष्ट्रणिकहस्तेन संप्रमाणम्, किंतु कपटनाटकसूत्रधारोऽयं निजमायावैचि-  
त्र्यप्रकटनार्थमित्थं कृतवानित्यवगन्तव्यम् । 'हक्रौरन्यतरस्याम्' इत्यणिकर्तुः शतधा-  
रपाणेः कर्मवविकल्पत्वात्करणत्वम् ॥ .

ततः किं जातमित्यत्राह—

तेषां जननी दितिरतिवेलमन्युः शतमन्युशासनं कमपि पुत्रं ल-  
ब्धुकामा पत्युर्मारीचस्य वचनात्कुशोद्धुषे सुचिरं तपश्चचार ।

तेषामिति । तेषां दैतेयानां जननीं माता दितिरतिवेलमन्युः पुत्रविनाशा-  
त्समुत्पन्नोत्कटकोपा अतएव शतं मन्यवः कृतवो यस्य स शतमन्युसं शास्त्रि-  
शिक्षयतीति शतमन्युशासनम् । इन्द्रहन्तारमित्यर्थः । कर्तारि ल्युट् । 'मन्युः क्रोधे  
कर्तो दैन्ये' इत्युभयत्रापि विश्वः । कमप्यनिर्वाच्यबलं, पुत्रं लब्धुकामा प्रासुकामा  
सती । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । पत्युर्भर्तुः । 'पतिः समास  
एव' इति विसंज्ञाभावः । मारीचस्य मरीचिद्रद्वापुत्रस्य कश्यपस्य वचनादाज्ञावच-  
नात्कुशोद्धुषे विशालायाः पूर्वस्थाने तपोवने सुचिरं बहुकालं तपश्चचार । व्रतनिय-  
मोपवारादिरूपकर्माचरणतत्परा बभूवेत्यर्थः ॥

तदुन्विन्द्रोऽपि तत्प्रतिक्रियां चकारेत्याह—

तां कैतवेन शुश्रूपमाणैः शतधारपाणिः पादकलितकचकलाप-  
मापन्ननिद्रामपवित्रेति निर्वर्ण्यावगाहिततदीयजठरः सप्तधा गर्भं नि-  
र्भिद्य निर्जगाम ।

तामिति । शतधारपाणिर्वज्रहस्तः । एतच्च विशेषणं भाधिकार्योपयोगार्थमि-  
त्यवगन्तव्यम् । शतधारपाणिरिन्द्रः कैतवेन सति रन्ध्रे गर्भं निर्भेतस्यामीति कपटेन  
तां दितिं शुश्रूपमाणस्तत्तन्कालोचितैरुपचारैः सेवमानः सन् पादयोः पादस्थाने  
कण्डितो निक्षिप्तः कचकलापः केशपाशो यया ताम् । 'वासः पक्षध्व हस्तश्च कला-  
पाशाः कचात्परे' इत्यमरः । तथेवापन्ननिद्रां प्राप्तस्वापाम् । शय्यायां शिरःस्थाने  
पादौ पादस्थाने शिरः कृत्वा निद्राणामित्यर्थः । एतच्छास्त्रनिषिद्धमिति भावः ।  
अतएव तामपवित्राशुचिरेति निर्वर्ण्यावलोक्य । 'निर्वर्णनं तु निघ्नानं दर्शनालो-  
कनेक्षणम्' इत्यमरः । अवगाहिततदीयजठरः प्रविष्टदित्युदरकुहरः सन् गर्भं पिण्डं  
सप्तधा मसृभिः प्रकारैः । 'प्रकारवचने चाल्' । निर्भिद्य निन्दार्यं निर्जगाम नि-  
र्भतः । जठरादिति शेषः । अपवित्रेत्वत्र अपवित्रामिति कर्मत्वे वक्ष्ये निपातेनेति  
शब्देनाभिहितत्वात् द्वितीयेत्युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

दितिरपि विदिततत्रयद्युत्तान्ता तान्यपि खण्डान्याखण्डलेन सप्त-  
मसृतः कारयित्वा त्रिधिष्टपं प्रविष्टा ।

दितिरिति । इन्द्रनिगमनानन्तरार्थोऽयमपिशब्दः । विदितो ज्ञानस्वनयस्य

१. 'तेषां तु' इति पाठः. २. 'अन्युपगमन्यु' इति पाठः. ३. 'मरीचैः' इति  
पाठः. ४. 'कुशोद्धुषे' इति पाठः. ५. 'शुश्रूपमाणः शकः' इति पाठः. ६. 'दिश'  
इति पाठः. ७. 'करना' इति पाठः.

गर्भस्थस्य वृत्तान्तो विच्छेदनरूपवातो यया सा तथोक्ता सती तानि सप्त सप्तः  
संख्याकान्यपि खण्डानि गर्भशकलान्याखण्डलेनेन्द्रेण सप्तमस्ततो वाताभिमानिनी-  
देवताः । आवहादीनां सप्तानां मरुतां स्थानपालानित्यर्थः । कारयित्वा हृतीयं  
विष्टपं स्वर्गं प्रविष्टा । आवहादीनां नामानि—‘आवहः प्रवहथैव, संवहथोद्ब्रह्मलया ।  
विवहाख्यः परीवाहः परावह इति क्रमात् ॥ सप्तैते मारुतस्कन्धा महर्षिभिरुदा-  
हृताः । आवहो वर्तयेद्वायुर्भेधोल्कावृष्टिविद्युतः ॥ वर्तयेत्प्रवहश्चापि तथा मार्ता-  
ण्डमण्डलम् । संवहो मारुतस्कन्धस्तथा शीतांशुमण्डलम् । वर्तयेद्ब्रह्महृत्वापि तथा  
नक्षत्रमण्डलम् । पद्मभो विवहाख्यस्तु तथैव प्रहमण्डलम् ॥ सप्तपिंचकं स्वर्गज्ञां  
पष्ठः परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्भ्रुवमण्डलम् ॥’ इति ॥

अस्तु ताहं ततः किमिल्याशङ्क्य प्रश्नस्योत्तरमाह—  
ततः ।

अलम्बुसायामिक्ष्वाकोर्जातः कश्चिन्महीपतिः ।

विंशालेति स्वनाम्नात्र विशालां विदधे पुरीम् ॥ ८९ ॥

तत इति । ततो दितेः स्वर्गप्रवेशानन्तरम् । अलम्बुसायामिति । इक्ष्वा-  
कोयुष्मद्भृशकूटस्याद्राशोऽलम्बुसायां अलम्बुसाख्यायां निजभार्यायां जात उत्पन्नः  
कश्चिन्महीपतिर्विशालो नाम राजा । अत्र कुशस्यै स्वस्य सन्नाम, विशाल इत्यभि-  
धानं तेनैव । अङ्कितामिति शेषः । अतएव विशालेति नाम्ना प्रतिद्वौ विशालो  
विस्तृतां पुरीं विदधे निर्ममे । ‘विः शालच्छट्टयौ’ इति शालच्छत्ययः । विशालनि-  
र्मितत्वमेव विशालपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

तदनु तद्वास्तव्येन मुमतिनाम्ना नृपतिना कृतातिथ्यः सराज-  
पुत्रो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनीं नीत्वा मिथिलां प्रति  
प्रस्थितः प्रतपसामुत्तमस्य गौतमस्याश्रमं प्रददर्श तद्द्वारानुपकां  
कथामित्थमकथयत् ।

तदन्विति । तदनु विशालानगरीवृत्तान्तकथनानन्तरं भगवान्पूज्यो विश्वामि-  
त्रस्त्वस्यो विशालायां वसतीति तद्वासंभ्यः तत्र वसन् । ‘वसेत्स्वव्यक्तर्तरे निच’ इति  
कर्तारं तव्यप्रत्ययो वृद्धिश्च । तेन मुमतिरिति नाम यस्य तेन मुमतिनाम्ना नृपतिना  
राज्ञा कृतातिथ्यो विदित्तातिथिसत्कारो राजपुत्राभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह सराजपुत्रः  
सन् तत्र विशालायां निगीथिनीं रात्रिम् । ‘निशा निशीथिनी रात्रिः’ इत्यमरः ।  
नीत्वा गमयित्वा मिथिलां विदेहर्षगरीं प्रति प्रस्थितः सन् प्रतपसामुत्तमस्य महात-  
पस्मिप्रवरस्य गौतमस्य सुनेराश्रमं तपोवनं प्रददर्श तस्य गौतमस्य द्वारा भायांइत्या  
तस्याननुपणां तदनुबर्दा कथानुपाख्यातमित्यमनेन प्रसारेणाकथयत्कथयामास ॥  
तदेव विवृणोति—

अत्रागमद्रातमधमंदाराननार्यंजुष्टेन पथा महेन्द्रः ।

से च कुधा निर्गृपणं घृपाणं भार्यामदृश्यां च मुनिश्चकार ॥ ९० ॥

१. ‘विशालः मेन नागतश्च’ इति पाठः. २. ‘साराजपुत्रो विश्वामित्रः’ इति पाठः.  
दृढस्यो’ इति पाठः.

अत्रेति । अत्राश्रमे महेन्द्रोऽनार्यजुष्टेनासाधुजनाचरितेन पया । कितवमार्गेः  
 गेल्यर्थः । गौतमस्य धर्मदारान्वधमंपत्नीमहल्याम् । 'दाराः पुंसि च भूभ्येव' इत्य-  
 भिधानात् । अगमद्राम्यधर्मेण संगतवान् । गमेर्लुङ् । पुपादित्वाच्चेरदादेशः । स  
 मुनिर्गौतमश्च क्रुधाहल्याजारत्वजनितकोपेन वृषाणं महेन्द्रम् । 'वासवो वृषहा वृषा'  
 इत्यमरः । निवृषणं विगताण्डकोशम् । 'भुष्कोऽण्डकोशो वृषणः' इत्यमरः । तथा  
 भार्यामहल्यां चादृश्याम् । पूर्वरूपपरित्यागेन पापाणभावमापन्नामित्यर्थः । चकार  
 तथा शशाप । उपजातिवृत्तम् ॥

शापान्तं कथयति—

घनमेतद्गते रामे शापमुक्ता भविष्यसि ।

इत्युक्त्वा गौतमः पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥ ९१ ॥

घनमिति । रामे श्रीरामचन्द्र एतद्घनमेतदरण्यं गते प्राप्ते सति शापात्पापाण-  
 भावनिर्धनरूपान्मुक्ता भविष्यसि । श्रीरामचन्द्रपदारविन्दरजःकणसर्शोदेव मच्छा-  
 षपरिप्राप्तां पापाणभावापस्यं विहाय निजशरीरं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण  
 गौतमः पत्नीमहत्यां प्रत्युक्त्वा तपसे तपधर्यार्थं हिमाद्रिं ययौ प्राप ॥

इत्थं विदितवृत्तान्ते देवतानां गणे तदा ।

पितृणां प्राभव्याह्वेभे मेपस्य वृषणं वृषा ॥ ९२ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण देवतानां गणेऽभ्यादिदेवसङ्घे विदितवृत्तान्ते  
 गौतमशापादिन्द्रो निवृषणोऽभूदिति विज्ञातवृत्तान्ते सति तदा तस्मिन्समये वृषेन्द्रः  
 पितृणां पितृदेवतानां प्राभवान्माहात्म्यान्मेपस्य हविष्टेन कल्पितस्यैवकाख्यपशुवि-  
 शेपस्य वृषणं लेभे प्राप । मेपवृषणं छित्त्वैतद्वृषणस्थाने योजयामासुरित्यर्थः । अतएव  
 'मेपवृषण इन्द्र' इति लोकवेदयोः प्रसिद्धिः । 'मेष्ट्रोश्चोरणोर्णायुमेपवृष्णय एवके'  
 इत्यमरः ॥

तदेनामेनसो मुक्तां प्रतिगृह्णातु गौतमः ।

इति तस्याश्रमं भेजे साकं रामेण कौशिकः ॥ ९३ ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्गौतम एनसो महेन्द्रसंभोगजनितपापान्मुक्ताम् ।  
 युष्मत्पादरजोमहिषेति शेषः । एनामहल्यां प्रतिगृह्णातु पुनः स्वीकरोतु । इति ।  
 उक्त्वैति शेषः । इतिनैव गम्यमानार्थत्वात्प्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्यालं-  
 कारिकाः । कौशिको विश्वामित्रो रामेण साकं तस्य गौतमस्याश्रमं भेजे प्राप ॥

दुःखे मुखे च रजस्य ध्रुव हेतु-

स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपण्याः ।

• यस्माद्गुणेन रजसा विहर्ति गता सा

रामस्य पादरजस्य प्रहर्ति प्रपेदे ॥ ९४ ॥

तुदेवं विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसावाध्रमं ब्रह्मसूनो-

रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधि सुरभेः प्राभवादित्यवेद्य ।

सा ज्ञेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चकर्म

क्रोशन्ती तां तथैव प्रचुरवलयुपा कांदिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निति । असावयमिति हस्तनिर्देशः । मुनिर्मननशीलो विश्वामित्रः क्षत्रार्ह-

वृत्तौ सत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षत्रार्ह—'इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे । तिष्ठन्व-

र्तमानः संनृ । पुरेति शेषः । ब्रह्मसूनोर्वतिष्ठस्यांश्रमं तपोवनमगमत्प्राप । आषेट-

क्याप्रायांमिति शेषः । अथ तत्राश्रमे निरवधि निर्मयादम् । पङ्क्तौपेतं चतुर्विध-

मृष्टात्रपानादिसृष्टतया निर्वृत्तुमदाक्यमित्यर्थः । आतिथ्यमतिथिसत्कारं लब्ध्वा

प्राप्य । वलिष्ठकृतमिति शेषः । ततः सुरभेः कामधेनोः । 'सुरभिर्गवि च त्रि-

याम्' इत्यमरः । प्राभवात्सामर्प्यादित्येवमवेल्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण

प्रार्थिता मह्यमित्यं रीयत्तमिति वलिष्ठमुद्दिश्य याचिताभूत् । तदनु याज्ञानन्तरं

मुनिवरे मुनिधेष्टे वलिष्ठे नाभ्युपेते । धेनुं दातुमनङ्गीकृतवति सतीत्यर्थः । नजर्थस्य

नशब्दस्य मुष्पुपेति समासः । क्रोशन्तीमातंस्वरं कुर्वती तां धेनुं चकर्म बलात्का-

रेण नीतवान् । ततः प्रचुरवलयुपालन्तवलिष्ठया तया धेनूँव कांदिशीको भयङ्गतो

बभूव । महाबलसंपन्नकामधेनुविदलितचतुरङ्गबलः सन्पलायितोऽभूदित्यर्थः । 'कां-

दिशीको भयङ्गनः' इत्यमरः । तथैवेत्यत्र एवकारो वलिष्ठव्यवच्छेदायकः । राजा

तपोवलेन न वप्य इति तेनोपेक्षितत्वादिति भावः । तदुक्तं श्रीरामायणे किङ्किन्धा-

काण्डे—'दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदा-

तारो न संशयः ॥ ताप हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण

चरन्त्येते महीतले ॥' इति स्रग्धराश्रुतम् । तदुक्तं केदाररेण—'अत्रैयानां प्रयेण

त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥

एवंभूतोऽपि पुनर्युद्धार्थमेव प्रवृत्त इत्याह—

यद्दुःशस्तद्वलचकितस्य तपोवलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयो-

ऽपि सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परां ब्रह्मदण्डेन

निरुन्धन्नरुन्धतीजानिरवतस्ये ।

यद्दुःश इति । यद्दुःशो यद्दुःप्रकारम् । 'बहुल्पायाञ्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्त्र

प्रलयः । तस्याः कामधेनोर्पलाच्छेदकचित्तस्य भयसंश्रान्तस्य । 'चकितं भयसंश्रमः'

इत्यभिधानात् । तपसा तपोवलेनाधिगताः प्राप्ता विविधा यद्दुःप्रकाराद्यायुधनिगमा

धनुर्वेदायुधविद्या येन तस्य अतएव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भूयः पुनरपि

समारब्धसमरस्योपकान्तयुद्धम् । विश्वामित्रस्येति शेषः । दिव्यास्त्रपरम्पराममा-

१. 'सुरभी' इति पाठः. २. 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः. ३. 'चकर्मन्'

इति पाठः. ४. 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति पाठः.



दुःखे इति । तादृशेषु तादृशप्रकारे । अनिर्वाच्य इत्यर्थः । महत्सन्धे च गौतमधर्मपत्न्या अहल्याया दुःखे पापाणावस्थाजनितक्लेशे सुखे पूर्वरूपास्तिजनिता नन्दे च विषये रज एव रजोगुणो रेणुश्च । एवकारोऽवधारणार्थकः । हेतुः कारणं च भूव । कृतः । अस्मात्कारणात्सा गौतमधर्मपत्नी गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजोगुणेनेत्यर्थः । विकृतिं गता पापाणावस्थाविकारं प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य पादरंजसा चरणरेणुना प्रकृतिं पूर्वरूपं प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरजःसंपर्कात्पापाणस्त्वं विहाय निजाकृतिं प्रापेत्यर्थः । 'रजो रजोगुणे रेणावार्तवे च' इति नानार्थसामाला । रज इति केवलप्रकृतगोचरः श्लेषालंकारः । यद्यपि पूर्वमदृश्यां चकारेत्युक्तम्, नतु पापाणावस्थाम्, तथा 'विकृतिं गता प्रकृतिं प्रपेदे' इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपापाणावस्था सूच्यते । तथाच पात्रे—'सा ततस्त्रस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मनः । अमृतसुररूपां धनिता समाक्रान्ता महाशिलां ॥' इति । गुहेनाप्युक्तम्—'क्षालयामि तव पादपङ्कजं नाथ दारुदृपदोः किमन्तरम् । मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रधीयसी ॥' इति । महानाटकेऽप्युक्तम्—'शिला कम्पं धत्ते शिव शिव भ्रियुङ्क्ते कठिनतामहो नारीच्छायामयति धनितारूपमथते । वदत्येवं रामे विकर्षितमुखी वल्कलमुरःस्थले धृत्वा बध्वा कचभरमुदस्यादपिवधूः ॥' इति । अनुवृत्तं गौतमेन च—'पदकमलरजोभिर्मुक्तपापाणदेहामलमत यदहल्यां गौतमो धर्मपत्नीम् । स्वयि चरति विशीर्णप्राथिगि विन्ध्याद्रिपादे कति कति भवितारस्तापसदारवन्तः ॥' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तस्मिन्नाहल्याया गौतमेन च कृतमातिथ्यं विश्वामित्रः सराजपुत्रः प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि जनकयजनभवनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्याया गौतमेन च कृतातिथिसत्का सराजपुत्रः श्रीरामलक्ष्मणसहितः सन्प्रतिगृह्य स्त्रीकुल मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनगरान्तिकप्रदेशे जनकस्य यजनभवनं यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिलापुरी' । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णोभ्यर्णो अप्यभितोऽव्ययम्' इति चांमरः ॥

तदनु जनकेन विधिवदभ्यर्चिते तस्मिन्निमित्तकुलपुरोधाः शतानन्दो रघुनन्दनमेवमभापत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तरं तस्मिन्विश्वामित्रे जनकेन राज्ञा विधिवद्विष्पहम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदहम्' इति वक्तिप्रत्ययः । अभ्यर्चिते पूजिते सति निमिर्नाम राजा विदेहानां कूटस्थस्तकुलपुरोधास्तद्वंशपरम्पर्यागतपुरोहितः । पुरस्तादेव राज्ञो हितं धत्ते पुरोधाः इति विग्रहः । 'पुरीधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । शतानन्दो गौतमपुत्रो मुनिः रघुनन्दनं श्रीरामं प्रत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभापतां वोचत् । विश्वामित्रमाहात्म्ये वक्तुमुपचक्रामेत्यर्थः ॥

तुदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसावाश्रमं ब्रह्मसूनु-

रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधि सुरभेः प्राभवादित्यवेल्लु ।

सा ज्ञेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चर्कप

क्रोशन्ती तां तथैव प्रचुरयलज्जुपा कांदिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निति । असावयमिति ह्रस्वनिर्देशः । मुनिर्मननशीलो विश्वामित्रः क्षत्रार्ह-  
वृत्तौ क्षत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षत्रार्ह'—इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे । तिष्ठन्व-  
त्तमानः सन् । पुरेति शेषः । ब्रह्मसूनुर्वेत्तिष्ठंसाश्रमं तपोवनमगमत्प्राप । अखेट-  
कयात्रायामिति शेषः । अथ तत्राश्रमे निरवधि निर्मर्यादम् । पद्मोपेतं चतुर्विध-  
गृष्टाप्रपानादिमृद्धतया निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । आतिथ्यमतिथिसत्कारं लब्ध्वा  
प्राप्य । वसिष्ठकृतमिति शेषः । ततः सुरभेः कामधेनोः । 'सुरभिर्गवि च त्रि-  
याम्' इत्यमरः । ग्रामवात्सामर्थ्यादित्येवमवेल्लु ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण  
प्रार्थिता भग्नमित्यं दीयत्तमिदं वसिष्ठमुद्दिश्य याचिताभूत् । तदनु याज्ज्ञानन्तरं  
मुनिवरे मुनिश्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेनुं दानुमनद्रीकृतवति सतीत्यर्थः । ननधंस्य  
नशब्दस्य मुष्पुपेति समासः । क्रोशन्तीमातंस्वरं कुर्वती तां धेनुं चर्कपं बलात्का-  
रेण नीतवान् । ततः प्रचुरयलज्जुपालन्तबलिष्ठया तया धेनुं च कांदिशीको भयद्वतो  
बभूव । महाबलसंपन्नकामधेनुविदलितचतुरङ्गबलः सन्पलायितोऽभूदित्यर्थः । 'कां-  
दिशीको भयद्वतः' इत्यमरः । तथैवेल्लु एवकारो वसिष्ठव्यवच्छेदार्यकः । राजा  
तपोवलेन न वष्य इति तेनोपेक्षितरवादिति भावः । तदुक्तं श्रीरामायणे किद्विकन्धा-  
काण्डे—'दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वातरथेष्ट प्रदा-  
तारो न संशयः ॥ ताम्र हिस्वाम्र चाक्रोशेप्राक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण  
चरन्त्येते महीतले ॥' इति स्रग्धराश्रुतम् । तदुक्तं केदाररेण—'भ्रमर्यानां प्रयेण  
प्रिसुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥

एवंभूतोऽपि पुनर्युद्धार्थमेव प्रवृत्त इत्याह—

यद्दुःशस्तद्वलचकितस्य तपोयलाधिगतविचिधायुधनिगमस्य भूयो-  
ऽपि सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परां ब्रह्मदण्डेन  
निरन्ध्ररन्ध्रतीजानिरयतस्थे ।

यद्दुःश इति । यद्दुःशो यद्दुःप्रकारम् । 'यद्दुःशोपां च्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्  
प्रत्ययः । तस्माः कामधेनोर्पलाच्छेदश्चित्तस्य भयसंप्रान्तस्य । 'चैकितं भयसंप्रभ्रमः'  
इत्यभिधानात् । तपसा तपोवलेनाधिगताः प्राप्ता विविधां यद्दुःप्रकाराधायुधनिगमा  
धनुर्वेदाद्युधप्रिया येन तस्य अतएव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भूयः पुनरपि  
समारब्धसमरस्योरम्भान्तयुद्धम् । विश्वामित्रस्येति शेषः । दिव्यास्त्रपरम्परामना-

१. 'सुरभी' इति पाठः. २. 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः. ३. 'चर्कपन्' इति पाठः. ४. 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति पाठः.

मुपास्त्रधेर्णि ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मतेजोमयेन दण्डेन निबन्धन्निवारयन् । मोषीकुर्वन्त्रिलयं ।  
अरुन्धत्येव जाया यस्यारुन्धतीजानिर्वसिष्ठः । 'जायाया निद्' इति निडादेशः ।  
अवतस्थ औन्मुख्येन स्थितवान् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीकः क्षात्रात्तेजसः परं ब्राह्मणेव महो महीय  
इति निश्चित्य तत्सिद्धये दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरं तपश्चचार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमयं विश्वामित्रो जातव्यलीकः क्षत्रियवले समुत्पन्ना-  
प्रीतिः सन् । 'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । अथवा उत्पन्नदुःखः । 'व्यलीकम-  
प्रिये दुःखे' इति वैजयन्ती । अतएव क्षात्रात्क्षत्रसंबन्धिनस्तेजसो बलात् । 'तेजः  
प्रभावे दीप्तौ च बले' इत्यमरः । परमत्यन्तं ब्राह्मं ब्रह्मसंबन्धि महस्तेज एव महीयो  
महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावत् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे—  
'धिग्वलं क्षत्रियवलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हृतानि मे ॥'  
इति । तत्सिद्धये ब्रह्मतेजःप्राप्त्यर्थं दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरमत्युग्रं तपश्चचार ।  
पोरतरतपोनिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥

अथ सावित्रः क्षत्रियस्त्रिशङ्कुः सशरीरः स्वर्गसिद्धिमभ्यर्थयमानो  
वसिष्ठेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निबन्धकुपितैर्दत्तचण्डा-  
लभाचस्तमेन शरणमभजत ।

अथेति । अथानन्तरं सावित्रः सवितृवंशोद्भवः । क्षत्रियः क्षत्रकुलप्रसूतः ।  
'क्षत्राद्भः' इति धप्रत्ययः । विशेषणद्वयेनापि गृहीतापरित्यागत्वं सूच्यते । त्रिशङ्कु-  
राजा सशरीरः शरीरसहितः सन्नेव स्वर्गसिद्धिं स्वर्लोकप्राप्तिमभ्यर्थयमानः । सशरीर-  
एवाह स्वर्गं यास्यामीति याचमानः सन्नित्यर्थः । वसिष्ठेन गुरुणा प्रत्याख्यातः  
सशरीरस्वर्गगमनमशक्यमिति निराकृतः । तथा निबन्धकुपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रै-  
रहं सशरीर एव स्वर्गं प्रापणीय इति पुनः पुनर्याज्जानिबन्धजनितोपद्रवसंजात-  
कोपैर्महोदय आदिर्येषां तैस्त्वस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तचण्डालभावो यस्य स तपोक्तः ।  
चण्डालो भवेति घसः सन्नित्यर्थः । तमेन विश्वामित्रं तपस्वन्तं शरणमभजत ।  
तत्प्रतिपक्षतयायं मां स्वर्गं प्रापयिष्यतीति शरणागतोऽभूदित्यर्थः ॥

ततः किमत आह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूतये क्रतुमेकं प्राक्रमत ।

असाविति । असां विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिशङ्कोर्मनोरथपरिपूतये । 'सशरीर-  
स्वर्गप्राप्तिरूपमनोरथं परिपूरयितुमित्यर्थः । एकं क्रतुं प्राक्रमत । कंचिदागं प्रार-  
ब्धवानित्यर्थः ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया त्रिशङ्कोरनागतान्वसिष्ठपुत्रा-  
नयं शाप्तेन श्वभक्षकानकरोत् ।

१. 'क्षात्रोत्सः' इति पाठः. २. 'प्रापयमानो' इति पाठः. ३. 'पूतये' इति पाठः.  
४. 'क्रतुं प्राक्रमत' इति पाठः. ५. 'त्रिशङ्कपत्रनेऽनागतान्' इति पाठः.

तत्रेति । त्रिशङ्कोः संबन्धिनि तत्र तस्मिन्कृतौ ब्राह्मणेणु ब्रह्मोपेणु समागतेषु विश्वामित्रभयादुपागतेषु सत्सु त्रिशङ्कोर्वृपात् । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पञ्चमी । जुगुप्सया । शाखान्तरं प्रविष्टो जातित्रयोऽस्मत्परिपन्थिनं क्षरणं गतश्चण्डालोऽयं यजमानः क्षत्रियश्च याजकस्वस्मात्तत्र गमनमनुचितमित्युत्पन्नमनःसंकोचनेत्यर्थः । अनागतानसंप्राप्तान्वशिष्टस्य पुत्रानयं विश्वामित्रः क्षापेन श्वभक्षकानकरोत् । यतोऽस्मदुपकान्तयागं प्रतीप्यया न समागतास्त इमे वशिष्टस्य पुत्राः श्वभक्षका भवन्तिवति क्षापयेत्यर्थः ॥

ततः ऋतुभुजां वगैऽपि स्वर्गादनवतीर्णैः ।

तत इति । ततस्त्वनन्तरम् । ऋतुं भुजत इति ऋतुभुजस्तेषामिन्द्रादिदेवानां वगैः सद्देऽपि स्वर्गादनवतीर्णैः जुगुप्सयेवानवतरति । इविर्भागान्प्रहीतुमिति शेषः ॥

अयं महात्मा तपसः प्रभावादारोपयामास दिवं त्रिशङ्कम् ।

नीलाम्बरं निह्वतराजवेपं वर्षानिशीयादविशेषवेपम् ॥ ९६ ॥

\* अयमिति । महात्मा महानुभावोऽयं विश्वामित्रस्तपसः प्रभावात्तपःसामर्थ्यात् त्रिशङ्कं दिवं स्वर्गमारोपयामासरोपितवान् । रुहेर्ष्यन्ताह्निद् । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पकारः । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनापिकर्तुणां कर्मत्वम् । कीदृशं त्रिशङ्कम् । 'नीलाम्बरं वासो व्योम च यस्य तम् । एकत्र चण्डालाकृतिधारित्वादित्यर्थः । अन्यत्र मेघावरणजनितान्धकारावृत्तत्वात् । 'अम्बरं वासति व्योम्नि' इति विश्वः । तथा निह्वत आच्छादितो राजवेपो नृपनेपथ्यं चन्द्रप्रकाशश्च यस्य तम् । 'राजा प्रभो नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशकयोः' इति विश्वः । अतएव वर्षानिशीयात्प्राष्ट्रकालार्धरात्रादविशेषो विशेषरहितो वेपो यस्य तम् । अर्धरात्रतुल्याकारमित्यर्थः । 'त्रियां प्राष्ट्र क्षियां भूम्नि वर्षाः' इति, 'अर्धरात्रनिशीयां द्वौ' इति चामरः । श्लेषालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः

अपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्तं संजातमन्युः शतमन्युरेनम् ।

ततोऽचलम्ब्यास्य नियोगशङ्कं लेभे त्रिशङ्कगंगने प्रतिष्ठाम् ॥९७॥

ततः । अपातयदिति । ततस्त्वनन्तरं शतं मन्यवः ऋतवो यस्य शतमन्युरिन्द्रः संजातमन्युश्चण्डालं किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुत्पन्नकोपः सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । स्वर्गमुपाश्रयन्तं प्रविशन्तमेनं त्रिशङ्कमपानयत्पातयामास । ततोऽनन्तरं त्रिशङ्कः । पतमान इति शेषः । अस्य महात्मनो विश्वामित्रस्य नियोगशङ्कं त्वमश्रव विष्टेत्वाहारुपावलम्बनयष्टिविशेषमवलम्ब्यावैष्टभ्य गंगने प्रतिष्ठां स्थितिं लेभे प्राप । एतन्नियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थः । महात्मानः किं वा कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥

ततो गीर्वाणमणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्माणं तत्र

तपःप्रत्यूहः प्रत्यूद्धूत इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे पुष्कलं तपः  
 श्वरन्तममुमम्बरीपयज्ञपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं बह्वीभिर्गोभिः क्रीत्वा  
 नरपशुतां नीयमानस्तावदृचीकस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेषः शरण-  
 मयाचत ।

तत इति । ततस्त्रिशङ्खोर्गङ्गनप्रतिष्ठापनानन्तरं गोर्वाणगणप्रार्थनया पुरंदरादि-  
 वृन्दारकवृन्दयाञ्चया परित्यक्तं विसृष्टं भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनेनैव कर्म  
 येन तम् । तत्र दक्षिणस्यां दिशि । तपःप्रत्यूहस्तपोविग्रहः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः'  
 इत्यमरः । प्रत्यूद्धूतः संजात इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे तीर्थविशेषे पुष्कलं  
 समग्रं तपश्चरन्तममुं विश्वामित्रमम्बरीपस्य महाराजस्य यज्ञपशुविनाशे निमित्ते  
 प्रायश्चित्तार्थं । प्रायश्चित्तं नाम प्रारब्धकर्मलोपजनितदुरितनिराकरणार्थमवश्यकर्त-  
 व्यकर्मविशेषः, तदर्थं बह्वीभिरनेकाभिः । शतसंख्याकाभिरित्यर्थः । 'बोतो गुणव-  
 चनात्' इति ङीप् । गोभिर्मूल्यभूताभिः क्रीत्वा गृहीत्वा नरपशुतां नीयमानः ।  
 तत्प्रायश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिबोधितत्वादिति भावः । तावत्तदानी-  
 मृचीकस्य ऋचीकनाम्नः कस्यचिद्द्विद्राक्षणास्य शुनःशेषः शुनःशेषनाम्नः । शुन इव  
 शेषो यस्येति विग्रहः । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु-' इत्यलङ्कारः । मध्यमपुत्रः शुनःपुच्छः  
 शुनीलाङ्गुल इत्याद्यतृतीयपुत्रापेक्षया मध्यमोऽयं पुत्रः । मर्ध्यं भवो मध्यमः ।  
 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । 'पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् । विक्रीतं  
 मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम् ॥' इति श्रीरामायणे तेनैवोक्तत्वात् । शरण-  
 मयाचत । आपन्नोऽहम्, मत्प्राणसंरक्षणं कुर्विति प्रार्थितवानित्यर्थः । ननु ऋची-  
 कोऽयं द्राक्षणः, तत्कथं स्वदग्धोदरपूरणाय पश्वर्थं स्वपुत्रदानरूपं पापं कृतवान् ।  
 किञ्च 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पुत्रस्यात्मरूपत्वादात्महन्त्वदोषप्रस-  
 न्नाचेति चेत्, सत्यम् । बुभुक्षितस्यास्य तादृग्विवेकशून्यत्वात् । उक्तं च—'त्य-  
 जेत्क्षुधार्ता महिलापि पुत्रं भुङ्क्ते क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् । बुभुक्षितः किं न  
 करोति पापं क्षीणा नरा नष्टयुगा, भवन्ति ॥' अन्यच्च—'अस्य दग्धोदरस्यार्थं किं  
 न कुर्वन्वसांप्रतम्' इति । अतस्तथा कृतवानित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

ततः किं कृतवान्मुनिरित्यत आह—

अयं भगवान्निजतनयविनिमयेन रक्षितुमेनमुन्मुखः पराद्बुद्धेभ्य-  
 स्तेभ्यो हविष्यन्दादिभ्यः शपेन चसिष्टपुत्रदशां दृष्ट्या गार्थाद्व्यप्री-  
 ताभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यामम्बरीपं शुनःशेषं च परिपूर्णमनोरथौ कार-  
 यामास ।

अयमिति । अयमिति पुरोवर्तिनि निर्देशः । भगवान् 'उत्पत्तिं च विनाशं च'  
 इत्युक्तक्षणे विश्वामित्रो निजतनयविनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेनैव शुनःशेषं रक्षितुं  
 पालयितुमुन्मुखः । 'सर्वकामसमृद्धस्य त्वश्वमेधस्य यत्फलम् । तत्फलं लभते त्रयो

रक्षिते शरणागते ॥' इति शरणागतरक्षणे महाफलश्रवणाभिर्जतनयार्पणेनाप्येनं पशुभावनिर्ग्रन्धान्मोचयितुं कृतनिश्चय इत्यर्थः । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण प्रतिकूलेभ्यो हविष्यन्द आदिर्येषां तेभ्यो हविष्यन्दप्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजतनयेभ्यः शापेन वृषिष्टपुत्रदशां श्रमक्षकावस्थां दत्त्वा । वसिष्ठतनया इव श्रमांसभोजिनो भवन्त्विति शशापेत्यर्थः । 'दशा वतांभवस्थायाम्' इति विश्वः । गाथाद्वयप्रीताभ्यां गाययोरिन्द्रोपेन्द्रप्रसादकसूक्तविशेषयोर्द्वयेन शुनःशेषगीतेन प्रीताभ्यां संनुष्टाभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यां यागाधिष्ठानदेवताभ्यामन्वरीपं शुनःशेषं चेत्युभौ परिपूर्णमनोरथौ संपूर्णाभिलाषौ कारयामास । इन्द्रोपेन्द्रसंतोषोत्पादनपूर्वकं यज्ञस्य साङ्गत्वापादनेनान्वरीपमनोरथं प्राणपरित्राणेन शुनःशेषमनोरथं च पूरयामासेत्यर्थः ॥

ततस्तपस्यन्तमेनं मेनकासङ्गतस्तपोभङ्गश्चिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं तपस्यन्तं तपःकुर्वाणम् । तपोनिष्ठमित्यर्थः । एनं विश्वामित्रं मेनकाया मेनकाख्याया अप्सरसः सङ्गतः सङ्गात् । पथम्यास्तसिः । तपोभृत्तपोविप्रः कर्ता । विरं बहुकालमङ्गीचकारानुससार । मेनकासंमोगतात्पर्येण चिरकालमयं परित्यक्तनियमोऽभूदित्यर्थः ॥

पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे घोरं तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमयं विश्वामित्रः पश्चात्तापेन किमेतदसदाचरितमङ्गीकृतमित्यनुतापेनाभिभूत आक्रान्तः सन्नुत्तर उत्तरस्मिन्भूभृति हिमवत्पर्वते । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पारिस्त्रिणादेशाभावः । कौशिक्यास्तत्रत्यायाः स्वमगिन्या नद्यास्तीरे घोरमत्युग्रं तपश्चचार । तथाच श्रीरामायणे—'कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकाम्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥' इति श्रीरामं प्रति स्वेनैवोक्तम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहितां रम्भां शैली भवेति शस्या पूर्वस्यां दिशि निरस्तनिश्वासं तपश्चरत्यमुष्मिन्नुष्मणा तपोभ्रेरुद्दिग्नितामरस्तस्यस्तामरसासनः सन्निधाय जितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्येयं व्याहरतु भवन्तमित्यभाषत ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्पर्वते जम्भारिणा जम्भाख्यदैत्यद्वेषिणेन्द्रेण प्रहितां तपोविप्राथं प्रेषितां रम्भामप्सरसम् ॥ 'श्रियां बहुष्वप्सरसः स्वैर्या उवैशीमुग्धाः । घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च त्रिलोत्तमा ॥' इत्यमरः । शैली शिखारूपा भवेति शप्त्वा । शापेन पापानावस्थां दत्त्वेत्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि प्राच्यां निरन्तनिश्वासं निरुद्धप्राणसंचारं यथा तथा । रेचकपूरककुम्भकलक्षणप्राणायामसहितमित्यर्थः । अमुष्मिन्विश्वामित्रे तपश्चरति महोन्नतपोनिष्ठापरतन्त्रे सति तपोभ्रेरुष्मणोरूपवद्दरुष्मणा संतापजनरुज्ज्वालयोद्दिग्निता विह्वलिता ये अमरा देवभ्येषां सत्ता तलग्नाः । मयसंघ्रान्तिारितलगीषाणरमहितः सतित्यर्थः । 'राजाहःश्रियिभ्यष्टच्' । ताम-

रसासो ब्रह्मा सन्निधाय सन्निहितो भूत्वा जितेन्द्रियत्वाद्विषयप्रवृत्तिप्रतिरोधेन  
शिक्षितेन्द्रियप्रामत्वाद्देतोः ब्रह्मपिरसि जातः । वसिष्ठोऽपि त्वत्प्रतिपक्ष्यपि भवन्त-  
मेवं ब्रह्मपिरसीति व्याहरतु वदतु । मदनुग्रहेणेति शेषः । तथैव तव मनसि विद्यत  
इति भावः । इतीत्यमभाषत ॥

ततः किं तत्राह—

असौ वसिष्ठनिर्देशाद्ब्रह्मार्पित्वमविन्दत ।

यथोपनयसंस्काराद्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९८ ॥

असाविति । असौ विश्वामित्रो वसिष्ठस्य निर्देशान्तिरूपणाद्ब्रह्मार्पित्वम् । द्वे  
जन्मनी उत्पत्तिकर्मभ्यां यस्य स द्विजन्मा ब्राह्मण उपनयसंस्कारादुपनयनरूपसं-  
स्काराद्ब्रह्मवर्चसं यथा ब्रह्मतेज इवाविन्दतालभत 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यप्र-  
त्ययः । अत्र यथाशब्द इवायंकः । 'इवद्वयथाशब्दाः' इति दण्ड्याचार्यानुशास-  
नात् । अतएवोपमा ॥

इति जनकपुरोधःश्लाघितो गाधिसूनुः

सह नृपतनयाभ्यां शर्वरीं तत्र नीत्वां ।

विधिवददिशार्ध्यं पुष्पदर्भाप्रगर्भं

सरसिजदयिताय ज्योतिषे छान्दसाय ॥ ९९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण जनकस्य पुरोधसा पुरोहितेन शतानन्देन श्लाघितः  
प्रशंसितो गाधिसूनुर्विश्वामित्रो नृपतनयाभ्यां सह श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां साकं तत्र  
यज्ञशालायां शर्वरीं रात्रिं नीत्वा गमयित्वा सरसिजदयिताय पद्मबान्धवाय छान्द-  
साय छन्दोमयाय । संध्यात्रयेऽपि क्रमेण ऋगादिवेदत्रयमयावेति भावः । तथाच  
श्रुतिः—'ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेना-  
स्तमये महीयते' इति । ज्योतिषे सूर्याय पुष्पदर्भाप्रगर्भं पुष्पदर्भाङ्कुरमिश्रम् । तथाभू-  
तस्येव शास्त्रचोदितत्वादिति भावः । उक्तं च ज्ञानवासिष्ठे—'दत्तार्ध्यं कीर्णकुमुदं  
प्रणम्याद्यु प्रदक्षिणैः । विष्णुमाह द्विजो वाक्यैरम्भोदमिव चातकः ॥' इति । अर्घ्यं  
पूजार्थं जलमर्घ्यं जलाञ्जलिः । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'मूत्ये पूजाविधा-  
वर्धः' 'पद तु त्रिष्वर्घ्यमर्घ्यं' इति चामरः । विधिवद्विष्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ।  
'तदर्हम्' इति वनिप्रत्ययः । आदिशद्वत्त्वान् । अत्र श्रुतिः—'तदुह वा एते ब्रह्म-  
वादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ।  
ता एता आपो बञ्जीभूत्वा तानि ब्रह्मांति मन्देहारणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति' इति । मा-  
लिनीवृत्तम् ॥

तदनु जन्कृराजधानीं रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुफादनवरतपंति-  
तेन विकचकुचलयनिचयोपचीयमानमेचकप्रैरीचिमलिम्बुचेन पौरै-  
नारीलोचनरोचिषा कवचितनरपतिपथां विश्वामित्रः प्रविदत् दश-  
रथतनयाविदम्भाषत ।

१. 'पातिरेन' इति पाठः. २. 'मरीचिरीचिमनि' इति पाठः. ३. 'पौरनारीचनवि-  
शेषन' इति पाठः. ४. 'इवान्' इति पाठः.

तदन्विति । तदन्वर्थप्रदानानन्तरं विश्वामित्रः रामलक्ष्मणयोः कर्मणोः निरीक्षणकौतुकाद्विलोकनकौतूहलादेतोः । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । अनवरतपतितेन निरन्तरप्रसृतेन विकचकुचलयानामुत्कृष्टनीलोत्पलानां निचयेन समूहेनोपनीयमाना प्रवर्धमाना या मेचकमरीचिः श्यामलकान्तिः । 'कृष्णे नीलाशितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । तस्या मडिम्बुचेन पाटचरेण । तिरस्करणेनेति यावत् । तद्वर्नीलवर्णेनेत्यर्थः । अतएवोपमा । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचरमडिम्बुचाः' इत्यमरः । पारनारीणां पुरमुन्दरीणां लोचनरोचिषा नयनकान्त्वा क्वचित्तः संवलितो नरपतेः पन्था नरपतिपथो राजमार्गो यस्यास्ताम् । 'शृङ्गपूः—' इत्यादिना समासान्तः । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । जनकस्य राजधानी जनकराजधानी मिथिलानगरी ताम् । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट्प्रलयः । प्रविश्य । दशरथतनयां श्रीरामलक्ष्मणीं प्रतीदं वचनमभाषत ॥

तदेवाह—

अस्यां खलु नगर्यामारब्धयज्ञस्य राक्षो जनकस्य भागधेयात्सीतानामधेयभाजनमजीजनत्कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती ।

अस्यामिति । अस्यां नगर्यां मिथिलायाम् । खलुशब्दः प्रसिद्धार्थकः १ भगवती पूज्या । रत्नानि मणयो गर्भे यस्याः सा रत्नगर्भा भूः । तथा । 'जगती रत्नगर्भा च' इत्यमरः । आरब्धयज्ञस्योपक्रान्तसवस्य राक्षः । हलमुखकर्षणेन यज्ञभूमिं शोधयत् इत्यर्थः । भागधेयाद्भाग्यादेतोः । 'देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । सीता लाङ्गलपदतिसम्बन्धत्वात्सीतेत्यन्वर्थसंज्ञा । 'सीता लाङ्गलपदतिः' इत्यमरः । सीतेति नामधेयस्य नाम्नो भाजनं पात्रम् । 'नामरूपभागेभ्यः स्त्रायं धेयो वक्तव्यः' इत्युभयत्रापि धेवप्रलयः । कन्यारत्नम् । श्रेष्ठां कन्यकामित्यर्थः । अजीजनञ्जनयामास । रत्नगर्भायास्सस्या रत्नजननं युक्तमेवेति भावः । जनेर्णाचद्वयुपधाया हस्वोऽभ्यासुशीर्षेथ । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । 'जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते' इत्यभिधानात् ॥

अस्यां पुनः किमपरं महात्म्यम् ।

अस्या इति । अस्याः पुनर्मिथिलानगर्यां अपरमितोऽन्यन्महात्म्यं महानुभाषत्वं किं वर्णनीयमस्ति । न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥

यतः ।

देव्या यस्या घसनमुदधिः पीठिका हाटफाट्रि-

हारः सिन्धुः सगरतनयस्वर्गमार्गकण्ठुः । . .

क्रीडाशैलः प्रथमपुरुषप्रोडदंष्ट्रा च तस्याः

सीतामानुजंगति मिथिलां सूतिकागेहमाहः ॥ १०० ॥

यतो यस्मान् कारणात् ॥ देव्या इति । यस्या देव्याः भूदेव्या उदकानि भीष-

१. 'तस्याः' इति पाठः. २. 'दि पर किमपि' इति पाठः. ३. 'कुतः' इति पाठः.

४. 'दस्याः पूष्याः' इति पाठः. ५. 'परमपुरुष' इति पाठः. .

७ च. रा-



दिना बहुव्रीहिः । 'शेषाद्विभाषा' इति कम्प्रत्ययः । तौ कोसलराजपुत्रौ रामलक्ष्मणौ च । एतेन महाकुलीनत्वादिसकलगुणसंपत्तिः सूच्यते । आपतुः प्राप्तवन्तौ । उपजातिवृत्तम् । लक्षणं वृत्तम् ॥

तत्र विधिवद्यभ्यर्चितः कथितदशरथतनयवृत्तान्तः कौशिकः कौशिकप्रमुखैरमरैरसत्कुलमहत्तरे देवराते निक्षिप्तं विशेषतः सीताशुल्कार्थं मया रक्षितमिदमिति जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणाय राममादिदेश ।

तत्रेति । तत्र सभायां कुशवंशसंभूतत्वात्कौशिको विश्वामित्रः । 'कुशवंशसंभूतत्वात्कौशिकं रघुनन्दनः' इति श्रीरामायणे । विधिवद्यथाशास्त्रमभ्यर्चितः पूजितः । राणेति शेषः । तथा । कथित उपवर्णितो दशरथतनयस्य वृत्तान्तो वंशप्रशंसादिवृत्तियेन स तयोक्तः सन् । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । तथा कौशिकप्रमुखमहेन्द्रादिभिर्मरैः । 'महेन्द्रगुग्मुल्लङ्कव्यालप्राहिपु कौशिकः' इत्यमरः । असत्कुलमहत्तरेऽस्मद्वंशश्रेष्ठे देवराते रात्रिं निक्षिप्तं विन्यस्तं विशेषतो विशेषाकारेण सीतायाः शुल्कार्थं विवाहमूल्यार्थम् । तदारोपणस्यैव सीताप्रदानमूल्यत्वादिति भावः । 'शुल्कोऽस्त्री श्रीधनेऽपि च' इत्यमरः । मया रक्षितं गुप्तमिदम् । धनुरिति शेषः । इत्युक्त्वा इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणायावनमनाय राममादिदेशाहापयामास । नन्वीश्वरेण धनुर्देवराते न्यासभूततया निक्षिप्तमिति रामायणादौ श्रूयते । अत्रेन्द्रादिभिरिति कथमेतत्संगच्छत इति चेत्, स देवेभ्यो धनुषि दित्स्विते तदानीमेतद्देवैः सन्निकर्षं गत्वा स्वयं ग्रहीतुं भीतैरस्मदर्थेऽस्य देवरातस्य देहीति प्रार्थितः सन् तस्य हस्ते दत्तवानिति न कोऽपि विरोधः ॥

ततः ।

रामे बाहुयलं विवृण्वति धनुर्वंशे गुणारोपणं

मां भूत्केयलमात्मना तिलकिते चंशेऽपि वैकर्तने ।

आकृष्टं नितरां तदेव न परं सीतामनोऽपि द्रुतं

मङ्गस्तस्य न केयलं क्षितिभुजां दोःस्तम्भदम्भस्य च ॥ १०३ ॥

तत आदेशानन्तरम् ॥ राम इति । रामे बाहुयलं निजभुजवलं विवृण्वति प्रकटयति रात्रि धनुर्वंशे केवलं धनुरूपवेणुदण्ड एव गुणारोपणं मांवीयोजनं शौर्याद्यर्थं च मा भूमासीत् । अत्र मादो नमर्थत्वम् । 'मादि लुङ्' इति लुटादीरर्थत्वात् । 'मिदं तिलकितं चंशेऽपि वैकर्तने' इत्यर्थः । अत्र नम्यावतीर्णत्वादिति भावः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्यः-' इतीवच्छ्रयः । शारकादिराकृतिगणः । वैकर्तने । वैकर्तनसंयन्धिनि वंशे सूयंकुलेऽपि । 'वंशो वेगां कुलेऽपि न' इति विभः । गुणारोपणमभूदिति विरोधस्य शौर्यादिगुणसमर्पणमभूदिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः । इतरस्यैव राजनिर्घनुषोऽनारोपितत्वात्सूयवंशा-

१. 'वृत्तान्तः कौशिकमुनीः' इति पाठः. २. 'गुणारोपणे' इति पाठः. ३. 'ततः' इति नास्ति कश्चिद्. ४. 'नाभूर' इति पाठः.

युक्तः । इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । 'अवज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्मायुतर-  
प्रदः' इति चामनः । क्षणादतिशीघ्रं दिशां द्विरदर्शीकृतैर्दिग्गजर्षीकारैर्हेतुभिः । स्वम-  
ज्जनितैरेवेति भावः । कृतो विहितो हरित्पतिस्वागतो दिगीश्वरकर्तृकशोभनागम-  
नप्रश्ने यस्य स तथोक्तः । अतिवेगेन दिगन्तव्यापीत्यर्थः । नवोऽभूत्पूर्वस्वारध्वनि-  
ह्वयध्वनिः । जगद्भ्रमणकौतुकालोकसंचारकौतुहलाद्देतोः । उच्चलिता प्रवृत्ता रामस्य  
कीर्तिरेवाद्भनेति रूपकम् । तस्याः प्रयाणपटहध्वनिं यात्रारम्भे भेरीभांकारं प्रथयति  
स्व प्रकटयति स्व । ताद्रूप्यमवापेत्यर्थः । अत्र धनुर्भङ्गजनितध्वनौ पटहध्वनित्वा-  
रोपणाद्रूपकालंकारः । तथान्यनिष्ठेषु धीकृतेष्वन्यकर्तृकस्वागतत्वरूपणाध्यधिकरणरू-  
पमित्यनयोर्नरेपेक्ष्यात्संश्लिष्टः । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुप्रहयतिथ पृथ्वी  
गुरुः' इति लक्षणात् ॥

तत्र दशरथः सीतापरिणयकृतनिश्चयजनकप्रहितदूताहृतः पुरोहि-  
ताभ्युपगमान्मिथिलामुपागमत् ।

• तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये दशरथः सीतापरिणये सीताविवाहे कृतनिश्चयेन  
विहितनिर्णयेन । 'समौ निर्णयनिश्चयौ' इत्यमरः । जनकेन प्रहिताः प्रेषिता ये दूताः  
प्रेष्यास्तीराहृतः सन् पुरोहिताभ्युपगमाद्विष्ठाङ्गीकारात् । 'अङ्गीकाराभ्युपगम-'  
इत्यमरः । मिथिलामुपागमत् ॥

तमेव दशरथं वर्णयति—

यत्कीर्तिस्तिलकायते सुरवधूसंगीतगोष्ठीमुखे

येनाद्यः पितृमान्पुमान्वसुमती येनैव राजन्वती ।

इन्द्रः संगरसंकटेषु विजहौ वीरस्य यस्योमुख-

प्रेहत्स्यन्दनकेतनाम्बरदशासंदर्शनाद्दुर्दशाम् ॥ २०६ ॥

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दानक्षात्रोद्भवा समाख्या सुरवधूनां देवता-  
स्त्रीणां संगीतगोष्ठी संगीतप्रस्तावस्वप्नां मुखं प्रारम्भः स एव मुखं वक्रमिति खिष्ट-  
रूपकम् । तस्मिन् । 'मुखं प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे' इति नानार्थरत्नमाला । तिलका-  
यते तिलको भूषणविशेषः स इवाचरति । सुरवधूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत  
एव वर्णनयोग्यो भवतीत्यर्थः । 'कर्तुं वयद् रालोपथ' इति वयद् 'अकुरतायेधातु-  
कयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च नुरीयं  
च न खिधाम्' इत्यमरः । तथा येन दशरथेन आयः पुमान्पुराणपुरयो विष्णुः पिता-  
स्यास्तीति पितृमान् । अभूदिति शेषः । धीरामरूपेणास्य तद्रूपसंभूतत्वारिति भावः ।  
एतेनास्य महाभाग्यसंपत्तिः सूच्यते । येन दशरथेन । नान्येनेत्येवकारार्थः । वसुमती  
पृथ्वी गुराजा अस्या अस्तीति राजन्वती गुराक्षी अभूत् । 'गुराक्षि देशे राजन्वान्'  
इत्यमरः । 'राजन्वान्घोराग्ये' इति निपातनात्साधुः 'उमितथ' इति ङीप् । तथा यस्य

१. 'तत्र सीता' इति पाठः. २. 'निषम' इति पाठः. ३. 'उपागमदशरथः'  
इति पाठः.

वीरस्य दशरथस्योन्मुखमभिमुखं यथा तथा प्रेङ्खन्त्यो वायुवशाच्चलन्त्यो याः स्यन्दनं  
तनाम्बरदशरथनिबद्धवज्रपताकाञ्चलानि तासां संदर्शनात्सम्यग्दर्शनाद्देवोः । 'वर्षं  
वस्थांशुकांशेषु दशा' इति रत्नमाला । इन्द्रतीतीन्द्रः । 'इदि परमैश्वर्ये' । परमैश्वर्यं  
संपन्नः पाकशासनः । 'उपेन्द्र-' इत्यादिना औणादिको रप्रत्ययः । संगरसंज्ञे  
देवासुरयुद्धसंमर्देषु । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । दुर्दशां दुरवस्थां  
विजहौ तलाज । इन्द्रस्याप्याशास्यपौरुष इति भावः । सोऽयं दशरथो मिथिलान्य  
मदिति पूर्वेण संबन्धः । तिलकायत इत्यत्र उक्तोपमा । सा चोक्तरूपकेण संकीर्तते  
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

जनकः स्वकनीयांसमाजुहाव कुशध्वजम् ।

हत्वा युधि सुधन्वानं सांकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनको राजा स्वस्य कनीयांसम् । अनुजमित्यर्थः । 'जघन्यजे  
स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः' इत्यमरः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति वि  
कल्पात्कनादेशः । तथा युधि युद्धे सुधन्वानं नाम राजागं हत्वा सांकाश्ये सांका-  
श्याख्ये सुधन्वपट्टणे स्थापितं प्रतिष्ठितं कुशध्वजमाजुहाव । तत्पुत्रयोरपि विवाहम्  
होत्सवं कर्तुमाकारयामासेत्यर्थः ॥

तदनु ताभ्यामभ्यर्चितः सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणां गोदान-  
मङ्गलं निर्वर्तयामास ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं ताभ्यां जनककुशध्वजाभ्यामभ्यर्चितो तथार्ह  
पूजितः सपुरोहितः सबलिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्समये पुत्राणां श्रीरामादीनां चतुर्णां  
कुमाराणां गोदानमेव मङ्गलं निर्वर्तयामास । विवाहस्वीक्षाद्भवेन कृतवानित्यर्थः ।  
'गौर्नादित्ये यलीवर्दे ऋतुभेदापिभेदयोः । स्त्री तु स्यादिति भारत्यां भूर्मा च सुरभा-  
वपि । वृद्धियोः स्वर्गवज्राम्बुरदिमद्गवाणलोमसु' इति केशवः । गावो लोमानि केश  
वीयन्ते सण्ड्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं  
केशान्ताख्यं कर्मोच्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्तं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते  
राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य ष्यधिके ततः ॥' इति । 'वेदानधील्य वेदी वा वेदं वापि  
यथाक्रमम् । अविष्टुत्प्रमद्वचयो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥' इति ॥

जप्राह जनकात्सीतां तातादेशेन राघवः ।

अस्नायशासनेनाचौ यजमानादियानलः ॥ १०८ ॥

जप्राहेति । रघोर्गोप्रापत्यं पुमान् राघवः श्रीरामस्यातस्य पितुर्दशरथस्यादेशेना-  
सया । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । जनकाद्गतुः सीतामनलो हुताशनर्थाः  
प्रायशाग्नेन श्रुतिबोधनया यजमानाथजनशीलाद्गृहस्थात् । यजतेत्याच्छीत्ये ण-  
नच् । 'अग्ने सुक्' इति मुगागमः । अर्चां होमारितत्क्रियामिव जप्राह गृहीतवान् ।  
परिणीतवानित्यर्थः । विम्बप्रतिविम्बभावेनोपसालंकारः ॥

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतदद्भुतम् ॥

किं तदित्याह—

• गुणमनिमिषचापे कंचिदारोप्य सीतां  
कुशिकतनयवाक्यादग्रहीद्रामभद्रः ।

तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते

निहितवद्गुणः सद्गुर्मिलां लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । रामभद्रः श्रीरामः । अत्र भद्रशब्दप्रयोगः सकलकल्याणस्वरूप-  
याद्विषाहकर्मदीक्षितत्वाच्चैल्यवगन्तव्यम् । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मद्गलं  
गुमम्' इत्यमरः । कुशिकतनयवाक्याद्विश्रामिन्नवचनात् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा  
देवाः । पचायच् । तेषां चापे । मूर्तत्वात्रिक्षेपणाद् इति भावः । कंचिदेकं गुणं  
मीर्वाम् । विद्यादिव्यैकतमं गुणं चेति गम्यते । आरोप्य निक्षिप्य सीतामग्रहीद्गृहीत-  
यान् । तदनु सीताग्रहणानन्तरं तस्य श्रीरामस्य अनु पथाजन्म यस्यानुजन्मा ल-  
क्ष्मणोऽपि मैथिलेन्द्रस्य जनकस्य चित्ते । अमूर्तत्वात्रिक्षेपणानर्होऽपीति भावः । निहिताः  
परयोगं विनैव निक्षिप्ता बहवोऽनेके गुणा विद्याविनयादयो मीर्व्यथ येन सन्नयोक्तः  
सन् । ऊर्मिलां जन्मकस्यैरसीं कन्यामग्रहीन् । उच्यतेत्या श्रीरामस्य सीताग्रहणं शु-  
चम् । लक्ष्मणस्योर्मिलाग्रहणमेवाश्चर्यमित्यर्थः । दुरारोपदृष्टापापोपणादमानुषवीर्यवत्तां  
निरीक्ष्य जनकः श्रीरामाय सीतां वीर्यशुल्कं ददौ । वीर्यविनयादिसकलसद्गुणसंपन्न-  
तया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणायोर्मिलामिति परमार्थः । नात्र द्युत्कमविवाहदोषः ।  
भिन्नोदरत्वात्तेषाम् । 'पितृव्यपुत्रसापन्नपरनारीमुतेषु च । विवाहोपनयादा (?) न  
भवेत्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रुपादां मांभ्यां सूदे शूकोदरे । स्वम्भगत्वादिसं-  
ध्यादिविद्यादिविनयादिषु ॥' इति विश्वः । अत्रोपमानाच्छ्रीरामादुपमेयस्य लक्ष्मण-  
स्याधिपत्यप्रतीतेर्व्यतिरेकालंकारः । 'उपमानायदन्यस्य व्यतिरेकः स उच्यते' इति  
लक्षणात् । स चोक्तश्लेषानुप्राणित इति संकरः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशाध्यजनियोगतः ।

माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामभूतां गृहमेधिनीं ॥ ११० ॥

तत्र इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तरं भरतशत्रुघ्नौ कुशाध्यजस्य जनकानु-  
जस्य नियोगतो निदेशान् । पगम्यास्तानिः । 'नियोजितां' इति पाठे कुशाध्यजेन नि-  
योजितां मदीयं कन्याद्वयं यथायोग्यं प्रतिपद्यतामिति नियोजितां सन्तो । माण्डवी-  
श्रुतकीर्तिभ्यां गृहमेधिनी गृहस्थावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्याग्ने कुशाध्यजपुत्र्यौ  
क्रमेण भरतशत्रुघ्नौ परिणीतवन्तामित्यर्थः । गृहद्वारंभेषु संगच्छेते इति गृहमे-  
धिनी । 'द्वारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणी गृहाः' इति हलायुधश्च ।  
'भेद रोगो' इति धातोर्णिनिः ॥

अथ दशरथात्मनयैः सद्यः गृहतचिवाहविन्देहेभ्यः प्रतिनियतमानः

१. 'स्वजनयैः' इति पाठः.

संवर्तसमयमुज्जृम्भितहुतवहदुःसहरोपं भीषणदुर्वारपराक्रमं क्षत्रवर्गगर्वसर्वकपपरश्वधधाराधीनरुधिरधाराकल्पितपितृतर्पणं दर्पवतामग्रेतरमुग्रप्रतापिनं तपःसमुचितवल्कलवसानमपि वासनावशादनतिपरिमुपितयुद्धश्रद्धं मध्येमार्गं भार्गवं मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अथ तनयविवाहानन्तरं दशरथः कृतविवाहैर्विहितपरिणयैः । नवोडासंगतैरित्यर्थः । तनयैः सह रामादिभिः साकं विदेहेभ्यो जनपदेभ्यः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तमानः सन् । संवर्तसमये प्रलयकाले । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । समुज्जृम्भितो जाज्वल्यमानो यो हुतवहोऽस्तिस्त्रद्वहुःसहः सोढुमशक्यो रोपो यस्य तम् । अतएव भीषणो भयंकरो दुर्वारो निवारितुमशक्यश्च पराक्रमो भुजबलं यस्य तम् । भीषणेत्यत्र 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति पुक् । तथा क्षत्रवर्गस्य क्षत्रियनिवहस्य गर्वसर्वकपाहंकारनिरासका या परश्वधधारा 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । तदधीना तदायत्ता । तत्रिप्पादितेति यावत् । या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्तया कल्पितमनुष्ठितं पितृतर्पणं येष तथोक्तम् । सप्रतिज्ञं त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रियात्रिजकुठारेण निहत्य तदीयरुधिरेण पितृनिष्ठापाञ्जलिं कृतवन्तमित्यर्थः । सर्वकपेत्यत्र 'सर्वकूलाभ्रकरीपेषु—' इति स्रचप्रक्षयः । 'अरुद्रिपद्—' इत्यादिना मुमागमः । दर्पः शौर्यादिमदस्तद्वतामग्रेसरम् । अतिमदोद्धतमित्यर्थः । उग्रप्रतापिनम् । आज्ञादण्डप्रतिदण्डाभ्यां प्रचण्डप्रतापमित्यर्थः । यद्यपि 'न कर्मधारयान्मत्तुप्' इति कर्मधारयान्मत्वर्थ्याप्रत्ययो नोपपद्यते, तथाप्यनुद्वेगकरत्वात्सर्वधनीसर्वकेशीत्यादिवन्मत्वर्थीये इनिर्बोद्धव्यः । तथा तपःसमुचितं तपधर्यानुकूलं वल्कलं वृक्षत्वन्निर्मितवस्त्रं वसानमाच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच् । तथापि वासनावशात्क्षत्रियक्षेत्रसंजननवशादनतिपरिमुपिता अत्यन्तानपहता युद्धश्रद्धा युद्धादरो यस्य तम् । 'इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि' इति वचनादिति भावः । मुनिं मननशीलं शृगुवंशोद्भवं भार्गवं रामं जामदग्न्यं मध्येमार्गम् । 'पारे मध्ये' पृथगा वा' इत्यव्ययीभावः । तत्सन्नियोगादेकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्य । अद्राक्षीदृष्टवान् दृशेर्लुङि 'इरितो वा' इति विकल्पात् अडभावपक्षे सिचि घृद्धिः । 'न दृशः' इति वसादेशाभावः ॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभिः सह विधाय सपर्यामार्यशीलः कुशलमिति ।

अप्राक्षीदिति । तस्य भार्गवस्य निरीक्षणादेव । नृत्तु व्यापारादित्येवकारार्थः । प्रक्षीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभिः सह वसिष्ठादिमहर्षिभिः साकं सपर्याः

१. 'दुर्मिषित्तदूयमानान्तरङ्गः संवर्त' इति पाठः. २. 'दूःसहरोपभीषणम्' इति पाठः.  
३. 'परिकल्पित' इति पाठः. ४. 'समुदग्रप्रतापम्' इति पाठः. ५. 'वल्कलमयवसनं वसानम्' इति पाठः. ६. 'अन्विष्टरामभद्रम्' इति पाठः. ७. 'समम्' इति पाठः.  
८. 'आर्यशीलः कुशलमन्वयुक्त' इति पाठः.

पूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यां चार्हणाः समाः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा । अवश्यकर्तव्यत्वात्कालोचितत्वाच्चेति भावः । हे आर्यशौल सत्स्वभावसंपन्नैति भय-  
मकिन्त्यामीमन्नणम् । कुशलमिति काकुः । इत्यप्राक्षीत्पृष्टवान् । 'प्राक्षणं कुशलं  
पृच्छेत्क्षत्रचन्द्रमनामयम्' इति स्मरणात् । दर्शनसमुच्चयार्थकश्चशब्दः । 'प्रश्नोऽनु-  
योगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततः किमित्यत आह—

अथ दशरथवाणीं तामशृण्वन्प्रसन्नां  
भृशुपतिरिदमूचे प्रश्रितं रामभद्रम् ।  
अवजिगमिपुरासं जीर्णचापात्तकीर्तं-  
रविदितपरशोस्ते दोर्मदं कामुंकेऽस्मिन् ॥ १११ ॥

अथेति । अथ कुशलप्रश्नानन्तरं भृशुपतिर्भागवतरामः प्रसन्नां प्रणदगुणसंप-  
न्नाम् । प्राच्यामित्यर्थः । तां पूर्वोक्तां दशरथस्य वाणीमशृण्वन्ननादरादनाकर्णयन्प्र-  
श्रितं । प्राक्षणोऽयमिति विनयप्रक्षं रामभद्रं प्रति इदं वचनमूच उक्तवान् । किं तद्व-  
चनम्न आह—अविदितेति । जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना अतकीर्तः  
संप्राप्तयद्यस इति सावहेलनवचनम् । तथा अविदितपरशोरज्ञाननिजायुधप्रभावस्तेति  
भयोत्पादनवचनम् । येन परशुना त्रिःसप्तकृत्यः क्षत्रिया विदारिता इति भावः । ते  
तप दोर्मदं भुजदर्पमस्मिन्वैष्णवे कामुंके । कर्मणे प्रभवतीति कामुंकम् । 'कर्मण  
उक्तम्' इति उक्तम् प्रत्ययः । तस्मिन्प्रवजिगमिपुर्ज्ञानुमिच्छुरासमभवम् । गमेः सन्न-  
न्तादुप्रत्ययः । शिथिलतरहरचापस्य किं नमनेन भङ्गेन वा, मरीचचापारोपणेन  
त्यरीचभुजवलं ज्ञानुमिच्छमीत्युक्तवानित्यर्थः । माग्निनीवृत्तम् ॥

ततः श्रीरामः किमकार्यादित्यत आह—

आदाय तत्सगुणमाशु विधाय तत्र  
संधाय याणमवधार्य तपोधनत्वम् ।  
तेर्जावितस्य दयमानमना मनीषी  
संभूतघोरसमराद्विरराम रामः ॥ ११२ ॥

आदायेति । मनस ईषी मनीषी विवेकज्ञापन्नः । शक्यत्वादिवात्परत्वात् ।  
प्रीत्यादिवात्समरार्थे इतिः । रामस्तद्भाग्यकामुंकमादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुणं  
सर्वं विधाय कृत्वा । 'मानी जा शिशिनी गुणः' इत्यमरः । तत्र कामुंके वापं  
सार् संघाय योजयित्वा । तत्तत्प्ररोधनत्वमवधार्य । अयं तपस्वी प्राक्षणोऽप्य इति  
निर्धारितवर्तुः । अतएव तस्मीपिनस्य भागवतगमप्राणधारणं प्रदीत्यर्थः । 'कर्मणोः  
रुषि' इति कर्मणि षष्ठी । दग्धमानं तान्दोषेण दयातत्परं मनो दम्यन् तपोऽः

१. 'प्रतिपन्न' इति पाठः. २. 'अवधार्य' इति पाठः. ३. 'तस्मीपिनाय'  
इति पाठः.

सन् । संभूतघोरंसमरात्समुपस्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत् । 'जुगुप्साविराम-  
इत्यादिना पद्यमी । उक्तरीत्या चापारोपणाद्याडम्बरमेव कृतवान् । 'न ब्राह्मणो  
हन्तव्यः' इति न्यायेन युद्धं न कृतवानित्यर्थः । नहि युक्तयुक्तविचारतत्परा विवे-  
किनो निर्जभुजयलमेव पश्यन्तीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

किंच ।

तावुभौ च भृगुवंशसंभवौ चापदण्डजमदग्निसंभवौ ।

प्रहृभाचमवलम्ब्य केवलं राघवार्पितगुणौ बभूवतुः ॥ ११३ ॥

किंचेति चार्थः । ताविति । भृगुवंशौ भृगुमुनिवेषू संभवः कारणं ययोस्तौ ।  
तन्नन्यावित्यर्थः । यद्वा भृगुवंशे शैलप्रपातजवेणी भृगुमुनिकुले च संभव उत्पत्तिर्य-  
योस्तौ । 'भृगुर्देव्यगुरो शंभौ जमदग्निप्रपातयोः' इति नागार्धरत्नमाला । तौ पूर्वो-  
क्तावुभौ चापदण्डजमदग्निसंभवौ धनुर्यष्टिजामदग्नौ केवलमत्यन्तं प्रहृभावमपरो-  
पणताप्रयुक्तनमत्वं विनयावनतत्वं चावलम्ब्य राघवेणार्पितो निक्षिप्तो गुणो मौर्वी  
साधुत्वं च ययोस्तौ । यद्वा राघवार्पितो गुणः पराक्रमः सत्त्वगुणश्च याभ्यां तौ  
बभूवतुः । एकत्र स्वारोपस्य महापराक्रमसूचनात्, 'अन्यत्र विष्ववतारत्वेन तत्र  
सत्त्वगुणसमर्पणाच्चेति भावः । अत्र चापदण्डजमदग्निसंभवयोः केवलप्रकृत्योरेव  
प्रहृभावावलम्बनरूपसमानधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरत्वानुल्य-  
योगितालंकारः । 'प्रस्तुतागां तथान्वेषां केवलं तुल्यधर्गतः । औपम्यं गम्यते यत्र  
सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् । स चोक्तेषुपाद्गेन संकीर्यते । रथोद्धता-  
वृत्तम्—'रात्रराविह रथोद्धता लगी' इति लक्षणात् ॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चापंभार्गवरामयोः ।

ऋजुता वक्रतां प्राप वक्रतापि तथार्जवम् ॥ ११४ ॥

युगपदिति । युगपदेकदा प्राप्तौ गुणौ मौर्वी साधुत्वं च ययोस्तयोश्चापभार्ग-  
वरामयोः । 'चापभार्गवयोस्तयोः' इति च पाठः । ऋजुता आर्जवं वक्रतां नम्रत्व-  
माप । तथा वक्रता कौटिल्यमार्जतं प्राप । 'आप्रोतेल्लुङ्' इति लृटित्वाचलेश-  
देशः । सज्यत्वाद्ऋजुधापो नम्रोऽभूत् । तादृग्धनुर्नमनदक्षमिममहं किं कर्तुं शक्नो-  
मीत्यहंकारं परित्यज्य साधुत्वग्रहणाद्भक्तौ भार्गवः ऋजुरासीदिति वाक्यार्थः । अत्र  
प्राप्तगुणपदार्थस्य विज्ञेयणगत्या ऋजुतावक्रतश्चोरितरेतरभावप्राप्तिं प्रति हेतुत्वात्पदार्-  
थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्ष-  
णात् । तथा धनुर्गुणप्राप्त्यनन्तरकालीनत्वेऽपि भार्गवगुणप्राप्तेः युगपदित्त्वेककाली-  
नत्वोक्त्या तदसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । सा च  
स्वतःसिद्धकविप्रीढोक्तिसिद्धकार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययूर्निबन्धनेति रहस्यम् । तथा  
ऋजुता वक्रतां वक्रता चार्जवं प्रापेति स्फुरतो विरोधस्योक्तरीत्या संग्रहानादि-  
रोधाभासश्चेति संकरः ॥

ततस्तत्क्षणमभोधेन राघवः शरेण भार्गवस्य स्थर्गतिं ररोध ।

१. 'भार्गवयोस्तयोः' इति पाठः. २. 'स्थर्गतिम्' इति पाठः.

तत इति । ततस्त्वदनन्तरं राघवस्तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अमोघेनाव्यर्थेन शरेण भार्गवस्य भृगुनन्दनस्य रामस्य स्वर्गतिः स्वर्लोक-  
गमनं शरोर्ध्वं वभजेत्यर्थः । 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक-' इत्यमरः । 'दिशोपायगमे गतिः'  
इति वैयाक्यन्ती ॥

स्थाने हि तत् ।

स्थाने हि तत् । तद्वृत्तिनिरोधनं स्थाने हि युक्तं खलु । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने'  
इत्यमरः ॥

तत्कथमित्यत आह—

नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-  
मागः परं तदनु रूपफलं प्रसूते ।

कृत्वा रघूद्बहगतैः क्षणमन्तरायं  
यद्भार्गवः परगतेर्विहतिं प्रपेदे ॥ ११५ ॥

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महानुभावे विषये प्रयुक्तं कृतमागोऽपराधः ।  
'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । परमत्यन्तं तस्यागसोऽनुरूपमनुगुणं फलं प्रसूते  
जनयति । नूनमिति वस्तुविचारत्वात्प्रायसुत्प्रेक्षालंकारः । कुतः । यद्यस्मात्कारणा-  
द्भार्गवः । उद्बहतीत्युद्बहो रघूणासुद्बहो रघूद्बहो रघुनन्दनः । 'तस्यास्तु तोकापत्यं  
च प्रसवोद्बहनन्दनः' इतिकोशः । 'नन्दिमहि-' इत्यादिना पचायन् । तस्य गती  
विषये क्षणं क्षणमात्रमन्तरायम् । विघ्ननिरोधमिति यावत् । कृत्वा परगतेः स्वर्लोक-  
प्राप्तेर्विहतिं हानिं प्रपेदे प्राप । ऐहिकामुष्मिकगत्योरन्यतरविच्छेदं पृष्टः सन्निहलोक-  
संचारतात्पर्येणामुष्मिकगतिनिरोधमेवात्नीचकार भार्गवः । अतन्मन्निरोधमेव श्रीराम-  
धकारेणार्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालंकारः । सामान्यविशे-  
पकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

अथ संक्रान्तया जामदग्न्यशक्तिरसंपदा संपन्नं पन्नगपरिवृद्धभोगभु-  
जाभिरामं राममैविरलमालिङ्ग्य मूर्ध्न्युपाघ्राय दशरथः परिस्रयेव प-  
रिसरेपरिसरन्त्या सरयूसरितानुविद्धामयोध्यां दारिकान्सदारान्सा-  
दरमचलोकयन्तीनां पीरपुरंध्रीणां नीरन्नित्रतगचाक्षैः कटाक्षैः सौन्द-  
र्यचञ्चिततापिच्छैः पिच्छातपत्रायमाणधचलातपत्रः प्रविचेश ।

अथेति । अथ जामदग्न्यस्य परलोकगतिविह्वलनन्तरं दशरथः संक्रान्तया प्रति-  
फलितया । जामदग्न्यस्य पुत्राजामदग्न्यः । सर्गादिभ्यो यन् । तस्य भार्गवरामस्य  
शक्तिसंपन्नासामर्थ्यसंपत्त्या संपन्नं समृद्धम् । अवतारादवतारान्तरसंक्रमणनियमा-

१. 'अविरलपुनकम्' इति पाठः. २. 'सपरिस्रयेव' इति पाठः. ३. 'नीरंधून' इति  
पाठः. ४. 'तापिच्छै' इति पाठः. ५. 'पिच्छानपया' इति पाठः.



त्संप्रतिपन्नवैष्णवतेजःपरिपूर्णमित्यर्थः । परिवृंहतीति परिवृढः प्रभुः । वृंहेर्वा कर्तरि क्तप्रत्ययः । ते 'प्रभौ परिवृढ' इति नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ङत्वं च निपात्यते । पन्नगपरिवृढस्य भुजगेन्द्रस्य भोगः कायस्तत्कल्पाभ्यां भुजाभ्यामभिरामं मनोहरम् । 'भोगः मुखे रुयादिभृतावहेद्य फणकाययोः' इत्यमरः । रामं श्रीरामभद्रमविरलं गाढमालिङ्गयाश्लिष्य । तथा मूर्ध्नि शिरस्युपाग्रायाघ्राणं कृत्वा । कृच्छ्रनिर्गतं पुत्रं पिता शिरसि जिघ्रतीति शास्त्राचारप्रसिद्धिः । परिखया पट्टणस्य वलयाकारेण निखातजलाधारदुर्गविशेषेणेवेत्युत्प्रेक्षा । परिसरे पर्यन्तभुवि । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यमरः । परिसरन्त्या प्रवहन्त्या सरयूसरिता सरय्वाख्यया नद्यानुविद्धामावेष्टितामयोध्यां निजराजधानीं सदारान्सवधूकान्दारकाञ्छ्रीरामादिकुमारान्सादरं सन्नेहमवलोकयन्तीनां पौरपुरंध्रीणां संबन्धिभिस्तथा नीरन्ध्रितगवाक्षैर्निरन्तरगवाक्षमार्गैः । 'वातायनं गवाक्षः' इत्यमरः । सौन्दर्यवधिततापिच्छैः सौभाग्यनिर्जिततमालकुमुदैः । तत्सदृशैरित्यर्थः । अत एवोपमालंकारः । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छः' इत्यमरः । तापिच्छस्य पुष्पं तापिच्छम् । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् । कटाक्षैरपाङ्गावलोकनैः । यद्वा । 'यद्गतागतविथान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । तारकायाः कलाभिशास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥' इत्युक्तलक्षणैः । पिच्छातपत्रं बह्मयच्छत्रं तद्बदाचरतीति पिच्छातपत्रायमाणम् । 'पिच्छवृद्धे नपुंसके' इत्यमरः । पिच्छातपत्रशब्दादाचारक्यइताहटः शानजादेशः । 'आने मुक्' इति सुगागमः । तथाभूतं धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तथोक्तः । सन्प्रविवेश प्रविष्टवान् । अत्रातपत्रस्य स्वधवलमपरित्यागेन कटाक्षनीलिमस्त्रीकरणत्वोक्तस्तद्गुणालंकारः । तेन चोक्तोपमानिरूढेन धवलातपत्रस्य पिच्छातपत्रत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति त्रयाणां संकरः ॥

लज्जावशादविशदस्मरविक्रियाभि-

स्ताभिर्वधूभिरतिवेलमवाप्तसौख्यान् ।

इक्ष्वाकुनाथतत्तयान्प्रथमो रसानां

तारुण्ययोगचतुरश्वतुरः सिपेवे ॥ ११६ ॥

लज्जेति । लज्जावशाद्व्यायत्तत्वाद्देतोः । त्रयापारतच्छयादित्यर्थः । 'वश आयत्तायां च' इत्यमरः । अविशदा अस्फुटाः स्मरविक्रिया मन्मथचेष्टा यासां तृभिः । एतेन मुग्धावस्था सूच्यते । 'उदययौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा' इति लक्षणात् । ताभिर्वधूभिः सीतादिभिर्नवोटाभिः । 'वधूर्जायानवोदयोः' इति विश्वः । अतिवेलमल्पमत्ताप्तसौख्यान्प्राप्तानन्दान्धतुरधनुःसंख्याकानिक्वाकुनाथस्य दशरथस्य तनयाञ्छ्रीरामादीन्कुमारांस्तारुण्ययोगे यौवनसंगतिदर्शायां चतुरो निपुणः । विनोदकर इति यावत् । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । रसः नृणां नवानां प्रथमः शृङ्गाररसः सिपेवे सेवितवान् । सवधूकानां तद्गणानां चतुर्णां राजकुमाराणां श्रीरामादीनां संभोगशृङ्गारः प्रवृत्त इत्यर्थः । 'नवरसास्त्वलंकारशास्त्र उक्ताः—

‘शृङ्गारवीरकरुणरौद्रहास्यभयानकाः । भीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वैरदाहताः ॥’  
इति । तत्र शृङ्गारो द्विविधः—संभोगो विप्रलम्भश्चेति । तदुक्तं शृङ्गारतिलके—  
‘संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियु-  
क्तयोः ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्ण्यते रसकोविदैः । पूर्वानुरागमानाख्यः प्रवासे कर-  
णात्मना ॥ प्रागसंगतयोर्यूनोराद्यः स्यादुत्तरे त्रयः । स्युः प्राक्संगतयोरेव तत्र पूर्वा-  
नुराजनम् ॥’ इति । अत्र समवायिकारणत्वेनालम्बनयोर्नायिकानायकयोः समागम-  
जन्मा रतिस्थायी संभोगशृङ्गारः । रतिर्नाम संभोगविषयक इच्छाविशेषः । तदुक्तम्—  
‘यूनोरन्योन्यविषया स्थायिनीच्छा रतिः स्मृता’ इति । संभोगश्च यूनोरन्योन्यान-  
न्दजनकं दर्शनालिङ्गनादि कर्म । तदुक्तं भावप्रकाशे—‘कामोपचारसंभूतः कामः  
स्त्रीपुंसयोः सुखम् । सुखमानन्दसंभेदः परस्परविमर्दजः ॥ उपचारस्वथानन्दकारकं  
कर्म कथ्यते ॥’ इति । तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः प्रमोदात्मकमनोवृ-  
त्तिविशेषो रतिरित्यर्थः । तदुक्तम्—‘संपन्नैश्वर्यमुखयोरशेषगुणयुक्तयोः । नवयौवनयोः  
श्लाघ्यप्रकृत्योः श्लिष्टरूपयोः ॥ नारीपुरुषयोस्तुल्यपरस्परविभावना । स्पृहाह्वया चित्त-  
वृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥’ इत्यलमतिप्रसङ्गेन । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या दर्भपत्राग्रधीः सुधीः ।

राजपुत्र्या तथा रामः प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ११७ ॥

विद्ययेति । दर्भपत्राग्रधीः । निशितबुद्धिरिति यावत् । सुधीर्बिद्वान् [ कर्ता ] ।  
विशेषणद्वयमेतद्वामेऽपि योज्यम् । त्रयी त्रिवेदी । ‘इति वेदास्त्रयस्त्रयी’ इत्यमरः ।  
तस्या दृष्ट्या पर्यालोचनेन या विद्या ज्ञानं तथैव रामस्तथा राजपुत्र्या जानक्या ।  
‘सुतोऽप्रराजभोजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रद्वक्तव्यः’ इति दुहितृशब्दस्य पुत्रदादेशः ।  
उत्तमां प्रीतिं परमानन्दं प्रपेदे प्राप । उपमालंकारः ॥

अथ कविः काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं काण्डसमाप्तिं कथयति—

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे बालकाण्डं समाप्तम् ।

इतीत्यादि । इतिशब्दः परिसमाप्तौ । विदर्भाणां जनपदानां राजा विदर्भ-  
राजो भोजस्तेन विरचिते प्रणीते इति कविनामकथनम् । ‘गद्यपद्यारमकं काव्यं  
चम्पूरित्यभिधीयते’ इत्युक्तलक्षणं चम्पूः तथाभूतं रामस्यायनं चरितं वृत्तं चम्पू-  
रामायणं तस्मिन्निति काव्यवर्णयोः कथनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रशृङ्गदत्तमानसेन्द्रीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दन-  
चरणारविन्दमकरन्दस्त्रादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डले-  
श्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयमुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्त-  
र्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारमर्वतसायंभौमस्य कोदण्डपण्डितवर्यस्य  
तनूजेन गुप्ताम्बिकागर्भरत्नाकरमुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पू-  
रामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां बालकाण्डं समाप्तम् ॥

रामचन्द्रार्परचिता रामचन्द्रपदापिता ।

बालकाण्डस्य संपूर्णं व्याख्या मञ्जूषिकामिधा ॥

## अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता दशरथेन निर्वृतिं भूभुजामसुलभां भुजाबलात् ।

मातुलस्य नगरे युधाजितः स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥ १ ॥

गच्छतेति । भुजाबलात्त्रिजभुजशक्तेः । 'बलं शक्तौ बलाद्भुरे' इति शश्वतः । भुजशब्दश्चाबन्तोऽप्यस्ति । 'त्रितायां रघुनायकस्य महितस्त्वयात्ता भुजाया यथा' इति प्रयोगश्च । भूभुजां राक्षामसुलभां दुर्लभाम् । अनन्यसाधारणामिति भावः । निर्वृतिं सुखम् । 'निर्वाणं निर्वृतिः सुखम्' इति पर्यायः । गच्छता प्राप्तवता । अनुभवतेति यावत् । गुणवत्पुत्रलाभेन निजभुजबलस्य साफल्यसिद्धेरिति भावः । दशरथेन । भरतलक्ष्मणानुजौ भरतशत्रुघ्नौ । शत्रुघ्नस्य रामानुजत्वेऽपि नैयत्येन भरतानुजत्वम् लक्ष्मणस्य च श्रीरामानुजत्वमित्युभयस्यापि स्वतःसिद्धत्वादिति भावः । युधाजिते युधाजिन्नाम्नो मातुलस्य मातृभ्रातुः । तयोरेवेति भावः । 'मातृभ्राता तु मातुलः इत्यमरः । नगरे केकयस्य पुरेऽथमेधपुरे वा स्थापितौ प्रतिष्ठापितौ । दक्षिणदिदि शोचुदस्य केकयस्याज्ञया तदानयनार्थमुपागतवति युधाजिति राजा तनयी प्रेषितवानित्यर्थः । श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डप्रारम्भे 'गच्छता मातुलकुलम्' इत्याद्यपरे प्रथमतः प्रयुक्तं 'गच्छता' इति पदं वाल्मीकिना, तदेतद्भोजेनात्रापि मङ्गलाचरितयश्चमत्कारकारितया वा प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्काण्डाद्यपदं तत्तत्काण्डादौ प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । रघोद्धतावृत्तम्—'रात्रराविह रघोद्धता लगी इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरं राजा श्रीरामाभिषेकं कर्तुमुपुक्तवानित्याह—

अथ दशरथः पुत्रं रामं स्वतस्त्रिजगत्पतिं

स्वविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।

भुवनमरणे कल्पं कल्याणभूधरमादरा-

त्स्यगृहपटलीधुर्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥ २ ॥

अथेति । अथ भरतशत्रुघ्नयोर्मातुलनगरप्रतिष्ठापनानन्तरं दशरथः स्वतः स्वभावादेव । त्रयाणां जगतां रामाहारस्त्रिजगत् । 'तद्धिताथं-' इत्यादिना द्विगुः । तस्य पतिं त्रिलोकाधीश्वरं पुत्रं निजभाग्योदयात्पुत्ररूपेणावतीर्णं रामम् । श्रीरामनामाङ्कितं विश्वमित्यर्थः । स्वविषया स्वस्य परीपाल्यत्येन गोचरा या मही भूखन्मात्रे । तावलां महामित्यर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । पतिं कर्तुं मतिं विदधे । निर्धारितवानित्यर्थः । 'अर्थनिर्धारणं मतिरिति तज्ज्ञाः । कथंभूत इव । भुवनमरणे त्रिलोकोद्धरणे । 'भुवनं सन्तिले लोके' इत्यजयः । कल्पं सगर्भं कल्याणभूधरं स्वर्गाचलम् । 'कल्याणमक्षये स्वर्गे कल्याणं महत्त्वेऽपि च' इति विश्वः । आदराच्छ्रीभ्योऽयमित्यासक्तैः स्यगृहपटली भिजगृहनिवहः । गौराशिवान्द्रीत् । तस्मात्पुरं पटतीति धुर्यो पुरंभरः । 'पुरो यदृक्' इति यदप्रत्ययः । स चासौ सम्मत्तं तं विधातुमना इव कर्तुंभाम इत्येत्युपदेशः । 'तुं कामनन्तोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । धीरामस्य

परिमितमहीपतिकरणनिर्धारणं सुमेरोर्गृहाधारदारुविशेषकरणनिर्धारणप्रायमिवेत्युत्प्रे-  
क्षार्थः । तस्या च विशिष्टमतिविधानमेरुस्तम्भविधानयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टकत्वासंभ-  
वात्सादृश्यलक्षणायामसंभवद्वस्तुसंबन्धवाक्यार्थवृत्तिर्निर्दर्शनाभेदो व्यज्यत इत्यलं-  
कारेणालंकारध्वनिः । स चायं दृष्टान्तो ध्वनितो वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणाक्षेपे  
तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे 'वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तथा  
भावः' इत्यलंकारसर्वस्वकारः । हरिणीवृत्तम्—'भवति हरिणी न्सां ग्रीं ह्लौं गो  
रसाम्बुधिविष्टपैः' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरमसौ संमध्य मन्त्रिभिः सह पौरवृद्धान्वृद्धश्रवःपुरोधः-  
समान्समाहूय समादिदेश ।

तदिति । तदनन्तरं मतिविधानानन्तरम् । असौ दशरथो मन्त्रिभिः सुमन्त्रप्र-  
मुखैरमाल्यैः सहैत्यर्थः । सहाथैविवक्षायां तृतीया । अतएव 'विनापि सहस्रब्देन  
भवति' इति काशिका । संमध्य सम्यगालोच्य वृद्धश्रवःपुरोधाः पुरुहूतपुरोहितो  
पृष्टस्पतिस्वत्तमान् । विभावुद्ध्यादिभिर्गुणैस्तत्कल्पानित्यर्थः । उपमालंकारः । पुरे  
भवाः पौरास्ते च ते वृद्धाश्च तान्वयोवृद्धान्विप्रान्समाहूयामह्य समादिदेश । उक्त-  
वानित्यर्थः ॥

समादेशप्रकारमेव विवृणोति—

विदितमेव हि भवतां शिवतातिमेव मतिं दधानाः सुपथा संच-  
रमाणाः प्राणिनां दयमानमानसा मानधनाः यशःसमार्जनजागरूकाः  
जनोपतापसंमार्जनतत्पराः परां निर्धृतिमुपेत्य देवभूयं गताः सर्वे नः  
पूर्वपुरुषा इति ॥

विदितमिति । शिवतातिं शिवं करीम् । कल्याणीमेवेत्यर्थः । 'शिवतातिः शि-  
वंकरः' इत्यमरः । मतिं बुद्धिं दधाना धारयन्तः । न तु कदाचिदप्याप्रातदुर्बुद्धि-  
गन्धाः । सुपथा नीतिशास्त्रोक्तमार्गेण संचरमाणः प्रवृत्तितत्पराः । न तृप्यथवर्तिनः ।  
पथेत्यत्र 'पथो विभाषा' इति विकल्पात्समासान्ताभावः । तृतीयाविधाने 'प्रकृत्वा-  
दिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीयापत्तिरित्याद्युक्तं प्राक् । तथा प्राणिनां दयमानमा-  
नसाः । सकलभूतदयापूर्णचित्ता इत्यर्थः । न तु कटिनहृदयाः । प्राणिनामिति 'कर्तृ-  
कर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । मानधना मानिकुवित्ताः । न तु यथाकथंचित्प्राणन-  
परायणाः । यशःसमार्जनजागरूकाः कीर्तिसंपादनसावधानाः । न तु केवलार्थाजन-  
तत्पराः । 'जागर्तेरूकः' इत्युक्तप्रत्ययः । जनोपतापसंमार्जनतत्परा निरुपधिपरदुःख-  
प्रहाणेच्छापरतन्त्राः । न सूर्यक्षुत्तत्पराः । इत्थंभूता नोऽस्माकम् । इदानींतनाभिप्राय-  
संभावनयन् । इति बहुबंधनम् । सर्वे निरसिलाः पूर्वपुरुषा इत्वाकुप्रभृतयः पुरातनवृ-  
पालाः परां निर्धृतिं परममुखमुपेत्य देवभूयं देवत्वम् । 'शुभो भावे' इति षष्ठम् । गताः

१. 'समानपुरोहितान्' इति पाठः. २. 'अयशःसंसरणिसंमार्जनजागरूकाः' इति पाठः.  
३. 'मार्जनपराः' इति पाठः

प्राप्ताः । इत्येतद्वृत्तं भवतां विदितमेव । भवद्विज्ञातमेवेत्यर्थः । न तु मया ज्ञापनी-  
यम् । तथापि वक्तव्यार्थसंगत्यर्थं ज्ञापितमित्येवकारार्थः । 'मतिबुद्धि-' इत्यादीनां  
वर्तमानार्थे क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति पठ्ये । विशेषणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकर-  
लंकारः । 'साभिप्रायविशेषणं परिकरः' इति लक्षणात् ॥

तस्मादस्माभिरपि तेषां मनीषामनुसरमाणैरेतावन्तं कालं परिपा-  
लिताः किल सकलाः प्रजाः ।

तस्मादिति । तस्मात्कारणात्तेषामस्मत्पूर्वपुरुषाणां संबन्धिनीं मनीषां बुद्धिम् ।  
'बुद्धिर्मनीषा धिपणा' इत्यमरः । 'सरणिम्' इति पाठे पद्धतिम् । मार्गमित्यर्थः ।  
अनुसरमाणैरनुवर्तमानैः । 'अवश्यं पितुराचारः' इति न्यायेन शिवतातिबुद्धिभार-  
णादिवैशिष्ट्येनैव प्रवर्तमानैरित्यर्थः । अत्रास्या मनीषाया अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशो  
मनीषामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुरूपो निदर्शनालंकारः । अस्माभिरप्येतावन्तं  
कालम् । बहुकालमित्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । 'सकलाः  
प्रजाः परिपालिताः किल । नीतिशास्त्रानुसारेण संरक्षिताः खलु । 'वार्तासंभाव्यषोः  
' किल' इत्यमरः ॥

न तु वार्तामात्रमेव, किंतु भवन्तोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—

प्रमाणमत्र परिपालनक्रियामिमां मदीयामनुभवन्तो ननु भवन्त एव

प्रमाणमिति । अत्रास्त्रिन्वर्थ इमां प्रवर्तमानां मदीयां परिपालनक्रियां प्रजासं-  
रक्षणकृत्यमनुभवन्तः प्रत्यक्षमनुसंधाना भवन्तो यूयमेव प्रमाणं ननु । साक्षिणः  
खल्वित्यर्थः । किं प्रमाणान्तरोपन्यासेनेत्येवकारार्थः । नन्वित्यामन्त्रणे वा ॥

अस्तु तर्हि । ततः किं तत्राह—

भवतामभ्युपगमानां निगमानां प्रतीपगामिनीं पदवीं न प्रत्येति  
खलु लोकस्तदस्ति किञ्चिदभ्यर्थनीयम् ।

भवतामिति । भवतामभ्युपगमानाम् । भवद्विरङ्गीकृतानामित्यर्थः । 'अङ्गी-  
काराभ्युपगम-' इत्यमरः । निगमानां नीतिशास्त्राणां प्रतीपगामिनीं प्रतिकूलवर्तिनीं  
पदवीं मार्गं लोको जनैः । कश्चिदपीति शेषः । न प्रत्येति नानुवर्तते खलु । धुम्भु-  
पदिष्टनीतिमार्गमेवानुसरतीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात्किञ्चित्प्रयोजनमभ्यर्थनीयं याच-  
नीयम् । द्रष्टव्यमिति यावत् । अस्ति ॥

किं तदभ्यर्थनीयमित्याह—

मम सुरनरगीतख्यातिभिर्हेतिभिर्वा

दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा ।

१. 'स्तेषां सरणिम्' इति पाठः. २. 'क्रियामनुभवन्तो' इति पाठः. ३. 'पद्वम्'  
इति पाठः. ४. 'अभ्युपगमानां निगमानां वा' इति पाठः.

नियतमपरिहार्या या जरा सा मदङ्गे

विकचकमलपण्डे चन्द्रिकेद्याविरासीत् ॥ ३ ॥

ममेति । सुरनरगीतख्यातिभिर्देवमानुषाभिष्टुतप्रतिष्ठेतिभिरायुर्धर्वा । 'हेति-  
ज्वालांशुरायुधम्' इति वञ्जयन्ती । 'हेतिः शस्त्रेऽपि नृत्त्रियोः' इति केशवश्च । तथा  
दिवि भुवि च स्वर्गमर्त्यलोकयोः समानप्रक्रमेस्तुल्यप्रकारैः । लोकद्वयेऽप्यप्रतिहतप्र-  
सारैरित्यर्थः । विक्रमैः पराक्रमैर्वा या जरा पलितारिरूपा जीर्णावस्था । 'पलितं ज-  
रसा शौक्ल्यं केशादौ विस्मसा जरा' इत्यमरः । नियतं निश्चितमपरिहार्या परिहर्तुम-  
शक्या । आयुधशक्त्या वा दुष्परिहरेत्यर्थः । सा जरा मदङ्गे मदीयशरीरे विकच-  
कमलपण्डे प्रफुल्लाम्बुजकदम्बे चन्द्रिका कौमुदीवाविरासीत्प्रादुरभूत् । यथा चन्द्रिका  
कमलसंकोचम्लानतादिहेतुस्तथा मदीयाङ्गसंकोचादिहेतुर्जरा समुत्पन्नाभूदित्यर्थः ।  
'मृणालं विस्रमज्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना'  
इति चासुरः । उपमालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥

\* ततः किमिलत आह—

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्घपाटनेवरिष्ठधारापरश्वधमरणभीषणवेप-  
भार्गवभङ्गादपरिच्छिन्नतरशौर्यशालिनि सौजन्यभाजने जनानुराग-  
निलये निर्मत्सरे वत्सले वत्सेऽस्मिन्विश्वंभराभारं चिरकाले धार्यमा-  
णमार्यरनुमतः सन्नवतार्य विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।

तस्मादिति । तस्मान्जराविभावाद्देतोः समस्तक्षत्रवर्गस्य कार्तवीर्याद्यशेषशत्रि-  
यनिवहस्य गर्घपाटनेनाहंकारविदलनेन वरिष्ठोस्तरा । महत्तरेति यावत् । 'प्रिय-  
स्थिरं—' इत्यादिनोरशब्दस्य वरादेशः । तादृशी धारा यस्य स तथोक्तः परश्वधः  
कुटारस्तस्य भरणेन धारणेन भीषणो भयंकरो वेपो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तस्तस्य  
भार्गवस्य जामदग्न्यस्य भङ्गेन गर्घनिर्वापणेनापरिच्छिन्नतरमतिगम्भीरं यच्छौर्यं तेन  
शालत आभीक्ष्येनेति तथोक्ते । 'बहुलभाभीक्ष्ये' इति णितिः । सौजन्यभाजने  
सुजनत्वंकनिकेतने जनानुरागनिलये सकलप्राणिलोकप्रेमास्पदे निर्मत्सरे परोत्कपां-  
सहनं मत्सरस्त्रहिते । अनसूय इत्यर्थः । वत्सले सर्वतः स्निग्धे । वत्सः श्लेहः सो-  
ऽस्यास्तीति वत्सलः । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामवले' इति  
लक्षप्रत्ययः । अस्मिन्वत्स एतादृशसकलसद्गुणसंपन्ने श्रीरामे । चिरकालमारभ्य धार्य-  
माणमूर्धमानम् । विश्वं विभर्ताति विश्वंभरा । 'संज्ञायां शृतृवृत्ति—' इत्यादिना खच्च-  
त्यये सुमागमः । विश्वंभराभारमशेषभूपरिपालनव्यापारमार्यैस्तत्रमद्विद्विरनुमतस्तपो-  
वनाश्रयाथंमनुज्ञातः सन् अववायं निवेद्य । निक्षिप्येत्यर्थः । विश्रान्तिसुखमखण्डवि-  
धमानन्दमनुभवितुमनुसंधानुमभिलषामीच्छामीति । एवमादिदेशेति पूर्वण संबन्धः ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ततः प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितं नादाकर्णनसमुदीर्णनिरतिशयाह्लादसंसर्गनिरर्गलनिर्गलत्केकालापिनः कलापिन इव जनाः प्रमदभवकलकलस्वमुखरितहरिन्मुखा वभूयुः ॥

तत इति । तत आदेशानन्तरं प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यो वार्षिकः । 'प्रावृष एण्यः' इति एण्यप्रत्ययः । तादृशो यः पयोवाहव्यूहो जलधरपटलस्तस्य स्तनितं गर्जितमेव नादो ध्वनिः । 'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च' इत्यमरः । तस्याकर्णनेन श्रवणेन समुदीर्णः । समुत्पन्न इत्यर्थः । गौणार्थवाद्दाम्ब्यत्वं प्रत्युतोत्कर्षावहमेव । यथाह दण्डी—'निष्प्रुतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिमुन्दरमन्वत्र भ्राम्यकक्षां विगाहते ॥' इति । तथाभूतो यो निरतिशयाह्लादः परमानन्दस्तस्य संसर्गेणावेशेन निरर्गलमप्रतिबन्धं यथा तथा निर्गलन्त्यो निर्गच्छन्त्यो याः केकाः स्ववाप्यस्ता आलपन्ति ताच्छील्येन कूजन्तीति तथोक्ताः । के मूर्ध्नि कायति ध्वनयतीति विग्रहः । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । कलापिनो बहिर्गो मयूरा इवेत्युपमा । जनाः श्रोतारः प्रमदभवो हर्षसमुत्पन्नः । 'प्रमदसंसर्गौ हर्षे' इत्यप्रत्ययान्तो निपातः । यः कलकलरवः कोलाहलध्वनिः । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । तेन मुखरितानि मुखरीकृतानि । वाचालीकृतानीत्यर्थः । 'तत्करोति—' इति ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । तानि हरितो दिङ्मुखानि दिगन्तराणि तान्येव मुखानि वदनानि तेषां ते तथोक्ता वभूवुरिति श्लिष्टरूपकमुक्तोपमया संकीर्यते । श्रीरामाभिपेकवार्ताश्रवणजनितानन्दातिशयोक्तिसितकोलाहलेनाशेषदिगन्तरालानि प्रतिध्वनिं चकुरित्यर्थः ॥

आनन्दवाष्पविसरो वदने प्रजात्ना-  
माविर्बभूव मकरन्द इवारविन्दे ।  
रामस्य कान्तिमभिपेकदिने भवित्रीं  
प्रक्षाल्य चक्षुरिव वीक्षितुमादरेण ॥ ४ ॥

आनन्देति । आनन्दवाष्पविसर आनन्दाश्रुपूरः प्रजानां जनानां वदने मुखे-  
ऽरविन्दे पद्मे मकरन्दः पुष्परस इवेत्युपमा । आविर्बभूव प्रादुरासीत् । 'मकरन्दः  
पुष्परसः' इत्यमरः । 'के कर्तुमिव । अभिपेकदिने पद्मभिपेकदिवसे भवित्रीं भाविनीं  
रामस्य कान्तिं शोभाविशेषम् । चक्षुः । नेत्राणीत्यर्थः । प्रक्षाल्य संशोभ्यादरेण  
प्रेम्णा वीक्षितुं द्रष्टुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । यथा लोके चक्षुःप्रक्षालनपूर्वकं द्रष्टव्यं वस्तु  
पश्यन्ति तथात्रापि जना विशिष्टश्रीरामशरीरकान्तिं द्रष्टुकामाश्चक्षुः प्रक्षालयितुमिवा-  
नन्दाश्रुणि प्रवर्तयामासुरित्यर्थः । उत्प्रेक्षा । उक्तालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्संयुष्टिः ।  
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

राजापि तेषां संपत्स्यमानमहोत्सवोत्सुकजनसंमर्दजनिप्यमाण

१. 'निनदाकर्णन' इति पाठः. २. 'निसर्ग' इति पाठः. ३. 'नयने' इति पाठः.

रजोराजिपातपरिजिहीर्षयेव रोमाञ्चप्रपञ्चेन कञ्चुकिताङ्गानां प्रमा-  
णातीतां प्रीतिं प्रपन्नानां हर्षप्रकर्षेण द्विगुणीकृतमानन्दमन्तर्नियम्य  
सुमन्त्रप्रमुखान्मन्त्रिमुख्यानेयमाचख्यौ ।

राजेति । राजा दशरथोऽपि संपत्स्यमानः प्रलासन्नतया संभविष्यमाणो यो  
नहोत्सवो हर्षोत्पादकश्रीरामपदामिपेकरूपव्यापारः । उक्तं च भावप्रकाशे—‘उत्सूते  
हर्षमित्येव उत्सवः परिकीर्तितः’ इति । तेनोत्सुकाः कालक्षमत्वलक्षणोत्सुक्यसंपन्नाः ।  
‘प्रसितोत्सुकाम्यां—’ इत्यादिना तृतीयासमासः । ये जनान्तेषां संमर्देन संभ्रमेण  
जनिष्यमाण उत्पत्स्यमानो यो रजोराजिपातो धूलिनिदुरम्बपतनं तस्य परिजिहीर्षया  
परिहरणेच्छयेवेति हेतुप्रेक्षा । ‘उत्पन्नस्य प्रतीकारादनर्थस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्’  
इति न्यायेन प्रागेव रजःसंश्लेषपरिहरणोपायत्रिकीर्षयेवेत्युत्प्रेक्षार्थम् । परिपूर्वाद्धरतेः  
सभ्रन्तात्त्रियामप्रत्यये टाप् । रोमाञ्चप्रपञ्चेन रोमहर्षणव्याप्त्या । ‘रोमाञ्चो रोमहर्षणम्’  
इत्यमरः । कञ्चुकितानि कञ्चुकवत्कृतानि । निर्मितानीत्यर्थः । तान्यङ्गानि येषां तेषाम् ।  
कञ्चुकशब्दात् ‘तत्करोति—’ इति ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । ततः प्रमाणातीतां प्रीतिमप-  
रिच्छिन्नानन्दं प्रपन्नानां तेषां जनानां हर्षप्रकर्षेण इष्टलभजन्यो मनःप्रसादो हर्ष-  
स्तस्य प्रकर्षेणातिरायेन हेतुना । द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुणः । ‘गुणस्त्वावृत्ति-  
शब्दादिज्येन्द्रियासुह्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । द्विगुणीकृतो द्विरावृत्तः । पूर्ववत्कर्मणि  
क्तः । तमानन्दमिष्टानुष्ठानानुभवजन्यमुखम् । राज्याभिषेकस्य प्रजाहर्षमूलत्वात्तदुप-  
वृंहितानन्दातिरेकमित्यर्थः । अन्तर्नियम्यान्तरङ्गे निरुध्य । सुमन्त्रप्रमुखान्मुमन्त्रा-  
दीन्मन्त्रिमुख्यानामालप्रवरान्प्रत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाचख्यौ । उवाचेत्यर्थः । अत्र  
प्रतिहर्षानन्दशब्दानां वृत्तिभेदाद्भेदोऽपनेयः ॥

आख्यानप्रकारभेदाद्—

अस्माननाश्रिततपोवनभूमिभागा-

नुमुच्य मार्गपरिपालनजागरूकान् ।

अम्लानमौग्ध्यमचिरादवलम्ब्य राम-

मेघंविधः कथमुदेति जनानुरागः ॥ ५ ॥

अस्मानिति । अनाश्रितोऽनधिष्ठितस्तपोवनभूमिभागः पुण्यारण्यभूपदेशो यस्तां-  
सथोक्तान् । अस्त्रीकृतवानप्रस्थाश्रमानित्यर्थः । किञ्च मार्गेण नीतिसाक्षप्रदला परि-  
पालने प्रज्ञासंरक्षणे जागरूकान्सावधानान् । विशेषणद्वयेनाप्यपरित्याज्यत्वं सूच्यते ।  
एवंविधानप्यस्मात्तः । बहुवचनमत्रात्मसंभावनायां अमात्यमित्रायेण वा इत्यर्थः ।  
उन्मुच्य त्यक्त्वा । अम्लानमक्षीणं मौग्ध्यं मुग्धभावो यस्य तम् । अनतिश्रीढमि-  
त्यर्थः । त्रिजगत्पतेः सकलकार्यधुरंधरस्य श्रीरामस्य तत्त्वतोऽत्यन्तप्रीटिमसंपन्नभावे-  
ऽप्यादरप्रतिष्ठायादित्यं निर्दिष्टमित्यनुसंधेयम् । राममचिरात्प्रमेवावलम्ब्याश्रितः ।  
एवंविध इत्यंभूतप्रकारः । अनिर्वाच्य इति यावत् । जनानुरागः प्रजामिलापविशेषः



क्षयं कुतो वोदैत्युत्पद्यते । एतदार्यमित्यर्थः । मनःप्रवृत्तेः परतन्त्रा एव प्रजाः न संस्तवपरतन्त्रा इति भावः । एतच्च 'अन्यत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराश्रवम्' इति न्यायेन राशेऽभिमतमेवेति रहस्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तेऽपि नियमितनिजमनोरथाय दशरथाय सदिनयमेवं व्यजिज्ञपन् ।

त इति । ते मुमन्त्रप्रमुखा मन्त्रिणोऽपि नियमितो निर्धारितो निजः स्वकीयो मनोरथः श्रीरामाभिषेककरणरूपो यस्य तस्मै । यद्वा नियमितः प्रजानुरागस्य श्रीरामे प्रवृत्तत्वात्संकोचितो निजमनोरथो राज्याभिलाषो यस्य । दशरथाय सदिनयं सप्रश्रयं यथा तथा एवं वक्ष्यमाणरीत्या व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासुः ॥

विज्ञापनमेवाह—

देवे स्थितेऽपि तनयं तव रामभद्रं

लोकः स्वयं भजतु नाम किमत्र चित्रम् ।

चन्द्रं विना तदुपलम्भनहेतुभूतं

क्षीरोदमाश्रयति किं तृपितश्चकोरः ॥ ६ ॥

देव इति । देवे राशि त्वयि । 'देवः सुरे धने राशि' इति विश्वः । स्थिते प्रजा परिपालनदक्षतया वर्तमाने सत्यपि लोको जनस्तव तनयं रामभद्रं स्वयं चोदन विनैव भजतु सेवताम् । समाश्रयत्वित्यर्थः । नामेति संभावनायाम् । अत्रास्मिन्नां किं चित्रमाश्रयम् । न किञ्चिदपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चन्द्रे मिति । तृपितः पिपासितश्चकोरश्चन्द्रिकापायी पक्षिविशेषः । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी इत्युक्तत्वात् । चन्द्रं विना । चन्द्रं विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्पाद्वितीया । तदुपलम्भनस्य चन्द्रोत्पत्तेर्हेतुभूतं कारणभूतं क्षीराण्युदकानि यस्य तं क्षीरोदं क्षीरसमुद्रम् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेशः । आश्रयति सेवते किम् । नाश्रयत्येवेत्यर्थः । अतएव तन्न चित्रमिति वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः । 'विम्बाजुविम्बन्वायेन निर्देशो धर्मधर्मिणोः । दृष्टान्तालंकारकृतिज्ञेया मित्तवाक्यार्थसंधया ॥' इति विद्यालक्षवर्तिलक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तदनन्तरं तत्परे तत्परस्तत्त्वविदां वरिष्ठस्य वसिष्ठस्य शासनादभिषेकोपकरणाहरणाय सामात्यः पौरवर्गः ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं राजमन्त्रिसंभाषणानन्तरकाले तत्त्वविदामागमरहस्यवेत्तृणां वरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य महर्षेः शासनाद्गङ्गावचनादभिषेकोपकरणानां प्रणयतीर्थपरिपूरितकनककलशभद्रासनच्छत्रचामरादिराज्याभिषेकसाधनानां ग्राहणायैतान्याहर्तुमित्यर्थः । तत्परे आसक्तः सन् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । सामात्यो मन्त्रिसहितः पौरवर्गो नागरिकसमूहस्त्वपरे त्वरां चकार ॥

१. 'तत्परे तत्त्वविदां' इति पाठः. २. 'वरस्य' इति पाठः.

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

आहूय रामं विनयाभिराममाविःप्रमोदः प्रभुरेवमूचे ।

तद्योत्तमाङ्गे मुकुटं विधातुमहाय तिष्ये दिवसे यतिष्ये ॥ ७ ॥

आहूयेति । प्रभुदशरथो विनयेन प्रश्रयेणाभिरामं रमणीयं राममाहूयाविःप्रमोदः समुत्पन्नानन्दः सन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणोच उक्तवान् । तदेवाह—अहाय हृतं । तिष्ये । पुष्यनक्षत्र इत्यर्थः । 'पुष्ये तु सिष्यतिष्यौ' इत्यमरः । 'पुष्यः सर्वार्थसाधकः' इति शास्त्रात्सकलकार्यसिद्धिसाधकत्वेन प्रशस्तत्वादिति भावः । दिवसे । श्व एवेत्यर्थः । तथा रामायणे दशरथवचनम्—'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे मुतः' इति । तद्योत्तमाङ्गे शिरसि । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । मुकुटं महाराज्यलक्षणं कनककोटीरं विधातुं निक्षेप्तुं यतिष्ये यत्नं करिष्ये । स्वाभाविकशास्त्राभ्यां जनितभेदेन द्विविधस्यापि विनयस्य त्वयि विद्यमानत्वाद्वाजानं त्वं करिष्यामीत्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'विनयप्रग्रहान्भूल्यै कुर्वति नृपतिः मुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमीरसं पुत्रं योवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इत्युच इति संबन्धः । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ दशरथमनोरथं कौसल्यायै निवेद्य स्वभवनमुपागतस्य रामस्य भगवान्वतिष्ठः संजातकौतुकः कौतुकमङ्गलं निर्वर्तयामास ।\*

अथेति । अधानन्तरं दशरथस्य मनोरथं मूर्धाभिषेककरणसंकल्पं कौसल्यायै निजजनन्यै निवेद्य विज्ञाप्य स्वभवनं निजमन्दिरमुपागतस्य प्रविष्टस्य श्रीरामस्य भगवान्पूज्यो वतिष्ठः संजातकौतुकः । इदानीं खल्वहं कृतार्थ इत्यर्थः । यतः श्रीरामाभिषेकप्रक्रियानुवर्तनतात्पर्येण संभवामीति समुत्पन्नहर्षः सन् कौतुकं इत्सुसूत्रबन्धनरूपं मङ्गलं मङ्गलाचारं निर्वर्तयामास । चकारेत्यर्थः । क्षोणीपाणिमद्दोत्सवेऽवश्यकर्मव्यत्येन शास्त्रयोधितरवादिति भावः । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे इत्सुसूत्रे कुतूहले' इत्युभयत्रापि शाश्वतः ॥

आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषैराशावशावह्यभकर्णतालान् ।

उज्जृम्भितः कोऽपि गिरामभूमिदन्मस्तकः पौरजनप्रमोदः ॥ ८ ॥

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्यघोषैर्मङ्गलार्थवाद्यध्वनिभिराशासु दिक्षु ये वशानां करिणीनां चङ्गमास्त्रेपां दिग्गजानां कर्णतालान्कर्णसंघट्टनजनितध्वनीन् । 'वशा स्त्री करिणी बन्धा' इत्यमरः । आपूरयन्निवस्तारयन् । कोऽप्यभूत्पूर्वः । अतएव गिरामभूमिर्वाशामगोचरः । इत्यत्तयेदन्तया वक्तुमशक्य इत्यर्थः । उन्मस्तक उन्नतशिराः । महानित्यर्थः । अथवा उल्लङ्घितशिरस्कः । अतिप्रभूत् इत्यर्थः । पौरजनानां प्रमोद आनन्द उज्जृम्भितः । उत्कटोऽभूदित्यर्थः । अत्र तूर्यघोषाणां दिग्गजकर्णतालपूरणासंबन्धेऽपि अतसंबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र ।\*तस्मिन्प्रमोदोऽज्जृम्भणसमय इत्यर्थः ।

१. 'पौरजनातिमोदः' इति पाठः.

यामेवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं

यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिलं गात्रमित्रं बभूव ।

॥ अम्भोजिन्याः शिशिरं सरसः कासरीवाच्छमम्भः

कैकेय्याः सा हृदयमदयं मन्थरा निर्ममन्थ ॥ ९ ॥

यामेवेति । यां मन्थराम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थकः । निशिचराणां रावणादिराक्षसानां कुलोन्मूलने वंशनाशने गणविध्वंसने वा । 'सजातीयगणे गेहे गोत्रेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । मूलहेतुमायकारणमाहुर्भुवते । जना इति शेषः । 'ब्रुवः पद्धानां--' इत्यादिना णलदेशो ब्रुव आह्लादेशश्च । तदुर्वोधाद्विपरीतबुद्ध्या कैकेय्या वनं प्रव्राजिते ततः सीतापहरणे सति श्रीरामेण रावणादिसंहारस्य प्रकृतत्वादिति भावः । तथा प्रकृत्या कुटिलं स्वभावेन वक्रम् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीयासमासः । यस्या मन्थरायाश्चित्तं गात्रमित्रं तस्या एव शरीरसदृशं बभूव । यथा तद्गात्रं स्वभाववक्रं तथा चित्तमप्यासीदित्यर्थः । 'आकारसदृशी प्रज्ञा' इति वचनात्प्रायेण प्रज्ञाया आकारसदृशत्वनियमादिति भावः । सा मन्थरा मन्थराभिधाना कैकेयीगृहवासिनी । कासरी वनमहिषीव । 'लुलायो महिषो बाहद्विपत्कासरत्' इति रिभाः इत्यमरः । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । शिशिरं च तत्सरसं मधुरं चेत विशेपणयोरपि मिथोविशेपणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेपणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः । अच्छं निर्मलम् । एतद्विशेपणद्वयं हृदयेऽपि योज्यम् । अम्भोजिन्याः सरस्या अम्भ इव कैकेय्या हृदयमदयं दयारहितं यथा तथा निर्ममन्थालोट्ठमास । यथा तन्मनः श्रीरामाभिपेकविषातप्रवणं स्यात्तथा निजचित्तगात्रमित्रैरेव वाक्यैः प्रलोभयामासेत्यर्थः । मनोवाक्यायकर्मसु कुटिलायास्तस्याः किं कपटं नादयितुमशक्यमिति भावः । पूर्णोपमालंकारः । मन्दाकान्ताङ्गितम् ॥

अलघुचलितश्शञ्जाघातनिष्पेपदोपा-

दशनिरिव कठोरः शीतलाम्भोदपङ्क्तौ ।

अपहृतजनसौख्यान्मन्थराभेदवाक्या-

दपि भरतजनन्यां हन्त दौर्जन्यमासीत् ॥ १० ॥

अलघ्विति । अलघ्वमन्दं चलितः प्रवृत्तो यो शञ्जाघातो ध्वनिविशेषः । सूक्ष्माभ्युवर्पमिध्रितो महामाहृतस्तेन यो निष्पेपः संघर्षणं स एव दोषस्तस्माद्धेतोः । 'शञ्जा ध्वनिविशेषे स्यादपि सूक्ष्माभ्युवर्पणे' इति नानार्थरत्नमाला । शीतलाम्भोदपङ्क्तौ शिशिरजलरूपदले कठोरस्त्रीकणोऽशनिर्दम्भोलिरिव । अपहृतं विध्वंसितं जनानां सौख्यं श्रीरामाभिपेकमहोत्सवजनितामन्दो येन तस्मान्मन्थरायाः भेदवाक्यात् । 'राजेदानी श्रीराममभिपेकमुद्युक्तः, ततस्त्वं श्रीरामस्य प्रवाजनं भरतरूपमिपेकं दपूर्वदत्तवरद्वयेनाभ्यर्थय, अन्यथा महाननर्थः स्यात्' इत्युपजापवचनादित्यर्थः । 'भेदोपजापो' इत्यमरः । भरतजनन्यां भरतस्य मात्ररि कैकेय्यामपि दौर्जन्यं श्रीरामाभि-

पेकविधातकत्वरूपमसाधुत्वमासीत् । प्रादुरभूदित्यर्थः । भरतजनन्यामिलनेन भरते  
सौजन्यं सुप्रसिद्धमेव, तथा च तन्नन्यामपि तथात्वंमुपपद्यते । कारणगुणपूर्वकत्वा-  
त्कार्यगुणानाम् । अतः सौजन्ययुक्तायामप्यस्यां दार्जन्यमासीदिति विरोधसूचकोऽय-  
मपिस्तब्दः । एतेन मन्थराया वचनस्य तादृक्कित्त्वपोत्पादकपाटवं सूच्यते । हन्तेति  
विपादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोः' इत्यमरः । अलंकारस्तु पूर्व-  
वत् । मालिनीवृत्तम् । तथा श्रीरामायणे कैकेयीं प्रति मन्थरावाक्यम्—'तव देवामु-  
रैर्युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥' इत्या-  
रभ्य 'तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिपेचनम् । प्रवाजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि  
चतुर्दश ॥' इत्यन्तम् ॥

ततः कैकेयी किमकरोदित्याशङ्कयामाह—

सैषा मन्थराभिधानपिशाचिकावेशपरवशनिजाशया पूर्वं दण्डके  
वैजयन्तपुर्यास्तव्यशम्बरासुरसंगरसंगतवेदनापेनोदनार्थमात्मने  
वितीर्णं वराय दशरथाय वरद्वयं न्यवेदयत् ।

सेति । मन्थरेत्यभिधानं नाम यस्याः सा तथोक्ता या पिशाचिका महाभूतग्रहः  
स्वार्थकः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । तस्या भावेशेनाभिनिवेशेन । आक्रमणेनेति यावत् ।  
परवशः परतन्त्रः । विवेकशून्य इति यावत् । निजाशयः स्वकीयान्तःकरणं यस्याः  
सा तथोक्ता । सैषा कैकेयी पूर्वं पूर्वकाले दण्डके वने वैजयन्तमिति यत्पुरं तद्वास्व-  
व्यस्तत्र वसन् । 'वसेस्तव्यकर्तारि णिञ्' इति कर्तारि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । यः श-  
म्बरासुरः शम्बराक्ष्यो महादैत्यस्तस्य संगरे युद्धे संगता प्राप्ता या वेदनासुरशस्त्रक्ष-  
तिजनितखेदः । 'खेदेऽपि वेदना' इत्यमरः । तदपनोदनं तन्निवारणमर्थः प्रयोजनं  
यस्य तत् । तत्संभावितमित्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेयंरचस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः ।  
आत्मने स्वस्यै वितीर्णम् । तादृप्रणसंकटापसार्यं तत्रत्ययाधाया निवर्तितत्वात्पारि-  
तोषिकतया दत्तमित्यर्थः । वरयोर्द्वयम् । द्वौ वरावित्यर्थः । 'देवाद्दृते वरः श्रेष्ठे' इत्य-  
मरः । वराय भर्त्रे दशरथाय । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।  
न्यवेदयज्ज्ञापयामास । तथा रामायणे—'स्मर राजन्पुरावृत्तं तस्मिन्दैवामुरे रणे ।  
तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्त्व जीवितमन्तरा ॥ तत्र चापि मया देव युत्वं समभिरक्षितः ।  
जाम्बलां यतमानादास्ततो मे प्रददा वरौ ॥ तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपी मृगयाम्य-  
हम् । तत्रैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसंगर ॥' इति ॥

पिशाचिकास्तु अस्तव्यस्तु वितीर्णोत्पादकत्वेत्यह—

तयोरेकस्य संरम्भो भरतस्याभिपेचनम् ।

अन्यस्य वन्यवृत्त्येव घने रामस्य घर्तनम् ॥ ११ ॥

तयोरिति । तयोर्वरयोर्मध्ये एकस्य संरम्भः । सवृत्तिरिति यावत् । भरतस्या-  
भिपेचनं राज्याभिपेक्षः । अन्यस्य वरस्य संरम्भो वन्यवृत्त्या मुनिवृत्त्या । अटावत्कल-

धारणकन्दमूलफलशानरूपव्यापारेणेत्यर्थः । उपजापवुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदात्  
मेवकारः । रामस्य वने दण्डकावने वर्तनं वृत्तिः । अवस्थानमिति यावत् । पूर्वं स  
मान्येन दत्तौ वराविदानीं भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्यावित्युक्तवतीत्यर्थः  
तथाच रामायणम्—'नव पथ च वर्षाणि दण्डकारण्यमाधितः । चीरान्तिर्नजटा  
धारी रामो भवतु तापसः । भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥' इति ॥

तदानीं किं जातमित्याह—

तस्मिन्क्षणे वरयुगं चिरतंसताम्र-  
नाराचवेधपरुषं श्रवसी विदार्थ ।  
सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-  
मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तत्काले । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवो  
क्षणः' इत्यमरः । चिरं चिरकालं तप्तोऽभिसंतप्तः अतएव ताम्रो रक्तवर्णोऽप्यो न  
राचः शलाकाकारस्तीक्ष्णशक्षविशेषस्तस्य वेधः संप्रहारस्तद्वत्परुषं कटोरम् । दुःसह  
मिति यावत् । वरयुगं कर्तुं । सत्यस्य सूनुतभापित्वस्य प्रहाणं प्रच्युतिः । 'कृत्वन्  
इति णत्वम् । तस्माच्चकितस्य भयसंभ्रान्तस्य नृपस्य राज्ञो दशरथस्य श्रवसी विदा  
श्रोत्रे विभिद्य । बालेन्द्रियद्वारा अन्तरिन्द्रियस्वार्थमाहकत्वादिति भावः । 'कर्णशब्दप्र  
श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । हृदये तस्यैव मानसे पुटपाकरीतिं मूषिक  
संपुटमध्ये सुवर्णादिकं निगूढं निक्षिप्यामिना संतापनं पुटपाकस्तस्य रीतिम् । तत्त  
दृशीं परिपाटीमित्यर्थः । अतएव निदर्शना । काममत्यन्तमूरीचकाराङ्गीचकार  
'प्रतिश्रुतं स्यात् श्रवणेऽप्रहणे वा सत्यविलयो भवेत्' इति श्रुत्या गृहीतत्वाच्च तप्तनाराच  
दुःसहं वरयुगद्वारभूतश्रवणविदाहपूर्वकं राज्ञोऽन्तरङ्गं प्रविश्य तं निरुच्छ्वासं तापयामा  
सेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुरीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्चिडा  
चध' इति गतिसंज्ञायाम् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । वसन्ततिलकावृत्तान् ॥

तनयविरहवार्तामात्रसंतप्यमाना-  
दथ दशरथचित्ताच्चेतना निर्जगाम ।  
दूवहुतवहरोचिर्ज्वालय लोहमाना-  
ज्ज्वलिति गहनगुल्मादुज्जिहाना मृगीव ॥ १३ ॥

तनयेति । अधानन्तरं तप्यविरहवार्तामात्रेण श्रीरामविरहवृत्तान्ताकर्णनेनैव  
संतप्यमानाद्दग्धमानात् । विरह एव सति किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति मात्रश-  
ब्दार्थः । दशरथस्य चित्ताद्दृश्यात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ।  
चेतना संज्ञा जीवगणशक्तिर्दूवहुतवहस्य वनवहे रोचिर्ज्वाल्या वीसिधिसया रोचिर्  
ज्वाल्या वा । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीरितः' इति शाश्वतः । 'दग्धमानात्  
आस्वाद्यमानादिति यावत् । गहनगुल्मात्काननकुआदुज्जिहाना निर्गमनशीला ।  
'ओहाद् गतौ' इति धातोः शानच् । मृगी कुरङ्गीव । 'जातेरस्त्रीविषयादसोपधात्'

साक्षात्त्वं बोधयति, अतस्त्वद्दृश्यस्य कठोरत्वं किं वक्तव्यमित्येतत्संबोधनम् । नृप-  
नाभिरामं नेत्रानन्दकरं वरसं बालं तनयम् । विरहात्सहिष्णुत्वयोतनार्थमेतद्विशेषण-  
द्वयम् । 'वत्सो ना धुतजे (?) वपं तणके तनयादिके' इति वैजयन्ती । 'रामं विना ।  
रामं विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना-' इत्यादिना पद्यम्यभावपक्षे द्वितीया । पे मम  
जीवितं जीवनं न तिष्ठति रात्रि । सुनिश्चितं मरिष्यामीत्यर्थः । अतः हे कैकेयि,  
अत्र यद्यपि भार्यानामग्रहणं शास्त्रनिषिद्धं तथापि भार्येयं चण्डीति व्यवहृतं युज्यत  
इत्येवमामन्त्रितमित्यवधेयम् । धातुबलाद्विधियलात्त्वयि विषये पूर्वं जातो जातपूर्वः ।  
'मुत्सुपा' इति समासः । उपयमो विवाहः यमसामीप्यं च ध्वन्यते । 'विवाहोपयमौ  
समौ' इत्यमरः । मां यमस्यान्तकस्य समीपं उपयमम् । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्या-  
दिनाव्ययीभावः । नयति प्रापयतीत्येवं मन्ये बुध्यामि । उपयमस्योपयमप्रापकत्वं  
युक्तम् । अतो मनाप्येवं भरणमुपयुज्यत इत्यर्थः । लोके लक्षणवतीनां कन्यकानां  
परिणयो भर्तृजीवनाय भवति, ईदृगवलक्षणदुर्भगायास्तव परिणयस्तु मम भरणाय  
भवंतीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनु निजमनोरथैकपरिपूरणे कृतादरा कैकेयी सोपहासमवा-  
दीत् ॥

'तदन्विति । तदनु दशरथभाषणानन्तरं निजमनोरथैकस्य' भरताभिधेचनराम-  
प्रवाजनरूपस्वामिलापस्यैव परिपूरणे निष्पादने । अत्र मनोरथैकशब्दयोः शिवभा-  
गवतवत्समासः । अथवा एकपरिपूरणे मुख्यपरिपूरणे । 'एके मुह्यान्यकेवलाः'  
इत्यमरः । कृतादरा विहितास्था कैकेयी सोपहासं सोल्लुण्ठनमवादीदुवाच । 'सोल्लुण्ठनं'  
तु सोत्प्रासं सोपहान्तः समाख्यः' इति हलायुधः ॥

उक्तप्रकारमेव विवृणोति—

सत्यविप्लवमपत्यसंगतः संगतं भृशमपश्यतस्तव ।

आश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चेदाः श्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलिः ॥१६॥

सत्येति । अपत्यसंगतः पुत्रमोहाद्धतोः । पद्यम्यास्तसिः । संगतं प्राप्तं सत्यवि-  
ल्लवं सत्यवाक्यप्रच्युतिं भृशमत्यन्तमपश्यतोऽन्तलोचयतः । ईदृगप्यननुसंदधत इ-  
त्यर्थः । तवाश्रुतस्य वरद्वयं दास्यामीति प्रतिज्ञावचनस्य । अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रति-  
ज्ञातम्' इत्यमरः । विफलत्वं नैष्फरत्यमस्ति चेत् । तत्प्रतिश्रुतं विफलं भवति यदी-  
त्यर्थः । आः इत्युपहासे विसर्गान्ती निपातः । श्रुतस्य 'सत्यं वद, धर्मं कर, स्वाध्या-  
यान्मा प्रमदः', 'अद्वीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति' इत्यादि धर्मशास्त्रस्य । 'श्रुतं  
शास्त्रावधृतयो' इत्यमरः । अयमञ्जलिः प्रणामः । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः ।  
रचितो विहितः । 'वासनाच्छास्त्रम्' इति व्युत्पत्त्या 'दुरप्यप्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वेन प्रसिद्धं  
शास्त्रम्' ईदृगशास्त्रहस्यापि भवतो यथेवं प्रवृत्तिः स्यात्तर्ह्यकिंचित्करत्वात् नमोऽहरोमीत्य-  
र्थः । 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' इत्यादिभ गवृद्धचनाच्छास्त्रमनुसरता

त्वात्स्वाधेऽणप्रत्ययः । अथवा प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । 'प्रज्ञाभद्रार्चाभ्यो णः' इति णप्रत्ययः । प्रथितप्रभावः प्रख्याततेजाः । 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्ड-जम्' इत्यमरः । अलकसंज्ञोऽलकनामा कधिद्राजा । 'संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेत-नायां स्वेः छिन्नाम्' इति विश्वः । उपाधिताय । नेत्रयाचनार्थमतिथिभावेन शमी-पमाधितावेत्यर्थः । कसैचिदज्ञातकुलगोत्राय न तु परिचिताय विशेषं प्रापयतीति विप्राय ब्राह्मणाय वेदवेदाङ्गपारगाय । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभ्यर्च्य पूजयित्वा । न त्ववज्ञायेत्यर्थः । अन्यथा 'असंस्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' इति गीतायां भगवदुक्तरीत्या प्रख्यापनीयता स्वादिति भावः । स्त्रे स्वकीये 'स्त्रो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये' इत्यमरः । विलोचने नेत्रे । द्वितीयाद्विवचनमेतत् । न तु यत्किञ्चिद्गुणित्यर्थः । तृतीयं दत्त्वा प्रतिज्ञां सत्यसंधता-नापूरयत्परिपूरयामास । समर्थितवानित्यर्थः । सत्यसंधतानिर्वाहेण कीर्तिसंपादनतत्परा राजानो नात्मक्लेशं गणयन्तीति भावः । तव तु नैवंविधक्लेशः, तस्मादाश्रुतं परिपालनीयमिति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् । घृतं पूर्ववत् । 'शैच्यः श्येनकपोताय खमांसं पक्षिणे ददौ । अलकंश्चक्षुपी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥' तथा च— 'संश्रुत्व शैच्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः । प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ तथा ह्यलकंस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे । याचमाने स्वदे नेत्रे उद्धृत्वाविमना ददौ ॥' इत्येतच्छ्लोकद्वयास्यापि मूलम् ॥

यद्येवमाश्रुतो न परिपाल्येत तर्हि सत्यसंधसमानस्कन्धगर्हणरूपानर्थः समापते-दित्वाह—

असुरसमरवेलाजातवाधावसाने

वरयुगमदिशस्त्वं प्रीतिपूर्वं यया मे ।

अशिथिलगुणबन्धाः सत्यसंधा नरेन्द्रा

जललिपिरिति कामं संगिरन्तां गिरं ताम् ॥ १९ ॥

असुरेति । असुरसमरवेलायां शम्बरसुरसुद्धसमये जाता समुत्पन्ना या वाधा-सुरसङ्घतजनितवेदना तस्या अवसानेऽन्ते । संग्रामादन्यत्रापसरणेन तद्वाधाया निवर्तितत्वादिति भावः । त्वं यया गिरा वाचा मे मह्यं वरयोयुगं युगलम् 'युग्मं तु युगलं युगम्' इत्यमरः । प्रीतिपूर्वं वाधानिवर्तनजनितपरितोषपूर्वकं यथा-ऽदिशो दत्तवानसि । पारितोषिकतया वरद्वयं दास्यामीति यां गिरमुक्तवानसीति भावः । तां गिरमशिथिलोऽविच्छिन्नो गुणबन्धो दानदाक्षिण्यादिगुणानुवृत्तिर्येषां ते । सद्गुणसंपादनदृढीकरणतःपरा इत्यर्थः । 'संधा विधौ प्रतिज्ञायाम्' इत्यमरः । नरेन्द्रा राजानः । 'नरेन्द्रः पार्थिवे राशि विपवैधेऽपि च स्मृतः' इति वैजयन्ती । तां गिरं जललिपिरिति जलाक्षरविन्यासरूपेति । 'लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिते स्त्रियौ' इत्यमरः । काममत्यन्तं संगिरन्तामालपन्ताम् । संभावनायां लोट् । दशरथवचनं जललिपिवदप्रतिष्ठितमिति सत्यसंधकृतं गर्हणं संभविष्यतीत्यर्थः । सत्यसंधनरेन्द्रवि-रचिताद्वाक्यप्रतिष्ठाभङ्गप्रयुक्तगर्हणादन्यः को वानर्थपदार्थोऽस्ति संभावितानामिति

भावः । जललिपेः कर्मत्वेऽपि निपातेनाभिहितत्वात् द्वितीयेत्युक्तम् । अत्र गिरो जललिपित्वरूपणाद्रूपकालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥

किं बहुना ।

किं बहुनेति । किंबहुना मन्मनोरथापरिपूरणे स्वस्या मरणं निधितमित्याह—

सत्योद्यां गिरमिह निर्वहस्य मा वा

सन्मानं भुवि न सहेय राममातुः ।

संस्थास्ये विपमुपभुज्य पश्यतस्ते

संनाहं त्यजति न चेत्प्रवर्तमानम् ॥ २० ॥

सत्येति । गिरं वरयुगं दास्यामीत्येवंरूपां वाचं सत्येनोचेति सत्योद्यां यथायथं वाच्याम् । 'वदः सुपि वयञ्च' इति वयप् । 'उपपदम्—' इति समासः । इहेदानीं निर्वहस्य समर्थयस्य वा उत मा वा मा निर्वहस्य । सत्योद्यां मृत्योद्यां वा कुरष्वेत्यर्थः । नात्र ममाभिवेदा इति भावः । किंतु भुवि लोके राममातुः कौसल्यायाः सन्मानं राजमातृत्वप्रयुक्तसत्कारं न सहेय न क्षमिष्ये । सोढुं न शक्यमित्यर्थः । सहेलिट् । रामगुन्मानस्य महात्वेऽपि सपत्नीसन्मानस्य दैन्यावहत्वेन दुःसहत्वादिति भावः । अतः प्रवर्तमानं वंपद्यमानं संनाहं रामाभिषेकसंभ्रमं न त्यजति चेत् न विरजति यदि ते तव पश्यतः सतः । पश्यन्तं त्यामनादत्येत्यर्थः । 'पष्टी चानादरे' इति पष्टी । विपमुपभुज्य गरलमभ्यवहत्य । 'क्ष्येऽस्तु गरलं विपम्' इत्यमरः । संस्थास्ये मरिष्ये । हीनजीवनाद्वरं मरणमेवेति भावः । 'संस्थाधारे स्थिता मृती' इत्यमरः । 'समवप्र-भिभ्यः स्वः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र रामायणश्लोकः—'तत्प्रतिश्रुत्वा धर्मं न चे-हासाति मे वरम् । अथैकं हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ अहं हि विपमद्यैव पीत्यापि हि त्ववाप्तः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिष्यते ॥' इति । प्रहर्षि-णीवृत्तम्—'श्रीं श्रीं गर्श्विदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

एवंवादिनीमेनां भूयोऽपि भूपतिरवदत् ।

एवमिति । एवंकारिणीमेनां कंकेयी भूयः पुनरपि भूपतिर्दंगरयोऽवददुवाच ॥

तदेवाह—

अयि कठिनहृदये, किंमुनुक्तलोकमर्यादया दयापेतया त्वयोक्तम् ।

अयीति । कठिनहृदये कठिनचित्ते । पुनः पुनरनुनयेऽपि मादंवाभावाद्दय-स्वेदं संबोधनम् । उन्मुक्ता परित्यक्ता लोकमर्यादा गतीपतिन्यायणा यया तथा ।

रामाधिकान्तपुत्रवधूममाचारयेत्यर्थः । दयापेतया दयाहीनया । क्रूरयेति यावत् ।

रया गिरो । कुशिलवचनं पञ्चमुचितमित्यर्थः । 'दुःगाप्रभारितैर्प्यारोने दिशब्द इत्येते' इति शाश्वतः ॥



अनर्थानेवाह—

नैवाभयस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या

नैवाभजत्पितृमतां गणनां स रामः ।

नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्यै

नैवापमम्बु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥ २१ ॥

नेति । हे अनार्यै दुःशीले, अतएव त्वमिह लोके शीलवतीषु सद्गुतिसंपन्नासु । साध्वीषित्वर्थः । 'शीलं स्वभावे सद्गुते' इत्यमरः । गण्या गणनीया नैवाभवो नैवासि । भुवो लृट् । परोपतापेऽप्यात्मनः श्रेयोभावेन 'भक्षितेऽपि लशुने व्याधिर्न निवृत्तः' । 'व्रतभ्रंशे सुखाप्राप्तिः' इत्यादिवदुभयभ्रष्टासीत्यर्थः । तथा स रामः पितृमतां जीवत्पितृकाणां राजन्यानां मध्ये गणनां संख्यां नैवाभजन्न प्राप्नोत् । पिशाचिकयेव त्वया कान्तस्य ममाकिंचित्करंत्वात्पितृकर्तव्याभिपेकादिसन्मानासि-द्धेरिति भावः । तथाहमप्यात्मजैर्यानि मुक्तानि तानि नैवापम् । वार्धके 'पुत्रकृतो-पचारादिजनितसौख्यानि नैव प्राप्रवमित्यर्थः । रामप्रवाजनेन महादुःखपूर्वकमरण-स्यावश्यंभावित्वादिति भावः । सर्वत्रैवकारोऽवधारणार्थकः । आप्नोतेर्लृट् । लृटित्वा-च्चक्षुरेन्द्रादेशः । तथा भरतेन मे मह्यम् । निवापः पितृतर्पणम् । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । तस्य संबन्धि नैवापम् । संबन्धार्थेऽण् । अम्बूदकं न प्रदेयं न दातव्यम् । भरतस्यार्थत्वेऽप्यनार्यायास्तव दुर्भगगर्भसंभूतत्वात् । 'सद्वीजान्यपि सस्यानि हुष्येयुः क्षेत्रदोषतः' इति न्यायेनायोग्यतया ममोर्ध्वदैहिकक्रिया न कर्त-व्येत्यर्थः । भवन्मरणभयाद्गमे प्रव्राजिते आत्मनोऽपि मरणं सुनिश्चितमेवेति भावः । अत्र परेतस्य निवापोदकमिष्टमेव तथापि न देयमिति निषेधितत्वादिनिष्ठ-विधेरिवेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वात्तेन निजमरणमाक्षिप्यत इत्या-क्षेपालंकारः । उक्तं च विद्यानाथेन—'समानार्थतयानिष्टविध्याभासोऽप्याक्षेप इत्यु-पगम्यते । यथा चेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्, तथानिष्टविधेर-प्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्' इति । रामाभिपेकविधातेऽपि पुत्रस्य राज्यलाभः स्यादिति लोभेन शीलवतीगण्यत्वाभावाद्यनर्थाङ्गीकारत्वे स्वस्य वैधव्यं स्वपुत्रस्य पितृकर्माचरणानर्हत्वं चैतैहिकामुष्मिकविरुद्धमनर्थद्वयं स्यादिति वा मत्वा, अ-स्मादभिनिवेशाद्विरता भविष्यतीति मत्वानेन राज्ञा भरतनिवापाम्बुदाननिषेधो-पन्यासेन निजनिधनं सूचितमिति परमरहस्यम् । अत्र रामायणश्लोकः—'रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् । सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिल-क्रिया ॥' इति । यद्वा भरतेन नैवापमम्बु मे न प्रदेयमिति काकुः । प्रदेयमेवेत्यर्थः । रामप्रव्राजनीत्तरक्षणमेव निजमरणस्यावश्यंभावित्वात्तत्साभिध्याभावेन भरत एव ममोर्ध्वदैहिकक्रियाचरणतत्परो भविष्यतीति भावः । वृसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरं विद्यत इत्याह—

किंच ।

वासस्त्वचां भवतु किञ्चन तारवीणां

छायाद्रुमाश्च भवनानि भवन्तु धन्याः ।

कैकेयि तस्य शयनानि कथं भवेयु-

स्त्वचेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥ २२ ॥

किंच । वास इति । हे कैकेयि, तस्य रामस्य । दिव्याम्बरधारिण इति भावः । तारवीणां तरुसंबन्धिनीनाम् । संबन्धार्थेऽण् । 'ट्टिद्वाणम्-' इत्यादिना ङीप् । त्वचां संबन्धि किञ्चन किञ्चत् । वल्कलादिकमिलर्थः । 'त्वक्त्री वल्के परकलमश्रियाम्' इत्यमरः । वासो वस्त्रं भवतु । तथा धन्याः श्रीरामस्य निवास-  
त्वेन सुफलजनमानदछायाप्रधाना हुमा वृक्षादछायाद्रुमा नमेरुतरवः । शाकपा-  
र्धिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । 'छायावृक्षो नमेरुः स्यात्' इति शब्दार्णवः ।  
नीरन्ध्रद्वेमा वा भवनानि गृहाणि भवन्तु । दिव्यभवनसंचारिण इति भावः । किंतु  
त्वषेतसस्त्व हृदयादपि कठिनानि कठोराणि । त्वचेत एवानिकठिनं ततोऽप्यतिक-  
ठिनत्वेन तेषां योग्यता किं वक्तव्येति भावः । शिलातलानि शिलाप्रदेशाः शय-  
नानि शय्याः कथं भवेयुः । वल्कलच्छायाद्रुमैर्यथाकथंचिदेव यात्रा भविष्यति ।  
किंतु शिरीषपुष्पाधिकसोऽकुमार्यसंपन्नशरीरस्य हंसतूटिकातरुस्थापोचितस्य कठिन-  
तरुशिलातलान्येव शयनानि भवितुं नार्हन्तीत्यर्थः । एतदेव मम हृदयं निरुन्त-  
तीति भावः । वृत्तं तु पूर्ववत् । रामस्य भावीनि शयनानि शिलातलानि त्वचेत-  
सोऽपि कठिनानि कथं भवेयुः । त्वचेतराः कठिनतराणि नैव । किंतु त्वषेतः शिला-  
तलसमकठिनमिति प्यन्यन्ते ॥

एवं भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्रचित्ता नाभूदेपा मन्थराक्रान्तवृत्तिः ।

राकाचन्द्रे राजमानेऽप्येषां वीरुच्छप्रा चन्द्रक्रान्तस्यलीय ॥ २३ ॥

एवमिति । एवमुक्तीत्या भर्त्सिता ताच्छील्येनेति भर्त्रा तेन प्राणेश्वरेण  
दशरथेन 'मृदुत्याच्छील्ये' इत्यङ् । भर्त्सितापवादितापि । 'भर्त्सनं त्वपवादनम्'  
इत्यमरः । मन्थरया पिशाचकलयाक्रान्ताच्छप्रा । निद्रुता इति यावत् । वृत्तिः  
सहर्तनं मस्याः गा । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । एषा कैकेयी राकाचन्द्रे पूर्णि-  
माचन्द्रे । 'पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः । अेषां मेपावरणादिप्रतिबन्धरहितं  
यथा तथा राजमाने प्रकाशमाने रासपि वीरुच्छप्रा लताच्छादिता । 'लता प्रता-  
भिनी वीरु' इत्यमरः । चन्द्रक्रान्तस्थली चन्द्रक्रान्तमग्निभूमिरेव । 'जानपद-'  
इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । आर्द्रचित्ता श्रेहार्द्रहृदया । रामाभिर्प्रेरयिषाताभिनि-  
वेसपरारुणीति यावत् । नाभूत्प्रापीत् । नहि दुष्टाक्रान्ताः प्रयत्नेनापि प्रकृतिं  
प्रतिपद्यन्त इति भावः । शयु मादो नमर्थकत्वान्मादि लुटो नादीरर्थत्वावकाशः ।

अत्र सति भस्मितत्वकारणे चित्तस्यार्द्राभावरूपकार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकारः । 'त-  
स्सामम्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते' इति लक्षणात् । तथा मन्थराकान्तश्रुतित्वस्य  
विशेषणगत्या चित्तार्द्राभावाभावं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः । तथा च चन्द्र-  
कान्तस्थलीवेलत्र उपमेति त्रयाणामन्योन्यसापेक्षितत्वात्संकरः । शालिनीयुतम् ।  
'शालिन्युक्ता औ तगौ गोऽधिभ्लोकैः' इति लक्षणात् ॥

तदनु मुहूर्तमात्रमपि राममुखात्रलोकनसुखमनुबुभूषुर्दशरथः कु-  
मारमानयेति सुमन्त्रमादिदेश ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीचित्तस्यानार्द्राभावानन्तरम् । मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रं घ-  
टिकाद्वयमपि वा । समनन्तरं श्रीरामविरहस्यावश्यंभावित्वादिति भावः । एतेन  
कैकेय्या अनिवार्यनिश्चयत्वं अधर्मभीरो राज्ञो रामप्रराजनविनिश्चितत्वं च सूच्यत  
इत्यवगन्तव्यम् । 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्वटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्वः । राममु-  
खावलोकनेन यत्सुखमानन्दस्तदनुबुभूषुरनुभवितुमिच्छुः । श्रीरामं दिदृशुः सन्नि-  
त्यर्थः । भुवः समन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' । दशरथः कुमारं राममानयं समीपं  
प्रापयेति सुमन्त्रं नाम मन्त्रिणमादिदेशाज्ञापयामास ॥ \*

तेन सत्वरं राजभवनं प्रवेशितो रामः कृतप्रणामः पितरमयथाभू-  
तमुखविकासमारादालक्ष्य चकितः किमिदमिति कैकेयीमन्वयुङ्क्त ।

तेनेति । तेन सुमन्त्रेण सत्वरमविलम्बितम् । राज्ञो विलम्बासहिष्णुत्वादिति  
भावः । 'सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमात्रं च' इत्यमरः । राजभवनं दशरथगृहं  
प्रवेशितः सन् । विशेष्यन्तात्कर्मणि क्तः । रामः कृतप्रणामः कृताभिवादनः सन्  
अयथाभूतः पृथग्भूतः पूर्वापेक्षया विलक्षणो मुखविकासो वक्त्रधीर्यस्य तं पितरं दश-  
रथमारात्समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । आलक्ष्य दृष्ट्वा चकितो भयसं-  
भ्रान्तः सन् । इदं राज्ञो मुखविकासराहित्यं किम् । कुतो वा जातमित्यर्थः । इत्येवं  
कैकेयीमन्वयुङ्क्त । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

सापि पापाशया प्रत्यवादीत् ।

सेति । ततः पापाशया पापाभिप्राया । दुःसंकल्पेति यावत् । 'आशयः स्याद-  
भिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । सा कैकेय्यपि प्रत्यवादीत्युवाच । श्रीरा-  
मप्रशस्योत्तरं ददावित्यर्थः । वदेलुङि सिचि वृद्धिः ॥

तदेव विवृणोति—

घत्स, प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्घहणे निपुणेतरस्तातस्ते संप्रति सानुश-  
यस्तनयवात्सल्यात्सत्यव्यत्यासत्रासाच्च गाढमगाधे शोकसागरे नि-  
मज्जतीति ।

घरसेति । हे वत्स राम, ते ज्ञाय तातः पिता । 'तातस्तु जनकः पितर' इत्यमरः ।

१. 'अनुडभूषुः कुमारम्' इति पाठः. २. 'प्रवेशितस्तनः' इति पाठः. ३. 'विलास'  
इति पाठः. ४. 'चकितमतिः' इति पाठः. ५. 'अगाधशोक' इति पाठः.

संप्रतीदानीं प्रतिश्रुतं पूर्वं प्रतिज्ञातं यद्वरद्वयं तस्य निर्वहणे समर्थने । वरद्वयं समन-  
न्तरं स्वयमेव परिहरिष्यति । निपुणः प्रवीणस्तस्मादितरः । असमर्थः सन्नित्यर्थः ।  
'प्रवीणे निपुणाभिश्चिद्विद्वानिष्णातशिक्षिताः' इत्यमरः । अतएव सानुशयः समनः-  
संतम्पः सन् । 'रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो वीषद्वेषानुतापयोः' इत्यमरः । तनये त्वयि  
वात्सल्यं श्रेहात् । 'श्रीमान्निग्रहस्तु वत्सलः' इत्यमरः । तथा सत्वव्यत्यासः भर-  
ताभिपेकाकरणप्रयुक्तसत्यविपर्यासस्तत्रासात्तद्भयाच्च हेतोरगाधे गम्भीरे । दुस्तर  
इत्यर्थः । शोकसागरे दुःखार्णवे गाढं भृशम् । असंभाषितोन्मज्जनमित्यर्थः । 'प्रगाढं  
भृशकृच्छ्रयोः' इत्यमरः । निमज्जति निमग्नो भवतीत्येवं प्रत्यवादीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥

किं तद्वरद्वयमित्याशङ्क्यामाह—

वरद्वयं तावत्तव मुनिवृत्त्यैव वने वर्तनमवनेरवने भरतस्येति ।

वरेति । वरद्वयं वरयुगलम् । तावच्छब्दोऽवधारणार्थकः । 'यावत्तावच्च साकल्ये-  
ऽनधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । तव भवतो मुनिवृत्त्या तापसवृत्त्यैव । एवकारो  
भेदमुद्धिजनकपृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थकः । वने दण्डकावने वर्तनं चतुर्दशवत्सरावस्था-  
नम् । तथा भरतस्यावनेरवने भूरक्षणं च । 'अव रक्षणे' कर्तरि ल्युट् । तव वन-  
वासभूको वरः, भरतस्य भूपरिपालनमपर इत्यर्थः । इति वाक्यसमाप्ती १० अथवा  
इति च प्रत्यवादीदिति संबन्धः । यद्वा इति वरद्वयं तावद्वरद्वयं सत्वित्यन्ययः ॥\*

रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदयः कृताञ्जलिरेनां प्रति व्यजिज्ञापत् ।

राम इति । रामस्तद्वरद्वयमाकर्ण्य सविशेषं श्रुत्वा प्रमुदितहृदयो धीरोदात्ततया  
विकारमन्तः संलीभ्य संतुष्टान्तकरणः सन् । धीरोदात्तलक्षणं तु—'महासत्त्वोऽति-  
गम्भीरः कृपावानविकथनः । सुवर्णाचलवद्भीरो धीरोदात्तः सुसंमतः ॥' इति ।  
एतेन धर्ममुक्तम् । 'मनसो निर्विकारत्वं धर्मं सत्स्वधि हेतुषु' इति रजिकाः ।  
अतएव कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः । भक्तिविनयविधेयतालक्षणमेतत् । एनां  
कंकेर्यां प्रति व्यजिज्ञापद्विज्ञापयामास ॥

तदेवाह—

भीतो भूभरतः किमभ्य भरतः किंचा वनात्पावना-  
ञ्जस्तोऽहं सगरान्ववायककुदस्तातः कुतः शोभति ।

दिव्यायाः सरितो निवापकरणाहृष्वीं प्रतिष्ठाभिमा-

माचाभ्यार्मभिपूरयिष्यति न चेत्पुत्री कथं स्यादयम् ॥ २४ ॥

भीत इति । हे अम्य मातः, 'अम्या माताय चाला स्यात्' इत्यमरः ।  
'अम्यार्यनशोर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । अत्र सापञ्जमावृत्त्येऽपि सांप्रतिकविरोधाचरणत-  
त्परत्वेऽपि भर्तृप्रातिकूल्यपरम्पणत्येऽपि स्वयं निर्विकारत्वादेवमान्निवतवानित्यवग-  
न्तव्यम् । भरतस्त्वत्पुत्रो भूभरतो भूभरात् । न तु वृषाम्भारात् । 'पथम्यास्तलिः'

१. 'व-यवृषेव' इति पाठः. २. 'भरतस्य येति' इति पाठः. ३. 'एनां म्यविज्ञापत्'  
इति पाठः. ४. 'इह पूरयिष्यति' इति पाठः.

‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानत्वात्पद्ममी । भीतो भयविभ्रान्तः किम् । न भीत-  
 एवेत्यर्थः । तथाहं रामः । पावयतीति पावनात्पवित्रताहेतोः । न तु नैरर्भक्यापाद-  
 कात् । ‘पूङ् पवने’ । कर्तरि ल्युट् । वनात्तपोवनात् । पूर्ववत्पद्ममी । त्रस्तौ भीतः  
 किम् । न त्रस्त एवेत्यर्थः । ‘चतुर्दश दरक्षासो भीतिर्भाः साध्वसं भयम्’ इत्यमरः ।  
 अंतः सगरस्य सगरचक्रवर्तिनोऽन्ववायस्य कुलस्य ककुदः श्रेष्ठः । अंधवा सगरान्व-  
 वायानां राज्ञां श्रेष्ठः । ‘वंशोऽन्ववायः संतानः’ इति वंशपर्यायेष्वमरः । ‘ककुद्वत्ककुदौ  
 श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि’ इति विश्वप्रकाशः । अत्र सगरान्ववायग्रहणं सर्वेऽपि सग-  
 रकुलोद्भवा भगीरथादयो राजानो दुस्तरप्रतिज्ञापारावारपारीणा एव, अतस्तत्कुलश्रे-  
 ष्ठस्यास्येद्वक्प्रतिज्ञाकुल्यावतरणं कियदिति सूचनार्थमित्यवगन्तव्यम् । अतोऽस्मत्पिता  
 मादृशपुत्रजनको दशरथः कुतो हेतोः शोचति खिद्यति । न कुतोऽपि शोचितव्य-  
 मिल्यर्थः । शोककारणयोरुभयोरप्यन्यतरस्याभावादिति भावः । तत्कुत इत्याश-  
 न्नाह—दिवि भवा दिव्या तस्याः सरितो वियद्गजाया निवापकरणात्पितृत्पुर्णाञ्ज-  
 लिविधानात् । अस्तपूर्वमहाराजभगीरथकर्तृकादिति भावः । ‘निवापः पितृत्पुर्णम्’  
 इत्यमरः । लघ्वीमल्पाम् । न ततोऽप्यधिकां वेत्यर्थः । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति  
 ङीप् । इमां प्रतिज्ञां वरद्वयरूपाम् । अयमस्मत्तातः । आवाभ्यां स चाहं चावभ्यां  
 सार्धनभूताभ्याम् । भरतेन मया चेत्यर्थः । ‘त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम्’ इति सर्वग्रह-  
 णादत्यदादिना भरतेन सहास्वदस्वदादित्वादेकशेषः । ‘युवावौ द्विवचने’ इत्यावादेशः ।  
 ‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इत्यकारोऽन्तादेशश्च । नाभिपूरयिष्यति चेन्न निर्वहिष्यति चेत् ।  
 कथं कुतः पुत्री प्रशस्तपुत्रवान् । प्रशंसायामिनिः । स्याद्भवेत् । न स्यादेव । पुंनाम्नो  
 नरकाभ्रायत इति व्युत्पत्त्या अनन्यसाधारणनिरयोद्धरणकसूत्राणां पुत्राणामस्माकं  
 जनने बहुक्लेशभागिनोऽस्य राज्ञोऽस्मत्पूर्वराजस्य निर्व्यूढप्रतिज्ञापेक्षया अल्पतराया  
 अस्या निर्वहणाभावे कुतो वा नः पुत्रशब्दवाच्यता । कुतो वार्यं पुत्रवान्स्यात् ।  
 तस्मादावाभ्यामेतदक्षीक्रियते तातेनापि न शोचितव्यमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

चनभुवि तनुमात्राणमाज्ञापितं मे

सकलभुवनभारः स्थापितो वत्समूर्ध्नि ।

तदिह सुकरतायामावयोस्तर्कितायां

मयि पतति गरीयानम्ब ते पक्षपातः ॥ २५ ॥

वनेति । हे अम्ब, मे मर्धं इनभुवि कान्तारसीम्नि तनुमात्रस्य मामकृदेहस्यै-  
 कस्यैव त्राणं रक्षणम् । अल्पभारभरणमित्यर्थः । आज्ञापितमादिष्टम् । ममैतसुकर-  
 मिति भावः । किंतु वत्सो बालः । भारोद्ग्रहनासमर्थ इति यावत् । तस्य भरतस्य  
 स्वगर्भसंभूतस्य मूर्ध्नि शिरसि सकलभुवनभारोऽशेषभूतः गुरुतरत्वाहुर्वेह इत्यर्थः ।  
 स्थापितो निक्षिप्तः । ‘भुवनं विष्टपे लोके सलिलेऽपि वियत्यपि’ इति विश्वः ।  
 ततस्तस्मात्कारणादिहास्मिन्कार्यद्वये विषये । आवयोः भरतस्य मम चेत्यर्थः ।  
 सुकरतायां सौकर्ये तर्कितायामालोचितायां सत्यां गरीयान्गुरुतरः । गुरुशब्दादी-  
 यमुनि ‘प्रियस्थिर-’ इत्यदिना गुरोर्गारादेशः । ते तव पक्षपात आदरो मयि पतति

प्रसरति । स्वतनये भरते सपत्नीनन्दने मयि चादरानादरान्यां मुखांमुपसंपादक-  
राज्याभिषेकवनवासविधानार्थं प्रयत्नः कृतः, सोऽयं विचार्यमाणे विपरीतो जातः ।  
अतस्तदेतद्गुरुकरणप्रवृत्ती मर्कटभावन्मायप्रायं मुसार्थं चन्दनलेपे वाङ्मोद्रेकप्रसन्न-  
कल्पं जाम्भूदिलयः । अतएव विपमालंकारः—'विरद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्धस्य  
या भवेत् । विरूपघटना सा स्याद्विपमालंकृतिक्रिधा ॥' इति लक्षणात् । मालि-  
नीवृत्तम् ॥

आस्तां तावद्युक्तिरचना । मुनिश्चितं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याह—  
किंच ।

तातः स्ववाचा व्ययहृत्य हृद्यं वत्साभिषेकोत्सवमङ्गलं मे ।

प्रमाणसंज्ञस्य मयापितस्य किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥ २६ ॥

किंचेति । तत्प्रकारमेवाह—तात इति । तातोऽस्तत्पिता स्ववाचा स्वमु-  
खोच्चारितेन नियोगवचनेनैव न भवद्वचने भरताभिषेकमभिनन्दयतो मम स्ववच-  
नेन चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । हृद्यं मनोहरं वत्सस्योभयोरप्युपलालनीयस्य भर-  
तस्याभिषेको मूर्धाभिषेकः स एवोत्सवः 'उत्सूते हर्षमित्येष उत्सवः पट्टिकीर्तितः'  
इत्युक्तलक्षणः स एव मङ्गलं कल्याणं मे मङ्गलं व्यवहृत्योक्त्वा । कथयित्वेति यावत् ।  
'व्याहार उक्किलपितम्' इत्यमरः । मयापितस्य दत्तस्य प्रणामसंज्ञस्य नमस्कारा-  
ख्यस्य पूर्णपात्रस्योत्सवादियु देयवस्तुनः पात्रं योग्यो नासीत्किं न जातः किमिति  
काकः । तातेन भरताभिषेकः क्रियत इति वक्तव्यम्, मया चाङ्गीकारपूर्वकं  
नमस्कर्तव्यं चेत्पर्यः । सत्वसंघस्य स्वस्य स्वमुखोच्चारणे कः संकोचः । ततो  
निःसंकोचं यद्वदित्वेति तात्पर्यम् । 'उत्सवादियु यद्देयं पूर्णपात्रं तदुच्यते' इत्यभि-  
युक्ताः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । अत्र नासीत्किमिति काका राहो  
योग्यतापादनद्वारा रागस्य भरताङ्गीकरणमाक्षिप्यत इति शुर्णाभूतव्याप्तवम् । तदु-  
क्तम्—'अगृहमपरस्तात्रं वाच्यगिब्यद्गमस्फुटम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्त-  
मगुन्दरम् ॥' इति । वृत्तमुपजातिः ॥

तत्क्षणमशनिहत इव पर्वतः, सर्वतः परीतदयद्दहन इव यनरूपतिः  
दियरूपतिपदसंज्ञविधुर इव नहुपः पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथः ।

तत्क्षण इति । तस्मिन्नेव क्षणे । रामस्य भरताभिषेकाङ्गीकारसमय इत्यर्थः ।  
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पङ्क्तिरथो दशरथः । 'पङ्क्तिस्तन्दोऽपि दशमम्' इत्य-  
मरः । अशनिहतो यत्रविदारितः पर्वत इव । सर्वतः सम्प्रतात्पर्यानुदवदहनी व्या-  
प्तदवाग्निर्वनरूपतिर्दश इव । 'बनरपतिर्दशमात्रे विना पुर्णः फलद्वमे' इति विश्वः ।  
'दियः स्फूर्णस्य पनिर्दियरपतिरिन्द्रः । 'शतमन्युर्दिवरपतिः' इतीन्द्रपर्यायेष्वमरः ।  
'पट्टाः पतिपुत्र-' इत्यादिना अलङ्कि कस्मादित्वाद्भिगर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य  
पदाभ्रंशेन प्रच्युत्वा विधुरो विशिष्टः । 'विधुरः पठ्यपेते स्फारकटयिभिष्टयोरपि'  
इति वैजयन्ती । नहुपो यथापिपितेव निःसंज्ञो भिचेतनः सन् पपात । रामविरहा-

सहिष्णुत्वान्मुमूच्छंलथः ।—पुरा किल नहुपः कुतश्चित्पुण्योदयारखर्गो इन्द्रत्वं प्राप्य  
तत्र निजाहंकारहंकारप्रकोपितेन कुम्भसंभवेन भुजङ्गो भवेति शप्तः स्वर्गपदात्प्र-  
च्युतो भुक्तिं पपात—इति पौराणिकी कथा । यक्ष्यति चारण्यकाण्डे । उपसा-  
लंकारः ॥

ततः सा पितृनिदेशमाचरेति राममादिदेश ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सा कैकेयी पितुर्दशरथस्य निदेशमाज्ञामाचर विधे-  
हीति राममादिदेशाशापयामास ॥

ततो रामः किमकार्पादित्यत आह—

स एषः ।

मातुराज्ञां वहन्मूर्धा मालामिव महायशाः ।

वनाय रामो वव्राज जगतामवनाय च ॥ २७ ॥

स इति । योऽयं कैकेय्याज्ञप्तः स एष महायशाः किर्तिसंपन्नो रामोमातुः  
कैकेय्या आज्ञां वनवासाय व्रजेत्येवंरूपशासनं मालां • पुष्पस्रजमिव मूर्धा वहन् ।  
शिरसा धारयन्नित्यादरोक्तिः । वनाय । दण्डकावनं प्रतीत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपद-'  
इत्यादिना चतुर्थी । तथा जगतामवनाय जगद्रक्षणाय च वव्राज जगाम । वनं प्रति  
गन्तुमैच्छदित्यर्थः । वनवासे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्यां लोकनिर्वाहस्य जायमान-  
स्वाज्ञगतामवनायेत्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । उपमालंकारः ॥

असौ समासाद्य सद्यः कौसल्यासदनमभिपेकप्रतियन्धं कैकेयी-  
निर्वन्धमात्मनश्च वनवासं प्रणामानन्तरं तस्यै न्यवेदयत् ।

असाविति । असौ रामः सद्योऽविलम्बेन कौसल्यासदनं निजमातृगृहं समा-  
साद्य प्रविश्याभिपेकस्य निजराज्याभिपेकस्य प्रतिबन्धमन्तरायभूतं कैकेय्या निर्वन्धं  
संकटम् । वरद्वयाख्यपाशेन राजानं निर्वन्ध्य भरतस्याभिपेकप्रवर्तनरूपाभिनिवेश-  
मित्यर्थः । तथा आत्मनो वनवासं च प्रणामानन्तरं नमस्कारानन्तरकाले तस्यै कौस-  
ल्यायै न्यवेदयत् । कथितवानित्यर्थः ॥

सैतदाकर्ण्य विदीर्णहृदया विपदिग्धमुखशिलीमुखविद्धश्रवणयु-  
गलेव सहसा निपत्य विललाप ।

सैतदिति । सा कौसल्या हृतद्रामवनवासवचनमाकर्ण्य श्रुत्वा विदीर्णहृदया  
विदलितान्तरहा सती । तस्य वज्रप्रहारप्रायत्वादिति भावः । शिली शैल्यं मुखे  
यस्य शिलीमुखम् । विपदिग्धं विपरूपितं मुखमप्रभागे यस्य स तयोक्तः यः शिली-  
मुखो बाणः । 'मुखं स्यादप्रभागेऽपि', 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्युभयत्राप्यमरः ।  
तेन विद्धं संप्रहृतं श्रवणयुगलं कर्णयुगलं यस्याः सा तथोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा । तथा चैतद्-  
चनस्य विशिष्टबाणवदत्यन्तदुःसहत्वं सूच्यते । सहसा क्षीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्यय-

१. 'निदेशविचारमभिरम्', 'निदेशमविचारम्' इति पाठः. २. 'समासाद्य कौसल्या'  
इति पाठः. ३. 'एतत्' इति पाठः. ४. 'भूम्यां निपत्य' इति पाठः.

त्वम्' इति शाकटायनः । निपत्य भुवि पतित्वा । स्यानुमद्यन्मत्वादिति भावः । वि-  
ललाप परिद्वेवनवती यभूव । 'विलापः परिद्वेवनम्' इत्यमरः ॥

तदेवाह—

रेखास्याहसरसीरुहशहचिहे  
क्षेमंकरे तत्र करे जगतां प्रयाणाम् ।

कान्तारकन्दखननं रचयेति नून-

मायद्भवान्प्रतिसरं भगवान्वसिष्ठः ॥ २८ ॥

रेखेति । रेखा एव रथाङ्गानि चक्रानि च सरसीरुहानि च शह्याथ । रथाङ्गा-  
याकाररेखा इत्यर्थः । ते विह्वानि यस्य तस्मिन् । सामुद्रिकशास्त्रोक्तमहाभाग्यसंप-  
त्तिसूचकनया तादृग्लक्षणलक्षित इत्यर्थः । प्रयाणां जगतां भूर्भुवःसलोकानां स्वर्ग-  
मखंपानालानां वा । उपलक्षणमेतन् । अशेषलोकानामित्यर्थः । क्षेमं करोतीति क्षेमं-  
करे शुभकरे । 'क्षेमप्रियमद्रेऽश्व' इति राष्ट्र । 'अर्द्धपद्-' इत्यादिना मुमागनः ।  
तत्र करे ह्ये । 'यद्विह्वानां सवः कराः' इत्यमरः । कान्तारे अरण्ये कन्दानामन्य-  
यदारोचिनानां मूलविशेषाणां खननमवधारणम् । 'कान्तारं वतमं दुर्गमम्' इत्यमरः ।  
रचय विधेहि । जीवन्तोपायार्थमिति भावः । इति मत्वेति शेषः । भगवान् । 'उत्पत्ति  
च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥'  
इत्युक्तलक्षणो वसिष्ठः प्रतिसरं ह्यसामुद्रमायद्भवान्वसिष्ठवाच्यम् । अन्यथा कथमेवं  
भवेदिति भावः । 'ना चमूजपने ह्यसामुद्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अप्र राज्या-  
भिषेकाहस्तेनामुक्तस्य प्रतिसरस्य कन्दखननार्थत्वेनोपेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा । सा च नून-  
मिति स्वप्रवचनद्रावाद्वाच्या । 'यथाग्न्यधर्मसंबन्धादन्वत्येनोपधीर्तितम् । प्रकृतं हि  
भवेन्प्राज्ञानामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥' इति लक्षणात् ॥

अत्रान्तरे राज्याभिषेकविषयमगहमानो निष्ठाग्निमानो लक्ष्मणस्यावदूय इत्याह-  
तत्र सीमित्रिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः सतमन्युस्तमानमेधमप्रजमकथयत् ।

सप्रेति । तत्र सीमत्यापिलक्षयमेव । सुमित्राया अपत्यं सीमित्रिलक्ष्मणः ।  
'सिद्धिर्भ्यश्च' इतीगुप्रत्ययः । अतिमात्रप्रवृद्धमन्युः धीरानवनवागकथायाः धोतुम-  
शास्त्रस्य इत्यन्तप्रवृद्धशेषः सन् सतमन्युगमनं भोगैश्वर्यसिद्धिपरया इन्द्रतुल्यमित्यु-  
पमा । अत्रानं ज्येष्ठभ्रातरं धीरतमं प्रत्येवं यद्भवमाणुसैलकथयदधोवत् ॥

साप्रकारमेव विज्ञोति—

आयं, भक्तार्थमिदं लोकान्दृष्ट्वाहोयाः केकेष्या यच्चसां रजसा जर-  
णा च समाप्रान्तम्वान्तया कृत्वाकृत्यविषेकमूकस्य राज्ञः प्रजादी-  
धिन्याग्निमूनेन यच्चसा संत्यज्य राज्यमटर्पीपर्यटनं विधानुम् ।



० आर्येति । हे आर्य पूज्य, इदमेतदकार्यमयुक्तम् । तवैतन्नोपपद्यत इत्यर्थः । कि-  
मिदमित्यत आह—लोकेति । लोकगर्हणाह्या इदंकार्यकरणशीलत्वाद्योक्तेरन्यायाः ।  
'कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । कैकेय्या वचसा विप्रलापेन रजसा रजोगुणेन  
च । 'रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि' इति शाश्वतः । जरसा वार्धकावस्थया  
च । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जराशब्दस्य जरसादेशः । समाक्रान्तस्वान्त-  
तया समाभिभूतान्तःकरणतया हेतुना । 'स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यमरः । कृत्वा-  
कृत्यविवेकमूकस्य कार्याकार्यविवेकशून्यस्य । उक्तत्रितयमभ्य एकैकमप्यनर्थाय  
भवति, भेदने तु किमु वक्तव्यमिति भावः । राज्ञः प्रज्ञाशैथिल्याद्बुद्धिमान्वाग्निःसृतेन  
वचसा निर्गतेनानर्थकवाक्येन राज्यं प्रजापरिपालनार्थकं राजकृत्यं संत्यज्य विहाय ।  
अटवीपर्यटनमरण्यसंचारं विधातुं कर्तुम् । अकार्यमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

ननु भवतु यथा तथा वा, श्रेयस्कार्त्तमेन पुंसां गुरुनिदेशोऽवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा  
निषेधस्मरणादित्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वृत्तिं—

किंतु तुभ्यमनभ्यर्थमानाय प्रथमैव पित्रा प्रदत्ता ननु पृथिवी । .

० कित्विति । किंतु । ततः किमुच्यते चेदित्यर्थः । अनभ्यर्थमानायायाचना-  
नाय । पुनःपुनर्दाज्ञानिर्बन्धेनानुपद्रवकारिण इत्यर्थः । अनभ्यर्थमानायैव दत्तं पुनर्न  
प्राह्यम् । अनभ्यर्थमानाय चेतिकमु वक्तव्यमिति भावः । 'अत्रेमेऽर्थयतेरर्था याचे-  
र्याञ्जावरोधने' इति वचनात् । तुभ्यं भवते । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्'  
इति संप्रदानत्वाच्चतुर्यां । पित्रा पृथिवी भूः प्रदत्ता ननु वितीर्णा खलु । अतः प्रगृही-  
तायाः पुनरग्रहणेन तवापि प्रतिग्रहपरित्यागदोषः । तस्यापि नत्वयं दत्तापहरणदोषः ।  
तस्माद्बुभयतारकत्वात्त्वया पुनरवश्यं पृथ्वी प्राप्तेति तात्पर्यम् ॥

ननु तथापि न ममायं धर्मः पुरुषार्थव्याहृतिहेतुत्वादिति न मन्तव्यम् । 'क्षत्रियस्य  
परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्' इति मनुवचनात् । वस्तुतो धर्ममार्गप्रंशेऽपि  
सम्यक्प्रजापालनतत्परस्य पुरुषस्य मोक्षसाधकत्वादित्याह—

क्षत्रधर्मोऽपि धर्मोऽप्यथः प्रमाद्यापि वर्णाश्रमरक्षणतः समीचीनः ।  
प्रायेण पुरुषं निश्रेयसे नियोजयेत् ।

क्षत्रेति । समीचीनः समर्थः क्षत्रधर्मः क्षत्रियकुलान्तरोऽपि । वस्तुस्वभावाव-  
धारणार्थकोऽयमपिशब्दः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति  
यत्प्रत्ययः । तस्मात्पथो मार्गात् । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना पथमी । प्रमाद्यापि  
प्रमादं प्राप्यापिः । धर्ममार्गानवहितो भूत्वापीत्यर्थः । वर्णां ब्राह्मणादयः, आश्रमा-  
ब्रह्मचर्यादयः, 'तेषां रक्षणतः परिपालनाद्धेतोः । प्रायेण भूम्ना । 'प्रायो भूयन्तगमने'  
इत्यमरः । पुरुषम् । नितरां श्रेयो निश्रेयसम् । 'अचंतुर-' इत्यादिना सूत्रेणाच्छ्र-  
यान्तो निपातितः । तस्मिन्सकलपुरुषार्थाध्यक्षे नियोजयेत्प्रवर्तयेत् । मोक्षार्थकारिणं  
कुर्वादित्यर्थः । कुतश्चित्कारणाद्धर्ममार्गप्रमादेन वैगुण्येऽपि स्वधर्मत्वात्सम्यक्प्रजापरि-

पालनात्मकस्य क्षत्रधर्मस्य मुनिजनोचिताटवीपर्यटनरूपपरधर्मानुष्ठानापेक्षया श्रेष्ठ-  
त्वाच्छ्रेयस्कृतत्वं संभवति । 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मं  
निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥' इति भगवद्ब्रह्मनादिति भावः ॥

अथ देवयलाह्वनेनापि पौरुषस्य पुरुषार्थसमर्थनसामर्थ्यसंभवात्क्षत्रधर्मनिर्वाहकः  
पुरुषकार एव समाश्रयणीय इत्याह—

नियतं नियतिबलमतिलङ्घ्यं पौरुषमेव धीरस्य पुरुषार्थान्समर्थयेत् ।

नियतमिति । पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकार एव । 'पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे  
कर्मणि तेजसि' इति विश्वः । युवादित्वाद्गुणः । अवधारणार्थोऽयमेवकारः । नियतं  
निश्चितं यथा तथा । नियतिबलं देवयलम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः । अति-  
लङ्घ्यातिक्रम्य । धीरस्य धैर्यशालिनः पुंसः पुरुषार्थान्धर्मायकाममोक्षचतुर्विधपुरु-  
षार्थान्समर्थयेन्निरवहेत् । स्वशक्त्या पौरुषनिर्वाहस्यैव पुरुषार्थलाभो नत्वन्यस्य । अतः  
पुरुषकार एव समाश्रयणीय इति भावः ॥

\* इत्थं स्वमतमुपन्यस्य तस्य फलितमाह—

मा भूत्वत्पदपद्मयोररुणिमा कान्तारसंचारतः

पाणौ पाटलिमा मनाक्प्रसरतु ज्याकर्षणादेव मे ।

कैकेयीपरिभूततातवचने नम्रो भवान्मा स्म भू-

रिर्केचिन्मामकर्यं शौर्यजलधे नम्रं धनुर्वर्तताम् ॥ २९ ॥

मा भूदिति । हे आर्य पूज्य, शौर्यजलधे । अपारशौर्यसंप्रप्रेत्यर्थः । त्वत्पदप-  
द्मयोर्भवशरणारविन्दयोः कान्तारसंचारतोऽरुण्यसंचारादरुणिमा आरुण्यम् । लोहित-  
मिति यावत् । 'वर्णदृढादिभ्यः प्यश्' इति चकारादिमनिच् । मा भून्मास्तु । 'माडि  
लुङ्' इत्याशिपि लुङ् । किंतु ज्याकर्षणान्मौर्व्याकर्षणात् । 'मौर्वा ज्या शिशिनी  
गुणः' इत्यमरः । मे मम पाणौ हस्त एव पाटलिमा रकिमा । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः'  
इत्यमरः । पूर्ववदिमनिच् । मनागीपत्प्रसरतु प्रवर्तताम् । तथा भवान्कैकेय्या परिभू-  
तस्य विमोहितस्य तातस्य पितुर्वचने विपये नम्रः प्रहः । विधेय इति यावत् । मास्म  
भूत् । मा भूयादित्यर्थः । क्षीणवचनस्यानादरणीयत्वादिति भावः । 'स्मोत्तरे लृङ् च'  
इति चकारादाशीर्थे लृङ् । 'न माडयोगे' इत्यद्गप्रतिषेधः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथ-  
मपुरुषत्वम् । किंतु किंचिदीपन्मामकं मदीयम् । 'त्वकममकायेकवचने' इति मम-  
कादेताः । धनुर्नम्रं सत् वर्तताम् । क्षीपरतन्त्रस्य पितुर्वचननियन्त्रिततया कान्तारसंचा-  
रतत्परो मा भव । किंतु मौर्व्याकर्षणपूर्वकं मदीयं धनुरायम्य धाणप्रयोगेण कार्याका-  
र्यविचारविधुरममित्रभूतं पितरं हनिष्यामीत्यर्थः । तथा च रामायणे—'प्रोत्साहितोऽयं  
कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता । अमित्रभूतो निःशङ्कं वप्यतां वप्यतामिति ॥' तथा  
रघुनिघण्टु—'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्तरप्रतिपत्तस्य कार्यं भवति

१. 'नियतेरंल' इति पाठः. २. 'पुरुषस्य धीरस्य' इति पाठः. ३. 'धर्मानर्पदेव' इति  
पाठः. ४. 'किंवा' इति पाठः.

शासनम् ॥' इति । लक्ष्मणो धीरोद्धतत्वादित्थमुक्तवानिलखनुसंधेयम् । लक्षणं तु—  
'दर्पोत्थाधर्मभूविष्टध्वण्डवृत्तिर्विकथनः । मायावी मुलभक्रोधः स धीरोद्धत उच्यते॥'  
इति । अत्र साम्यैकत्वेन प्राप्तयोः श्रीरामपादपद्महस्ताणिमपाटलिभ्योः श्रीरामपादप-  
द्मरुणिमानं कठोरोचया वर्जयित्वा पाणौ नियमनादेकः परिसंख्यालंकारः । अयो-  
त्तरार्धे श्रीरामधनुर्नम्रत्वयोः प्राप्तयोः श्रीरामनम्रत्वं वर्जयित्वा धनुषि नियमनादपर  
इति तयोर्वापेक्षित्वात्संकरः । 'एकस्य वस्तुनः प्राप्तवनेकत्रैकदा यदा । एकत्र  
नियमः सा हि परिसंख्या निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

एवमात्रक्ष्माणं लक्ष्मणं रामः सान्त्वयन्नेवावोचत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्यात्रक्ष्माणं वदन्तम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्मा-  
द्वातोः शानच् । लक्ष्मणं रामः सान्त्वयन्सामवादीरुपलालयन्नेव । 'सामसान्त्वमुभे  
समे' इत्यमरः । अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वत्स सवितृवंशजातानां पितृनिदेश एव देशिकः सर्वकर्मसु ।

चतुसेति ॥ हे वत्स लक्ष्मणेत्यादरेणामन्त्रणम् । सवितृवंशजातानां सूर्यवंशोद्भ-  
व्गुणां राज्ञां पितृनिदेशः पितृनियोग एव सर्वकर्मसु सकलकार्येषु देशिक आचार्यः ।  
उपदेष्टेति यावत् । सूर्यवंशोद्भवाः सर्वे पितुराज्ञापरिपालनतत्परा एवेत्यर्थः । अतो  
नास्माकमिदं विरुद्धमिति भावः ॥

न केवलमस्माकमियं मर्यादा, किंतु पूर्वपामन्वेपामपीत्याह—

वद्वयः खलु पितृनिदेशगौरवाद्गोहृत्यामपि मातृवधमपि तारुण्य-  
विनिमयमपि कण्डुरैणुकेयपूरुप्रभृतयः कुर्वाणा निर्विचारमाचार्य-  
तामग्रण्या इति गण्यन्ते ।

वद्वय इति । कण्डुर्नाम महर्षिः । रेणुकाया अपत्यं रेणुकेयो जामदग्न्यो रामः ।  
'स्त्रीभ्यो ठक्' । पूर्ययातिनन्दनः । प्रभृतिग्रहणात्पुत्रादयः । कण्डुश्च रेणुकेवध  
पूरुधेति द्वन्द्वः । ते प्रभृतिराक्षिण्यां ते सपोक्ताः । बहवोऽनेके पूर्वं महात्मानः पितृ-  
निदेशे भिन्नाज्ञायां गौरवादादरातिशयात् गोहृत्यामपि । न तु यस्यकस्यचिन्नतोद्भ-  
व्याम् । 'हनरा च' इति हन्तेर्भावे क्यप् । तकारधान्तादेशः । स्त्रीत्वं लोकात् ।  
तथा मातृवधमपि । न तु यस्याः कस्याधितिग्रयो वधम् । तथा तारुण्यस्य मीव-  
नस्य विनिमयो युद्धिपूर्वकपरिश्रुतित्तामपि । न तु यस्यकस्यचिद्वयधो विनिमयम् ।  
अत्यन्ताशुलभिनियोजक एव पितृनिदेशो न लक्ष्मणीयः, इयत्कालवनवाराधिनियो-  
जकसु किं वक्ष्यमित्यपिशब्दप्रयार्थः । निर्विचारं विचाररहितं यथातथा धर्मतारु-  
निधिदं गोहृत्यादिमहापातकं कर्षकारं षट्सुषुक्तं स्थादिनि शास्त्रान्यमित्यर्थः ।  
पुत्राणां आचरितवन्तः करोतेस्ताच्छीत्ये शानच् । सेनाचरणेनाचार्यतां गदावा-  
रयंप्रदानम् । अर्धं नमन्वीलमग्न्यः धेष्टाः । 'सत्सुद्विप-' इत्यादिना किर । 'अम-

ग्रामाभ्यां नयतेषां वक्तव्यः' इति णत्वम् । इत्येवं गण्यन्ते संख्यायन्ते । प्रश-  
स्यन्ते खल्वित्यर्थः । पितृनिदेशं गुणं कुर्यतामीदृगकार्यकरणमेव प्रशंसाहेतुरभूत् ।  
किमुत वनवासादिकार्यकरणमिति भावः ॥

उक्तार्थं निगमयति—

तस्मादद्यदयं वदथ पथ पितुरवगाहे गहनमिति ।

तस्मादिति । यस्मात्पितृनिषेधोऽवश्यमनुष्ठेयस्तस्मात्कारणादित्यर्थः । अद्यदयं  
निश्चिनं पितुर्वन्द्यो वशं गत एव मन् । नतु विमत इत्येवकारार्थः । 'वशं गतः'  
इति यत्प्रत्ययः । गहनमरण्यमवगाहे प्रविशेत्येवोचतेति पूर्वेण संबन्धः । अत्र रामा-  
यणम्—'ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्यता व्रतचारिणा । गार्हता कण्डुना धर्मं जान-  
तापि विपश्चिता ॥ जामदग्नयेन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृता परशुनारण्ये  
पितुर्वचनकारणात् ॥ अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः । खनद्भिः सागरर्भू-  
मिमवाप्तं मुमहान्वधः ॥' इति । पुरुस्तु न रामायणे संगृहीतः । तस्यैयं कथा महा-  
भारतादौ कथिता—पूर्वं शुक्रशापवशात्समयसंप्राप्तदुःसहजराभारविह्वलेन पित्रा  
ययातिना नियुक्तः पूरुः स्वतारुण्यं तस्मै दत्त्वा तच्चरां स्वय गृहीतवानिति । अत्र  
गोहस्तासुद्विष्टक्रमेण कण्डुवीनामुद्देशात्क्रमापरनामा यथासंख्यालंकारः—'उद्दि-  
थानां पदायानां पूर्वं पथाद्यथाक्रमम् । उद्देशो नु भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमुच्यते ॥'  
इति लक्षणात् ॥

तत्र विस्तृतपुत्रवात्सल्या कौसल्या तेन सह गन्तुमभिलपन्ती कृ-  
तप्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नामये विस्तृतपुत्रवात्सल्या समधिकपुत्रभेदा कौसल्या  
तेन सह पुत्रेण मार्कं गन्तुम् । वनं प्रतीति शेषः । अभिलपन्ती कामयमाना  
सती । कृतप्रणामेन विहितनमस्कारेण रामेण सविनयं सप्रथममेवं वक्ष्यमाणरी-  
त्याभिहितोक्ता ॥

तत्रकारमेवाह—

कान्तारभाजि मयि केकयराजपुत्र्याः

कार्कश्यकन्दलितया दलितस्य चाचा ।

तातस्य शोकदहनग्लपितं शरीरं

मातस्तथया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥ ३० ॥

कान्तारेति । हे मातः, मयि कान्तारभाजि अरण्यं गति सति । केकयराज-  
पुत्र्याः क्षत्रियतनयायाः । अतः क्षात्रं युष्ममेव करिष्यतीति भावः । कार्कश्येन  
काश्येण । 'कार्कश्यं कठिनं क्रूरम्' इत्यमरः । कन्दलितयोत्पन्ना चाचा । सप्रधाराक-  
ल्पयेत्यर्थः । दलितस्य विदारितस्य । पीडितस्येत्यर्थः । तातस्याम्पितृनुः संबन्धि  
शोकदहनग्लपितं मर्द्दितदहननिनशोकानलेन पीडितम् । संतप्तमिति यावत् । शरीरं  
तथा कदाचित्क्षणमात्रमपि नोपेक्षणीयं नानादरणीयम् । तुरवधारणार्थकः । पितु

‘तत्तत्कालोचितोपचारैः सर्वदा परितोषणीयमित्यर्थः । वाक्शस्त्रविदलनमेव दुःसहम्, तत्रापि शोकानलसंतापश्चेत्किमु वक्तव्यम् । नखग्रणोपरि मुसलाघातप्रायत्वादिति भावः । मयैकेनैव वनं प्रति गम्यते । पतिदेवतया त्वया तु तदुपचारतार्पयेण गृह एव स्थातव्यमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः सा तनयस्य स्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमाशि-  
पमाचचक्षे ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सा कौसल्या तनयस्य रामस्य स्वस्त्ययनाय । माङ्ग-  
ल्यसंपादनार्थमित्यर्थः । समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमिन्द्रादिसकलदेवतास्तुतिपूर्वि-  
काम् । ‘पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सतैः’ इति टप्रत्यये ‘टिङ्घाणञ्-’ इत्यादिना ङीप् । आशि-  
पमाचचक्ष उवाच । ‘यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तते  
भवतु मङ्गलम् ॥’ इत्याद्याशीर्वादं चकारेत्यर्थः ॥

तदनु रामस्तामभिवन्द्य निष्क्रान्तः प्रक्रान्तनेपथ्यायाः सीतायाः  
प्रासादमाससाद ।

तदन्विति । तदन्वाशीरुक्त्यनन्तरं रामस्तां कौसल्यामभिवन्द्य नमस्कृत्य नि-  
ष्क्रान्तः मातृगृहाद्विनिर्गतः सन् प्रक्रान्तमारब्धं नेपथ्यमभिपेक्षोचितवेपो यस्या-  
स्तस्याः सीतायाः प्रासादं सदनमाससाद विवेश ॥

ततः श्रीरामः किमकरोदित्याह—

कल्याणवादसुखितां सहसैव कान्तां

कान्तारचारकथया कलुपीचकार ।

अम्भोदनादमुदितां विपिने मयूरीं

संत्रासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्दः ॥ ३१ ॥

कल्याणेति । कल्याणवादेन राज्याभिषेकमङ्गलकथनेन सुखितां संजातमुखाम् ।  
तारकादित्वादितच् । तां कान्तां प्रियतमां सीतां कान्तारचारकथयारण्यसंचारवार्तया  
विपिनेऽम्भोदनादेन जलदगर्जिनेन मुदितामानन्दिताम् । मद्यामतिशयेन रीतीति  
मयूरीं मयूराङ्गनाम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । ‘जातेरस्त्रीविपयात्-’ इति ङीप् । धनुर्ध्व-  
निना धनुष्टङ्कारेण पुलिन्दो ध्याप इव संत्रासयन्भीषयन्सहसा सद्य एव कलुपीचकार  
संक्षोभयामास । कैकेयीवचननियन्त्रितेन राज्ञा नियुक्तोऽहं वनं प्रति स्मिष्यामी-  
त्येवंरूपवचनेन विमनीचकारेत्यर्थः । उपमालंकारः । नात्र नीचोपमाशङ्का घर्मप्रा-  
धान्यकथनेनैव तथात्सोपपत्तेः किंत्वत्र संत्रासनमात्र एव कविविश्रान्तिः । अन्य-  
धातिप्रसङ्गादित्यलम् । वृत्तं पूर्वपत् ॥

ततः किमत आह—

अयमेनापेनुगन्तुंमुपक्रान्तामकथयत् ।

अयमिति । अयं श्रीरामोऽप्युगन्तुमनुसर्तुमुत्क्रान्तां कृतादरामेनां सीतां प्रत्य-  
कथयदबोद्धत् ॥

तदेवाह—

• प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृतिपेशलामीदृशीं  
• कथं ग्लपयितुं सहे तव शिरीषमृद्धीं तनुम् ।  
गृहीतहरिणीगणत्रिकधिसारिनानाशिरा-  
क्षतक्षरितशोणितारुणवृकानने कानने ॥ ३२ ॥

प्रिय इति । प्रीणातीति प्रिया । 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्ययः । अकारान्त-  
त्वाद्वाप् । हे प्रिये जनकनन्दिनि जनकराजपुत्रि । 'कृत्वल्युटो बहुलम्' इति बहुलप्र-  
हणसामर्थ्यान्नन्यादित्वाद्गुप्प्रप्रत्ययः । टित्त्वान्डीप् । एतत्संबोधनद्वयं कान्तारसंचारा-  
नर्हताद्योतनार्थम् । प्रकृत्वा पेशलां चारुतराम् । 'चारी दक्षे च पेशलः' इत्यमरः ।  
अतएव शिरीषमृद्धीं शिरीषपुष्पवन्मृदुलामीदृशीमित्थंभूताम् । मुखोपचारोचितामि-  
त्यर्थः । तव तनुं शरीरम् । गृहीतं दष्टं यद्वरिणीगणत्रिकं कुरङ्गनिकुरम्बत्रिकप्रदेशः ।  
वृको हि जिघृक्षितजन्तोस्त्रिकप्रदेशमेव प्रथमं गृह्णातीति प्रसिद्धिः । 'पृष्ठवंशाधरे  
त्रिकम्' इत्यमरः । तत्र विसारिण्यो निःसरन्त्यो नानाशिरा नानाविधनाप्यः । 'नूडी  
तु धमनिःशिरा' इत्यमरः । ताम्योऽक्षतमविच्छिन्नं यथा तथा । यद्वा तासां क्षतेभ्यो  
प्रणेभ्यः क्षरितं परिक्षृतं यच्छोणितमसृष्टेनारुणानि वृकाणामीहामृगाणामाननानि  
यस्मिन्स्मिन् । हिंस्रप्रचुरतयाख्यन्तमयंकर इत्यर्थः । 'कोकस्त्रीहामृगो वृकः' इत्य-  
मरः । काननेऽट्टव्यां ग्लपयितुं परिक्षेपयितुं कथं सहे कुतो वा मृष्ट्ये । न कथंचि-  
दपि सह इत्यर्थः । एवमकथयदिति पूर्वेण संबन्धः । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणं कृत्तम् ॥

तदनु नानाविधप्रयत्नेनाप्यनुन्मिपदनुजिगमिपाशैथिल्यायां मै-  
थिल्यां लक्ष्मणेऽप्यनघसितानुगमनव्यवसाये धातिष्टाय सुयज्ञाय  
भूपणमशेषं नागसहस्रेण सह शत्रुंजयाह्वयं मानुलदत्तं मत्तहस्तिनम-  
गस्त्यकौशिकाभ्यां च महार्घाणि रत्नानि वितीर्य तदनु निर्जरारिधी-  
र्यमुपी धनुपी निरपायत्राणकर्मणी वर्मणी निर्मर्यादशिलीमुखकृता-  
नुपद्मौ निपद्मौ निर्वर्तितवीरपाणौ कृपाणौ वरुषेण जनकसदसि  
दत्तमेतत्संमस्तमायुधजातमादाय मामनुगच्छेति सौमित्रिमन्वप्र-  
हीत् ।\*

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मैथिल्यां जानक्यां नाम्नाविधेन हितबुद्ध्या खलु  
वचोमयेन । तदभिधीयते—'अदा मुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम्' इत्यादि  
। रामायणोक्तप्रकारेणापि प्रयत्नेन । बहुप्रकारेऽप्युपकारैरित्यर्थः । अनुन्मिपदनुदयद-

१. 'क्षति' इति पाठः. २. 'प्रयत्नश्रुतेन' इति पाठः. ३. 'अनुलं मानुलदत्तं  
हस्तिनम्' इति पाठः. ४. 'महार्घाणि च रत्नानि वितीर्य निर्जरारि' इति पाठः.  
५. 'सर्वनाशाय' इति पाठः.

नृजिगमिपाशैथिल्यमनुगमनेच्छादौर्वल्यं यस्यास्तस्याम् । अनिवृत्तानुसरणेच्छायां  
 सत्यामित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसायेऽनिवर्तितानुयात्रोद्योगे सति ।  
 अनवसितेत्यत्र 'पोऽन्तकर्मणि' इति धातोः कर्मकर्तरि क्तः । ततो नर्वसमासः ।  
 ततो वासिष्ठाय वसिष्ठपुत्राय । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सुयज्ञाय सुयज्ञान्ना आचर्या-  
 याशेषं भूषणं भूषणजातम् । कनकरत्नमयकेयूराङ्गदकुण्डलाद्यशेषं भूषणानीत्यर्थः । श-  
 त्रुञ्जयतीति शत्रुञ्जयः । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'अरुद्विपत्-'  
 इत्यादिना सुमागमः । स इत्याह्वयो यस्य तम् । शत्रुञ्जयनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः । मातु-  
 लेन दत्तं मत्तहस्तिनं मत्तेभं च नागसहस्रेण सह गजसहस्रेण साकम् । 'प्राहा-  
 भ्राहिगजा नागाः' इति वैजयन्ती । वितीर्य दत्त्वा । तथागस्त्यकौशिकाभ्यां कुम्भ-  
 संभवविश्वामित्राभ्यां च महार्घाण्यमूल्यानि । 'मूल्ये पूजाविधावर्धः' इत्यमरः ।  
 रत्नानि मणिकाञ्चनादीनि श्रेष्ठवस्तूनि च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः ।  
 वितीर्य तदनु निर्जरारीणां देवद्विपां दैत्यानां वीर्यं प्रभावं सामर्थ्यं वा मुष्णतोऽप-  
 हरत इति तथोक्ते । 'अमरा निर्जरा देवाः', 'वीर्यं शुल्के प्रभावे च तेजःसामर्थ्य-  
 योरपि' इत्यमरशाश्वतौ । धनुषी च निरपायं निरातङ्गं प्राणकर्म रक्षणकृत्वं ययोस्तौ  
 तथोक्ते वृर्मणी कशुकैः । 'तनुत्रं वर्मं कशुकम्' इत्यमरः । तथा निर्मर्यादा असंख्येया ये  
 शिष्टीमुखा वाणास्तः कृतोऽनुपज्ञोऽनुबन्धो ययोस्तौ । अक्षयसायकविल्यर्थः । निरपङ्गी  
 तूणीरा च । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिपज्ञा इपुधिद्वयोः' इत्यमरः । निर्वर्तितं निष्पादितं वीर-  
 पाणं रणसमाप्त्यनन्तरकर्तव्यमधुपानं याम्या तौ । शत्रुसंहारकाविल्यर्थः । 'वीरपाणं तु  
 यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । कृपाणौ रक्तौ चेत्येतत्सामसम् । 'नपुंसकमन-  
 पुंसकेन-' इत्येकशेषः । जनकगदसि जनकयज्ञसभायां वरणेन मे मह्यं दत्तमायुधजा-  
 तमस्त्रकलापमादाय गृहीत्वा मामनुगच्छानुसरेति सौमित्रिं लक्ष्मणमन्वग्रहीदनुगृही-  
 तवान् । आज्ञापितवानित्यर्थः । तथा च श्रीरामायणम्—'ये च राक्षो ददौ दिव्ये  
 महती वरणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी ते प्रदर्शय ॥ उभे च कवचे दिव्ये  
 तूणी चाक्षयसायकौ । आदित्याविव तौ चोभौ रक्तौ हेमपरिष्कृतौ ॥ सत्कृत्य निहितं  
 सर्वमेतदायं स तन्ननि । स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमात्रज लक्ष्मण ॥' इति । अत्रैके  
 व्याख्यातारः किञ्चिदाशङ्क्य गमादधुः । तत्प्रकारस्तु—ननु जनकयज्ञे धनुरारिप्र-  
 दानस्याभ्रवणात्कृपमप्रतिदे तदनुवादः कियते । सत्यमेतत् भगवतो यातमीकेरियं  
 शैली प्रस्तुतार्थप्रतिपादनापारवदावत्र वक्ष्यमर्थं तत्रानुक्तवोत्तरत्र केनाभ्या-  
 जेन प्रसिद्धमनुवदतीति । यथा यत्कण्ठे नाभिहितं मगियन्धनम् 'मगिरुमिदं  
 दत्तं वैदेहै श्वशुरेण मे' इति गुन्दरकाण्डेऽभिहितवान्, अयोध्याकाण्डे वक्ष्यं  
 फाकागुरवृत्तान्तम् 'स दिग्वा च परित्यक्तो यः सुरंध महर्षिभिः' इत्यादि गुन्दर-  
 काण्ड उक्तवानिति । अतश्चदनुगारिणा तत्रभवता भोजेनापि तथैवोक्तत्वात्तत्र विरोधः  
 इति मन्तव्यम् ॥

ततः किमित्यत आह—

सीनापि निजामरणजातं सुयज्ञपदये वैवदात् ।

१ 'गणम्' इति पाठः. २ 'विद्वे' इति पाठः.

सीतापीति । चार्थोऽपिनाम्दः । निजामरनजातं रत्नदेयुरात्तदरदानादिस्त्वधीः  
नभूपनकच्छां गुणहस्य पश्यं भावार्थं न्यदात्तवती । महाप्रभोः धीरमस्याचार्यसं-  
भायनं तद्वैश्याः सीतायास्तत्पत्नीसंभायनं युक्तमित्यर्थः ॥

ततः सौमित्रिरपि स्वार्थीनेन धनेन कंचित्कौसल्याश्रितमुपाध्या-  
यमतोपयत् ।

तत इति । ततः सौमित्रिलक्ष्मणोऽपि स्थापीनेन स्थायसेन । 'अपीनो मित्र  
आयत्तः' इत्यमरः । धनेन रत्नदायनादिरूपेण द्रव्येन कौसल्याश्रितम् । कौसल्यायाः  
प्रत्येकं पुरोहितमित्यर्थः । कंचिर्भसिरीयाचार्यमुपाध्यायं ब्राह्मणमतोपयत् । स्वरीय-  
द्रव्यप्रदानेन संभावयामासेत्यर्थः । एतेन सौमित्रोर्नञ्जजन्यपेशया कौसल्यायामे-  
वात्यन्तादरः सूच्यते ॥

तत्र सकुटुम्बाय त्रिजटाभिधानाय निर्धनाय द्विजातये स्वहस्त-  
निक्षिप्तदण्डपतितदेशावधिकं गोधनं च कपिञ्जलादिभ्यो द्विजाति-  
भ्यश्च रघुपतिर्वित्तानि विविधानि विततार ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये रघुपतिः सकुटुम्बाय कुटुम्बसहिताय । पत्नीपुत्रग-  
हितायेत्यर्थः । त्रिजटा इत्यभिधानं नामधेयं यस्य तस्यै निर्धनायोऽष्टवृत्तये कर्मवि-  
द्विजातये । स्वहस्तेन त्रिजटदण्डेन निक्षिप्तः परिक्षिप्तः । दण्डेन यावत्तावदवा-  
प्स्यसीति ब्राह्मणानां गोमहणचापत्यप्रदर्शनायंमुशीरितश्रीरामवचनवशात्प्रेरितो यो  
दण्डस्तस्य पतितदेशः न एवावधिमर्यादा यस्य तथोक्तम् । तावदेशस्तमित्यर्थः ।  
गोधनं गोत्रञ्च च । 'गोकुलं तु गोधनं स्यादृवां प्रजे' इत्यमरः । तथा कपिञ्जलो नाम  
ब्राह्मण आदिर्येषां ते तथोक्तान्मेभ्यो द्विजातिभ्यः कटवलापमाणवकारिभ्यो ब्राह्म-  
णेभ्यश्च विविधानि नानारूपाणि वित्तानि गोरक्षाम्बरयानादीनि द्रव्याणि । 'द्रव्यं पितं  
स्वापतेयम्' इत्यमरः । विततार विभ्रान्तवान् । 'विभ्रान्तं वितरणम्' इत्यमरः ॥

ततस्ते पौरनारीणां निश्वासात्सद्भ्रात्रिलचलद्धरकिसलयानामस्त्र-  
सलिलासारेण शोकपावकेन च वपुंषि मनांसि च सिक्त्वा दग्ध्वा  
च निपिद्धपरिजनानुगमनतया प्रकाशितप्रवाससिद्धान्ता शुद्धान्ता-  
न्निधप्रमुः ।

तत् इति । ततो विभ्रान्तानन्तरम् । ते सीतारामलक्ष्मणाः । निश्वासेरेव  
शब्दानिलः सन्निमहामाहर्तध्वलन्ति बलमानान्धधरकिसलयान्योष्टपङ्कवा यासां  
तास्तथोक्तास्त्रासां पौरनारीणां वपुंषि मनांसि च । अस्त्रसलिलासारेणाश्रुजलधारा-  
संपातेन । 'अस्त्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । शोकपावकेन शोकदहनेन सिक्त्वाद्दी-  
कृत्य दग्ध्वा संताप्य च । वपुंष्यस्त्रसलिलासारेण सिक्त्वा मनांसि शोकपावकेन

१. 'सौमित्रिरपि स्वधनेन' इति पाठः. २. 'त्रिजटाभिधाय द्विजातये' इति पाठः.  
३. 'स्वहस्ततलनिक्षिप्तदण्डदेशा' इति पाठः. ४. 'कामिष्वैदिभ्यो' इति पाठः.  
५. 'विश्वासात्रिश्वासज्मानिल इति पाठः. ६. 'अश्रु' इति पाठः.



दग्धा चेति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । तयोद्वेले विपादमुत्पाद्येत्यर्थः ।  
निधिद्वपरिजनानुगमनतयैकान्तिकत्वात्प्रिवारितश्रुत्यानुयात्रतया हेतुना प्रकाशितः  
प्रकटीकृतः प्रवाससिद्धान्तो वनवासनिश्चयो वैस्तथोक्ताः सन्तः शुद्धान्तादन्तःपुरा-  
निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः ॥

तत्र ।

सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा

मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम् ।

इत्याकलय्य नियतं पिदधे विधाता

वाप्पोदयेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥ ३३ ॥

तत्रेति । तत्र निर्गमनसमये ॥ सीतेति । सीता पुरा पूर्वं गगनचारिभिरपि  
खेचरैरपि । किमुतान्यैरिति भावः । अदृष्टानवलोकिता । महाराजपरिग्रहत्वादिति  
भावः । इयं सीता सकलमानवनेत्रपात्रं समस्तजनदृग्गोचरा मा भून्मालु । 'माडि  
लुड्' इत्यादिनाशरीरर्थे लुड् । 'न माडयोगे' इत्यदप्रतिषेधः । इत्येवमाकलय्य विचार्य  
विधत्त इति विधाता युक्तयुक्तसाधनतत्परो ब्रह्मा वाप्पोदयेनाश्रुत्पादनेन शरीर-  
भृजां प्राणिनां नयनानि नेत्राणि विदध आच्छादितवान् । निमग्नं निधितगित्सुत्प्रे-  
क्षायाम् । शीरामप्रवासमसहमाना मानवाः सोद्वेगं रुरुदुरित्यर्थः । 'अपिधानतिरो-  
धानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योपसर्गयोः' इत्य-  
पेरकारलोपः ॥

तैतः ।

रुद्धापि यान्तमनुगच्छति मैथिलीमां

वत्सो जहाति न कदाचन लक्ष्मणोऽपि ।

इत्येतयोरनुगतिं प्रतियोध्य गन्तुं

भूयोऽपि राजभवनं प्रविशेश रामः ॥ ३४ ॥

तत इति । ततस्त्वदनन्तरम् । रुद्धेति । मैथिली सीता रुद्धा बहुप्रयत्नेन  
नियारितापि यान्तं वनं प्रति गच्छन्तम् । यातेः शकृप्रत्ययः । मामनुगच्छत्यनुया-  
रति । तथा वत्सोऽनुजो लक्ष्मणोऽपि कदाचन क्षणमात्रमपि मां न त्यजति । 'सो-  
ऽप्यनुगच्छतीत्यर्थः । इत्यनेन प्रदारेणैतयोः सीतालक्ष्मणयोरनुगतिमनुयायतां प्रति-  
बोध्य विज्ञाप्य । दशरथायेति शेषः । गन्तुं वनं प्रति यातुं रामो भूयः पुनरपि राज-  
सदनं दशरथगृहं प्रविशेश । सर्वत्र तदाज्ञाया एव प्राधान्यादिति भावः ॥

तस्मिन्नुमन्त्रेण विज्ञाप्य प्रदर्शिते भूपतिर्भूताविष्ट इव विष्टरात्रि-  
पत्य सदारः सदारचितपरिदेवगो घनोत्कण्ठां स्वयमप्यकरोत् ।

१. 'वाप्योऽयेन' इति पाठः. २. 'तपः' इति कश्चिन्नस्ति. ३. 'दर्शिते दशरथो'  
इति पाठः.

तस्मिन्निति । तस्मिन्श्रीरामे मुमन्त्रेण मन्त्रितृदेन विज्ञाप्य रामोऽयं भवद्दर्शनार्थं समागच्छ इति विज्ञापनं कृत्वा । इत्थंभूतव्यवहारस्य राजघमेत्वादिति भावः । प्रदर्शिते हृगोचरीकृते सति मूपती राजा भूताविष्टः पिशाचाकान्त इव । 'भूतं इमांशु पिशाचादी न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । विष्टरादासनात् । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातनात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । निपल शोकवेगस्य सोढुमशक्यत्वान्मूच्छंया भुवि पतित्वेत्यर्थः । सदा अविच्छिन्नम् । क्रियाविशेषणमेतत् । रचितपरिदेवनः कृतविज्ञापः सन् । सदारः कौसल्यासहितः स्वयमपि वनोत्कण्ठां वनवासात्सुख्यम् । 'वनोत्कण्ठमतिम्' इति पाठे वनवासोत्सुकां बुद्धिम् । अकरोत् ॥

तदा मुमन्त्रः कैकेयीमब्रवीत् ।

तदेति । तदा तस्मिन्समये मुमन्त्रः कैकेयीमब्रवीदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

• देवि, विरम रामाभिपेकसमुन्मिपिताहादाङ्कुरावग्रहादाग्रहात् ।

देवीति । हे देवि कैकेयि, रामाभिपेकेण श्रीरामराज्याभिपेकोत्सवेन सम्यग्जलसेकेन च समुन्मिपितः समुत्पन्नो य आहादाङ्कुर आनन्दकन्दल इति रूपकम् । तस्यावग्रहाद्यतिवन्धकादाग्रहादभिनिवेशात् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी । विरम विरता भव । तादृगग्रहं परित्यजेत्यर्थः । 'व्याहपरिभ्यः—' इति परस्मैपदम् ॥

पुनस्तस्याः दैःश्रील्यपरित्यागार्थं तन्मातृगोचरमितिहासमाह—

पुरा खलु वरदप्रसादादवगतसकलप्राणिभाषणतया पर्यङ्कपर्यन्तपरिसरत्पिपीलिकालापे कृतहासं तव पितरं हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विचरणं पत्युर्भरणकरमित्यवेत्यापि भूयसो निर्वन्धात्कुपितेन राज्ञावज्ञाताया मातुस्ते विधां मानुकुर्वीथा इति ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाळे । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । वरदस्य वरप्रदातुः कस्यचियोगिनः प्रसादादनुग्रहादवगतसकलप्राणिभाषणतया विज्ञातसकलजन्तुवचनतया हेतुना पर्यङ्कपर्यन्ते शयनसमीपे परिगन्तीनां प्रसर्पन्तीनां पिपीलिकानां भूविचरसंस्वारिसुप्तजन्तुविशेषाणामालापे भाषणे विषये कृतहासं किमेते अज्ञानजन्तवः समालपन्तीनि हसितवन्तं तव पितरं केकयं हसनकारणं हासहेतुं पृष्ट्वा । केनापि हेतुनायं हगतीति जिज्ञासयानुयुज्येत्यर्थः । तद्विचरणं हसनकारणकथनं पत्युर्भर्तुर्भरणकारणमित्येवैव ज्ञात्यापि । तद्वचनोद्देशेति भावः । भूयसो बहुलात् 'बहोर्लोपो भू च यहोः' इति भूरादेशो बहुलोपश्च । निर्वन्धात्प्रयासकरणादेतोः कुपितेन कुपेन राज्ञा केकयेनावज्ञाताया अवमानितायास्ते तव मातुर्विधां प्रकारम् । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । मानुकुर्वीथाः । मानुकुरप्येत्यर्थः । भर्तृप्रतिकूलाचरणेन मातृवद्विगहणीया मा भूरित्यर्थः । करोतेतिङि आयाह । इत्यब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥

१ 'विरम विरम' इति पाठः. २. 'ब्रह्मणो वरप्रसादात्' इति पाठः. ३. 'मरणहेतुः' इति पाठः. ४. 'मार्गं मा कुर्वीथाः' इति पाठः.

सुमन्त्रवचनं श्रुत्वा सा किमकार्पादित्यत आह—

ततः ।

कृतासमञ्जनिर्यासं सगरं केकयात्मजा ।

निर्दर्शनत्वे निर्दिश्य निरवध्नाञ्जितं पतिम् ॥ ३५ ॥

तत इति । केकयात्मजा कैकेयी । कृतो विहितोऽसमञ्जनान्नः पुत्रस्य निर्यासः परित्यागो येन तम् । असमञ्जाख्यपुत्रत्यागिनमित्यर्थः । सगरं राजानं निर्दर्शनत्वे दृष्टान्तत्वे निर्दिश्य । सगरवत्त्वमपि पुत्रं परित्यजेति निरूप्येत्यर्थः । निजं पतिं स्वभर्तारं निरवध्नाप्रित्तरं चकारेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कैकेयीवचनमसहमानः कथिदमाल्यवृद्धः प्रत्यवोचदित्याह—

तत्र ।

सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् ।

सरयूपातितानेकप्रजामरणकारणात् ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र कैकेयीनिबन्धवाक्यसमये सिद्धार्थकः सिद्धार्थकनामा महामात्यः सुमन्त्राद्वयोऽमाल्यप्रवरः । अमा सह भवतीत्यमाल्यः । शुभाशुभकार्येषु सदा सह वर्तत इत्यमाल्यः । 'अव्ययात्त्यप्' । सरयूपातितानां सरयून्दीनिक्षिप्तानामनेकप्रजानां बहुजनानां मरणमेव कारणं निमित्तं तस्मात् । तत्परित्यागं तस्यासमञ्जस्य त्यागः समञ्जसः सकलसद्गुणाभिरामस्य तु परित्यागः कथं समञ्जस इति भावः ॥

इत्थं बहुपालम्भेऽप्यवार्यनिश्चयामवबुध्य राजा राममेवमुवाचेत्याह—

अथ दशरथेन रामः सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्टः केवलं ख-  
नित्रपिटकौ वल्कलयुगलं च प्रार्थयत ।

अथेति । अधामाल्योक्तयनन्तरं दशरथेन रामः सपरिच्छदः सपरिवारः समेव गच्छ भ्रजेत्येवं निर्दिष्टो नियुक्तः सन् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद इति विग्रहः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'घादेरुपसर्गस्य' इति ह्रस्वः । खनित्रपिटकौ खनित्रमवदारणं खननसाधनम् । कुशलादिकमित्यर्थः । पिटकः कन्दमूलफलाद्याहरणयोग्यः कण्डोलः । तौ केवलं तावेव । 'खनित्रमवदारणे', 'कण्डोलपिटकौ' इति चामरः । केवलशब्दस्त्ववधारणार्थकः । तथा वल्कलयुगलं वल्कलवज्रयुगलं च । प्रार्थयतायाचत । त्यक्तसद्गुणस्य मम परिच्छदेन कार्यं किम्, अपि तु मुनिजनोचितं वल्कलखनित्रपिटकमात्रमेव दातव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

अत्रान्तरे श्रीरामविकासनदीक्षिता कैकेयी विलम्बासहिष्णुतया हृततरं वल्कलान्याजहारेत्याह—

सुखोचितानां सुव्यक्तदिव्यलावण्यसंपदाम् ।

त्रयाणामपि कैकेयी वल्कलादीन्युपाहरत् ॥ ३७ ॥

१. 'निदर्शनेन' इति पाठः. २. 'पति' इति पाठः. ३. 'पिटके' इति पाठः.  
४. 'वल्कलान्युपाहरत्' इति पाठः.

मुखोचितानामिति । कैकेयी मुखोचितानां मुखार्हाणां मुख्यं स्फुटं यथा-  
 तया दिवि भवं दिव्यं धेष्टम् । 'तत्र भवः' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । लावण्यं शरीर-  
 सौन्दर्यादि'संपलक्ष्मीश्च येषां ते तयोक्तास्तेषाम् । सकलगुणसंपन्नानामित्यर्थः । त्र-  
 याण्यं सीतारामलक्ष्मणानामपि । नैकस्यैव श्रीरामस्येत्थपिन्द्रार्थः । बल्कलानि  
 चीराण्युपाहरत् । परिधङ्गमिति प्रादादिति भावः ॥

अथ रघुकुलनाथो मध्यमाम्बानियोगा-

हुणवति परिधाने मङ्गलाहं निराशः ।

अधिकुचतटवल्गज्जानकीवाप्पसेका-

दपगतखरभावं बल्कलं पर्यधत् ॥ ३८ ॥

अथेति । अथ बल्कलाहरणानन्तरं रघुकुलनाथो रघुवंशधेष्टः श्रीरामः । मध्ये  
 भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । सा च सा अम्बा च तस्या मध्यमा-  
 म्बायाः कैकेय्या नियोगादाहावशात् । मङ्गलाहं राज्याभिषेककल्याणोचिते गुणवति  
 स्मर्दवादिगुणसंपन्ने तन्तुनिर्मिते वा परिधानेऽर्धोशुक्रे । 'अन्तरीयोपसंभ्यानपरि-  
 धानान्यर्धोशुक्रे' इत्यमरः । निराशो निःस्पृहः सन् । अधिकुचतटेऽधिकुचतटम् ।  
 विभङ्गयर्थेऽव्ययीभावः । तत्र बल्गन्तः लुवन्तो ये जानकीवाप्पाः सीतानेप्राप्त्युनि-  
 तैः सेकात् । कठिनैतरकुचतटपतनोत्पतनाद्वाप्पविन्दूनां तत्र संक्रमणादिति भावः ।  
 तेन जानक्या भर्तुरत्यन्तसान्निध्यं बल्कलधारणासहिष्णुत्वं च सूच्यते । 'वाप्पो ने-  
 त्राम्बुधूमयोः' इत्यभिधानात् । अपगतः खरभावः काकंश्यं यस्य तत्प्राप्तमार्दवम् ।  
 'संपारणानुकूलमित्यर्थः । बल्कलं पर्यधत् परिधृतवान् । अत्र केचित्—राज्ञः कैकेयी  
 तृतीयैव महिषी । मध्यमाशब्दप्रयोगस्तु मध्यमालन्दोवत्प्रसिद्धत्वात्तु मध्येभवत्वात्  
 अर्जुनस्य कुन्तीमुतमध्यमप्रयोगवदिति वदन्ति । तदेतदविचाररमणीयम् । बकव-  
 न्धप्रयासत्वात्किञ्चिज्जप्रासादिकप्रयोगाणामेव तादृक्समाधानत्वात् । किन्तु स्वर्गपा-  
 तालयोर्मध्येभवत्वाद्भूलोकस्य यथा मध्यमलोकप्रयोगः तथा कीसल्यामुमित्रयोर्मध्ये-  
 भवत्वान्मध्यमेयमिति युक्तमुत्पद्यामः । एतदभिप्रायेणैव सर्वहो भोजोऽपि मध्य-  
 माम्बानियोगादिति प्रयुक्तवानित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । मालिनीवृत्तम् ॥

तत्र चित्रीयन्तः सर्वे निर्विकारघदनलक्ष्मीकमिश्वाकुकुलाध्यक्षम-  
 ध्यक्षबन्तस्तेषामेव शोकशङ्कुकीलितमानसानामाननेषु पारम्पर्येणा-  
 स्फुरद्विकारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्काले श्रीरामबल्कलधारणसमये । सर्वे अशेषा ये जना-  
 क्षित्रीयन्त आश्चर्यं कुर्वन्तः । 'नमोवरिवधित्रङ्गः कयच्' इत्यनेन 'चित्रद् आश्चर्यं'  
 इत्यतः कयच् । निर्विकारा धीरोदात्तत्वादविकारा विकाररहिता प्रसन्ना लक्ष्मीसुखशोभा  
 यस्य तम् । शैपिकः कप्रत्ययः । इक्ष्वाकुकुलाध्यक्षमिश्वाकुलधेष्टं श्रीरामम् । अप्यक्षं  
 प्रत्यक्षं कुर्वन्तोऽध्यक्षयन्तः । पद्यन्त इत्यर्थः । अप्यक्षशब्दात्करोतेर्ष्यन्तात्तटः  
 शत्रादेशः । शोक एव शङ्कुस्तेन शोकशब्देन कीलितमानसानां विद्महृदयानां तेषामेव

जनानामाननेषु मुक्षेषु । 'मानसेषु' इति पाठे हृदयेषु । 'चित्तं तु चेतो हृदयं  
स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । पारम्पर्येणाविच्छेदेन । विकारो वैतर्क्यं वैकल्यं  
च अस्फुरत् । बल्कलवसानं श्रीरामं दृष्ट्वा सर्वे जना विवर्णवदना विर्कलमानसाश्च  
यभूवुरित्यर्थः । निर्विकारदर्शनेन विकारोत्पत्तिश्चित्रमिति भावः ॥

तदानीं सर्वसाधारण्याद्बसिष्ठस्योत्पन्नं विकारमन्यथा योजयति—

किंतु

सबल्कले दाशरथौ विपादादामीलिताक्षो यदभूद्बसिष्ठः ।

तदेव जातं करणं महर्षेः काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य ॥३९॥

किंत्विति । तदेवाह—सबल्कल इति । दाशरथौ श्रीरामे । 'अत इव' ।

सबल्कले । दृढमत्वविकारवासोधारिणि सतीत्यर्थः । विपादात्खेदाद्बसिष्ठ आमीलि-  
ताक्षो द्रष्टुमशक्ततयेपन्मीलितनयनः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्' । अभूदिति  
यत्तन्मीलिताक्षत्वमेव महर्षेः ऋषिध्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य । काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य  
श्रीरामतत्त्वदर्शनस्य । भावे क्तः । करणं साधनं जातम् । आमीलितनयनानामृषीणां  
तत्त्वावमर्शसंभवप्रसिद्धेः । महर्षेरमुष्यामीलितनयनत्वं तारकब्रह्मणः श्रीरामस्य  
तत्त्वावबोधकत्वेनोपकारकमभूदित्यर्थः । तत्त्वानुसंधानसमये संयमिनामर्षोन्मीलि-  
तनयनत्वं योगशास्त्रसिद्धम् । केवलनिमीलने निद्रा स्यात् केवलोन्मीलने विषयदर्श-  
नेनच चित्तविक्षेपः स्यादिति । अत्र विपादकृतमीलनस्य तत्त्वानुसंधानपरत्वेनोत्प्रेक्ष-  
णादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्ब्रह्म्या । वृत्तमुपजातिः ॥

अतएव न व्यथितोऽभूदित्याह—

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता विक्रियाऽपुरा ।

इति प्रत्यग्दृशां श्रेष्ठो वसिष्ठो नातिविव्यथे ॥ ४० ॥

अस्येति । अस्य श्रीरामस्य पीताम्बरत्यागे काब्रनाम्बरविसर्जने सति । पीता-  
म्बरं त्यक्त्वा बल्कलं दधाने सतीत्यर्थः । अपुरा अपूर्वा । पीताम्बरधारणसमयेऽनु-  
पलभ्यमानेत्यर्थः । पूर्वार्थवाचिनो निपातात्पुराशब्दात्प्रसमासः । विकारो विक्रिया  
जाता उत्पन्ना किम् । न जातैवेत्यर्थः । स्वतो निर्विक्रियाणामलंकारानलंकारयोर-  
किञ्चित्करत्वादिति भावः । इत्यालोच्येति शेषः । प्रत्यग्दृशामन्तर्मुखानाम् । ज्ञानि-  
नामित्यर्थः । श्रेष्ठः प्रशस्यः । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः । वसिष्ठो नातिविव्यथेऽ-  
त्यन्तव्यथां न प्राप । लौकिकानुष्ठया किञ्चिद्यथां प्रापैवेत्यतिशब्दार्थः । पीताम्बरं  
त्यक्त्वा बल्कलं धृतवतः श्रीरामस्य बाह्याभ्यन्तरविकारराहित्येन विशुद्धचित्तत्वभाव-  
मनुसंधाय न श्लोचेत्यर्थः । उक्तं च ज्ञानवासिष्ठे—'यो नित्यमध्वात्ममयो नित्य-  
मन्तर्मुखः सुखी । नित्यं चिदनुसंधानः स न शोकेन बाध्यते ॥' इति ॥

सोऽयं मैथिलीबल्कलधारणमरुणदहणसारधिकुलगुरुः ।

स इति । सोऽयमरुणसारधिकुलगुरुः । अरणोऽनूहः सारथिर्यस्यारुणसारथिः

सूर्यः । 'सूरसूतोऽरुणोऽनुरः' इत्यमरः । तस्य कुलं वंशस्तस्य गुरुराचार्यो वसिष्ठः ।  
मैथिलीबल्कलधारणमरुणन्यवारयत् । अस्याः मुकुमार्या राजकुमार्या नेदृश्वसन-  
धारणं योग्यमिति निवारितवानित्यर्थः । रुषेर्लटि 'रुधादिभ्यः श्रम्' इति श्रम् ।  
'श्रसौरुलोपः' इत्यकारलोपे संयोगान्तलोपः । 'अद्रकुप्वाङ्-' इत्यादिनाणत्वम् । अत्र  
लक्ष्मणबल्कलधारणाकथनेऽपि श्रीरामस्य तद्धारणकथनात्सीतायाश्च तन्निषेधात्सोऽपि  
घृतवानेवेत्यनुसंधेयम् ॥

तत्र प्रयाणाय प्रणिपतन्तीं स्तुपामाश्लिष्य प्रस्तुतपुत्रघात्सल्या कौ-  
सल्या बाष्पगद्गदमवदत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये प्रयाणाय वनवासयात्रार्थं प्रणिपतन्तीं नमस्कुवांणां  
स्तुपां श्रीरामबधूं सीताम् । 'समाः स्तुपाजनीवध्वः' इत्यमरः । आश्लिष्याश्लिष्य ।  
प्रस्तुतं समुत्पन्नं पुत्रे श्रीराम इव वात्सल्यं भेदो यस्याः सा तयोक्ता । स्तुपा-  
यामपि सुतनिर्विशेषं स्नेहवतीत्यर्थः । कौसल्या बाष्पगद्गदमविस्पष्टं वचनमवदद-  
वोज्ञत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

धर्मं निदाघकिरणस्य करैः कठोरैः

कान्तारमध्यपदवीषु नखंपचासु ।

त्वां वीक्ष्य संस्थुलपदां वनदेवताभि-

निन्दिष्यते नियतमेव निमेषहानिः ॥ ४१ ॥

धर्मं इति । धर्मं प्रीप्सतां निदाघकिरणस्योष्णांशोः कठोरैस्तीक्ष्णैः करैः किरणैः ।  
नखान्यचन्ति संतापयन्तीति नखंपचासु । 'मितनखे च' इति खचि मुनागमः ।  
कान्तारमध्यपदवीषु गहनान्तरालमार्गेषु संस्थुलपदां परिस्पलितपादविन्यासाम् ।  
पदवीनामल्यन्तसंतप्तत्वात्परिच्छिद्यसंचारमित्यर्थः । त्वां वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभिः ।  
वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरित्यर्थः । निमेषहानिः स्वकीयनिर्निमेषत्वं निन्दिष्यते  
गर्हिष्यत एव । निर्निमेषत्वाद्सामिरीदृष्टुमारीपरिच्छेदाविच्छिन्नदर्शनजनितसंतापो-  
ऽनुभूयते । सनिमेषत्वे तु नैवं स्याद्विच्छिन्नं ब्रह्मणा कीमेतत्कृतमित्युपालस्यत इ-  
त्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायाम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अर्थं मैथिलीनाथः सलक्ष्मणः सप्रदक्षिणं राजानं जननीजनं च  
प्रणम्य प्रतिपिद्धप्रतीहारचक्रो निश्चक्राम ।

अथेति । अथानन्तरं मैथिलीनाथः सीतापतिः । श्रीरामः मैथिलीग्रहणं तथा च  
सहितः सन्निति सूचनार्थम् । सलक्ष्मणो लक्ष्मणसहितः सन् । सप्रदक्षिणम् । प्रद-  
क्षिणप्रक्रमपूर्वकमित्यर्थः । राजानं दशरथम् । जनन्य एव जनसं च । कौसल्या-  
दिजननीश्रेयर्थः । प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिपिद्धप्रतीहारचक्रो निवारितद्वाःस्थनिवहः  
सन् । अनुसरतो द्वारपालकाश्चिधारयमित्यर्थः । निश्चक्राम निर्जगाम । अन्तःपुरा-  
दिति शेषः । 'द्वारि द्वांस्ये प्रतीहारः' इत्यमरः ॥

ततः किमित्यत आह—

रथोऽपि दशरथाज्ञापस्येण सुमन्त्रेण द्वारि समानीतः ।

\* रथ इति । दशरथाज्ञापस्येण । रामप्रयाणार्थं रथमानयेति दशरथनियुक्तेनेत्यर्थः । सुमन्त्रेण रथो द्वारि द्वारप्रदेशे समानीतः संप्रापितः । 'स्त्री द्वारं प्रतीद्वारः' इत्यमरः ॥

तदानीमौत्सुक्यात्प्रथमं सीतेव रथमारुरोहेत्याह—

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्वहस्य प्रागेव सीता रथमारुरोह ।

आनीलरथ्यं रथमारुरुक्षोरह्नां प्रभोरप्रसरी प्रमेव ॥ ४२ ॥

प्रारब्धेति । सीता प्रारब्धयात्रस्य प्रकान्तप्रयाणस्य । वनं प्रति जिगमिषोरित्यर्थः । रघूद्वहस्य रघुनन्दनस्याप्रसरी सती । इदं च वाक्यान्तरस्थमप्यन्वयसौकर्यार्थमत्रानुपञ्जनीयम् । अन्यथा 'अन्यारादितरते—' इत्यादिना पञ्चमी स्यात् । प्राक्प्रथममेव रथमारुरोहारुडवती । कथमिव । रथं बृहन्तीति रथ्याः 'तद्वहति रथयुग—' इति चत्प्रत्ययः । आनीला ईपञ्चीलाः । हरिद्वर्णा इत्यर्थः । रथ्या रथबोडारोऽक्षाप्यस्य तं रथमारुरुक्षोरारोदुमिच्छोः । रुहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अहां प्रभोरहर्षतिः सूर्यस्याप्रे सरतीत्यप्रसरी पुरःसरी । 'पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सतेः' इति ट्प्रत्ययः । दित्वान्डीप् । प्रभा दीप्तिरिवेति श्रौती पूर्णोपमा । तथा च सीतारामयोरखन्ताविनाभूतरूपं वस्तु व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

दाशरथी च रथमारुरुहतुः ।

दाशरथी इति । दाशरथी रामलक्ष्मणौ च तं रथमारुरुहतुरुडवन्ती ॥

यथा यथा राघवराजधानीं विहाय सीता विपिनोत्सुकामभूत् ।

तथा तथाजायत यानुकामा लङ्कां विना राक्षसराजलक्ष्मीः ॥४३॥

यथेति । सीता यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्तायां द्विर्भावः । राघवराजधानीमयोध्यां विहाय त्यक्त्वा विपिनोत्सुका यनवासोत्कथिताभूत् । तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्वबद्धिर्भावः । राक्षसराजलक्ष्मी रावणसाम्राज्यप्रीः । लङ्कां विना । विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना पाक्षिकद्वितीया । यानुं कामो यस्याः सा यानुकामा गन्तुमनाः । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । अजायत जाता । तद्गनयामूलः पार्श्वेत्पसरणस्येति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥ •

आपालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र-

मेपा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्याम् ।

इत्यादरादिय धरा बहुधा विधाय

धूलिच्छलान्निजतनुं तमनु मृतस्ये ॥ ४४ ॥

आपालेति । एषा पुरी अयोध्या । पालय वृद्धाय बालेवृद्धाद्यानभिव्याप्या

बालवृद्धम् । अभिविधावव्ययीभावः । रामभद्रं प्रयान्तं श्रीराममनुगच्छत्यनुसृत्यगच्छति तत्तत्समात्कारणादिह जगत्सहं निर्गुणाननुसरणाद्गुणहीना मा स्यां खलु न भवेयं किमिति काकुः । स्वामेवेत्यर्थः । मत्तया गौरवेण सङ्घर्षेण वा महदनुसरणस्य कर्तव्यत्वादिति भावः । इति मत्वेति शेषः । धरा भूः । आदरात्प्रेमवशाभ्रिजतनुं स्वकीयमूर्तिं धूलिच्छलाद्रजोव्याजाद्बहुधा विधाय बहुप्रकारं कृत्वा । तमनु श्रीरामस्य पथादित्यर्थः । 'पथात्सादृश्ययोरनु' इत्यमरः । 'अनुलक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । 'पुरतः' इति पाठे तस्य पुरस्तात्प्रतस्थे जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा वाच्या व्यञ्जकसद्भावात् । सा च धूलिच्छलादिति च्छलशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवोन्नीवितेति संकरः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

नृपमुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साकं  
दुहितरि विधिपाकात्काननाय व्रजन्त्याम् ।  
अकुशलमिति मत्वा नूनमहाय धात्री  
परिजनमुखवाप्यं पांसुभिः पर्यहरपार्ति ॥ ४५ ॥

मृपेति । नृपमुखविमुखेन राजभोगविरक्तेन स्वेन स्वकीयेन कान्तेन साकं प्राणनायेन श्रीरामेण सह । 'जीवितेशः प्राणनाथः कान्तो रमणवल्लभो' इति प्रतापमार्तण्डः । दुहितरि स्वपुत्रिकायां विधिपाकाद्वैवर्ष्यासात्काननाय वनाय । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्था । व्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् । धात्री चमुमती जननी च । 'धात्री जनन्यामलकीवमुमत्युपमावृषु' इति विश्वप्रकाशः । अकुशलममङ्गलमिति मत्वा परिजनमुखेषु मृत्युजनवदनेषु यो वाप्यो नेत्राम्बुहाय द्रावपांसुभिः परागैः पर्यहरपार्तिरहितवती । परिपूर्वाद्दरतेल्लेदि विधि वृद्धिः । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । मालिनीवृत्तम् ॥

रामानुसाररसेनिर्गतपौरवर्गा  
संस्थानमात्रगृहचत्वरराजमार्गा ।  
निर्मुक्तभोगभुजगत्वमिध क्षणेन  
लघ्वी वभूव रघुपुंगवराजधानी ॥ ४६ ॥

रामेति । रामस्यानुसरणे यो रसो रागस्तेन निर्गतः पौरवर्गः पुरजननिवहो यस्याः सः । 'गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । अतएव संस्थानमात्रा अवस्थित्येवावशिष्टाः । ननु तत्तदनुगुणसंभ्रमोज्ज्वलिभता इत्यर्थः । ते गृहाधत्वराप्यङ्गणानि राजमार्गाश्च यस्याः सा । 'अद्रव्यं चत्वरजिरे' इत्यमरः । रघुपुंगवानां राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इति प्रतापमार्तण्डः । निर्मुक्तो भोगः कायो यया सा तद्योक्ता या भुजगत्वङ्गिर्माकपट्टिका सेव क्षणेन लघ्वी निःसारा । शन्येति यवत् । वभूव 'भोगः सुखे कथादिगृतावहेष्य फणकाययोः' इत्यमरः । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥



‘अथ दशरथः सान्तःपुरजनः पुरान्निर्गम्य गत्यन्तराभावात्तमेव रामं सुचिरमालोकयन्नालोकपथमतिक्रान्ते सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने रघुनन्दने स्यन्दमाभवात्प्रवाहो मोहमुपगम्य भूम्यां पपात ।

अथेति । अथ श्रीरामनिर्गमनानन्तरं दशरथः सान्तःपुरजनः सावरोधिवधूकः सन् । पुरादयोध्यानगरान्निर्गम्य । गम्यत इति गतिर्गन्तव्यदेशः । अन्या गतिर्गन्तन्तरम् । ‘सुप्पुपा-’ इति समासः । तस्याभावादसंभवात् । ‘दशोपायगमे गतिः’ इति वैजयन्ती । तं राममेव सुचिरं बहुकालमालोकयन् । ततः सुमन्त्रेण सारथिनाक्रान्तोऽधिष्ठितः स्यन्दनो रथो यस्य तस्मिन् । ‘शताङ्गः स्यन्दनो रथः’ इत्यमरः । रघुनन्दने । आलोकपथं दर्शनमार्गम् । ‘आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ’ इत्यमरः । ‘ऋक्पूः-’ इत्यादिना समासान्तः । अतिक्रान्तेऽतीत्य गते सति । स्यन्दमानयात्प्रवाहो विगलदश्रुपूरः सन् । मोहं मूर्च्छामुपगम्य भूम्यां पपात ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ततः परिजनकृताश्वासाल्लब्धसंज्ञाय राज्ञे कौसल्यासदनमरोचत ।

तत इति । ततस्वदनन्तरं परिजनैः सेवकजनैः कृतो विहितो य आक्ष्णसो मूर्च्छापगमोचितोपचारस्वादेतोः लब्धसंज्ञाय पुनःप्राप्तचेतनाय राज्ञे दशरथाय । ‘दृच्यर्थानां प्रीयमाणः’ इति चतुर्थी । कौसल्यायाः सदनं गृहमरोचत निवासार्हतयेष्टमभूत् । तद्गृहं प्रविशेशेत्पर्यः । एतेन राज्ञः पूर्वं कैकेयीगृहमेव नियतनिवास इति सूच्यते ॥

ततः श्रीरामवृत्तान्तमाह—

अथ द्वांशरथिरहमहमिकया संमूर्च्छन्महाजनौघदुरधगाहतया मन्दायमानस्यन्दनवेगः सकलजनविवेककोकनदं मुकुलयन्मोहतमस्ता तमसातटमुपागमत् चरमगिरितटमपि सहस्रदीधितिः ।

अथेति । दशरथिः श्रीरामोऽपि । अन्योन्यं प्रति श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमहमिका । ‘अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः’ इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमभ्युयं निपातितम् । तस्य धीप्सारायां द्विरुक्तिः संज्ञायां कप्प्रत्ययः । तथा । अहंप्रभिकयेत्यर्थः । संमूर्च्छन्संमिलिन्यो महाजनौघो बहुजनसंघस्तेन दुरवगाहतया दुष्प्रवेशतया मन्दायमानो मन्दीभयनस्यन्दनवेगो यस्य गृ तयोक्तः सन् मोहस्तम इव मोह इव तमधेत्युपमितसमासः । तेन मोहान्धकारेण । सकलजनानामशेषजनादां विवेकः कोकनदं रक्तोत्पलमिव स इव च कोकनदम् । ‘रक्तोत्पलं कोकनदम्’ इत्यमरः । मुकुलयन्संकोचयन् । विशेषणनेतत्सूर्येऽपि योज्यम् । तमसा नाम नदी तस्यास्तटमुपागमत्प्राप । तथा सहस्रदीधितिः सूर्योऽपि चरमगिरितटमस्ताचलकूटम् । अगमदिति संयन्धः । अत्र प्रमुतापस्तुतयोर्दशरथिसहस्रदीधिलो-

१. ‘अवलोकयन्’ इति पाठः. २. ‘स्यन्दमान’ इति पाठः. ३. ‘अथ’ इति नास्ति कश्चिन्. ४. ‘दशरथिरथिः’ इति पाठः. ५. ‘शिरात्म्’ इति पाठः.

मुकुलयन्निति समानधर्मणोपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकम् । 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामान्ये तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥' इति लक्षणात् । तत्रोपमया संकीर्यते ॥

आधिःप्रलापमटवीं भजतो जनस्य

काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य ।

आस्तीर्णपर्णशयनान्यभचनगृहाणि

मूलस्थलानि तमसातटभूरुहाणाम् ॥ ४७ ॥'

आधिरिति । आधिःप्रलापमाविर्भवपरिदेवनं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अटवीं भजतः प्रविशतः । काकुत्स्थपादविरहस्य श्रीरामचरणारविन्दवियोगस्य च सहत इत्यसहिष्णु । पचाद्यच् । तन्मानसं यस्य तस्य । आस्तीर्णान्यास्तृतानि यानि पर्णानि तान्येव शयनानि शय्या येषां तानि तमसातटभूरुहाणां तमसानवीतीररुहतरूपां मूलस्थलानि मूलप्रदेशा गृहाणि मन्दिराण्यभवन् । तेषु विश्वामुरित्यर्थः । यद्यपि 'गृहाः पुंसि च भूष्येव' इत्यमरः । तथापि नपुंसकत्वे कविरेव प्रमाणम् । अत्र मूलस्थलेषु गृहत्वरूपणाद्रूपकालंकारः ॥

अथ निशीथे दाशरथिः सुमन्त्रेण संमन्त्र्य वञ्चितजनसंहतिरतिविनतानन्दनेन स्यन्दनेन वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकानामनदीत्रयपरिप्लुतामिक्ष्वाकवे मनुना दत्तां वसुमतीमतीत्य विविधवनगहनवीरुत्तृणपटलपिहितरथतुरगखुरमुद्रया पदव्या गङ्गातरङ्गसंगतमूलं गगनगङ्गालिङ्गितशृङ्गं शृङ्गवेरपुरालंकारमिन्दुदीपादपमुपागमत् ।

अथेति । अथानन्तरं दाशरथिः श्रीरामो निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । सुमन्त्रेण सह संमन्त्र्य निद्राणानिमान्पौरान्विलोक्य गमिष्यामीत्यालोच्य वञ्चितजनसंहतिः प्रतारितानुगतपौरवर्गः सन् । विनतानन्दनमतिकान्तोऽतिविनतानन्दनस्तेन । वैनतेयाधिकजवेनेत्यर्थः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । स्यन्दनेन रथेन करणेन । वेदश्रुतिश्च गोमती च निष्यन्दिका चेति नामानि यस्य तत्तथोक्तं यन्नदीत्रयं तेन परिप्लुताम् । वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकाऽभ्याभित्तिस्मिन्नर्धमिर्भूषितामित्यर्थः । 'संपुंसेभ्यः करोती भूषणे' इति मुदागमः । तथा इक्ष्वाकवे राज्ञे मनुना पित्रा वैवस्वतमनुना दत्तां वसुमतीं भूमिम् । कोसलदेशमित्यर्थः । अतीत्यातिक्रम्य । एतेनास्य राज्यलक्ष्म्यां तृणीकारः सूच्यते । विविधानि नानाप्रकाराणि वनानि संचारयोग्यानि गहनानि दुष्प्रवेशन्यरण्यानि तेषु वीरुर्धा लतानां तृणानां च पटलेन जालेन पिहिताच्छादिता । अनुपलभ्यमानेति यावत् । रथतुरगखुरमुद्रा रथाश्चखुरन्यासो यस्यां तथा पदव्या मार्गेण । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीयोपतिः । गङ्गाया भूतलवाहिन्या मन्दाकिन्यास्तरङ्गैस्सर्मभिः संगतं मूलं यस्य तम् । गङ्गातीररुहमित्यर्थः । एतेनाखन्तपवित्रता

स्वपःसामर्थ्यं यस्य तत्तादृशं मुनिवृन्दं यस्मिन्नास्मिन् । गङ्गातीरत्वेनाख्यन्तपुण्यक्षेत्र-  
त्वाभिरन्तरमहातपोनिष्ठनिवहाधिष्ठित इत्यर्थः । एतेन सहवासयोग्यसंपन्नतया निवा-  
साहता सूच्यते । अस्मिन्देसे जनपदे । मन्दाकिनीसंदर्शनेन हेतुना मन्दायमाना  
मन्दीभवन्ती जननीजनविरहदुर्दशा मातृवर्गविश्लेषजनितविपादो यस्य स तथोक्तः  
सन् । लोकजननीत्वाद्गङ्गाया इति भावः । एतेन मातृणामख्यन्तपवित्रता सूच्यते ।  
दशरथेन कथिता निर्दिष्टाश्वतुर्दशसंख्याकाः समा वत्सरान्समापयत्वतिवाहयतु ।  
इत्यनुनाथितवानिति पूर्वेण संबन्धः । संपूर्वादाप्रोतेर्विचि प्रार्थनायां लोट् । शेषे  
प्रथमः । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नित्यं प्रार्थनाभाजि सख्यौ प्रत्याचख्यौ रामभद्रः प्रियोक्त्या ।  
मातुर्वाक्याद्बल्कलेनावृतं मे गात्रं क्षात्रप्रक्रियां नार्हतीति ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति । सख्यौ मित्रे तस्मिन्गुह इत्यमनेन प्रकारेण प्रार्थनाभाजि प्रार्थनं  
कुर्वति सति रामभद्रः प्रियोक्त्या प्रियवचनेन । अन्यथा तस्य मनःक्लेशः स्यादिति  
भावः । प्रत्याचख्यौ प्रत्याख्यातवान् । तत्प्रार्थनां निराकृतवानित्यर्थः । किमिति ।  
मातुर्वाक्यात्कैकेयीनियोगवचनात् । अत्र मातृग्रहणं पितुर्निर्दोषत्वप्रकाशना-  
र्थम् । बल्कलेनावृतम् । मुनिवेषधारीत्यर्थः । मे मम गात्रं शरीरम् । क्षात्रप्रक्रियां  
क्षत्रियोचितप्रकारम् । राजवेषमित्यर्थः । गृहीतुमिति शेषः । नार्हति । योग्यं न  
भवतीत्यर्थः । 'गृहीतं न परित्यजेत्' इति न्यायाद्गृहीतपरित्यागस्यानुचितत्वादिति  
भावः । इति प्रत्याचख्याविति पूर्वेण संबन्धः । शालिनीवृत्तम् ॥

ततस्तु तदनुरोधेन रोधस्तरोरधस्तात्सुमन्त्रनियन्त्रितरथ्ये दाशर-  
थ्योरातिथ्यं समधुपर्कं कर्तुमिव मन्दमन्दमरुन्दिन्दुन्दस्यन्दमानम-  
करन्दविन्दुसंदोहचाहिनि चाहिनीतरङ्गमरुति वाति काननगमनाव-  
स्थां काकुत्स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्षमाभृति चरमे तिरोहितायाम-  
ह्यामधिदेवतायां संध्यां चरमां रामः समाप्य तस्यां तरुमूलभुवि ल-  
क्ष्मणकल्पितं पर्णतल्पमभजत् ।

तत इति । ततः प्रत्याख्यानानन्तरं तदनुरोधेन गुहानुवर्तनेन रोधस्तरोः ।  
गङ्गानदीतटवृहस्य कक्षचिद्रक्षस्येत्यर्थः । अपस्तादधः प्रदेशे सुमन्त्रे नियन्त्रितरथ्ये  
नियमितरथाश्वे सति दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः । मधुपर्को मधुगुडादिमधुरपदार्थ-  
मिश्रितं पूज्यानां देयद्रव्यं तेन सह समधुपर्कम् । आतिथ्यमतिथिसत्कारं कर्तुमिवेति  
फलोत्प्रेक्षा । अरविन्दशृन्दादञ्जपण्डात्सन्दमानं प्रसवन्तं मकरन्दविन्दुसंदोहं पुष्प-  
रसशीकरनिकुरम्भं वहतीति तथोक्ते वाहिनीतरङ्गमरुति गङ्गातरङ्गमाहते मन्दमन्दं  
मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयसङ्गादात्सुपोलुक् । एतेन  
शैलमान्द्यसौरभ्यसंपत्तिरुक्ता । वाति प्रसरति सति । वातेः शतृप्रत्ययः । 'वहति' इति  
पाठे वहति प्रवर्तमाने सति । तदा काकुत्स्थस्य धीरामस्य । अत्रैषवचनग्रहणं तस्यैव

प्राधान्यादिलवगन्तव्यम् । काननगमनावस्थामरुष्ययात्रादुदशां प्रेरितुं द्रष्टुमक्षनाया-  
मसहमानायामिवेतुप्रेक्षा । अहामविदेवतायाम् । अहःपती चरमे क्षमाश्लक्ष्णाचले ।  
'अस्तसु चरमक्षमाश्ल' इत्यमरः । तिरोहितायामन्तर्हितायां सत्याम् । सूर्येऽस्यं गते  
सर्तत्रार्थः । रामश्चरमां पश्चिमां संध्यामुपास्य । सायंसंध्यावन्दनं कृत्वैत्यर्थः । तस्यां  
पूर्वोक्तायां तरुमूलसुवां हृदीश्लाघःप्रदेशे लक्ष्मणेन कल्पितं रचितं पणतल्पं पणमय-  
ज्ञायाम् । 'तल्पं श्रम्यादृदारेषु' इत्यमरः । अमजत्प्रापत् । तत्र संविदेशेत्यर्थः ।  
अत्र सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दस्यापि भगवतः श्रीरामस्य संध्यावन्दनचरणं  
लोके संप्रदायप्रवर्तनार्थमिलवगन्तव्यम् । तदुक्तं भगवता गीतासु—'यद्यदाचरति  
श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' इति । अथवा 'अह-  
रहः संध्यामुपासांत' इत्यादिसकलशास्त्राभिज्ञस्य समस्तधर्माचरणतत्परस्य लीलाविप्र-  
हृधारिणः श्रीरामस्यायुरारोग्यादिसकलप्रेयःप्रदत्वात्संध्यावन्दनं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ।  
तथाच महामारते—'पितामहः पितृन्शुद्धा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह । सा प्रातः साय-  
मागल्य संध्यारूपेण वर्तते । एतां संध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घमुपासते । दीर्घायुषो  
मंविष्यन्ति नीरजः पाण्डुनन्दन ॥' इति

रामे विदेहसुतया तरुमूलसंघ्रा-

मन्तःपुरं विशति लक्ष्मणसौमिदहम् ।

निध्याय तं नियमितामितवाप्पवृष्टि-

निद्रां निरस्य निपसाद् निपाशनायः ॥ ५० ॥

राम इति । रामे विदेहसुतया वैदेह्या सहैत्यर्थः । अत्र सहायप्रयोगेऽपि  
तदयंगम्यतायाम् । 'वृद्धो यूना—' इति सूत्रादेव प्रयोगात्महायानामप्रयोगेऽपि 'मह-  
युक्तेऽप्रधाने' इति महायै तृतीया । लक्ष्मण एव सौमिदहः कञ्चुकी दौवारिको  
यस्य तत् । सौमित्रिकृतसंरक्षणमित्यर्थः । 'सौमिदहः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । तरुमूलं  
श्लाघःप्रदेश इति संज्ञा यस्य तम् । तद्रूपमित्यर्थः । अन्तःपुरं शुद्धान्तं विशति  
प्रविष्टवति सति । निपादनाथो शुद्धं तेषामूलं भूतलशायिनं श्रीरामं निध्याय दृष्ट्वा ।  
'निर्यणनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । नियमितान्तर्निहन्नामितवाप्प-  
शृष्टिरविच्छिन्नाश्रुसंपाती येन न तयोक्तः सन् । श्रीरामदुर्दशादर्शनेन कंचित्कालं  
कृनरोदन इत्यर्थः । निद्रां निरस्य तत्रैवा निपसाद् । लक्ष्मणसंलापतात्पर्येण जाप्र-  
देव तत्रौपविष्टवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

व्यतीतायां विभावरीमर्यम्णि मरीचिमालाहारिणि पूर्वोर्वाधर-  
मूर्ध्नि विरचितजटावन्धौ सह सीतया दाशरथी भागीरथीकच्छम-  
गच्छताम् ।

• व्यतीतायामिति । विभावरी रजन्याम् । 'विभावरीतमस्त्रिन्वी रजनी यामिनी  
तर्मा' इत्यमरः । व्यतीतायां प्रमातायां सत्याम् । पूर्वोर्वाधरमूर्ध्नुदयाचलशिखरे ।  
'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । अयंमणि सूर्ये मरीचिमालाहारिणि तेजःपुञ्जधारिणि ।  
अभ्युदिते रातीत्यर्थः । दाशरथी रामलक्ष्मणा । विरचितो विहितो जटानां बन्धो

सूच्यते । तथा गगनगङ्गायाकाशगङ्गायालिङ्गितमाश्लिष्टं शङ्खमप्रभागो यस्य तम् ।  
इलौत्रत्यातिशयोक्तिः । शङ्खचैरपुरस्य गुहनगरस्यालंकारभूतमाभरणभूतम् । शोभा-  
वहमित्यर्थः । इहृदीपादपं तापसतरुमुपागमत् । तन्मूलप्रदेशमशिशयदित्यर्थः ।  
'इहृदी तापसतरुः' इत्यमरः ॥

ततः ।

तत इति । ततस्त्वदनन्तरम् ॥

दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्दृश्यं शुभैः कर्मभिः

श्रुत्वा मातृवरद्वयादुपगतां वृत्तिं च वैखानसीम् ।

अत्युज्जृम्भितहर्षशोकजनितैर्वाप्यैर्निपादाधिपः

शीताशीतगुणान्वितैरविरलैः संपृक्तवक्रोऽभवत् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वेति । निपादा वनगोचरजालन्तरास्तेषामधिपो राजा शुहः । अनेकजन्मर-  
चितैः । जन्मान्तरसहस्राचरितैरित्यर्थः । शुभैः कर्मभिर्गतनियमोपवासादिसत्कृत्यै-  
र्हेतुभिर्दृश्यं साक्षात्करणीयम् । रामं दृष्ट्वा । तथा मातुः कैकेय्या वरद्वयात्पूर्वोक्ता-  
द्वरयुग्मादेतोरुपगतां प्राप्ताम् । वैखानसानां वानप्रस्थानां संवन्धिनीं वैखानसीम् ।  
'तस्येदम्' इत्यण् । 'दिष्टाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । वृत्तिं च । जटावल्कलधारणकन्द-  
मूलाद्यशनवनवासव्यापारं चेत्यर्थः । 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः' इति  
यादवः । श्रुत्वा । अत्युज्जृम्भिताभ्यामत्युत्कृष्टाभ्यां हर्षशोकाभ्यामानन्दविपादाभ्यां  
जनितैः । श्रीरामदर्शनाद्वर्षः । वनवासध्रवणाच्छोक इति विवेकः । अत एव शीता-  
शीतगुणाभ्यां शीतोष्णगुणाभ्यामन्वितैः समवेतैः । हर्षजत्वाच्छीतगुणान्वितत्वम्,  
शोकजत्वादशीतगुणान्वितत्वमिति विवेकः । अविरलैः सान्द्रैर्वाप्यैरधुभिः संपृक्त-  
वक्रः । परिक्लिप्तवदनोऽभवत् । श्रीरामदर्शनवनवासध्रवणजनितानन्दविपादाभ्यां  
शीताशीतगुणान्वितान्यश्रूण्यवर्तयदित्यर्थः । अतएव यथाक्रममन्वयात्कमापरनामा  
यथासंख्यालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

सोऽयं प्रियमुहृत्समासाद्यं शुहः कृताञ्जलिरञ्जसा रघुनाथमनुना-  
थितवान् ।

स इति । सोऽयं प्रियमुहृत्प्रियमिप्रम् । 'मुहृद्दुर्हृदौ मिप्रामिप्रयोः' इति निपातः ।  
शुहः समासाद्य समीपमागत्य कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः सन् । विनयलक्षणमेतत् ।  
अपसा यापाम्येन । न त्वापचारिकतयेत्यर्थः । 'तत्त्वे त्वद्वापसा द्वयम्' इत्यमरः ।  
रघुनाथं श्रीराममनुनाथितवान्याथितवान् । प्रार्थितवानित्यर्थः । 'नाथु यात्रायाम्'  
इति धातोः षष्ठतुप्रत्ययः ॥

तत्रप्रकारमेव विपरिप्यभादौ तावत्सविनयमाविष्करोति—

देव, पितृनिषोगप्रथणान्तःकरणमपि भवन्तं विंशोपयितुमंज्ञान-  
पदरीतिर्भारती मां मुच्यत्यति ।

१. 'तत्र' इति पाठः. २. 'प्रिय' इति नास्ति कश्चिद्. ३. 'विष्ठाविप्रम्' इति पाठः.  
४. 'भयान' इति पाठः.

देवेति । हे देव स्वामिन्, पितृनियोगप्रवर्णं पित्राशापरतन्त्रमन्तःकरणं यस्य तं तयोचमपि । अनिवार्यनिश्चयमपीत्यर्थः । भवन्तं प्रति विज्ञापयितुं वक्तव्यार्थं कथयितुमज्ञानामविवेकिनां जानपदानां जनपदवासिनां प्रकृतीनां रीतिः शैली यस्याः सा तयोक्ता । पामरसाधारणीत्यर्थः । भारती सरस्वती मां मुखरयति । मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी 'समुखकुञ्जेभ्यो रो वक्तव्यः' इति प्रलयः । 'दुमुञ्जे मुखरायद्मुखौ' इत्यमरः । ततः 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताद्भद्र । मुखरीकरोति । व्याहारयतीत्यर्थः । अतो विज्ञापयामीति भावः ॥

संप्रति यद्विज्ञापनीयं तदाह—

अस्त्येतदनिवार्यवीर्योद्भटमद्दुर्गवर्गयुक्तमनुपकमोग्यजातमन्थरं मन्थराहृदयतोदावहमस्दीयं राज्यम् ।

अस्तीति । अनिवार्यवीर्योद्भटा अनतिक्रमणीयपराक्रमोन्मिता भटा वीरा योधा यस्मिन्त तयोक्तो यो दुर्गवर्गो गिरिदुर्गादिगुप्तिस्थाननिबहस्तेन युक्तं संगतम् । दुर्गोत्पन्न दुःखेन गम्यतेऽत्रेति विग्रहः । 'मुदुरोरधिकरणे' च इति गमेः । इत्यंभूतस्यैव च राजामाश्रयणीयत्वादिति भावः । तथाह मनुः—'धनुर्दुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्हभेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेन्नृपः ॥' इति । तथानुपकमनपायि यद्गोग्यजातं ध्वज्यन्दनादिमोगार्हवस्तुविशेषसमृद्धिस्तेन मन्थरं निर्भरम् । परिपूर्णमित्यर्थः । एवंभूतस्यैवोपादेयत्वादिति भावः । तथा मन्थराया युष्मद्राज्याभिपेक्षविघातकारिण्याः कैकेयीदास्या हृदयतोदावहं मनोव्यथाकरम् । एतद्विघटने तस्या अनधिकारादिति भावः । अस्दीयमस्सत्संबन्धि । 'लदावीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धान्तः । एतद्राज्यम् । अयं देश इत्यर्थः । अस्ति वर्तते ॥

अस्तु प्रसूते किं तत्राह—

तदेतदनिदं प्रथमप्रवृत्तं परिगृह्य किंचिदनुगृह्य च परिजनयोग्यभाग्यभाजनममुं जनममुञ्चन्नेव तातादेशं देशेऽस्मिन्विस्मयनीयानुभावमुनिवृन्दं मन्दाकिनीसंदर्शनेन मन्दायमानजननीजनवियोगदुर्दशाञ्चतुर्दश दशरथकथिताः समाः समापयतु भवानिति ।

तदिति । हे राम, भवान् । इदं प्रथमं यस्य तदिदं प्रथमम् तत्र भवतीत्यनिदं प्रथमम् । अनूतनमित्यर्थः । प्रवृत्तं व्यापारो यस्य तत्तयोक्तम् । पूर्वं यदाकदाचिदपीदृग्भ्राजापरिपालितत्वादिति भावः । एतत्पूर्वीं कप्रकारमेतद्राज्यं परिगृह्य स्वीकृत्य । तथा अमुं जनम् । मामित्यर्थः । परिजनस्य मूलवर्गस्य योग्यमहं यद्भाग्यं भागधेयं तस्य भाजनं पात्रम् । किंचिदीपत् पूर्णानुग्रहस्यानर्हत्वादिति विनयोक्तिः । अनुगृह्य । मूल्यत्वेन नियुज्येत्यर्थः । तथा तातादेशम् । मुनिवृत्त्या वनमाश्रयेत्येवं रूपं पित्रनिर्भोगमित्यर्थः । स्वयममुद्यन्नपरित्यजन्नेव । विस्मयनीय आश्चर्यकरोऽनुभाव-

१. 'रप्रकरणे समुद्रकुञ्जेभ्य उपसर्गान्' इति कौ. २. 'मद्वर्गदुर्गयुक्तम्' इति पाठः. ३. 'तदिदमनिदम्' इति पाठः. ४. 'च' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'योग्यमजनम्' इति पाठः. ६. 'तातादेशेन' इति पाठः.

वटवृक्षक्षीरैर्प्रथनं याभ्यां तौ । सीतया सह भागीरथीकच्छं गङ्गातीरमगच्छतां प्रा-  
प्तवन्तौ । 'जलप्रायमनूपं स्यात्सुंति कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः ॥

तत्र रामः प्रहृष्टचेताः सीतामाचष्ट ।

तत्रेति । तत्र भागीरथीकच्छे रामः प्रहृष्टचेतास्तद्दर्शनेनात्यन्तसंतुष्टानूतःकरणः  
सन् । सीतामाचष्टावोचत् ॥

तदेवाह—

मेध्याश्वमार्गपरिमार्गणसंभवस्य

दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य ।

तातानुतर्पणपचेलिमभागधेयां

भागीरथीं भगवतीं शरणं भजामः ॥ ५१ ॥

मेध्येति । मेध्यः पवित्रः । यद्वा 'प्रजापतिरश्वमसृजत यो मेधयालभ्यते ।  
आशासाना मेघपतिभ्यां मेधम्' इत्यादि श्रुतौ दर्शनान्मेघशब्दो यागवचनः । यथा  
'त्वमेव पितृमेघः' इतिवत् । 'मेघः क्रतौ धियां मेघा' इति विश्वश्च । तथाच मेधे  
साधुः मेध्यः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । अथवा मेघार्हो मेध्यः । 'तदहम्' इति  
यत्प्रत्ययः । स चासावश्वश्च । अश्वमेधीयाश्च इत्यर्थः । तस्य मार्गपरिमार्गणे इर्मा-  
न्वेपणे संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमुनिक्रोधरूपमहामयस्य  
दिव्यौषधिमसाधारणौषधीभूताम् । तदुपशान्तिकरीमित्यर्थः । तथा तातानुतर्पणेना-  
स्मत्पूर्वपितृसंतर्पणेन पचेलिमं परिपक्वं भागधेयं भाग्यं यस्यास्ताम् । परोपकारचर-  
णोपयोगितयैव जन्मसाफल्यसंभवादिति भावः । पचेलिमेत्यत्र 'कर्मकर्तारि केलिम-  
र्वाच्यः' इति केलिमर्प्रत्ययः । भगवतीं पूज्यां भागीरथीं गङ्गां शरणं भजामः प्रामुमः ।  
यतोऽस्मत्कुलमहत्तरेण भागीरथेनेन्द्रपरिसुपिताश्वमेधीयाश्वान्वेपणसमये कपिलान-  
लदग्धानां पितृणां स्वर्लोकप्रापणायवतारिता कार्यसिद्धिं कृतवती, अतो भागीरथी-  
नाम्नेयं व्यवहियते । तस्मादस्माकमपि शरणागतानां कार्यसिद्धिं करिष्यतीति तद्भजनं  
युक्तमेवेति भावः । स्पष्टोऽत्र रूपकालंकारः । वसन्ततिलकाष्टम् ॥

तदनन्तरं रामः सान्त्ववचननिवारितसुमन्त्रः ससौमित्रिर्मङ्गलानि  
प्रार्थयमानया तया मैथिल्या सह गुहेनानीतां नावमारुरोह ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं भागीरथीभजनानन्तरं रामः सान्त्ववचनैः प्रियो-  
क्तिभिरेव निवारितः । त्वं पुनरयोध्यां प्रति याहीति निवर्तितः सुमन्त्रो येन स त-  
थोक्तः । अत्र सान्त्वग्रहणं तन्मनःखेदनिरासार्थमित्यवगन्तव्यम् । ससौमित्रिः सल-  
क्ष्मणः सन् । मङ्गलानि । 'पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः । निदेशं पालय-  
त्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥' इत्यादिध्रीरामायणोक्तकल्याणानीत्यर्थः । प्रार्थयमानया  
याचमानया । 'यात्रायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इत्यभिधानात् । तथा-  
नुद्यतया मैथिल्या सह जानक्या साकम् । गुहेनानीतां भृत्यद्वारा प्रपितामित्यर्थः ।  
नावं तरीमारुरोहाधिष्ठितवान् । 'त्रियां नौस्तरणित्तरिः' इत्यमरः ॥

स एष निपिध्य निपादाधिपतेरनुगमनमपि तूर्णमेव विंतीर्णसुर-  
संरित्पूरः संपूर्णसस्ये वत्साभिधाने जनपदे कृतपदचललक्ष्यवेधन-  
चतुरश्चतुरो मृगान्निहत्य कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निशामनैपीत् ॥

स इति । यो नावमारोह स एष रामो निपादाधिपतेर्गुहस्यापि । सुमन्वानुस-  
रणनिषेधसमुच्चयार्थकोऽयमपिशब्दः । अनुगमनमनुसरणं निपिध्य त्वया सम्यग्भक्तिः  
प्रदर्शिता, अतस्त्वमत्रैव वसेति निवार्य । तूर्णं क्षिप्रमेव । विलम्बेऽन्तरायः स्यादिति  
भयादिति भावः । विंतीर्णसुरसंरित्पूरो विलङ्घितगङ्गाप्रवाहः सन् । 'निस्तीर्ण' इति च  
पाठः । संपूर्णसस्ये । ब्रीह्यादिसकलसस्यसमृद्ध इत्यर्थः । वत्स इत्यभिधानमाख्या यस्य  
तस्मिन्नपदे देशे । 'नीवृज्जनपदो देशविषयो' इत्यमरः । कृतपदः । प्रविष्ट इत्यर्थः ।  
चललक्ष्यवेधनचतुरश्चतुरशरव्यसंप्रहारनिपुणः । अतएव चतुरश्चतुःसंख्याकान्मृ-  
गान्वराहादीन्निहत्य प्रहृत्य । क्षत्रधर्मत्वेनानिपिद्धत्वादिति भावः । कुत्रचित्कस्मिन्धि-  
द्वनस्पतिमूले वृक्षाधःप्रदेशे निशां रात्रिमनैपीधगमयत् । 'मत्स्याभिधानः' इति  
प्रामादिकः पाठः । उक्तं च श्रीरामायणे—'ततः समृद्धाञ्छुभसस्यशालिनः क्षणेन  
वत्सान्मुदितानुपागमत् । ती तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्यं पृपतं महार-  
श्म् ।' इत्यादि ॥

अन्येद्युर्वन्येन पथा प्रयातास्ते प्रयागे प्रतायमानहोमधूमप्राग्भारै  
भरद्वाजाश्रमं श्रयन्तश्चाभिवन्द्य तममन्दहर्षं महर्षिमेनेनादिष्टवर्मना  
चैकर्तनीपूरोपप्लवं प्लवेन चैणवेन निस्तीर्य शमधनजनसंविधानशमि-  
तशात्रवसकलसत्वर्चरित्रविचित्रं चित्रकूटाचलमभंजन् ।

अन्येद्युरिति । अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने । 'सद्यः—' इत्यादिना निपातितमव्ययम् ।  
'अथात्राह्वयथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥'  
इत्यमरः । ते सीतारामलक्ष्मणाः वने भवो वन्यस्तेन पथारण्यवर्त्मना प्रयाताः  
प्रस्थिताः सन्तः प्रयागे प्रयागाख्ये पुण्यक्षेत्रे प्रतायमानो व्याप्तवानः । तनोतेर्यं कि  
लटः शानचि मुमागमः । 'तनोतेर्यं कि' इत्यनुनातिकस्य वैकरिपकोऽकारः । होमधूम-  
प्राग्भारो होमधूमसमूहो यस्मिंस्तम् । हव्यगन्धिधूमानुमेयमित्यर्थः । प्राग्भारशब्दः  
समूहे कूटः । भरद्वाजाश्रमं भरद्वाजाख्यमहर्षेस्तपोवनं श्रयन्त आश्रयन्तः सन्तः ।  
अमन्दहर्षं निजागमनादमन्दो हर्ष आनन्दो यस्य तं महर्षिमृषिभ्रेष्ठं तं भरद्वाजम-  
भिवन्द्य नमस्कृत्य च । रामः स्वयं तारकव्रह्मणि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात् । 'यद्यदा-  
चरति भ्रेष्ठः' इत्यादिस्मरणात्क्षत्रिमर्यादां प्रवर्तितवानिति सूचितम् । अनेन मह-  
र्षिणादिष्टं यद्वर्त्म चित्रकूटमार्गस्तेन । विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्यं स्त्री वैकर्तनी यमुना  
नदी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणम्—' इत्यादिना ङीप् । तस्याः पूरः प्रवाह

१. 'वृज्जनीय' इति पाठः. २. 'चललक्ष्य' इति पाठः. ३. 'प्रभाते' इति पाठः.  
४. 'प्रतीयमान' इति पाठः. ५. 'भारद्वाजाश्रममाश्रयन्तः' इति पाठः. ६. 'महर्षिज-  
नेन' इति पाठः. ७. 'शात्रवसत्वचारित्रम्' इति पाठः. ८. 'चरित्रं विचित्रम्' इति  
पाठः. ९. 'चित्रकूटमचलम्' इति पाठः. १०. 'अभजन्त' इति पाठः.



एवोपप्लव आपत्तम् । मार्गनिरोधकत्वादिति भावः । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः । घेणवेन घेषुमयेन प्लवेनोडुपेन । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । निस्तीर्य तीर्त्वा । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वं स एव धनं येषां ते शमधना महर्षयस्त एव जनास्तेषां संनिधानेन सांनिध्येन शमितशात्रवाणि प्रशान्तवैराणि यानि सकलसत्त्वानि गोव्याघ्रादिसमस्तजन्तवस्तेषां चरित्रेणान्योन्यसाहचर्यरूपेण विचित्रमाश्चर्यकरम् । निर्वैरदेशत्वाभिवासाहर्मिल्यर्थः । चित्रकूटं नामाचलं पर्वतमभजन्प्रापुः ॥

अनुजरचितपर्णांगारहृद्यासु माद्य-  
त्परभृतगलचञ्चत्पञ्चमैरञ्जितासु ।  
जनकदुहितृयोगाज्जातसाकेतसौख्य-  
धिरमरमत रामश्चित्रकूटस्थलीपु ॥ ५२ ॥

अनुजेति । अनुजरचितपर्णांगारहृद्यासु सौमित्रिनिर्मितपर्णशालामनोहरासु । तथा माद्यत्परभृतानां मत्तकोकिलानां गलेषु कण्ठकुहरेषु चञ्चन्तः प्रसरन्तो ये पञ्चमाः स्वरविशेषास्तैः । 'पिकः कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । 'वनप्रियूः परभृतः कोकिलः पिकः' इत्यमरः । अधितासु मनोहरासु 'अश्वेः पूजायाम्' इति इडागमः । चित्रकूटस्य स्थलीप्यकृत्रिमभूमिषु । 'जानपद-' इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीष् । रामो जनकदुहितृयोगाज्जातकीसांगत्यादेतोः । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । जातसुत्पन्नं साकेतेऽयोध्यायां यत्सौख्यमानन्दस्तत्सदृशं सौख्यं यस्य स तथोक्तः सन्निति निदर्शनालंकारः । चिरं बहुकालमरमतसाकीडत । 'साकेतं स्यादयोध्यायां कोसलानन्दिनी तथा' इति यावत् ॥

अथ मां धनवासनैरस्यादपि नाम रामः समाह्वयेदिति प्रत्याशया परतन्त्रः सुमन्त्रः कानिचिदहानि गुहसकाशे नीत्वा निराशस्ततः प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोत्सवामयोध्यामासाद्य निर्दाशरथिरयं समागत इति शोकातिरेकातुरपीरजनजनितदीनाक्रन्दमन्दीभूतनेमिघोपाद्-  
वरुह रथाद्दशरथं प्रयाणोन्मुखप्राणं प्राणंसीत् ।

अथेति । अथ चित्रकूटभजनानन्तरं वनवासे क्लेशभूयिष्ठे वनसंचारे नैरस्या-  
द्रेपादपि नाम । अस्मत्सहवासात्पुरागाभावैऽपीत्यपिशब्दार्थः । नामेति संभावना-  
याम् । 'नाम प्राकाश्वसंभाव्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्वः । रामो मां समा-  
ह्वयेदाकारयेदित्येवंभूतया प्रत्याशया प्रत्याकाह्वया परतन्त्रः परार्थीनः । तादृगाशा-  
वद्दः सनित्यर्थः । सुमन्त्रो गुहसकाशे गुहनिकटे कानिचिदहानि । द्वित्राणि 'दिना-

१. 'कुलम्' इति पाठः. २. 'रञ्जितासु' इति पाठः. ३. 'नाम' इति नास्ति कश्चित्.  
४. 'प्रत्याशयो' इति पाठः. ५. 'निर्दाशरथिः सारथिरिति' इति पाठः. ६. 'शोका-  
तिरेकात्पौर' इति पाठः. ७. 'नेमी' इति पाठः.

नीत्यर्थः । तथाच रामायणम्—‘ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः’ इति । नीत्वा गमयित्वा ततस्त्वदनन्तरं निराशः । दृढप्रतिज्ञस्य कुतो नैरस्यं कुतः पुनराह्वानमित्याशारहितः सन् । प्रतिनिवृत्तः प्रत्यावृतः । निवृत्तोत्सवाम् । निब्रानन्दा-मित्यर्थः । अयोध्यामासाद्य प्राप्य । निर्दाशरथिर्दाशरथिरहितः पुनरयं समागत इति हेतोयः शोकातिरेको विपादातिशयस्त्वेनातुरैर्विह्वलैः पौरजनैर्जनित उत्पादितो यो दीनाक्रन्द आतंघोपस्तेन मन्दीभूतोऽन्तर्हितो नेमिघोपश्चक्रधाराध्वनिर्यस्य तस्मादित्याक्रन्दातिशयोक्तिः । ‘चक्रधारा प्रधिर्नेमिः’ इत्यमरः । रथादवस्थ । प्रयाणो-न्मुखा उत्कमणोद्युक्ताः प्राणा, यस्य तम् । पुत्रवियोगवेदनासहिष्णुत्वेनासन्नमरण-मित्यर्थः । दशरथं प्राणंसीत्प्रणतवान् । नमेर्लुङ् । ‘यमरमनमातां सक्च’ इति सगागमः । चकारादिङागमश्च । ‘इट ईटि’ इति चित्तो लुक् । ‘नेटि’ इति प्रतिपे-धादृज्यभावः । ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति णत्वम् ॥

एतद्दर्शनेन विसंज्ञो दशरथः कौसल्यासुमित्राभ्यां समाश्वसितः कथं प्रयातं रामेण कथं कथितं मैथिल्या किंवृत्तः सौमित्रिरिति मुहुर्मुहुश्चुकुण्ठितकण्ठः सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त ।

एतदिति । एतद्दर्शनेन सुमन्त्रस्य केवलस्यालोकनेनेत्यर्थः । विसंज्ञो विचे-तनः । मूर्च्छित इति यावत् । अथ कौसल्यासुमित्राभ्याम् । कैकेय्या अनभिमत-तया बहिर्भूतत्वादिति भावः । समाश्वसितः । यथा ससंज्ञः स्यात्तथोपललितः सधित्यर्थः । दशरथः । रामेण कथं केन प्रकारेण प्रयातं प्रस्थितम् । भावे क्तः । ननु दुःखेन प्रयातं किमित्यर्थः । तथा मैथिल्या कथं कया रीत्या कथितमुक्तम् । ननु निर्वेदेन कथितं किमित्यर्थः । तथा सौमित्रिः किंवृत्तः कथंभूतव्यापारः । अनुवर्तनतत्परो वा उत न वेत्यर्थः । इत्येवं मुहुर्मुहुः पुनःपुनः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । अश्रुकुण्ठितकण्ठो बाष्पगद्गदवचनः सन् । सुमन्त्रमन्वयुज्ञापृच्छत् । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छ च’ इत्यमरः ॥

सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत् ।

स इति । सुमन्त्रोऽपि राज्ञे दशरथाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देव, कथं ब्रवीमि । कठिनहृदयोऽहम् ।

देवेति । हे देव राजन्, कथं कुतो वा ब्रवीमि कथयामि । प्रत्युत्तरमिति शेषः । कुतः । यतोऽहं कठिनहृदयो निर्दयचित्तः । अरण्ये रामं विहाय पुनरागत-त्वात्तस्य तादृग्यात्राकथनव्यालोलरमनत्वाच्चेति भावः ॥

एवमात्मानं विनिन्द्य संप्रति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह—

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य

दूरे रथस्य च सुतौ तव वर्तमानौ ।

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदह्यौ

भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥ ५३ ॥

सेवेति । हे देव, तव सुती त्वत्पुत्री रामलक्ष्मणौ सेवारसेन भजनानुरागेणा-  
नुगता अनुसृता ये पौराः पुरवासिनो जनास्तेषां मनोरथस्यानुवर्तनरूपमभिलाषस्य ।  
तथा रथस्य स्यन्दनस्य च दूरे विप्रकर्षे वर्तमानौ । तमसातीरे निद्राणानां पौराणां  
निसृष्टत्वाच्च वनवासतत्पराणामस्माकं किमनेन रथेनेति परित्यक्तत्वाच्चेति भावः ।  
भागीरथीतटे यद्गनं तत्र विदेहदुहितुर्विदेहा नवसौविदह्यौ नूतनकामुक्तिनौ भूत्वा ।  
तत्परिरक्षणतत्परी संभूयेत्यर्थः । एतत्सौविदह्येदं प्रथमतवाज्जगत्त्वयोजितनार्थ-  
त्वान्नवत्वं द्रष्टव्यम् । पन्थानं गच्छत इति पथिका । पादचारिणाविति यावत् ।  
'पथः ष्कन्' इति ष्कन्प्रत्ययः । अभूताम् । अत्र पूर्वार्धे मनोरथरथयोः केवलप्रकृत-  
योर्द्वीकृतत्वतुल्यधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । उत्त-  
रार्धे तु दाशरथ्योर्नवसौविदाश्वत्थरूपणाद्रूपकालंकार इत्यनयोरन्योन्यनैरपेक्षात्सं-  
सृष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्याह—

किंच ।

देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभरं क्षीरैः स्वधेनूद्भवैः

सेक्तुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिपेकोत्सवे ।

सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुतावाप्पोदकोत्पादकै-

न्यं प्रोधक्षरितैर्जटां रचयितुं क्षीरैर्निपादाहृतैः ॥ ५४ ॥

किंचेति । तदेवाह—देवेति । हे देव, अरुन्धतीपतिर्वसिष्ठोऽभिपेकोत्सवे  
राज्याभिषेकमहोत्सवे तस्य त्वत्तनयस्य युष्मत्पुत्रस्य रामस्य कुन्तलभरं चिकुरनिङ्क-  
रुम्वम् । 'चिकुरः कुन्तलो घालः' इत्यमरः । स्वधेनूद्भवैः स्वस्य या धेनुः कामधेनु-  
स्तदुद्भवेत्सत्संभूतः । अत्यन्तशुभ्र्यरित्यर्थः । क्षीरैः सेक्तुमाद्रौकृतुम् । तदानीं गोक्षी-  
राभिषेकस्य शास्त्रविहितत्वादिति भावः । शक्तो नाभूत् । वैवर्ण्यापत्तिभयादिति भावः ।  
अलमिति 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यनेन तुमुन् । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारण-  
वाचकम्' इत्यमरः । स एष कुन्तलभरो मैथिलसुतायाः सीताया वाप्पोदकोत्पादकै-  
रथुजलोत्पत्तिहेतुभिर्निपादाहृतैर्गुहपरिजनानीतैर्न्यं प्रोधक्षरितैर्वटवृक्षोद्भवैः । 'न्यंप्रोधो  
यहुपाद्वटः' इत्यमरः । क्षीरैर्जटां रचयितुं सिक्त आद्रौकृतः । हन्तेति क्षेदे । अत्रा-  
रुन्धतीपतेः कामधेनुक्षीराभिषेकशक्तत्वेऽपि तदशक्तत्वोक्तेः संबन्धेऽसंबन्धरूपाति-  
शयोक्तिः । तथा च कुन्तलभरस्य तादृशमणीयकं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुष्वनिः ।  
शाब्दलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तस्या विदेहदुहितुः पदयोर्न्येषु

लाक्षां विनाप्यरणिमा सहसा यभूव ।

वन्ये पथि प्रियतमेन सह व्रजन्त्यां

वैवर्ण्यमाविरमवन्न कदापि वक्त्रे ॥ ५५ ॥

तस्या इति । वन्ये पथि कान्तारमार्गे प्रियतमेन भर्त्रा श्रीरामेण सह व्रजन्त्यां गच्छन्त्यास्तस्या विदेहदुहितुर्वेदिष्याः पदयोश्चरणयोर्नखेषु लाक्षां विनापि । अलङ्क-  
कद्रव्याभावेऽपीत्यर्थः । 'पृथग्विना-' इत्यादिना द्वितीया । अरुणिमा लौहित्यम् ।  
'वर्णहृदादिभ्यः प्यञ्च' इति चकारादिमनिच् । सहसा शीघ्रं यभूव प्रादुर्भूव ।  
पल्लवकोमलत्वाचरणनखेष्वारुण्यमरण्यसंचारेणाविरभूदित्यर्थः । वक्त्रे मुखे तु कदापि  
कदाचिदपि वैवर्ण्यं कान्तिहैन्यं नाविरभवन्न प्रादुरभूत् । पूर्ववदेव वक्त्रमशोभतेत्यर्थः ।  
प्रियतमसाहचर्यादिति भावः । तद्वचनं तु किमपि न श्रुतमिति वाक्यशेषः । अत्र  
लाक्षारूपकारणं विनाप्यरुणिमारूपकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालंकारः । तथा कान्ता-  
रसंचाररूपकारणसद्भावेऽपि वैवर्ण्यरूपकार्योत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरित्यनयोः परस्पर-  
नैरेपेक्ष्यात्संसृष्टिः स्पष्टा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सीतापतेः किंसलयैः परिकल्प्य तल्पं

संचार्य सत्त्वदमनाय निशासु दृष्टिम् ।

धन्वी तदङ्घ्रिभजनादिव पुण्यलभ्या-

दस्वप्न एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ ५६ ॥

सीतेति । धन्वी धनुर्धरः । व्रीह्यादित्वादिनिः । लक्ष्मणो वनवर्त्मनि कान्ता-  
रमार्गे निशासु रात्रिषु सीतापतेः सीतासमेतस्य श्रीरामस्यैत्यर्थः । किंसलयैः पल्ल-  
वैस्तल्पं शय्यां परिकल्प्य निर्माय । सुखशयनार्थमिति भावः । तथा सत्त्वदमनाय ।  
दुष्टजन्तून् दमयितुमित्यर्थः । 'वात्त्वमघ्नी तु जन्तुषु' इत्यमरः । दृष्टिं संचार्य दिक्षु प्रमार्य ।  
पुण्यलभ्यात्पुण्यैर्प्रतोपवासादिसुकृतविशेषैर्लभ्यात्प्राप्यात्तदङ्घ्रिभजनात्तस्य श्रीरामस्या-  
ङ्घ्रिभजनाचरणसेवाया इवेति हेतुप्रेक्षा । अस्वप्नो निर्निद्रः । जागरूक एवेति यावत् ।  
देवधेति गम्यते । एवकारः क्षणमात्रनिद्रासंबन्धमपि व्यवच्छिन्नति । अभूज्जातः ।  
ब्रह्मात्मनस्तत्रभवतः श्रीरामस्य पादसेवाया देवभूयप्रापकत्वादिति भावः । अस्वप्न  
इत्यत्र अभिधायाः प्रसृतकगोचरत्वादेव विषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । स चोत्प्रे-  
क्षानिर्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्धम् ॥

एवं सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिद्विखरज्जुपि निगमवपुषि  
ज्योतिषि हृदयलग्नशोकशल्यां कौसल्यां समाश्वस्य नरपतिरित्यम-  
कथयत् ।

एवमिति । एवमुक्तीत्या सुमन्त्रेण निवेदितं विज्ञापितं पुत्रयो रामलक्ष्मणयो-  
श्चरित्रं व्यापारो यस्य स तथोक्तः । सुमन्त्रमुखादाकर्णितपुत्रज्जुपावृत्तान्त इत्यर्थः ।  
नरपतिर्दशरथो निगमवपुषि प्रयत्नानी ज्योतिषि सूयं चरमगिरिशिखरज्जुप्यस्ताचल-  
कूटभाजि । अस्तंगते सतीत्यर्थः । हृदयलग्नं शोक एव शल्यं शत्रुर्न्यास्ताम् ।

दुरन्तशोकाक्रान्तान्तःकरणमित्यर्थः । कौसल्यां समाश्रास्य तत्कालोचितैर्वचनैरुपल-  
त्येत्यं वक्ष्यमाणरीत्याकथयदवोचत् ॥

तत्रप्रक्षारमेवाह—

पुरा खलु सरयूरोधसि विविधतरुनिवहपिहितदिवस्पतौ मृग-  
यास्पृहया कमपि समयमगमम् ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । विविधतरुनिवहेन नाना-  
विधवृक्षसंदोहेन पिहितदिवस्पतौ छारितसूर्ये । सूर्यतेजसोऽप्यनवकाशप्रद इति  
तरुणां सान्द्रत्वातिशयोक्तिः । सरयूरोधसि सरयूनदीतीरे मृगयास्पृहयाखेटकेच्छया  
कमपि समयम् । कस्मिंश्चित्काल इत्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः'  
इत्यमरः । 'कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अगममगच्छम् ॥

ततः किमत आह—

तत्र ।

तत्रेति । तत्र सरयूरोधसि ॥

तोयादानसदानपुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया

विद्धः कश्चन शब्दवेधनविदा पाथः सरय्वां हरन् ।

तत्पित्रोर्जरदन्धयोरनुमृतिं कर्तुं चिंतिं चिन्वतोः

शापो मध्यपतद्भवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥ ५७ ॥

तोयेति । तोयादानेनोदकग्रहणेन सनादं सर्वंहितं पुष्करं शुण्डाप्रं यस्य सु-  
तयोक्तो यो गजः स इति भ्रान्त्या भ्रमेण । 'पुष्करं करिहस्ताप्रे वायभाण्डमुखे जटे'  
इत्यमरः । शब्दवेधनविदा शब्दानुरारेण । लक्ष्यसंग्रहाद्वाभिज्ञेनेत्यर्थः । मया सरय्वां  
नद्यां पाथ उदकम् । 'कवन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः । हरन्पित्रर्थं कमण्डलुना सशब्दं  
संगृह्णन्कश्चन तपस्वी मुनिपुत्रः शरेण विद्धः संग्रहृतः । ततः किमत आह—  
तदिति । जरन्तां जराजीर्णौ तौ च तौ अन्धौ च तयोः 'जराजीर्णौ जरन्नपि'  
इत्यमरः । विशेषणयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण  
बहुलम्' इति समासः । अत एवानुमृतिं पुत्रमनुसृत्य स्वरणं कर्तुं चितिममिद्रीप्तकाष्ठ-  
संचयं चिन्वतोः श्रार्थयतोः । न चात्रात्मघातदोषः । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य  
जीर्यतः । भृग्वाम्रिजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इति स्वरणात् । तस्य तपस्विनः  
पित्रोर्मातापित्रोः 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । शापो मध्यपतत्पपात् । अर्जिताशनि-  
वदिति भावः । किमिति । भवांस्त्वमपि सुतप्रेम्णा पुत्रद्वेहेन प्रणश्येन्मियादिति ।  
'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः । शार्दूलविक्रीडितं धृत्तम् ॥

शरविद्धस्तपस्वी किं जात इत्यत आह—

अहं वैश्यस्य शूद्रायां जातस्तस्मान्न संभवेत् ।

ब्रह्महस्येति मामुक्त्या स्वर्गतो दुर्गतो मुनिः ॥ ५८ ॥

• अहमिति । अहं वैश्यस्य घण्टिजः शूद्रायां शूद्रजातीयाङ्गनायाम् । 'शूद्रा तन्मा-  
विरक्तना' इत्यमरः । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्युक्तवान् ङीप् । जातः करणः ।  
न तावद्वैश्योऽप्यस्मीत्यर्थः । 'वैश्यात्करणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः • 'शूद्रावि-  
शोऽस्तु करणः' इत्यमरश्च । तस्मात्कारणाद्ब्रह्महत्या न संभवेत् । कुतो ब्रह्महत्येति मायः ।  
इति मां प्रत्युक्त्वा दुर्गतः शरसंप्रहारदुरवस्थाक्रान्तो मुनिः स्वर्गतः स्वर्लोकं गतः ।  
'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरः । तथा च श्रीरामायणे—'ब्रह्म-  
हत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्माभूते मनसो व्यथा ॥  
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जानपदाधिप ॥' इति ॥

तदवश्यं वश्य एवास्मि मृत्योरिति स्मृतिपथगतराम एव विरराम ।

तदिति । तत्तस्मान्मुनिशापकारणादवश्यं निश्चितं मृत्योरन्तकस्य वश्यो वशं गत  
एवास्मि । नात्र संदेह इत्येवकारार्थः । इत्युक्तवन्ति शेषः । स्मृतिपथगतः स्मरणगो-  
चरो रामो यस्य स तथोक्तः सन्नेव । राममनुशोचन्नेवेत्यर्थः । विरराम निर्वचनोऽभूत् ।  
कण्ठगतप्राणोऽभूदित्यर्थः । 'ध्याद्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

मुनिशापकृतोत्पत्तिविपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया ।

ततोद्दशरथायाशु दिदेश दशमीं दशाम् ॥ ५९ ॥

मुनीति । ततो विरामानन्तरं मुनिशापेनोक्तरूपेण कृतोत्पत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता  
मुनिशापजनितेत्यर्थः । निष्प्रतिक्रिया प्रतिक्रियारहिता । उपायान्तरैरपरिहार्येत्यर्थः ।  
विपत्तिरापत् । दशरथाय । दशानां पूरणी दशमी । 'तस्य पूरणे ङद्' इति ङद् ।  
'नान्तादसंख्यादेर्मद्' इति ङटो मङागमः । 'टिङ्गान्-' इत्यादिना ङीप् । तां  
दशमीं दशमां मरणावस्थां दिदेश दत्तवती । अमोघमुनिशापानुसारेणैवार्थं ममारै-  
त्यर्थः । मन्मथावस्थास्वस्था दशमत्वादित्यं निर्देशः । तदुक्तम्—'दृढमनःसङ्गसंकल्पो  
जागरः कृचता रतिः । हीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति दशरूपके ॥

नाक्रान्तस्त्रिदिवः परैः सुमनसांक्रान्ता न वन्दीकृता

नाकीर्णं पुरुहूतशासनधरैः साकेतवाह्याङ्गणम् ।

नादिष्टाः सचिवाश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ

नाकं शोकचशादगाद्दशरथो नास्यां वहन्त्याहने ॥ ६० ॥

नेति । अत्र यद्यपीति पदं सर्वत्रानुसंभ्रष्यते । यद्यपि विचार्यमाणे परैः  
शत्रुभिस्त्रिदिवः स्वर्गो नाक्रान्तो नास्कन्दितः । तथा यद्यपि सुमनसां देवानाम् ।  
'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती । क्रान्ता न वन्दी-  
कृता नोपगृहीताः । शत्रुभिरिति शेषः । 'प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमरः । तथा  
यद्यपि पुरुहूतशासनधरैरिन्द्राशाकरैर्दुतैः साकेतवाह्याङ्गणमयोध्यापुरबहिर्धत्वरम् ।  
'स्यात्साकेतमयोध्यायाम्' इत्यमरः । नाकीर्णं न संकीर्णम् । इन्द्राज्ञया निजाह्वानार्थ-

१. 'नरपतिः क्षुनिमार्गगत' इति पाठः. २. पत्तदनन्तरम् 'किं बहुना' इति क्वचित्.

३. 'नाक्रान्तं त्रिदिवम्' इति पाठः.

भागतेर्देवदूतेर्न संकुलमित्यर्थः । तथा यद्यपि भूतलपरित्राणाय भूमण्डलसंरक्षणार्थं सचिवा मन्त्रिणो नादिष्टा नाह्मताः । राहो देशान्तरगमने भूमारस्य सचिर्वेषु निक्षिप्तत्वादिति शावः । तथापीति शेषः । असौ दशरथः शोकवशात्पुत्रविरहजनितशोकायत्तत्वाद्देतोः । 'वश आयत्ततायां च' इत्यमरः । वाहने रथ आस्थाममदरं न बहमगृह्णन्नेव । वाहनं विहार्यवेत्यर्थः । नाकं स्वर्गम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । अगात्प्राप । पूर्वं त्रिदिवस्य पराक्रमादिनिमित्तसंभवे तत्र गच्छति । इदानीं तु तादृक्कामिताभावेऽपि तत्रागादित्याश्चर्यमित्यर्थः । अतएव विभावनालंकारः । पुत्रशोकातुरया स्थूलशरीरं विहाय सूक्ष्मशरीरेण स्वर्लोकं जगामेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ दशरथप्रशंसामांसलैः कैकेयीनिन्दाकन्दलितै रामगुणकीर्तनंगुणितैरचरोधवधूजनपरिदेवनारवैर्मुखरितेषु दिङ्मुखेषु ।

अथेति । अथ राज्ञः स्वर्लोकगमनानन्तरं दशरथस्य प्रशंसया महाराजोऽयं सत्यसंघः स्वर्लोकं गत इत्याद्युपश्लोकेन मांसलैः प्रचुरैः । तद्भूयिष्ठैरित्यर्थः । सिध्मादित्वान्मत्पृथीयो लच्छप्रत्ययः । कैकेय्या निन्दया पापिष्ठयानया रामे प्रवाञ्जिते तद्विरहशोकातुरो राजा कालधर्मं गत इत्यादिगर्हणेन कन्दलितैः समुद्भूतै रामस्य गुणकीर्तनेन गुर्वाज्ञापरतन्त्रः सत्यधर्मपरायणोऽयं मुनिव्रतचारी वनं गत इत्यादिसद्गुणवर्णनेन गुणितैरावर्तितैरचरोधवधूजनपरिदेवनारवैरन्तःपुरस्त्रीजनविलापाक्रन्दैर्दिङ्मुखेषु हरिदन्तरालेषु । वदनेषु चेति गम्यते । मुखरितेषु वाचालितेषु । प्रतिध्वनितेषु सस्त्रित्यर्थः ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

अभूद्राजकम्लानसद्गुणं गगनाङ्गणम् ।

आलोक्येव तदा शान्तमशेषं च महीतलम् ॥ ६१ ॥

अभूदिति । तदा तस्मिन्समये । न विद्यते राजा चन्द्रो यस्य स तथोक्तः । कृष्णपक्षरात्रित्वाच्चन्द्ररहित इत्यर्थः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । अतएव म्लानस्तेजोहीनः सद्गुणो नक्षत्रमण्डलं यस्य तत्तथोक्तं गगनाङ्गणं नभःस्थलमालोक्य दृष्ट्वेत्युत्प्रेक्षा । अशेषं कृत्स्नं महीतलं भूमण्डलं च । अराजको दशरथरहितः । अतएव म्लानः सद्गुणः साधुजननिवहो यस्य तत्तथोक्तं सच्छान्तं त्तिमितमभूत् । 'वा बान्त—' इत्यादिना निपातः । चन्द्ररहित्येन गगनं यथा तेजोहीननक्षत्रकं भवति, तथा दशरथमहाराजराहित्येन भूतलमपि खिन्नसाधुजनमभूदित्यर्थः । 'राजा प्रभौ वृषे चन्द्रे क्षत्रे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः । 'सन्सत्ये विदुषि श्रेष्ठे साधौ भवति च' त्रिषु । सत्कीबमृक्षे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषयोः सपेक्षत्वात्संकरः ॥

ततः प्रभाते वसिष्ठवचसा संचिघास्तैलद्रोण्यां निक्षिप्य क्षितिपः  
तेस्तनुं क्षिप्रमेव भरतमकथितदशरथकथां एव आनयतेति दूतान्के-  
कयेषु प्रंपयामासुः ।

तत इति । ततः परिदेवनानन्तरं प्रभाते प्रातःकाले सचिवा मन्त्रिणः । 'मघ्नी  
धीतचिवोऽमाल्यः' इत्यमरः । वसिष्ठस्य वचसा भरतागमनपर्यन्तमेतच्छरीरं रक्ष-  
न्त्विति नियोगवचनेन क्षितिपतेः परेतस्य दशरथस्य तनुं कलेवरं तैलद्रोण्यां तैलपू-  
रितकाष्ठाम्बुवाहिन्यां निक्षिप्य । उच्छ्रानत्वादिना वैरूप्याभावाथमिति भावः । 'द्रोणी  
काष्ठाम्बुवाहिनी' इत्यमरः । अकथितदशरथकथा अनिवेदितदशरथवृत्तान्ताः सन्त  
एव । अन्यथा कार्यविघातापत्तेरिति भावः । भरतं क्षिप्रमविलम्बितमेवानयत प्रा-  
पयतेति । आदिश्येति शेषः । दूतान्संदेशहारिणः केकयेषु देशेषु प्रंपयामासुः प्रहि-  
तवन्तः । 'स्वात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः ॥

तेऽपि जितपवनजघनघाँजिसंकोचितपथास्तुरगपतिपुरे दुःस्वप्न-  
दूयमानमानसं भरतमभिवन्द्य गुरुनियोगं व्यजिज्ञपन् ।

तेऽपीति । तेऽपि दूताश्च जितपवनाः पवनाधिकवेगा जवना जवशीलाश्च ।  
'जुचङ्गम्य-' इत्यादिना युच् । ये वाजिनोऽश्वास्तैः संकोचितः संकोचं प्रापितु इव  
पन्था येषां ते तथोक्ताः सन्तः । तादृगश्ववेगवशात्संकुचिततया प्रतीयमानभागदैर्भ्यां  
इत्यर्थः । तुरगपतेरक्षपतेः केकयस्य पुरे पट्टणे दुःस्वप्नेन स्वपितुर्दुर्वस्थाशंसिस्वप्नेन  
दूयमानं परितप्यमानं मानसं यस्य तं तादृशं भरतमभिवन्द्य नमस्कृत्य गुरोर्वेत्ति-  
ष्ठस्य नियोगं शीघ्रमागन्तव्यमित्येवंरूपामाज्ञां व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासुः ॥

सोऽयं मातामहेन युधाजिता चानुज्ञातः कतिपर्यैरेव दिनैरनि-  
मित्तसंपातेन सातङ्कः साकेतमाससाद् ।

सोऽयमिति । सोऽयं भरतो मातामहेन मातुः पित्रा केकयेन युधाजिता  
मातुलेन चानुज्ञातः कतिपर्यैरेव दिनैः कैश्चिद्देवाहोभिः । मातुल्लग्नहनिर्गमनदिनमा-  
रभ्याष्टमे दिन-इत्यर्थः । तथा रामायणे—'अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवे-  
श्मनः' इति केकेयीं प्रति भरतवचनम् । अनिमित्तसंपातेन दुर्निमित्तपरम्परया सा-  
तङ्कः सभयसंभ्रमः सन्साकेतमयोध्यामाससाद् प्राप ॥

अतिचकितमतिः पुरैव पश्यन्पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।

न्यविशत भरतः परीतदूतः पितृर्भवन् पितृकाननादनूनम् ॥ ६२ ॥

अतीति । परीतदूतः परिवेष्टितदूतो भरतः । पुराभावमनतिक्रम्य यथापुरं

१. 'सचिवाः' इति नास्ति कश्चित्. २. 'निक्षिप्य क्षिप्रमेव' इति पाठः. ३. 'कथमेव'  
इति पाठः. ४. 'यवनद्वय' इति पाठः. ५. 'दुःस्वप्नदूयमान' इति पाठः. ६. 'निदेशम्'  
इति पाठः. ७. 'अतिनिमित्तभूतसातङ्कः' इति पाठः. ८. 'पितृभवने पितृकाननादनूने'  
इति पाठः.



ग्रथापूर्वम् । यथार्थेऽव्ययीभावः । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । तन्न भवतीत्यथापुरम् । ततश्चरशब्देन 'मुमुषा—' इति समासः । अयथापुरधारः प्रचारः परिपाटी यस्य स तथोक्तः । पौराणां चार आचारः प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्स्तथोक्तम् । श्रीरामवनवासराजविपत्तिभ्यां विपण्णजभ-संकुलमित्यर्थः । पुरमयोध्यां पुरा निकट एव पश्यन्नवलोकयन् । 'स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा' इत्यमरः । अत एवातिचकितमतिरत्यन्तभयसंभ्रान्तान्तःकरणः सन् । पितृकाननाच्छुशानादनूनमन्यूनं भूताक्रोशभूयिष्ठत्वात्तत्कल्पम् । पितुर्दशरथस्य भवनं गृहं न्यविशत प्रविष्टवान् । 'श्मशानं स्यात्पितृवनम्' इत्यमरः । पुष्पिताप्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् ॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातुः सदनगतः प्रणिपत्य तामपृच्छत् ।  
'क नु मम गतवान्पितेति सैषा परुपतरं भरताय वाचमूचे ॥ ६३ ॥

स इति । स भरतस्त्वन्न भवने पितरं दशरथमनवेक्ष्यदृष्ट्वा मातुः कैकेय्याः सदनगतो गृहं प्रविष्टः सन् तां मातरं प्रणिपत्य गुरुजनादरतत्परत्वात्प्रमस्कृत्य मम पिता दशरथः क नु कुत्र गतवानित्यपृच्छत्प्रष्टवान् । अथ सैषा कैकेयी भरताम् । भरतः प्रतीत्यर्थः । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । परुपतरमत्यन्तकर्णकठोरं यथा तथा वाचमूष उक्तवती । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वनचर इव साकं मैथिलीलक्ष्मणाभ्यां  
पितृविधिमभिरोद्धुं प्रस्थितो रामभद्रः ।  
तदनु तव पिताभूत्कालधर्मानुयात-  
स्त्वमनुभव यथेच्छं निःसपत्नां धरित्रीम् ॥ ६४ ॥

वनचर इति । रामभद्रो मैथिलीलक्ष्मणाभ्यां साकं पितृविधिं पितृनियोगमभिरोद्धुमनुवर्तितुं वनचरो मुनिरिव प्रस्थितो गतः । मुनिवेषधारी सन् त्वं गच्छेति पित्राज्ञप्तः सन् अरण्यं गत इत्यर्थः । तदनु तदनन्तरमसौ तव पिता दशरथः कालधर्मं मरणमनुयातोऽनुगतः । मृत इत्यर्थः । 'स्यात्पथ्यता कालधर्मः' इत्यादि मृतिपर्यायेष्वमरः । अतस्त्वं निःसपत्नां निष्कण्टकां धरित्रीं यथेच्छं स्वच्छन्दमनुभव । परिपालयेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५

मयूरीव महानागं कैकेयी केकयात्मजा ।  
भारत्या भरतं चक्रे परिश्रुभितमानसम् ॥ ६५ ॥

मयूरीति । केकयात्मजा कैकेयी भारत्या उक्तरूपया वाचा भरतम् । मयूरी चर्हिणी । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । केकया स्ववाण्या । 'केकावाणी मयूरस्य' इत्यमरः । महानागं महाभुजङ्गमिव परिश्रुभितमानसं, क्षुब्धहृदयं चक्रे ।

‘मयूरो बर्हिणो बर्हा नीलकण्ठो भुजङ्गमुह’ इत्यभिधानात् । मयूरांस्तद्विरोधित्वा-  
दिति भावः । पूर्णोपमालंकारः ॥

तदनु भरतधिरतरं विलप्य विलुप्यमानविवेकः कैकेयीमवश्ययत् ।

\*तदन्विति । तदनु कैकेयीवचनानन्तरं भरतधिरतरं बहुकालं विलप्य । पितृ-  
भ्रातृदेशेन परिदेवनं कृत्येत्यर्थः । विलुप्यमानो लोपं प्राप्नुवन्विवेको यस्य स त-  
थोक्तः । पितृमरणभ्रातृप्रजनध्वणलुत्तबुद्धिस्फुरणतया कर्तव्याकर्तव्यविचारविधुर  
इत्यर्थः । कैकेयीमकथयदवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

परिणतिपरुपाणां पाप्मनां संनिपाता-

न्न हि भवसि चतुर्णां सा त्वमस्माकमम्या ।

तदिह तनयवलयः संलपिष्यन्ति कामं

श्रुतिपुटरचितातेस्त्वां सवित्रीमकीर्तेः ॥ ६६ ॥

परिणतीति । हे कैकेयि, परिणतिपरुपाणां पर्यन्तदुर्दशासुसंधायकानां पाप्म-  
नामेवंविधपापानाम् । ‘अस्त्री पद्मं पुमान्पाप्मा’ इत्यं परः । संनिपातात्सद्वातादेतोः ।  
सात्प्रयाभूता त्वं चतुर्णां श्रीरामादीनामस्माकं अम्या माता न भवसि हि न जायसे  
रत्नम् । ईदृक् पापिष्ठा त्वमस्माकमम्या भवितुं नाहंसीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् ।  
इहास्मिन्नोके तनयवलयः पुत्रवलयः स्त्रियः । तथाभूतानामेव परिज्ञानसंभवादिति  
भावः । त्वां श्रुतिपुटयोः श्रोत्रगोलकयो रचिता विहितार्तिः पीडा यया सा तथोक्ता  
तस्याः । श्रोतृणामत्यन्तखेदकारिण्या इत्यर्थः । अकीर्तेर्दुष्कीर्तेः सवित्रीमम्यां काम-  
मत्यन्तं संलपिष्यन्ति । पापाचारेयं किमेतदकृत्यमकरोत् । यतो दुर्निवारापकीर्ति-  
मूलमभूदित्यन्योन्यसंभाषणं करिष्यन्तीत्यर्थः । ‘संलापो भाषणं मियः’ इत्यमरः ।  
‘संभाषितस्य चाकीर्तिमरणादतिरिच्यते’ इति भगवद्वचनादिति भावः । अत्र कैकेय्या  
निजमातृत्वमपहुल्याकीर्तिमातृत्वस्यारोपादपहवभेदः । एतदादिश्लोकचतुष्टयं मालि-  
नीवृत्तम् ॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं तन्मुखात्कैकेयीवदनादाकृष्टापसारिता दृष्टिर्यस्य  
स तथोक्तः । ईदृगपकारकारिण्या मुखं किमवलोकनीयमिति जुगुप्सया तदपनीत-  
चक्षुः मष्टित्यर्थः । अनुजं शत्रुघ्नं प्रतीदं वचनमवादीदवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

अचिरलमिनघंशं दग्धुमाश्रित्य तापं

जनमनसि किरन्त्यां हन्त सत्यां भवत्याम् ।

अनुसचनमपापैर्देवता पूज्यमाना

घटति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम् ॥ ६७ ॥

‘अविरलमिति । भातीति भवत्यां पूज्यायाम् । ‘भातेर्बवतुः’ इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । ‘उगितथ’ इति डीप् । सत्यां साध्याम् । अस्यां कैकेय्यामिति सोऽणु-  
 ण्तनोक्तिः, ‘सती साध्वी पतिव्रता’ इत्यमरः । अविरलम् । सान्द्रवृद्धमिति यावत् ।  
 ‘अविकलम्’ इति पाठे वैकल्यरहितम् । अक्षतमित्यर्थः । इनवंशं सूर्यवंशं वेणुनं  
 च गम्यते । दग्धुं नाशयितुं भस्मीकर्तुं च । आधिल्याधिष्ठाय । जनानां मनसि  
 हृदये तापं संतापमौर्ष्यं च किरन्त्यां विक्षिपन्त्याम् । प्रवर्तयन्त्यां सत्यामित्यर्थः ।  
 वंशयिनाशकारिण्यास्तस्याः सञ्जनमानः संतापहेतुत्वादिति भावः । सपनेष्वनुरायनम् ।  
 प्रातरादिसवनत्रयेऽपीत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अपापैः मुकृतिभिर्यजमानैः  
 पूज्यमाना देवता । पावक इत्यर्थः । इदानीमस्मिन्नयस्तर आश्रयं काष्ठगुल्मादिकम-  
 भ्रातीत्याश्रयाशः स इत्यभिधानं नामधेयं कथं वहति प्राप्नोति । न योऽव्यमित्यर्थः ।  
 सति प्रतिपक्षे स्वप्रतिष्ठाया अनिर्वाहत्वादिति भावः । ‘आश्रयाशो वृहद्भानुः कृशानुः  
 पावकोऽनलः’ इत्यमरः । इन्त अप्रच्युतास्मद्द्वंशस्येयं प्रच्युति संपादितवतीति ऐद  
 इत्यर्थः । अत्रोपमेयस्याधिक्यकथनोपेक्षयोपमानस्य पावकस्याश्रयाशान्भिधानवहना-  
 क्षेपात्प्रतीपालंकारः । ‘यत्रोपमानस्याक्षेपः कमर्थक्येन कर्म्यते । यत्रोपमेयभावोऽत्र  
 प्रतीपः श्लादलंकृतिः ॥’ इति लक्षणात् ॥

‘पुत्रपीडनमतिदुःसहदुःखकारणमिति दर्शयितुमितिहासमाह—

अविरत्तच्छेषितान्तं घत्समालोक्य धेनो-

रपि सैमजशतानां मातुरस्त्रं यभूय ।

तदिह तनयशोकं संतरेदेकपुत्रा

कथय कथमिदानीं कोसलेन्द्रस्य पुत्री ॥ ६८ ॥

अविरत्तेति । अविरताविच्छिन्ना । मध्याह्नपर्यन्तमिति यावत् । तथा कृप्या  
 कपणेन तान्तं ग्लानं रिप्तं यत्सं तनयां । मलीवदां विल्यर्थः । जातावेक्यचनम् ।  
 स्ववंश्यत्वाद्ग्लानत्वेन निर्देशः । ‘वत्सो ना कुटजे यपे तर्णके तनयादिके’ इति वैज-  
 यन्ती । आलोक्य दृष्ट्वा । समं तुल्यं जायन्त इति समजाः पुत्रारतेषां शतानां  
 मातुः । अनेकपुत्रजनन्या अपीत्यर्थः । धेनोः कामधेनोः गगनस्याया इति शेषः ।  
 अस्मथु यभूय । तनयत्रेः राजनितशोकपशाहृदितवतीत्यर्थः । ‘शेदं च्वास्मथु च’  
 इत्यमरः । ततस्तस्मात्कारणादेकः धीरामः पुत्रो यस्याः सा तयोर्कपुत्रा कोसले-  
 न्द्रस्य पुत्री कौगत्या । इहास्त्योक् इदानीं तनयशोकं पुत्रविरहजनितशोकम् ।  
 अतिदुस्तरमिति भावः । कथं केनोपायेन संतरेतरितुं शक्यात् । न केनापि संतरेदे-  
 वेत्यर्थः । कथय मूहीति विपादाभिनयचनम् । बहुपुत्रसंपन्नापि शत्रोकनिवादिन्यपि  
 कामधेनुरपि साक्षाद्नात्मजस्यापि यत्सस्य द्वेषमसहमाना शोचितवती । एवंभूता  
 कौगत्या शोचिष्यतीति तिस्रु पक्षम्यमित्यर्थः । तथा धीरामायणम्—‘यस्याः पुत्रग-  
 द्दलानि गाति शोचति कामधुक् । तिः पुत्र्यां विना रामं कौगत्या यशेदिष्यति ॥  
 एषुपुत्रा च साध्वी च विवन्धेयं त्वया श्रुता ॥’ इति । अत्र कामधेन्यपेक्षयागारायाः

कीसल्यायाः' शोकसंतारणाद्यक्तत्वस्य कैमुलन्यायेन कथितत्वादयोपतिरलंकारः ।  
'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथापतेत् । कैमुलन्यायतः सा स्यादर्थापतिरलं-  
क्रिया ॥' इति लक्षणात् ॥

अपियदियममन्त्रे कालयोगान्त्रेन्द्रे

वरयुगरसनाभ्यां प्राणवायुं तदीयम् ।

अपनगरममुप्या वर्तनं युक्तरूपं

पितृवनवसुमत्यां कापि बल्मीकवत्याम् ॥ ६९ ॥

अपियदिति । इयं कैकेयी भुजगी च प्रतीयते । नरेन्द्रे राज्ञि दशरथे विप-  
वैद्ये च । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विपवैद्ये च कथ्यते' इति विश्वः । कालयोगात्काल-  
वशात् । न विद्यते मन्त्र उपायचिन्तनं भुजगसम्मनमन्त्रश्च यस्य तन्मिन्त्रमन्त्रे ।  
पूर्वं मन्त्रसंपन्नत्वेऽपि कालवशात्तद्विहीने सतीत्यर्थः । वरयुगमेव रसने ताभ्यां तदीयं  
नरेन्द्रसंवन्धनम् । 'लदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाञ्छः' इति छप्रत्ययः ।  
प्राणवायुमपि बत्पीतवती । वरयुगापदेशेन नरेन्द्रं निहतवतीत्यर्थः । 'पाप्राध्मा-'  
इत्यादिना पिवादेशः । अतोऽमुप्याः कैकेय्याः । नगरादपमुप्यापनगरम् । अयोध्या-  
नगरं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिचहिरश्चवः पञ्चम्या' इत्यन्वयीभावसमासः । 'अव्य-  
यीभावश्च' इति वृत्तसकत्वम् । बल्मीकवत्यां भुजगीनिवासोन्वितवामल्लरप्रचुरायम् ।  
'वामल्लरश्च नाकुश्च बल्मीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । कापि कस्यांचित्पितृवनवसुमत्यां  
श्मशानभुवि वर्तनमवस्थानं युक्तरूपं प्राशस्त्येन युक्तम् । 'प्रशंसायां रूपपू' ईदृक्कृ-  
रसमाचारेयं नगराश्रित्वासनीयेत्यर्थः । अत्र वरयुगे रसनात्वरूपणार्त्कैकेय्या भुजगी-  
त्वप्रतीतेः श्लेषसंकीर्णकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । यथा पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थ  
प्रति हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुत्वं काव्यलिङ्गमिलनयोरङ्गाभिभावेन संकरः ॥

एषा निरुष्टमतिरात्मगुणोचितेषु

वंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताशनानाम् ।

माकन्दशालिनि वने विपबह्वरीव

हा हन्त कैकयकुले कथमाविरासीत् ॥ ७० ॥

एषति । निरुष्टमतिर्नाचबुद्धिरेषा कैकेयी आत्मगुणोचितेषु निजदुर्गुणानुगुणेषु  
पिशिताशनानां राक्षसानां वंशेषु बहुधा बहुप्रकारेण सत्सु विद्यमानेषु सत्सु । माक-  
न्देक्षुतपृक्षः शालतेऽभीक्ष्णमिति माकन्दशाली । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति गिनिः ।  
तन्मिन्वने उद्याने विपबह्वरी विपमञ्जरीव । 'बह्वरी मञ्जरी समे' इत्यमरः । कैकयस्य  
राज्ञः कुले । सकललोकश्लाघ्ये महाराजवंश इत्यर्थः । कथं कुत आविरागीदुदि-  
ताभूत् । तादृग्बह्वाराजकुलेऽस्या उपतिरनुचितेत्यर्थः । उपनालंकारः । वगन्नति-  
लकावृत्तम् ॥

जननीतिविहीना मे जननीति स धर्मवित् ।

निरयान्निरयाद्दीरो निरयादिव सानुजः ॥ ७१ ॥

जननीतीति । वीरो देयदानादिषु वीर्यशाली धर्मविद्वमंशः स भरतो मे मम

ज्ञाननीं माता जनानां नीत्वा मर्यादया विहीनेति । उक्त्वेति शेषः । सानुजः । सशत्रुघ्नः सन्निलयर्थः । निरयात् । रलयोरभेदान्निलयात् । कैकेयीगृहान्निरयाभ्र-  
कादिव । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । निरयान्निरगात् ।  
निःपूर्वादयगताविति धातोर्लट् । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥

तत्र सामात्यः समुपेत्य पत्युश्चिंताधिरोहणमभिलपन्ती कौसल्यां  
भरतः शपथशतैर्निवार्य वसिष्ठंदिष्टेन पथा दशरथाय सदां याग-  
शीलाय यायजूकाभिप्रेतं प्रेतकृत्यंमकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरतः सामात्यः समञ्चिवर्गः सन् समुपेत्य समी-  
पमागत्य । कौसल्याया इति शेषः । पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य चिताधिरोहणमनुगमनम-  
भिलपन्ती कामयमानाम् । 'आर्ताते मुदिते हृद्य प्रोपिते मलिना कृशा । मृते  
त्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृत्या तस्याः पतिव्रताधर्मत्वादिति  
भावः । कौसल्यां शपथशतैः । 'कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन । सत्यसंधः  
सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥' इत्यादिथीरामाकणोक्तानेकशपथैरित्यर्थः ।  
निवार्य चिताधिरोहणाभिनिवेशान्निर्वृत्यं । वसिष्ठेन निजकुलाचार्येण महर्षिणादिष्टेन  
पथान्वेष्टिर्माणेण सदा यागशीलाय दशरथाय । यायजूकोऽश्वमेधादिवहुयज्ञकर्त्ता ।  
'इत्याशीलो यायजूकः' इत्यमरः । 'यजजपदशां यदः' इति यजतेर्यङन्तादृकप्र-  
त्ययः । तस्याभिप्रेतमभिमतं प्रेतकृत्यं दहनादिघृतसंस्कारमकरोत् । 'मृतः प्रेतः  
परामुथ' इति वैजयन्ती ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तास्ते पितृवनं याते यातुं भ्रातृवनं तथा ।

भरतः प्रार्थयामास प्राञ्जलिः प्रकृतीः कृती ॥ ७२ ॥

तात् इति । कृतमनेन कृती कुशलः । कृतकृत्य इत्यर्थः । 'इष्टादिभ्यश्च' इती-  
निप्रत्ययः । भरतस्ताते पितरि दशरथे पितृवनं श्मशानं याते गते सति । परलो-  
कगामिनि सतीत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण स्वयं भ्रातृवनम् । धीरामाधिष्ठितं दण्ड-  
काचनमित्यर्थः । यातुं गन्तुं प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ।  
प्रकृतीरमाल्यान् । 'प्रकृतिः सहजे योनावमाले परमात्मनि' इति विश्वः । प्रार्थया-  
मारा याचितवान् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

अथै ताभ्यां सुमिप्राकौसल्याभ्यामन्तःपुरजनेन च साकमनुनीतो  
भरतो भवनमभजत ।

अथेति । भरतोऽनुनीतो यनिष्ठसुमप्रादिभिः प्रार्थितः सन् । ताभ्यां मातृत्वेन

१. 'तदः' इति पाठः. २. 'समुपेत्य' इति नास्ति कचिद्. ३. 'चितारोहणम्' इति  
पाठः. ४. 'अधिष्ठितेन' इति पाठः. ५. 'मदा यागशीलाय' इति नास्ति कचिद्. ६. 'प्रेतकृ-  
त्यमशेषम्' इति पाठः. ७. 'भव' इति नास्ति कचिद्. ८. 'सह भरतः' इति पाठः.

प्रसिद्धान्यां कौसल्यामुमिग्राम्याम् । कैकेय्या अनादरामिभूतत्वादिति भावः । तथा-  
न्तःपुरजनेनान्येन राजावरोधवधूजनेन च साकं भवनं गृहमभजत प्रविवेश ॥

अथ यथाविधिविहितौर्ध्वदैहिकं गमितचतुर्दशदिवसं दिवसक-  
रकुलहितेन पुरोहितेन नगरवृद्धैः सार्धममात्याः समुपेत्य मुकुटस्य  
भरणाय प्रार्थयामासुः ।

अथेति । अथ गृहप्रवेशानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् ।  
'यथामाहारे' इत्यव्ययीभावः । ऊर्ध्वदैहोद्भवमौर्ध्वदैहिकं परलोकक्रियाम् । 'मृतार्थं  
तदहदानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्' इत्यमरः । 'ऊर्ध्वदैहाच्च' इति वक्तव्याङ्कः । अनु-  
श्रुतिकारेणकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । विहितमाचरितमौर्ध्वदैहिकं येन तं तथोक्तम् ।  
गमिता नीताश्चतुर्दशसंख्याका दिवसा येन तं भरतम् । अमा सह वसन्तीत्यमात्या  
मन्त्रिणः । 'अव्ययात्तयप्' । दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन वशिष्ठेन तथा नगरे  
पट्टणे ये वृद्धा ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धास्तैश्च सार्धं समुपेत्य समीपमागत्य मुकुटस्य राज-  
चिह्नस्य कोटोरस्य भरणाय प्रार्थयामासुर्वाचितवन्तः । मूर्धाभिपिच्छो भूत्वा भुवं  
परिपालयेत्यनुनीतवन्त इत्यर्थः । ननु 'क्षत्रियस्य षोडशाहानि' इति षोडशाहशौ-  
चद्वद्भावात्कथं चतुर्दशदिवसमित्युच्यत इति चेदसत्यम् । 'क्षत्रियस्तु दशाहैर्न स्वक-  
मंनिरतः शुचिः' इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेण दशाहेनशौचनिवृत्तौ द्वादशेऽहनि  
श्राद्धं कृतवानिति मन्तव्यम् । चतुर्दशदिवसमिति तु वास्तवत्वादविरोधः । तथाच  
रामायणे—'ततो दशाहेऽपि गते कृताशौचो नृपात्मजः । द्वादशेऽहनि संप्राप्ते  
श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥' तथा—'ततः प्रभातमनये दिवसेऽथ चतुर्दशे । समेल  
राज्यकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥' इति । 'ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।  
विललाप महाबाहुभरतः शीकमूर्च्छितः ॥' इति त्रयोदशेऽहनि भरतस्य शोकविह्वलत्वेन  
प्रसाधयितुमयुक्तत्वात् 'दिवसेऽथ चतुर्दशे' इति श्रीरामायणे उक्तम् । अत्र तु ग-  
मितचतुर्दशदिवसमित्यनेन चतुर्दशस्याप्यहो गमितत्वात्पञ्चदशेऽहीत्यायातम् । तथाच  
श्रीरामायणविरोध इति चेत्, तर्हि यद्यपि विरोधो दुर्बलः, तथापि यथाकथंचिदुपा-  
न्यन्यायेन चतुर्दशदिवस एव परिणमादित्यन्वयम् । यद्वा गमित इत्यत्र वर्तमानार्थे क्त-  
प्रत्यये क्रियमाणे गमितो गम्यमानः । नीयमान इति यावत् । चतुर्दशदिवसो येन  
तमिति चतुर्दशदिवस एव पर्यवस्यति तदा न कोऽपि विरोध इत्यलमतिसप्रज्ञेन ॥

ततस्नाप्रार्थयन्तः सोऽयं प्रत्यघादीत् ॥

तत इति । ततः प्रार्थनानन्तरं निर्वभ्रतो मुकुटभरणार्थं निर्वन्धं कुर्वन्तस्नान-  
मात्यान्प्रत्यघादीदुवाच ॥

तदेवाह—

यहुभिरिह किमुकैस्त्यक्तसौमित्रिभृत्ति-

मुकुटमेषि षट्पदं सुष्मदाशा हि पूज्या ।

मम परमवकाशः पर्णशालानुकूलः

क्वचिदपि विपुलायां नास्ति चेद्दण्डकायाम् ॥ ७३ ॥

बहुभिरिति । इहेदानीं बहुभिरनेकैरुक्तैरुक्तिभिः । भावे क्तः । किम् । न क्वचिदपीत्यर्थः । वृथा कालक्षेपावहत्वादिति भावः । किंतु त्यक्त्वा विसृष्ट्या सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य वृत्तिवर्तनं श्रीरामकैकर्यरूपं येन स तथोक्तः सन् । मुकुटमपि बहेयं धारयेयम् । राज्याधिपत्यमङ्गीकुर्यामित्यर्थः । अपिशब्दः संभावनायाम् । कुतः । गुष्माकमाप्तानां भवतामाज्ञा नियोगः पूज्या हि माननीया खलु । अवश्यकर्तव्येत्यर्थः । कथं चेद्विपुलायां विस्तृतायां दण्डकायां क्वचित्कुत्रचिदपि मम पर्णशालानुकूलः पर्णशालानिर्माणानुगुणः । तावन्मात्र इत्यर्थः । 'अवकाशोऽन्तरं परमलन्तं नास्ति चेत् । तथा बहेयमिति संबन्धः । अतो लक्ष्मणवच्छ्रीरामकैकर्यतत्परैणैव मया भूयते किं मुकुटभरणादरेणेति तात्पर्यम् ॥

इत्युक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकं श्रीरामकैकर्योत्कण्ठितं मनश्चित्त यस्य स तथोक्तः सन्निश्चक्राम निर्जंगाम । गृहादिति शेषः ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्भरतनिर्गमनसमये ॥

अनुपंधि रचयित्वा सत्पथे पांसुलत्वं

सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्यं च कृत्वा ।

नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुद्धूर्णमाना

कुटिलगतिरुदस्थान्मन्थरा नाम वात्या ॥ ७४ ॥

अनुपधीति । अनुपध्यकपटम् । अगूढमिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । 'कपटोऽस्त्री न्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः । सत्पथे श्रीरामाभिषेकाचरणरूपसाधुमार्गं । अन्यत्र सतां नक्षत्राणां पन्थास्तस्मिन्नाकाशे । 'ऋष्यपूः—' इत्यादिना समासान्तः । पांसवो दोषा अस्याः सन्तीति पांसुला । 'स्वैरिणी पांसुला च स्यात्' इत्यमरः । सिध्मादिवाह्यप्रत्ययः । तस्या भावस्वरचयम् । तद्विघातकरणरूपदोषकारित्वमित्यर्थः । 'स्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवद्भावो वक्तव्यः । अन्यत्र पांसवः परागा अस्य रीन्तीति पांसुलत्वम् । रचयित्वा प्रकटयित्वासाद्य च । अतएव सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्यं सञ्जननेत्रोत्सवविपातम्, अन्यत्र सुपुञ्जनानां नयनसौख्यस्य नेत्रसुखस्थितेः प्रातिकूल्यं विरोधं च कृत्वा । उद्धूर्णमाना परिभ्रममाणा । एकत्रोन्मत्तत्वात्, अन्यत्र स्वभरणाधेति भावः । कुटिलगतिर्यत्रगतिः । एकत्र कुञ्जत्वात् अन्यत्र तादृक्चक्रं चङ्गमणशीलत्वाधेति भावः । मन्थरा नाम मन्थरेति प्रसिद्धा वात्या यातसंहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' इति यत्प्रत्ययः । नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुद्धूर्णमानान्तरात् । तूर्णं क्षिप्रमुदस्यादुत्थितवती । निर्गतवतीत्यर्थः । 'उदोऽनुर्ध्वकर्मणि' इत्येतस्य प्रत्युदाहरण-

मेतत् । अत्र प्रकृताप्रकृतगतः श्लेषालंकारः । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्द-  
मात्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्रायद्वयेनान्यः ॥' इति लक्षणात् ॥

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम् ।

कौसल्या वारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम् ॥ ७५ ॥

केशहस्तमिति । ततस्तदनन्तरं क्रुद्धं तद्दर्शनात्कोपोद्विक्रमतएव स्वहस्तेन  
निजकरेण केशहस्तं मन्यराकेशकलापम् । 'पाशः पक्षथ हस्तथ कलापार्थाः कचा-  
त्परे' इत्यमरः । गृहीत्वा तस्या मन्यराया वध उद्यतमुद्युक्तम् । ईदृक्पापिष्ठयावधे  
न स्त्रीहत्यादोषः प्रसज्येतेति तद्विष्यंसने विहिताग्रहमित्यर्थः । रामानुजस्य भरतस्य  
लक्ष्मणस्य वानुजं शत्रुघ्नं कौसल्या वारयामास । किमनेन धुद्रदासीनिग्रहेणेति  
तन्निर्वन्धाभिनिवेशाभिचारितवतीत्यर्थः । एतेनास्याः साध्वीजनोचितदयासौशील्यादि-  
गुणसंपत्तिः सूचितेति मन्तव्यम् ॥

तत्र सान्तःपुर एव पुरान्निर्गम्य शिल्पिवर्गसमीकृतसरणिभरतः  
पुरतः प्रसृतनरगजरथतुरंगचरणश्रुण्णक्षोणीतलसमुत्कीर्णं रेणुनि-  
कुम्भवेण जम्बालयम्वरगङ्गां गङ्गां च सुमन्त्रभणितगुणनिवहगुहा-  
नुमत्या निस्तीर्य दूरादेवाश्रमद्वारे निवेशितवल्भारो भरद्वाजाभिध-  
न्दनमकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरतः सान्तःपुर एव कौसल्यायन्तःपुरस्त्रीसहितः  
समेव शिल्पिवर्गेण रानकवर्धकीवृक्षतक्षकीप्रमुराशिल्पनिवहेन समीकृता गर्तपापाण-  
गुल्मादिनिरसनेन ऋजूकृता सरणिमार्गो यस्य स तथोक्तः सन् । पुरतः पुरम्वात्प्रसृ-  
तानां प्रसृतानां नराणां गजानां रथानां तुरंगानां च चरणैः श्रुण्णमवदारितं  
यत्क्षोणीतलं तस्मात्समुत्कीर्णं समुत्थितेन रेणुनिकुम्भवेण पांसुभरेणाम्वरगङ्गामा-  
काशगङ्गां जम्बालयम्वरगङ्गां कुर्वन् पद्मिलयतिस्त्रसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः ।  
'निपद्वरन्तु जम्बालः पद्मोऽस्त्री शादकदर्मी' इत्यमरः । जम्बालान्दात् 'तत्करोति—'  
इति ष्यन्ताद्दृष्टः शत्रादेशः । तथा सुमन्त्रेण भणितो वार्णितो गुणनिवहः  
सौशील्यसौहार्दादिसङ्घसंपत्तिर्यस्य तथोक्तस्य गुहस्य निपादनायस्यानुमत्याङ्गीकारेण  
गङ्गां भूजलवाहिनीं च निस्तीर्य तीर्त्वा । अस्माभिः क्रियमाणमतिथिसत्कारं परिगृह्य  
पुनर्गन्तव्यमिति प्रार्थयमानं गुहं सान्त्वयन्नेनः प्रसाद्य । तदनुमत्या तेन सदैव गङ्गां  
सेतीर्यत्यर्थः । दूराद्दूरत एव विप्रकृष्टदेश एव । महर्षेरमर्षोदयभयादिति भावः ।  
'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पद्ममी । आश्रमद्वारे तपोवनप्रतिहार-  
प्रदेशे निवेशितवल्भारः संस्थापितसेनानिवहः सन् । महर्ष्याश्रमपीढाभयात्कोद्या-  
देव विगृष्टसैन्य इत्यर्थः । तथा धीररामायणम्—'भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नर-  
पंभः । बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम उपरोहितः ॥' इति । अथ भरद्वाजस्य मुनेर-  
भिवन्दनं पादवन्दनमकरोत् ॥



सोऽयं प्रीतमना मुनिर्भरद्वाजो भरतं जननीजनमपि प्रत्येकमालो-  
क्य सेनामप्याह्वय यथोचितमातिथ्यमकुरुत ।

स इति । सोऽयं मुनिर्मननशीलो भरद्वाजः प्रीतमनास्तदागमनात्संतुष्टान्तःक-  
रणः सन् । भरतं जननीजनमपि कौसल्यादिभरतमातृजनं च प्रत्येकं विविक्तमा-  
लोक्य । दयादृष्टयानुष्टेयर्थः । सेनां भरतत्रमूमप्याह्वय आनीयतामितः सेनेति  
भरतमाज्ञाप्य । तद्भृत्यमुखेनाकारयित्वेत्यर्थः । यथोचितं यथाहमातिथ्यमतिथिस-  
त्कारमकुरुत कृतवान् ॥

तत्प्रकारमेव वर्णयति—

तथातिथ्यं चक्रे भरतबलभाजां तनुभृतां

भरद्वाजः सोऽयं भुक्वृष्टिभटकल्पाखिलसुरः ।

तपस्तप्तवः घोरं दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो

यथा तेषां तोषं क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम् ॥ ७६ ॥

तथेति । भुक्वृष्ट्या भ्रमज्ञमात्रेणैव हेतुना ईषदसमाप्ता भटा भटकल्पाः ।  
किंकरप्रत्या इति यावत् । 'ईषदसमाप्तौ कल्पञ्जदेश्यदेशीयरः' इति कल्पप्रत्ययः ।  
तेऽखिलसुरा अखिलदेवा यस्य स तथोक्तः । लोकत्रयेऽप्यस्यासाधुं न किञ्चिदस्तीति  
भावः । अतएव सोऽयं भरद्वाजः । भरतस्य बलभाजां चमूचरणाम् । 'भजो  
षिवः । तनुभृतां शरीरिणां तथा'तेन प्रकारेणातिथ्यमभ्यजनस्नानवासोगन्धमाल्या-  
लंकारमृष्टान्नपानाद्यतिथिसत्कारं चक्रे चकार । 'अतिथेऽर्थः' इति तादर्थ्ये व्यप्रत्ययः ।  
कथं चकारेत्यत आह—घोरं दुष्करं तपो व्रतोपवासादिरूपं तप्तवा कृत्वा सुमनसो  
देवाः सन्तः । अतएव दिवि स्वर्गे तत्फलभुजस्तस्य तपसः फलभुजो रम्भासंभोगा-  
दिफलभोक्तारः पुरुषा मुनिकृतं भरद्वाजेन विहितं तेषां भरतचमूचराणां तोषमानन्दं  
क्षणं क्षणमात्रं यथाभिलषेयुः । क्षणमात्रमपीदृश्यपरितोषोऽस्माकं संभवेद्यदि तर्हि  
कृतार्था भवेमेति यथा वाञ्छेयुस्तथा चकारेत्यर्थः । सर्वेऽपि चमूचरा मुनिकृताति-  
थ्यवशात्स्वर्गमुरादप्यधिकं सुखमनुभवन्वुरित्यर्थः । अत्र स्वर्गिणां तत्परितोषणा-  
भिलाषणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । शिरारिणीं वृत्तम् । 'रती रद्वै-  
दिष्ठना यमनसमलानः शिरारिणी' इति लक्षणात् ॥

इति तद्दिनं दिनशतफलं तत्र नीत्वा मुनेर्निदेशेन सर्वे चिप्रफूट-  
यनोद्देशमविशन् ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण । तद्दिनं मुनिदर्शनदिनं दिनशतकल्पम् । श्रीराम-  
दर्शनात्पुनराह्नुदिनमुल्लसित्यर्थः । तत्र भरद्वाजाश्रमे नीत्वा गमयित्वा । अप मुने-  
र्निदेशेन भरद्वाजाश्रया सर्वे भरतादयश्चिप्रफूटस्य पर्वतस्य यनोद्देशं यनप्रद्वेषमवि-  
शन्प्रविष्टवन्तः ॥

. तत्र संन्यस्तसैन्यस्तत इतो गुहेन सह राममन्विष्यन्हव्यगन्धिना  
गन्धवहेन धूमगन्धेन च दूरादेव विभाव्यमानमचलमृगगणमदृश्यरू-  
पाभिर्यनदेवताभिरवकीर्यमाणबलिकुसुममंशेषिपिशिताशनपिशाचो-  
च्चाटनमंत्रायमाणलक्ष्मणचापघोपश्रवणसमुचितसामीप्यप्रदेशं नू-  
तनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्यवैखानसकुट्टुम्बिनिविरीसभूभागम-  
नोकहशाखाचलम्भमानचलकलाजिनममरतरुशाखापचितैरभिनवप-  
ल्लवभङ्गशयलैरम्बरचरपतिपुंननागणकरकिसलयविमुक्तैरविरलैः कु-  
सुमनिकरैरभ्यर्च्यमानजानकीनिवासतरुमूलवेदिकमालक्ष्यमाणख-  
ङ्गकामुकनिपङ्गमतिथिजनसपर्यापर्युत्सुकसौमित्रिसमाहृतफन्दमूल-  
फलकल्पितैकदेशमघिनाभूतजनकदुहितृचरणनलिनविन्यासमपह-  
सितसांकेतरामणीयकं रामाश्रमं भरतः ससंभ्रममभजत ।

तत्रेति । भरतस्तत्र वनोद्देश एव संन्यस्तसैन्यस्त्यक्तानीकः सन् । श्रीरामम-  
नस्यन्यथाप्रतीत्यनुदयार्थमिति भावः । तथा गुहेन सह गहनमार्गवेदिना निपादावि-  
पेन साकं तत इतः प्रदेशे राममन्विष्यन्मृगयन् । ह्यत इति हव्यमाज्यादि तद्ग-  
न्धोऽस्यासीति तथोक्तेन हव्यगन्धिना गन्धवहेन वायुना धूमगन्धेन होमधूमसां-  
रभ्येण च दूराद्विप्रकृतदेश एव विभाव्यमानमनुमीयमानमचला निर्भयदेशत्वादप-  
लायमाना मृगगणा हरिणादिमृगयुथा यस्मिंस्तम् । अदृश्यरूपाभिरन्तर्हिताकाराभि-  
र्धनदेवताभिर्वेनाभिमानिनीभिर्देवताभिरवकीर्यमाणानि विक्षिप्यमाणानि बलिकुसु-  
मानि पूजोपहारपुष्पाणि यस्मिंस्तम् । यनदेवतानामभ्यर्चनीयमित्यर्थः । 'करोपहारयोः  
पुंति बलिः' इत्यमरः । अशेषाः समस्ता ये पिशिताशनाः क्रव्यादास्त एव पिशाचा  
भूतग्रहविशेषास्तेषामुच्चाटनमन्त्रवदाचरभुष्वाटनमन्त्रायमाणो यो लक्ष्मणचापघोपः  
सौमित्रिधनुष्कारस्तच्छ्रवणस्य तदाकर्णनस्य समुचितो योग्यः सामीप्यप्रदेशः प्रान्त-  
भूमिर्यस्य तम् । निरन्तरलक्ष्मणचापघोपधुमधुमायमानसमीपदेशमित्यर्थः । नूतनप-  
रिकल्पिताः श्रीरामसहवासेन कृतार्थं च संपादयितुं प्रत्यग्रं नियिताः पर्णशालास्तासु  
वसन्तीति वास्तव्या वसन्तः । 'वसेस्तव्यत्कर्तारि णिच्' इति कर्तारि तव्यत्प्रत्ययो  
वृद्धिश्च । वैखानसास्तापोविशेषलब्धसंज्ञास्तापसाविशेषाः । यद्वा ब्रह्मणो नक्षजाता  
वैखानसाः । 'ये नक्षजास्ते वैखानसाः' इति श्रुतेः । यद्वा विखनसमुनिना प्रोक्तं  
सूत्रमधिवृत्तं तन्मार्गानुसरिणो वैखानसाः । नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्याश्च  
ते वैखानसकुट्टुम्बिनो वानप्रस्थसांसारिकाश्च तैर्निविरीसो निविडो भूभागो भूप्रदेशो  
यस्य तम् । 'निविडं निविरीसं च दृढं बाढं प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्बिडजिब-  
रीसचो' इति निराब्दाद्विरीसत्प्रत्ययः । 'निविडित' इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अनोक-

१. होमधूमेन इति पाठः. २. 'मचपलमृग' इति पाठः. ३. 'शुशेपिन' इति पाठः.

४. 'निविडित' इति पाठः. ५. 'अमुं तरु' इति पाठः. ६. 'शासारनिनेः' इति पाठः.

७. 'तेना' इति पाठः. ८. 'भक्तिरभेः' इति नास्ति कश्चिद्. ९. 'साकेतम्' इति पाठः.

दानां वृक्षाणां शारास्यवलम्बमानानि संगनानानि संस्थानदानि वल्कलानि शौरव-  
गनान्यजिनानि कृष्णाजिनानि च यस्मिन्सम् । तयामरतरशाराभ्यः कल्पवृक्षशारा-  
भ्योऽप्यर्षितैर्लभैरभिनवपादवभद्रशयलैर्वांलप्रवालशकलमिध्रणकच्युरवर्णैः । 'चित्रं किर्मा-  
रकल्पापशयलैनाथ कचुरे' इत्यमरः । अम्बरचरपतेः निद्रगन्धर्वादिसेचराधीश्वर-  
स्वेन्द्रस्य यः पृतनागणः सैन्यनिवहस्य करकिरलवविमुक्तैः पाणिपद्मविभीषीर-  
विरलैः शान्द्रैः कुमुदनिर्करैः पुष्पनिजुग्म्बैरभ्यर्च्यमाना संपूज्यमाना जानकीनिवास-  
तरुमूलवेदिका सीतानिकेतनवृक्षाधःप्रदेशवित्तदिका यस्मिन्सम् । 'स्वाद्धितादिस्तु  
वेदिका' इत्यमरः । आलक्ष्यमाणं परिहृद्यमानं राजकामुकनिपन्नं यस्मिन्सम् । अति-  
धिजनानां सपर्यायां पयुस्तुकेन प्रोत्साहेन सौमित्रिणा समाहूतरानीतैः कन्दमूलफलैः  
कल्पितः समृद्ध एकदेशो यस्य तम् । कन्द्या वस्तुलमूलपिण्डाः मूलानि वीर्षाकारानि  
इति विवेकः । अविनाभूता निरन्तरानुवृत्ता जनकदुहितृचरणनग्निविन्यासा जानकी-  
पादपद्ममुद्रा यस्मिन्सम् । अपहसितं परिहसितम् । धिक्कृतमिति यावत् । साकेतराम-  
णीयकमयोध्यापुरसीभाग्यं येन तम् । 'योपधाद्भूरुपोत्तमाद्भुम्' । रामाश्रमं श्रीरामनि-  
वासस्थानं संभ्रमेण संतोषजनितवेगेन सहितं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा संसं-  
भ्रममभंजत प्राप । अत्र साकेतरामणीयकस्यापहसितत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोच्चेर-  
तिहायोक्तिभेदः ॥

अथावासं शान्तेरकृतसुकृतानामसुलभं

नवाम्भोदश्यामं नलिननयनं वल्कलधरम् ।

जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपममुजं

ददर्श श्रीमन्तं विपिनभुवि सीतासहचरम् ॥ ७७ ॥

अथेति । अथाश्रमभजनानन्तरं शान्तेरावाप्तं शमैकनिकेतनम् । अकृतसुकृता-  
नामनाचरितपुण्यकर्मणां जनानामसुलभं दुष्प्रापम् । नवाम्भोदश्यामं नीलमेघश्याम-  
लाङ्गम् । नलिननयनं पुण्डरीकाक्षम् । वल्कलधरं वल्कलवस्त्रधारिणम् । जटाजूट  
एवापीडः शैखरो यस्य तम् । 'शिखास्त्रापीडशैखरौ' इत्यमरः । भुजगपते-  
रादिशेषस्य भोगः कायः स एवोपमा सादृश्यं ययोस्तौ तादृशौ भुजौ यस्य तम् ।  
वृत्तायतर्षावरबाहुमित्यर्थः । श्रीमन्तं सहजज्ञोभासंपन्नम् । नित्ययोगे यतुम् । सीता-  
सहचरं जानकीसमेतं श्रीरामं विपिनभुवि कान्तारसीमि ददर्श । एतदादि-  
शिख-  
रिणी वृत्तम् ॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां

वचन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम् ।

अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापरिचया-

दयोध्यासध्रीचीमविकलमवस्थां विदधतीम् ॥ ७८ ॥

तत इति । ततः श्रीरामदर्शनानन्तरं तस्य श्रीरामस्योपान्ते पार्श्वदेशे नवां  
नूतनां रजनिकररेखां चन्द्रकलामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । भूलोकगतायाश्चन्द्रकलाया  
अपिद्वित्वात्रोपमा । जनकस्य राज्ञो यजनाधीनं राज्ञायतं जननं जन्म यस्यास्ताम् ।

तदनन्तरं मरुपथे पृथुतरग्रीष्मोष्मणि दैवात्कृतोपलम्भमम्भोरुह  
तटाकं सुधासारंपूरितापं भूरितापः सत्पुष्प इव कृष्णसारः सरभसं  
समुपेत्य पादयोर्निपत्य चिरं रुदन्दशरथकथां कथयित्वा मैथिलीस-  
हिताय सलक्ष्मणाय रामाय शोकमूर्च्छां प्रायच्छत् ।

तदनन्तरमिति । अत्र रामं भरत इति च पदद्वयमभ्याहर्तव्यम् । तदनन्तरं  
श्रीरामसीतालक्ष्मणदर्शनानन्तरम् । पृथुतरोऽत्यन्तबहुलो ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तु-  
जनितसंतापो यस्मिंस्तस्मिन् । दुःसहसंतापकारिणीत्यर्थः । मरुपथ ऊपरस्थलवर्त्मनि  
निर्जलदेश इति यावत् । 'ऋक्पूः-' इत्यादिना समासान्तः । दैवाद्भाग्यवशात् ।  
'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्' इत्यमरः । कृतोपलम्भम् । उपलब्धिं प्राप्तमित्यर्थः ।  
सुधाया अमृतस्य सार इव सार उत्कृष्टांशो यासां ताः पूरिताः परिपूर्णश्च । कर्तारो  
ऋक् । आपो यस्मिंस्तम् । अमृतप्रायपयःपरिपूर्णमित्यर्थः । 'ऋक्पूः-' इत्यादिना  
समासान्तः । अम्भोरुहतटाकं पद्मसरोविशेषम् । भूरितापो बहुलसंतापः । अतएव  
सत्पुष्पः पिपासातुरः कृष्णसारो हरिणविशेष इवेत्युक्ताम् । भरतः सरभसं सर्वेषां  
यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयोः' इत्यमरः । रामं समुपेत्य प्राप्य पादयोर्निपत्य चिरं  
रुदन्रोर्दं कुर्वन्दशरथस्य कथां परलोकयात्रारूपां वार्तां कथयित्वा मैथिलीसहिताय  
सलक्ष्मणाय च रामाय शोकेन या मूर्च्छां तां प्रायच्छत्तवान् । भरतमुखाद्दशरथप-  
रलोकयात्रां श्रुत्वा सीतारामलक्ष्मणाः शोकवशान्मूर्च्छां प्रापुरित्यर्थः । 'प्राप्ताम्भा-'  
इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

ततः किमिदं आह—

वेलोल्लङ्घनमेतेषां शोकोदन्वति तन्वति ।

अगस्त्यायितमेतस्मिन्वसिष्ठेनात्मवेदिना ॥ ८० ॥

वेलेति । एतेषां श्रीरामादीनां संबन्धिन्येतस्मिन्पूर्वोक्ति । शोक उदन्वानिवेत्यु-  
पमितसमासः । अगस्त्यायितमित्युपमालिङ्गात् । तस्मिन्शोकोदन्वति दुःखसागरे ।  
'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः । वेलेल्लङ्घनं कूलातिवर्तनं मर्यादातिक्रमणं  
च । 'अव्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तन्वति कुर्वति । उद्वेले  
सतीत्यर्थः । आत्मवेदिना आत्मतत्त्वज्ञेन । शोकापनयकोविदेनेत्यर्थः । वसिष्ठेन  
महर्षिणा । अगस्त्येनेवाचरितमगस्त्यायितम् । कुम्भसंभवोऽम्भोधिमिव वसिष्ठस-  
दीयशोकसंरम्भं स्तम्भितवानित्यर्थः । 'कर्तुः क्यद् सलोपश्च' इति क्यद् । 'अकृ-  
त्सार्वधातुकयोर्दोषः' इति दीर्घः । ततो भावे ऋक् । उपमालंकारः ॥

ततः प्रतिपद्य संज्ञामनुज्ञया गुरोरमरसरिति विरचितसमुचित-  
निघापकृत्यं प्रणिपत्य रामं प्रतिनिवर्तयितुं भरतः प्रावर्तत ।

१. 'प्रविततर' इति पाठः. २. 'धारा' इति पाठः. ३. 'सरभसमुपेत्य' इति पाठः.  
४. 'निपत्य पादयोश्चिरतर' इति पाठः. ५. 'कथामपि' इति पाठः. ६. एतत्पूर्वं 'रामज-  
ननीजनोऽपि तत्र निपत्य मुचिरमरोदीद' इति कचिद्. ७. 'प्रपथ' इति पाठः. ८. 'राममस-  
कृत्यवर्तयितुम्' इति पाठः. ९. 'प्राययत्' इति पाठः.

तत इति । ततस्तदनन्तरं संज्ञां चेतनां प्रतिपद्य प्राप्य । प्रतिबुध्येत्यर्थः । 'संज्ञानामिनि गायत्र्यां चेतनायां रविप्रियाम्' इति विश्वः । गुरोरनुज्ञया वसिष्ठनिर्देशेना-  
मरसरिति गङ्गायां विरचितमारचितं समुचितं न्याय्यं तत्कालोचितं वा निवा-  
पकूलं पितृतपणकर्म येन तम् । 'इदं भुङ्क्ते महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।  
यदन्नं पुरयो भुङ्क्ते तदप्रास्तस्य देवताः ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्या तदानीं संभ-  
वद्विः पदार्थैर्निर्वर्तितपितृत्यहमित्यर्थः । रामं प्रणिपत्य नमस्कृत्य भरतः प्रतिनिवर्त-  
यितुं चनवासात्प्रत्यावर्तयितुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् । श्रीरामं प्रतिनिवर्तनार्थं विज्ञाप-  
यितुमुपाक्रमतेत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

विकर्तनकुलस्य यदनुकूलं गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य य-  
दनुरूपं समाचारस्य यत्समुचितं प्राचीनभाग्यस्य यद्योग्यं लोकगर्ह-  
णाय यदनर्हं श्रुतस्य वा यत्सदृशं तादृशमाशयं प्रकाशयन्ती भरतो-  
पज्ञा विज्ञापना ।

•विकर्तनेति । तत्रानुकूलादिशब्दानां प्रायशस्त्रावदेकार्थकत्वम् । तथापि  
किञ्चिद्वारयायते—विकर्तनकुलस्यार्हवंशास्य । 'विकर्तनार्कमातेण्ड—' इत्यमरः ।  
यथादृगिति सर्वत्र यच्छब्दायः । अनुकूलं संमतम् । गुणगणस्य विद्याविन-  
्यादिसंपत्तेर्यदनुगुणमनुवृत्तम् । यशोरूपस्य प्रशस्त्यशसः । 'प्रशंसायां रूपम्' ।  
'प्रशंसावचनेध' इति समासः । यदनुरूपमर्हम् । समाचारस्य गम्यगाचारस्य यत्समु-  
चितं न्याय्यम् । प्राचीनभाग्यस्य पुरातनपुण्यस्य यद्योग्यं युक्तम् । लोकगर्हणाय  
लोकपवादाय यदनर्हमयोग्यम् । लोकनिन्दानिवर्तकं यादृगित्यर्थः । श्रुतस्य शास्त्रस्य  
यत्तादृशं समानम् । अविरुद्धमित्यर्थः । 'श्रुतं शास्त्रावभृतयोः' इत्यमरः । तादृशं तादृ-  
शप्रकारमेव । विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः । आशयमभिप्रायम् । 'आशयः स्याद-  
भिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती विज्ञापना प्रार्थना  
भरतस्य । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । भरतेनैवादीं शस्तेत्यर्थः । 'आतद्योपसर्गे' इति कर्म-  
प्यणप्रत्ययः । कर्तेरि षष्ठ्या समासे 'उपहोपक्रमम्—' इत्यादिना नपुंसकत्वेऽपि  
विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता । 'उपहोपक्रमान्तथ तदादित्वप्रकाशनं' इत्यमरः । म-  
हाकुर्वीनत्वादिगुणसंपन्नत्वस्य यथा युक्तं स्यात्तथा भरतो विज्ञापितवानिति कलि-  
तार्थः । श्रीरामप्रतिनिवर्तनार्थमनन्यसाधारणी विज्ञापनां कृतवानिति तात्पर्यम् ॥

ततः किं जानमिलत आह—

तदक्षुण्णं क्षणप्रभामहुरलक्ष्मीसमाधेशालक्ष्मणि क्षोणीपतिशतभृतो-  
नित्यते मुकुटे पिघटिताशं सौंदरं प्रणिपत्य मां पादुकाभ्यां परिष्कृतं

युवामिति रघुवरचरणौ स्वयमेव प्रार्थ्यं प्रतिप्रयितुं स्थण्डिलशायि-  
चरणमिव यभार भरतस्योत्तमाङ्गम् ।

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे ताक्षणम् । 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । क्षणं  
प्रभा युतिर्यस्याः सा क्षणप्रभा विद्युत्तद्बद्धद्वारा भङ्गशीला । अतिचञ्चलेत्यर्थः । 'भङ्ग-  
भासामिदो घुरन्' । तस्या लक्ष्म्या राज्यधियः समावेशस्य संप्राप्तेर्लक्ष्मणि चिह्ने ।  
तया क्षोणीपतिशतैरनेकक्षोणीपतिमिधृतं च तदुज्जितं च स्वकं चेति स्नातानुलिप्तव-  
त्पूर्वकालतमाराः । तस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि हेयत्वं सूच्यते । मुकुटे कोटीरे विप-  
टिताशं त्यक्तस्पृहं भरतस्योत्तमाङ्गं शिरः । 'उत्तमाङ्गं शिरः शौर्यम्' इत्यमरः । अत-  
एव सादरं सगौरवं प्रणिपत्य नमस्कृत्य युवां पादुकाभ्यां भवदीयाभ्यां परिष्कृतं  
मामलं कुदतम् । नहि मे तद्यतिरेकेण मुकुटमलंकार इति भावः । 'संपुंसेभ्यः क-  
रोतौ भूपणे' इति मुद्र । करोतेलींभ्यमपुरुषद्विवचनम् । इत्येवं रघुवरचरणौ रघु-  
नायकपादौ स्वयमेवोत्तमाङ्गमेव प्रार्थ्यं याचयित्वा प्रतिप्रयितुं निजप्रार्थनामङ्गी-  
कर्तुम् । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिभवसमाधयः' इत्यमरः । स्थण्डिले भूलले शेते व्रत-  
वशादिति स्थण्डिलशायी । 'यः स्थण्डिले व्रतवशान्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ' इत्यमरः ।  
'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति णिनिः । तस्य यच्चरणमाचरणं स्थण्डिलशायित्वरूपं  
तद्भारवेत्युत्प्रेक्षा । यथा कधिद्रती खेष्टदेवताया यावदनुग्रहमधःशयने व्रतनिय-  
मादितात्पर्येणावतिष्ठते, तथा भरतस्योत्तमाङ्गमपि श्रीरामचरणनिकटे पादुकादान-  
रूपानुग्रहणपर्यन्तं निपत्यातिष्ठदित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

ततः श्रीरामः किमकरोदित्यत आह—

त्वया मया च कर्तव्यः सत्यवाचः पितृविधिः ।

इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम् ॥ ८१ ॥

त्वयेति । सत्यवाचः सत्यवचनस्य पितृदंशरमस्य विधिः । चतुर्दशवत्सरावधि-  
कभूपरिपालनवनवासनियोग इत्यर्थः । त्वया मया च । पुत्राभ्यामावाभ्यामित्यर्थः ।  
कर्तव्योऽवश्यं विधेयः । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । इत्युक्त्वेति शेषः । भारती  
भरतसंबन्धिनीमपि भारतीं प्रार्थनावाचं रामः प्रत्यादिशत्प्रत्याख्यातवान् । पुत्रस्य  
पित्राङ्गोलह्वनमनुचितमतोऽवश्यं मया नियतकालं वनं वस्तव्यम्, त्वया च प्रजाप-  
रिपालननत्परेण भवितव्यमिति निराकृतवानित्यर्थः । तादृग्विनयादिसद्गुणसंपन्नस्य  
भरतस्यैव प्रार्थनां प्रत्याख्यातवान् । किमुतान्यस्येति किं वक्तव्यमस्य सत्यप्रतिज्ञापरि-  
पालकत्वमपीत्यपिशब्दार्थः ॥

अथ किं तत्राह—

तत्र जावालिप्रार्थनायामपि व्यर्थायाम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥ जावालीति । अत्र रामायणम्—'आश्वासयन्त'

१. 'चरणद्वयम्' इति पाठः. २. 'परिरचयितुं' इति पाठः. ३. 'चरितम्' इति पाठः.  
४. 'एतत्पूर्वम्' 'तथाहि' इति क्वचित्. ५. 'कर्तव्यम्' इति पाठः. ६. 'वचः' इति पाठः.  
७. 'तत्र' इति नास्ति क्वचित्.

भूरतं जावालिब्राह्मणोत्तमः । उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मोपेतमिदं वचः ॥ साधु राघव<sup>०</sup>  
माभूते युद्धिरेवं निरयंका । प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ कः कस्य पुरुषो  
बन्धुः किमाप्तं कस्य केनचित् । यदेकौ जायते जन्तुरेक एव दिनश्यति ॥ तस्मा-  
न्मार्ता पिता चेति राम सज्येत यो नरः । उन्मत्त इति विज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि  
कस्यचित् ॥' इत्येवंभूतायां जावाल्येभ्योः प्रार्थनायां याचनायामपि व्यर्थायामनन्ती-  
कृतायां सत्याम् । जावालिबचनेऽपि निराकृते सतीत्यर्थः । महर्षेरपि वचनं नाङ्गी-  
कृतम् । किमुतान्यस्येत्पिशब्दार्थः । भरतप्रार्थनानन्तीकारसमुच्चयार्थको वा ॥

भरतस्तदनु प्रार्थ्य लेभे लाभविदां वरः ।

काकुत्स्थपादुकाकारं महार्घं मुकुटद्वयम् ॥ ८२ ॥

भरत इति । तदनु जावालिप्रार्थनानन्तरम् । लाभविदामधिकफलप्राप्तिव्यव-  
हारपरिज्ञातृणाम् । विदेज्ञानार्थात्संपदादित्वात्किप् । वरः श्रेष्ठः । 'देवाद्भुते वरः श्रेष्ठ'  
इत्यमरः । भरतः । प्रार्थ्य । 'अधिरुद्धार्यं पादाभ्यां पादुके हेमभूपिते । एते हि सर्व-  
लोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥' इति रामायणोक्तरीत्या याचयित्वा । काकुत्स्थस्य  
श्रीरामस्य पादुकाकारं महार्घममूल्यम् । 'मूल्ये पूजाविधायकं' इत्यमरः । मुकुटद्वयं  
कोटीरयुगलं लेभे प्राप । किमेतेनापकर्षावहेन राजलक्षणकोटीरेणेति परिहृल्लौत्कर्षा-  
वंहं मस्तकालंकारोत्तमं पादुकाद्वयं स्वीकृतवानित्यर्थः । धर्मिष्ठं ज्येष्ठं परित्यज्य राज्यं-  
परिपालनमपूज्यमिति मत्वा तदीयपादुकाद्वयपुरस्कारेण राज्यं कर्तुं तद्वयं संगृहीत-  
वानिति भावः । अत्र लाभविद्वरपदार्थस्य विशेषणगत्या मुकुटद्वयप्राप्तिपदार्थहेतु-  
त्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्'  
इति लक्षणात् ॥

अनन्तरपृत्तान्तमाह—

स एष सानुजः प्रायादयोध्यां भ्रातृशासनात् ।

अटवीं पितृसंदेशाद्ययौ रामः सलदमणः ॥ ८३ ॥

स इति । स एषः भरतः सानुजः गदाशुभ्रः सन् भ्रातृशासनाच्छ्रीरामनियोगाद-  
योध्यां प्रायात्प्रापत् । तथा रामः सलदमणः सन् पितृसंदेशात्पितृशासनादटवीं  
दण्डकारण्यं ययौ । यथा श्रीरामस्य पित्राहा परिपालनत्वेन गुरिष्ठा तथा भरतस्य  
भ्रात्राज्ञेत्यर्थः । एतेन भरतस्य पित्राहापेक्षयापि भ्रात्राज्ञैव गरीयतीति सूच्यते ॥

• विलङ्घ्य विधिधान्देशान्भरतो धृतवल्कलः ।

विषयं स्वमुपाधित्य विषये विमुखोऽभवत् ॥ ८४ ॥

विलङ्घ्येति । भरतो धृतवल्कलः गन् । ज्येष्ठे घर्मिष्ठे वल्कलधारिणि सति  
मम समीचीनव्यवधारणमनुचितमिति परिपृतवल्कलवसन इत्यर्थः । विविधान्देशान्-  
विधान्देशान्, भरद्वाजाभ्रमादिप्रदेशाजनपदान्वा । विलङ्घ्यतिक्रम्य । ततः स्व  
शरीर्यं विषयं कोसलदेशमुपाधित्य विषये राजाहं भोगे विमुखो निरास्वोऽभवत् ।

‘त्रावृषत्कन्दमूलकलाहारेण शरीरमात्राणहरोऽभूदित्यर्थः । अत्रायं प्वनिः—नरलो नाम कथनं मुनिर्विशिष्याभिव्यञ्जनुष्पादिभ्येण षड्प्रकारान् दिश्यन्त र्दी देवान् शरीरानि हिन्दुषु । तत्तत्तमांनुगारेण तत्तच्छरीरोणाप्यपिच्छिन्नतया यावत्कर्मा-  
नुभवं स्थित्या तत्तत्कर्मधये तानि गर्वाण्यतिक्रम्येत्यर्थः । शून्यत्कलभरशरीरव-  
च्छिन्नप्रदत्तायां पैताम्बादन्कलधारी मन् । एवं गहदनाकारान्तस्थभियं हेवनया  
निर्दिष्टं चिदानन्दामकं प्रक्षोभाधितं पुनर्भिद्गात्रयोदयाज्जानगोनरं कृत्वा । शिष्ये  
नुषुष्ठे सांसारिकमुगे विमुग्गे विरषोऽभवत् । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रनादप्र-  
कृतमुनिगोनरदान्दमूलोऽयं प्वनिरिति संक्षेपः ॥

ततश्चायं यावदायस्य प्रत्यागमनं तावदयोभ्यां नाप्यास्ये । तस्मि-  
न्नयधिमतिक्रम्य चिरायति यदि सद्य एवाधयाशमाधित्वापि प्राणा-  
शन्दयिष्यामीति नन्दिप्रामसंशमाधममशिधयत् ।

तत इति । ततश्चादनन्तरमयं भरतः । यावदायस्येन्तान्नायस्य धीरामस्य  
प्रत्यागमनं तावत्तावन्त्येन्तमयोभ्यां नगरीं नाप्यास्ये नपितिशामि । ‘अधिशीर्-  
स्वागां वर्यं’ इत्यवमंलाम् । सति यनवाग्निनि ज्येष्ठे तत्र राज्यं यर्तुमनर्हत्वारिति  
मानः । तथा तस्मिन्धीरामेऽनधि चतुर्देशयत्परात्मकमयोदायतिप्रम्योऽद्भ्य चिरा-  
यति यदि । शीघ्रं नायाति चेदित्यर्थः । यदोऽविलम्बेनैवाधयमधातीत्याधयाशमनल-  
नाधित्वापि प्राणप्रन्दयिष्यामि संतोषयिष्यामि । तदनन्तरं विरहस्वामिप्रवेशादप्य-  
रान्तहुःसहत्वादिति भावः । प्राणपरितोषकोपायान्तरालन्तामावसूचकोऽयमपि-  
शब्दः । इति । प्रतिज्ञायेति शेषः । नन्दिप्राम इति संज्ञा नामधेयं यस्य तमाधमो-  
निवासमशिधयदाधितवान् । तत्रार्थपादुकयो राज्याभिषेकं कृत्वा तत्परत्प्रतया  
राज्यं परिपालयप्रतिष्ठदित्यर्थः । अथतेहृदि ‘मिथिदुषुभ्यः कर्त्तरि चड्’ इति चड् ।  
‘चडि’ इति द्वित्वम् । ननु ‘अमुषां नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते  
प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥’ इति श्रुतेरात्महन्तृणां महानर्थश्रव-  
णाद्धर्मशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽयं भरतः कथमाधयाशाधयणरूपप्रतिज्ञां कृतवानिति चेत्,  
सत्यमेवं कथयति भगवती श्रुतिः । तथाप्यातुरस्य भरतस्यात्मन्तसौत्रात्रप्रदर्शनार्थक-  
त्वादित्यं प्रतिज्ञेति वेदितव्यम् ॥

दाशरथिरपि शमधनजनकथितनिशिचरगणरचितकदनपरिहर-  
णाय गहनजठरमवजगाहे ।

दाशरथिरिति । दाशरथिः धीरामोऽपि शमधनजनैर्महर्षिभिः कथितं निवे-  
दितं निशिचरगणरचितं राक्षसनिबहकृतं यत्कदनमाधमोपत्यवरूपं तस्य परिहरणाय  
निरसनार्थम् । महोपद्रवकारिराक्षससंहरणेन महर्षान्स्वस्थान्कतुंमिल्यर्थः । गहन-  
जठरं कान्तारान्तरालमवजगाहे प्रविशेत् ॥

१. ‘यदि’ इति नास्ति कचित्. २. ‘प्राणानपि निन्दिष्यामीति’ इति पाठः. ३. ‘र-  
चित’ इति नास्ति कचित्.



विस्तीर्णाक्षैर्विपिनहरिणैर्वीतमीतिप्ररोहे-

र्द्धमप्राप्तेऽप्यकृतदक्षिभिः सस्पृहं वीक्ष्यमाणः ।

रामः प्राप्य प्रकृतिमहितं स्थानमत्रेर्महर्षे-

जंप्राहस्य प्रमुदितधियः प्रेमपर्यां सपर्याम् ॥ ८५ ॥

विस्तीर्णोति । रामो वीतोऽपगतो भीतिप्ररोहो भयान्निर्भायो देवो तः । प्र-  
प्रत्वारिगुणदर्शनजनितविरमम्भाद्रनुत्पन्नभयैरित्यर्थः । अतएव विन्तीर्णान्यीत्सुखया-  
द्विस्तारितान्यधीमि येषां तैः । 'बहुमोहो रात्रभ्यक्ष्णोः स्यात्प्रात्यच्' । तथा दर्शनां  
प्राप्ते क्वलेऽप्यकृतदक्षिभिरविहितादरैः । श्रीरामदिव्यमूर्तिदर्शनव्यामज्जाभिज देहया-  
प्रायामप्यागच्छिरहितैरित्यर्थः । विपिनहरिणैररभ्यगृगत्रिशैर्यः गस्पृहं गाभिलाषं  
यथा तथा वीक्ष्यमाणोऽरलोक्ष्यमानः गन् । धुनि-भव-पद्मभवप्रमुरानानप्यगोचरो  
भगवान्सीतालक्ष्मणोपेतः श्रीरामः पद्मपरि गत्ताप्रवाहवदस्माकं पुरतः प्रादुरासीदिति  
सकलजगन्मोहनदिव्यमङ्गलप्रिप्रहृदरोनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नैत्रैर्विशिष्टमृ-  
गादिभिरपि सविम्वयं परिदृश्यमान इत्यर्थः । निरथामेवायं विलोकनीयः किमुतान्ये-  
षामिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेन महितं पूज्यमत्रैरत्रिनामो महर्षेः स्थानं प्राप्य प्रमु-  
दितधियोऽस्य महर्षेः संबन्धिनीं प्रेमपर्यां प्रीतिपूर्विकां सपर्यामतिथिपूजां जप्राह  
स्वीकृतवान् । यथाहोतिथिसत्काराचरणतत्परेण महर्षिणा यावदुत्साहं संभावितौ  
पूजां गृहीतवानित्यर्थः । 'पूजा नमस्यापचिनिः सपर्यांर्वाहणाः संमाः' इत्यमरः ।  
सकललोकपूज्यस्यास्य भगवतो र्पुनन्दनस्य महर्षिपूज्यत्वं युक्तमेवेति भावः ॥

ततः किमत आह—

सीतामप्यनसूयामिधानस्य पत्नी स्वभूपर्णरतोपयत् ।

सीतामिति । अनसूयंत्वमिधानमाह्वया यस्याः सा तथोक्ता तस्य महर्षेरत्रेः  
पत्नी भार्या सीता श्रीरामधर्मपक्षीमपि स्वभूपर्णः स्वकीयालंकारैरतोपयदमोदयत् ।  
ब्रह्ममात्यादिदानेन संभावयामासेत्यर्थः । साध्वीमणेः साध्वीमणितोषणं युक्तमिति  
भावः । तथा रामायणम्—'इदं दिव्यं वरं माल्यं ब्रह्मभारणानि च । अत्ररागं च  
वन्देहि महाहं च विलेपनम् ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्रानि शोभय ॥' इति ॥

खण्डनाय वसुधावधूमनःपुण्डरीकतुहिनत्विपां द्विपाम् ।

इण्डकाचनमयाप राघवश्चण्डभानुरिय मेघमण्डलम् ॥ ८६ ॥

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणेऽयोध्याकाण्डः समाप्तः ।

खण्डनायेति । राघवो रघुवंशोद्भवः श्रीरामः वसुधैव वधूर्भार्या । तत्त्वत-  
स्तस्य श्रीमहाविष्णुत्वेन भूपतित्वादिति भावः । तस्या मन एव पुण्डरीकं सिताम्भो-  
जम् । 'पुण्डरीकं गिताम्भोजम्' इत्यमरः । तस्य तुहिनत्विपां हिमकराणाम् । च-  
न्द्राणामिति यावत् । चन्द्रवतदुष्णाननिरसनहेतुभूतानामित्यर्थः । अधर्माचरणतत्प-  
रत्वेन मनःसंतापकारित्वादिति भावः । न चानेकचन्द्रग्रहणं दोषाय । विशेष्या-  
माहुः'त्येनोपचरितत्वादित्युक्तं विद्यानाथेन—'प्रोयन्मुक्तौपताराप्रकरपरिभृत्स्वर्धधूवक-  
चन्द्रा' इति । द्विपां राक्षसानां खण्डनाय संहरणार्थम् । वसुतः स्वर्गं दुष्टराक्षता-

शिक्षणार्थमवतीर्णत्वात्तेषां चावश्यमुपलक्षणीयाया वस्तुभारूपनिजभार्याया मानुः  
सौहार्दसतिरसनकृत्यकारित्वाच्चेति भावः । चण्डमानुः सूर्यो मेघमण्डलमभ्रवृन्दमिव  
दण्डकावतमवाप । तत्समीपं जगामेत्यर्थः । रूपकोपमयोः संसृष्टिः स्पष्टा । शब्दानु-  
प्रासस्तु चमत्कारकारितया संप्रदायशुद्धियोक्ततया च श्रीरामायणयोष्याकाण्ड-  
न्तिमश्लोकतुरीयपादान्तिमोपमामप्राप्यन्ते प्रयुक्तवानित्यनुसंधेयम् । तथा च श्री-  
रामायणम्—‘इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्वयनः परंतपः । वनं  
सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥’ इति । रथोद्धतावृत्तम् ।  
‘रत्नराविह रथोद्धता लगौ’ इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्द्रिन्दिरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरु-  
नन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितारस्वतेनाक्षरुत्तपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्ड-  
मण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनियोग्रावतंसस्य वचनान्वयमुधापारावारपारिजातस्य श-  
न्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिसिलवियात्तारसर्वज्ञसार्धभौमस्य कोण्डोपण्डित-  
र्यस्य तनूजेन गङ्गाश्विकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रसुधेन्द्रेण विरचितार्या  
चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायामयोष्याकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

• अयोष्याकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकानिधा ॥

अरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य विपिनं महत्तदनु मैथिलीवल्लभो

महाबलसमन्वितश्चलितनीलशैलच्छविः ।

निशाचरदवानलप्रशमनं विधातुं शरै-

श्चचार सशरासनः सुरपथे तडित्वानिव ॥ १ ॥

प्रविश्येति । तदनु दण्डकावनसमीपप्राप्त्यनन्तरं महाबलसमन्वितः । अप्रमे-  
यपराक्रमशालीत्यर्थः । एतेनाविसंवादितया सकलराक्षसशिक्षणदक्षत्वं सूच्यते ।  
अन्यत्र महाबलो वायुस्तेन समन्वितः । तत्रैरित इत्यर्थः । चलितस्य संबलतो नी-  
लशैलस्येन्द्रनीलाचलस्य च्छविरिव च्छविर्यस्य स तथोक्तः । सामान्यमेतत् । एतेना  
त्यन्ताधर्यकरत्वं महीभ्रतं च सूच्यते । मैथिलीवल्लभः सीतापतिः श्रीरामो महद्विपुलं  
विपिनं दण्डकारण्यं प्रविश्य शरैर्बाणैर्नीरिक्ष । 'शरो दध्याद्यप्रसारे बाणे काण्डे तृणा-  
न्तरे । शरं तु नीरे' इति नानार्थरत्नमाला । निशाचरा राक्षसा दवानला वनवहय  
इवेत्युपमितसमासः । तडित्वानिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् तेषां प्रशमनं विनाशमुपशमनं  
च विधातुं कर्तुं सशरासनो धनुर्धरः सन् । अन्यत्र सेन्द्रचापः । सुरपथ आकाशे ।  
'ऋक्पू-' इत्यादिना समासन्तः । तडितोस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव ।  
'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां पदकार्यं ( दकारः ? ) न भवति । किंतु क्षयो मनुषो  
यकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणपदत्वान्न  
जडत्वम् । चचार । विजहारेत्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमालंकारः  
स्पष्टः । चलितनीलशैलेत्यत्र नीलशैलस्य चलनासंभवादिद्यमभूतोपमेत्याचार्यदण्डि-  
प्रवृत्तयो वमणुः । अतएवीप्रसिद्धस्योपमानत्वाद्योगादुत्प्रेक्षेलाधुनिकालंकारिकाः सर्वे  
वर्णयन्ति । पक्षच्छेदात्पूर्वं यदि विवक्षा तदैवोपमेत्यलम् । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणमु-  
क्तम् । अत्र श्रीरामायणारण्यकाण्डाद्यपद्याद्यपदं प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तच्च 'प्र-  
विश्य तु महारण्यम्' इति ॥

तदनु कण्डूलवरशुण्डालकपोलकपणविपमितामितविटपसाल-  
पण्डनिर्यातनिर्यासगन्धानप्यात्तगन्धान्विदधानैर्राहुतिगन्धैरनुमी-  
यमानानविनाभूतजलाशयानाथमभागानमितश्चरतोरतिथ्यशमित-  
मार्गश्रमयो रामलक्ष्मणयोरुध्वानं करोथ विराधाभिधानो यातुधानः ॥

तदन्विति । कण्डूनाम नखाद्युल्लेखनापनेयस्तवभोगविशेषः । सा एषामस्तीति  
कण्डूलाः । सिध्मादित्वाहच् । शुण्डास्तुण्डा एषां सन्तीति शुण्डालाः । प्राणित्वादातो

१ 'तसौ' इति पाठः. २. 'कण्डूलापनयनपट्टशुण्डाल' इति पाठः. ३. 'मितानमित-  
विकटविटप' इति पाठः. ४. 'श्वाहुति' इति पाठः. ५. 'गन्धैर्धूमस्तोमैः' इति पाठः.  
६. 'श्रमित'; 'प्रश्रमित' इति पाठौ. ७ 'दाशरथ्योः' इति पाठः. ८. 'तरसा ररोथ';  
'सदसा ररोथ' इति पाठौ.

० लजन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थो लच्छप्रत्ययः । रेफान्तपक्षे 'कुटीशमनीशुण्डाभ्यो रः' इति रप्रत्ययः । कण्डूला ये वरशुण्डालकपोला मत्तेभगण्डस्थलानि तेषां कपणेन संपर्पणेन विपमिता-विशकलीकृता अमिता असंख्याताश्च विटपाः शर्या यस्य स तथोक्तः । 'विटपः पाद्व्ये पिङ्गे विस्तारे स्तम्भशाखयोः' इति विश्वः । तादृशो यः सुलण्डः सर्जतहनिवहस्तस्मान्निर्यातो निर्गतो निर्यासगन्धो मज्जाविशेषामोदो येषां ते तथोक्तान्प्यातगन्धान्पुनः स्वीकृतामोदान् । अभिभूतामोदानिति गम्यते । विदधानैः । निर्यासगन्धविधुरत्वेऽपि पुनः स्वामिभ्यास्या बहुलतरगन्धसंपन्नान्कुर्वाणैरित्यर्थः । 'शाले तु सर्जकार्श्याश्चकर्णकाः सस्यसंवरः' । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इति चामरः । आहुतिगन्धैर्हूयमानहविराजामोदैर्दंतुभिः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । अनुमीयमानानभ्युह्यमानान् । दूरादेवेति शेषः । इमे ऋष्याध्रमा भवेदु-मर्दन्ति आहुतिगन्धवत्त्वात्संप्रतिपन्नाधमवदित्यनुमिति विपयीक्रियमाणानित्यर्थः । अभिनाभूताः सवेतः प्रतिपन्ना जलाशया हृदा येषु तान् । ध्रमहारिण इत्यर्थः । आश्रम-भागानभितस्त्वपोवनानां समन्तात् । 'अभितःपरित-' इत्यादिना द्वितीया । चरतोः संचारतत्परयोरातिथ्येन मुनिविरचितातिथिसत्कारेण । 'अतिथेऽयं' इति व्यप्रत्ययः शमितः शान्ति गमितो मार्गध्रमोऽध्वनमनप्रयुक्तखेदो ययोलयोः । 'ध्रमः खेदोऽव-स्थादेः' इति लक्षणम् । रामलक्ष्मणयोर्दाशरथ्योरध्वानं मार्गम् । विराध इत्यभिधानं नाम यस्य स तथोक्तो यातुधानो राक्षसो रुरोध निहृद्वान् । 'यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसो' इत्यमरः ॥

स एष रोपभीषणवेपस्त्रिशिखशिखावतंसितविधिधृगशवशत-  
हृदयः शतहृदातनयः सीतामपजहार । व्याजहार च दाशरथी ।

स इति । रोपेण सहजामपेण भीषणो भयंकरो वेपो यस्य स तथोक्तः । नन्या-दित्वाद्भ्युत् । त्रिशिखशिखया त्रिशूलाप्रेणावतंसितानि प्रोतानि विधिधृगशवशत-हृदयानि शतसंख्याकसिंहादिनानाविधमृगमृतशरीरवक्षःप्रदेशा यस्य स तथोक्तः सन् भक्षणार्थं शूलप्रपोतसिंहाद्यनेकमृगनिवह इत्यर्थः । तथा रामायणम्—श्रीर्नसिंहान्ध-तुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषतां दश । सविपापं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ अवसज्यास्ये शूले निनदन्तं महास्वनम्' इति । शतहृदायास्तनयः स एष सोऽयं विराधः सीतामपजहारापहृतवान् । दाशरथी रामलक्ष्मणौ प्रति च व्याजहारीवाच । 'व्याहार उचिर्जपितम्' इत्यमरः ॥

व्याहारप्रकारमेवाह—

कौ युवां युवानौ, कुतस्त्यौ, धामाचारधरप्रैतिभाति धामाचारः ।  
चीरं वपुषि, जटाः शिरसि, करे च चण्डकोदण्डः । कायमाकल्पः,  
कचं फलपलताकल्पेयमनल्पानरणा तरुणीति ।

१. 'भीषणखिलोकी' इति पाठः. २. 'द्विखरावतंसित' इति पाठः. ३. 'शनः' इति पाठः. ४. 'प्रतिभाति मे' इति पाठः.



‘अत्यन्तसंयोगे द्वितीया’ । क्षणदाचरो विराधोऽपि संजाता स्मृत्यारूढा प्रत्यभिज्ञा पूर्वानुभूतस्ववृत्तान्तपरामर्शो यस्य तथोक्तः सन् । रामाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास । निजवृत्तान्तमिति शेषः । ‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आत्मनो गन्धर्वकुलसंभवं रम्भापरिरम्भणारम्भसंरम्भं तच्छ्रवणकुपितवैश्रवणदत्तां रक्षोरूपिणीं शापव्यापदं तस्यास्तथाविधमवसानं च ।

आत्मन इति । आत्मनः स्वस्येति सर्वत्र संबध्यते । गन्धर्वाणां देवयोनिविशेषाणां देवगायकानां कुले वंशे संभवमुत्पत्तिम् । तथा रम्भाया वैश्रवणसुपायाः परिरम्भणारम्भसंरम्भमालिङ्गनोयोगसंध्रमं च । तथा तच्छ्रवणेन रम्भापरिरम्भणारम्भसंरम्भाकर्णेन कुपितः क्रुद्धो वैश्रवणः कुबेरस्तेनैव दत्तामतिस्त्राम् । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवण इति विग्रहः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । ‘विश्रवसो विश्रवणरवणौ’ इति प्रकृतोर्वैश्रवणादेशः । ‘किनरेशो वैश्रवणः’ इत्यमरः । रक्षोरूपिणीम् । राक्षसरूपदायिनीमित्यर्थः । शापव्यापदं शापरूपमहाविपत्तिं च तस्याः शापव्यापदस्तथाविधं तादृक्प्रकारम् । वनवाससंचारतत्परेण रामेण श्वभ्रप्रक्षेपणरूपमित्यर्थः । अवसानमन्तं च । व्यजिज्ञपदिति संबन्धः । अत्रेदं रामायणवचनम्—‘अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसी तनुम् । तुम्बुर्नाम गन्धर्वः शतो वैश्रवणेन ह ॥ प्रसाथमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः । यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति । इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह ॥’ इति ॥

रक्षोवधः प्रकृत इत्ययमेव शंसे-

स्वर्गाय गायकपदं गमितो विराधः ।

नागालयाय चपुरस्य वदेद्वितीय

श्वभ्रे तदक्षिपदिपुप्रहतं स रामः ॥ ६ ॥

रक्ष इति । रक्षोवधो राक्षससंहारः प्रकृतः प्रकान्तः । रामेणेति शेषः । इति । एतद्वचनमित्यर्थः । गायकपदं गन्धर्वस्थानं गमितः प्रापितोऽयं विद्यध एव स्वर्गाय । स्वर्गलोकवासिभ्य इत्यर्थः । शंसेत् । स्वर्गलोकगतममुं दृष्ट्वा देवाः प्रकान्तो राक्षसवध इति जानीयुरित्यर्थः । तथास्य विराधस्य चपुर्मृतशरीरं कर्तुं । नागालयाय । पाताललोकवासिभ्य इत्यर्थः । ‘अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् । नागलोकः’ इत्यमरः । रक्षोवधः प्रवृत्त इति वदेत्कथयेत् । भूलोके तु प्रसिद्धमेवेति भावः । इति मत्वेति शेषः । स राम इयुभिर्वाणैः प्रहतं प्रकपेण हतं तद्विराधवपुः श्वभ्रे गतेऽक्षिपत् क्षिप्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । पातालपर्यन्तगम्भीरे गते तद्वपुर्निर्पतितवानित्यर्थः ॥

तदनु नाकलोकभजनाय पुरुहूतेन समाहृतस्य भगवतः शरभङ्ग-  
स्याश्रमपदं रघुपतिरभजत ।

तदन्विति । तदनु विराधवधानन्तरं रघुपतिः श्रीरामो नाकलोकभजनाय  
स्वर्लोकनिवासार्थं पुरुहूतेनेन्द्रेण समाहृतस्य तावकं तपः फलितम्, अतः स्वर्लोकं  
भजेत्याकारितस्येत्यर्थः । समस्तमुनिजनसमभिलषणीयसानिष्येनेन्द्रेण स्वयं समा-  
हृतत्वारिकं तस्य माहात्म्यं कथनीयमिति भावः । भगवतः पूज्यस्य शरभङ्गस्य शर-  
भङ्गनाम्नो मुनेराश्रमपदं तपोवनस्थानमभजत प्राप ॥

तत्र ।

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे दशरथपुत्रसिपेविपैव जाता ।

मनसिजशरभङ्गकारिवृत्तेर्मनसि मुनेः शरभङ्गनामभाजः ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् ॥ दशेति । दशशतानि नयनानि यस्य तस्मिन्तद्दृष्ट्वाक्षे-  
वीक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यपि । अलभ्यदर्शने देवेन्द्रे दृष्टे मलयपीत्यपिशब्दार्थः ।  
मनसिजशरणां मन्मथवाणानां भङ्गं करोतीति तद्भङ्गकारिणी वृत्तिर्वर्तनं यस्य तथो-  
क्तस्य । जितेन्द्रियस्येत्यर्थः । भङ्गकारीत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यादिना पुंवद्भावः ।  
शरभङ्ग इति नाम भजतीति तथोक्तस्य मुनेः । 'निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधा-  
दिवर्जितः । ध्यानस्यो निष्कियो दान्तमुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥' इत्युक्तलक्षणस्य  
शरभङ्गमुनेर्मनसि दशरथपुत्रसिपेविपैव श्रीरामभजनेच्छेत् । सेवतेः सप्रन्तान्स्त्रिया-  
मप्रत्यये टाप् । जाता समुत्पन्ना । निरतिशयनिर्मलनिलानन्दस्वरूपस्य भक्तजन-  
पारिजातस्य भगवतः श्रीरामस्य भजनानन्दं विहाय स्वर्लोके न किमपि भोक्तव्य-  
मस्ति, अतस्तत्सेवां कृत्वा स्वर्लोकमागमिष्यामीतीन्द्रं प्रेषितवानित्यर्थः । अतएवे-  
न्द्रवाक्यमुद्धृत्वापि श्रीरामभजनमस्य युक्तमिति भावः । पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥

स मुनिराश्रमस्यं काकुत्स्थमातिथ्येन समाराध्य तत्सानिध्याच्छु-  
द्धां मन्त्रपूतामौहुतिमिधात्मतनुं अतनूप्मणि तनूनपाति पातयित्वा  
शाश्वतं पदं समाश्रितवान् ।

स इति । स मुनिः शरभङ्गः । आश्रमे तिष्ठतीत्याश्रमस्थम् । निजभाग्यवशा-  
दाश्रमं प्रत्यागतमित्यर्थः । 'मुपि स्थ.' इति कप्प्रत्ययः । काकुत्स्थं ककुत्स्थान्वये-  
ऽवतीर्णं श्रीराममातिथ्येनानिधिसत्कारेण समाराध्य सम्यक्पूजयित्वा । तस्य श्रीरा-  
मस्य सान्निध्यात् । संनिधानेन शुद्धां पवित्रामात्मतनुं निजशरीरं मन्त्रेण ऋग्यजुः-  
नामादिना मन्त्रवादेन पूतां पवित्रामाहुतिमाज्याहुतिमिवैत्युपमा । अतनुरमन्द  
ऊष्मा यस्य तस्मिन् । जाज्वल्यमान इत्यर्थः । तनूनपाति जातवेदसि । 'जातवेदा-  
न्तनूनपात्' इत्यमरः । पातयित्वा निक्षिप्य । शाश्वतं पदं ब्रह्मस्थानं समाश्रितवान् ।  
मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'  
इत्यादिश्रुत्या परमात्मरूपश्रीरामदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वान्मुक्तियुक्तैवेति भावः । 'वृद्धः

७ शौचक्रियालसः प्रत्याख्यातभिपक्षियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु मृग्यम्यनशनाम्बु-  
भिः ॥' इति वचनाच्छरभङ्गस्य न्याय्य एवामिप्रवेश इति मन्तव्यम् ॥'

ततस्तीक्ष्णतपसः मुतीक्ष्णस्य निदेशेन देशात्तस्मादुच्चलितः सलिल-  
लनिधिपानसंभावितजीवनाभावशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमान-  
नीलाम्बुदकुट्टुम्बसंदेहावहेन नानानोकहनिवहेन पिहिताभोगमग-  
स्त्याश्रमं रामः ससंभ्रममाससाद् । अकथयच्च मैथिलीम् ।

तत इति । ततः शरभङ्गमोक्षानन्तरं रामस्तीक्ष्णं निशितं तपो व्रतोपवासादिरूपं  
यस्य तथोक्तस्य मुतीक्ष्णस्य मुनेर्निदेशेनाज्ञया । एतेन मुतीक्ष्णसंदर्शनमपि कृतमिति  
सूचितम् । तस्माद्देशात्मुतीक्ष्णाश्रमप्रदेशात् । 'पश्यमी विभक्ते' इति पश्यमी । उच्चलितः  
प्रस्थितः सन् । सलिलनिधिपातेन समुद्राचमनेन संभाविता संप्रतिपन्ना या जीवना-  
भावशङ्का जीवनस्योदकस्य । जीविकायाश्चेति गम्यते । अभावशङ्काभावोत्प्रेक्षा तथा  
हेतुना । शरणाश्रयणाय । शरणं गन्तुमित्यर्थः । लम्बमानं संसमानं यत्रीलाम्बुदकु-  
ट्टुम्बं नीलमेघनिकुम्बम् । तदिति संदेहावहेन संशयप्रदेन नानानोकहनिवहेन ना-  
नाविध्वंसपण्डेन पिहिताभोगमाच्छादितदेशविस्तारम् । 'वष्टि भागुरिरहोपमवृष्यो-  
स्मसर्गयोः' इत्यपेकारलोपः । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः ।  
अगस्त्यमुनेराश्रमं ससंभ्रममाससाद् प्राप ॥ अकथयदिति । मैथिलीं प्रत्यकथ-  
यद्भुक्तवांश्च । मनोविनोदार्यमाख्यायिकाः कथयितुमारब्धवानिति भावः । अत्रानो-  
कहनिवहविशिष्टनीलाम्बुदसंदेहवत्त्वोत्प्रेक्षणात्संदेहोजीविनी गुणनिमित्ता जातिस्वरू-  
पोत्प्रेक्षेति संकरः । संदेहशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वेन भ्रान्तिमदलंकार इति विवेकः ॥

कथनप्रकारमेवाह चतुर्भिः—

तस्येदमाश्रमपदं सरसीरुहाक्षि

संख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्य ।

भर्ता समस्तसरितां कुपितस्य यस्य

हस्तारविन्दमकरन्ददशामवाप ॥ ८ ॥

तस्येत्यादिना । हे सरसीरुहाक्षि पद्मलोचने मैथिलि, इदमेतत्परिदृश्यमानं सं-  
ख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्यागणनीयमाहात्म्यमुख्यनिलयस्य तस्य मुनेराश्रमपद-  
माश्रमस्थानम् । यतदोर्नित्यसंबन्धात्तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षाशामाह—समस्तसरिता  
भर्ता समुद्रः कुपितस्य क्रुद्धस्य यस्य मुनेरगस्त्यस्य हस्त एवारविन्दं तत्र मकरन्ददशां  
पुष्परसावस्थामवाप । ईदृख्याहात्म्यसंपन्नोऽयं मुनिरिति भावः । रूपकालंकारः ।  
तथा परिच्छिन्ने मुनिहस्तेऽपरिच्छिन्नसमुद्रस्याधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलंकारः ।  
'आधाराधेययोरानुरूप्याभावेऽधिको मतः' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१. 'मुतीक्ष्ण' इति पाठः. २. 'निदेशात्' इति पाठः. ३. 'रामः ससंभ्रमम्' इति  
नास्ति कश्चिद्. ४. 'सरसीरुहाक्षी' इति पाठः.



इह समदगजेन्द्रन्यस्तहस्तातिभारा-

त्पथि नियमितशास्त्रः सल्लकीवृक्ष एषः ।

अभिनयति निकामं संगतोच्छ्रायहानि-

मुनिवरकरपाताद्भुम्विन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥ ९ ॥

इहेति । इहास्मिन्पथ्याश्रममार्गं समदगजेन्द्रेण मत्समहामतङ्गजेन न्यस्तो विध-  
मार्थं पल्लवभक्षणार्थं वा निक्षिप्तो यो हस्तो निजशुण्डः स एवातिभारो भारातिशय-  
स्तस्माद्धेतोः नियमितशास्त्रो भुम्रशास्त्रः । अतएव निकाममत्यन्तं संगता प्राप्ता  
उच्छ्रायहानिरौत्प्रत्यमज्ञो यस्य स तयोक्तः । उत्कृष्टः श्राय उच्छ्रायः । घबन्तेनो-  
पसर्गस्य समानोपसृष्टाद्भवप्रत्ययः । 'ध्रिणीभुवोऽनुपसर्गो' इति नियमात् । एषोऽयं  
परिदृश्यमानः । सल्लकी चासौ वृक्षश्चेति विशेषणसमासः । गजभक्ष्याख्यवृक्षविशेषः ।  
अत्र वृक्षशब्दस्य सामान्यवाचकत्वात् पौनरुक्त्यं चूतवृक्ष इत्यादिवत् । 'गन्धिनी  
गजभक्ष्या तु सुहवा सुरभीरसा । महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिगीति च ॥'  
इत्यमरः । 'सल्लकी स्याद्भुम्रशास्त्रा' इति हलायुधश्च । मुनिवरस्यागस्त्यस्य महामुनेः  
करपातादस्त्रेण नियमनाद्धेतोः । भुम्रस्यावनतस्य विन्ध्याद्रेर्मुद्रां परिपाटीमभिनयति  
नाटयैत्यनुकरोति । प्रकटयतीत्यर्थः । एतन्मुनिनियमितविन्ध्याद्रिमुद्रानुकरणमैतन्मु-  
न्याश्रमस्थवृक्षस्य युक्तमिति भावः । पुरा किल मेरुस्पर्धया प्रवर्धमानं सूर्यमार्गवि-  
रोधिनं विन्ध्याचलं त्रिदशान्यर्थितोऽगस्त्यः स्वहस्त्रेण नियमितवानिति पौराणिकी  
कथा । अत्राभिनयतेः सादृश्यपर्यवसानादुपमा । तथा मुद्रामित्यत्र तत्सदृशी मुद्रा-  
मिति सादृश्यस्यापेक्षादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनालंकार इत्यनयोः संसृष्टिः ।  
मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्महापथधिया वदनं विगाह्य

निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठद्भिः ।

वन्यैर्गजैरजगराः पिशितांशनेभ्यो

वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमेऽजगरास्तिलित्सापरनामानो महाद्राः सर्पविशेषाः  
कर्तारः । 'तिलित्तः स्यादजगरः' इत्यमरः । महापथधिया महामार्ग इति भ्रान्त्या ।  
अतएव भ्रान्तिमदलंकारः । वदनं निजवक्त्रकुहरं विगाह्य प्रविश्य । निर्गन्तुं पुनरा-  
गन्तुमक्षमतयासमर्थतया । संकटत्वादिति भावः । जठरे कुक्षिगोलके लुठद्भिर्वैतमानै-  
र्धेनर्भैर्वैतयैर्गजैः पिशितांशनेभ्यः क्रव्यादभ्यः । वातापिदानवदशां वातापिनामक-  
दानवावस्थामुपदेशयन्त्युपदेशं कारयन्ति । उपमा । उपपूर्वाद्द्विशतेर्न्यन्ताहट् । पूर्व-  
ममुप्य महात्मनोऽगस्त्यस्योदरे वातापिनामा दानव एवमेव परिलुठज्जीर्णोऽभूत् ।  
अतो दुष्प्राप्तिः कैतवाचरणेन भवितव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थः । अत्रोक्तार्थासंबन्धेऽपि  
तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः । स च पूर्वोक्तभ्रान्तिमता सापेक्षितत्वात्संकीर्णतः ।

अत्र श्रीरामायणवचनम्—‘अगस्त्योऽपि तथा श्वेदैः प्रार्थितोऽयं महर्षिभिः । अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महागुरः ॥’ इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आध्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच ।

ञुलुकगतसमुद्रास्वादने कुम्भयोने-  
रितरकरनिरस्ता मक्षिकोत्साररीत्या ।  
गगनगतिविहीना ये घनाः पल्वलान्ते  
विपिनमहिपवेषैः केवलं ते चलन्ते ॥ ११ ॥

किंचेति । ञुलुकेति । ये घना मेघाधुलुकगतसमुद्रस्य दक्षिणकरतलस्य सागर-  
स्यास्वादने । पानसमय इत्यर्थः । मक्षिकोत्साररीत्या मक्षिकानिराकरणप्रक्रियया  
कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । ‘अगस्त्यः कुम्भसंभवः’ इत्यमरः । इतरकरेण सव्यहस्तेन नि-  
रस्ता निराकृताः । जाता इति शेषः । ते घना गगनगतिविहीना निराकरणजनित-  
दौर्बल्यान्नभोमार्गसंचरणसामर्थ्यरहिताः सन्तः । पल्वलान्तेऽल्पसरोमध्ये । ‘वेशन्तः  
पल्वलं चाल्पसरः’ इत्यमरः । विपिनमहिपवेषैररण्यललायभूमिकाभिः केवलमत्यन्तं  
चलन्ते संचलन्ते । वन्यमहिपव्याजेन परिलुटन्तीत्यर्थः । अत्र वैपशब्देन महिपत्वम-  
पहुल्य विशिष्टघनत्वप्रतिपादनात्सापह्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । भालिनीवृत्तम् ॥

एवं विपिनविलोकनविस्मितमतिस्तदुटजनिफटमासाद्य रामः शि-  
ष्यैः प्रवेशितः सकललोकवन्धमानचरणारविन्दमरैचिन्दसंभवमिधं  
वृन्दारकैर्मुनिवृन्दारकैश्च परिवृत्तं कोपहुंकारनिरहंकाराय नहुपाय भु-  
जंगभावदूपिताय दत्तभुजंगभावं खगगतिनिरोधकल्यवैपुल्ययोर्दुर-  
चगाहमहावनयोर्विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्गाधतागाधतातस्करकरो-  
दरेमुदरजातवेदोचिरैचितवातापिदानवावलेपलोपं लोपामुद्रावल्लभं  
सकलसरिद्धहृभनिःशोपीकरणवाडयं वाडयप्रशस्तमपास्तसमस्ताश-  
मप्युपगतदक्षिणाशं घृषैकतानजन्मानमपि कुम्भजन्मानं भगवन्तम-  
गस्त्यमपश्यत् ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विपिनविलोकनेन तपोवनदर्शनेन विस्मिता विस्मयं  
प्राप्ता मन्त्रिर्यस्य स तपोको रामस्तस्यागस्त्यस्य मुनेरुटजनिफटं पर्णशालम्ब्यर्णम् ।  
‘पर्णशालोटजोऽप्रियाम्’ इत्यमरः । आसाद्य प्राप्य । शिष्यैर्मुन्यन्तेवादिभिः श्रीरा-  
मोऽयं मुनिसंदर्शनाकाङ्क्षितया रामागतस्तस्मिन् निवेद्यन्तिवति लक्ष्मणवाक्येन मुनये  
निवेद्य तदनुमत्या पुनरागतैरित्यर्थः । प्रवेशितो मुनिसमीपं प्रापितः सन् । सकल-

१. ‘तत्र’ इति पाठः. २. ‘ञुलुक’ इति पाठः. ३. ‘अरविन्दममिधं वृन्दारकवृन्दैः’  
इति पाठः. ४. ‘उदरजातजातवेशो’ इति पाठः. ५. ‘चित्तवातापि’ इति पाठः. ६. ‘मा-  
म्भभेहम्’ इति पाठः.

लोकेनाशेषभुवनस्वर्जनेन वन्द्यमानेनमस्क्रियमाणे चरणारविन्दे पादपत्रे यस्य तम् ।  
 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । वृन्दारकंदैवैस्त्वथा मुनिवृन्दारकमुनिमुख्यैश्च परिवृतं  
 परिवेष्टितम् । सकलमुनिसेव्यमित्यर्थः । 'वृन्दारका देवतानि पुंति वा देवताः स्त्रि-  
 याम्' 'वृन्दारका रुपिमुख्यौ' इत्युभयत्राप्यमरः । अतएवारविन्दसंभवं ब्रह्माणमिव  
 स्थितमित्युपमा । तथा कोपहुंकारेण निजरोपजनितहुंकारेण निर्गतोऽहंकारो यस्य  
 तस्मै । भुजंगभावेन शर्चाविटभावेन दूषितायावलिप्ताय नहुपाय ययातिजनकाय  
 राशे दत्तो भुजंगभावः सर्पत्वं येन तस्मै । 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इत्युभयत्राप्यभिधा-  
 नात् । पुरा किल नहुपो राजा कुतश्चित्पुण्यवशात्सशरीरः स्वर्गं प्राप्य तत्रेन्द्रः सन्  
 शर्चाजारणार्थं यानमधिरह्य गच्छन्साहंकारः सर्पं सर्पेति भगवन्तमाक्षिप्य कोपहुंका-  
 रकारिणा तेन सर्पो भवेति शप्त इति पौराणिकाः कथां कथयन्ति । खे गच्छन्तीति  
 खगाः पक्षिणस्तेषामपि गतिनिरोधे गमनप्रतिबन्धे कल्यं समर्थं वैपुल्यं विद्या-  
 लत्वं ययोस्तयोर्दुरवगाहं दुष्प्रवेशं महाबलं महाकाननमगाधजलं च ययोस्तयोः ।  
 'वने सलिलकानने' इत्युभयत्राप्यमरः । विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्विन्ध्याचलसमुद्रयोः  
 संबन्धिन्यौ ये गाधतागाधते आंम्रल्यगाम्भीर्यं तयोस्तस्करमवलोकं करोदरं करो  
 हस्त चुदरं कुक्षिश्च यस्य तं तथोक्तम् । करतलनियमितविन्ध्यत्वात्कुक्षिनिक्षिप्तसमुद्र-  
 त्वाच्चेति भावः । असाधारणसामर्थ्यं कनिकेतनमित्यर्थः । अत्र विन्ध्यस्य गाधता  
 समुद्रस्यागाधतेति च यथाक्रममन्वयाद्दनेत्यत्र श्लेषसंसृष्टो यथासंख्योऽलंकारः । त-  
 थोदरजातवेदसा जाठरामिना विरचितो विहितो वातापिदानवावलेपलोपो वातापि-  
 नामकदानवगर्वनिवारणं येन तं तथोक्तम् । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च'  
 इति विश्वः । लोपामुद्राया वल्लभं दयितम् । 'मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सघर्भिणी'  
 इत्यमरः । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे' इति विश्वः । सकलानामशेषाणां सरितां नदीनां  
 यल्लभः पतिः समुद्रस्तस्य निःशेषीकरणे निरवशेषतापादने वाड्यं वडवानलम् । पूर्वं  
 निजोदरस्य सामर्थ्यवर्णनम्, इदानीं स्वस्येति न पौनरुक्त्यम् । अत्र मुनीं वाडव-  
 त्वरूपणाद्रूपकम् । तेन प्रसिद्धं वडवानलस्यैतच्छ्लेषकत्वमित्यपूर्वरूपं बलु व्यज्यते ।  
 वाड्यप्रसक्तं ब्राह्मणोत्तमम् । 'वाड्यो वडवानलः', 'आश्रमोऽश्री द्विजात्यम्रजन्म-  
 भूदेववाड्याः' इति चामरः । अपास्तसमस्तांशं निरस्त्राशेषपृष्णमप्युपगतदक्षिणाशं  
 प्राप्तदक्षिणारूपद्रव्यातिनृष्णमिति विरोधः, अधिष्टितयाम्यदिशमिति परिहाराद्विरो-  
 धाभासोऽलंकारः । 'आशा दिगनितृष्णयोः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । उक्तं च ब्र-  
 ह्माण्डपुराणे—'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी  
 विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥' इति । तथा शृपकतानं मुकृतकयिनं जन्म यस्य तम् ।  
 सकलधर्मकनिकेतनावतारतया महानुभावमित्यर्थः । शृपभायत्तजन्मानमिति च प्र-  
 क्षीयते । तथापि कुम्भजन्मानं धुद्रकुम्भोद्भवमिति विरोधः । उर्वेशीदर्शनात्प्रस्क-  
 शस्य मिथ्यावरुणरेतसः कुम्भे निक्षिप्तत्वात्तत्संभवत्वेनास्य वस्तुगत्या परिहारात्पूर्वे-  
 वदलंकारः । माहात्म्ये तावद्योत्पत्तिस्थानं प्रयोजकमिति भावः । भगवन्तं पहृणश्च-  
 र्यंसंपन्नमगस्त्यनपश्यत् । 'मुकृते शृपभे शृपः', 'एकतानोऽनन्य हृत्तिरेकाग्रकायना-  
 वपि' इति चामरः ॥

ततः श्रीरामः किमकार्षीदित्याशङ्क्याह—

प्रभामिवाकां तमसां निहन्त्रीं ब्राह्मीं दधानं नियमेन लक्ष्मीम् ।  
तयोनिधिं शौर्यनिधिः प्रसन्नः स्वनाम संकीर्त्य ननाम रामः ॥ १२ ॥

प्रभामिति । आकांमकंसंबन्धिनीं प्रभां चीप्तिमिव तमसामज्ञानजनितमोहानामन्धकाराणां च निहन्त्रीं विध्वंसकारिणीम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । ब्राह्मीं लक्ष्मीं ब्रह्मतेजां नियमेन नैयत्येन निष्ठापारतङ्ग्येण समित्कुशाधागन्तुकसाधननिष्पाद्यकर्मविशेषेण वा हेतुना । दधानं धारयन्तम् । 'नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम्' इत्यमरः । तपसो व्रतोपवासादिसहितमेध्याशनरूपस्य निधिनिधानमगस्त्वं शौर्यनिधिमेहाशौर्यसंपन्नः । प्रसन्नो निर्मलान्तःकरण इति च । विशेषणद्वयेन दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहसामर्थ्योक्तिः । रामः स्वनाम संकीर्त्य ननाम । 'श्रीरामवर्माहं भो अभिवादये' इति निजनामोच्चारणपूर्वकं नमश्चकारेत्यर्थः । ज्यायसां नमस्कारे तथा शास्त्राचारादिति भावः । 'अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् । असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥' इति मनुस्मरणात् । अत्र श्लेषसंकीर्णोपमा । श्रुतमुपजातिः ॥

अतः परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभिराशीभिः सह मुरशासनशरासनं सरसिजासनास्त्रं सौत्रामणं तूणीरयुग्मं रुक्ममयकोशं खड्गं च प्रतिगृह्य तदाज्ञया गोदावरीतटनिकटप्रकटितां पञ्चवटीमसेवत ।

तत इति । ततो नमस्कारानन्तरम् । राम इत्यध्याहारः । परमहर्षेण । साक्षात्परब्रह्मरूपोऽयं श्रीरामो मदर्शनापदेशेनागल्य स्वयं प्रत्यक्षोऽभूत्कृतनमस्कारधाम्बूदित्युत्पन्नामन्दानन्दतुन्दिलान्तःकरणेनेत्यर्थः । महर्षिणागस्त्येन । प्रणीताभिः स्वयं महर्षिर्त्वात्तस्य च प्रतीत्या राजपुत्रत्वाच्च विरचिताभिराशीभिः सहाशीर्वादैः साकम् । मुरशासनशरासनं वैष्णवचापम् । सरसिजासनास्त्रं ब्रह्मास्त्रम् । सुत्राम्ण इदं सौत्रामण्यमैन्द्रं तूणीरयुग्ममक्षयसायकतूणयुगलम् । तथा रुक्ममयकोशं हिरण्मयविधानं खड्गं च प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । 'कोशोऽस्त्री कुण्डले खड्गविधानेऽर्थोपदिव्ययोः' इत्यमरः । तदाज्ञया तस्यागस्त्यस्य निदेशेन गोदावरीतटनिकटे रोध-समीपे प्रकटितां प्रसिद्धाम् । पञ्चानां षटानां समाहारः पञ्चवटी ताम् । तदुपलक्षितत्वात्तदाख्यया प्रख्यातं कंचिदाश्रममित्यर्थः । असेवत निवासार्थमभजत । पञ्चवटीत्यत्र 'तद्वितार्थे—' इत्यादिना समासः । 'संख्यापूर्वीं द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा । 'अकारान्तोद्धरपदो द्विगुः क्षियां भविष्यति' इति धीत्वम् । 'द्विगोः' इति ङीप् ॥

तत्र विस्तृतपक्षद्वन्द्वमप्यप्रतिद्वन्द्वं शौर्यावस्थाप्रत्ययं कृतापरोक्षमिव तास्व्यं महामहीधकल्पं गृध्रराजमद्राक्षीत् ॥

तत्रेति । तत्र पञ्चवट्यां श्रीरामो विस्तृतं विशालं पक्षद्वन्द्वं गदयुग्मं यस्य तम् ।

‘पक्षः पार्श्वगच्छसाध्यसहायबलभित्तिषु’ इति यादवः । अप्रतिद्वन्द्वमविद्यमानप्रतिभ-  
टम् । जगदेकवीरमित्यर्थः । अतः शौर्यावस्थाया महाशौर्यमयोदायाः प्रलयमधी-  
नम् । लोकौत्तरशौर्यासीमानमित्यर्थः । ‘प्रलयोऽधीनदापयज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्य-  
मरः । ‘अप्रतिद्वन्द्वशौर्यावस्थप्रलयम्’ इति पाठेऽप्रतिद्वन्वाया निरूपमायाः शौर्याव-  
स्थायाः प्रलयं कृतमपरोक्षमपरोक्षता येन तं प्रलक्षं ताक्ष्यं गदडमिव स्थितमित्यु-  
पमा । ‘गदत्मान्गदडस्ताक्ष्यः’ इत्यमरः । महीं धरतीति महीध्रः । मूलविभुजादि-  
त्पात्कप्रलयः । यथाह वामनः—‘महीध्रादयो मूलविभुजादौ तथा दर्शनात्’ इति ।  
महामहीध्रकल्पं महापर्वतसन्निभम् । ईपदसमाप्ता कल्पप्रलयः । गृध्राणां राजानं  
गृध्रराजं जटायुपम् । ‘राजाहःसखिम्यष्टच्’ इति टच् । अद्राक्षीदपश्यत् । दशेर्लडि  
सिचि वृद्धिः ॥

पानेन हीनजलमब्धिमपास्य नूनं

मैनाक एष मुनिमाश्रयतीति जाताम् ।

शङ्कामिमां रघुपतेः कथितात्मवश-

स्वत्तातमित्रमहमित्यहरजटायुः ॥ १३ ॥

पानेनेति । एषोऽयं मैनाकः पर्वतः । सिद्धयत्कृतनिर्देशोऽत्र तथा प्रतीयमान-  
त्वादित्यवगन्तव्यम् । पानेन मुनिकर्तृकपानक्रियया हेतुना हीनजलं जलरहितम् ।  
स्थलप्रायमित्यर्थः । अब्धि समुद्रमपास्य लम्बा । पूर्वं पक्षच्छेदोद्यतपुरंदरभयात्तत्र  
निलीयमानत्वादिति भावः । यथाह काण्डिदासः—‘मैनाकमम्मोनिधिवद्दशैह्यम्’  
इति । मुनिमगच्छमाश्रयलनुसरति । साश्रयमद्गकारिणः स्वसाश्रयणीयत्वादिति  
भावः । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । श्लेषेवंप्रकारेण जानामुत्पन्नमिमां रघुपतेः श्रीरामस्य  
शङ्कां वितर्कम् । ‘शङ्का वितर्कभययोः’ इति शाश्वतः । जटायुः कथितात्मवशो वि-  
नतायां कश्यपाव्याप्तस्वार्णस्य गदडाप्रजस्य तनयोऽहं श्येनीगर्भसंभवः संपातेरनुज  
इत्यानुपवर्णितनिजान्वयवृत्तान्तः सन् । अहं स्वत्तातस्य दशरथस्य मित्रं गृह्णत् ।  
‘मित्रं गृह्णति मित्रोऽहं’ इति विश्वः । इत्युक्त्येति शेषः । अहरत्परिहृतवान् । श्रीराम-  
मुक्तसंदेहरहितमकर्षादित्यर्थः । तथा रामायणम्—‘द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गदडो-  
ऽरण्य एव च । तस्माव्यातोऽहमरुणात्संपातिथ मनामजः । जटायुरिति मां विद्धि श्ये-  
नीपुत्रमरिदम्’ इति । अत्र कविसंमतसारस्यान्महोन्नते जटायुषि मैनाकसंदेहोदया-  
त्तस्य च त्नेव परिहृतत्वाप्रिधयान्तः संदेहालंकारः । अत्र शङ्काशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वे  
भ्रान्तिमदलंकारः । स चोत्प्रेक्षयात्नेन संधीर्यते । पगन्तलिङ्कावृत्तम् ॥

रामस्तु दशरथमिष तं पश्यन्कोऽप्यपसंभूतं संपातेरनुजमनुजर-  
चितपर्णशालः पञ्चयट्वां फंचित्कालं गमयामास ।

राम इति । रामस्तु रामोऽपि कश्यपसंभूतम् । कश्यपवामनमित्यर्थः । संपाते-  
रनुजं तं जटायुषं दशरथमिषे पश्यन्पुनरितुमुहृत्पातमिव गृह्णन्व्यमानः सन् ।

‘अनुजरचितपर्णशालो लक्ष्मणनिर्मितोटजः सन् पञ्चवध्यां कञ्चित्समयं कियन्तं कालं  
वमयामास थापयामास ॥

अथ शूर्पणखागमनं वक्तुं तत्कालोद्दीपकं हेमन्तं वर्णयति—

अथ कदाचिदुपचीयमानमनोभववैभवः पाककपिशकंलममञ्जरी-  
पुञ्जपिञ्जरीभूतकेदारप्रपञ्चः पञ्चबाणरणप्रयाणोचितवीरपाणवत्पञ्चपु-  
टपातदृश्यायश्यायविन्दुसंदोहश्चन्द्रातपे निरानन्दतां चन्दनानुलेप-  
ने निर्लोलुपतां चन्द्रशालायां निराशतां चन्द्रोपलस्यले निरास्यतां  
चातायनसेवने निरुत्सुकतां चापीकूपोपकण्ठे निरुत्कण्ठतां वासराव-  
सानेऽनादरतां बारिविहारे निराकाङ्क्षतामुत्पलमालायामुपेक्ष्यतामु-  
पवनभजनेऽप्युद्विग्नतां च जनानां जनयन्गम्भीराभोगगर्भगृहस्य च  
घनेष्टकारचितभित्तेरश्लक्ष्णतिरस्करिणीपटलस्य च शशोदररोममृ-  
दुकम्बलस्य च कालागरुधूमस्य च काश्मीराङ्गरागस्य च निर्धूमाङ्गा-  
रभरितहसन्तिकायन्त्रस्य च सुभगंकरः रेणुकणायमानतुपारधूलिधू-  
सरवासरः सरसीरुर्द्दावपावकस्तुहिनव्रणितलांसिकाधरदलदूरी-  
कृतदंशकृत्यः प्रक्षीणतारुण्यपण्याङ्गनाङ्गवत्प्रयातसौभाग्यप्रपासंन्नि-  
वेशस्तालवृन्तविधान्तिकांलः कामिनीस्तनमरगिरिदुर्गसीम्नि निर्भय-  
निलीननिदाघभावो दिवाभीतव्रातस्याप्यनतिभयंकरदिवाकरश्चको-  
रनिकरस्याप्यनतिक्षेमंकरसुधाकरः फादम्बकदम्बस्याप्यनतिप्रियं-  
करकमलाकरः कृतकरयुगलस्वस्तिकायन्धनतया नीहारातङ्कशङ्कयो  
हृदयकमलमिव गोपायन्तमश्रान्तदन्तवीणाव्यापारवेपमानाधरपुट-  
तया शीतिकापिशाचिकानिर्हरणाय निपुणं मन्त्रजपमिव कुर्वन्तमवि-  
रलपुलकपालीककम्बलितकलेवरतया सकरुणविधिवितीर्णरोमक-  
म्बलकृताङ्गरक्षमिव भिक्षामटन्तं दुर्गतवर्गं निर्घृणा कदाचिदपि क-  
मला नालोकितवतीति तस्य सासूय इव तदीयावासतामरैसं सपत्र-  
कोशं विनाशयन्गगनमतङ्कजकरपुःकरोत्थितंशीकरनिकराकारैरति-  
परुपस्तरशरैतापप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गन्नवत्स्विदसदृक्षैरैक्षीणहिमाकरैर-  
ध्वगान्तःकरणानि सीमन्त्यन्हेमन्तसमयः समुदजृम्भत ॥

१. ‘कलममञ्जरी’ इति पाठः. २. ‘पञ्चबाणप्रयाणो’ इति पाठः. ३. ‘चन्द्रका  
नस्यले’ इति पाठः. ४. ‘निरादरताम्’ इति पाठः. ५. ‘च’ इति नास्ति क्वचिद्.  
६. ‘घनेष्टिकारचितभित्तिश्लक्ष्ण’ इति पाठः. ७. ‘करेणुकरनिकरवत्कणायमान’ इति  
पाठः. ८. ‘गहनदाव’ इति पाठः. ९. ‘लासिकापरदूरीकृतवदंशकृत्यः’ इति पाठः.  
१०. ‘कर’ इति पाठः. ११. ‘निशाकर’ इति पाठः. १२. ‘प्रीतिकर’ इति पाठः.  
१३. ‘करयुगल’ इति पाठः. १४. ‘नालोकयतीति’ इति पाठः. १५. ‘तामरसकोशं  
नाशयन्गगनमतङ्कजकरपुःकरोत्थितंशीकरनिकराकारैरति-  
परुपस्तरशरैतापप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गन्नवत्स्विदसदृक्षैरैक्षीणहिमाकरैर-  
ध्वगान्तःकरणानि सीमन्त्यन्हेमन्तसमयः समुदजृम्भत’ इति पाठः.

अथेत्यादिना । अथ पशवत्यां कियत्कालयापनानन्तरम् । कदाचित्कस्मिन्धि-  
त्समये । शरत्कालावसान इत्यर्थः । हेमन्तसमयः समुपजृम्भतेत्यन्वयः । कीदृशो  
हेमन्तसमय इत्याकाङ्क्षायां तमेव विशिनष्टि—उपचीयमानः प्रवर्धमानः । चिनोतेः  
कर्मणि शानच् । मनोभववैभवो मन्मथप्रभावः कामोत्सवो वा यस्मिन्स तथोक्तः ।  
उद्दीपकत्वादिति भावः । पाकेन पक्वावस्थया कपिशाः पिशङ्गो याः कलममञ्जयः  
शास्त्रिशेषकणिसुच्छास्तासां पुञ्जः कदम्बकः पिञ्जरीभूतः केदारप्रपद्यो व्रीहिक्षेत्र-  
विस्वारो यस्मिन्स तथोक्तः । तत्र तेषां पचेलिमत्वसंभवत्वादिति भावः । अपिञ्जरः  
पिञ्जरः संपद्यमानः पिञ्जरीभूतः । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वा' इति दीर्घः ।  
'जुगतिप्रादयः' इति समासः । 'शालयः कलमावाश्च', 'कणिसं सस्यमञ्जरी' इति  
चामरः । पशवाणस्य मारमहावीरस्य रणप्रयाणे अत्रयात्राप्रारम्भ उचितमनुरूपं  
यद्वीरपाणं वीराणामवश्यकर्तव्यं मधुपानम् । तेषां तथाचारादिति भावः । 'वीरपाणं  
नु यत्पानं शृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । 'तेन तुल्यं' इति तद्धितगतार्था  
उपमा । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः' इति वृत्तिप्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः'  
इत्यव्ययसंज्ञा । पत्रपुटानि तदपलाशसंपुटानि तान्येव पात्राणि चपका इति रूपकम् ।  
तेषु दृश्यः संलक्ष्यमाणोऽवश्यावबिन्दुसंदोहो नीहारशीकरनिकुटम्बो यस्मिन्स  
तथोक्तः । 'अवश्यायन्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः । तथा चन्द्रातपे  
चन्द्रिकायां निरानन्दतां प्रीतिराहित्यं चन्दनानुलेपने पटीरचर्चायां निलोलपतां  
निरपेक्षताम् । चन्द्रशालायां शिरोगृहे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इत्यमरः ।  
निरादातामभिलाषराहित्यम् । चन्द्रोपलस्थले चन्द्रकान्तमणिकुट्टिमे । 'उपलः प्रन्तरे  
मर्णा' इति विश्वः । निरास्थतामासफिरहितत्वम् । वातायनसेवने गवाक्षमार्गानु-  
वर्तने । 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यमरः । निरस्तुकतामपरितोपताम् । चापीनां  
दीपिकाणां कृपानामुदपानानां चोपकण्ठेऽन्तिकसंचारे निरस्तुकतां निरुद्धासताम् ।  
वागवायमाने वायंकालेऽनादरतामतरपरताम् । वारिविहारे जलक्रीडायां निराकाङ्क्षातां  
निःस्पृहत्वम् । उत्पलमालायां कुवलमदाश्रुपेक्षतामुदाग्नीनताम् । उपवनभजन  
व्यानवनसेवनेऽप्युद्दिमतां निरस्ताहताम् । जननीं जनयन्नुत्पादयन् । कालान्तरपयो-  
गिनां चन्द्रानपादिशीतलोपचाराणां तदानीमनुपयुक्तयेनानपेक्षत्वात्तेषु निरानन्दत्वा-  
दिजनक इत्यर्थः । अत्र चन्द्रातपनिरानन्दत्वादीनां केवलप्रकृतानामेवोत्सादनक्रिया-  
रूपधर्मसंयन्धेर्नापम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा । तुल्ययोगिता । तदुक्तम्—  
'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा स्पृता तुल्य-  
योगिता ॥' इति लक्षणम् । तथा—गम्भीरस्तुपारत्वात्तद्विदुःप्रवेशगाम्भीर्ययुक्त  
भाभोगो विस्तारो यस्य तपोक्तं यद्गम्भीरमावागागारम् । 'गमागारं वायुगृहम्'  
इत्यमरः । तस्य च पनं नीरन्ध्रं यथा तथा दृष्टकामी रचिता या भित्तिः कुञ्जम् ।  
तस्मात् शीतवाधानिवर्तकान्येनोपयोगित्वादिति भावः । 'भित्तिः स्त्री कुञ्जमेदृकम्'  
इत्यमरः । 'दृष्टकेशीषामालाजां धिततून्भारियु' इति ह्रस्वः । अम्बुशोऽननुः ।  
गुपटित इति यावत् । तस्य निरस्तकरिणीपटलस्य प्रतिघातानिकटम् । 'शृङ्गं दध्रं  
दृशं तनु', 'प्रीतीता जवनिका स्यात्तिरस्तकरिणी च सा' इति चामरः । 'तिरमोऽ-

'अन्तरस्याम्' इति णत्वम् । शशस्य ऋग्विशेषस्योदरे कुक्षिप्रदेशे यानि रोमाणि  
 कोमलतनूरुहाणि तन्निर्मितं यन्मृदुकम्बलम् । अथवा तद्वन्मृदु यत्कम्बलं सुखसं-  
 स्पर्शकम्बलं तस्य च । 'शीतं नैव वितीर्यते प्रियतमैरालिङ्गनं कम्बलम्' इति  
 चारुचर्यावचनादिति भावः । कालागरधूमस्य कृष्णागरधूमस्य च । काश्मीराङ्गराग्य  
 कुङ्कुमविलेपनस्य । 'काश्मीरपङ्केन कृतप्रलेपो हैमन्तकानाशु निहन्ति दोषान्' इति  
 तस्य दोषनिवर्तकत्वेन तदानीमपेक्षितत्वादिति भावः । 'कुङ्कुमं घुष्टणं पुण्यं प्रोक्तं  
 लोहितचन्दनम् । काश्मीरजन्म विद्वद्भिः कालेयं जाङ्गलं स्मृतम् ॥' इति हलायुधः ।  
 निर्धूमाङ्गारैर्धूमरहिताङ्गारैर्भरितं पूर्णं हसन्तिकायन्त्रमङ्गारशकटीरूपयन्त्रं तस्य च ।  
 'अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि' इत्यमरः । निर्धूमप्रहणं नेत्रयोरनुद्वेजकत्वा-  
 धैमिल्यवगन्तव्यम् । 'सुभगं कुर्वन्त्यनेन सुभगं करो भाग्यकरः । गर्भागारादीनां  
 शैत्यक्लेशनिवर्तकत्वेनोपयोगित्वात्तज्जन्मसत्तासाफल्यसंपादक इत्यर्थः । 'आद्यमु-  
 भगस्थूलपलितनप्रान्धप्रियेषु च्यव्यर्थेष्वच्यौ कृजः करणे ख्युन्' इति ख्युन्प्रत्ययः ।  
 'अर्हद्विपद्-' इत्यादिना मुमागमः । अत्रापि पूर्ववद्दर्भगृहादीनां प्रकृतानामेव  
 सौभाग्यलाभरूपधर्मसंबन्धेनोपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुन्ययोगिता  
 तथा रेणुकणायमाना रेणुकणवदाचरन्तः । अतिसूक्ष्माकारा इत्यर्थः । आचारव्युद-  
 न्ताहटः शानजादेशः । तादृशा ये तुपारा नीहारास्त एव धूलयः परागा इति  
 रूपकम् । ताभिर्धूसरा धूम्रा वासरा दिवसा यस्य स तथोक्तः । सरसीरुहाणां  
 दावपावको दावामिः तुपारतुपानत्वेन तद्धंसकरत्वादिति भावः । 'वने च वनवह्वी  
 च दवो दावश्च 'कथ्यते' इति शाश्वतः । तुहिनेन प्रणितानि प्रणवत्कृतानि ।  
 स्फुटितानीत्यर्थः । प्रणशब्दात्करोतेर्ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । तादृशानि यानि लासि-  
 कानां पण्यस्त्रीणामधरदलान्यधरोष्ठप्रह्वानि तेषां दूरीकृतं दूरतोऽपास्तं दंशकृत्यं  
 दन्तक्षतक्रिया यस्मिन्स तथोक्तः । स्वतः स्फुटितानां दंशकृत्यासहत्वादिति भावः ।  
 'दंशकृत्यं-' इति पाठे दूरीकृतं दूरतः परिहृतं वंशकृत्यं वेपुनादक्रिया यस्मिन् ।  
 स्फुटितानामधराणां वेणुपूरणासमर्थत्वादिति भावः । कुलवधूजनाधरपुटानां दंशकृ-  
 त्यानीचिल्याह्लासिकाप्रहणं द्रष्टव्यम् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । प्रक्षीणतादृ-  
 ष्यपण्याङ्गनाङ्गवद्भवेदस्यावयववदित्युपमा । प्रयातसौभाग्योऽप्रगतरामणीयकः प्रपास-  
 न्निवेशः पानीयशालिकासंस्थानं यस्मिन्स तथोक्तः । विटानां पान्यानां चानपेक्षित-  
 त्वात्प्रसाधनाभावेन वृद्धपण्याङ्गनाङ्गानां प्रपासनिवेशानां चापगतरामणीयकं द्रष्ट-  
 व्यम् । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । घनर्थे कविधानम् । तालवृन्तानां व्यज-  
 नानां विधान्तिकालो विभ्रमसमयः । प्रीप्मर्तावितस्ततो व्याधूननजनितानन्दसंभवा-  
 दिति भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । कामिनीनां तरुणीनां स्तनभरः  
 कुचभार एव गिरिदुर्गसीमा गिरिदुर्गस्थानं तत्र निर्भयं निरातङ्गं यथा तथा निलीनो  
 'निगूढतया प्रवर्तमानो निदाघभाव ऊष्मत्वं यस्मिन्स तथोक्तः । तदानीं कामि-  
 नीकुचभरेष्वत्यन्तौष्ण्यस्य विद्यमानत्वादियमुत्प्रेक्षागम्या रूपकसंकीर्णा । एतेन  
 हैमन्तनिदाघयोर्ज्ञेयत्वव्यभावो व्यज्यते । 'निदाघो प्रीप्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्यु-  
 नोरपि' । 'भावः राप्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति विश्वप्रकाशमरः ।



‘गगनमेव मतङ्गजः कुञ्जरः । ‘मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करो’ इत्यमरः । तस्य करपुष्करेण हस्ताग्रेणोत्थित उत्क्षिप्तो यः शीकरनिकरो जलविन्दुसंदोहस्तदाकारैस्तद्रूपैः । इति रूपकसंकीर्णताद्रूप्योत्प्रेक्षागम्या । ‘पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले’ इत्यमरः । अत्र पुष्करशब्देनैव करप्रतीतेः पुनः करग्रहणं करलब्धकर्णवित्तंसादिवद्द्रष्टव्यम् । अतिपरुषस्तरशरतापेनात्यन्तकठोरमन्मथबाणकृतसंज्वरेण प्रतप्तं संतप्तं यद्गगनमेवाङ्गना तस्या अङ्गं शरीरं तस्मात्स्रवन्संस्तवमाणो यः स्वैदो घर्मान्मुकणगणस्तत्सदृशैस्तत्सदृशैरित्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमा । गगनस्याङ्गस्वेदयोरप्रसिद्धत्वादित्युक्तं प्राक् । ‘दक्षे च’ इति समानस्य सः । अमूर्तस्य गगनस्यैव स्तरशरसंतप्तत्वं किमुतान्यस्येत्याश्चर्यमिति भावः । अक्षीणहिमप्रकरैरविच्छिन्नतुपारासारैरश्वगान्तःकरणानि पान्थहृदयानि सोमन्तयन्निवारयन् । हेमन्तसमयो हेमन्तकालः समुदज्जम्भत विजृम्भितोऽभूत् ॥

यत्र कान्ता न पश्यन्ति क्लान्ता विरहवह्निना ।

निशावसानवेलां च वेलां च व्यस्तनाम्बुधेः ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्हेमन्ते विरहवह्निना प्रियवियोगाग्निना क्लान्ता निपीडिताः कान्ताः स्त्रियो निशावसानवेलां रजनीविरामकालं व्यसनाम्बुधेर्दुःखसागरस्य वेला कूलं च न पश्यन्ति । दुःसहविरहवेदनावशात्तथोक्तथानवधिकत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः । ‘अन्व्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि’ इत्यमरः । अत्र वेलयोरुभयोरपि प्रकृतयोरेवादशेनक्रियारूपधर्मसाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥

तत्र पर्णशालामध्यमध्यासीनं लक्ष्मणाग्रजमुपससाद शूर्पणखा ।

तत्रेति । तत्र हेमन्ते । शूर्पं शोणितभाजनम् । ‘नखि विदूषणे’ इति घातोः । शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रिया नखीयति दूषयतीति शूर्पणखा । यद्वा शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः सा शूर्पणखा नाम राक्षसी रावणखला । ‘पूर्वपदात्संज्ञायाः भगः’ इति णत्वम् । ‘नरमुखात्संज्ञायाम्’ इति न ङीप् । पर्णशालामध्यम् । तन्मध्य इत्यर्थः । ‘अधिशीङ्स्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् । अध्यासीनमधिष्ठितम् । ‘इंदासः’ इतीकारः । लक्ष्मणाग्रजं राममुपससाद प्राप । कामातुरतयेति भावः । भाविकार्यकरणदशत्वाद्द्विमणग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

तस्मिन्नुज्जृम्भितोष्णस्तनतटदयिताहीनसंहारकाले

काले प्रालेयधाराकवचितगगनाभोगदिक्चक्रवाले ।

कामान्धा राक्षसी सा पतिमतिमतनोन्मैथिलीप्राणनाथे

लक्ष्मीलीलारचिन्दे नयपिशितधियं तन्वती श्येनिकेच ॥१५॥

तस्मिन्निति । प्रलयादागतं प्रालेयम् । ‘तत आगतः’ इत्यण् । ‘केकरामिन्द्रयु-प्रलयानां यादेरियः’ इति यञ्शब्दस्येयादेशः । प्रालेयधाराभिर्नाहारासारैः क्वचित्

आवेष्टितो गगनाभोगो गगनविस्तारो दिग्ब्रह्मकालं दिग्गण्डलं च येन तस्मिन्नायोके ।  
 'चक्रवालं तु गण्डलम्' इत्यमरः । अतएवोन्नृम्भितोष्णं प्रवृद्धोष्णं स्तनतटं कुचम-  
 ण्डलं यामां ताभिर्दयिताभिर्वधुभिर्दानी विहीना वियुक्ता । विरहिण इत्यर्थः । तेषां  
 मंहरकाले प्रलयकाले । अथवा तेषां संहारे संहरणक्रियायां काले कृतान्तरूपे ।  
 'कृतान्तानेहसोः कालः' इत्यमरः । 'ह्यन्तीं च ह्यन्ति च हसन्तीं वामलोचनाम् ।  
 हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा देववधिताः ॥' इति वचनाद्विरहिजनमारक इत्यर्थः ।  
 तस्मिन्काले हेमन्तसमये । कामेनान्धा । विषेकदृष्टिशून्यैत्यर्थः । सा पूर्वोक्ता राक्षसी  
 शूर्पणखा । 'जातेरश्रोविषयादयोपघात्' इति ङीप् । लक्ष्म्या लीलारविन्दे विहार-  
 पद्मे, लीलया करधृत्कमले वा । नवपिशितधियं नूतनमांसयुद्धिं तन्वती कुर्वती ।  
 तादृग्प्रान्तिं प्राप्नुवतीत्यर्थः । 'पिशितं तरसं मांगम्' इत्यमरः । नवग्रहणं जिष्टशो-  
 त्सादनार्थमित्ययगन्तव्यम् । श्येनिकेव श्येनाहनेव । यतमानेति शेषः । श्येनो गृध्र-  
 जातीयः कपिजलादिशुद्रसगप्राही पक्षिविशेषः । 'जानेरश्री-' इत्यादिना ङीप् ।  
 ततः स्त्रोत्रे कः । 'केण' इति ह्रस्वः । मैथिलीप्राणनाथे सीतावद्भवे श्रीरामे । ए-  
 तेनायं संभोगार्थं कथन्तरालमन्ताभावः सूच्यते । पतिमतिं पतिरयं मे भूयादिति  
 युद्धिमत्तनोदकरोत् । पतित्वेनावृणोदित्यर्थः । श्येनिका लीलारविन्दे मांसयुद्धिमिव  
 शूर्पणखा श्रीरामे प्रियतमयुद्धिं चकारेत्यर्थः । अथवा राक्षसी श्येनिका लक्ष्मीलीला-  
 रविन्दे पिशितधियमिव मैथिलीप्राणनाथे पतिमतिं तन्वती विदधाना सती अत-  
 नोत् । वरमिति शेषः । त्वं मे पतिर्भवेति श्रीराममवृणोदित्यर्थः । उपमालंकारः ।  
 न चारविन्दे श्येनिकायाः पिशितघ्रान्युदयकथनाद्भ्रान्तिमताङ्गेन संकीर्यते । सगध-  
 गवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

ततस्तेन जानकीजानिरिति जानीहि जनमिमं ममानुजमतिमनु-  
 जार्थलमघालमवलावियुक्तं युक्तमाश्रयितुं तवेति रामेण प्रत्याख्याता  
 नौमिप्रिमुपेत्य यथामनीषितमभाषत ।

तत इति । ततः पतित्वेन वरणानन्तरम् । जन्मेनं जनम् । मामित्यर्थः । तस्मा-  
 न्गण्डितमहिमानिशयद्योतनार्थमिदंशब्देन निर्देशः । जानकी जनकमहाराजपुत्री  
 जाया यस्य जानकीजानिः सीतापतिः । 'जायाया निद्' इति निहादेशः । इहयथा-  
 भाग्यशालिनी महाकुलप्रसूतेयं सन्निहिता मम भार्या, निसर्गतोऽहं चक्रपत्नीप्रतशीलः,  
 तस्मान्मम त्वद्वरणमयुक्तमिति भावः । इति जानीहि । जानकीपतिमवबुध्यस्वेति प्रा-  
 र्त्तिकोऽर्थः । परमार्थस्तु दशरथनन्दनरूपेण जननीजनम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपाल-  
 नार्थं राजपुत्रत्वेनावतीर्णमित्यर्थः । इमं मां जानीहि सीतारूपिण्या लक्ष्म्याः पतिः  
 श्रीमहाविष्णुः । तथाच राक्षससंहर्तुंविष्णोर्न राक्षसीवरणं युक्तमिति भावः । इति  
 जानीहि । ततः किमित्याशङ्क्याह—'शुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना'  
 इत्यादिन्यायेन भ्रातृविषयमपि परिहासं प्रयोजयन्रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्या-  
 भामप्रत्यायकस्तात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकः शिष्टशब्दैः, प्रलोकनार्थमुत्तरमनुभाषते—

‘ममेल्यादिना । ममानुजं सोदरम् । नतु यं कंचन । सौशील्यसौन्दर्यादिभिर्मनुज्य-  
मित्यर्थः । मनुजानतिक्रान्तमतिमनुजम् । ‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ इति  
समासः । तद्भुजबलं यस्य तम् । अमानुपवाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थः । अवालं  
तरुणम् । रतिक्षममिति यावत् । अबलावियुक्तमनूढभार्यमसन्निहितभार्यं वा । अतो  
भार्यापेक्षिणमित्यर्थः । सा च त्वमेव भविष्यतीति भावः । ईदृशं लक्ष्मणमाश्रयितुं  
भार्यात्वेनानुवर्तितुं तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूलः प्रार्थितिकोऽर्थः । अन्तरा-  
शयस्तु—ममानुजं धर्मशीलत्वादिना मत्समं ब्रह्मचारिणमित्यर्थः । अतिमनुजः पुरु-  
षोत्तमो विष्णुरिति यावत् । तस्येव भुजबलं यस्य तम् । विष्णुतुल्यपराक्रममित्यर्थः ।  
वाल्लोऽविद्येकी न भवतीत्यवाल्लस्तम् । विद्येकिनमित्यर्थः । अबलावियुक्तं परदारपरि-  
ग्रहादिशून्यम् । एकपत्नीव्रतमित्यर्थः । आश्रयितुं युक्तमिति काकुः । न युक्तमित्यर्थः ।  
इत्यनेन प्रकारेण रामेण प्रत्याख्याता प्रत्युक्ता निराकृता वा सा शूर्पणखा सौमित्रि-  
मुपेत्य । तात्पर्यानभिज्ञतया श्रीरामवचनं स्वानुकूलमेव मन्वाना मन्दबुद्धिरियं  
लक्ष्मणसमीपं गत्येत्यर्थः । मनीषितमनतिक्रम्य यथामनीषितम् । यावदभिलाष-  
मित्यर्थः । अभाषत मां परिग्रहाणेत्यवोचत । ‘यथासादृश्ये’ इत्यव्ययीभावः । ‘य-  
थासादृश्यधीप्सार्थपदार्थानतिवृत्तिषु’ इत्यभिधानात् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तेनापि भद्रे तस्यार्यस्य दासोऽहं दासभार्यापदमनार्यं नन्वार्यायाः  
कुलजातायास्तस्मात्तमेव भजेथाः ।

तेनेति । भद्रे हे कल्याणि, आर्यस्य श्रेष्ठस्य तस्य श्रीरामस्य यस्त्वया प्रथमवृत्त-  
स्तस्याहं दासो भृत्यः । अतः कुलजातायाः सत्कुलप्रसूतानाः । आर्याया इति यावत् ।  
नार्या वध्वाः । ‘नारी सीमन्तिनी वधूः’ इत्यमरः । दासभार्यापदं भृत्यभार्यास्थान-  
म् । तथाभूतत्वमित्यर्थः । ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु’ इत्यमरः । अना-  
र्यं नन्वयुक्तं खलु । दासभार्या भूत्वा दासीभावं गन्तुमसंप्रतमित्यर्थः । तस्मात्कार-  
णात्तमार्यं श्रीराममेव भजेथाः प्राप्नुयाः । आर्याया आर्यभजनं युक्तमित्यक्षरार्थः । वा-  
स्तवार्थस्तु विरुद्धलक्षणया अपह्वयेन हे अमङ्गले । कुजवासरे अमङ्गले मङ्गलशब्दप्रयो-  
गवत्, ‘अभद्रे जाते सर्वेभद्रं जातम्’ इत्यादिप्रयोगवद्दृष्टव्यम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य श्री-  
रामस्य भार्यात्वमेव भविष्यतीति भावः । ईदृशं लक्ष्मणमाश्रयितुं भार्यात्वेनानुवर्ति-  
तुं तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूलः प्रार्थितिकोऽर्थः । सर्वमुपर्वसार्वभौमस्य तस्य  
प्रतिद्वेष्य श्रीरामस्य श्रीमहाविष्णुरूपिणोऽहं दासो नक्तः । श्रीविष्णुरूपश्रीरामभक्त-  
त्वेनालन्तपायन इत्यर्थः । अतः कुलक्रान्ताया मयत्वा नार्या दासस्य श्रीविष्णुम-  
क्तस्य भार्याया यत्पदं तद्वरणमयुक्तम् । शून्यान्दोषिकारोहणवाञ्छितवदित्यर्थः ।  
तस्मात्तं विष्णुरूपं राममेव भजेथाः शरणं गच्छेः । यत ईदृगपकारिणीत्वं मुक्ता  
भविष्यतीत्यर्थः ॥

अक्रूरसत्त्वां भयानककाननसंचाराचतुरां विहाय वैदेहीं तत्रभव-  
तोमेवासौ परिग्रहीष्यतीति लक्ष्मणेनाभिहिता वीतमतिः सा तदीयं  
वचनमनुमतमनुत ।

अकूरेति । अथ 'गुरणापि समं हास्यम्' इत्यादिन्यायेन लक्ष्मणः श्रीरामे सी-  
तायामपि परिहासं प्रयुक्ते । किंतु । अक्रूरसत्त्वामदृढचित्तमतएव भयानके भयंकरे  
कानने संचाराचतुरां संचरणाशक्ताम् । यद्वा संचारेणाचतुरां विह्वलाम् । वनवास-  
प्रतिबन्धभूतामित्यर्थः । वैदेहीं विदेहराजपुत्रीम् । न तु सदेहराजपुत्रीम् । अतएव  
कृशाङ्गीमित्यर्थः । 'अनुदरा कन्या, अलवणा यवागूः' इत्यादिभाष्यकारवचनादी-  
पदर्थवाचिननर्थकोऽयं विशब्दः । निपातनाव्ययानामनेकार्थत्वाद्विदेहशब्दोऽयं राज-  
विशेषणं राजपुत्रीविशेषणं वा, त्वं तु नोक्तत्रयविशेषणविशिष्टेति भावः । इदृशी सी-  
तामपहाय लयत्वा । तत्रभवतीं त्वामेव । पूज्यामित्यर्थः । 'इतराम्योऽपि दृश्यते'  
इति प्राग्दिशोयन्नलप्रत्ययः । 'मुप्सुपा' इति समासः । 'उमितथ' इति ङीप् । 'त्रिपु  
तत्रभवान्पूज्यस्त्वैवात्रभवानपि' इति यादवः । असौ श्रीरामः परिग्रहीष्यति स्त्री-  
करिष्यतीति प्रातीतिकोऽर्थः । वस्तुतस्तु अक्रूरसत्त्वां प्रसन्नहृदयां विशिष्टकाननसं-  
चारेणाचतुरां पीडिताम् । मुकुमारीमित्यर्थः । यद्वा तत्संचारभीरुमित्यर्थः । भीरुत्व-  
स्यैव कुलश्रीघर्मत्वादिति भावः । विदेहराजपुत्रीं जनकमहाराजकन्यकां महाकुल-  
प्रसूतां विशिष्टदेहराजपुत्रीम् । अतएव तत्रभवतीं बहुमाननीयां सीताम् । एतादृश-  
मकलगुणसंपन्नत्वेनापरित्यागाहार्तामित्यर्थः । विहाय कटोरहृदयां कुलवधूधर्मपरित्यागे-  
नाततायितया काननस्तरसंचारतत्परां राक्षसीत्वेनाकुलजातां विकृताकारां च ।  
अतएव तत्रभवतीं विद्वद्धलक्षणयाऽपूज्यां परित्यागाहार्तां त्वां परिग्रहीष्यतीति काकुः ।  
न परिग्रहीष्यत्येवेत्यर्थः । इत्येवंप्रकारेण तेन लक्ष्मणेनाभिहिता प्रत्युक्ता सती ।  
वीतमतिः परिहासाशयानभिज्ञतया नष्टबुद्धिः सा शर्पणखा तदीयं लक्ष्मणोक्तं वचन-  
मनुमतमनुकूलमनुतावुच्यत । तत्र वीतमतिपदार्थस्य विशेषणगत्या मननशब्दार्थं  
प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

ततः सा किमकरोदित्यत आह—

दशरथात्मजयुग्मनिरीक्षणक्षणसमाकुलबुद्धिरियं दधौ ।

उभयकूलसंस्थितशाद्वलभ्रमगतागतखिन्नगधीदशाम् ॥ १६ ॥

दशस्थेति । दशरथात्मजयुग्मस्य रामलक्ष्मणयोर्निरीक्षणक्षणेन दशनोत्सवेन  
समाकुला ससंप्रमा बुद्धिर्यस्याः सा अनयोः कतरं भजांतीति दोषायमानमानसे-  
त्यर्थः । 'निर्व्यापारस्थिता कालविशेषोत्तवयोः क्षणः' इत्यमरः । इयं शर्पणखा । उभे  
च ते कूले च उभयकूले । अत्र 'उभाहुदात्तो नित्यम्' इति पृथक्सूत्रग्रहणादेव नि-  
त्यत्वे ऋदि पुनर्नित्यत्वग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषय उभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव

१. 'क्रूरसत्त्व' इति पाठः. २. 'निहित दितमिति तदीय' इति पाठः. ३. 'वचन-  
मनुत' इति पाठः. ४. 'मनुत्थित' इति पाठः.

साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कैयटः—अत्र 'उभाद्दुदात्तो नित्यम्' इति नित्यग्रहणस्येद् प्रयोजनं वृत्तिविषय उभयशब्दप्रयोगो भावित् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । एतद्व्याख्यातं मदीयशृङ्गारनाटके । तयोः पूर्वोत्तरनदीतीरयोः समं तुल्यं यथा तथा स्थितौ शाद्वलौ शष्पश्यामदेशौ । शादाः शष्पाण्यनयोर्देशयोः सखी-  
ति शाद्वलाविति विग्रहः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वश्च । 'नडशादाद्बुलच्' इति बलच्प्रत्ययः । तयोर्यो भ्रमः कुत्र वा गच्छामीति चित्तसंभ्रमस्तेन हेतुना गतागताभ्यां यातायाताभ्यां खिन्ना खेदं प्राप्ता या गवी गौर्धेनुः । 'भोरतद्वितलकि' इति समासान्तष्टच् । टित्वान्डीप् । तस्य दशामवस्थां दधौ धृतवती । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्वः । रामलक्ष्मणयोरन्यतरप्राप्त्याशान्दोलनेन परमखिद्यतेत्यर्थः । अत्रान्यधर्मस्यान्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं दशामिति सादृश्या-  
क्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निर्देशनालंकारः । तदुक्तम्—'असंभवद्वस्तुयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिविम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥' इति लक्षणात् ॥

वृपस्यन्ती वृपस्कन्धं राघवं रावणानुजा ।

भूयः शूर्पणखा भेजे शूर्पकारातिवाधिता ॥ १७ ॥

वृपस्यन्तीति । वृपः पुमान् । 'वृपः स्याद्वासवे धर्मं सौरभेये च शुक्लजे' । पुं-  
राशिभेदयोः शृङ्गशां मूपकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्वः । वृपं पुरुषमात्मन इच्छतीति वृपस्यन्ती कामुकी । 'वृपस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'मुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । 'अश्वधीरवृपलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि' इत्यमुगागमः । 'अश्ववृपयोर्मधुने-  
च्छायामिति वक्तव्यम्' इत्यर्थनियमः । ततः शतृप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति डीप् ।  
रावणानुजा रावणस्वसा शूर्पणखा शूर्पकः शम्बरापरनामा कश्चिदसुरस्वस्यारातिस्तेन  
वाधिता पीडिता सती । जगन्नोहनदिव्यमङ्गलविग्रहश्रीरामदर्शनजनितमदनानुरा  
सतीत्यर्थः । वृपस्य वृपस्य स्कन्धाविव स्कन्धौ भुजशीर्षे यस्य तम् । स्कन्धी-  
प्रत्यस्य महापुरुषलक्षणत्वादिति भावः । राघवं श्रीरामं भूयः पुनरपि भेजे प्राप ॥

तदनु जनकदुहितुरनितरयुवतियोग्यं भाग्यं रामस्य रूपरामणी-  
यकं च निरूप्य पुनरेवमचिन्तयत् ।

तदन्विति । तदनु भजनानन्तरमियं शूर्पणखा जनकदुहितुर्जनक्याः संगम्य-  
नितरयुवतियोग्यमनन्ववधूमाधारणं भाग्यं श्रीरामपत्नीत्वरूपं भागधेयम् । तथा रा-  
मस्य रूपरामणीयकमाकारसौन्दर्यं च 'रूपं स्वभावे सौन्दर्यं आकारश्लोकयोरपि' इति  
विश्वः । 'शोषधाद्भूतोत्तमाद्भुज्' । यद्वा कुण्डलमुच्चाहारनूपुराहादादिचतुर्विधभूषणा-  
भावेऽपि भूषितवदवभासमान आकारविशेषो रूपम् । तदुक्तं भावप्रकाशे—'आवे-  
प्यारोप्यनिक्षेप्य भूषणीयैरभूषितम् । यद्भूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥' इति ।  
'अज्ञान्यभूषितान्येष प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः । येन भूषणवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥

१. 'युवती' इति पाठः. २. 'रामस्य रामणीयकं' इति पाठः. ३. 'च' इति नालि  
कयिद्.

इति तस्य रामणीयकं रमणीयत्वं च निरूप्य निर्दिश्य । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे ।  
एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाचिन्तयचिन्तितवती ॥

तत्प्रकारमेवाह—

लावण्याम्बुनिधेरमुप्य दयितामेनामिधेनं जनं

कस्माद्भासृजदसदन्वयगुरोरुत्पत्तिभूः पद्मभूः ।

आस्तां तावदरण्यवासरसिके हा कष्टमस्मिन्निमां

कान्ति काननचन्द्रिकासमदशां किं निर्ममे निर्ममे ॥ १८ ॥

लावण्यमिति । अस्मदन्वयगुरोरस्मत्कुलध्रेष्ठस्य । अस्मत्कुलकूटस्थस्य पुलस्त्य-  
स्यैत्यर्थः । 'गुरुस्तु गोपतां ध्रेष्टे' इति विश्वः । उत्पत्तिभूजन्मस्थानम् । साक्षाच्चनक  
इति यावत् । तथा चास्मत्पितामहेनास्माकं हिताचरणतत्परेण भणितव्यमिति भावः ।  
पद्मभूर्भद्रा । लवण एव लावण्यं कान्तिविशेषः । चातुर्वर्ष्यादित्वात्स्वार्थे प्यङ्प्रत्ययः ।  
'लवणो रमरक्षोऽन्विभेदेषु लवणादिषु' इति विश्वः । यद्वा 'सुकाफलेषु च्छायाया-  
न्तरलक्ष्यमिवांतरा । प्रतिभाति यदन्नेषु तद्भावप्यमिहोच्यते ॥' इति भूपालः । तद-  
म्बुनिधेः । अपरिच्छिन्नलावण्यसंपन्नस्यैत्यर्थः । अमुप्य श्रीरामस्य दयितां भार्यामेनां  
सीतामिव । एनं जनम् । मामित्यर्थः । कस्माद्धेतोनांमृजन्न सृष्टवान् । प्रपितामहसंब-  
न्धत्वादित्यमेव क्षुष्टव्या । तथा मामकाङ्गं न सृष्टवान्कुहको विधातेत्यर्थः । एवं चेदियमि-  
वाहमप्यस्य लावण्याम्बुधेर्भार्या भूत्वा धन्यतरां प्राप्नुयामिति भावः । किमनयाकाण्डचि-  
न्तयेति स्वमनसि स्वयमेव निषेधति—आस्तामिति । एतन्सृजनविषयकचिन्तन-  
मास्तां विष्टु । यतजलसेतुबन्धनप्रायेणानेन किमित्यर्थः । किंत्वरण्यवागराधिकं वनवा-  
सतत्परे । राज्यश्रीसंभोगादिनिस्पृह इत्यर्थः । 'अत इतिष्ठनी' इति रसशब्दान्मत्वर्था-  
यष्टप्रत्ययः । पुनो निर्ममे । ममेत्येतद्विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छिताद-  
दिवो निर्ममस्वस्मिन् । वैराग्यसंपन्न इत्यर्थः । 'अम्मिन्श्रीरामे काननचन्द्रिकासमदशा-  
मरण्यचन्द्रिकाप्रायाम् । उपभोगानुपयोगितया निष्कलामित्यर्थः । इमामेतादृशी कान्ति  
लावण्यसंपत्तिं किं किमर्थं निर्ममे निर्मितवान् । अरण्यचन्द्रिकावधिरयंकन्वासीहका-  
न्तिनिर्माणमयुक्तमित्यर्थः । प्रायश एतादृशानुपयुक्तनिर्मातृवायं विधातेति भावः ।  
हेति संदे । कष्टम् । प्रद्वय एतादृशकान्तिनिर्माणप्रयामवफलन्याङ्कच्छ्रमित्यर्थः । अ-  
धेहकपुराणालामान्बस्याः कष्टमित्यर्थः । एवमचिन्तयदिति संबन्धः ॥

ततः किं ज्ञातं तत्राह—

सीतामाहर्तुं कामामसुखमद्रिपयप्रार्थनोद्दामकामां

सौमित्रिः दारुपाणिर्दशमुरतमगिनीं तामनार्यां निवार्यं ।

कामप्रोधात्मिकानामहमहमिकया प्रेक्षतामायतानां

तैश्याः श्वासानिलानामकुरुत तरसा मार्गयिस्तारुत्वम् ॥ १९ ॥

सीतामिति । सीतानाहर्तुं कामो बभूवाम् । रामलक्ष्मणसृष्टावमानजनित-

‘क्रोधात्सीताप्रहणेच्छयाभ्युद्गच्छन्तीमित्यर्थः । ‘तुं काममनसोरपि’ इति तुमुनो मन्-  
 रलोपः । असुलभो दुर्लभो यो विषयः श्रीरामसंभोगरूपार्थस्त्वस्य प्रार्थनायां तत्रा-  
 सियाञ्जायामुद्दामो बहुलः कामोऽभिलाषो यस्यास्ताम् । मूर्खतयात्वन्तालभ्यलामा-  
 काङ्क्षिणीमित्यर्थः । ‘कामोऽभिलाषस्तर्पथ’ इत्यमरः । अतएवानार्थो दुर्बुद्धिमती तां  
 पूर्वोक्तां दशमुखभगिनीं रावणानुजां सौमित्रिलक्ष्मणः । शलं पाणौ यस्य सः शत्रु-  
 पाणिः खड्गहस्तः सन् । ‘सप्तम्युपमान-’ इत्यादिना बहुव्रीहिः । ‘प्रहरणाथैभ्यः  
 परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः’ इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्य परनिपातः । निवार्यं निरुध्य ।  
 ‘अलभ्यवस्तुवाञ्छाविशेषः कामः, तदभावान्मनःप्रज्वलनं क्रोधः, तदात्मकानामह-  
 मधिकोऽहमधिक इत्यन्योन्यं प्रति योऽभिमानोऽसावहमहमिका । ‘अहमहमिका तु  
 सा स्यात्परस्परं यो भवत्वहंकारः’ इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमन्ययं  
 निपातितम् । तस्य वीप्सायां द्विरक्तिः । संज्ञायां कन्प्रत्ययः पृषोदरादित्वादिति  
 सुभूतिचन्द्रः । तथाहमहमिकया हेतुना प्रेहतां परिलुटताम् । नासाविषरयोः संकु-  
 चितत्वेन संकटत्वादिति भावः । आयतानां दीर्घाणां तस्याः शूर्पणखायाः श्व-  
 सानिलानां निश्वासमाह्वानां तरसा बलेन रंहसा वा । ‘तरसी बलरंहसी’ इत्यभि-  
 धानात् । मार्गस्य विस्तारकृत्यं विस्तारक्रियामकुरुत कृतवान् । संकुचितमार्गं तद्वि-  
 स्तारकृत्यस्य युक्तत्वादिति भावः । श्रीरामात्रया सज्ञेन तन्नासिकां चिच्छेदेत्यर्थः ।  
 तस्यास्तथैव प्रायधित्त्वादिति भावः । एतेन कर्णच्छेदोऽपि लक्ष्यते । तथाच श्री-  
 रामायणम्—‘इत्युक्त्वा लक्ष्मणस्त्वस्याः कुक्षो रामस्य पश्यतः । उद्धृत्य सज्ञं चि-  
 च्छेद कर्णनासं महाबलः ॥’ इति । अत्र नासिकाच्छेदनरूपकारणप्रस्तुतेनेव मार्ग-  
 विस्ताररूपस्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तिरलंकारः । ‘कारणं गम्यते यत्र प्रस्तु-  
 तात्कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन संबन्धं तत्पर्यायोक्तिरिष्यते ॥’ इति लक्षणात् ॥

ततस्तस्या निकृत्तकर्णनासिकायाः कनीयस्याः परिभवं वदने  
 वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च जनस्थानवर्तां समरमुखमुखरः खरश्चतुर्द-  
 शसंहस्रसंख्याकशाखं चतुर्दशाध्यक्षरक्षितं रक्षोचलं रामलक्ष्मणौ  
 जिघृक्षुः प्रेषयामास ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । जनस्थानं नाम दण्डकारण्यमभ्यभूषदेससत्र  
 वार्तितुं शीलमस्मास्तीति जनस्थानवर्ता । तदधिप इत्यर्थः । ताच्छ्रीत्ये पिनिप्रत्ययः ।  
 समरमुखे रणामे मुखरः सिंहनादादम्बरतत्परः । रणशूर इत्यर्थः । खरो नाम राक्ष-  
 नाधिपतिः । निकृत्तं छिन्नं कर्णनासिकं यस्यास्तस्यास्तथाभूतायाः कनीयस्या अनु-  
 जायास्त्वस्याः शूर्पणखायाः परिभवं कर्णनासिकाच्छेदनरूपं भक्तं वदने वचने च दृष्ट्वा  
 श्रुत्वा च । वदने दृष्ट्वा वचने श्रुत्वा इति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । तदन-  
 न्तरमेव शूर्पणखाया तत्तस्मीपं गत्या प्रत्यक्षं स्वमुखभक्तं प्रदर्श्य श्रीरामलक्ष्मणकथायाः  
 कथितत्वादिति भावः । वचन इत्यत्र धपादाने वक्तव्येऽप्यधिकरणविषयायां गतमी ।  
 रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुर्महीतुमिच्छतुः सन् । प्रदेः सप्तन्तादुप्रत्ययः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकाः ।

शूराणां व्यूहा यस्य तत्तथोक्तम् । स्वयं चतुर्दशसहस्रसंख्याकराक्षसाधिपतित्वादेकैक-  
सहस्रकरिपतीकैकव्यूहमित्यर्थः । अतएव चतुर्दशाध्यक्षैश्चतुर्दशसंख्याकसेनानायकै-  
रक्षितं परिपालितम् । एकैकव्यूहस्यैकैकनायकेन भाव्यत्वादिति भावः । रक्षोवलं रा-  
क्षससैन्यं प्रेषयामास प्रहितवान् ॥

अथ दाशरथिर्निरीक्ष्य दिक्षु रक्षोगणमुपसर्पन्तमपसर्पभूतया शू-  
र्पणखया दक्षितसरणिमैरणिरिव मन्थनात्पूर्वमनाधिष्कृततेजःप्रसरः  
सीतारक्षणे लक्ष्मणमादिश्य यातुधानवधं तथाविधर्मकरोत् ।

अथेति । अथानन्तरं दाशरथिः श्रीरामः । अपमर्पभूतया चरसमया । अवस्थानं  
प्राप्तयेत्यर्थः । 'अपसर्पधरः स्पृशः' । 'युक्ते क्षमादायुते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु'  
इति चामरः । शूर्पणखया दक्षिता निवेदिता सरणिर्माणो यस्य तम् । अतएवोपस-  
र्पन्तं समीपं प्रत्यागच्छन्तं रक्षोगणं राक्षससैन्यं निरीक्ष्य । मन्थनात्पूर्वमरणिरमि-  
तिर्मन्थनदारुणिव । 'यूपायं तर्षं निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । अनाविष्कृ-  
तोऽप्रकटितस्तेजःप्रसरः प्रभापस्फूर्तिरनलप्रकाशश्च यस्य सः । निर्मन्थनदारुण्यमि-  
वमिगूढप्रताप इत्यर्थः । श्लेषसंकीर्णयमुपमा । 'तेजोऽनले प्रभावेऽङ्घ्रि ज्योतिष्यच्चिपि  
रेतसि' इति वैजयन्ती । लक्ष्मणं सीतारक्षण आदिश्याज्ञाप्य । स्वयमसहायशूरत्वा-  
त्तादृक्संकटे वधूनां रक्षणोचितत्वाच्चेति भावः । तथाविधं तादृक्प्रकारं यातुधानवधं  
राक्षससंहारमकरोत् । 'यातुधानः पुण्यजनः' इत्यमरः ॥

कीदृग्विधं राक्षसवधमकरोदित्यत आह—

यथा तपोधननिधनकरकरनिकुरम्बमिदं परुषभाषणस्पृहयालु-  
तालुजातमिदं परदारनिरीक्षणनिरपत्रपनेत्रवृन्दमिदं तापसावसथ-  
चारणचतुरं चरणयुगलमिदमिति निश्चिततरनिर्जेशरशैकलीकृत-  
निश्चरशरीरावयवानाहृत्याहृत्य प्रस्युटजं प्रदेशयद्भिस्तपोधनाध्य-  
शुद्धिं विधध्वमिति शृधराजनिदेशादिव देशान्तरदापतद्भिः कङ्क-  
कोकप्राचीकप्रायैः पतद्भिर्नवकाशमभूदाकाशम् ।

यथेति । यथा येन प्रकारेणेदमेतत्तपोधननिधनं मुनिहिंसां करोतीति तथोक्तं  
करनिकुरम्बं हस्तकदम्बकम् । 'निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । इदं परुषभाषणाय  
कठोरवचन्य स्पृहयालु स्पृहावत् । स्पृहयत्तरदन्ताशुरादितिचि 'स्पृहिसृहि—'

१. 'भूतया तया' इति पाठः. २. 'निर्दक्षित' इति पाठः. ३. 'अरण्यमिव' इति  
पाठः. ४. 'प्राक्' इति पाठः. ५. 'प्रसर' इति पाठः. ६. 'अतनुत' इति पाठः.  
७. 'यथा' इति नास्ति कचिद्. ८. 'निकुरम्ब' इति पाठः. ९. 'तापसावसथचार-  
णचतुरं चरणयुगलमिदं' इति नास्ति कचिद्. १०. 'निज' इति नास्ति कचिद्. ११. 'सरसा-  
गच्छकरीष' इति पाठः. १२. 'निश्चिचरावयवान्' इति पाठः. १३. 'दशयद्भिः' इति पाठः.  
१४. 'भाषणद्भिः पतद्भिः' इति पाठः. १५. 'काक' इति नास्ति कचिद्. १६. 'पतद्भिः'  
इति नास्ति कचिद्.



इत्यादिनालुचप्रत्ययः । अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः । तालुजातं काकुदः निवहः । 'ताल तु काकुदम्' इत्यमरः । इदं परदारानां परस्त्रीणां निरीक्षणे सस्पृहावलोकने निरपत्रपं निर्लज्जम् । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इत्यमरः । नेत्रवृन्दं नयनसमूहः । इदं तापसावसथेषु तपस्विनिवासेषु चारणे संचारे चतुरं निपुणं चरणयुगलम् । इत्येवंप्रकारेण निशिततरैरतितीक्ष्णैर्निजशरैः स्वकीयबाणैः शकलीकृतानि खण्डितानि यानि निशिचरशरीराणि राक्षसकलेवराणि तेषामवयवान्पूर्वोक्तकरप्रभृत्यङ्गान्याह्वय प्रत्युदजं प्रतिपर्णशालम् । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रदर्शयद्भिः प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः । तेषामानन्दार्थमिति भावः । व्यञ्जकाभावाद्भ्रम्योत्प्रेक्षा । तपोधनाध्वशुद्धिमाश्रममार्गशोधनं विधध्वं राक्षसशतभक्षणेन कुरुध्वमित्येवंभूताद्भ्रमराजस्य जटायुषो निदेशादाज्ञावचनादिवेति हेतुत्प्रेक्षा । अन्यो देशो देशान्तरम् । तस्मात्तद्विषयेभ्य इत्यर्थः । 'मुष्पुषा' इति समासः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमरः । आपतद्भिरागच्छद्भिः कङ्ककाव प्राचीकप्रायैः । कङ्का लोहपृष्ठापरनामकाः पक्षिविशेषाः । 'लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्' इत्यमरः । 'कङ्को गृध्रो लोहपृष्ठः' इति वैजयन्ती च । काका ध्वाहाः प्राचीका मांसभुजः पक्षिविशेषाः, तत्प्रायैस्तद्भूमिष्ठैस्तद्रूपैर्वा । 'प्रायो भूयोमृत्युतुल्यबाहुत्वानशने' च' इत्येकाक्षरः । प्राचीकशब्दः पक्षिवाचको निघण्टुन्तरेषु मृग्यः । यद्वा 'प्राचिकोल्क पिपीलिका' इति स्त्रीलिङ्गविशेषेऽप्यमरः । तत्र मधुमक्षिकाः प्राचिका इति तथा ख्यातारः । तथा कङ्ककाकाः प्राचिका इव नीरन्ध्रत्वसाम्यात्तत्प्रायैस्तत्प्रचुरैः पतद्भिरण्डजैः । 'पतत्रिपत्रिपतगपतपत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः । आकाशमन्तरिक्षमनवकाशमवकाशरहितम् । नीरन्ध्रमिति यावत् । अभूत् । तथाविधं यातुधानचधमकरोदिति संबन्धः ॥

ततो निकृत्तशिरसि त्रिशिरसि विस्त्रगन्धिना शरीरस्तुतवंसास्रो-  
तसा प्रेत्यापि क्रियमाणाश्रमदूपणे दूपणे च रोपभीषणवीक्षणखरः  
खरो राघवमाहवायाह्वयत ॥

तत इति । ततो राक्षसबलवधानन्तरं त्रिशिरसि त्रिशिरोनामराक्षससेनानायके निकृत्तं रामयाणच्छिन्नं शिरो यस्य तस्मिन्स्थोके सति । तथा दूपणे दूपणाह्वयेनापतां प्रेत्य मृत्वापि । जीवनदशायां किं वक्तव्यमिति भावः । विस्त्रगन्धोऽस्यास्तीति विस्त्रगन्धिनामगन्धिना 'विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः । 'अत इटिठर्ना' इति मत्वर्थीय इतिप्रत्ययः । वंधवा विस्त्रमामगन्धिवस्तु तस्येव गन्धो यस्य तत्तथोक्तेनेत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । 'उपमानाच' इति गन्धस्येकारोऽन्तादेशः । शरीराच्छरविदलितनिजगात्रात्पुतेन स्रवता वसास्रोतगा हन्मेदःप्रवाहेण । 'हन्मेदस्तु वषा' परा' इत्यमरः । क्रियमाणमाधमदूपणं तपोवनधीभरत्तं येन तस्मिन्स्थोके । तस्मिन्नापि निहते सतीत्यर्थः । रोपभीषणाभ्यां क्रोधावेशमयंकराभ्यां वीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां चरन्वीक्षणः । दुर्दर्श इत्यर्थः । 'निगमं तीक्ष्णं रारं सद्रत्' इत्यमरः । रारो राक्षस आ-

दृवायाह्वार्थम् । योद्धुमिलथः । राघवं श्रीराममाह्वयन् सर्वबाहूतवान् । निहर्तरेमी  
 राक्षसः कां श्लाघा । मां जित्वा खलु तव हृतकृत्वतेत्वात्मनोऽसहायशूरत्वगर्वादा-  
 कारितवानिलथः । ह्यवेलेडि 'सर्वायामाडः' इत्यात्मनेपदम् । 'त्रिपित्त्रिहृध'  
 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्छेरडादेराः । तत्रायं परमार्थः स्फुरति । तत्रकार-  
 मेवाह—श्रीरामोऽयं साक्षाद्विष्ववतारः । तदेतेन निहतानां निब्रिता ननु परम-  
 पदप्राप्तिः । एवं च सत्येतावतो राक्षसाग्निह्वल इतशेषमेकममुं किं हनिष्यामीति  
 यद्युपेक्षेत तदेतन्ममानिष्टं स्यात् । तस्मात् 'आहूतो न निवर्तेन द्यूतादपि रणादपि'  
 इति क्षत्रियधर्मत्वेनाह्वाने सति पुनर्न निवर्तेत, तथा च ममेष्टसिद्धिः स्यादिति न-  
 त्वाहूतवानिति ॥

तत्र विपश्चिद्भिरप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमेषैरप्यननुसंधीय-  
 मानशरसंधानमोक्षमभूदभूतपूर्वं द्वंद्वयुद्धम् ।

उच्येति । तत्र तस्मिन्पद्ये विपश्चितो विद्वांसः । संदिग्धार्थनिर्धारका इति यावत् ।  
 तैरपि । किमुतान्यैरिति भावः । अनिश्चीयमानावनिर्धार्यमाणौ जयापजयावन्यतर-  
 विषयो यस्मिन्सत्तथोक्तम् । अन्योन्यं तुल्यबलतया निर्धारितुमशक्यत्वादिति भावः ।  
 न विद्यते निमेषो येषां तैरनिमेषः । सुरैरिति यावत् । तैरपि । किमुतान्यैः सनिमे-  
 पैरिति भावः । अननुसंधीयमानावविभाव्यमानां शराणां रामखरबाणानां संधानमोक्षा  
 मोक्षां योजनविसर्गा यस्मिन्सत्तथोक्तम् । तथा क्षिप्रहस्तत्वादिति भावः । पूर्वं भूतं  
 भूतपूर्वम् । 'मुष्पुषा' इति समासः । ततो नञ्समासः । निरुपममित्यर्थः । द्वंद्वस्या-  
 महायशोरयोर्द्वन्द्वं युद्धमभूत् । श्रीरामखरयोरिति भावः । अत्र जयपराजययोर्निश्चय-  
 संबन्धेऽपि तथा शरसंधानमोक्षयोरनुसंधीयमानत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्संब-  
 न्धेऽसंबन्धरूपानिश्चयोक्तयोश्च परस्परनैरपेक्ष्यात्संश्लिष्टः ॥

ततः खरो गृहीतकोदण्डः सकृदनुभूयमाननमनोन्नमनायासः  
 समरसमापनचतुरं चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं दशार्हशरासनं  
 ग्राहयितुकाम इव रामहस्तात्प्राक्तनं चापं शरैरपजहार ।

तत इति । ततो द्वन्द्वयुद्धानन्तरं गृहीतकोदण्डश्चापपाणिः खरः सकृदेकवारम-  
 नुभूयमानोऽनुभवगोचरीक्रियमाणो नमनोन्नमनायासो ज्याकर्षणप्रयागः शरसंधान-  
 मोक्षप्रयागो वा येन स तथोक्तः सन् । असकृच्छरसंधानमोक्षप्रयासेऽपि क्षिप्रहस्त-  
 त्वात्तथाभूत् इव प्रतीयमान इति वैगानिदायोक्तिः । समरसमापने रणसमाप्तिकरणे  
 चतुरं निपुणम् । क्षिप्रमेव रिपुमारकत्वादिति भावः । चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं  
 ब्रह्मास्त्रसंधानक्रियायोग्यम् । तेनैव स्वशिरसश्छेत्स्वमानत्वादिति भावः । दशार्हस्य  
 संबन्धि दशार्हं वैष्णवं पूर्वमगस्त्यदत्तं शरासनं चापं ग्राहयितुं ग्रहणं कारयितुं  
 कामो यस्य स तथोक्त इवेति फलोत्प्रेक्षा । रामेणेति शेषः । उत्तरत्र तस्यैव ग्रही-

१. 'अनिमेषैः' इति पाठः. २. 'तत्र' इति पाठः. ३. 'त्वमकृत्' इति पाठः.  
 ४. 'चतुर' इति पाठः. ५. 'संधानार्ह' इति पाठः.

प्यमाणत्वादिति भावः । ग्रहेर्भ्यन्तात्तुमुन् । ततः 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । रामहस्तात्सकाशात् । प्राक्तनं पुरातनम् । पूर्वं धृतमित्यर्थः । 'सायं-चिरं-' इत्यादिना व्युत्प्रत्ययस्तुडागमश्च । चापं शरैरपजहारापहतवान् । निजहस्तला-पवं प्रदर्शयन् श्रीरामचापं मुष्टिप्रदेशेऽखण्डयदित्यर्थः । तथाच रामायणे—'ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः । खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्हस्तलापवम्' इति ॥

सोऽपि कोपपावकेन यावकिताननः कुम्भसंभवदत्तं धनुराधत्त ।

स इति । स श्रीरामोऽपि कोपपावकेन चापखण्डनजनितकोपाग्निना यावक-वत्कृतं यावकितम् । शोणीकृतमित्यर्थः । 'तत्करोति-' इति प्यन्तात्कर्मणि क्तः । त-दाननं यस्य स तथोक्तः सन् । कुम्भसंभवदत्तमगस्त्यमुनिदत्तं धनुर्वैष्णवं चापमा-धत्त गृहीतवान् । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः ॥

खरपरुषि शरासने गृहीते खरकिरणान्वयशेखरेण तेन ।

खररघुवरयो रणं समाप्तं खरनखरायुधयोरिव क्षणेन ॥ २० ॥

खरेति । खरकिरणान्वयशेखरेण सूर्यवंशावतंसेन । यद्वा खरकिरणान्वयानां सूर्यवंशजराजन्यानां शेखरेण शिखाभिना । 'शिखाखापीडशेखरौ' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण खराणि निबिडानि परुषि पर्वाणि यस्य तस्मिन् । दुष्प्रघर्षण इत्यर्थः । 'प्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः । शरासने वैष्णवधनुषि गृहीते स्त्रीकृते सति । खरर-घुवरयोः खरामुरश्रीरामयोः खरनखरायुधयोः रासभसिंहयोरिव । 'रासभा गर्दभाः खराः' इत्यमरः । क्षणेनाल्पकालेन रणं समरम् । 'अक्षियां समरानीकरणाः' इत्य-मरः । समाप्तम् । अभूदिति शेषः । गर्दभसिंहयोर्बावदन्तरं तावत्खरराघवयोरपीत्यु-पमार्थः । श्रीरामेण वैष्णवधनुर्गृहीत्वा तत्रेन्द्रदत्तमहाध्वंसघानेन क्षिप्रमेव रारव-धोऽपि कृत इत्यर्थः । स च प्रकृतप्रकृतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तमुक्तोप-मया संयुज्यते । इन्द्रशरेण रारवधे रामायणवचनम्—'धनुर्दत्तं मधवता मुरज्येष्टेन धीमता । संदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ स गृत्र इव यज्ञेण फेनेन नमुभिर्यथा । बलो वेन्द्राघनिहतो निपपात हतः खरः ॥' इति । केचित्तु खरनख-रायुधयोरिवेतन्न 'कुक्कुटधरणायुधः' इत्यभिधानात्तीक्ष्णकुक्कुटयोरिवेति कथयन्ति तदल्पन्तारमणीयम् । श्रीरामे हीनोपमादिदोषप्रसङ्गादित्यलम् ॥

खरवधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे

मुनिभिरभिहितानामाशिषां तादृशीनाम् ।

स्वयमचरमपात्रं स्वैर्गुणैर्मन्थराभू-

त्तदनु मनुकुलेन्दुः सानुजः शौर्यराशिः ॥ २१ ॥

खरेति । दण्डकारण्यभागे दण्डकावनप्रदेशे रारवधेन रारागुरसंहारेण परिशुद्धे परिपूते । निर्वाधे सतीत्यर्थः । अतएव मुनिभिस्तद्विषयवाग्भिस्त्यापरीरभिहितानां निर्वाधस्थितिलाभजनितानन्दातिरेकेणोक्तानां तादृशीनां तपाविधानाम् । अमोघा-नामित्यर्थः । आशिषां स्वस्तिवचसाम् । 'स्वस्त्वाग्नीःक्षेमपुण्यादी' इत्यमरः । मन्थरा

कैकेयीदासी । स्वैः स्वकीयैर्गुणैः कैकेयीदुर्मन्त्रबोधनश्रीरामराज्याभिषेकविघातकत्व-  
वनवासप्रेरकत्वादिभिः स्वयमचरमपात्रमाद्यभाजनमभूत् । 'देवानुकूल्ये किं नाम न  
शिवाय प्रवर्तते' इति न्यायेन देवानुकूल्येऽगुणमपि सगुणं भवति, यतो विरुद्धाचरण-  
तत्परापि मन्थरा मुन्याशीर्वादानामपात्रं नाभूत्, किंतु प्रथमपात्रमित्येतच्चित्रमि-  
त्यर्थः । तस्या एवोक्तरीत्या मुनिविरोधिराक्षसनाशनिदानत्वादिति भावः । 'योग्यभा-  
जनयोः पात्रम्' इत्यमरः । तदनु तदनन्तरं शौर्यराशिः । अतिशौर्यशालीत्यर्थः ।  
सानुजः सलक्ष्मणः । मनुकुलेन्दुर्वैवस्वतमनुसंतानाहादकरः श्रीरामः स्वैर्गुणैः शौर्य-  
दार्यमुनिजनक्षेमंकरत्वादिभिरचरमपात्रमभूदिति संबन्धः । मन्थरामूलेनायं समागत्या-  
स्माकं निरुपद्रवं चकारेति खानन्दं मुनयः श्रीरामस्याक्षिपं प्रयुजते स्मेत्यर्थः । अत्र  
शौर्यराशिरिति शौर्यतद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । तथा मन्थराया अचर  
मपात्रत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरित्यनयोः संसृष्टिः ॥

ननु माक्षाद्राक्षसहन्तारं सकलमद्गुणाभिरामं विहायामान्याया मन्थरायाः कथं  
मुनिजनाशीर्वादाचरमपात्रमिति कविराशङ्क्यं नतावद्राक्षससंहार एवेयं मूलम्, किंतु  
त्रिलोककण्टकरावणादिसंहारेऽपि चेति मनसि कृत्वा तद्युक्तमेवेत्याह—

तथाहि ।

प्राग्मन्थरेति महिपीति वरद्वयीति

धर्मव्ययव्यथितभूपतिभारतीति ।

काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञाः

पौलस्त्यहीनभुवनत्रयभाग्यपङ्के ॥ २२ ॥

तथाहीति । तदेव विवृणोति ॥ प्रागिति । प्राक्प्रथमं मन्थरेति । ततो  
महिपी कैकेयीति । तदनु वरद्वयी पूर्वदत्तवरद्वयमिति । अनन्तरं धर्मव्ययव्यथितस्य  
धर्मच्युतिनिपीडितस्य भूपतेर्देशरथस्य भारती रामवनवासप्रेरकवाक्यमिति । काकु-  
त्स्थकाननकथा श्रीरामवनवासवार्तेति च । एवं पूर्वस्योत्तरोत्तरप्रेरकत्वेन प्रसिद्धा  
मन्थरादय इत्यर्थः । पौलस्त्येन लोककण्टकेन रावणेन हीनं रहितं यद्भुवनत्रयं त्रै-  
लोक्यं तस्य भाग्यपङ्केर्निर्बाधस्थितिहेतुभूतभागधेयश्रेण्याः संज्ञा नामधेयानि वर्तन्ते ।  
अतो मन्थराया अचरमपात्रत्वं युक्तमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ शूर्पणखाया लङ्कागमनवृत्तान्तमाह—

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिष विजनस्थानं काकुत्स्थेन  
कारयितुं दशकण्ठोपकण्ठे कृत्येव निपत्य रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यं  
वैदेह्या देहसौन्दर्यं खरप्रमुखैः साकमनीकस्य चतुर्दशसहस्रसंख्या-  
कस्य पञ्चताकरणकारणभूतामात्मावह्नां च विज्ञापयामास ।

अथेति । अथ खरप्रमुखराक्षससंहारानन्तरं शूर्पणखा लङ्कापुरं रावणराज-  
धानीमपि जनस्थानं खरामुरदेशमिष विजनं जनरहितं स्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ।  
शून्यमित्यर्थः । काकुत्स्थेन श्रीरामेण कारयितुम् । विध्वंसयितुमिवेत्यर्थः । अतएव

‘फलोत्प्रेक्षागम्योपमयाङ्गेन संकीर्णा । सीताहरणोपदेशादिना तथा भविष्यमाणत्वाः  
दिति भावः । करोतेर्प्यन्तात्तुमुन् । ‘हृकोरन्यतरस्याम्’ इत्यणि कर्तुः कर्मत्वविकल्पाद्  
‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ इति तृतीया । दशकण्ठोपकण्ठे रावणसमीपे कृत्वेव मरणा-  
धिदेवतेव । ‘कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेधे धनादिभिः’ इत्यमरः । ‘क्यङ् च’ इति  
चकारात्क्यङ् । निपत्य भुवि पतित्वा । रामलक्ष्मणयोर्थाधातथ्यम् । यथातथाभावम-  
नतिक्रम्य यथातथम् । यथारूपमिति यावत् । ‘यथार्थं तु यथातथम्’ इत्यमरः ।  
यथार्थेऽव्ययीभावः । ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’  
इति ह्रस्वत्वम् । तस्य भावो याथातथ्यम् । ब्राह्मणादित्वाद्भावे घ्यङ्प्रत्ययः । डित्वा-  
दादिशुद्धिः । ‘दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ।-कन्दर्पसमरूपश्च रामो दश-  
रथात्मजः ॥’ इत्यादि श्रीरामलक्ष्मणतत्त्वस्वरूपमित्यर्थः । तथा वैदेह्या देहसौन्दर्यम् ।  
अन्यूनानतिरिक्तावयवसंनिवेशप्रयुक्ताजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविमहरामणीयकमित्यर्थः ।  
तदुक्तम्—‘अद्भ्यप्रलङ्ककानां यः संनिवेशो यथोचितम् । संश्लिष्टसंधिवन्धं यत्सौ-  
न्दर्यमिति चोच्यते ॥’ इति । तथा खरप्रमुखैः साकं खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतिभिः  
सह । ‘साकं सत्रा समं सह’ इत्यमरः । चतुरधिका दश चतुर्दश सहस्राणि यस्यां  
सा तथोक्ता संख्या यस्य तत्तथोक्तस्य । अनीकस्य राक्षससैन्यस्य । ‘अनीकं तु रणे  
सैन्ये’ इति विश्वः । पद्यताकरणे मरणकर्मणि कारणभूतां कारणत्वेन पर्यवसिताम् ।  
‘स्यात्पद्यता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽलयः । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युमैरणं निध-  
नोऽस्त्रियाम् ॥’ इत्यमरः । आत्मावज्ञां कर्णनासिकाच्छेदनरूपनिजावमाननां च वि-  
ज्ञापयामास विज्ञापितवती । सीतारामकथाकथनेन रावणस्य कामक्रोधाबुद्धीपयामा-  
सेत्यर्थः । ‘रीढावमाननावज्ञा’ इत्यमरः ॥

ततो रावणः किं कृतवानित्यत आह—

स दण्डकायां कृतदण्डकायां स्वसारमेनां प्रथितस्वसारः ।

निशाम्य रामस्य निशाम्य वृत्तं चक्रे रुपं राक्षसचक्रवर्ती ॥ २३ ॥

स इति । प्रथितः सकललोकप्रख्यातः स्वसारः स्वकीयभुजवलं यस्य स त-  
थोक्तः । ‘सारो यले स्थिराशे च’ इत्यमरः । राक्षसचक्रवर्ती राक्षसगर्वभूमिः स  
रावणो दण्डकायां दण्डकारण्ये कृतो लक्ष्मणविरचितो दण्डः कर्णनासिकाच्छेदनरूप-  
शासनं यस्य स तथोक्तः कायो देहो यस्यास्यामिति बहुव्रीहिः । ‘दण्डोऽश्रीं शासने  
राज्ञां हिंसायां लघुभेऽपि च । मर्मादायां सैन्यभेदे’ इति वैजयन्ता । ‘कृयो देहः  
श्रीवपुंगोः’ इत्यमरः । एनां स्वसारं भगिनीं शूर्पणखां निशाम्य दृष्ट्वा । ‘शमोऽदर्शने’  
इत्यत्र शमोऽदर्शनार्थेऽमित्वाद्भ्रसादेशाभावः । तथा रामस्य वृत्तं पूर्वोक्तरूपवर्तितं  
निशाम्य श्रुत्वा । तन्मुखादेवेति शेषः । ‘निशाम्यतीति ध्वने तथा निशामयत्पि’ ।  
इति भट्टमल्लः । अप्र निशाम्यतेरिदं रूपमन्यथा निशाम्येति स्यात् । अतएवाह  
यामनः—‘निशाम्यनिशाम्यशब्दौ प्रकृतिभेदा’ इति । एवं चक्रे । मत्पराक्रान्त-  
भिहतया धनगोचरोऽयं रामः कियरकार्यं श्रुतवानिति शुकोपेत्यर्थः । वृत्तमुपजातिः ।  
उपेन्द्रव्रजा ॥

ततः प्रस्थाप्य जनस्थाने राक्षसान्ध्रौ नष्टनीतिरयं ताटकेयं हाटकमृगं पुरस्कृत्य सीताह्वां हरिणीं गृहीतुं तस्यावसथमाससाद् ।

तत इति । ततो रोपानन्तरं जनस्थाने खरालयेऽऽराक्षसान्प्रस्थाप्य तत्परिपालनार्थं प्रेषयित्वा नष्टनीतिर्हतनयः । अमार्गवर्ताल्यर्थः । अयं रावणः । ताटकाया अपलं ताटकेयो मारीचः । 'स्त्रीभ्यो ङक्' इति टक्येयादेशः । तद्रूपो हाटकमृगो मायाकल्पितहिरण्मयहरिणः । 'हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । हाटकस्य हाटकमयो वा मृगो हाटकमृग इति विग्रहः । पद्भ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयटादिग्रहणामावेऽप्यदोषः । तं पुरस्कृत्य पुरोधाय सीताह्वां सीताभिधानां हरिणीं मृगो गृहीतुम् । विचार्येति शेषः । यथा लोके लुब्धकः कंचन मृगं पुरस्कृत्य वनं गत्वा तद्विप्रलब्धं मृगान्तरं गृहीतुमिच्छति तद्वदित्यर्थः । तस्य मारीचस्यावसथं स्थानमाससादाविवेश । 'स्थानावसथवास्तु च' इत्यमरः । अत्रयं जनस्थानं प्रति राक्षसप्रेरणं सीतापहरणात्पूर्वमुक्तम् । श्रीरामायणे तु तदनन्तरम् । इत्येवं पार्थाप्येतिपर्ययनिवन्धनो विरोधः पुराणान्तरात्समाधेयः । ताटकेयं हाटकमृगमित्यत्र रूपकशब्दा न कार्या । तस्यारूपहेतुत्वान्मारीचे तु हाटकमृगत्वस्यागमसिद्धेरनारोप्यमागत्वादिति ॥

मारीचोऽप्याकर्णितरावणमैतः प्रयत्नशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन्सुबाहुमेव बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात्तद्भ्यर्थनामङ्गीकृत्य जातरूपमयमृगरूपं गृहीत्वा सीतां वञ्चयितुं पञ्चवटीमवगाहत ।

मारीच इति । मारीचोऽप्याकर्णितं श्रुतं रावणस्य मनं सीतापहरणरूपं चिकीर्षितं येन स तयोक्तः सन् । तस्मिन्रावणे प्रयत्नशतैरपि । 'अपि रामो न संकुदः कुर्याल्लोकानराक्षसान् । अपि ते जीविनान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तबहुप्रयत्नैरित्यर्थः । अनिवार्यमाणे निवारयितुमशक्ये सति । तद्विनाशकालस्य प्रलासन्नत्वादिति भावः । सुबाहुं सुबाहुनामानं स्वभ्रातरमेव । यो हि विश्वामित्राश्वरे श्रीरामेण निहत इति भावः । बहु भूयिष्ठं मन्यमानः । सुबाहुवत्पूर्वमेवात्मनो मरण इदानीमेतादृशनिर्बन्धो न स्यात्, अतः स एव धन्य इत्यवबुध्यमानः सन्नित्यर्थः । गत्यन्तराभावात्तद्विपरीतबुद्धिनिवर्तन आत्मनो विमोचने वोपायान्तराभावात् । 'देशोपायगमे गतिः' इति वचयन्ती । अभ्यर्धनामङ्गीकृत्य ततो जातरूपमयः काशनविकारः । विकारार्थे मयद् । यो मृगसूद्रूपं तदाकारं गृहीत्वा स्वीकृत्य । राक्षसानां 'कारुपत्वान्मायाकनकमृगभूमिकां भूत्वेत्यर्थः । 'चामीकरं जातरूपं महारजनकायने' इत्यमरः । सीतां वचयितुं प्रलोभयितुं पञ्चवटीमवगाहतासेवत । प्रविधेशेत्यर्थः ॥

दशमुखोऽपि जलधरपथस्यापितरयो दाशरथिविघटने कृतास्वस्तस्यो ।

१. 'नष्टमतिः' इति पाठः. २. 'सीतादया' इति पाठः. ३. 'मौनेः' इति पाठः.  
४. 'तस्मिन्रावणे' इति पाठः. ५. 'अभ्युपेत्य' इति पाठः. ६. 'अगाहन' इति पाठः.

दशमुख इति । दशमुखो रावणो जलधराणां मेघानां पन्था जलधरपथोऽन्तरिक्षम् । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । 'तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाविलम्' इत्यमरः । तत्र स्थापितो निक्षिप्तो रथो येन स तथोक्तः । निजकपटाप्रकाशार्थमिति भावः । दाशरथिविघटने रामलक्ष्मणवियोजने कृतास्यो विहिद्वादरः । तदेकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः । तस्यो स्थितवान् ॥

विपिनमवजगाहे राक्षसानां करोटी-  
रसकृदसरुदाविर्वाप्पमालोक्य शोचन् ।  
कृतरुचिरिव वर्त्मन्यङ्कुशानां कुशानां  
पथिकचरणलाविन्यङ्कुरे न्यङ्कुरेपः ॥ २४ ॥

विपिनमिति । अथानन्तरमेव न्यङ्कुरः कनकमृगरूपो मारीचः । 'न्यङ्कुरङ्कुल-  
स्थायां शिष्ये भीने मुनौ मृगे' इति नानार्थरत्नमाला । 'कृष्णसाररुदन्यङ्कुरः' इत्यम-  
रश्च । राक्षसानां खरादीनां करोटीः शिरोस्थीनि । कपालानीति यावत् । 'शिरोस्थनि  
करोटिः स्त्री', 'कपालः कर्परः समौ' इत्यमरवैजयन्तौ । असकृदसकृत्पुनः पुनः ।  
बहुवारमित्यर्थः । वीप्सायां द्विर्भावः । आविर्वाप्पं प्रादुर्भवदश्रुजलं यथा तथा ।  
'वाप्पोऽश्रुण्यम्बुधूमयोः' इति वैजयन्ती । आलोक्य दृष्ट्वा । शोचन् । 'हा करम् ।  
जनस्थानवाधिना रामेण खलु निहताः सर्वेऽपि बान्धवाः । तदेयामिमाः करोत्यः  
परिलुठन्त्यो दृश्यन्ते । स्वात्मनोऽप्यस्मिन्देशे मरणं निधितम्' इति मनसि विपीद-  
न्मन्नित्यर्थः । तथा वर्त्मनि विपिनमार्गेऽङ्कुशानां नैशिल्यसाम्यात्सृणिप्रायाणाम् ।  
'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिद्वयोः' इत्यमरः । कुशानां दर्भानां संयन्धीनि । 'अस्त्री कुशं  
दर्भः' इत्यमरः । अतएव पथिकानां पान्थानां चरणान्पादतलानि लुनातीति  
पथिकचरणलावी । 'कर्मण्यण्' । अङ्कुरे । अङ्कुरेत्वित्यर्थः । कृतरुचिः कृताभिलाष  
इव । पश्यतां स्वकपटाप्रकाशनार्थं मृगजातिधर्ममनुवर्तमान इवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु  
न तथेति भावः । विपिनं पञ्चवटीनिकटारण्यमवजगाहे प्रविवेश । वैदेह्या लोचन-  
योचरीभवदिति भावः । मालीनीकृतम् ॥

तदनु जनकपुत्रीयाभ्या तं जिघृक्षु-  
र्हरिणमनुजगाहे चापमादाय रामः ।  
समय इति च भेजे वैक्रमातल्य मृत्युः  
कुशिकमुत्तमराजौ भ्रष्टमेनं जिघांसुः ॥ २५ ॥

तदन्यिति । तदनु- मृगप्रवेशानन्तरं रामो जनकपुत्र्या जानक्या यात्रया  
'आयंपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः । आनयन्तं महाबाहो क्रीडार्थं नो भवि-  
ष्यति ॥' इत्यादि प्रार्थनया हेतुना तं हरिणं मायाकनकमृगं जिघृक्षुर्हनुमिच्छुः  
सन् । प्रहेः सप्तन्तादुप्रत्ययः । न लोकाव्यय- इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधः । चापमा-  
दायानुजगाहेऽनुग्रह्य जगाम । तथा मृत्युरन्तकघ्नः । रामयोऽयमेव कर्त्तनायार  
इति मत्वेति शेषः । यद्यत्रमातल्य म्यादाय कुशिकमुत्तमराजौ विश्वामिप्राप्चरामय-

मनोवहने । प्राणेश्वर इति यावत् । श्रीरामे प्रेम्णा स्नेहेन हेतुना । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा । अतएव कर्तव्याकर्तव्यं विधेयाविधेयं कृत्यमजानानानवबुध्यमाना । इतिकर्तव्यताशून्या सतीत्यर्थः । 'इा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच् । 'ज्ञानोर्जा' इति जादेशः । भ्रातरं श्रीरामं जानीहि परामृशेत्येवंप्रकारेण सौमित्रिमादिदेशः । राक्षसेभ्यो रामस्य विपत्तिमाशङ्कयेत्यमाज्ञापयामासेत्यर्थः । तथा रामायणम्—'भार्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने । उवाच वचनं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥' इत्यादि ॥

ततश्चार्ये, न कार्यमिदमादिष्टम् । दिष्टदोषान्मिथ्याप्रतीतिः परिभवति भवतीं परम् ।

तत इति । ततश्च निदेशानन्तरं च । हे आर्ये पूज्ये जानकि, इदमादिष्टमयमादेशः । भावे क्तः । न कार्यं न कर्तव्यम् । भ्रातरं जानीहीत्येवमाज्ञप्तुं न युक्तमित्यर्थः । कुतः । दिष्टदोषात्कालविपर्यासात् । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । अथवा दिष्टदोषाद्द्वैवप्रातिकूल्यात् । 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । मिथ्याप्रतीतिर्विपर्ययज्ञानम् । अरामसंबन्धिन्यार्तस्वरे तत्संबन्धित्वेन भ्रान्तिरित्यर्थः । भवतीं त्वां परमधिकं परिभवति तिरस्करोति । लोके चाकचकयदोपाच्छुफौ रजतभ्रान्तिप्रतिपत्तिवत्तावापि अतस्मिन्नाद्गृहणमुत्पन्नमभूत् । अतः परं भ्रान्तासीत्यर्थः ॥

ननु त्वयाप्ययमार्तेश्वरः प्रत्यक्षमनुभूतः । स च रामस्य विपत्तिमन्तरा नोपयते । अतः कथं मम भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य नैतद्विश्वसितुं योग्यमित्याह—

त्रिभुवनैकधनुर्धरस्य शौर्यराशेरार्यस्य कः श्रद्धधीत कोणपघुणनिमित्तां विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्याचक्षाणं लक्ष्मणं हृदयतोदकारिण्या चाण्या मोहविह्वला सा बह्वतर्जयत् ।

त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारत्रिभुवनम् । 'तद्विदितार्थे—' इत्यादिना समाहारसमासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति खीलिद्रताप्रतिषेधः । 'पात्रायदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः' इत्यमरः । तत्रैकधनुर्धरस्य जगदेकधनुष्कस्येत्यनेनास्रबलसंपन्नत्वोक्तिः । शौर्यराशेरार्यस्यसंपन्नस्येति शारीरबलसंपन्नत्वोक्तिः । एवंविधस्यार्यस्य महात्मनः श्रीरामस्य कोणपा राक्षसास्ते घुणाः कीटविशेषा इव तत्रिमित्तां तन्मूलाम् । यद्वा मृगभूमिक्रया प्रच्छन्नमप्यमुं निजशुभा राक्षसं निधित्याह—कोणेषो राक्षसो मारीचः स घुणस्तत्रिमित्तां तन्मूलाम् । 'राक्षसः कोणपः क्रव्यात्' इत्यमरः । विपत्तिं प्राणदं५ को विवेकी श्रद्धधीत विश्वसेत् । न श्रद्धधीतयेत्यर्थः । 'पन्नगामुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैः । अशपयस्ताव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥' इति श्रीरामायणेऽप्युक्तवारिति भावः । 'शदन्तरोशपसर्गयद्वृत्तिर्वाच्या' इति अच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । इत्येवंप्रकारेण प्रणिपत्य नम-

१. 'पराभवति' इति पाठः. २. 'रामादेस' इति पाठः. ३. 'कीणप' इति पाठः. ४. 'लक्ष्मण' इति नास्ति वचिन्.



सृष्ट्य प्रत्याचक्षणं प्रत्यालपन्तं लक्ष्मणं हृदयतोदकारिण्या मनोव्यथोत्पादिकया  
 वाण्या वाचा । 'अनार्याकृष्णारम्भं नृशंसं कुलपांसन । अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य  
 व्यसनं महत् ॥' इत्याधारभ्य 'न त्वहं राघवादन्यं पदापि पुरुषं स्पृशे' इत्यन्तया  
 श्रीरामायणोक्तप्रकारयेत्यर्थः । मोहेन प्रियविपत्त्याशङ्कानजितचित्तवैकल्येन विह्वला  
 विक्रवा सती सा जानकी बहु भूयिष्ठमतर्जयदभर्त्सयत् । अनिन्द्यदिति यावत् ।  
 तर्जयतेः परस्मैपदं कविप्रयोगात्सिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि तस्यानुदात्तत्व-  
 क्षिप्तो द्वित्करणेनानुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति । अत-  
 एव 'तर्जयति भर्त्सयति चेत्यपि हृदयते' इति महामहः ॥

तामेतां सीतावाणीमसहमानो लक्ष्मणः पुनश्चाचेत्याह—

भूयोऽपि लक्ष्मणः प्रजावतीं परुषमापिणीमेवमभाषत ।

भूय इति । भूयः पुनरपि लक्ष्मणः परुषमापिणीं कर्णकटोरालापिनीं प्रजावतीं  
 भ्रातृभार्यां सीतामेवं वक्ष्यमाणरीलाभापतावोचत । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः ॥  
 लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति—

सुमुखि मम सुमित्रा सत्यमभ्या यदासी-

स्तदभजमवितर्कं मातृसंपर्कसौख्यम् ।

अहह विधिविपाकाद्याहरन्ती दुर्लभं

त्वमसि विपिनमध्ये मध्यमाम्बा हि जाता ॥ २७ ॥

सुमुखीति । हे सुमुखि मधुरभाषिणि जानकि । 'स्नाह्नात्-' इत्यादिना ङीप् ।  
 यत् यस्मात्कारणात्त्वं मम सत्त्वं यथार्थम् । अकपटमिति यावत् । सुमित्रा सुमित्रा-  
 रूपिभ्यम्या मातासीरभूः । सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थः ।  
 तत्तस्मात्कारणादवितर्कं निःसङ्गं मातृसंपर्केण मातृसान्निध्येन यत्सौख्यमानन्दस्त-  
 दभजं प्राप्रवम् । अन्वभूवमित्यर्थः । एतावत्पर्यन्तमिति शेषः । मातृत्वे तव त्वत्स-  
 ह्वाससाख्यानुभवस्य युक्तत्वादिति भावः । सपदोदानीं तु विधिविपाकाद्देवप्रातिकृ-  
 ल्याद्देशोः । 'विधिविधाने देवेऽपि' इत्यमरः । विपिनमध्येऽरण्यमध्ये त्वं दुर्लभं  
 कर्णकटोरवचनं व्याहरन्ती आलपन्ती सती । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ।  
 मध्यमाम्बा कैकेय्यपि जातासि । न केवलं सुवचनेन सुमित्रैव, किंतु दुर्वचनेन कै-  
 केय्यापि जातेति हृत्वोभयथापि त्वं ममाम्बैव भवसि । अतः पुत्रे मयि काप्यन्य-  
 शङ्का न कुर्यादिति भावः । मध्यमाम्बाशब्दो व्याहृषातः । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्युपत्या भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव रन्धान्वेषी दशक-  
 न्धरः स्यन्दनं विहाय विहायःस्थलादचतीर्य निजान्तःकरणेऽप्यमान्तं  
 रागं यद्दिः प्रकटयन्निच कपटसंन्यासिवेषः पैर्णशालाभ्यर्णमासदत् ।

१. 'परुषमापनमापिणीं प्रजावतीं' इति पाठः. २. 'आसीत्' इति पाठः. ३. 'भ्रातृवायां  
 भ्रातृ' इति पाठः. ४. 'भृशकाषादपटसंन्यासिवेषः' इति पाठः. ५. 'कर्मशालामासदत्'  
 इति पाठः.

इतीति । इत्येवमुक्त्या लक्ष्मणे भ्रातृसमीपं श्रीरामनिकटं प्रतिगच्छतीति तद्गामिनि सति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । विलम्बे कार्यविधातादिति भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । रन्ध्रमपहरणोचितसमयमन्विपलाकाहृत इति रन्ध्रान्वेपी । दशकन्धरो रावणः स्यन्दनं शताङ्गम् । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा । विहायःस्थलादाकाशमण्डलादवतीर्यावरुह्य । 'पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । 'निजान्तःकरणे निजमानसेऽप्यमान्तम् । अत्युत्कटत्वाग्निर्गच्छन्तमित्यर्थः । रागमनुरागं लौहित्यं च । 'रागोऽनुरक्ती मात्सर्यं क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः । बहिर्बाह्येऽपि प्रकटयन्प्रकाशयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । सा च रागयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकरः । कपटसंन्यासिवेपो मायाभिधुवेपधारी सन् । सद्य एव तस्या अनुद्वेगार्थमिति भावः । पर्णशालाभ्यर्णं सीतानिवासपर्णशालोपकण्ठमासदत्त्राप । सदेर्लुङि पुषादित्वाच्छ्लेरढादेशः । 'उपकण्ठान्ति काभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः ॥

रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मणसन्निधाना-

त्सीतां जहार चपलः पिशिताशनेन्द्रः ।

मालां नवोत्पलमयीं पललभ्रमेण

देवालयादिषु निरस्तजनादलर्कः ॥ २८ ॥

रामेति । चपलश्चपलः । अनियतचित्त इत्यर्थः । पिशिताशनेन्द्रो राक्षसचक्रवर्ती रावणो विगतं लक्ष्मणस्य सन्निधानं सान्निध्यं यस्य तस्मात् । लक्ष्मणरहितादित्यर्थः । रामाश्रमाच्छ्रीरामनिवासात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पद्ममी । सीतां जहारापहतवान् । साधारणवधूभ्रान्त्येति भावः । कथमिव । निरस्तजनादलर्कः कादिजनशून्याद्देवालयाद्देवतायतनात् । पूर्ववत्पद्ममी । नवोत्पलमयीं नूतनेन्दीवरविकाराम् । तद्बहितामित्यर्थः । नवग्रहणमम्लानताद्योतनार्थम् । विकारार्थं मयटि ङीप् । मालां यजं पललभ्रमेण सकालसण्डान्भ्रान्त्या । अन्यथा पललशब्दस्य केवलमासपरत्वे तस्य रक्तवर्णत्वेन नीलोत्पलमालायां तद्भ्रान्त्यनुदयात् । अलर्कः सापस्मारशूनक इवेत्युपमा । अलर्कस्य मालापहरणे यो लाभः स एव सीतापहर्तुं रावणस्यापीत्युपमार्थः । 'शूनको भयकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः' इत्यमरः । अत्र कथिद्रहस्योपदेशः कथितः श्रीरामायणव्याख्यातृभिः—यद्यपि लक्ष्मीरूपा सीता, विष्णुरूपरामस्य सृगान्वेषणसमये राम एव तिरोहिता, तथापि तस्मिन्समये देवैः स्वकार्यार्थं श्रीरामानुमत्ता मायाया निर्मिता सीता तत्र स्थापिता, तां रावणो जहारेति । अन्यथा रामस्य वियोगाङ्गीकारेण क्षणमात्रमपि विश्लेषाभावप्रतिपादकं 'विष्णोरेषानपायिनी' इति वाक्यमप्रमाणं स्यात् । ननु क्षणमात्रविश्लेषस्यानङ्गीकारे विवाहात्पूर्वं संवन्धाभावः कथमिति चेत् । सर्वदा स्वस्मिन्वियमानाया एव सीताया लोकव्यवहारमनुसरणकस्य एह आविर्भावं परिकल्प्य विवाहारिलीला-

करणात् । अन्वेषणविलापनाद्यनुकरणमात्रं तच्च स्त्रीसङ्गिनामियमवस्थेति प्रख्यापनार्थम् । अत एवोक्तं श्रीभागवते—‘स्त्रीसङ्गिनामिति गतिं प्रथयंश्चार’ इति । रावणकुम्भकर्णयोः पूर्वं वरप्रदानादेव स्ववध्यत्वे सिद्धे यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तयोर्वधः संभवति तथापि मायारूपसीतां कल्पयित्वा तदपहरणापराधेन रावणहननादिकाद्याप्रवर्तनेन लोकं पवित्रीकर्तुं परदारापहर्तुरेवं विनाश इति शापनार्थं चैत्यलमतिकथया । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

हा नाथ क्व चिरायसीति बहुशो व्याकुश्य वाप्पाविलं  
चक्षुर्दिक्षु विमुञ्चतीं दशरथस्याधामवेक्ष्य स्नुषाम् ।  
रे रे राक्षस मा वधूं प्ररुदतीं मुञ्चेति गृध्राधिपो  
रुद्धाध्वानमनल्पकोपमकरोद्रेवणं रावणम् ॥ २९ ॥

हेति । हेति खेदे । नाथ प्राणेश्वर श्रीराम, क्व कुत्र चिरायसि विलम्बसे । येनतादृश्यवस्था संप्राप्तेति भावः । इत्यनेन प्रकारेण बहुशो बहुवारम् । ‘बहुल्पा-  
र्थाच्चैस्कारकादन्यतरस्याम्’ इति शस्प्रत्ययः । व्याकुश्योच्चैराकन्ध वाप्पाविलमश्रुक-  
ल्पं चक्षुर्दिक्षु दिगन्तरेषु विमुञ्चतीं प्रसारयन्तीम् । श्रीरामागमनाद्येति भावः ।  
दशरथस्यार्थां स्नुषां ज्येष्ठपुत्रकलत्रत्वाज्ज्येष्ठस्नुषामवेक्ष्य दृष्ट्वा । रे रे इति प्रकृते-  
र्भर्त्सने चापलाद्विरुक्तोऽयं शब्दो हीनसंबोधनवाची । ‘हीनसंबोधने तु रे’ इत्यमरः ।  
‘चापले द्वे भवतः’ इति द्विरुक्तिः । ‘संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्’ इति काशिकोपदे-  
शाच्च संभ्रमः । तत्र ‘स्वरितमाभ्रेडिते-’ इत्यादिना प्राप्तस्य हुतस्य स्वरः हुतः ।  
‘साहसमनिच्छता विभाषां वक्ष्या’ इति पाक्षिकः प्रतिषेधः । ‘शास्त्रत्यागः साह-  
सम्’ इति हरदत्तः । राक्षसेति तस्य नामाप्युच्चरितुमनुचितमित्यामश्चितमिति  
मन्तव्यम् । सीतापहरणाहसं मा कुर्वित्यर्थः । प्ररुदतीं प्रकर्षेण क्रोशन्तीं वधूं  
स्नुषां मुयं लज्ज । ‘मा प्रतिरुधः’ इति वा पाठः । तत्पक्षे निरोधं मा कुर्वित्यर्थः ।  
‘समाः स्नुषाजनीवध्यः’ इत्यमरः । अत्र दशरथस्यात्मप्रियमुहृद्भावेन भ्रातृत्वात्-  
त्स्नुषाया अपि स्वस्नुषात्वाद्बधूप्रहणं दृष्टव्यम् । इति । उक्तवेति शेषः । गृध्राधिपो  
जटानुरभ्रेवणम् । वनपुरोभाग इत्यर्थः । ‘वनं पुरगामिधकासिध्रकासारिकाकोटरा-  
भ्रेभ्यः’ इति घननकारस्य णत्वम् । अध्वानं मार्गं रुद्ध्वा निरुद्ध्वा रावणं प्रत्यनल्प-  
कोपमधिकक्रोधमकरोत् । अनुचितकारिणं रावणं विजित्य सीतां सोचयित्वा मुमु-  
क्षवानित्यर्थः । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

समभूत्समये तस्मिन्समरं समरंहसोः ।

• मियोमथनसंमुञ्चगृध्राक्षसराजयोः ॥ ३० ॥

समभूदिति । तस्मिन्समये सीताहरणकाले समरंहसोऽनुव्यवेगयोः । अत-

एव मिथोमथनेन परस्परप्रहारेण संकुद्धौ सम्यक्पितौ यौ गृध्रराक्षसराजौ जटायु-  
रावणौ तयोः समरं युद्धं समभूत् । सम्यक्प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

ततः किं तत्राह—

दशमुखरथमाशु ध्वस्तरथ्यं विसूतं

शिथिलतरचरुयं शीर्णचक्रं स चक्रे ।

गरुदभिहतशक्तिप्रासर्वाणासखङ्ग-

त्रिशिखविशिखतूणीपाशकुन्तः शकुन्तः ॥ ३१ ॥

दशमुखेति । स शकुन्तः पक्षी जटायुः । 'शकुन्तपक्षिशकुनि-' इत्यमरः ।  
शक्य आयुधविशेषाः । प्रास्यन्त इति प्रासाः कुन्तापरपर्यायाः क्षेपणीया आयु-  
धविशेषाः । तदुक्तं वृत्तिकारेण—'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यत्र प्रास्यन्त  
इति प्रासा इति । वाणा इपवोऽस्यन्तेऽनेनेति वाणासः कार्मुकम् । 'कर्मण्यण्' ।  
'धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इप्वासः' इत्यमरः । खङ्गश्चन्द्रहासः ।  
'खङ्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्ठयः' इत्यमरः । त्रिशिखं त्रिशूलम् । विशिखा  
वाणाः । 'पृषत्क्वाणविशिखाः' इत्यमरः । तूण्यां तूणीरौ । 'तूणोपासङ्गतूणीरुनि-  
पङ्गा इपुधिर्द्वयोः । तूण्याम्' इत्यमरः । पाशा रज्ज्वपरपर्याया आकर्षणसाधनायु-  
धविशेषाः । कुन्ताः प्रासाः प्रसिद्धाः । 'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः । एते रावण-  
प्रयुक्ता आयुधविशेषा गरुड्यां पक्षाभ्यामभिहताः पराहता यस्य स तथोक्तः  
सन् । 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्' इत्यमरः । दशमुखरथं रावणस्यन्दनमाशु क्षिप्रं  
ध्वस्ता विनाशिता रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य तम् । 'रथ्यो वोढा रथस्य यः'  
इत्यमरः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः । विगतः सूतः सारथिर्यस्य  
विसूतम् । 'सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । शिथिलतरोऽस्यन्तविच्छिद्यो बरुयो  
रथगुमिर्यस्य तम् । 'रथगुप्तिर्वरुयो ना' इत्यमरः । शीर्णे विच्छिन्ने चक्रे रथाङ्गे यस्य  
तम् । तथोक्तं चक्रे कृतवान् । सीताविमोचनाभिविदेशतया यावच्छक्ति वीभत्सं  
चकारेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः किं तत्राह—

राक्षसासिक्षतः क्षिप्रं पपात पततां वरः ।

मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमवाप्य सः ॥ ३२ ॥

राक्षसेति । स पततां वरोऽण्डजमण्डलेश्वरो जटायुर्मैथिल्यां पक्षपातेनासक्ति-  
विशेषेण हेतुना । राक्षसासिक्षतो रावणचन्द्रहासविदलितः सन् । पक्षपातं गरुड-  
जमवाप्य क्षिप्रं पपात । पक्षपाततत्पराणां पक्षपातप्राप्तियुक्तैवेति भावः । असि-  
निभिन्नपक्षो भुवि न्यपतदित्यर्थः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिष्' इति  
वैजयन्ती । तथा रामायणम्—'स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा । निपपात  
हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥' इति ॥

कामान्धत्वादिति भावः । नत्रर्थस्य नशब्दस्य 'मुष्पुपा' इति समासः । नयाभिज्ञो-  
नीतिनिपुणः । 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः' इत्यमरः । सन्न भवती-  
त्यनयाभिज्ञः । दुर्विनीत इत्यर्थः । 'अनयज्ञः' इति पाठे नयं जानातीति नयज्ञः स  
न भवतीत्यनयज्ञः । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । न तु 'इगुपथ-'  
इत्यादिना कप्रत्ययः । अतएवाह भगवान्काल्यायनः—'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदो  
भवति' इति 'प्रतिषेधे च' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्याप्य-  
र्थस्य समर्थनात्ततो नञ्समासः । अनयज्ञः । नीतिशास्त्राचारश्चन्य इत्यर्थः । दशग्रीवो  
रावणो मैथिलीं सीतां लङ्काया अलंकारभूतां लङ्कालंकारभूतामलंकारोपमिताम् ।  
तत्प्रायामित्यर्थः । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याप्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः ।  
अशोकवनिकां निजविहारोचितोद्यानवनिकामनयत् । तत्र निक्षिप्तवानित्यर्थः । दुहा-  
दित्वाभयतोद्विकर्मकत्वम् । अत्र रामायणम्—'हियमाणा तु वैदेही कंचिद्वाथमप-  
श्यती । ददर्श गिरिशृङ्गस्थान्पञ्चवानरयूथपान् ॥ तेषां मध्ये विशालक्षी कौशेयं  
वनकप्रभम् । उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ मुमोच यदि रामाय शंसे-  
युरिति भामिनी । वल्लमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्तं सुभूषणम् । संभ्रान्तस्तु दशग्री-  
वस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ॥' इत्यादि ॥

अशोकवनिका लेभे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।

सीतां मारुतिवालाग्निस्तम्भनाहार्णामिवोपधिम् ॥ ३३ ॥

अशोकेति । अशोकवनिका कर्त्री राक्षसीभिर्निगूढत्वेन संगोपनार्थं रावणनियु-  
क्तराक्षसस्त्रीभिः परिवेष्टितां परिवृतां सीताम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्मारुतिर्हन्तृमान् ।  
'अत इन्' इतीन् । तस्य वाले लाङ्गूले योऽग्निः सुन्दरकाण्डे वक्ष्यमाणरूपस्तस्य  
स्तम्भने निरोधनेऽहो योग्याम् । शक्तामित्यर्थः । ओषधिं लताविशेषमिव । लेभे  
प्रापेवेत्युत्प्रेक्षा । सीतान्वेषणसमये लङ्कां प्रविष्टो हनुमान्सीतामालोक्य निजागमनज्ञा-  
पनार्थमशोकवनिकां भङ्क्त्वा पितृनियुक्तेनेन्द्रजिता निबध्यानीतो वाले वल्लैः  
संवेष्ट्याग्निना प्रज्वालितो वैदेहीनिवासतथैकामशोकवनिकामन्तरेण कृत्वा लङ्कां  
ददाहेति सुन्दरकाण्डे वक्ष्यति ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते

कृत्वा हाटकताटकेयहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।

आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामाकर्ष्य चार्त्ता ततः

सीतासंगमलालसस्तदुदृजं रामः प्रतस्थे द्रुतम् ॥ ३४ ॥

काकुत्स्थ इति । काकुत्स्थो रघुनायकोऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य वाक्प्रे-  
रणवचनं सैव वागुरा मृगबन्धिनी । रज्जुनिर्मितजालविशेष इति यावद् । तथा  
आवेष्टिते आवृते । नियमित इत्यर्थः । 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यमरः । हाटकस्य  
विकारो हाटकमयो यस्ताटकेयो मारीचस्तस्मिन्नेव हरिणे मृगे । शार्दूलविक्रीडितं  
शार्दूलो व्याघ्रः । 'शार्दूलद्वीपिनी व्याघ्रे' इत्यमरः । तस्य विक्रीडितवद्विक्रीडितं

कृत्वा । शार्दूलवृत्तं निहल्येत्यर्थः । अधानन्तरमागच्छन्\* तत्रागमनसमयेऽनुजेन  
 लक्ष्मणेन गदितामुक्तां वार्ताम् । वीनाकन्दध्रुवणस्विपण्णसीतानिष्टुर्वचनप्रेरितोऽहमा-  
 गतोऽस्मीत्सेभंरूपवृत्तान्तमित्यर्थः । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । आकर्ष्य श्रुत्वा  
 तद्वृत्तदनन्तरं सीतायाः संगमे समागमे लालसोऽल्यन्ताभिलापः सन् । विजने वने  
 तद्विपत्तेरवश्यंभावित्वादिति भावः । तदुदजं तस्याः सीताया उदजं पर्णशालां प्रति ।  
 तद् इति वा च्छेदः । रामो वृत्तं शीघ्रं प्रतस्थे चचाल । अत्र भिन्नवाक्यस्यत्वात्का-  
 कुत्स्थरामशब्दयोर्न पौनश्क्त्यम् । यद्वा काकुत्स्थः ककुत्स्थवंशोद्भव इति विशेषणत्वेन  
 वा योजना । अत्र वानताडकेययोर्बाणुराहरिणरूपणेन काकुत्स्थे मृगयुत्वप्रतीतेरेक-  
 देशवर्तिरूपकम् । तच्च शार्दूलविक्रीडितमित्यत्र तत्सदृशं विक्रीडितमिति सादृश्याक्षे-  
 पादसंभवद्वन्मुसंबन्धरूपनिदर्शनया सापेक्षितत्वात्संकीर्षते । शार्दूलविक्रीडितमित्य-  
 त्रास्यापि वृत्तस्य शार्दूलविक्रीडितत्वात्कवेधानुर्यमनुसंधेयम् । 'सूर्याश्वर्ममजास्तताः  
 सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अयं कथं स्यादिति चाप्पगर्भमालोक्यमानो वनदेवताभिः ।

विलोकयन्केवलपर्णशालां विनष्टचेता विललाप रामः ॥ ३५ ॥

अयमिति । अयं श्रीरामः कथं कथंमृतः स्याद्भवेत् । प्रियतमारहितपर्णशालां  
 हृष्टेति शेषः । इति मत्वेत्यर्थः । बाष्पाप्यश्रूणि गर्भे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा  
 वनदेवताभिरालोक्यमानो हृद्यमानः सन् । तासामपि शोचनीय इति भावः । रामः  
 केवलां सीताराहित्येन शून्यां पर्णशालामुदजं विलोकयन् । अतएव विनष्टचेता  
 भ्रमोलाहः सन् । विललाप परिदेवयामास । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ।  
 'महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षिती यदि । देशभ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्भुवम् ॥'  
 इति क्षिती देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाच्छ्रीरामस्य क्षिप्रमेव महद्दुःखप्राप्तिसूचनार्थं  
 बाष्पाप्यश्रुमित्युक्तम् । वृत्तमुपजातिः ॥

विलापप्रकारमेवाह पद्यभिः—

हा कष्टमत्र नहि सा किमिदं प्रवृत्त-

मालोक्यामि चट्टुलामिह पादमुद्राम् ।

मां पीड्य नूनमगृहीतमृगं मुहूर्त-

मन्तार्हिता तरुषु रोपयतीव सीता ॥ ३६ ॥

हा कष्टमिति । हेति खेदे । कष्टं कृच्छ्रम् । शक्तिमिति शेषः । कुतः । अप्रास्यां  
 पर्णशालायां सा सीता नहि नास्ति राह । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति'  
 इति मान्यकारवचनाद्भवतीति स्रष्टः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । इदमेतत्सीताभावरूपं कार्यं  
 किं प्रवृत्तम् । केन वारणेन संजातमित्यर्थः । तथेहाभिनन्दने चट्टुलां पादमुद्राम् ।  
 विकटितन्यादपिन्यासानित्यर्थः । आलोक्यामि पर्यामि । किमेतदित्यर्थः । इत्येव-  
 मुपत्या मयं कथंविदन्मघोत्प्रेक्षते—शामिति । अगृहीतमृगमनाहनहिरण्यहरिणं

मां वीक्ष्य सीता रोपवती कुपितेव । वस्तुतस्तु न तथा । परमप्रेमास्पदे मयि रोपा-  
भावादिति भावः । तरुषु वृक्षेषु मुहूर्तं क्षणमात्रं घटिकाद्वितयं वा । 'मुहूर्तमर्ल-  
काले स्याद्धटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्वः । अन्तर्हितान्तधानं गता । नूनमित्यु-  
त्प्रेक्षा । लोके हि कान्ताः कान्ते स्वाभिमतार्थासंग्रहीतरि सति रोपविडम्बनया  
कुत्रचिन्निगूढतया कंचित्कालं रमयन्ति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एवं सामान्याकारेण विलप्य संग्रति सीतामामृच्य विलपति—

त्वदभिलपितपूर्त्या वञ्चितः पञ्चवट्या-

मचरमचरमोऽहं मोहभाजां प्रजानाम् ।

तदिह सरलबुद्धे नैप रोपस्य कालः

सुमुखि मम मुखं किं सोढसीतावियोगम् ॥ ३७ ॥

त्वदिति । हे सरलबुद्धे ऋजुबुद्धे सुमुखि मुन्दरानने जानकीति संबोधनद्वये-  
नैवं विप्रलम्भस्त्वया कर्तुं नोचित इति सूच्यते । त्वदभिलपितपूर्त्या तवाभिलपित-  
मरण्येऽपि सहसंचाररूपो मनोरथः । चित्रमृगाहरणरूपो मनोरथो वा । तस्य पूर्णा  
पूरणेन हेतुना वधितो विप्रलब्धः प्रतारितः ध्यामोहित इति यावत् । अहं मोह-  
भाजाम् । खैणानामित्यर्थः । प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः ।  
चरमोऽन्तिमो न भवतीत्यचरम आद्यः । अचरमरः सन्नित्यर्थः । पञ्चवट्यामचरं  
संचरितवानस्मि । एतावत्पर्यन्तं त्वत्साहचर्यात्त्वन्मनोरथपरिपूरणतत्परतया व्यवह-  
तवानस्मीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिह महारण्ये रोपस्यैव कालो न । रोपं कर्तुमयं  
समयो न भवतीत्यर्थः । सत्यपि रोपहेतावीदम्बनवाससंकटे मनःसमाधायानुकूल्ये-  
नैव वर्तितव्यत्वादिति भावः । अस्तु वायं रोपकालः । मम विरहासहिष्णुत्वाद्वा त्वयैवं  
कर्तुमयुक्तमित्याह—हे सुमुखि, मम मुखं च यत्त्वत्सहवासैर्नैव सोढासमिति भावः ।  
सोढः क्षान्तः सीतायास्तव वियोगो विरहो येन तत्तयोक्तं किं सीताविरहसहिष्णु  
भवति किम् । न भवत्येवेत्यर्थः । अतः सर्वथा रोपं परित्यज्य सन्निधेयमिति भावः ।  
अत्र सीतेत्यन्यापदेशप्रहणमसिद्धितप्रेमास्पदत्वद्योतनार्थम् । मालिनीवृत्तम् ॥

तथाप्यपूर्वमृगाहरणे यदि तवाभिलापस्तदानेन तुच्छेन मायामृगेण किम् । इ-  
तोऽप्यत्यन्तं श्लाघ्यमानेध्यामीत्याह—

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि

चान्द्रं हरस्मि हरिणं मम सन्निधेहि ।

यावन्न भुञ्जसि मया हृतमेणमेनं

तावद्धानु तव चक्रतुलां मृगाङ्कः ॥ ३८ ॥

यदीति । हे मृगाक्षि कुरङ्गनयने जानकि, अपूर्वमृगेऽसाधारणमृगे कौतुकं  
कुतूहलम् । अभिलाप इति यावत् । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्य-  
मरः । अस्ति यदि वर्तते चेत् । तवेति शेषः । तर्हि चन्द्रस्यार्थं चान्द्रः । चन्द्रनिष्ठ

इत्यर्थः । 'तस्येदम्' इत्यण् । तं हरिणं हराम्यानयामि । यद्वा हरिष्यामीत्यर्थः ।  
वर्तमानसाम्नीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । अतो मम सन्निधेहि सन्निहिता भव । मत्समीपं  
प्रत्यागच्छेत्यर्थः । अतो मया हृतमानीतमेनं चान्द्रमेणं हरिणं यावद्यावत्पर्यन्तं न  
मुञ्चसि न त्यजसि । कौतुकादिति भावः । तावन्मृगोऽङ्घ्रिहं यस्य मृगाद्दृग्दन्त्रस्त्व  
वक्त्रेण निष्कलङ्केन त्वदीयवदनेन तुलां सादृश्यं दधातु धारयतु । संभावनायां  
लोद् । तदनन्तरमिदानीं वा वक्त्रसादृश्यधारणकथैव भास्तीत्यर्थः । अत्र तुलां दधा-  
त्विति संभावितार्थोपमानया चोपमानाद्दुपमेयस्याधिक्यप्रतिपादनरूपो व्यतिरेको  
व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । लोकोत्तरलावण्यसंपन्नभवन्मुखावलोकनाभावे  
मम कथं निर्वाह इति फलितार्थः । वक्त्रतुलामित्यत्र 'तुल्यार्थैरतुलोपमान्याम्' इत्य-  
त्रासादृश्यपर्यायस्यैव तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादत्र सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृती-  
यासमासः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इत्थं विलापेऽप्यसन्निहितायास्तस्या मृति निधिनोति—

सप्राणा चेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत मह्यं  
हिंस्रैः सत्त्वैर्न खलु निहता रक्तसिक्ता न पृथ्वी ।  
गोदावर्यां पुलिनविहति रामशून्या न कुर्या-  
द्युक्तं नक्तंचरकवलनात्संस्थिता सर्वथा सा ॥ ३९ ॥

सप्राणेति । जनकस्य तनया जानकी । विशिष्टपितृजन्यत्वात्परमसाध्वीत्यर्थः ।  
सप्राणा चेत्सर्जाविता यदि । मह्यम् । अत्यन्तविरहासहिष्णव इति भावः । न ति-  
ष्ठेत किमात्मानं प्रकाशयन्ती न वर्तेत किम् । वर्तेतैवेत्यर्थः । अतो न प्राणसहितेति ।  
तिष्ठतेति हि 'प्रकाशनस्येवाख्ययोध' इत्यात्मनेपदम् । तर्हि व्याघ्रादिभिर्भक्षिता  
किम् । नेत्याह— हिंस्रैः सत्त्वैर्व्याघ्रादिघातुकजन्तुभिः । 'शरारुधांतुको हिंस्रः' इत्य-  
मरः । न निहता खलु न हिंसिता खलु । कुतः । पृथ्वी भू रक्तसिक्ता रुधिरक्लिप्ता  
न भवतीत्यर्थः । तथा चेद्रक्तसिक्ता भवेदेवेति श्लेषः । तर्हि गोदावरीतीरे विहर्तुं  
गतवती किम् । तथाभूतापि न भवतीत्याह— गोदावर्याम् । लक्षणया गोदावरीतीरे  
इत्यर्थः । 'गोदावर्याः' इति पद्यन्तपाठे तस्याः पुलिनेषु संकतेषु विहति विहारम् ।  
'तोयोद्धितं तत्पुलिनं संकतं सिकताभयम्' इत्यमरः । रामेण प्रियतमेन मया शून्या  
विरहिता सती न कुर्यान्न विदध्यात् । युक्तम् । प्रियतमविरहितविहारस्य पतिव्रता-  
नामधर्मन्यादिति भावः । किंतु सा जानकी सर्वथा सर्वप्रकारेण । 'प्रकारवचने  
धात्' । नक्तंचरकवलनाद्वाक्षरकर्तृकभक्षणाद्धेतोः संस्थिता नटा १ युक्तम् । एताद्वि-  
चारणं संगतमित्यर्थः । 'संस्था स्थिता व्यवस्थायां नाशे' इति विश्वः । अत्रैवं बहुधा  
चंद्रिश्च निश्चयपर्यवसानकथनाभिधयान्तःसंदेहालंकारः । मन्दाक्रान्ता ॥

लोकान्तरप्रणयिनं श्वशुरं प्रणन्तु-

मासप्तकालमतिलहृद्य यदि प्रयासि ।



विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि तस्मै  
सौमित्रिरेव भरते निदधातु राज्यम् ॥ ४० ॥

लोकान्तरेति । हे जानकि, लोकान्तरप्रणयिनं स्वर्गस्थं श्वशुरं पत्युः पितरं दशरथं प्रणन्तुं नमस्कृतुम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । आङ्ग-स्रधनुर्देशवत्सरात्मकतया नियुक्तो यः कालस्तमतिलङ्घ्योऽङ्गह्वय । तावन्तं कालमया-पयित्वैवेत्यर्थः । तदानीं साप्रैव वर्षस्यावशिष्टत्वादिति भावः । 'अविलङ्घ्य' इति पाठे स्पष्टार्थः । प्रयासि यदि गच्छसि चेत् । यद्यपि परमपतिव्रतायास्त्व नां पति-मुत्सृज्य पुरस्ताद्गमनमनुचितम्, तथापि श्वशुरप्रणामौत्सुक्येन गच्छसि चेदित्यर्थः । तर्हि हे साध्वि पतिव्रते । अतो मद्विरहं न सहिष्यसीति भावः । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । तस्मै श्वशुराय विज्ञाप्य प्रियवियुक्ताहं स्थातुं न शक्नोमीति नि-चेय मामपि समाह्वयाकारय । प्रवेशयेत्यर्थः । 'हृतिराकारणाहानम्' इत्यमरः । त्व-द्विनाशादारमनोऽपि विनाशो निश्चित इति भावः । तर्हि राज्यस्य का गतिरित्याह-सौमित्रिलक्ष्मण एव भरते राज्यं निदधातु निक्षिपतु । स्वलोकयात्रातत्परेण श्रीरा-मेणाहं कर्तव्यतायां नियुक्त इति भरतं मदाज्ञापरिपालनतत्परं साध्राज्येऽभिपेक्ष्य-त्विति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्- ६

इत्थं विलप्य दयितां विपिने विचिन्व-  
न्रामो न तत्र धृतिमान्न च लक्ष्मणोऽपि ।  
तादृग्विधामपि कथां कथयन्स्ववाचा  
वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेताः ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवनं कृत्वा रामस्तत्र तस्मिन्वि-पिनेऽरण्ये दयितां प्रेयसीं सीतां विचिन्वन्मृगयन्धृतिमान्धैर्ववान्नाभूत् । किंतु सीता-विरहवेदनया विषण्णहृदयोऽभूदित्यर्थः । तथा लक्ष्मणश्च धृतिमान्न च । नाभूदेवे-त्यर्थः । तद्दुःखस्यैतद्दुःखत्वादिति भावः । किंतु तादृशी विधा प्रकारो यस्यास्ताम् । इत्थमिति वक्तुं श्रोतुं वाशक्यामित्यर्थः । तथाभूतामपि कथां श्रीरामविलापप्रकार-वाक्यप्रबन्धं स्ववाचा निजकण्ठोक्त्या कथयन्पुनःपुनर्वर्णयन्कठोरचेताः कठिनहृ-दयः । निर्देय इति यावत् । वल्मीकाजन्म यस्य स तयोक्तः । स चासौ मुनिश्च स एव वाल्मीकिरेव धृतिमान्भूत् । सकललोकानन्दकरसमस्तसद्गुणामिरामस्य तत्रभ-वतः श्रीरामस्य तादृग्विपादवैहृव्याभिव्यञ्जकविलापकथाकथनादनिर्विण्णचित्ततया स एवातिर्धैर्यसंपन्नोऽभूदित्यर्थः । पेलवचित्तानामस्माकं कथं धृतिमत्त्वमिति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

ततः प्रारभमाणप्रयाणान्प्राणानवष्टभ्य जटायुस्तर्त इतः क्रियमा-  
णसीतान्चेपणं स्वलक्ष्मणं राममालक्षयन्नवोचत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रारभमाणमुपकम्यमाणं प्रयाणं परलोकयात्रा  
यैखान् उत्कंमणशीलानित्यर्थः । प्राणाद्युत्पन्नव्यस्य संस्तभ्य । निरूप्येत्यर्थः ।  
श्रीरामाय वार्ताकथनार्थमिति भावः । तत इतः प्रदेशेषु क्रियमाणशीतान्वेषणम् ।  
सीतामन्विष्यन्तमित्यर्थः । सलक्ष्मणं सौमित्रिसहितं राममालक्षयन्पद्मश्रेवमवोच-  
तोक्तवान् । श्रूयो वचेवां लुटि 'वच उम्' इत्युमागमे शुणः ॥

किमित्यवोचतेत्यत आह—

आयुष्मन्, मां खड्गविक्षतपक्षतिं क्षितितले निक्षिप्य क्षिप्रमपजहार  
मैथिलीं रावण इति ॥

आयुष्मिति । हे आयुष्मन् । प्रशंसायां मनुप् । सकललोकहिताचरणत-  
त्परतया सफलजीवनेत्यर्थः । खड्गविक्षतपक्षतिं चन्द्रहासविदलितपक्षमूलम् । 'क्षी-  
पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । मां क्षितितले निक्षिप्य । परिश्रान्तं मां पक्षविच्छे-  
दपूर्वकं भूमौ पातयित्वेत्यर्थः । रावणः क्षिप्रं हृतं मैथिलीं जानकीमपजहारापहत-  
वान् । इत्यवोचतेति पूर्वेण संबन्धः । तथाच रामायणम्—'परिश्रान्तस्य मे पक्षौ  
छित्त्वा खड्गेन रावणः । सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥' इति ॥

ततः किं जातं तत्राह—

स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीनां  
सपदि गतिमवाप्तः संहतायुर्जटायुः ।  
नयनसलिलमिश्रं रामहस्तेन दत्तं  
दशरथदुरथापं प्राप नैचापमम्भः ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । जटायुः सपदि सद्य एव । श्रीरामस्य सीतापहरणवार्ताकथन-  
समय एवेत्यर्थः । संहतायुस्त्वक्जिवितः सन् । स्वयमपि शरभङ्गेण मुनिना  
स्वीकृतां प्राप्तां भङ्गहीनामक्षताम् । शाश्वतीमित्यर्थः । गतिं वैकुण्ठं स्थानमवाप्तः  
प्राप्तः सन् । निजभाग्योदयेन परब्रह्मरूपस्य श्रीरामस्य दिव्यमङ्गलविग्रहसाक्षा-  
त्काराच्छरभङ्गयन्मुक्तः सप्रित्यर्थः । नयनसलिलमिश्रं घाणोदकमिश्रितम् । पितृ-  
रागितवेन तस्य पितृवशेदनाहंत्वादिति भावः । रामहस्तेन दत्तं दशरथस्य दुर-  
थापं दुर्लभम् । असाभिष्यादिति भावः । नैवापं पितृतर्पणसंबन्धि । 'पितृदानं  
कीवापः स्यात्' इत्यमरः । अम्भः प्राप । पितृनिर्विशेषं तस्यैर्वेददिकं रामश्च-  
कारेत्यर्थः । उक्तं च रामायणे—'ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजा । उदकं  
चमनुस्वस्यै श्श्रराजाय सायुर्भो ॥' इति । ननु निरथां कर्मानधिकारादभिसंस्कार-  
ानहंत्वाद्योत्तमलोकाभावेन कथमस्य मुक्तियुक्तमिति चेत् । 'मया त्वं समनु-  
ज्ञातः शाश्वतीं मुक्तिमामुहि' इति श्रीरामायणोक्तत्वात्स्वैवास्य मुक्तिः । तदुक्तं  
नृसिंहपुराणे—'मत्कृते मरणं यस्मात्स्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन  
विष्णुलोकाववाप्स्यसि ॥' इति । 'सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो शूरो बलिःकपधः' इति

‘सुक्तमध्यपरिगणनाजटाद्युपो मुक्तिप्राप्तिः सिद्धेखवगम्यत इत्युपरम्यते । नास्ति-  
नीवृतम् ॥

अथ दक्षिणारण्यानीं प्रति प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी कांचिदयो-  
मुखीनाम सौमित्रिमभिभूय तदीयेन शस्त्रेण शूर्पणखासिद्धिमभजत ॥

अथेति । अथ जटायुमुत्तयनन्तरम् । काकुत्स्थे श्रीरामे । महदरण्यमरण्यानी ।  
‘महारण्यमरण्यानी’ इत्यमरः । ‘इन्द्रवरुण—’ इत्यादिना ङीप् । आनुगागमन्थ ।  
दक्षिणा दक्षिणदिगवस्थिता सा च सारण्यानी च । तां प्रति प्रस्थिते चलिते  
सति । जटायुपा तद्दिगवस्थितेन रावणेन सीतापहरणस्योक्तत्वादिति भावः । अयो-  
मुखीनामायोमुखीति नाम्ना प्रसिद्धा काचिद्राक्षसी सौमित्रि लक्ष्मणमभिभूय ‘एहि  
रंसावहे’ इत्युक्त्वा ‘समालम्बितलक्ष्मणाम्’ इत्याद्युक्तप्रकारेणाक्षिप्य तदीयेन  
सौमित्रिसंबन्धिना शस्त्रेण सङ्गेन शूर्पणखाया रावणभगिन्या या सिद्धिमुखभङ्ग-  
रूपनिष्पत्तिस्तत्सदृशी सिद्धिमिति निदर्शना । अलभत प्राप । शूर्पणखेव लक्ष्मण-  
सङ्गनिकृत्कर्णनासिका वभूवेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । विकृतस्तना च वभूव । तथा  
चोक्तं श्रीरामायणे—‘एवमुक्तस्तु क्रुपितः खङ्गमुद्यम्य लक्ष्मणः । कर्णनासे स्तनौ  
तस्या विचकर्तारिसूदनः ॥’ इति ॥

ततः क्रौञ्चारण्यसरण्या प्रयातावेतौ महर्षेः स्थूलशिरसः शापा-  
त्कोणपतां प्रपन्नः पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यां भुजाभ्यां वबन्ध यथा-  
र्थनामा कबन्धः ॥

तत इति । ततोऽयोमुखीकर्णनासिकास्तनच्छेदानन्तरम् । क्रौञ्चारण्यस्य सरण्यां  
मार्येण । ‘अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः । सरणिः’ इत्यमरः । अत्र  
तृतीयोपपत्तिर्व्याख्याता । प्रयातां प्रस्थितावेतौ रामलक्ष्मणौ कर्म । स्थूलशिरस-  
स्तन्नाशो महर्षेर्ऋषिश्रेष्ठस्य शापात्कोणपतां राक्षसत्वं प्रपन्नः प्राप्तो यथार्थनामान्व-  
र्थाभिधानः कबन्धो राक्षसः पन्नगपतेः कुण्डलीश्वरस्य भोगः कायस्तद्वद्भीषणाभ्यां  
भयंकराभ्यां भुजाभ्यां वबन्ध । रुरोधेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्रीरामस्य साक्षाद्विष्णोः  
शेषाङ्कशायिलाङ्गलक्ष्मणस्य शेषावतारत्वाच्च तयोर्नायं वन्धो न दुःखहेतुश्चेति ज्ञाप-  
यितुं पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यामिति भुजविशेषणमुक्तमित्यनुसंधेयम् । कबन्ध इत्यत्र  
विरुद्धलक्षणया कस्य शिरसो वन्धोऽस्यास्तीति कबन्ध इति विग्रहः । अममूर्धक-  
लेवरं इत्यर्थः । ‘कबन्धं सलिले प्रोक्तमपमूर्धकलेवरम्’, ‘कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तम-  
मूर्धकलेवरम्’ इति विश्वामरौ । श्रुतेऽपीन्द्रवज्राभिघाताद्दक्षोविभुर्माशिरस्कतया  
कबन्धत्वाद्यथार्थनामलमस्येति भावः । तथाच रामायणे लक्ष्मणे प्रति कबन्धवा-  
क्यम्—‘पुरा मम महाबाहो महाबलपराक्रम । रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु  
विश्रुतम् ॥ ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः क्रुपितो मया । विचिन्वन्विविधं वन्यं  
रूपेणानेन धर्षितः ॥ तेनाहमुक्तः प्रेथैवं घोरशापाभिधायिना । एतदेव वृशंसं ते  
रूपमस्त्वतिगर्हितम् ॥ इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेव रणाजिरे ॥’ इति ॥

तदनन्तरमनश्रुपात्रेषु राक्षसीनेत्रेषु सदोत्पादिततरवारिभ्यां राम-  
लक्ष्मणयोस्तरवारिभ्यां कवन्धवाहुयुगलं कदलीलावमल्लयत ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं निरोधानन्तरम् । अनश्रुपात्रेष्ववाप्पयोग्येषु ।  
निर्जभर्तृमहिम्ना कदापि शोकाद्युपहृत्यभावादानाप्राताश्रुगन्धेष्विलयः । 'योग्यभाज-  
नयोः पात्रम्' इत्यमरः । राक्षसीनेत्रेषु राक्षसाङ्गनानयनेषु । सदा सर्वदोत्पादितत-  
राण्यतिशयेनोत्पादितानि । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना तरप्रत्ययः । तानि वा-  
रीणि वाप्पोदकानि याभ्यां तौ ताभ्याम् । राक्षसखण्डनेन शोकोत्पादकत्वान्निरन्त-  
रराक्षसीनेत्रजलोत्पादकाभ्यामित्यर्थः । रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्यां खड्गान्याम् ।  
'तरवारिमण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयकौ समौ' इत्यमरः । कवन्धवाहुयुगलं कदलीनिव  
ल्लता कदलीलावमल्लयताच्छ्रियत । कदलीकाण्डमिवानायासेनाखण्ड्यतेत्यर्थः ।  
'कदलीलाववत्' इत्यपपाठः । 'उपमाने कर्मणि च' इति णमुत्प्रत्ययः । 'कपादिपु  
यथाविध्यनुप्रयोगः' इति लृजोऽनुप्रयोगः । निर्बन्धकुपितां श्रीरामलक्ष्मणौ निजा-  
सिभ्यां कवन्धस्य दक्षिणसव्यबाहू चिच्छदतुरित्यर्थः । अत्र करणयोरपि तरवार्योः  
कर्तृत्वव्यपदेशस्तयोरखण्डितत्वद्योतनार्थम् । तथाच रामायणम्—'दक्षिणो दक्षिणं  
बाहुमुत्कमसिना ततः । चिच्छेद् रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥' इति ॥

तदनु दनुकवन्धेनादरादर्थितौ तौ

गिरितटभुवि देहं देहतुस्तस्य भीमम् ।

अकथयदथ शापापायनुष्टः स रामं

तपनतनयमैत्र्या मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥ ४३ ॥

तदन्विति । तदनु बाहुच्छेदानन्तरं दनुवंशोद्भवत्वाद्दनुः स चासौ कवन्धधेति  
विशेषणसमासः । यद्वा दनुरित्यस्य पूर्वनाम । तथा श्रीरामायणेऽरण्यकाण्डे—'एव-  
मुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम्' इति । 'दनुः सकाशात्तत्वेन प्रभावं ते महा-  
त्मनः' इति शकरी प्रति वाक्यं च । तथा 'दनुर्नाम स्त्रियः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः'  
इति किष्किन्धाकाण्डे चोक्तत्वात् । तथाच दनुनामो चासौ कवन्धश्च दनुकवन्ध  
इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपीसमासः । शाकपार्थिवादिराकृतिगणः । तेन  
दनुकवन्धेनादराद्द्वारादर्थितौ । 'मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना'  
इति याचितौ तौ रामलक्ष्मणौ गिरितटभुवि गिरिप्रदरसीन्नि । 'गिरिप्रदरमासाद्य  
पावकं पिससजंनुः' इति रामायणात् । भीमं भयंकरं तस्य कवन्धस्य देहं कलेवरं  
देहतुर्भस्मीचक्रनुः । 'दह भस्मीकरणे' इति धातोर्लिट् । 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-  
र्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपी । अथ दहनानन्तरम् । शापापाभ्येन मुनिप्रयुक्तशापान्तेन  
तुष्टस्योपं गतः सन् । कवन्धो रामं प्रत्यकथयदवोचत् । किमिति । तपनतनयमैत्र्या  
मुमीवन्नेहेन मैथिलीं सीतां प्राप्नुहि लभस्वेति । उक्तं च श्रीरामायणे—'श्रूयतां राम  
यक्ष्यामि मुमीवो नाम यानरः' इत्यारभ्य 'स ते सहायो मित्रे च सीतायाः परिमा-  
गणे' इत्यन्तेन । मैत्र्येत्यत्र प्राज्ञानदित्वात् 'गुणवचन—' इत्यादिना ध्यञ्प्रत्ययः ।

१. 'सदोत्पादिततरवारिभ्यां तरवारिभ्यां रामलक्ष्मणयोः' इति पाठः. २. 'लावनिव'  
इति पाठः.

‘विहौरादिभ्यश्च’ इति ङीष् । स च ‘मातरि पिय’ इति पितृवादेव सिद्धे माताम्  
ह्रस्वस्य गौरादिपाठेनानित्यत्वज्ञापनाद्वैकटिकः । अतएवाह वामनः—‘प्यञः पितृ-  
रणादीकारो बहुलम्’ इति । ‘स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ध्यञ्कचिच्च वुञ् । औचिल-  
मौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ्प्रागुदाहृतः ॥’ इत्यमरः । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्पृथ्व्यमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रमवासिन्या तप-  
स्विन्या शबर्या कृतां सपर्यां परिगृह्य रामस्तदनुज्ञया मनोश्चविविध-  
विहगकृजितं मृगगणविहरणमनोहरं गहनपदमधगाह्य व्याकोशकु-  
शेशयपरिचयकपायैर्वनदेवतालतादोलानुकूलैः कूलायतलीलापरव-  
शवशावल्लभमदाम्युचुम्बिमिः शम्बरारातिशरधिसदृशतटरुहसह-  
कारशिखरविसरदासघासारसीकरशेखरैर्विविधलतालासिकाला-  
स्योपदेशदेशिकायमानैः कायमानसमानाभोगलतागृहकेलिलुब्धलु-  
ब्धकपुरंभीशिथिलधम्मिल्लमल्लिकागन्धमांसलैर्मल्लिकाक्षपक्षविशो-  
भक्षोदीभूतपाथःपाथेयैस्तटघनपवनैरनुकम्प्यमानः पम्पामभजत् ॥  
इति श्रीमद्विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे श्रीमदरण्यकाण्डः स-  
माप्तः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्कवन्धे ऋष्यमूकमार्गं सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकाख्यपर्वत-  
वर्त्मोपदिश्य निचेयं स्वर्गं गते सति मतङ्गस्य गृहपराश्रमे वसति ताच्छीरयेनेति गत-  
ङ्गाश्रमवासिन्या । ताच्छीर्ये णिनिः । तपस्विन्या व्रतोपवासादितपोनिष्ठया । ‘अ-  
स्मायामेधास्रजो विनिः’ इति विनिप्रत्ययः । शबर्या शबरस्त्रिया मतङ्गशिष्यया कया-  
चिद्विरक्तमण्या कृतां विहितां सपर्यामर्घ्यपाथादिरूपपूजाम् । ‘पूजा नमस्यापचितिः  
सपर्यार्चाहृणाः समाः’ इत्यमरः । रामः परिगृह्य स्वीकृत्यं निरन्तरभक्तिपरतन्त्रत्वा-  
च्छबर्यास्ताद्विरचिताया अपि पूजाया महात्मनो भक्तवरसलस्य श्रीरामस्य ग्राह्यत्वा-  
दिति भावः । ततस्तदनुज्ञया तस्याः शबर्या नियोगेन मनोदानि मनोहराणि विवि-  
धान्यनेकप्रकाराणि विहगकृजितानि शुकरारिकादिपक्षिरतानि यस्मिन्सत्तथोक्तं मृग-  
गणानां हरिणचमरदुर्वारमृगयूथानां विहरणेन स्वैरसंचारेण मनोहरं हृदयानन्दकरं  
गहनपदमरण्यस्थानमवगाह्य प्रविश्य । अथ व्याकोशकुशेशयपरिचयेन संफुल्लकमल-  
परिशीलनेन कपायैः सौरभ्यसंपन्नैः । ‘प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लज्याकोशविकचस्फुटीः’ ‘सह-  
स्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्’ इति चामरः । ‘रागद्रव्ये कपायोऽङ्गी निर्यासे  
सौरभे रसे’ इति आदवः ॥ वनदेवदानं या लतादोल लतारूपप्रेहोलिकास्तासामनु-  
कूलैरनुगुणैः स्वप्रयत्नं विनैव ततस्तच्चालनहेतुत्वादिति भावः । कूले पम्पारोधस्या-  
यतलीलापरवशा अविच्छिन्नक्रीडापरतन्त्राः । तिर्यग्दन्तप्रहाररूपव्यापारतत्परा इ-  
त्यर्थः । ये वशानां करिणीनां बलभा मत्तमतङ्गास्तेषां मदाम्बु दानोदकं चुम्बन्त्य-

१. ‘तपस्विन्या’ इति नास्ति कश्चित्. २. ‘रामः परिगृह्य’ इति पाठः. ३. ‘मनोश्च-  
कृजितविहंगमृग’ इति पाठः. ४. ‘विहार’ इति पाठः. ५. ‘व्याकोच’ इति पाठः.  
६. ‘तटरुहाकार’ इति पाठः.

चवप्रन्तीति तद्योक्तैः । मन्दगन्धसंवन्धबन्धुरैरित्यर्थः । 'वंशा ह्रीं करिणी वन्व्या' इत्यमरः । शम्बरारातिशरधिसदृशानि पञ्चबाणतूणीरसरूपाणीत्युपमा । यानि तददृशसदृकारशिखराणि तीरदृहातिसौरभरसालाप्रमञ्जयः । अत्र शिखरदान्देन तद्रतमञ्जयो ह्यन्यन्ते । 'शिखरं शैलवृक्षाप्रशिखापुलककोटिपु' इति विश्वः । तेभ्यो विसरन्धंसमानो य आसवासारो मकरन्दधारासंपातस्तस्य शीकरकणा एव शेररा अवतंसा येषां तैस्त्वयोक्तैः । माकरन्दमकरन्दविन्दुसंशोहमुन्दरैरित्यर्थः । 'आम्रधृतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः', 'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इति चामरः । विविधा नानाप्रकारा लता मल्लिकामालत्यादिस्तवकास्ता एव लासिका नर्तक्य इति रूपकम् । तासां लास्योपदेशे नाट्यक्रियासंशिक्षणे देशिका गुरव इवाचरन्तो देशिकायमानास्तैः । नाट्यविद्याचार्या इव तासां नर्तनप्रवर्तकैरित्यर्थः । आचारक्यजन्ताहटः शाननादेशः । अत्र विचित्रलताचलनेन मादृतानां देशिकायमानत्वोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । 'नर्तकीलासिके समे', 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने' इति चामरः । कार्यं मितं मानं प्रमाणं यस्य स कायमानोऽङ्गणादी स्तम्भादिनिर्मितंपुरुषप्रमाणोन्नतो मण्डपविशेषस्तःसमानस्तत्सदृश आमोगो विस्तारो येषां तेषु लतागृहेषु लतावितानमयनिकेतनेषु केलिलुब्धानां क्रीडागृहूनां लुब्धकपुरंध्रीणां पुलिन्दमुन्दरीणां ये शिथिलधम्मिल्ला विश्लथकचभारास्तेषु या मल्लिकास्तृणशूल्यकुसुमानि तासां गन्धेन सौरभ्येण मांसलैः परिपूर्णैः । 'कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः' इत्यमरः । 'मल्ली तु मृत्पात्रतृणशूल्ययोः' इति रत्नमालायाम् । मल्लिकाक्षा मलिनचञ्चुचरणा हंसविशेषाः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लौहितैः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाक्षाः' इत्यमरः । तेषां पक्षविशोमेन गरुदमिघातेन क्षोदीभूतं चूर्णाभूतम् । नीहाराकारेण शकलीकृतमित्यर्थः । तादृशं यस्याथ उदकं तदेव पायेयं केवलं येषां तैः । तत्सदृशैरित्यर्थः । 'कवन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः । 'क्षोदीभूतम्' इत्यत्राक्षोदः धोदः संप्रथमानः क्षोदीभूत इति विग्रहः । अभूततद्भावे च्चिः । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । पायेयमित्यत्र पथि साधु पायेयम् । 'पृथ्यतिथिवसतिस्रपतेर्द्वय्' इति ह्रस्वप्रत्ययः । एवं शैल्यमानसौरभ्यसंपन्नैस्तटवनपवनैस्तीरकान्तारमारुतैरनुकम्प्यमानो दोधूयमानः सन् । विरहिणां वेदनोद्दीपकत्वादिति भावः । पम्पां नाम पुष्करिणीमभजत् । तत्तीरं प्रापेत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणमखिन्दमकरन्दस्वादनकन्दलितसारस्वतेनौराण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयमुधापारावारिपारिजातस्य धन्वन्तर्यंघतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वहसार्वभौमस्य षोण्डोपण्डितवर्यस्य तनुजेन गङ्गाश्रिकागर्भरत्नाकरमुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पू-  
रामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकाख्यायामरण्यकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रायंरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

अरण्यकाण्डव्याख्यायां पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

## किष्किन्धाकाण्डम् ।

अथ किष्किन्धाकाण्डो व्याख्यायते—

स तां सतां बुद्धिमिव प्रसन्नां पम्पां वियोगज्वरजातकम्पः ।  
विलोकयंल्लोकनिविष्टकीर्तिरार्तिं रघूणां प्रवरः प्रपेदे ॥ १ ॥

\* स तामिति । स विराधखरत्रिशिरोदूषणकवन्धादीनामयज्ञसंहरणेन प्रसिद्ध-  
पराक्रमयुक्तः । अतएव लोकनिविष्टकीर्तिर्जनद्विख्यातयशःसंपन्नो रघूणां प्रवरो  
रघुनायकः सतां साधूनां बुद्धिं चित्तशक्तिमिव प्रसन्नां निर्मलाम् । एकत्र स्वाभा-  
व्यादन्यत्र रागाद्यनुपहतत्वाच्चेति भावः । तां चिकीर्षितरावणवधोपयोगिसुग्रीवा-  
धिष्ठितामृष्यमूकसनीपवर्तिनीं पम्पां विलोकयन्पश्यन् । अतएव वियोगेन सीता-  
विरहशोकातिशयेन यो ज्वरः संतापः । इन्द्रियक्षोभ इति यावत् । तेन जात उत्पन्नः  
कम्पो गात्रवेपथुर्यस्य स तथोक्तः सन् । आर्तिं मदनपीडां प्रपेदे प्राप । तस्याः  
प्रसन्नत्वेऽपि विरहिणामुद्दीपकत्वात्परामयं व्यधामनुभवूवेत्यर्थः । 'आर्तिः पीडा-  
धनुष्कोट्योः' इत्यमरः । अत्र बुद्धिमियेत्येकं पदम् । 'इवेन सह नित्यसमाप्तौ विभ-  
क्तयलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरन्वं च' इति वक्तव्यात् । अतएव समासगा श्रीती  
पूर्वापमा । वृत्तमुपजातिः । अत्रादौ 'स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलक्षपाकुलाम् ।  
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥' इति श्रीरामायणकिष्किन्धाकाण्डाद्य-  
पद्यादिनपदप्रयोगेण चातुर्थं दर्शितं कविनेत्यनुसंधेयम् ॥

ततस्तस्यास्तटवने नानानोकहनिवहपरिष्कृते निभृतेतरभ्रमणपर-  
भृतघातचञ्चूमयविपञ्चीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिताः संतताकुञ्चितपैञ्च-  
शरशरासनयञ्चितपथिकजनसंचारप्रपञ्चा प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुल-  
कञ्चुकितमाधवीमाधवीभूतिरुदजृम्भत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं नानाविधानामनोकहानां चूतचाम्पेयादितरुविशेषाणां  
निवहेन निकुरुम्भेन परिष्कृते भूषिते । 'संपरिभ्यां करोती भूपणे' इति सुडागमः ।  
तस्याः पम्पायास्तटवने परिसरवर्तिकानने निभृतेतरमनिभृतमतिचपलं भ्रमणमौत्सु-  
क्यप्रयुक्तसंपन्नो यस्य तथोक्तो यः परभृतघातः पिकनिकरः । 'वनप्रियः प्रभृतः  
कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । तस्य चञ्चूमयी त्रोटरीरूपा । चञ्चूशब्देन कण्ठोऽपि  
लक्ष्यते । तत्रैव खराविर्भावात् । 'चञ्चूत्त्रोटिरुभे क्षियाम्' इत्यमरः । तादृष्यि मयद ।  
'क्षियाः पुंवत्-' इत्यादिना पुंवद्भावः । तादृशी या विपञ्ची वीणा । 'विपञ्ची बह्वक्षी  
वीणा' इति वैजयन्ती । 'वीणा तु बह्वक्षी । विपञ्ची' इत्यमरश्च । तस्याः सकाशात्स-  
मुदञ्चिता समुत्पन्ना ये पञ्चमाख्याः खरविशेषाः । 'पिकः कूजति पञ्चमम्' इत्यमि-  
थानात् । तैरञ्चिता गनोशा । 'अथेः पूजायाम्' इतीडागमः । तथा संततं निरन्तर-

१. 'परिभ्रमण' इति पाठः. २. 'शरासनशरासारावञ्चितसंचरपथिकप्रपञ्चा' इति  
पाठः.

माकुशितं शरसंधानार्थमवनमितं पद्मशरशरासनं मन्मथकामुकं तेन वधितो निवा-  
रितः पथिकजनानां विरहिणां संचारप्रपञ्चो यातायातप्रचारो यस्यां सा । तथा  
प्रमदं मकरन्दलाभात्प्रमत्तं यद्यशरीककुलं रोल्म्वनिकुरम्यं तेन कमुकिता कमुकव-  
त्कृताः । आवेष्टिता इत्यर्थः । 'तत्करोति-'इति ष्यन्तोत्कर्मणि छः । ता माधव्यो-  
ऽतिमुक्तता यस्याः सा । 'इन्द्रिन्दिरधशरीको रोल्म्वो चम्भरश्च साः', 'अतिमुक्तः  
पुष्टकः स्याद्वासन्ती माधवी लता' इति चामरः । यद्वा मधोर्वसन्तस्येयं माधवी ।  
'मधुर्वसन्ते चित्रेऽथ' इति विश्वः । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'दिष्टाणम्' इत्यादिना ङीप् ।  
भूतिः संपदुदजृम्भतोऽम्भितवती । 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमरः ॥

यत्र कान्तैर्वियुक्तानां युक्तानामपि सुसुखाम् ।

दोलाकर्म वितन्वन्ति मनांसि च वपुंसि च ॥ २ ॥

यथेति । यत्र यस्मिन्वसन्तसमये कान्तैः प्रियतमैर्वियुक्तानां कान्तैर्युक्ताना-  
मपि सुसुखां सुन्दरीणां मनांसि हृदयानि च वपुंसि शरीराणि च दोलाकर्म दोला-  
लीलां वितन्वन्ति कुर्वन्ति । विरहिणां मनांसि प्रियवियोगचेदनया दोलायमानानि  
भवन्ति । प्रियसंगतानां वपुंसि तु वसन्तोत्सवे प्रियैः साकं दोलाखेलनलाभास्ताद-  
शखेलनजनितमुत्समनुभवन्तीत्यर्थः । अतएव यथाक्रममन्वयात्कमापरनामा यथा-  
संख्यालंकारः । तथा मनसां वपुसां वर्ण्यतया प्रकृतानामेव दोलाकर्मवितन्वनक्रिया-  
रूपधर्मसंबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितेयं चोक्तालं-  
कारेणाङ्गेन संकीर्यते ॥

करतलैरेपचायमथेक्षणैरपचयं च वनेषु जनेषु च ।

मुमनसां मनसामपि यद्दिने विरचयन्ति विलोलविलोचनाः ॥३॥

करतलैरिति । यद्दिने । यस्य वसन्तस्य दिनेष्वित्यर्थः । विलोलविलोचनाश्च-  
ञ्चलाक्ष्यः करतलैर्निजहस्तप्रदेशैर्वनेषुदानवनेषु । मुमनसां पुष्पाणाम् । 'स्त्रियः मुम-  
नसः पुष्पम्' इत्यमरः । अपचीयत इत्यपचायं लवनम् । उपसृष्टादुष् । अधेति  
वाक्यारम्भे । ईक्षणैर्दृष्टिभिर्जनेषु मनसाम् । अपचीयत इत्यपचयमपहारम् । आक-  
र्षणमिति यावत् । 'अपहारस्तपचयः' इत्यमरः । विरचयन्ति वितन्वन्ति । अलं-  
कारौ पूर्ववदुभेयौ । इतविलम्बितवृत्ताम् । 'इतविलम्बितमाह नभो भरी' इति  
लक्षणात् ॥

तस्मिन्नसमशरसमरसमये पम्पां समयां पर्यटन्पर्याकुलहृदयो  
हृदयदयितां हृदि लक्षयं हृक्षमणिदमभापत ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नसमशरसमरसमये पद्मवाणरणकाले । वसन्तसमय  
इत्यर्थः । पम्पां समया पम्पायाः सर्मापे । 'समयानिकपाशब्दौ सामीप्येऽप्यग्यये  
मतौ' इति हलायुधः । 'अभिव.परितःसमयानिकपाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते' इति  
द्वितीया । पर्यटन्संचरन् । पर्याकुलहृदयो व्याकुलान्तःकरणः श्रीरामो हृदयदयितां



सीतां हृदि लक्ष्यन्निरन्तरं भूषणया हृदये विलोकयन् । लक्ष्मणं प्रतीदमनेन प्रकारेण भाषतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

आधौ सिद्धौपधिरिव हिता केलिकाले वयस्या  
पत्नीपत्नी त्रेतायजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।  
शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरातीं

सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥ ४ ॥

आधाविति । अत्र यत्तदोर्नित्यसंबन्धादुत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाच्चच्छब्दोऽध्याहार्यः । या सीता मे ममाधौ मानसव्यथायां सत्याम् । 'पुंस्याधिमानसी व्यथा' इत्यमरः । आधिग्रहणेन तज्जन्यशारीरामयो लक्ष्यते । सिद्धौपधिरिव संजीविन्याधौपधिविशेष इव । हिता पथ्या । आरोग्यकरीत्यर्थः । तादालिकोपचाराचरणहितोपदेशादिनाधि निरस्य तज्जनितव्याधेरपि निवर्तकत्वादिति भावः । तदुक्तं ज्ञानवासिष्ठे—'आधिजा व्याधयस्तत्र द्रव्यमन्त्रशुभक्रमैः । चिकित्सनादिशास्त्रोक्तिर्नश्यन्ति त्वं च वेत्सि तत् ॥' इति । केलिकाले क्रीडासमये वयस्या सखी । धनपायिनीत्यर्थः । 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । तथा त्रेतायजनसमये त्रेताया आहवनीयाद्यभिन्नयस्य यजनसमये हविरादिद्रव्यदानपूजाकाले । 'त्रेता लभिन्नये युगे' इत्यमरः । त्रेताशब्दो व्याख्यातो बालकाण्डे 'त्रयश्रेतामितेजसः' इत्यत्र । पत्नी सहधर्मिणी । पत्युरनया यज्ञः संपद्यत इति पत्नीति विग्रहः । 'पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । युद्धे क्षत्रियाण्येव क्षत्रियकुलोद्भूतैव । क्षात्रयुक्तधर्मोपदेशतत्परैवेत्यर्थः । पलायनाद्युपदेशव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । 'अर्थक्षत्रियाभ्यां च' इति स्वार्थे ङीप् । आनुगागमश्च । तथा देवानामिष्टदेवानाम्, द्विजानां वसिष्ठादिब्राह्मणानाम्, पितॄणां दशरथकौसल्यादीनां च समाराधने पूजायां विषये शिष्या अन्तेवासिनी । भयभक्तिभ्रद्धापूर्वकमुचितोपचारकरणतत्परैत्यर्थः । 'छात्रान्तेवासिनी शिष्ये' इत्यमरः । तथा आर्तावागन्तुकपीडायां सत्यां बन्धुः प्रियमुहत् । हितोपायोपदेशादिना तन्निरसननिपुणेत्यर्थः । जातेति सर्वत्रानुपज्यते । सा सीता मे मम शिशिरितं स्वसाहचर्येण पूर्वं शिशिरीकृतं यन्महाकाननं महारण्यं तस्मिन्का न जाता कापि नाभूत् । आध्यादिषु पूर्वं तत्तदाद्युगुण्येन तथा तथा जाता, इदानीं तस्मिन्महारण्ये न कापि जातेति महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः । ईदृगुणगणशालिन्याः सीताया विरहे कथं मम निर्वाह इति भावः । सिद्धौपधिरिवेत्युपमा स्पष्टा । अन्यत्र रूपकमित्यनयोः संसृष्टिः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

मलयगिरिचरोऽयं मन्मथाधोरणाज्ञा-

मथितपथिकवर्गो मारुतव्यालहस्ती ।

विरचयति मदीये शैत्यसौरभ्यमान्धै-

त्रिविधमदसमृद्धो मानसे वप्रलीलाम् ॥ ५ ॥

मलयेति । मलयनिरिचरो मलयाचलवर्ती । एकत्र दाक्षिणात्यत्वादन्वत्र तद्ग-  
यलाचेति भावः । तदुक्तम्—‘हिमवन्दिग्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः’ इति ।  
तथा मन्मथ एवाधोरणो हस्तिपक्षस्त्राज्ञया नियोगेन मथितो व्याकुञ्चितो मदि-  
तैश्च पथिकवर्गः पान्थनिवहो येन स तथोक्तः । एकत्रोद्दीपकत्वादन्यत्र निरङ्कुशला-  
चेति भावः । ‘आधोरणा हस्तिपक्षा हस्त्यारोहा निपादिनः’ इत्यमरः । अयं प्रव-  
र्तमानो मारुत एव व्यालहस्ती दुष्टगजः । ‘व्यालो दुष्टगजे सर्प’ इत्यभिधानात् ।  
व्यालशब्देनैव हस्तिप्रतीतीं पुनर्हस्तिग्रहणं करिकलभकर्णावतंसाविव द्रष्टव्यम् । शैल-  
सौरभ्यमान्द्यैस्त्रिविधस्त्रिकारो यो मदी दानोदकं परप्रहरणहेतुभूतदर्पो वा तेन  
समृद्धः संपूर्णः सन् । शैलादिगुणत्रितयरूपमदोन्मत्त इत्यर्थः । मदीये मानसे वप्र-  
लीलामुत्खातकेलिं विरचयति तनोति । अत्यन्तवैकल्यापादकवेदनोत्पादनेन मन्मनो-  
विदारणं करोतीत्यर्थः । ‘उत्खातकेलिः शृङ्गायैवंप्रकीडा निगद्यते’ इति शब्दांशेव ।  
हस्तिमात्रस्यैव वप्रकीडा दुःसहा । तस्य तु पुनराधोरणाज्ञप्तत्वं दुष्टत्वं त्रिविधमद-  
समृद्धत्वं च यदि तदा किमु वक्तव्यमिति भावः । मारुते शैलादिगुणवर्णनं कविस-  
मयनिद्वत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत्र मारुते व्यालहस्तिस्वरूपणान्मन्मथस्याधोरणरूपणं  
गम्यत इत्येकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो दुःसहविरहकृशानुभावं कृशानुभावं भावसंप्रक्षणाविचक्षण-  
लक्ष्मणवचनधार्यमाणधैर्यं राघवमग्रतः सुप्रीवो विलोक्य चालिप्र-  
हितापसर्पधिया सुदूरमपससर्प ॥

तत इति । ततो भीषणानन्तरं दुःसहः सोढुमशक्यो यो विरहकृशानोर्विरहा-  
नलस्य भावश्चेष्टा । व्यापार इति यावत् । तेन कृशः क्षीणोऽनुभावः सामर्थ्यं चित्त-  
स्वास्थ्यं यस्य तं तथोक्तम् । ‘कृशानुः पावकोऽनलः’ इत्यमरः । अनुगतो भावोऽनु-  
भाव-इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपश्याद्भङ्गप्रत्ययः । ‘धिणीभुवोऽनुपसर्पे’  
इत्यनुपसर्पगोद्भवतेर्षञ्चिधानात् । अतएव काशिकायाम्—‘कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टे  
भाव इति प्रादिसमासे’ इति चोद्यपरिहारो । भावसंप्रक्षरणं स्वभावानुसंधानम् । पुनः  
प्रकृतिप्रापणमिति यावत् । धुक्षेर्ल्युद् । तत्र विचक्षणानि निपुणानि लक्ष्मणवच-  
नानि नैर्षार्यमाणं धारणविपरीक्रियमाणं धैर्यं चित्तस्यैर्यं येन तं तथोक्तम् । ‘संखम्भ  
राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषर्षभ । नेदशानां मतिर्भन्दा भवत्यकलुपात्मनाम् ॥’  
इति श्रीरामार्येण लक्ष्मणोक्तवचनालम्बितधैर्यमित्यर्थः । ‘भावः सत्तास्वभावाभिप्राय-  
श्चैष्टात्मजन्मसु’ इत्यमरः । राघवं श्रीराममग्रतः पुरोभागे सुप्रीवो विलोक्य दृष्ट्वा  
वालिना प्रहितो वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं प्रेषितो योऽपसर्पो गूढचारः स इति धिया ।  
तद्भ्रान्त्येत्वर्थः । ‘अपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषः’ इत्यमरः । सुदूरमतिवि-  
प्रकृष्टमपससर्पापसृतवान् । पूर्वाधिष्ठितस्थलं परिलज्ज्य स्थलान्तरं जगामेत्यर्थः ॥

‘स तु संमद्य मन्त्रिमिस्तयोराशयमवजिगमिषुः प्रभञ्जनात्मजं प्राहिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीवः । पाङ्गुण्यचिन्तनं मन्त्रः स एवामतीति मन्त्रिणः । तैरमार्यैः सह । ‘मन्त्री धीसन्निवोऽमात्यः’ इत्यमरः । अत्र सहादिशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायां ‘वृद्धो यूना’ इति ज्ञापनात्तृतीया । संमद्य सम्यग्बिचार्य तयो रामलक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिपुरवगन्तुमिच्छुः । जिज्ञासुः सन्नित्यर्थः । अवपूर्वाद्भूमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । प्रभञ्जनात्मजं पवमानतनयं हनूमन्तं प्राहिणोत्प्रेपितवान् । तत्समीपमिति शेषः । तस्यैव महाबुद्धिमत्पन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणीयत्वादिति भावः ॥

सोऽपि धीरामं प्रति जगामेत्याह—

तपनपवनयोर्यः प्राप्तवान्पुत्रभावं

शतमुखकृतपालिर्विद्यया जन्मना च ।

स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष-

श्चरम इव तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥

तपनेति । यो हनूमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतुना तपनपवनयोः सूर्यपवभागयोः पुत्रभावं पुत्रत्वं प्राप्तवान्गतवान् । ‘मार्तण्डस्त्वन्नवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मरीचस्य ददामि शक्तिकां कलाम् ॥ यदा च शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ भविता त्रिषु लोकेषु नं कश्चिच्छास्त्रदर्शनः ॥’ इत्युत्तरकाण्डे भगवतः सूर्याह्वयवरलकथनात्तत्सकाशात्सकलशास्त्राध्ययनेन सूर्यपुत्रत्वं प्राप्तवान् । शिष्यस्योपाध्यायपुत्रत्वं चोक्तं श्रीरामायणे वालिनं प्रति श्रीरामवाक्यम्—‘ज्येष्ठभ्राता पिता वापि यथ विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्यं च पथिवर्तिनः ॥’ इति । ‘धर्मक्षेत्रे कारणम्’ इति पाठान्तरम् । ‘जनिता चोपनेता च यथ विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पथैते पितरः स्मृताः ॥’ इति । तथा ‘तत्र राजा प्रशस्तथ क्लेशरी नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवया ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥’ इति तत्रैवोक्तलाजन्मना वायुपुत्रत्वं च प्राप्तवानित्यनुसंधेयम् । अतएव यथाक्रममन्वयायुथासंख्यालंकारः । तथा शतमुखेनेन्द्रेण कृता विरचिता पालिरहो वामहनुभद्ररूपो यस्य स तथोक्तः । बाल्ये धुधार्तस्य फलमौहात्सूर्यप्रहीतुकामस्यास्येन्द्रवज्राभिघातेन गिरिपतनस्यैव हनुभद्रस्य जातत्वादिति भावः । ‘पालिः रुयश्चन्द्रपत्रिषु’ इत्यमरः । एतेन बाल्य एवेन्द्रवज्रप्रहारसहनशक्त्यास्य किञ्चकव्यं शक्तिसंपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्यैव दूतत्वं युक्तमित्यवगम्यते । यथाह कामन्दकः—‘प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निर्गृहेतः । अन्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥’ इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तितोमो

यशोमण्डलं स एव सोमश्चन्द्रस्तस्य तनूमान्मूर्तिमान् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । चरमः पक्षः कृष्णपक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । कालक्रमेणास्य तत्क्षयकरत्वादिति भावः । स तु सोऽपि हनूमान् । 'शरादीनां च' इति दीर्घः । रामं प्राप । उच्चाभंकारयोः संघट्टिः । मालिनीवृत्तम् ॥

स एव स्त्रीकृतभिध्रुवेपः सविनयमेतावावभाषे ॥

स इति । स्त्रीकृतभिध्रुवेपः स्त्रीकृतसंन्यासिवेपः स एव हनूमान् । चाराणां तथैवाचारादिति भावः । 'भिध्रुरूपं ततो मेजे चारबुद्धितया कपिः' इति श्रीमद्रामायणे सविनयं सप्रथयम् । एतौ रामलक्षणावावभाष उवाच । अत्र महोपुष्यस्य परमभागवताप्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपान्तरस्वीकरणे किमुतातिह्रूम्य दुर्बिनीतस्य रावणस्य सीतापहरणसमस्य इत्यनुसंधेयम् ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

भवन्तौ कान्ताकारौ कान्तारं कथमिदमघातरतम् ॥

भवन्ताविति । कान्ताकारौ मनोहररूपौ । 'कान्तं मनोहरं दृश्यम्' इत्यमरः । भवन्ताविदमेतत् । दुष्प्रवेशमित्यर्थः । कान्तारं काननम् । 'गहनं काननं वनम् । कान्तारम्' इत्यमरः । कथं केन हेतुनावातरतमवतीर्णवन्तौ । प्रविष्टवन्तावित्यर्थः ॥

विचित्रतरजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्तौ न जीमूतौ ॥

विचित्रतरेति । किंच विचित्रतराम्यामत्यन्ताश्चर्यकराभ्यां जिष्णुकोदण्डान्यां जैत्रचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसंपूर्णत्वादितिचित्रेण जिष्णुकोदण्डेन्द्रधनुषा च मण्डितौ । 'मण्डि भूषायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः । 'जिष्णुः शके धनंजये जैत्रे च' इति विश्वः । तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मदर्शनात्, मेघच्छत्रत्वाभावेन च सुदिनत्वादेतोः । भवन्तौ युवां जीमूतौ मेघा न भवत इत्यर्थः । तथा चेत् । 'मेघच्छत्रेऽङ्घ्रि दुर्दिनम्' इत्यभिधानाद्दुर्दिनत्वमेव स्यादिति भावः । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यमरः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः ॥

जटावल्कलयुतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ ॥

जट्टेति । किंच जटावल्कलेर्ग्रथितकवचवल्कलवसनैः शिखालम्बिभश्च युतौ सहितावपि । 'शारताशाले शिफाजटे', 'त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इति चामरः । जङ्गमत्वात्संचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवतः । जटावत्त्वे स्थावरत्वं स्यादिति भावः ॥

तमोपहालोकेकैकलितावपि यौगपद्यभस्वरसांनिध्याद्भवन्तौ न पुष्पवन्तौ ॥

१. 'भिध्रुक' इति पाठः. २. 'भवन्तौ कनरौ' इति पाठः. ३. 'इच्छितौ' इति पाठः.

४. 'भास्वरतेजःसांनिध्याद्' इति पाठः.

‘स तु संमह्य मन्त्रिभिस्तयोराशयमवजिगमिषुः प्रभञ्जनात्मजं प्राहिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीवः । पाद्गुण्यचिन्तनं मन्त्रः स एषामस्तीति मन्त्रिणः । तैरमात्यैः सह । ‘मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः’ इत्यमरः । अत्र सहादिसाब्दो-  
प्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायां ‘शुद्धो यूना’ इति ज्ञापनात्तृतीया । संमह्य सम्यग्वि-  
चार्य तयो रामलक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । जिज्ञासुः स-  
भित्यर्थः । अवपूर्वाद्भूमेः सप्तमन्तादुप्रत्ययः । प्रभञ्जनात्मजं पवमानतनयं हनूमान्  
प्राहिणोत्प्रेषितवान् । तत्समीपमिति शेषः । तस्यैव महाशुद्धिसंपन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणी-  
यत्वादिति भावः ॥

सोऽपि श्रीरामं प्रति जगामेत्याह—

तपनपवनयोः प्राप्तवान्पुत्रभावं  
शतमखकृतपालिर्विद्यया जन्मना च ।

स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष-  
धरम इव तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥

तपनेति । यो हनूमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतुना त-  
पनपवनयोः सूर्यपवमानयोः पुत्रभावं पुत्रत्वं प्राप्तवान्गतवान् । ‘मार्तण्डस्त्वश्वीत्तत्र  
भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मवीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ यदा च शा-  
स्त्राण्यप्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥  
भविता त्रिषु लोकेषु न कश्चिच्छास्त्रदर्शनः ॥’ इत्युत्तरकाण्डे भगवतः सूर्यालम्बधर-  
त्वकथनात्तत्सकाशात्सकलशास्त्राध्ययनेन सूर्यपुत्रत्वं प्राप्तवान् । शिष्यस्योपाध्याय-  
पुत्रत्वं चोक्तं श्रीरामायणे वालिनं प्रति श्रीरामवाक्यम्—‘ज्येष्ठभाता पिता वापि  
यथ विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्यं च पथि वतिनः ॥’ इति । ‘धर्म-  
शेदत्र कारणम्’ इति पाठान्तरम् । ‘जनिता चोपनेता च यथ विद्यां प्रयच्छति ।  
अन्नदाता भयघ्नाता पक्षेते पितरः स्मृताः ॥’ इति । तथा ‘तत्र राजा प्रशस्तश्च  
केसरी नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवैषा ह्यज्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां  
वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥’ इति तत्रैवोक्तलाजन्मना वायुपुत्रत्वं च प्राप्तवानित्यनुसं-  
धेयम् । अतएव यथाक्रममन्वयाद्युधासंख्यालंकारः । तथा शतमखेनेन्द्रेण कृता विर-  
चिता पालिरद्वो वामहनुभद्ररूपो यस्य स तथोक्तः । बाल्ये धुधार्तस्य फलमोहात्सूर्य  
ग्रहीतुकामस्यास्येन्द्रवज्राभिघातेन गिरिपतनस्येव हनुमन्नस्य जातत्वादिति भावः ।  
‘पालिः रुयध्यङ्गपङ्क्तिषु’ इत्यमरः । एतेन बाल्य एवेन्द्रवज्रप्रहारसहनशक्त्यास्य किं  
वक्तव्यं शक्तिसंपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्यैव दूतत्वं युक्तमि-  
त्यवगम्यते । यथाह कामन्दकः—‘प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निर्द्वेषः ।  
अन्यस्तकर्मा नृपतेर्वृत्तो भवितुमर्हति ॥’ इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तिस्तोमो

यशोमण्डलं स एव सोमश्चन्द्रस्वस्य तनूमान्मूर्तिमान् । द्वियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । चरमः पक्षः कृष्णपक्ष इत्येतुदप्रेक्षा । कालक्रमेणास्य तत्क्षयकरत्वादिति भावः । स तु सोऽपि हनूमान् । 'शरादीनां च' इति दीर्घः । रामं प्राप । उच्चा-  
न्कारयोः संघट्टिः । मालिनीवृत्तम् ॥

स एव स्वीकृतभिध्रुवेपः सविनयमेतावावभाषे ॥

स इति । स्वीकृतभिध्रुवेपः स्वीकृतसंन्यासिध्रुवेपः स एव हनूमान् । चाराणां तथैवाचारादिति भावः । 'भिध्रुरूपं ततो भेजे चारबुद्धितया कपिः' इति श्रीमद्रामायणे सविनयं सप्रश्रयम् । एतौ रामलक्ष्मणावावभाष उवाच । अत्र महोपुण्यस्य परमभागवताप्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपान्तरस्वीकरणे किमुतात्किमूरस्य दुर्विनीतस्य रावणस्य सीतापहरणसमस्य इत्यनुसंधेयम् ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

भवन्तौ कान्ताकारौ कान्तारं कथमिदमवातरतम् ॥

भवन्ताविति । कान्ताकारौ मनोहररूपौ । 'कान्तं मनोहरं रुच्यम्' इत्यमरः । भवन्ताविदमेतत् । दुष्प्रवेशमित्यर्थः । कान्तारं काननम् । 'गहनं काननं वनम् । कान्तारम्' इत्यमरः । कथं केन हेतुनावातरतमवतीर्णवन्तौ । प्रविष्टवन्तावित्यर्थः ॥

विचित्रतरजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वान्भवन्तौ न जीमूतौ ॥

विचित्रतरिति । किंच विचित्रतराभ्यामत्यन्ताश्चर्यकराभ्यां जिष्णुकोदण्डाभ्यां जैत्रचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसंपूर्णत्वादितिचित्रेण जिष्णुकोदण्डेनेन्द्रधनुषा च मण्डिता । 'मण्डि भूषायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः । 'जिष्णुः शक्रे धनंजये जैत्रे च' इति विश्वः । तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मद्दर्शनात्, मेघच्छन्नत्वाभावेन च सुदिनत्वादेतौ । भवन्तौ युवां जीमूतौ मेघौ न भवत इत्यर्थः । तथा चेत् । 'मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम्' इत्यभिधानाद्दुर्दिनत्वमेव स्यादिति भावः । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यमरः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः ॥

जटावल्कलयुतावपि जङ्गमत्याद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ ॥

जटिति । किंच जटावल्कलैर्प्रथितकवचवल्कलवसनैः शिखालग्निस्रव युतौ सहितावपि । 'शाखाशाले शिफाजटे', 'लघ्वस्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इति चामरः । जङ्गमत्वात्संचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवतः । नथारवे स्यावत्त्वं स्यादिति भावः ॥

तमोपहालोकैकलितावपि यौगपद्यर्भास्वरसांनिध्याद्भवन्तौ न पुष्पवन्तौ ॥

१. 'भिध्रुक' इति पाठः. २. 'भवन्तौ कतरौ' इति पाठः. ३. 'लघ्विती' इति पाठः.  
४. 'भास्वरनेत्रःसांनिध्याद्' इति पाठः.

‘तमोपहेति । किंच तमोऽपहालोकेनाज्ञाननिरासकदर्शनेन तद्भ्रान्तविध्वंसकयो-  
त्तनेन कलितौ युक्तौ । ‘राहौ चान्ते गुणे तमः’, ‘आलोकौ दर्शनोद्योतौ’ इति  
चामरः । तथापि यौगपद्यभास्वरयोर्युगपत्प्रकाशनशीलयोर्युवयोः सांनिध्यात्संनिधा-  
नाद्वेतोः । भवन्ती पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ न भवतः । तथात्वे यौगपद्यभा-  
स्वरसांनिध्यमेव न स्यादिति भावः । अतः कौ युवामिति वाक्यशेषः । ‘स्थेदाभा-  
सपिसकसो वरच्’ इति वरच् । पुष्पं विकासोऽनयोरस्तीति पुष्पवन्ताविति विग्रहः ।  
‘एकयोक्तया पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ’ इत्यमरः । अत्र स्थानत्रयेऽपि श्लेषभङ्गया  
जीमूतत्वादिना संदिग्ध शुदिनादिहेतुभिर्निषेधेऽपि निश्चयपर्यवसानाभावाच्चेपसमा-  
हितविरोधानुप्राणितशुद्धविषयः संदेहालंकारः । ‘विषयो विषयी यत्र सादृश्यात्कवि-  
संमती । संदेहगोचरी स्यातां संदेहालंङ्कृतिविधा ॥’ इति लक्षणात् ॥

कुशस्तम्भेऽपि संभूतं सौरभ्यमिव भासते ।

तपोवेपेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनोः ॥ ७ ॥

कुशेति । कुशस्तम्भे दर्भकाण्डे । अपिशब्दे विरोधसूचकः । तत्र यदाकदापि  
• सौरभ्यानुदयादिति भावः । संभूतं समुत्पन्नं सौरभ्यमामोद इव । तपोवेपे । जटाव-  
ल्कलधारणरूपतपस्त्रिवेपसमुचितवेपेऽपीत्यर्थः । युवानौ च तौ योगिनौ च तपो-  
युवयोगिनोस्तद्वेषतपस्त्रिवेपयोर्भवतोः सौन्दर्यं रामणीयकं भासते प्रकाशते ।  
भवतोऽपि तपस्त्रिवेपे सौन्दर्यावभासनं न कुत्रचिदपि दृष्टचरम् । अतो युवामपूर्व-  
तपस्त्रिवेपविलासयः । अत्र कुशस्तम्भस्य पवित्रत्वादिषमैः प्रशस्तत्वेऽपि हेतु इव  
तस्य कदापि सौरभ्यासंभवादभूतोपमेयम् । तथा च परमपवित्रत्वनिरुपमसौन्दर्यसं-  
पन्नत्वादिवस्तु व्यज्यते ॥

अथ महतां निकटे कण्ठमनुचितमिति मत्वा स्वाशयं प्रकाशयन्नाह—

युष्मद्वार्तासुधास्वादलुब्धयोः श्रोत्रयोः सुखम् ।

स्वयमेव प्रहीतुं मे जिह्वा प्रह्ला प्रवर्तते ॥ ८ ॥

युष्मदिति । युष्मद्वार्ता युष्मद्वृत्तान्तः सैव सुधामृतं तस्यास्वादे लुब्धयोर्युष्मदोः ।  
युष्मन्मुखाद्भवदीयवार्ताकर्णनलोल्लुपयोरित्यर्थः । श्रोत्रयोर्मदीयकर्णयोः सुखमानन्दं  
कर्म मे मम जिह्वा रसना । ‘रसज्ञा रसना जिह्वा’ इत्यमरः । स्वयमेव प्रहीतुमनुभ-  
वितुं प्रह्ला नम्रा सती प्रवर्तते । युष्मच्छ्रीमुखाद्भवदीयवार्तामनाकर्णयैव महत्संदर्श-  
नजनितप्रभाववशाद्दृमेव त्वां कर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥

कश्चिदस्ति ‘समस्तवानरपतिः सुग्रीव इति ॥

कश्चिदिति । सुग्रीव इति नाम्ना प्रसिद्धः कश्चित्समस्तवानरपतिः सर्वकपीश्व-  
रोऽस्ति वर्तते ॥

अस्तु । ततः किं तत्राह—

तेन घ्रातृभयादप्यमूकमुपाश्रितेन युवाभ्यां संमं सत्यमिच्छता

प्रेपितं हनूमदभिधानं मिथुरूपच्छं घानरुर्मं जनमाञ्जनेयं प्रम-  
ञ्जनसंजातं जानीतमिति ॥

तेनेति । भ्रानुर्वालिनो भयाद्वेतोरुप्यमूकं ऋप्यमूकाख्यं गिरिसुपाश्रितेनाधि-  
ष्ठितेन । मतङ्गशापात्स्य तत्रागन्तुमशक्यत्वादिति भावः । अतएव युवाभ्यां समं  
भवद्भ्यां साकं सख्यं मैत्रीमिच्छता काहृता तेन सुग्रीवेण प्रेपितं वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं  
प्रहितम् । अतएव मिथुरूपेण संन्यासिवेषेण छत्रं गुप्तमिममेनं जनमाञ्जनेयमञ्जना-  
गर्भसंभूतम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' । प्रभञ्जनाद्बीजनिपेक्तुः पवनात्संजातं समुत्पन्नम् ।  
'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः' इत्यमरः । हनूमानित्यभिधानं यस्य तं तथोक्तं  
हनूमदभिधानं वानरं जानीतमवधारयतमित्यावभाष इति संबन्धः ॥

ततस्तदीयं वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलमुधावर्षिं देवर्षिप्रतिमो दाश-  
रथिस्तमुपाश्रिष्य तद्दर्शितेन पथा विरचितभुवनसौख्यं सख्यं तप-  
नतनयेन साकमग्निसाक्षिकमकरोत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । कर्णयुगलमुधावर्षिं । स्वामिलपितार्थवेदकला-  
च्छ्रवणानन्दकरमित्यर्थः । तदीयं हनूमत्संबन्धि वचनमाकर्ण्य । देवर्षिप्रतिमः स्व-  
माहौत्स्याद्देवर्षिसदृशः । महानुभाव इत्यर्थः । दाशरथिः श्रीरामः । सानुज इति शेषः ।  
तं हनूमन्तमुपाश्रिष्य । आरुह्येत्यर्थः । 'पृष्टमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः'  
इति श्रीरामायणवचनादिति भावः । तद्दर्शितेन हनूमन्निर्दिष्टेन पथा मार्गेण । गत्वेति  
शेषः । तपनतनयेन साकं सुग्रीवेण सह विरचितभुवनसौख्यमुत्पादितनिखिललो-  
कानन्दम् । तस्य सकललोककण्टकरूपरावणसंहारमूलत्वादिति भावः । सख्यं मैत्रीम् ।  
'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । अग्निः साक्षी साक्षाद्गृष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अ-  
ग्निसाक्षिकमकरोत् । 'साक्षाद्गृष्टि संज्ञायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः । ततः  
शैषिकः कप्रत्ययः । 'स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षणं' इति न्यायेनान्यो-  
न्यायचिर्न जाता । अवश्यंभाविनः कार्यस्य ब्रह्मणापि निवर्तयितुमशक्यत्वादिति  
भावः । तथाच रामायणम्—'ततोऽग्निं वीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् । सुग्रीवो  
राधवश्चैव वयस्यलमुपागतौ ॥' इति ॥

योगं वितन्वति हनूमति राघवस्य

वैषस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ।

मेने विधिघटयितुं कपिमिन्द्रपुत्रं

वैषस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ॥ ९ ॥

योगमिति । हनूमत्साञ्जनेये राघवस्य विषस्वतः सूर्यस्यापत्येन वैषस्वतेन । 'त-  
स्यापत्यम्' इत्यण् । समं वर्तितुं शीलमस्यास्तीति समवर्तिना । सर्वदापि साम्येनैव  
वर्तनशीलेनेत्यर्थः । ताच्छीत्ये णिनिः । हरिणा कपिना सुग्रीवेण योगं संगतिं

१. 'हनूमदभिधानं दधानम्' इति पाठः. २. 'प्रतिच्छत्रम्' इति पाठः. ३. 'समं  
जनम्' इति नास्ति कचिद्. ४. 'हरिम्' इति पाठः.



'वितन्यति कुर्वति सति । 'योगः संनहनोपायप्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । विधिर्वैवं च । 'विधिर्विधाने देवेऽपि' इत्यमरः । इन्द्रपुत्रं कपिम् । वालिनमित्यर्थः । वैवस्वतेन सूर्यतनयेन समवर्तिना । प्राणिनां कर्मानुरूपदण्डप्रवर्तनशीलनेत्यर्थः । हरिणा यमेन घटयितुं मेने । श्रीराममुग्रीवराट्यान्गृत्युः प्रत्यारान्नो वालिन इति कल्पितार्थः । 'श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः', 'समवर्ती परेतराद्', 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुयाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिणां कपिले त्रिषु ॥' इति चामरः । अत्र विधेरी-दहननासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः । तथा द्वितीयपादस्य चतुर्थे संयमनात्संदृश्यमकः शब्दालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततस्तत्क्षणसंभूतविस्त्रम्भाय प्रतिश्रुतवालिबधाय कथितनिजमन्मथदशाय दाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीयमानसीतापातितानि कानिचिदाभरणान्यदर्शयत् ॥

तत इति । ततस्त्वनन्तरम् । तत्क्षणसंभूतः सह्यकरणक्षण एव संजातः विस्त्रम्भो विश्वासो यस्य तस्मै । तत्समागमस्य सद्य एव प्रलयजनकत्वादिति भावः । 'सर्मा विस्त्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । प्रतिश्रुतः प्रतिज्ञातो वालिबधो येन तस्मै । भवद्रेपिणं वालिनं हत्वा तारया सह तत्साम्राज्यं तुभ्यं दास्यामीति कृतप्रतिज्ञायेत्यर्थः । 'अग्नीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । कथिता उक्ता निजा स्वीया मन्मथदशा सीताविरहप्रयुक्तमन्मथावस्था येन तस्मै । प्रियतमावियोगेनाहमेवं विपण्णो जातः, तत्त्वयावश्यं तदन्वेषणार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इत्यावेदितात्मीयवेदनायेत्यर्थः । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्वः । दाशरथये श्रीरामाय । सुग्रीवः । दशग्रीवेण रावणेन नीयमानया हियमाणया सीतया पातितानि स्वकानि कानिचिदिक्यन्त्यप्याभरणानि भूषणान्यदर्शयद्दर्शयामास ॥

प्रत्यर्पितानां कविपुंगवेन रामः स्वकान्ताधृतभूषणानाम् ।

संस्कारहान्या परिधूसराणां प्रक्षालनं वाष्पजलैश्चकार ॥१०॥

प्रत्यर्पितानामिति । रामः कविपुंगवेन कपिप्रेष्टेन सुग्रीवेण प्रत्यर्पितानाम् । तथा संस्कारहान्या अक्षालनेन शोधनाभावात्परिधूसराणां परितो मलिनानां स्वकान्ताधृतभूषणानां वाष्पजलैर्निजनेत्राम्बुभिः प्रक्षालनं परिशोधनम् । निर्मलभावमिति यावत् । चकार । तानीमानि खलु तदीयानि भूषणानीति पुनः पुनः पश्यन्नश्रूणि मुमोचेत्यर्थः । अत्र क्षालनकरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथाच तस्य तादृशी प्रियतमावियोगेन प्रेमातिभूमिरिति वस्तु व्यज्यते । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः सौमित्रिफणितनिर्वन्धसंधुक्षितधैर्येण रामेणानुयुक्तो वालि-  
चैरकारणं भानुसूनुरित्थमकथयत् ॥

तत इति । ततो भूषणदर्शनजनितशोकानन्तरं सौमित्रिफणितर्महार्त्मेनस्त्व नैवं शोकलालसत्वं, युक्तमित्याद्युपलालनवाक्यैर्यो निर्वन्धस्तेन संधुक्षितं संदानितं

भयं यस्य तेन । लक्षणवाक्यवशात्पुनः प्रकृतिमापन्नेत्यर्थः । रामेण । भानुसुतः सुप्रीवः । वालिवैरकारणमनुयुक्तः पृष्टः सन् । अनुपूर्वायुजेः कर्मणि क्तः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । अतएव दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम् । इत्थमकथयत्ययमास ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

पुरा खलु निखिलरिपुकुलतिमिरनिचयमरीचिमालिनं वालिनं मायावी नाम दानवः कश्चन दुन्दुभेभ्राता युद्धाय रुद्धा तद्वलचलितधृतिरुत्तरगनगरकुहरं मगाहत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुसन्दो वाक्यालंकारे । निखिलरिपुकुलमशेषगत्रुमण्डलमेव तिमिरनिचयोऽन्धकारपटलं तस्य मरीचिमालिनं सूर्यम् । सकलशत्रुकुलसंहारिणमित्यर्थः । वालिनम् । दुन्दुभेभ्राता ज्येष्ठः । मायावीति यथार्थनाम्ना प्रसिद्धः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति मत्तर्थायो विनिप्रत्ययः । कश्चन कोऽपि दानवः । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । रुद्धा निरुध्य । तस्य वालिनो वलेन पराक्रमेण चलिता भ्रष्टा धृतिर्विषयं यस्य स तथोक्तः मन् उरगनगरकुहरं पातालगुहामगाहत प्राविशत् ॥

तदनु गुहां गाहमानेन मांशालिना हेर्ममालिना वालिना विलमुखपालनाय निहितस्तस्योत्थानवेलां परिपालयन्नहं चिरकाले व्यतीते फेनस्त्यानं मांसविंशतमखृक्पूरमवेक्ष्य भ्राता मे निहत इति निश्चिनयम् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं गुहां दानवप्रविष्टकुहरं गाहमानेन प्रविशता । कुतः । मानशालिना परविदारणाभिमानधनेन । नतु यथाकथंचिन्नीवनतत्परेणेत्यर्थः । हेममाला इन्द्रदत्तकनकमालिकास्यास्तीति हेममालिना । ब्रीह्यादित्वादिनिः । वालिना । विलमुखपालनाय गुहाद्वारसंरक्षणाय । दानवान्तराप्रवेशार्थमित्यर्थः । निहितो नियुक्तः । अहमिति शेषः । तस्य वालिन उत्थानवेलां पुनरागमनसमयं परिपालयन् । तदा चिरकाले व्यतीते । सांप्रसंगत्सरेऽर्ताते सतीत्यर्थः । 'तस्य प्रविष्टस्य विलं साग्रः संवत्सरो गतः' इति रामायणात् । ततः फेनेन सूक्ष्मतरखुडुदमण्डलेन स्लानं घनीभूतं यन्मांसं पिशितं तेन विद्यतं व्याप्तमखृक्पूरं रक्तप्रवाहमवेक्ष्य दृष्ट्वा मे मम भ्राता वाली निहत इति निश्चिनयं निरधारयम् । तादृगच्छदर्शनेन तथा भ्रान्तोऽस्मीत्यर्थः ॥

\* तदनु विपुलोपलपटलपिहितविलमुखस्तस्मै दत्त्वा स्वयमुद्धृष्टुदकं नैवापमघापं शोकान्धः किष्किन्धाम् ॥

१. 'चलिन' इति पाठः. २. 'अवगाहत्' इति पाठः. ३. 'गुहाम्' इति नास्ति कश्चिद्. ४. 'हेममालिना' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'परिपालयन्' इति पाठः. ६. 'अप्यतीते' इति पाठः. ७. 'निःसत्ता' इति पाठः. ८. 'तदनन्तरम्' 'स वलीमुखवल्:' इत्यधिकं कश्चिद्.

तदन्विति । तदनु निरारणानन्तरं विपुलोपलपटलेन विस्तृतशिलाफलकैः महत्तरशिलानिकरेण वा । पिहितमाच्छादितं विलमुत्तं गुहाद्वारं येन स तथोक्तः सन् । दानवस्य पुनर्निर्गमनाभावार्यमिति भावः । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरत्नोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेकारलोपः । खयमुदश्रुद्भूतवाप्यः सन् । तस्मै वालिने नैवापमुदकं पितृतर्पणजलं दत्त्वा । शोकेन ध्रातृनिधनजनितविपादेनान्ध इतिकर्तव्यतामूढः सन् । किष्किन्धां वालिपालितनगरीमवापं प्राप्नवम् । प्रविष्टवानस्मीलर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्तैरमात्यैरभिपेक्षिते मयि वाली मायाविनं निहृत्य खरतरभुजपरिघविघट्टितविलवदनपिधानस्तरसा रसातलात्पुरं प्रविष्टोऽतीव रुष्टः प्रभ्रष्टाशयं बहुशः प्रणिपतन्तं प्रतिपादितयोथातथ्यमसुं जनं निरागसमपि नगरान्निरकासयत् ॥

अथेति । अधानन्तरं विदितो विज्ञातो वृत्तान्तो वालिबिनाशरूपवार्ता येषां तैरमात्यैर्मन्त्रिभिर्मन्यमिपेक्षिते राज्याभिपिक्ते सति । स वाली मायाविनं दानवं निहृत्य संहृत्य खरतराभ्यामतिशयेन कठिनाभ्यां भुजपरिघाभ्यां निजभुजार्गलाभ्यां विघटितं विदारितं विलवदनपिधानं गुहाद्वाराच्छादनशिलाफलकं यस्य स तथोक्तः सन् । तरसा रहसा रसातलात्पातालकुहरात्पुरं किष्किन्धानगरीं प्रविष्टस्तदातिरुष्टः । विलमध्येऽयं दानवेन निहृतः स्यादिति तन्मुखमाच्छाद्य खयमजानन्निवागल्य राज्यमुखामनुभवत्येव द्रोहीत्यखन्तरोपाक्रान्तचित्तः सन्नित्यर्थः । प्रभ्रष्टाशयभेतद्दर्शनाद्दिनष्टबुद्धिम् । इतिकर्तव्यताशून्यमित्यर्थः । अतएव बहुशो बहुवारं प्रणिपतन्तम् । अज्ञानादेवं कृतम्, अतो मदपराधं क्षमस्वेति पुनः पुनः पादयोर्निपतन्तमित्यर्थः । तथा प्रतिपादितं सम्यक्कथितं याथातथ्यं याथाथ्यं येन तं तथोक्तम् । रक्तप्रवाहदर्शनेन त्वदीयनिधनमाशङ्क्य दानवोऽयं पुनर्निर्गमनाक्षमतया विलमध्ये त्रियतामिति तन्मुखमाच्छाद्यागतोऽस्मि, ननु शोहेणेति कथितवस्तुगतिमित्यर्थः । याथातथ्यमरण्यकाण्डे व्याख्यातम् 'रामलक्ष्मणयोर्थाथातथ्यम्' इत्यत्र । निरागसं वस्तुतो निरपराधमपि । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । असुं जनम् । मामित्यर्थः । नगरात्किष्किन्धानगरान्निरकासयन्निष्कासितवान् । 'निरासयत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

तदनु तदनुधावनात्कांदिशीकस्य मम पर्वतेऽस्मिन्नकुतोभयसंचारकारणमाकर्ण्यताम् ॥

तदन्विति । तदनु निष्कासनानन्तरं तदनुधावनात्तस्य वालिनः कर्तुः अनुधावनादनुसृत्य धावनात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पश्चमी । कांदिशीकस्य भयद्वतस्य । 'कांदिशीको भयद्वतः' इत्यमरः । ममासिन्पर्वते ऋषामूके । नास्ति कुतो भयमनेत्यकुतोभयः । वालिभयशङ्काशून्य इत्यर्थः । मयूरव्यंसका-

१. 'वाली' इति नास्ति कश्चिद्. २. 'याथातथ्यं मां नगरान्निरागसमपि' इति पाठः.

दिपु 'अचोचनीचोचपराचोधावचावाचाकृतोभयात्' इति तत्पुरुषे निपातनात्साधुः ।  
स चासौ संचारश्च तस्य कारणं हेतुमाकर्ण्यतां श्रूयताम् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरैकदा वालिनमंतनुभुजबलमखिलकुलाचलचलनचतुरं चतुर-  
ण्यबलहनजङ्गलं दुन्दुभिर्नाम वृन्दारकारिलुंलायकायः परिभूय  
समरे समतिष्ठत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । एकदा एकस्मिन्दिने । अतनुभुजबलमनल्पबाहुपरा-  
क्रमशालिनम् । अतएवाखिलकुलाचलानां महेन्द्रादिसप्तकुलपर्वतानां चलने विलो-  
लतापादने चतुरम् । अतिशक्तमित्यर्थः । 'महेन्द्रो मलयः राह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।  
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इत्यादि विष्णुपुराणवचनम् । तथा चतु-  
र्णामर्णवानां लहानमनिक्रमणमित्युत्तरपदसमासः । तत्र जङ्गलं जङ्गावेगवन्तम् ।  
अतिजबमित्यर्थः । 'जङ्गलोऽतिजबस्तुल्यौ' इत्यमरः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतर-  
स्याम्' इति मलयार्थो लक्षप्रत्ययः । वालिनं लुलायकायो महिपाकृतिः । 'लुलायो  
महिषो बाहद्विपत्' इत्यमरः । दुन्दुभिर्नाम दुन्दुभिरिति प्रसिद्धो वृन्दारकारिः सुर-  
रिपुः । कश्चिद्दानव इत्यर्थः । परिभूय तिरस्कृत्य । 'अनादरः परिभवः परीभावस्ति-  
रश्रिया' इत्यमरः । समरे युधि समतिष्ठत संस्थितः मृतः । वालिना निहतोऽभू-  
दित्यर्थः । 'संस्थाचारे स्थितौ मृतौ' इत्यमरः । संपूर्वात्तिष्ठतेर्मरणार्थाद्भुद् । 'सम-  
यप्रविभ्यः स्थः' इत्यारमनेपदम् ॥

तदनु निहतस्य तस्य शरीरं वाली बलावलेपेन सफललोकविल-  
यविलोलललितानुलबलपवनचलितलघुत्ललीलया मतद्गात्रमक्षि-  
तौ क्षिप्रमक्षिपत् ॥

तदन्विति । तदनु निहतस्य मृतस्य तस्य दुन्दुभेः शरीरं वाली बलावलेपेन  
निजभुजबलगर्वेण हेतुना । 'अवलेपस्तु गर्वं स्याद्वेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः ।  
सफललोकविलये जगत्प्रलये विलोलो विशेषेण चबलः । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्य-  
मरः । उलितो विकण्ठितः । व्यापनशील इति यावत् । 'लल विक्रासे' इति धातोः  
कर्तरि क्तः । अनुलबले निरुपमशक्तिश्च यः पवनः । प्रलयकालप्रचण्डमारुत इत्यर्थः ।  
तेन चलितमुद्गतं यद्गुत्तलं तस्य लीलया तत्तदृशलीलयेति निदर्शना । मतद्गस्य  
सुदुर्पेताश्रमक्षितौ तपोवनक्षीप्ति । क्षिप्रं हतमक्षिपत्प्रेरयामास । निपातयामासेत्यर्थः ॥

तत्र वालिकरानुप्रनिष्पतदुन्दुभिर्ममभयरक्तविन्दुभिः ।

पाटलं तदभयन्मुनेर्धनं तस्य यन्नमपि रोषपाटलम् ॥ ११ ॥

१. 'अनुल' इति पाठः. २. 'तदनु' इति नास्ति कश्चिद्. ३. 'उवं बाहुबलावलेपेन  
वाली सफल' इति पाठः. ४. 'विशोलऽनिलबलचरित' इति पाठः. ५. 'प्रयत् इति पाठः.  
६. 'रोषदूषितम्', 'रोषरूषितम्' इति पाठौ.

तत्रेति । तत्र तस्मिन्क्षेपणसमये वालिनः करंभ्यां मुद्रः प्रेरितः । 'उदविद-'  
इत्यादिना निघ्रातकारस्य नकारः । अतएव निष्पतभिर्गच्छन्वो दुन्दुभिर्दुन्दुगिका  
यस्तरप्रभवंस्तदुत्पन्नैः रक्षविन्दुभिः शोणितपृपतैः मुनेर्मतङ्गस्य संबन्धि तत्प्रसिद्धं  
यनं तपोवनं पाटलं रक्षवर्णमभूत् । तथा तस्य मुनेर्वैशं वदनमपि रोषेण विजतं  
पोवनमलिनीकरणजनितकोपेन रूपितमवलिसं सत्पाटलमभवत् । कोऽयं मदीयत-  
पोवनस्य कालुष्यमापादितवानिति मुनिर्भृशमाग्रहाविद्योऽभूदित्यर्थः । अत्र मुनिषट्-  
नरक्षयोः प्रकृतयोरेव पाटलितत्वसंबन्धादौपम्यस्य गम्यत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा  
सुल्ययोगिता । रथोद्धतावृत्तम् ॥

ततो मतङ्गशापवलादवालिवदयमृष्यमूकं विमृश्यास्मिन्विस्मृत-  
पुरनिवासमुखे मयि सुचिरं निवसति सति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मतङ्गस्य वालिनैव तत्कृतमिति निजतपोवलेन वि-  
ज्ञातवतो मतङ्गमहामुनेः शापवलात् । 'इहानेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत्'  
इत्येवंरूपरामायणोक्तशापवशादित्यर्थः । ऋष्यमूकमवालिवदयम् । वालिनः प्रवेष्टु-  
मशक्यमित्यर्थः । विमृश्यालोच्य । अस्मिन् ऋष्यमूके मयि पुरनिवासेन पट्टनिवासेन  
यत्सुखं जातं तद्विस्मृतं येन तस्मिन्स्तथोक्त इति विधेयविशेषणम् । राज्यसुखाद-  
प्यधिकसुखानुभवितरीत्यर्थः । सुचिरं बहुकालं निवसति वर्तमाने सति ॥

अयमसुखयदेवं देव धीमान्हनूमा-

न्निपुरिति भवतोऽपि त्रस्तमस्तौजसं माम् ।

दधहुतवहधूमस्तोम इत्यम्बुवाहा-

चकितमिव मयूरं मारुतो वारिशीतः ॥ १२ ॥

अयमिति । हे देव स्वामिन्, ऊहापोहार्यविज्ञानेन तत्त्वनिर्धारणं धीः । सा  
निलमस्वास्तीति धीमान् । निलयोगे मनुषु । अयमिति हस्तनिर्देशः । हनूमान् ।  
रिपुर्वालप्रहितोऽयं यः कश्चन शत्रुरिति । मत्वेति शेषः । भवतस्त्वतोऽपि । मत्स-  
त्त्वार्थं समागतादपीत्यपिशब्दार्थः । त्रस्तं भीतमस्तौजसं नष्टतैजस्कं मामेवमनेन  
प्रकारेण । युष्मत्प्रवृत्तिपरामर्शपूर्वकसह्यानुसंधानरूपेणेत्यर्थः । अमुखयदतोपयत् ।  
कथमिव । वारिशीतः सलिलसंपर्कशीतो मारुतो वायुर्दवहुतवहस्य दावानलस्य  
धूमस्तोमो धूमपटलमिति मत्स्य । अम्बुवाहाजलधरात् । आत्मोत्पन्नसङ्गरादेवेति  
भावः । चकितं भयङ्करान्नाम् । भव्यामतिशयेन रातीति मयूरं वर्हिणमिव । 'मयूरो  
वर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । अत्र धौतीं पूर्णोपमा । साचाम्बु-  
वाहे धूमस्तोमभ्रमाद्भ्रान्तिमताज्ञेन संकीर्यते । वृत्तं मालिनी ॥

श्रुत्वाथ रामः शोकोदग्नां सुग्रीवगिरम्, यद्येवं महाभागी, मा  
भैषीः । मम शिल्दीमुख एव बलीमुखस्य तस्यासूत्कालक्षेपमपास्य

प्रास्यति' इत्युक्त्या तत्प्रत्ययार्थं पादाद्दृष्टेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरमं-  
रस्तत्कर्मणाप्यतृप्तस्य सुग्रीवस्य प्रार्थनया सप्तभुवनस्तम्भसंभावनया  
किल सप्तधा धात्रा प्रवर्धमानपरिणाहारोहान्सप्तसालानंविधेयया-  
नुधानकुलवधविधायकेन सायकेन विव्याध ॥

श्रुत्वेति । अथानन्तरं रामः शोकोदग्नां शोकवहुलां सुग्रीवगिरं श्रुत्वा । हे  
महाभाग हृदयगमण्डलसार्वभौम, यद्येवम् । त्वदुक्तप्रकार एव निश्चितधेदिलर्थः ।  
मा भेषाभयपरवशो मा भूः । कृतः । मम शिर्षामुख एव । 'अलिवाणौ शिर्षा-  
मुखाः' इत्यमरः । तस्य बलीमुखस्य कर्पेर्वालिनः । 'कपिहृदयहृदयगशाखासृगवली-  
मुखाः' इत्यमरः । असूत्राणान् । 'पुंति भूयसवः प्राणाः' इत्यमरः । कालज्ञेयं  
कालविलम्बमपास्य लक्ष्मणा । क्षिप्रमेवेत्यर्थः । पासति हरिष्यति । इत्येवमुक्त्वा  
तत्प्रत्ययार्थं विश्वासोत्पादनाशंम् । 'प्रलयोऽधीनज्ञपद्यज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः ।  
पादाद्दृष्टेन प्रेरितो दशयोजनपर्यन्तं क्षिप्तो दुन्दुभिकलेवरमेव भरो येन स तथोक्तः  
सन् । पूर्वं बाली निजभुजान्वां यावद्दलमुन्नाम्येदं कलेवरमुत्क्षिप्तवान्, तदेतत्पा-  
दाद्दृष्टेन निक्षिप्तं चेतस्मादप्यधिकबलोऽयमिति मयि विश्वासोऽस्य भवेदित्याशयेन  
तथा कृतवानित्यर्थः । तत्सत्कर्मणा पादाद्दृष्टेन दुन्दुभिकलेवरप्रेरणरूपकृतयेनाप्य-  
तृप्तस्य । पूर्वं भेदोमांसादिनातिभारवदिदमिदानीं तु केवलास्थिप्रायम्, अतएव  
तत्प्रेरणेन कथं मम विश्वासो भवेदित्यपरितुष्टस्येत्यर्थः । सुग्रीवस्य प्रार्थनया यात्र-  
या हेतुना । सप्तानां भुवनानां लोकानां स्तम्भसंभावनयाधारस्तम्भकरणेच्छया ।  
किलेल्यलीके । वस्तुतस्तु स्वभाव एवेति भावः । अतएवोत्प्रेक्षा । सप्तधा सप्तप्रका-  
रैः । 'प्रकारवचने चाल्' । धात्रा ब्रह्मणा प्रवर्धमानानुपचोयमानौ परिणाहारोही  
विशाललोच्छ्रार्या येषां तान् । अन्निविशालानभ्रंकपाथेति भावः । 'परिणाहो वि-  
शालता', 'नगाधारोह उच्छ्रायः' इति चामरः । सप्त सप्तसंख्याकान्सालानसंज्ञेक-  
तरनविधेययानुधानकुलवधविधायकेन दुर्विनीतराक्षसकुलगर्धविनाशकेन सायकेन  
वाणेन विव्याध । विनेदेत्यर्थः ॥

सोऽयं सायको निकटगिरिकटकमपि पाटयामास ॥

स इति । सोऽयं सायकः । येन सालान्विभेद सोऽयमित्यर्थः । निकटगिरि-  
कटकं सैमीपस्थपर्वतनितम्बमपि पाटयामास । 'कटकोऽग्नी नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः ।  
दुन्दुभिसाग्नेप्रेरणमात्रेणार्थं भां न विश्वसितवान्, किंतु निजवानरस्वाभाव्येन मत्प्र-  
भावं ज्ञातुमशक्नुवन्नेव सप्तसालनिर्भेदनं याचितवान्, तथाच ज्ञावन्मात्रमेदने मम  
क्रियद्दललापवमित्यभिनिवेशवता श्रीरामेण तस्य तथा प्रयुक्तत्वादिति भावः । त-  
थाच श्रीरामायणम्—'स निमृष्टो बलवतो वाणः सर्णपरिष्कृतः । मित्वा साला-  
गिरिप्रस्थं सप्त भूमिं विवेश ह ॥' इति ॥

१. 'मर' इति नास्ति कश्चित् । २. 'तस्य सुग्रीवस्य' इति पाठः. ३. 'भुवनभवन'  
इति पाठः. ४. 'धान्या वर्षमान' इति पाठः. ५. 'अप्यविधेय' इति पाठः. ६. 'विनि-  
धवध' इति पाठः.

निर्भिन्नासालकटकोऽस्मि यथा तथा त्वं  
 पौलस्त्यसालकटकं युधि पाटयेति ।  
 ऊचे शिलादलनजातरवेण नूनं  
 तस्मै घलीमुखवराय शिलीमुखः सः ॥ १३ ॥

निर्भिन्नेति । यथा येन प्रकारेणाहं निर्भिन्ना विदारिताः सालकटकाः सत्साल-  
 लगिरिनितम्बा येन स तथोक्तोऽस्मि । तथा तेन प्रकारेण त्वं पौलस्त्यस्य रावणस्य  
 सालकटकं पुरप्राकारनितम्बप्रदेशम् । 'प्राकारवृक्षयोः सालः सालः सर्जतरुः  
 स्मृतः' 'कटकं बलये सानी राजधानीनितम्बयोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । युधि  
 युद्धे पाटय विदारय । इत्येवंप्रकारेण स शिलीमुखो रामबाणः शिलादलनजातर-  
 वेण पापाणविदारणजनितध्वनिना तस्मै घलीमुखवराय सुग्रीवायोचे उक्तवान् ।  
 नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । तादृग्रामबाणसामर्थ्यं निरीक्ष्य सुग्रीवो बालिनं निहनिष्यत्य-  
 यमिति विश्वसितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततस्तत्प्रत्ययादाहृतेन पुरुहूततनयेन सार्धं तस्य तलातलयुद्धे  
 प्रवृद्धे सुजनदुर्जनयोर्भेदं रूपतोऽपि विवेक्तुमक्षमतया संदक्षि वाचं-  
 यमतामुपेत इव वाग्मी तयोरप्येकवेषकर्मणोर्भेदमनवगच्छन्नमुक्तश-  
 रोऽभूद्वाशरथिः ।

तत इति । ततः सालविदारणानन्तरं तत्प्रत्ययात्सालविदलनरूपविश्वासादाहृ-  
 तेन युद्धार्थमाकारितेन पुरुहूततनयेन सार्धं बालिना सह तस्य सुग्रीवस्य । तलैश्च-  
 तलैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति तलातलम् । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति समासः ।  
 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'इच्छकर्मव्यतिहारे'  
 इति नेलम् । तच्च तद्युद्धं च तरिमन् । मुष्टियुद्ध इत्यर्थः । प्रवृद्धे बहुले सति । सुजन-  
 दुर्जनयोर्भेदमन्तरं रूपत आकृतिवशाद्विवेक्तुं विविच्य वक्तुमक्षमतयाऽसमर्थतया  
 हेतुना सदक्षि सभावाम् । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनी । 'तपस्वी तापसः  
 पारिकाही वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । 'वाचि यमो व्रते' इति खचप्रत्ययः ।  
 'वाचंयमपुरंदरी च' इति निपातनान्मुमागमः । तस्य भावस्तत्ता ताम् । निर्वच-  
 स्त्वमित्यर्थः । उपेतः प्राप्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः । 'वाचोयुक्ति-  
 पटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्त्रि' इत्यमरः । 'वाचो गिमनिः' इति गिमिप्रत्ययः । स  
 इत्येवमुपमा । इत्यमरः । 'तपोर्तालिमुप्राधिवारोपि संवाच्यमोर्षेधकर्मणोर्होर्ण-  
 याभरणजनितशोभाचेष्टितयोर्भेदमन्तरमनवगच्छन्नजानन्' । अमुक्तशरोऽप्रयुक्तवा-  
 णोऽभूत् । यथा वाग्मी तुल्यरूपत्वात्सुजनदुर्जनयोर्भेदमजानन्नयमेव इति वक्तुं न  
 शक्नोति, तथा श्रीरामोऽपि तयोस्तुल्यवेषकर्मत्वात्तत्स्वरूपभेदमजानानो मूल्यातभ-  
 याच्छरं प्रयुक्तमशक्तुवंस्तूष्णीमुदास्ते स्मेत्यर्थः ॥

१. 'प्रत्याहृतेन' इति पाठः. २. 'तनुजेन' इति पाठः. ३. 'तलातलियुद्धे प्रवृत्ते सति,  
 सज्जन' इति पाठः. ४. 'मनसि विचारयन्सदक्षि' इति पाठः.

ततः किमिलत आह—

सुग्रीवस्तु वालिवलासंहतया लब्धदैन्यो वदान्य इव रोममार्ग-  
णापातमार्गे चक्षुर्विक्षिपन्नपगतधृतिः सुदूरमपासरत् ॥

सुग्रीव इति । सुग्रीवस्तु । तुरावन्दोऽप्यर्थकः । न सहत इत्यसहः । पचाद्यच् ।  
वालिवलस्य वालिपराक्रमस्यासहतयाक्षमतया लब्धदैन्यः प्राप्तदीनभावः । विह्वलः  
सन्नित्यर्थः । वदान्यो बहुप्रद इव । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशाण्डा बहुप्रदे'  
इत्यमरः । राममार्गणापातमार्गे श्रीरामसायकामनमार्गे । अर्थिजनागमनमार्गे  
चेति श्लेषसंकीर्णयमुपमा । 'मार्गणौ सायकाधिनी' इति निघण्टुः । चक्षुर्विक्षिपन्-  
ष्टिं प्रसारयन् । तदागमनाशयेनेति भावः । ततोऽपगतधृतिर्निरस्तर्धैर्यः सन् । सु-  
दूरमतिविप्रकृतदेशमपासरदपद्यंतवान् । पलायितवानित्यर्थः ॥

ततः किमत आह—

तमेनमृष्यमूके मूकचन्द्रपया निपण्णं विपण्णहृदयं दयालुरालोक्य  
त्रैलोक्यैकधन्वी रामस्तद्भेदमवगन्तुकामः कामप्यभिज्ञानमालां सु-  
ग्रीवग्रीवायां वाणनिवारणनिपुणां सिद्धौपधिमिव वक्त्रा भूयोऽपि  
घालिनमाहवायाह्वयेति तमादिदेश ॥

तमिति । न्रपया पराजितलज्जया हेतुना ऋष्यमूके ऋष्यमूकगिरौ भाषणश्रव-  
णाशिक्षितो मूकस्तेन तुल्यं तद्वत् । निर्वच इवेत्यर्थः । 'मूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते'  
इत्यमरः । 'तेन तुल्यं क्रिया च्छेद्विति' इति वृत्तिप्रत्ययः । निपण्णमुपविष्टं विपण्ण-  
हृदयं विपादाक्रान्तचित्तम् । 'विपादश्चेतसो भद्र उपायाभावचिन्तनैः' इति लक्ष-  
णात् । तमेनं सुग्रीवमालोक्य त्रैलोक्य दयालुः कारुणिकः । परदुःखप्रहाणेच्छुरि-  
त्यर्थः । 'स्वादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । तथा त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वे-  
र्ण्यदिल्लास्त्रार्थं प्यरुप्रत्ययः । तत्रैकधन्वी । जगदेकधातुष्क इत्यर्थः । 'धन्वी  
धनुष्मान्धातुष्कः' इत्यमरः । व्रीह्यादिल्लादिनिः । विशेषणद्वयेनाप्यस्य कार्यनिर्वह-  
णदक्षत्वं सूच्यते । स रामस्तद्भेदं वालिसुग्रीवयोर्भेदमन्तरमवगन्तुकामो ज्ञातुमिच्छुः  
सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । कामपि कांचित् । अभिज्ञायत  
इत्यभिज्ञानं लक्षणं तथाभूता च सा माला च तामभिज्ञानमालाम् । भेदप्रत्यायक-  
गजपुष्पमालामित्यर्थः । गजपुष्पी नागपुष्पीनाम लता । उक्तं च श्रीरामायणे—  
'ततो गिरितटे जातामुत्पाद्य कुसुमायिताम् । लक्ष्मणे गजपुष्पी तां तस्य कण्ठे  
प्लसज्जयत् ॥' इति । न चैवं श्रीरामस्यात्र कर्तृत्वविरोधः प्रयोजककर्तरि तथात्वो-  
पचारादिति । सुग्रीवग्रीवायां वाणनिवारणे शरनिपातनिवर्तने निपुणां समर्थौ सि-  
द्धौपधिमिवेत्युत्प्रेक्षा । वक्त्रासज्य भूयः पुनरपि घालिनमाहवायाहवं कर्तुमाहवाया-  
कारयेति तं सुग्रीवमादिदेशाशंसवान् ॥

१. 'सहनतया' इति पाठः. २. 'राम' इति नास्ति कश्चित्. ३. 'सदा चक्षुः' इति  
पाठः. ४. 'अतिदूरम्' इति पाठः. ५. 'हृदयालुः' इति पाठः.



पुनरप्यवाप्य किष्किन्धां पर्जन्य इव गर्जति तस्मिन्मुत्रामपुत्रस्ता-  
रामिहितां हितोक्तिमतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियतेः समारब्धसमरो  
दाशरथेर्निशिततरशरशकलितनिजविशालवक्षःस्थलः क्षितितले  
निपपात ॥

पुनरिति । तस्मिन्मुग्धांवे पुनर्भूयोऽपि किष्किन्धामवाप्य पर्जन्यो मेघ इव  
गर्जति गर्जनं कुर्वन्ति सति । मुत्रामपुत्रो वाली तारया निजभार्ययाभिहितामुक्तां  
हितोक्तिं हितवचनम् । 'सरहायमहं मन्ये मुग्धं तमुपागतम् । अवष्टब्धसहायस्य  
यमाश्रित्य स गर्जति ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तरूपामित्यर्थः । अतिक्रम्योद्भव ।  
नियतेर्देवस्य । 'नियतिर्नियमे देवे' इति शाश्वतः । दुरतिक्रमंतया दुर्विलह्यतया  
हेतुना । अतिक्रमणस्य कर्तुमशक्यतयेत्यर्थः । समारब्धसमरः प्रकान्तयुद्धः सन् ।  
तथा दाशरथेः श्रीरामस्य निशिततरोऽतितीक्ष्णः स चासौ शरध तेन शकलितं  
विदलितं निजं स्वीयं विशालं पृथुलं वक्षःस्थलमुरःप्रदेशो यस्य स तथोक्तः सन् ।  
क्षितितले भुवि निपपात । न्यपतदित्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्ता संतताश्रुनिप्यन्दकलुपिततरतारा तारा न-  
गरान्निर्गत्य वारिवारितं वारणयूथपतिमिध निर्भयनिरीक्ष्यमाणं मु-  
ग्धीवमुद्गतग्रीवमुत्थातुमक्षमतया क्ष्मातलापितकूर्परयुगलं गलदसू-  
कप्रसरशारशरीरं शरासनशिखरन्यस्तहस्तेन संनिकर्षस्थितेन काकु-  
त्स्थेन कृतसंलापमपेताडम्बरमिवाम्बुनिधिमस्तोन्मुखमिव मयूखमा-  
लिनं वालिनमालिङ्ग्य स्वाङ्गोत्तंसिततदुत्तमाङ्गा रघुनाथमित्थमकथ-  
यत् ॥

अथेति । अथ पतनानन्तरम् । विदितो विशापितो वृत्तान्तो वालिवधरूपवार्ता  
यस्याः सा तथोक्ता । अतएव संतताश्रुनिप्यन्देन निरन्तरवाप्यसंपातेन कलुपिततरे  
अत्यन्तरूपिते तारे कनीनिके यस्याः सा । 'तारकाक्षः कनीनिका' इत्यमरः ।  
तारा वालिपत्नी नगरादन्तःपुरान्निर्गत्य वार्या गजबन्धनस्थाने । 'वारी तु गजव-  
न्धिनी' इत्यमरः । वारितं निबद्धं वारणयूथपतिं गजयूथनाथमिव स्थितमित्यर्थः ।  
उपमालंकारः । 'यूथनाथस्तु यूथपः' इत्यमरः । अतएव निर्भयं भयरहितं यथा  
तथा निरीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमानुः मुग्धीवो यस्य तम् । उद्गतग्रीवमात्मप्रहर्तृप्रती-  
क्षणार्थमुन्नमितकन्धरम् तथाप्युत्थातुमक्षममसमर्थम् । दृढप्रहारवेदनयेन्द्रियपाटावा-  
भावादिति भावः । अतएव क्ष्मातलेऽपितं निक्षिप्तं कूर्परयुगलं कफोणिप्रदेशयुग्मं  
यस्य तं तथोक्तम् । तदवष्टम्भेन स्थितमित्यर्थः । 'स्यात्कफोणितु कूर्परः' इत्यमरः ।

१. 'दाशरथिदशकलीकृतवक्षःस्थलः' इति पाठः. २. 'सहसा पपात' इति पाठः.  
३. 'संतत' इति नास्ति कश्चिद्. ४. 'तारा तारान्तराद्' इति पाठः. ५. 'मुग्धीवं निर्भ-  
यनिरीक्ष्यमाणं' इति पाठः. ६. 'गलगलदसूकप्र' इति पाठः. ७. 'विन्यस्त' इति पाठः.  
८. 'अम्बुधिम्' इति पाठः.

शलदसुक्त्रसरेण स्यन्दमानशोणिताभिव्याप्त्या शारं कृष्णरक्तवर्णयुक्तं शरीरं यस्य तम् । 'कृष्णरक्तवर्णिते शारः' इति यादवः । अथवा शारं संपृक्तं शरीरं यस्य तम् । 'शरभः करभः शारः संपृक्तः खचितः समाः' इति हलायुधः । तथा शारान्निशितरे चापकोष्ठां न्यस्तो निक्षिप्तो हस्तो यस्य तेन तथोक्तेन । धानुष्कार्णां तथाचारादिति भावः । संनिकर्षस्थितेन समीपवर्तिनी काकुत्स्थेन श्रीरामेण सह कृतसंलापं विहितसंभाषणम् । 'पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽनु प्राप्तस्तथा गुणः । यदहं युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निघनं गतः ॥' इत्यादि रामायणोक्तसंभाषणतत्परमित्यर्थः । 'संलापो भाषणं मिथः' इत्यमरः । तथापेताऽम्बरमपगतसंरम्भम् । कङ्गोलायभावेन निमित्तमित्यर्थः । 'आऽम्बरोऽस्त्री संरम्भः' इत्यमरः । आऽम्बरदात्रो व्याख्यातः 'अम्बुमुह्यम्बरचार्यनिग्रम्-' इत्यत्र । अम्बुनिधिं समुद्रमिव । तथा-अलोन्मुग्गम् । अम्बं गच्छन्तमित्यर्थः । मयूग्नमालिनं सूर्यमिव स्थितमित्युपमाद्भयम् । वालिनमालिङ्ग्याश्लिष्य स्वाङ्गोत्तंशितं निजोत्सन्ननिक्षिप्तं तस्य वालिन उत्तमाङ्गं शिरो यस्याः सा तथोक्ता । सती 'उत्सन्नविह्वयोरङ्गः', 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इति चामरः । रघुनाथं श्रीरामं प्रतीत्यं वक्ष्यमाणप्रकारेणाकथयदधोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह श्लोकपट्टेन—

कारुण्यं निरवधि यत्तव प्रसिद्धं

शीतांशोः सहजमियातिहारि शैत्यम् ।

तत्सर्वं मनुकुलनाथ रम्यकीर्ते

मत्पापात्कथय कथं त्वया निरस्तम् ॥ १४ ॥

कारुण्यमिति । हे मनुकुलनाथं मनुवंशनायक । महाकुलीनेत्यर्थः । तादृशस्यापि मनुवंशस्य त्वयैव सनाथत्वम् । अतस्त्वन्माहात्म्यं किं वर्णनीयमिति भावः । तथा हे रम्यकीर्ते रमणीयकीर्तिसंपन्न श्रीराम, शीतांशोश्चन्द्रस्य सहजं नसर्गिक-मानिहारि परोपतापशान्तिकरम् । विशेषणद्वयमेतत्कारुण्येऽपि योज्यम् । शैत्यं निशिग्लमिव तव निरवधि निर्मयोदम् । इयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्यमित्यर्थः । यत्कारुण्यं करुणा । स्वार्थं प्यञ् । प्रसिद्धं लोकविख्यातम् । अभूदिति शेषः । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः । सर्वं समग्रं तत्कारुण्यं मत्पापान्मदीयदुष्कृताङ्केतोः । कृतिविपत्तेः पत्नीदुरदृष्टहेतुकत्वादिति भावः । त्वया कथं कुतः निरस्तं त्यक्तम् । कथयाभिधेहि । निरपराधोऽयं मत्प्राणेश्वरस्त्वयाकाङ्क्षिकेनेव कथं निष्कारणं निहत इति भावः । प्रदृष्टिर्णाष्टम् ॥

एवं साधारण्येनोपात्म्य संप्रति स्वसा अप्युपहृतिं प्रार्थयते—

एवंविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवां

मां राक्षसीति रघुपुंगव साधु वृद्धा !

याणं विमुञ्च मयि संप्रति तादकारे

श्रेयो भवेद्द्वयितसंगमकारिणस्ते ॥ १५ ॥

एवंविध इति । हे तादकारे तादकान्तक, रघुपुत्रव रघुश्रेष्ठ श्रीराम, प्रियतमे

प्राणेश्वरे । एवंविध ईद्वयप्रकारे । मृते सत्यपीत्यर्थः । अनपेतंजीवामनिर्गतप्राणा  
नां राक्षसीति राक्षसीप्रायेति साधु सम्यग्बुद्ध्या ज्ञात्वा । प्रियतमविपत्तिसहनस्य  
राक्षसीलक्षणत्वादिति भावः । मप्युक्तप्रकारेण राक्षस्यां संप्रतीदानीं बाणं विमुञ्च ।  
मां प्रहरेत्यर्थः । ताटकान्तकस्य तव राक्षसीसंहरणमुचितमेवेति भावः । ननु ती-  
टकासंहनने परोपद्रवशान्तिरूपं फलं लब्धम् । त्वत्प्रहारात्किं फलमित्यत आह—  
श्रेय इति । दयितेन सह संगमं करोतीति दयितसंगमकारिणः । प्राणेश्वरेण मां  
योजयत इत्यर्थः । ते तव महच्छ्रेयो महानभ्युदयः पुण्यं वा । भविष्यतीति शेषः ।  
'मृते त्रियेतं या नारी सा विज्ञेया पतिव्रता' इति स्मरणान्ममायं धर्म एव । तथाच  
तादृशधर्मप्रवर्तकस्य तव सुकृतं किं वर्णनीयमिति भावः । 'स्याद्धर्ममत्रियां पुण्यश्रे-  
यसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः । एतदारभ्य श्लोकचतुष्टयपर्यन्तं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥  
ननु तथापि हिंसा मह्यं न रोचत इत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

साधारणी क्षितिभुजां मृगयेति पूर्व-

मुक्ता त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन् ।

शाखामृगीं तदिह मारय मां शरेण

को नाम राम मृगयुर्दयते मृगीणाम् ॥ १६ ॥

साधारणीति । हे सत्यवादिन् यथार्थभाषणशील । अतस्त्वया सत्यमेव  
सर्वथा परिपालनीयमिति भावः । ताच्छीत्ये णिति । क्षितिभृतां राज्ञां मृगयाखेटः ।  
'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया क्षियाम्' इत्यमरः । साधारणी सकलसं-  
मता । 'मृगयाघाय न भूभृतां व्रताम्' इति तस्या न्याय्यत्वादिति भावः । 'अमी-  
न्द्रसाधारणादञ्चकव्यः' इति विकृतात्पक्षे ङीप् । इत्येवं पूर्वं पुरा त्वयैव त्वन्मुखे-  
नैव जनसंसदि जनसमाजे । न त्वसाक्षिकमित्यर्थः । उक्ता । 'यान्ति राजर्षयश्चा-  
त्र मृगयां धर्मकोविदाः' इति कथितेत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिहेदानीं शाखामृगीं  
वानरीम् । 'जातेरस्त्रीविपयादयोपधात्' इति ङीप् । मां शरेण बाणेन मारय विदा-  
रय । प्राणैर्वियोजयेत्यर्थः । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हे राम, को नाम को-  
वा । मृगान्यातीति मृगयुर्मृगसंहरणशीलः । 'मृगव्यादयश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्य-  
यान्तो निपातः । मृगीणां मृगाङ्गानानां दयते दयां कुरुते । दयया मृगाङ्गानाः को  
वा मृगयुरुपेक्षत इत्यर्थः । अतस्त्वं सत्यवचनानुसारेणावदयं मां प्रहरेति भावः ।  
दयाक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' 'तस्य वानुकरोति'  
इत्यादिवत्संबन्धमात्रविषयायां मृगीणामिति षष्ठी न विरुध्यते । यथाह भारविः—  
'सा लक्ष्मीमुपकुरुते ययापरेपाम्' इति । तथा श्रीहर्षेण च—'साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं  
द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । सकृत्कृत्वा तस्य मनश्चलितं चरितं महात्मनां ध्योतुम् ॥'  
इति ॥

संप्रति वालिप्रहरणप्रयुक्ताभिमानोऽपि न कार्य इत्याह—

संत्रस्य पूर्वममुतस्तव बन्धुरेष

भेजे यथाद्रिमकुतोभयमृष्यमूकम् ।

१. 'क्षितिभृताम्' इति पाठः. २. 'उक्तम्' इति पाठः.

भर्ता ममायमपि राम शरैर्भेद्यं  
प्राप्तो मदीयहृदयच्छंलमद्रिदुर्गम् ॥ १७ ॥

संभ्रस्येति । हे राम, एषोऽयं तव बन्धुः सुहृत्सुग्रीवः । पूर्वममुतोऽमुष्मा-  
द्वादिनः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चम्यास्तसिः । संभ्रस्य संभ्रासं  
प्राप्य यथा येन प्रकारेण । नास्ति कुतोऽपि भयमत्रेत्यकुतोभयम् । बालिभयशङ्का-  
शून्यमित्यर्थः । मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्साधुरित्युक्तम् । कुरयमूकमद्रिम् । गिरि-  
दुर्गमित्यर्थः । भेजे प्राप । एषार्थं मम भर्ता प्राणेश्वरो बाल्यपि अमुतोऽमुष्मा-  
त्प्रसक्तः सुग्रीवाद्वा । संभ्रस्य शरैस्तावकवाणैरभेद्यं भेज्जुमशक्यमिति काठिन्यातिश-  
योक्तिः । अकुतोभयमित्यर्थः । मदीयहृदयं मामकमानसमिति छलं कपटं यस्य  
तत्तथोक्तमद्रिदुर्गं प्राप्तः प्रविष्टः । अतो मद्दृदयप्रहरणे तद्गतस्यापि प्रहरणसंभवास-  
नायमभिमानो युज्यत इति भावः । मृतोऽपि मद्दृदयादनपेतो मत्प्राणेश्वर इति फलि-  
तोऽर्थः । अत्र छलशब्देन हृदयमपहुलाद्रिदुर्गत्वेनासलत्वप्रतिपादनादपहवालंकारः ।  
'छलादिशब्दैरसलत्वप्रतिपादनमपहयः' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

किञ्च तत्प्रहरणाभावे तव धन्विलप्रसिद्धिरपि न सिद्ध्येदित्याह—

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली  
वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभावः ।  
तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरभेद्या  
धन्वी कथं भवसि राघव मामविज्ञा ॥ १८ ॥

नेति । अहं सुकेतुतनया ताटकां न । न भवामीत्यर्थः । 'यक्षः सुकेतुर्दंष्ट्रिणप्र-  
सादाहमे मुतां कामपि ताटकाख्याम्' इत्युक्तं बालकाण्डे । तथा सप्तानां सम्भ्रानां  
समाहारः सप्तसाली । सालतरुश्रेणिषु न न भवामि । अत्र पञ्चवटीवत्प्रक्रिया ।  
तथा त्रिभुवनप्रथितप्रभावः । सकललोकविख्यातप्रतापशालीत्यर्थः । वाली च न न  
भवामि । यद्येवं तर्हि स्वयाहमपि प्रहता स्मामिति भावः । अत्र बालिनो विशेषेणो-  
पादानांन्यायुक्तग्रहणदोषः । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय स्वभावोक्तयार्थत्वात् । तदुक्तं  
रसाकरे—'ध्वन्यत्वादे रसोत्कर्षे भावोक्तां दोषवारणे । विशेषणं विशेष्यस्य नास्त्व-  
युक्तगुणग्रहः ॥' इति गुणो विशेषणम् । किंतु वज्रहृदया वज्रवत्कटोरहृदया अतएव  
त्रिशिखैर्वाणैरभेद्या भेज्जुमशक्या तारास्मि । अतः हे राघव, मामेतादृशीमविज्ञा  
असंहृत्य धन्वी धानुष्कः कथं भवसि । न भवस्येवेत्यर्थः । येषु धन्वने कः समर्थो  
भवेत् । अतो मामवेष्ट्यां विज्ञा आत्मनो धन्वित्वप्रयां दृष्टीकुरध्वेल्यर्थः ॥

इत्यमुपालम्भेऽपि तूष्णीं तिष्ठन्तमुद्गीक्ष्योत्प्रेक्षते—

क्षितिपतितनयानां हन्त गभैश्वराणां  
किमु निरवधि मांग्र्यं शौर्यवज्जन्मसिद्धम् ।

मम हृदि निरपाये वर्तमाने कपीन्द्रे

रघुवर यदमुष्मै तिष्ठसे चापपाणिः ॥ १९ ॥

क्षितिपतीति । गर्भेश्वराणां गर्भमारभ्येश्वराणाम् । जन्मप्रमृत्वैश्वर्यसंपन्नान्-  
मित्यर्थः । क्षितिपतितनयानां राजकुमाराणां निरवधि निर्मर्यादम् । महतरमित्यर्थः ।  
मांग्यं विचारमूढत्वम् । 'सुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः । शौर्येण तुल्यं शौर्य-  
वदित्युपमा । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः' इति वृत्तिप्रत्ययः । जन्मतिदं किमु स्वभा-  
वतिदं किम् । हन्तेति विपादे । 'हन्त हृपेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोः' इत्य-  
नरः । फुतः । ययस्मात्कारणात् हे रघुवर रघुनायक, निरपाये निरातङ्गे इति  
हृदयविशेषणं कपीन्द्रविशेषणं वा । मम हृदि हृदयदेशे कपीन्द्रे बालिनि वर्तमाने  
तिष्ठति सति । अमुष्मै कपीन्द्राय चापं पाणौ यस्य स चापपाणिः सन् । पुनः पुनः  
प्रहर्तुमिति भावः । 'सप्तन्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे  
निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति षक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः । तिष्ठसे । आत्मानं  
प्रकाशयन्वर्तस इत्यर्थः । तस्मादसाध्यसाधने प्रवृत्तत्वात्तवापि राजपुत्रस्य शौर्यव-  
न्मौग्यमाजन्मत्तिदमिति भावः । सर्वथा मदीयहृदयविदारणं फर्तव्यमिति प्रलाप-  
वाक्यसमुदायार्थः । तिष्ठतेर्लट् । 'प्रकाशनस्थेयाह्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र  
स्वाभाविकथीरामायस्थानस्य निजहृदयस्थबालिप्रहरणत्वेनोप्रेक्षणादुप्रेक्षालंकारः ।  
मालिनीशृतम् ॥

एवं विलपन्त्या हारायिताश्रुधारायास्तारायाः परिदेवनरवैर्वाष्पा-  
म्बुकणाभ्युक्षणेरेक्षीणैर्निश्वासानिलैश्च कृताश्वास इध लब्धसंज्ञो  
वाली निजनन्दनं रघुनन्दने समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्गिनीं कांचन काञ्चन-  
स्रजं शोकावनतग्रीवाय सुग्रीवाय दत्त्वा निजमुज्वलप्रशान्तासु-  
रोऽयं प्रशान्तासुरभूत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विलपन्त्याः परिदेवयन्त्या हारा इवाचरन्त्यो हारा-  
यिता अश्रुधारा वाष्पसंपाता अस्यास्ताः । सप्रलापं हृदन्त्या इत्यर्थः । तारायाः  
संचन्धिनिरक्षीणैरविच्छिन्नैरिति सर्वत्र संबन्धते । परिदेवनरवैर्विलापाकन्दैर्वाष्पाम्बु-  
कणाभ्युक्षणेरेक्षीणैर्निश्वासानिलैर्निश्वासमाहृतैश्च । मूर्च्छितोच्चीविकोपचरप्राये-  
रिति भावः । कृताश्वासः पुनहन्वीवित इवेत्युत्प्रेक्षा । लब्धसंज्ञः लक्षविवेकशालं  
वाली निजनन्दनमात्मजस्रजं रघुनन्दने श्रीरामाय । अधिकरणाधिकार्यां सप्तमी ।  
समर्प्य । वालोऽयं लया रक्षणीय इति तदधीनं कृत्वैत्यर्थः । तथा रामायणम्-  
'बालश्चाकृतबुद्धिश्च लोकपुत्रश्च मे प्रियः । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥  
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव निधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥' इति । तथाङ्गसङ्गिनीं कण्ठप्रालम्बिनीं  
कांचन कामपि काञ्चनस्रजं हेममालाम् । इन्द्रदत्तामित्यर्थः । शोकावनतग्रीवाय

१. 'अक्षीणश्वासानिलैः' इति पाठः. २. 'इक्ष्वाकुनन्दने' इति पाठः. ३. 'मालाम्'  
इति पाठः. ४. 'अयम्' इति नास्ति कश्चिद्.

आर्यायान्वेषणा कार्या शरदीत्युक्तसंविदा ।

कपीन्द्रेणार्थितो रामः किष्किन्धावर्तनं प्रति ॥ २१ ॥

स्मर्यति । हे आर्यं स्वामिन् श्रीराम, शरदि शरत्काले । आर्यायाः सीताया अन्वेषणा गवेषणा कार्या कर्तव्या । तदानीं कार्यसौकर्यादिति भावः । इत्येवमुक्तसंविदा विश्वप्रतिज्ञानेन । 'संविदागूः प्रतिज्ञानम्' इत्यमरः । कपीन्द्रेण सुग्रीवेण काष्णिकः श्रीरामः किष्किन्धावर्तनं प्रति किष्किन्धाप्रवेशमुद्दिश्यार्थितो याचितः ॥

ततः किं तत्राह—

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे ।

सुग्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थनासमा ॥ २२ ॥

नेति । नगरप्राप्तिः पट्टणप्रवेशः योग्या अर्हां न न भवति । पितृनिदेशपरिपालनार्थं वनवासिनो मनः पट्टणप्रवेशानर्हत्वादिति भावः । तथाच श्रीरामायणम्—'चतुर्दश समाः सौम्यं ग्रामं वा यदि वा पुरम् । न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपालकः ॥' इति । इत्येवं राघव उक्तवति सति । सुग्रीवप्रार्थनापि भरतप्रार्थनया समा सदृश्यभूत् । यथा भरतप्रार्थनया श्रीरामोऽबोध्यां न प्रविष्टवान्, तथा सुग्रीवप्रार्थनया किष्किन्धामपि न प्रविष्टवानित्यर्थः । उपमालंकारः । तथाच भरतस्य सुग्रीवौपम्यं श्रीरामस्य दृढव्रतत्वं च गम्यते ॥

अथ वर्षतुं वर्णयति—

दत्ताजुंनविकासेन धार्तराष्ट्राच्चिरस्यता ।

तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥ २३ ॥

दत्तेति । दत्तोऽजुंनविकासः पार्थमानसोद्भासः । अन्यत्र कञ्जभतरपुष्पविकसनं च'येन तथोक्तेन । 'अजुंनः कञ्जभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः' इत्यमरः । धार्तराष्ट्रात्नीलचञ्चुचरणहंसविशेषान् । अन्यत्र धृतराष्ट्रापत्यानि दुर्योधनाधीन् । निरस्यता निराकुर्यता । 'राजहंसास्तु त्वे चञ्चुचरणैर्लोहितैः तिताः । मलिनैर्महिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥' इत्यमरः । तेन प्रकान्तेन प्रसिद्धेन वा । जीमूतकालेन वर्षासमयेन देवकीनन्दनेन श्रीकृष्णेनेवाचरितं देवकीनन्दनायितम् । उक्तरीत्या श्रीकृष्णकल्पो वर्षासमयः प्रवृत्त इत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपध्' । 'अकृत्सार्धधातुकयोर्दार्धः' इति दीर्घः । अतो भावे क्तः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः । श्लिष्टविशेषणमुपमा श्लेषो वा मत्तभेदात् ॥

अस्माकं रूपलक्ष्मीमसकृदपहसत्यात्मकान्त्या तदास्तां

भर्तारं नः सुरेन्द्रं किमपि न गणयन्वालिनं द्राग्जघान ।

इत्थं मत्वैव धैरं झटिति घनघटा राघवस्याहयोत्था-

माशामाशाश्च रुक्मा स्तनितमिपमहासिंहनौदान्वितेजुः ॥२४ ॥

अस्माकमिति । अस्माकं रूपलक्ष्मीमाकारशोभामात्मकान्त्या निजदेहभासा ।

१. 'तत्र आसाकीर्ण' इति पाठः. २. 'नादं ततान' इति पाठः.

इन्द्रनीलसच्छाययेति भावः । असकृद्बहुवारमपहसत्यपहांसं करोति । तदपहसन-  
मास्तां तिष्ठतु । किंतु नोऽस्माकं भर्तारं स्वामिनं सुरेन्द्रं देवराजं किमपि किञ्चिदपि  
न गणयन् । न लक्षीकुर्वन्निति भावः । नवर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । वा-  
ग्निम् । तत्पुत्रमिति भावः । द्राक् द्रुतम् । अविचार्यैत्यर्थः । जघान हिंसितवान् ।  
'द्राङ् मङ्गु सपदि द्रुतम्' इत्यमरः । इत्यमनेन प्रकारेण वैरं विरोधं मत्वा झटिति  
शीघ्रं घनघटा मेघवृन्दानि आहवोत्थां युद्धसमुत्थितां राघवस्याशां वाञ्छाम् । उ-  
त्साहमिति यावत् । आशा दिशश्च । 'आशा दिगतिवृष्णयोः' इति रत्नमाला ।  
रुद्धा निरुध्य । वर्षासमये जैत्रयात्राया अनुपयुक्तवादिति भावः । स्तनितमिषेण ।  
गर्जितव्याजेन महारसिंहनादान्वितेनुश्चक्रुः । इति सापहवोत्प्रेक्षा । स्रग्धरावृत्तम् ।  
लक्षणं वृक्षम् ॥

तत्र तस्मिन्समये-

उपचितजीवनधारा सत्पथभाजो निरस्तसंतापाः ।

भूपा इव नवमेघाः पौरस्त्यमहायलाकुलिताः ॥ २५ ॥

उपचितेति । उपचितजीवनधाराः प्रवृद्धोदकसंपाताः । अन्यत्र उपचिता  
जीवनधारा दानोदकधारा यैस्ते तथोक्ताः । निरन्तरदानशीलाः । 'सर्वाण्युदकपूर्-  
वाणि दानानि' इत्युदकधारापूर्वकत्वात्सर्वेषां दानानामिति भावः । अथवा उप-  
चिता धर्माचरणादिना वर्धिता जीवनधारा आयुर्दर्थं यैस्ते तथोक्ताः । तथा सत्प-  
थभाज आकाशमार्गसंचारिणः । अन्यत्र सन्मार्गवर्तिनः । निरस्तसंतापा निर्वासित-  
परितापाः । अन्यत्र निरस्ताश्रितजनमनःपरितापाः । तथा पौरस्त्यमहायलाकु-  
लिताः पौरस्त्यः पूर्वदिग्भवः प्राच्यः । अग्रत उत्पन्न इत्यर्थः । 'दक्षिणापश्चात्पुरस-  
स्त्यक्' इति ल्यक्प्रत्ययः । तादृशो यो महाबलो वायुस्तेनाकुलिता उद्धताः । अन्यत्र  
रलयोरभेदात्पौलस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन प्रभूतबाहुपराक्रमेणाकुलिता विह्वली-  
कृताः । नवमेघाः नूतनजलधराः । दिव्याकाशे भूपा राजान इव जाता इति  
शेषः । श्लेषसंकीर्णैयमुपमा । आर्यावृत्तम् ॥

तेन किल रघुपतिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः शतमन्युद्वारासनशारतर-  
तारापथां घनरथमुखरितहरिन्मुखाभोगां कदम्बवनपचनाकम्पनिरा-  
डम्बरकादम्बकुटुम्बामम्बुदकवलिताम्बरां शिलीन्ध्रसंयन्धयन्धुरव-  
सुंधरां विकचकुटजनिचयकवचितमहारण्यां प्रावृषेण्यां प्रक्रियां  
प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तेनेति । तेन जीमूतकालेन हेतुना । किलेति संभावनायाम् । संभावितेन जी-  
मूतकालेनेत्यर्थः । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । रघुपतिः श्रीरामोऽति-  
मात्रं शिभरं प्रवृद्धो वृद्धिं गतो मन्युः क्रोधो यस्य तथोक्तः सन् । उम्बीवकत्वाच्चैत्र-  
यात्राप्रतिबन्धकत्वाच्च क्रुद्धः सन्नित्यर्थः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' इत्यमरः । शतम-

‘न्युधारासनेनेन्द्रधनुषा धारतुरोऽत्यन्तशबलवर्णस्तारापथ आकाशो यस्यां तां तथो-  
क्ताम् । धनरबंधनगर्जितमुंररिताः प्रतिध्वनिता हरिन्मुराभोगा दिगन्तकुहरा यस्यां  
तां तथोक्ताम् । कदम्बवनपवनाकम्पेन नीपवनवायुसंचारेण निराडम्बराणि विहारा-  
डम्बरविधुराणि कादम्बकुटुम्बानि कलहंसमिथुनानि यस्यास्ताम् । ‘तूलं च नीपप्रियं  
कफदम्बाश्च हलिप्रिये’, ‘कादम्बः कलहंसः स्यात्’ इति चामरः । अम्बुदकदम्बेन  
मेघवृन्देन कवलितं निगीर्णम् । आच्छादितमिति यावत् । अम्बरमाकाशं यस्यां  
ताम् । शिलीन्ध्रसंबन्धेन कन्दलीकुसुमसंगला वन्धुरा मनोहरा वसुंधरा भूर्यस्यां  
ताम् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा । ‘संज्ञायां भृत्वृजि-’ इत्यादिना खच्चप्रत्यये  
मुमागमः । ‘कन्दल्या च शिलीन्ध्रः स्यात्’ इति शब्दार्णवे । विकचकुटजनिचर्यैर्वि-  
कसितगिरिमल्लिकाकुसुमनिकुदम्बैः कवचितान्याच्छादितानि महारण्यानि यस्यां  
ताम् । ‘कुटजो गिरिमल्लिका’ इति हलायुधः । प्रावृषि भवां प्रावृषेण्याम् । ‘प्रावृष  
एष्यः’ इति एष्यप्रत्ययः । प्रक्रियां परिपार्थी प्रेक्षमाणः सन् लक्ष्मणमिवं वक्ष्यगा-  
णवचनमभापतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति । अयमिल्लादिश्लोकरूपेण-

अयं कालः कालप्रमथनगलाभैरामिनचै-

रहंयूनां यूनामपहरति धैर्यं जलधरैः ।

सराधारा धारापरिचितजडा वान्ति सहस्रा

नभस्वन्तः स्वन्तः कथमिध वियोगः परिणमेत् ॥ २६ ॥

अयमिति । अयं वर्तमानः कालो वर्षासमयः कालप्रमथनगलाभैः मृत्युंजयक-  
ण्ठसच्छायैः । वारिपूरितत्वादतिनीलैरित्यर्थः । ‘कालो मृत्यो महाकाये समये यमकृ-  
ष्णयोः’ इति विश्वः । कुतः । अमिनवैर्नूतनैर्जलधरैः करणैः । अहंयूनामहंकारिणाम् ।  
तादृश्यमदगर्वेणाजेयंमन्यानामित्यर्थः । ‘अहंयुः स्यादहंकारी’ इत्यमरः । ‘अहंशुभमो-  
र्युर्त्’ इति युस्प्रत्ययः । यूनां तरुणानां धैर्यं धीरत्वम् । निर्विकारचितत्वमिति यावत् ।  
अपहरति विलोपयति । तरुणीप्रवणान्तःकरणान्करोतीत्यर्थः । ‘मनसो निर्विकारत्वं  
धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु’ इति रसिकाः । तथा सराधाराः । मन्मथोद्दीपका इत्यर्थः ।  
धारापरिचयजडा वारिसंपर्कशीतलाः । नभस्वन्तः प्रावृद्धाताः । ‘नभस्वद्वातएव नप-  
वमानप्रभञ्जनाः’ इत्यमरः । सहस्रा अकस्मात् । अतिवेगेनेत्यर्थः । ‘सहसेत्याकस्मि-  
काविमर्शयोः’ इति गणव्याहृयाने । ‘सरादिपाठादव्ययत्वम्’ इति शाकटायनः । वान्ति  
प्रसरन्ति । अतः स्वन्तः सुस्वरूपः । अतिदृढ इति यावत् । ‘अन्तोऽह्यपि सिधे  
मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके’ इति वैजयन्ती । अथवा स्वन्तो दुरन्तः । क्षयोन्मुख  
इति यावत् । वियोगो विरहखेदः । कथमिव कुतो वा । इवशब्दो वाक्यालंकारः ।  
परिणमेत्परिपाकं गच्छेत् । अतिक्रान्तो भवेदिति यावत् । न परिणमेदेवेत्यर्थः ।  
सत्यामुद्दीपनसामर्थ्यां तस्य दुस्तरत्वादिति भावः । छेकानुप्रासोऽलंकारः । ‘भवेद-



व्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः धावृत्तियंत्र स बुधैश्चेकांनुप्रास इष्यते ॥ इति लक्षणात् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

महासमरसूचकः प्रतिदिशं मनोजन्मनो

मयूरगलकाहलीकलकलः समुज्जृम्भते ।

पयोदमलिने दिने परुपविप्रयोगव्यथां

नरेषु वनितासु वा दधति हन्त के का इति ॥ २७ ॥

महासमरेति । प्रतिदिशं दिशि दिशि मनोजन्मनो मन्मथस्य । जगदेकवीर-  
स्येति भावः । महासमरसूचको महारणज्ञापको मयूरगलकाहलीकलकलो मयूरगलाः  
नीलकण्ठकण्ठा एव काहल्यां वायविशेषास्तासां कलकलः कोलाहलः । केकारवा-  
टम्बर इति यावत् । समुज्जृम्भते विजृम्भितो भवति । 'काहलं मृदाशुष्कयोः ।  
वायभाण्टविशेषे तु काहलिः काहलः कलः ॥' इति विश्वः । 'कोलाहलः कलकलः'  
इत्यमरथ । क्रिमिति समुज्जृम्भित इत्यत आह—पयोदमलिने दिने । वार्दिकवा-  
सरेष्वित्यर्थः । परुपविप्रयोगव्यथां दुःसहविरहवेदनां नरेषु पुरुषेषु मध्ये वनितासु  
स्त्रीषु वा मध्ये के नराः का वा वनिता दधति धारयन्ति । हन्तेति विपादे । तेषां  
तासां च संहारफालस्य संप्राप्तत्वाद्दिपाद इत्यर्थः । इत्येवं समुज्जृम्भत इति संबन्धः ।  
के मूर्ध्नि कायति कूजतीति केका मयूरवाणी । यथाहामरसिंहः—'केका वाणी म-  
यूरस्य' इति । तादृशीं वाणीं पदशो विभज्य नरवनितायाचकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा-  
लंकारः । स च नरेषु के वनितासु का इति च यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारे-  
णाग्नेन संकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अम्मोधरोदरचिनिर्गतवारिधारा-

संसर्दमांसलसर्मीरसर्मीर्यमाणैः ।

आमोदधीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-

राफाशमेतद्वफाशधिहीनमासीत् ॥ २८ ॥

अम्मोधरेति । अम्मोधरोदरेभ्यो जलपरगभेगहरेभ्यो विनिर्गता विनिःसृताः  
वा वारिधारास्ताभिः सह संसर्दं सप्रामकरणे मांसलो बलवान् । वारिधाराविभेद-  
कतया प्रवृत्त इत्यर्थः । मांसं बलमस्यास्तीति मांसल इति विग्रहः । सिष्मारिता-  
न्मतर्थात्थो लक्षप्रलयः । 'बलवान्मांसलोऽगलः' इति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांस-  
लोऽगलः' इत्यमरथ । तेन सर्मीरेण वायुना सर्मीर्यसार्णरामोदवीचीनां गन्धपरम्प-  
राणां निचयः समुदायो तेषां तः । धावृत्तिप्रगन्धयन्पुररित्यर्थः । 'आमोदो गन्ध-  
हर्षयोः' इति विश्वः । कुटजप्रसूनैर्गिरिमलिसावुमुर्धैः । 'जयोऽथ कुटजः शको व-  
ज्जुगो गिरिमलिसा' इत्यमरः । एतत्परिहर्यमानमिव स्थितमाकाशं नभोऽप्यकाश-  
विहीनं नीरन्प्रमासीत् । अत्राकाशस्यावकाशविहीनतासंबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपना-  
दतिसावोक्तभेदः । पगन्तविलवावृत्तम् ॥

घनदयामलपप्रस्य ध्योमन्वप्रोधशारिनः ।

प्ररोदा इव लस्यन्ने वारिधारा धरां गताः ॥ २९ ॥

घनेति । धरां भुवं गताः प्राप्ता वारिधाराः रोदोन्तराले दण्डायमानतया प्रवृत्ता उदकधाराः, घना मेघा एव श्यामलपत्राणि नीलपलाशानि यस्य तस्य । अन्यत्र घनवच्छधामलानि अथवा घनानि सान्द्राणि श्यामलानि च पत्राणि यस्य तत्तथोक्तस्य व्योम आकाशस्येव न्यग्रोधशाखिनो घटवृक्षस्य । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमरः । प्ररोहा जटा इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते । तथा वारिधाराणां प्रवृत्तत्वात्प्ररोहत्वोत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणितेति संकरः । अत्र इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । 'इवेतीपदयोप- मोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने ॥

अम्भःपूरसुसंपूर्णास्तटस्थतरुपुष्पिणीः ।

नदीः पश्येह सौमित्रे प्रवृद्धाश्च दिने दिने ॥ ३० ॥

अम्भ इति । हे सौमित्रे लक्ष्मण, इह प्रावृद्धाले अम्भःपूरेण पयःप्रवाहेण सुष्ठु संपूर्णाः सुसंपूर्णाः । तटे तिष्ठन्तीति तटस्थानां तीररूपाणां तरूणां कदम्बकुटजादिवृक्षाणां पुष्पाण्यासु सन्तीति तटस्थतरुपुष्पिणीः । वायुवशाभिपतितपुष्पव्याप्ता इत्यर्थः । तथा दिने दिने प्रतिदिनम् । वीप्सायां द्विर्भावनः । प्रवृद्धाः प्रवृद्धिं गता नदीश्च पश्य । अत्रायं ध्वनिः—अम्भःपूरसुसंपूर्णाः । मदनरसातिरेकवतीरित्यर्थः । तटशब्देनात्र निकटं प्रतीयते । तटस्था निकटस्थाः । अनपायिन इति यावत् । ते तरवस्तस्त्वस्थिताः प्रिया यासां तास्तथोक्ताः । अतएव पुष्पिणीः विकासवतीरिति बहुब्रीहिसंभितविशेषणसमासः । अतः प्रवृद्धाः केलिलाभाद्वृद्धिं गता नदीः ध्रियः पश्येति ॥

अम्भोधिपाने सलिलेन साकमापीतमौर्वाग्निशिखाकलापम् ।

तप्तोदरा वारिधरा वमन्ति विद्युत्तोन्मेपमिषेण नूनम् ॥ ३१ ॥

अम्भोधीति । अम्भोधिपाने समुद्रजलपानसमये सलिलेन साकमापीतं निपीयमानमौर्वाग्निशिखाकलापं वटवानलज्वालाजालं कर्म । 'और्वंस्तु घाटवो वडवानलः' इत्यमरः । वारिधरा मेघास्तप्तोदराः संतप्तकुक्षिकुहराः सन्तः । विद्युत्तोन्मेः पमिषेण तडिल्लास्रफुरणव्याजेन वमन्त्युद्गिरन्ति । बहिर्निर्गमयन्तीत्यर्थः । अत्र ला- लादिनिरसनवाचिना वमनशब्देनोपचाराधिर्गमनमाश्रमुच्यत इति चारुत्वातिशयः । तदुक्तं दण्डिना—'निष्ठपृतोद्गीर्णवान्तादिर्गणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिमुन्दरमन्यत्र प्राप्स्यकक्षां विगाहते ॥' इति । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । सा च मिषशब्देन विद्युत्तोन्मेपमपहुल्यासत्यत्वप्रतिपादनरूपापहवोत्प्रेक्षेति संकरः ॥

अथ जैत्रयात्रेप्रयोगां शरत्कालः संग्राह इति वक्तुं पर्षापगमं वर्णयति—

इत्थं प्रवृत्तेषु घनदिनेषु दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदापार-  
कान्तिं गमितमिव शनैःशनैर्मैघमण्डलं पाण्डुरमभूत् ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेषु घनदिनेषु मेघावृत्तित्पिषेणु । याधि-  
क्यासारेष्वित्यर्थः । दाशरथिना श्रीरामेण कथमपि गरीयसा प्रयत्नेन । अत्यन्त-

प्रयासेनेत्वर्थः । नीतेषु गमितेषु सत्सु । अतएव तदाकारकान्ति तस्य श्रीरामस्याकार-  
कान्ति शरीरशोभाम् । विरहजनितपाण्डुरप्रमामिलर्थः । गमितं प्रापितमिवेत्युत्प्रेक्षा ।  
'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायादिति भावः । शनैः शनैर्दिनक्रमेण । वी-  
ष्णायां द्विर्भावः । मेघमण्डलं पाण्डुरं घवलवर्णमभूत् । 'घलक्षो घवत्येऽर्जुनः ।  
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः ॥

तस्य चापव्यापारवेलायां न संनिधातव्यमित्यन्तरिक्षादन्तर्हितं  
किल पाकशासनशरासनम् ॥

तस्येति । तदा तस्य श्रीरामस्य चापव्यापारवेलायां शरासनोद्योगकाले न संनि-  
धातव्यं संनिधौ न स्यातव्यम् । न प्रत्यक्षे भवितव्यमिति यावत् । महव्यापारकाले  
स्वव्यापारस्यायुक्तत्वादिति भावः । इति किल । इति मत्वेत्यर्थः । कीलेखलीके ।  
वस्तुतस्तु न तथेति भावः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । अतएवोत्प्रेक्षा । अन्त-  
रिक्षादाकाशात्तत्सकाशात्पाकशासनशरासनमिन्द्रधनुरन्तर्हितमपगतम् । अदृश्यतां  
गतमित्यर्थः ॥

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति किल

• व्युपरतमुद्भूतं घनघटाजनितं स्तनितम् ।

श्वसितमंरुद्भिरस्य विजितः किल शान्तिमगा-

• त्परिचितकेतकीकुटजनीपवनः पवनः ॥ ३२ ॥

रघुपतीति । रघुपतिचापघोषस्य श्रीरामधनुष्टंकारस्य समयः कालो भविता  
भविष्यति । प्रलासन्न इत्यर्थः । भुवो लुट् । इति किल । एवं मत्वेत्युत्प्रेक्षा । उद्भू-  
टमुद्भूमितं घनघटाजनितं मेघघटममुद्भूतं स्तनितं गर्जितं व्युपरतं विनिवृत्तम् ।  
प्रशान्तमभूदित्यर्थः । तथाप्य विरहिणः श्रीरामस्य श्वसितमंरुद्भिर्निश्वासमारुतैः ।  
अविरिष्ठप्रतया प्रवर्तमानैरिति शेषः । विजितः किल निर्जित इवेत्युत्प्रेक्षा । परिचि-  
तानि परिनीष्टितानि केतकीकुटजनीपवनानि केतकीनां कुटजानां गिरिमधिकानां  
नीपानां षट्म्यानां च वनानि येन न तथोक्तः । पवनो वायुश्च शान्तिमगादुपर-  
तोऽभूत् । वृत्तमुन्नेयम् ॥

तापोपशान्तिनटनात्पृथतलोकहर्षा

• वर्षानदी गगनरङ्गतलात्प्रयाता ।

अम्मोदयाद्यमचिरेण शशाम सख्यं

• निर्योषिताश्च सख्यं च नदित्प्रदीपणः ॥ ३३ ॥

'तापेति । वर्षाः प्राशृदेव नदी नतंती । 'श्रियां प्राशृद् श्रियां भूषि वर्षाः'  
इत्यमरः । तापोपशान्तिः संतापोपगमनमेव नटनं नाट्यं तस्मादेतौः । 'ताग्दवं  
नटनं नाट्यम्' इत्यमरः । वृत्त उत्पातितो लोकानां जनानां प्रेशुकार्णां च हर्षं  
आनन्दोपया गा तपोष्ठा सती । रज्यन्तेऽस्मिप्रत्य इति रत्नो नाट्यस्थानम् ।

‘रङ्गो तु स्थानरागौ च’ इति वैजयन्ती । तस्य तलं प्रदेशः । गगनमेव रङ्गतलं तस्मात्प्रयातापगता । अभूदिति शेषः । तथा सर्वमशेषमम्भोद एव वाचं वीणावेणु-मृद्गादि । सर्वाण्यप्यम्भोदवाद्यानीत्यर्थः । अचिरेण सहसा शशाम-शान्तिं जगाम । तथा तडितो विद्युत् एव प्रथीपा दीपज्वालाश्च सहसा क्षिप्रमेव निर्वापिताः । प्रशान्ता इत्यर्थः । एवं समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् । वस्तुतस्तु रूपकोपमयोः साधकबाधकप्रमाणाभावात्संदेहालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

क्रमेण वाहिनीजातं सकलं भाविनीं धानरवाहिनीपूर्तिमसहमान-मिव तनिमानमभजत ॥

क्रमेणेति । सकलमशेषं वाहिनीजातं नदीव्यूहः कर्तुं । सर्वा अपि नद्य इत्यर्थः । भाविनीं भविष्यन्तीम् । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति भविष्यदर्थे णिनिः । धानरवा-हिनीपूर्तिं कपिसेनानदीपूरणमसहमानममृष्यमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा । वाहिनीजातस्य । वाहिन्यन्तरं पूर्त्यसहनं युक्तमेवेति भावः । क्रमेण दिनक्रमेण तनिमानं तनुलमभ-जत । ‘सेनानद्योध वाहिनी’ इति वैजयन्ती ॥

तथा दुर्दिनापाये लङ्कायामपि राजहंसनिःशङ्कसंचारो भविष्य-तीति मत्वा किल भूम्यामपि समजनि राजहंसनिःशङ्कसंचारः ॥

तथेति । तथा दुर्दिनानां मेघच्छत्रदिवसानां रावणकृतान्तकदुष्टदिवसानां चा-पायेऽपगमे सति । एकत्र शरदागमवशात्, अन्यत्र धीरामविक्रान्तिवशाच्चेति भावः । ‘मेघच्छत्रेऽहि दुर्दिनम्’ इत्यमरः । लङ्कायां रावणपुर्यामपि । सातङ्कसंचारयोग्याया-मपीति भावः । राजहंसयोश्चन्द्रसूर्ययोः । तथा राजहंसानां श्रीरामादिराजश्रेष्ठानां कलहंसानां चेति गम्यते । निःशङ्कसंचारो निर्भयप्रवृत्तिर्निरातङ्गविहारश्च । ‘राजां प्रभौ-नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रिवशक्रयोः’, ‘भानुर्हंसः सहस्रांशुः’ इति विश्वप्रकाशामरौ । ‘राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः’ इत्यन्यत्र विश्वः । भविष्यतीति मत्वा । किले-त्युत्प्रेक्षा । भूम्यामपि राजहंसनिःशङ्कसंचारः कलहंसनिरातङ्गविहारो राजश्रेष्ठनिरा-धारजैत्रयात्रा च समजनि संजातः । जनेः कर्तारि लुङ् । ‘दीपजन-’ इत्यादिना, च्लेधिणादेशः ॥

एवं प्रोपितायामपि प्रोपितजनशेमुपीमुपि प्रावृषि ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रोपितजनानां प्रवृत्तनराणाम् । विरहिणामिति यावत् । शेमुपीं प्रशां धैर्यं मुणाति विलोपयतीति प्रोपितजनशेमुपीमुपि । ‘मुप स्तेये’ क्विप् । ‘युद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रहा शेमुपी मतिः’ इत्यमरः । प्रावृषि वर्षतीं प्रोपितायामपगतायां सत्यामपि ॥

ततः किं तत्राह—

कामक्षितपृपत्कामिभ्रहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-

न्मैत्रीसारलघौ प्रीतिश्वभरं निर्वाहुमप्यक्षमे ।

१. ‘तथा’ इति नास्ति कश्चिद्; ‘तदा’ इति पाठः. २. ‘संभविष्यति’ इति पाठः.  
३. ‘प्रतिभ्रप्रणिरम्’ इति पाठः.

सुग्रीवे चिरसंस्थितां शमयितुं रागान्धतां तादृशीं

किष्किन्धां हृतमाप कोपकलुपो रामाज्ञया लक्ष्मणः ॥ ३४ ॥

कामेति । कामक्षिप्ता मन्मथप्रयुक्ता ये पृपत्का वाणाः । 'पृपत्कवाणविशिष्टा ध्वजिद्वगसगाशुगाः' इत्यमरः । तैर्मिन्नं विदारितं यद्दृदयं चित्तं यक्षथ । 'हृदयं जीविते चित्ते यक्षस्याजीवभावयोः' इति शब्दान्णवः । तस्य छिद्रं रन्ध्रमेव प्रणाली जलनिर्गमनमार्गः । 'प्रणाली पयसः पदव्याम्' इत्यमरः । तथा गलन्निर्गच्छन्मै-  
श्रीसारः सख्यस्थिरांशो यस्य स तथोक्तः । अतएव लपौ निःसारं क्षुद्रे च । अवि-  
च्छिन्नकामकेलिपरतन्त्रतया विस्मृतसख्यसंबन्ध इत्यर्थः । मैत्री व्याख्याता । 'सारो  
घले स्थिरांशे च' इत्यमरः । अतश्च प्रतिश्रवः सीतान्वेषणाङ्गीकारः स एव भरस्त-  
मपि । किमुतान्यदिति भावः । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' इत्यमरः ।  
निर्वाहुं शमयितुमक्षमेऽक्षके सुग्रीवे चिरसंस्थितां चिरकालमारभ्य वर्तमानां ता-  
दृशीमनिर्वाच्यां रागेण स्त्रीसंभोगासक्तया यान्धताविवेकिता तां शमयितुं निर्वाप-  
यितुम् । स्त्रीलम्पटतां निर्बल्यं प्रस्तुतकार्ये प्रवर्तयितुमित्यर्थः । कोपकलुपो रोपाका-  
न्तविक्षिप्तहृदयो लक्ष्मणो रामाज्ञया किष्किन्धां हृतमाप प्राप । शार्दूलविक्रीडितं  
शृत्तम् ॥

ततः सौमित्रिरतिरुष्टः प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विशापितोऽप्यनङ्गसंग-  
रसंगतपरिश्रमाद्जातजागरः सुग्रीवस्तद्दर्शनत्रांससंचलितसकल-  
शृवंगवलंकिलकिलायितेन प्रबुद्धः सचिवयोः पृक्षप्रभावनाद्भोः प्रभा-  
वेण प्रकृतिं प्रपेदे ॥

तत इति । ततः सौमित्रिलक्ष्मणोऽतिरुष्टोऽत्यन्तरोपाविष्टः सन् प्रविष्टः किष्कि-  
न्धां प्रत्यागत इत्यङ्गदेन विशापितोऽपि । अनङ्गसंगरसंगतपरिश्रमाद्रतिरणसंप्राप्त-  
येदादेतोः । 'श्रमः येदोऽप्यरत्नादेः' इति लक्षणात् । अजातजागरोऽनुत्पन्नप्रबोधः  
सुग्रीवस्तस्य रोपावेक्षवतो लक्ष्मणस्य दर्शनाद्यस्त्रासः साध्यसं तेन संचलितानां संघ्रा-  
न्तानां सकलानां समस्तानां शृवंगवलानां वानरसेनानां किलकिलायितेन किलकिलध्व-  
न्याचरणेन हेतुना । किलेत्वगुच्छरणशब्दः । प्रबुद्धो बोधं प्राप्तः सन् । शृक्षः प्रभाव-  
धेति नामनी ययोस्तयोः सचिवयोर्मिश्रिणोः प्रभावेणोद्भूतनिवर्तकवचनसामर्थ्येन  
प्रकृतिं पूर्वावस्थां प्रपेदे प्राप । तथाच रामायणम्—'सोऽयं रोपपरीताशो द्वारि  
निष्ठति वीर्यवान् । वानरान्यानरपते चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ तस्य मूर्ध्नां प्रणम्य त्वं  
सशुभः गहं बन्धुनिः । गच्छ शीघ्रं महाभाग रोपो ह्यस्य निवहन्ताम् ॥' इति ॥

तस्मिन्सुग्रीये राघवरोपस्य कारणं निरूपयति सति संघपत्य  
गुरुररित्तरिन्मुखोऽभूत्क्षमणोस्य ज्याघोषः ॥

१. 'शुभ्रिणात्' इति पाठः. २. 'तत्र' इति पाठः. ३. 'अतीतं गृहः' इति पाठः.  
४. 'जातशरसंजुग्धि' इति पाठः. ५. 'कुल' इति पाठः. ६. 'सवस्तमिन्' इति पाठः.  
७. 'गघ पव' इति नास्ति कश्चिन्. ८. 'दिह्मुखः' इति पाठः. ९. 'लक्ष्मणभ्यादोः'  
इति पाठः.

तस्मिन्निति । तस्मिन्स्य प्राणप्रियसखस्यापि लक्ष्मणस्य श्रीरामस्य वा शौचस्य कारणं निरूपयति । 'न मे दुर्व्याहृतं किञ्चिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो रामवध्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥' इत्यादि रामायणोक्तरीत्या पर्यालोचयति सतीत्यर्थः । मुरारितहरिन्मुरारः प्रतिनादितदिगन्तराशौ लक्ष्मणस्य ज्याघोषो गुणध्वनिरभूत् । निजागमनज्ञापनार्थं लक्ष्मणो धनुष्टङ्कारं चकारेत्यर्थः ॥

तत्रासनं द्रुतमपास्य पतिः कपीनां  
तत्रास नम्रवदनो घनचापघोषात् ।  
संतोषमोक्षमिव भूरि भजन्भुजंगः  
संतापनाशपिशुनात्तरुणाम्रघोषात् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये कपीनां पतिः सुग्रीवो द्रुतं शीघ्रमासनं सिंहासतमपास्य त्यक्त्वा । आसनादुत्थायेत्यर्थः । घनचापघोषान्महाकामुं कध्वनेन नम्रवदनोऽवनताननः सन् तत्रास विभाय । कथमिव । संतापनाशपिशुनाद्ब्रह्मादिजनितसंज्वरोपशान्तिसूचकादिति विशेषणं चापघोषेऽपि योज्यम् । तरुणाभ्रघोषाद्द्रुतनमेषगर्जिताद्भूरि भूयिष्ठं यथा तथा संतोषमोक्षमानन्दविपातं भजन्ग्रामुवन्निति विशेषणं सुग्रीवेऽपि योज्यम् । भुजङ्गः सर्प इव । 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गः' इत्यमरः । अत्र तरुणाभ्रघोषस्य नीलकण्ठोल्लासकत्वात्तेषां च 'नीलकण्ठो भुजङ्गमुक्' इत्यभिधानाद्भुजङ्गमुक्त्वाच्च भुजङ्गत्रासहेतुत्वमवगन्तव्यम् । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्र प्रतिश्रुतकार्यप्रोत्साहनाय कुंपितेन भ्रात्रा प्रेषित इति मारुतिना धार्यमाणधैर्यः सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं तारां प्रेषितवान् ॥

तत्रेति । तत्र वित्रासनसमये प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं यत्कार्यं सीतान्वेषणरूपकृत्यं तस्य । 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । प्रोत्साहनाय प्रवर्तनार्थम् । कुंपितेन विलम्बादुद्येन भ्रात्रा रामेणैव 'लक्ष्मणः प्रेषितः प्रहितः । इत्युक्त्वेति शेषः । मारुतिना हनूमता धार्यमाणं धारणविपयीक्रियमाणं धैर्यं यस्य तथोक्तः । मारुतिवचनात्पुनर्लब्धधैर्यः सन्नित्यर्थः । सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं सामवचनैरुपलालयितुम् । 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । तारां निजवधूं प्रेषितवान् । प्रथमं स्वस्यैव दर्शने पुनः कोपोद्बोधो भविष्यति, स्त्रीदर्शने तु नैवमिति मत्वा तां प्रहितवानित्यर्थः । तथा रामायणम्—'लक्ष्मणविमुक्तात्मा न स्म कोपं करिष्यति । न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥' इत्यादि ॥

द्राग्वारुणीभजननिद्रुतराजतेजो  
निष्कान्ततारमुपशान्ततमोधिकारम् ।

१. 'पोषम्' इति पाठः. २. 'संतोष' इति पाठः. ३. 'ततः' इति पाठः. ४. 'कायस्य' इति पाठः. ५. 'प्रणवकुंपितेन' इति पाठः. ६. 'प्रेषित एव इति' इति पाठः.

पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्रे  
सख्यं निशान्तसमयस्य निशान्तमासीत् ॥ ३६ ॥

द्रागिति । द्रागञ्जसा वारुणीभजनेन सुरासेवनेन निहृतमाच्छादितं राक्षः प्रभुः  
सुग्रीवस्य तेजः प्रतापो यस्य तत्तथोक्तम्, अन्यत्र वारुणीभजनेन प्रतीचीसंगत्या  
निहृतमन्तर्हितं राजवेजथन्द्रप्रकाशो यस्मिंस्त्वत् । 'सुरा प्रत्यक्च वारुणी' इत्यमरः ।  
'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे' इति विश्वप्रकाशः । निष्कान्ता निर्गता तारा सुग्रीवपत्नी  
यस्मात्तत्तथोक्तम्, अन्यत्रापगतनक्षत्रम् । उपशान्तो निवृत्तस्तमोविकारो मोहवि-  
क्रिया, अन्यत्रान्धकारव्याप्तिर्यस्मिंस्त्वत्तथोक्तम् । अस्य सुग्रीवस्य निशान्तं गृहं कर्तुं ।  
'निशान्तं गृहशान्तयोः' इति विश्वः । सत्पथभाजि सन्मार्गवर्तिन्याकाशमार्गसंचा-  
रिणि च मित्रे मुहदि लक्ष्मणे अर्के च । 'मित्रं मुहदि मित्रोऽर्कः' इति विश्वः । पूर्वा-  
शया पूर्वप्रतिहार्षकाहुया हेतुना पूर्वदिशा च विशति प्रविशति सति । सख्यं यथा-  
र्थम् । अतएवोद्रेक्षा । निशाया रजन्या अन्तोऽवसानं तत्समं तत्तुल्यम् । प्रभात-  
करपमित्यर्थः । आसीत् । श्लिष्टविशेषणैयमुपमा ॥

सा तु रामा रामानुजमासाद्य चैनमवोचत् ॥

सेति । सा तु सैव रामा । 'गुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । 'यत्राकृतिस्तत्र  
गुणाः' इति न्यायात्रिजगुणसंपदा । लक्ष्मणप्रसादनपाटवातिशयद्योतनार्थं रामेल्युक्त-  
मित्यवगन्तव्यम् । रामानुजं लक्ष्मणम् । रामबहुणम्राहिलप्रकटनार्थमिरथं निर्देशः ।  
१ आसाद्य प्राप्य । एनं रामानुजं प्रत्यवोचतोक्त्वती च ॥

तत्प्रकारमेवाह—

प्राचीनं व्यसनं सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यतः

सुग्रीवस्य निराकृतं खररिपोर्याणेन सालच्छिदा ।

अद्यास्य व्यसनं तु पञ्चविंशतिखादासीदुपेन्द्रात्मजा-

त्सौमित्रे तदपि प्रशान्तमभवज्ज्याघोषमात्रेण ते ॥ ३७ ॥

प्राचीनमिति । सुरेन्द्रतनयाद्वालिने जातमुत्पन्नम् । अतएव वनेऽरण्ये  
भ्राम्यतः संचरतः । 'वा श्रास-' इत्यादिना द्यन्प्रत्ययः । सुग्रीवस्य प्राचीनं पुरा-  
तनं व्यसनं विपत् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः । खर-  
रिपोः खरपुराणतकस्य धीरामस्य संवन्धिना सालच्छिदा सप्तसालविदारिणा वारुणेन  
निराकृतं निरसाम् । शालिनं निहत्य तद्यसनं निराकृतमित्यर्थः । अपेदानीं तु ।  
इन्द्रमुपगत उपेन्द्र इन्द्रानुजो विष्णुस्त्वात्मजात्तनयात् । प्रमुप्ररूपेणावतीर्णत्वारिति  
भावः । पद्य अरविन्दादयो भिरिराया वाणा यस्य तस्मान्मन्मपात् । महावीरादिति  
भावः । अन्यत्पूर्वविलक्षणं व्यसनम् । स्त्रीव्यसनमित्यर्थः । आसीत् । हे सौमित्रे,  
तद्यसनमपि ज्याघोषमात्रेण गुणप्यनिमात्रेण प्रशान्तं निवृत्तमभवत् । इन्द्रमुपगृह-  
त-

१. 'वेदमवोचत्' इति पाठः.

व्यसनं तद्वात्रा निरस्तम् । इन्द्रानुजपुत्रकृतव्यसनं तु त्वया निरस्तमिति क्रमोऽयं युक्त इति भावः । भवदीयाचापघोपश्रवणोत्तरक्षण एव निवृत्तकामतन्त्रः सुग्रीवी युष्मत्कार्यनिर्वाहपरतन्त्रतया वर्तते । अतस्त्वया महाराजपुत्रेण न कोपितव्यमिति फलेतार्थः । अत्र श्रीरामस्य शरेण व्यसननिरासकत्वमस्य तु चापघोपमात्रेणैवेति व्यतिरेको व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तदनन्तरं तारासान्त्वयचनप्रशान्तकोपेन सौमित्रिणा साकं तप-  
नतनयः सविनयमाश्रित्य दाशरथिं प्राञ्जलिव्यजिज्ञपत् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं तारायाः सान्त्वयचनेनोक्तरूपसामवाक्येन हे-  
तुना प्रशान्तकोपेन निवृत्तरोपेण सौमित्रिणा साकं लक्ष्मणेन सह तपनतनयः सु-  
ग्रीवः सविनयं भयभक्तिप्रयुक्तविनयसहितं यथा तथा दाशरथिं श्रीराममाश्रित्वा-  
धिगम्य प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ॥

देव, कपिवलमखिलकुलाचलनिलयमनिलतनयेनाहृतं पुरुहूत  
इव पुलोमजापहारिणमनुह्लादं रावणं रणे निहनिष्यसीति ॥

देवेति । हे देव स्वामिन् श्रीराम, अखिलकुलाचलनिलयं महेन्द्रायशेषकुलप-  
र्वतनिकेतनं कपिवलमनिलतनयेन हनूमताहृतम् । अतः पुलोमजां शचीमपहरतीति  
पुलोमजापहारिणम् । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । अनुह्लादं नाम दानवं  
पुरुहूत इन्द्र इवेत्युपमा । रावणम् । सीतापहारिणमिति शेषः । रणे निहनिष्येति  
विनाशविष्यसीति व्यजिज्ञपदिति संबन्धः । अत्रेन्द्रेणेषितां पौलोमीं तपितुः पुलो-  
मनाश्रोऽनुमत्यानुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तारं पुलोमानमपहतांरमनुह्लादं च नि-  
हस्य ततस्तां प्रत्यानीतवानिति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥

ततः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

ककुभि कुलिशपाणंमैथिलीं तां विचेतुं

विनतमथ दिशायां मारुतिं प्रेतमर्तुः ।

वरुणदिशि सुपेणं यक्षराजाञ्चितायां

हरिति शतर्षलिं च प्राहिणोद्धानरेन्द्रः ॥ ३८ ॥

ककुभीति । वानरेन्द्रः सुग्रीवस्तामपहतां मैथिलीं सीतां विचेतुर्मन्वेष्टुं कुलि-  
शपाणेरेन्द्रस्य ककुभि केन मूर्धेण कुञ्जाति द्योतयतीति ककुप् तस्याम् । प्राच्यस्मि-  
त्यर्थः । विनतं विनताख्यं धानरसेनाधिपतिम् । अथेति वाक्यारम्भे, अनन्तरं वा ।  
प्रेतमर्तुर्धमस्य दिशायाम् । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचां  
निशा दिशा' इति वचनाद्यप् । मारुतिं हनूमन्तं च । अत्र सुवराजस्याङ्गदक्ष प्रापा-

१. 'सान्त्वयचनान्व' इति पाठः. २. 'अखिलमखिल' इति पाठः. ३. 'हारिणं  
बालाभिधानम्' इति पाठः. ४. 'हनिष्यतीति' इति पाठः.



न्नेऽपि कार्यसाधकत्वान्मांरुतिग्रहणमिति मन्तव्यम् । तथा वरुणस्य दिशि प्रतीच्यां सुपेणं स्वस्य श्वशुरम् । तथाच रामायणम्—‘अथ प्रस्थाप्य च हरीन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशम् । अव्रवीन्मेषसंकाशं सुपेणं नाम वानरम् ॥ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ॥’ इति । तथा यक्षराजाधितायां कुबेराधिष्ठितायां हरिति । उत्तरस्यां दिशीत्यर्थः । शतबलिं शतबलिनामानं वानरनायकं च प्राहिणोत्प्रेषयामास माण्डिनीवृत्तम् ॥

तदनु दिनेषु केषुचिद्गतेषु मासातिपातनासहो नियतमुद्ग्रहण्डः सुग्रीव इति सत्वरमितरदिगन्तरप्रेषितेषु प्रतिनिवृत्तेषु सुवह्वलेषु पितृपतिहरिति प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीलप्रभृतयोऽप्यल-  
घ्नसीतोपलन्धयस्तनयनाशकुपितैकण्डुशापनिःशेषितचराचरमप-  
रिचितचारप्रान्तरं कान्तारं कान्त्वा कान्तारे कस्मिंश्चिदसुरमेकं नि-  
रीक्ष्य रक्षःपतिरिति युद्धं युद्धसंनद्धा बभूवुः ॥

तदन्विति । तदनु वानरप्रेषणानन्तरं केषुचिदिनेषु गतेष्वतिक्रान्तेषु सत्सु । मासातिपातनस्य मासातिक्रमणसासहोऽराहिण्युः । प्रेषणसमये रामायणश्लोकः—  
‘ऊर्ष्यं मासात्त वस्तव्यं वसन्वप्यो भवेन्मम’ इत्येकमासमात्रस्यावधेः कृतत्वादिति भावः । पचायच् । कुतः । नियतं निश्चितमुद्ग्रहण्डशासनः । ‘दण्डोऽग्री शासने राज्ञः’ इति वैजयन्ती । सुग्रीव इति मत्वा । इतरदिगन्तरप्रेषितेषु दक्षिणदि-  
गिग्यतिरिक्तदिक्प्रयग्रहितेषु सुवह्वलेषु विनतप्रमुरावानरसंन्येषु सत्वरं तूष्णं प्रतिनि-  
वृत्तेष्वनधिगतसीतावृत्तान्ततया प्रत्यागतेषु सत्सु पितृपतिहरिति दक्षिणस्यां दिशि प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीलाः प्रभृतयो येषां ते तयोक्ताः । प्रभृतिग्रहणाद्-  
जगवाक्षगवयादयोऽपि गृह्यन्ते । तेऽपि वानरोत्तमा अलघ्नसीतोपलन्धयोऽप्राप्त-  
मैथिलीलाभाः गन्तः । तनयनाशेन निजपुत्रनिघनेन कुपितस्य क्रुद्धस्य कण्डुनाशो महर्षेः शापेन निःशेषिता त्रिष्वंगिताश्चराचरा जङ्गमस्वावरा मृगपक्षिवृक्षगुल्मादयो यस्मिन्सत्तपोक्तम् । तथाच रामायणम्—‘कण्डुनाम महाभागः सत्ववादी तपो-  
धनः । महर्षिः परमासर्षी नियमं दुष्प्रधर्षणः ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दश-  
वापिकः । प्रणथो जीषितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनिः ॥ तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्वा तत्र महद्गनम् । अशरप्यं दुराधर्यं मृगपक्षिनिर्वर्जितम् ॥’ इति । परिचितचारं प्रवृत्तप्रान्तिसंचारं तथा तस्यान्तरं निकटप्रदेशं तत्र विद्यते यस्मिन्सत्तपोक्तम् । अल्पनादुर्गममित्यर्थः । ‘प्रान्तरं दूरान्योऽध्या’ इत्यमरः । तत्कान्तारं विपिनं कान्तातिप्रम्य कस्मिंश्चिदन्तारे कुपितैरस्य एकसुरं निरीक्ष्य रक्षःपती रावण इति युद्धं कृत्वा युद्धसंनद्धाः समरसेनाहवन्तो बभूवुः ॥

निशिचरपतिरित्येत्य रोपादशनिनिपातनिभेन ताडनेन ।

असुरहितममुं प्रहृत्य दैत्यं सुरहितमेव चकार वालिसूनुः ॥ ३९ ॥

निशिचरेति । वालिसूनुः कदो निशिचरपती रावण इत्यवेत्य ज्ञात्वा । तमिषि शेषः । रोपात्सीतापहरणरूपकृत्यकरणजनितकोपादेतोरशनिनिपातनिभेन दम्भोलिप्रहारसदृशेन ताडनेन मुष्टिघातेन । असुरेभ्यो हितमसुरहितम् । 'चतुर्थोत्तर्य-' इत्यादिना समासः । सुराणामहितं चामुं दैत्यं प्रहृत्य निगृह्य सुरहितमेव चकारेति विरोधः । स चामुरहितमचेतनं प्रहृत्य सुराणां हितं मुखं चकारेति परिहाराच्छेषानुप्राणितो विरोधाभासोऽलंकारः ॥ 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥

ततस्तारेयवचनात्ततइतो विचित्य निकटगिरिसानुशयाः सानुशयाः सलिलाशया जलचरपतङ्गपतनोत्पतनानुमीयमानपल्वलोपेशयं किमपि कुंहरमवगाह्य कंचन काञ्चनमयं मयमायानिर्मितं विहिततपोभङ्गायै सुराङ्गनायै हेमायै ब्रुहिणेन वितीर्णं मेरुसावर्णिङुहित्रा स्वयंप्रभया कृतावनं वनोद्देशमविशन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं ताराया अपत्यं तारेयोऽद्भदः । 'स्त्रीभ्यो ङक्' । तस्य वचनान्नियोगवाक्यादेतोः । ततइतः तत्र तत्र विचिन्वान्विष्य निकटगिरिसानुपुसनीपस्थगिरिप्रस्थेषु शेरत इति तयोक्ताः सानुशयाः । गहनसंचारजनितधमतिरेकात्तत्र तत्र संविशन्तीत्यर्थः । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यञ्जल्ययः । अतएव सानुशयाः संसंतापाः । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः । वानराः सलिलेष्वशाशया वाञ्छया । पिपासयेत्यर्थः । जलचरपतङ्गानां हंसकारण्डवादिजलवर्तिपक्षिविशेषाणां पतनोत्पतनैः प्रडीनोद्गीनगतिविशेषैरनुमीयमानमभ्यूह्यमानं यत्पल्वलं सरस्तस्योपशयमाश्रयम् । अन्तःस्थकासारमित्यर्थः । किमपि किञ्चित्कुंहरं भूविवरगर्भमवगाह्य प्रविश्य । कंचन कमपि काञ्चनमयं हिरण्मयं मयस्सामुरशिल्पिनो मायया विचित्रशक्त्या निर्मितं रचितम् । तथा विहिततपोभङ्गायै कृततपोविघ्नायै । तस्मिन्नेव वने पूर्वं हेमया मयतपोभङ्गस्य विहितत्वादिति भावः । हेमायै हेमाख्यायै सुराङ्गनायै अप्सरसे ब्रुहिणेन नृत्यगीतसंतोषितेन विधात्रा वितीर्णं दत्तं स्वयंप्रभया तदाख्यया मेरुसावर्णिङुहित्रा पुत्रिकया कृतावनं विहितरक्षणं वनोद्देशं वनप्रदेशमविशन्प्रविष्टवन्तः । हेमायाः प्रियसखीत्वान्मेरुसावर्णिङुहित्रे सा वनं दत्तवतीत्यनुसंधेयम् । उक्तंच रामायणे—'दुहिता मेरुसावर्णरंहं तस्याः स्वयंप्रभा । इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तमाः ॥ मम प्रियसखी हेमा वृत्तगीतविशारदा । तथा दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥' इति ॥

१. 'भवेदस्य' इति पाठः. २. 'पुत्रः' इति पाठः. ३. 'उपशक्त्यम्' इति पाठः.  
४. 'विलकुहरम्' इति पाठः. ५. 'विदिताज्ञानभोगां विदित' इति पाठः.

ततः कृतातिथ्यायाः स्वयंप्रभायाः प्रभावेण विलादुत्तीर्णानां समयातिपातादापतिप्यति सुग्रीवदण्ड इति विकृतिमुपेत्य संगतमनो-  
गदेनाङ्गदेन पवनतनयवचनप्रत्ययप्रत्यानीतप्रकृतिना सह प्रायोपवेश-  
शमुपेयुषां भ्रवंगुंगवानां परिदेवनकथाप्रसङ्गे जटायुषो निधनं नि-  
शम्य विन्ध्यरन्ध्राद्विहितसंपातः संपातिर्नामा गृध्रंस्तानेवमवादीत् ॥

तत इति । ततः प्रवेशानन्तरं कृतातिथ्यायाः । अतिथिसत्कारेणोपचरित-  
वला इत्यर्थः । स्वयंप्रभायाः प्रभावेण सामर्थ्येन विलादुत्तीर्णानां निर्गतानां समया-  
तिपातादवधिकालातिक्रमणाद्धेतोः । दण्ड्यन्ते निगृह्यन्तेऽनेनेति दण्डः शिक्षा । सुग्री-  
वस्य कर्तुः दण्ड आपतिप्यति । कालातिक्रमणेनास्मांश्चण्डशासनः सुग्रीवो दण्डयि-  
प्यतीत्यर्थः । इति मत्वा विकृतिं विकारम् । प्रकृतिवैकल्यमिति यावत् । उपेत्य  
संगतमनोपदेन संजातमनोव्याधिना । 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । अथ पव-  
नतनयस्य हनूमतो वचनं तत्कालोचितवाक्यं तत्प्रत्ययेन तद्विश्वासेन प्रत्यानीतापुनः  
समाहिता प्रकृतिः पूर्वावस्था येन स तथोक्तेनाङ्गदेन सह । प्रायोपवेशो नाम दक्षि-  
णाग्रेषु दर्भेषु स्थण्डिले मरणार्थं संकल्प्योपवेशनम् । 'प्रायो भूष्यन्तगमने' इत्यमरः ।  
तमुपेयुषां प्राप्तवताम् । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानध' इति क्रमुप्रत्ययान्तो निपातः ।  
उदप्रसुग्रीवदण्डापेक्षया मरणमेव वरमिति मुमूषेतामित्यर्थः । उक्तं च रामायणे-  
'उपस्पृश्योदकं विन्ध्ये प्राञ्जुखाः समुपाविशन् । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदकतीरं समा-  
धिताः ॥ मुमूषेवो हरिध्रेष्ठा एतत्क्षममितः स ह ॥' इति । उवंगुंगवानां जाम्ब-  
वदादिवानरश्रेष्ठानां परिदेवनकथाप्रसङ्गे—'रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ।  
जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥' इत्यादि विलापगोष्ठीप्रस्तावे जटायुषो  
निधनं मरणं निशम्य श्रुत्वा विन्ध्यरन्ध्राद्विन्ध्यपर्वतकन्दराद्विहितसंपातः कृतनिर्ग-  
मः । तत्परामर्शार्थं विनिष्कान्त इत्यर्थः । संपातिर्नामा गृध्रो जटायुभ्राता तान्वान-  
रान् । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणावादीदवोचत् । तथाच रामायणम्—'संपातिर्नाम नाम्ना  
तु चिरंजीवी विहंगमः । भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ कन्दरादमि-  
निष्कम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः । उपविष्टान्दरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥' इति ॥

तदेवाह—

के यूयमक्षतवलेऽप्यभिधाय पापं

वत्से जटायुषि मम भ्रवसी दहन्तः ।

तस्मात्पुरा किरणदाहितपक्षयुग्मं

तिग्मांशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुध्वे ॥ ४० ॥

क इति । अक्षतवलेऽप्रतिहतपराक्रमेऽपि वत्सेऽनुजे जटायुषि पापं निधनमभि-  
धायोक्त्वा मम भ्रवसी कर्णौ । 'कर्णशब्दप्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री भ्रवणं भवः' इत्य-

मरः । दहन्तो भस्मीकुर्वन्तः यूयं के कस्मात् धनोदहनाद्धेतोः । पुरा पूर्वंम् । सूर्यः मण्डलं प्रत्युद्गमनकाल इत्यर्थः । किरणैर्निजगभस्त्रिभिर्दाहितं दग्धं पक्षयुग्मं गरुडु-  
गत् येन तम् । तिग्मांशुं चण्डभानुम् । उष्णवचसा । ततोऽप्यतितीक्ष्णवचनेनेत्यर्थः ।  
शिशिरीकुरुष्वे शिशिरीकुरुष्व । पक्षदहनजनितदुःखादप्यतिरिच्यते युष्मद्वचनजनि-  
तदुःखमिति भावः । संपातेः सूर्यकिरणदग्धपक्षतया विन्ध्यपतनादिकया श्रीरामा-  
यणेऽनुसंधेया । अथ तिग्मांशोः शिशिरीकरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादति-  
शयोक्तिभेदः । वसन्ततिलका ॥

ततस्तैः प्रस्तावितप्रवृत्तिः संपातिः प्रोपितायुपे जटायुपे निवापा-  
ञ्जलिं निर्वर्त्य पुरा कदाचिदामिषान्वेषणाय प्रेषितेन सुपार्श्वनाम्ना  
समाभ्रातं महेन्द्रमहीधरन्ध्रविनिर्गतदशवदननीयमानजानकीपरिदे-  
वनं जानानः सूक्ष्मचक्षुः पुनरेवमवोचत् ॥

तत इति । ततस्वदनन्तरं तैर्बानरैः प्रस्तावितप्रवृत्तिरादिमारभ्य कथितवृत्ता-  
न्तः । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । संपातिः प्रोपितायुपे मृताय जटायुपे  
निवापाञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं निर्वर्त्य । कृत्वेत्यर्थः । 'निवापः पितृतर्पणम्' इत्यमरः ।  
पुरा पूर्वं कदाचित्कस्मिंश्चित्समय आमिषान्वेषणाय क्वयविक्रयनाय । आहारानय-  
नाधमित्यर्थः । प्रेषितेन प्रहितेन सुपार्श्वनाम्ना निजमुतेन स्वतनयेन समाभ्रातं कथितं  
महेन्द्रमहीधरस्य महेन्द्राख्यकुलपर्वतस्य । महीधरशब्दो व्याख्यात आरण्यकाण्डे 'म-  
हीधरकल्पं गृधराजम्' इत्यत्र । रन्ध्राद्विलाद्विनिर्गतेन दशवदनेन रावणेन नीयमान-  
नाया अपहियमाणाया जानक्याः परिदेवनं विलापं जानानोऽवबुध्यमानः । मन-  
स्यनुसंधान इत्यर्थः । 'शा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच् । सूक्ष्मचक्षुः सूक्ष्मदृष्टिः ।  
'पूर्वोत्तरानुसंधानकुशल इत्यर्थः । संपातिः पुनरप्येवमवोचत् ॥

तदेवाह—

अलं कातर्येण । लङ्काभिधानां यातुधानराजधानीमधिवसतीं  
सीता दशवदननीता तत्र गच्छन्तु भवन्तः ॥

अलमिति । कातर्येण भयविह्वलत्वेनालम् । कातर्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'अलं  
भूयणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । कुतः । दशवदननीता रावगापहृता  
सीता लङ्काभिधानां यातुधानराजधानीं राक्षसनगरीमधिवसत्यधिष्ठिति । तत्रास्त  
इत्यर्थः । 'उपान्वय्याद्दसः' इति कर्मत्वम् । ततस्वत्र लङ्कां प्रतीत्यर्थः । भवन्तो  
गच्छन्तु । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः ॥

किंच ॥

तस्मिन्नर्थे प्रत्ययान्तरं विद्यत इत्याह—किंचेति ॥

तदेव विवृणोति—

दिवाकरश्लोपभवां मदातिं निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।

जगाद चः कार्यमहार्यधर्याः क्षणेन तां द्रक्ष्यथ रामपत्नीम् ॥४१॥

दिवाकरेति । दिवाकरेण सूर्येण यः श्लोपः पक्षदाहस्तस्माद्भवतीति तथोक्ता मदाति मत्पीडाम् । संतापमिति यावत् । निशाकरो नाम निशाकर इति नाम्ना प्रसिद्धः, चन्द्रश्च प्रतीयते । मुनिरतीतानागतदर्शी निरस्यन् । यदा सीतान्वेषणार्थं वानरा आगच्छेयुस्तदा तव पक्षद्वयं पुनः प्ररूढं भवेदिलादिवचनप्रत्ययैर्निराकुर्वन् । दिवाकरकृतसंतापस्य निशाकरनिवर्तनं युक्तमेवेति भावः । हे अहार्यधर्या अपरिहार्यधर्यसंपन्ना वानराः । अतो धर्यत्यागो युष्माकं न युक्त इति भावः । वो युष्माकं कार्यं जगादोवाच । तथाच रामायणम्—‘एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवंगमाः । आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ॥’ इति । तत्तस्मात्कारणाद्रामपत्नीं सीतां क्षणेनारूपकालेन द्रक्ष्यथ प्रेक्ष्यथ । सत्यवचंसो मुनेर्वचनं नातृत् भविष्यतीति भावः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इति व्रुवाणं कृतसौहृदं तं संपातिमापृच्छथ परापरशम् ।

प्रवृद्धहर्षाः प्रथितप्रभावाः प्रतस्थिरे वानरयूथनाथाः ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण व्रुवाणं कथयन्तं कृतसौहृदं विरचितसख्यं परापरशम् । पूर्वोत्तरपर्यालोचनचतुरमित्यर्थः । तं प्रसिद्धं संपातिमापृच्छथ वयं साधयाम इति पृष्ट्वा प्रथितप्रभावाः प्रख्यातबलपौरुषा वानरयूथनाथा अङ्गदादिवानरश्रेष्ठाः प्रवृद्धहर्षा जानकीवृत्तान्तश्रवणलाभादमन्दानन्दभरिताः सन्तः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः । ‘सप्तवप्रविभ्यः स्थः’ इत्यात्मनेपदम् । वृत्तमुपजातिः ॥

पर्याप्तप्रमदमुपेयुषां कपीनां

पन्थानं दशमुखमार्गमार्गिणाय ।

पाथेयीकृतकपिराजशासनानां

पाथोधिर्नयनपथातिथिर्वभूव ॥ ४३ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्तः परिपूर्णः प्रमदो हर्षो यस्मात्तम् । परिपूर्णानन्दकरमित्यर्थः । ‘प्रमदसंमदो हर्षे’ इति निपातनात्साधुः । पन्थानं संपातिकथितमार्गमुपेयुषां प्राप्तवताम् । लब्धप्रवृत्ततया संतुष्टान्तःकरणानामित्यर्थः । तथा दशमुखमार्गमार्गिणाय रावणपदव्यन्येषणार्थं पाथेयीकृतं संवलीकृतं कपिराजशासनं सुग्रीवाहा यैस्तेषाम् । तीक्ष्णदण्डोऽयं सुग्रीव इति तदाज्ञाजीवनेन रावणगल्यन्येषिणामित्यर्थः । ‘पाथेयं संवलं मतम्’ इति यादवः । कपीनां वानराणां पाथोधिः समुद्रः नयनपथानिनिर्देशमार्गगोचरो बभूव । अत्र कपिराजशासने पाथेयत्वरूपणाद्रूपकालंकारः । प्रहर्षिणौष्ठम् ॥

१. ‘ममातिं’ इति पाठः. २. ‘रामपत्नीम्’ इति पाठः. ३. ‘परापरशम्’ इति पाठः.

४. ‘पर्याप्तम्’ इति पाठः. ५. ‘पन्थानाम्’ इति पाठः.

मुत्रामपुत्रारिशिलीमुखानां स्मृत्वा गणस्तत्र वलीमुखानाम् ।  
अपामपारस्य निधेश्च पश्चादवाङ्मुखो वक्तुमवाङ्मुखोऽभूत् ॥४४॥

मुत्रामेति । वलीमुखानां गणो वानरयूथः मुत्रामपुत्रारेवांलिमथनस्य श्रीरा-  
मस्य शिलीमुखानां वाणानाम् । अमोघानामिति भावः । अपारस्य दुस्तरस्यापां-  
निधेः समुद्रस्य च स्मृत्वा । अमोघाङ्घ्रीरामवाणान्दुस्तरं वारिधिं च मनस्यनुसंधा-  
येत्यर्थः । उभयत्रापि 'अधीगर्भदयेशं कर्मणि' इति षष्ठी । सा च शेषाधिकाराच्छे-  
पलाविवक्षायामेष । कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीया भवतीति वेदितव्यम् । पश्चात्स-  
रणानन्तरम् । अवाङ्मुखोऽवनतवदनः सन् । वक्तुमाशयं कथयितुम् । न वियन्ते  
वाचो मुखेषु यस्य सोऽवाङ्मुखोऽभून्मूकोऽभूत् । श्रीरामवाणानाममोघत्वं पाथोनि-  
धेर्दुस्तरत्वं चानुसंधाय किमत्र कर्तव्यमस्माभिरिति कर्तव्यतामाङ्घ्येन निरुत्तरोऽभूदि-  
त्यर्थः । वृत्तमुपजातिः ॥

तदनु वानरसेनामेनामवार्यमाणकातर्यामित्थमैवददङ्गदः ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरमवार्यमाणमपरिहार्यमाणं कातर्यं भयविभ्रान्तत्वं  
यस्यास्वामेनां वानरसेनां प्रति अङ्गद इत्थं वक्ष्यमाणरीत्यावददवोचत् ॥  
तत्प्रकारमेवाह—

किमिति भजथ मौनं वानरा मानहीनाः  
सगररचितकुल्योल्लङ्घने कुण्ठिताशाः ।  
अकलशभवलेहं दुःशमं वाडवाद्यै-  
रनवधिमयशोधिं किं समर्थास्तरीतुम् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे मानहीना अभिमानशून्या वानराः । प्राणसंकटेऽपि मानो न  
स्वाज्य इति बोधयितुमेवमामन्त्रितमिति द्रष्टव्यम् । सगररचितकुल्योल्लङ्घने सगरनि-  
खातकुल्यप्रायसागरतरणे कुण्ठिताशा भ्रमोत्साहाः सन्तः । किमिति कस्मादेतो-  
र्मौनं निरुत्तरतां भजथ प्रामुथ । न चेतद्युक्तमिति भावः । कुतः । कलशभवलेह-  
मगस्यास्वार्यं न भवतीत्यकलशभवलेहम् । किञ्च वाडवाद्यैर्वडवानलप्रभृतिभिः ।  
आद्यशब्दाद्गहनलानलादिभिरिति च गृह्यते । 'वाडवो वडवानलः' इत्यमरः । दुःशमं  
शमयितुमशक्यम् । 'इपद्दुः-' इत्यादिना खलप्रत्ययः । अनवधिमभर्यादम् । शतस-  
हस्रादियोजनपरिमाणपरिहृतिमित्यर्थः । प्रसिद्धसागरस्तु नैवंमृत इति भावः । अय-  
दोषिभ्यमपकीर्तिसागरं तरीतुमुल्लङ्घयितुम् । 'वृतो वा' इति षीर्षः । समर्थाः शक्ताः  
किम् । न समर्था एवेत्यर्थः । सागरमिमं सुतरं यदि न लङ्घयेयुस्त्वर्हि दुस्तरो दुष्की-  
र्तिसागरः प्रसक्तो भवेत् । तथाच गीतायाम्—'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरि-  
च्यते' इति न्यायान्महाननर्थः स्यात् । तस्मात्सर्वथैव सागरोल्लङ्घन एव पुनरुत्साहः

१. 'पर्यन्' इति पाठः. २. 'अकथयत्' इति पाठः. ३. 'कुलोल्लङ्घने' इति पाठः.  
४. 'वाडवाद्यैः' इति पाठः.

कर्तव्य इति भावः । अत्र प्रसिद्धसागरादुपमानादुपमेयस्यायशःसागरस्याधिपत्यकथ-  
नाद्यतिरेकालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः पारावारस्य पारीणतायामात्मशक्तेरियत्तां प्रत्येकं कथय्युं सु-  
घोन्नरयूथपेषु निर्दिश्याञ्जनेयं प्रभञ्जनसंजातं जाम्बवान्निमित्तवान् ॥

तत इति । ततोऽङ्गदवचनानन्तरं वानरयूथपेषु गजगवयगवाक्षादिवानरयूथ-  
नाथेषु । 'यूथनायस्तु यूथपः' इत्यमरः । पारावारस्य समुद्रस्य पारीणतायां पारंग-  
तत्वे । समुद्रपारोलङ्घन इत्यर्थः । 'समुद्रोऽधिपरकूपारः पारावारः' इत्यमरः । प्रत्ये-  
कम् । एकैकस्मिन्नित्यर्थः । विमक्तयर्थेऽव्ययीभावः । आत्मशक्तेः स्वसामर्थ्यस्येय-  
त्ताभेतायत्ताम् । दशविंशतित्रिंशदादियोजनोलङ्घनविषयां स्वस्वपवनशक्तिमित्यर्थः ।  
तथा च रामायणे—'आवभाषे गजस्तत्र हवेयं दशयोजनम्' इत्यादि कथयन्तु  
सत्सु । जाम्बवान्प्रभञ्जनसंजातं पवनतनयम् । पितृवदत्यन्तजवनद्योतनार्थमेतद्वि-  
शेषणम् । आजनेयमञ्जनागर्भसंभूतं हनूमन्तम् । क्षेत्रातिशयद्योतनार्थमेतत् । निर्-  
दिश्यामिहितवान् । ननु 'भूतले सागरे वापि शैलेयूथवनेषु च । पातालस्यापि वा  
मध्ये सममाच्छिद्यते गतिः ॥' इति पूर्वं मुग्धोवसंनिधौ गजादिवानरयूथपैः स्वस्व-  
शक्तेः प्रख्यापितत्वात्, इदानीं 'हवेयं दशयोजनम्' इत्यादिना पुनः किमर्थं स्वस्व-  
पवनशक्तिन्यूनतामुक्तवन्त इति चेत्सत्यम् । अधिकशक्तियुक्ता अप्येते रावणाधि-  
ष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणं दुष्करमिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य महाधीरस्य  
हनूमतः प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति सर्वे समञ्जसम् ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

हे वीरा यूथनाथाः परिणतिपरुषः कार्यं आसीद्विपादः

कस्मादस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतावतीति ।

स्मृत्वा राशः प्रतिशामयमनिलमुतो लङ्घनायोन्मुखश्चे-

द्भेदः प्रादुर्भवेत्किं कथयत पयसामास्पदे गोप्पदे वा ॥ ४६ ॥

हे वीरा इति । हे वीराः शूराः, यूथनाथा यूथप्रेष्ठाः, यूथं चाहं च वयं  
तेषामस्माकम् । 'स्यदादीनि सर्वानिलम्' इत्येकशेषः । एतस्य जलधेनरणे लङ्घने  
शक्तिः सामर्थ्यमेतावतीयती । दशयोजनादिमात्रविषयेत्यर्थः । इत्येवंप्रकारेण परि-  
णतिपरुषः फलकालविरसो विपादधेतोमङ्गः । गेह इति यावत् । 'विपादधेतसो  
भङ्ग उपायाभावचिन्तनैः' इति लक्षणात् । कस्मादेतौः कार्यः कर्तव्य आसीत् ।  
नीयं कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा कार्यं कृतवस्तुनि विषये परिणतिपरुष इत्यादि शौज-  
ना । कुतः । अयमेव इति हस्तनिर्देशः । अनिलमुतो हनूमान् । अनिलवदेव  
तरसीति भावः । राशः मुग्धोवस्य प्रतिशाम् 'ऊर्ध्वं मासान्न वसत्यं वसन्वध्यो  
भविष्यति' इत्येवंरूपाम्, अथवा 'यद्य मासाद्विष्टतोऽप्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ।

१. 'पारावारपारीणतायाम्' इति पाठः. २. 'वानर' इति नास्ति कश्चिद्. ३. 'संभ-  
वम्' इति पाठः. ४. 'शभमनिश्चितवान्' इति पाठः. ५. 'कोऽयम्' इति पाठः.

मत्तुल्यविभवो भोगैः मुखं स विहरिष्यति ॥' इत्येवंरूपां वा प्रतिज्ञावाचं स्मृत्वा । लङ्घनाय समुद्रतरणायोन्मुखोऽभिमुखश्चेत् । उद्युक्तः स्याद्यथैत्यर्थः । तर्हि पयसा-  
मासूदे सापरे । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः । गोप्पदे गोपा-  
दन्यासे वा । भेदोऽन्तरं प्रादुर्भवेदुत्पद्येत किम् । न प्रादुर्भवेदेवेत्यर्थः । कथयत ।  
यद्यत्र प्रत्युक्तिर्विद्यते तर्हि कथयतेत्यर्थः । महात्मनोऽस्य यदि तृतीयां स्यात्तदा  
गोप्पदमिव सागरोऽपि सुतर इति भावः । अत्र सागरगोप्पदयोर्भेदसंबन्धेऽप्यसं-  
बन्धामिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । स्रग्धरावृत्तम् ॥

उदपतदुपभोक्तुं मण्डलं चण्डभानोः

परिणतफलबुद्ध्या बालभावेऽपि सोऽयम् ।

तदनु कुलिशपातक्षुण्णगण्डाय तस्मै

वरमदिशदमेयं वायुतृप्त्यै विधाता ॥ ४७ ॥

उदपतदिति । स प्रसिद्धोऽयं हनूमान्बालभावेऽपि बाल्येऽपि परिणतफलबुद्ध्या  
परिपक्वफलप्रान्त्या चण्डभानोः सूर्यस्य मण्डलमुपभोक्तुमभ्यवहर्तुमुदपतदुत्पतितवा-  
न् । तदनु उदपतनानन्तरं कुलिशपातेनेन्द्रप्रयुक्तवज्राभिघातेन क्षुण्णगण्डाय भुमह-  
नुप्रदेशाय तस्मै हनुमते विधाता ब्रह्मा वायोरेतत्पितृस्तृप्त्यै परितोषार्थम् । तदानीं  
तनयप्रहरणकोपाद्वायुना स्वसंचारसंकोचेन त्रैलोक्यसंतापस्य विहितत्वादिति भावः ।  
अमेयमसदृशं वरं काङ्क्षितकल्पायुरक्षय्यलमजयत्वं ब्रह्माह्वनारायणास्त्रपाशुपतास्त्रप्र-  
भृतिभिरभेद्यत्वं चादिशदत्तवान् । 'देवाहृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः । बाल्य एव बहु-  
योजनोत्पतनदक्षस्यामुष्य वीरस्येदानीं कियदेतच्छतयोजनविस्तीर्णवलयद्वानमिति  
भावः । तथाच रामायणम्—'प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ । अशरत्वं-  
ध्यतां तात समरे सख्यविक्रमम् ॥' इति । अत्र बाल्ये नमोल्लङ्घनजङ्घालस्यास्येदानीं  
सागरतरणं कियदिति दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापादनादर्थापत्तिरलंकारः । 'दण्डापू-  
पिकयार्थान्तरार्थपतनमर्थापत्तिः' इति सर्वस्वसूत्रम् । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्थं जाम्बवता परापरविदा संधुक्षितप्राभवः

कृत्वा वृद्धिमुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्रमं प्रक्रमम् ।

आरुह्याद्रितटं यथोचितमसौ संमान्य सैन्याधिपा-

'नासन्नानथ सैननाह तरितुं वारानिधिं मारुतिः' ॥ ४८ ॥

इति धीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे किष्किन्ध्राकाण्डः समाप्तः ।

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण परापरविदा । पूर्वोत्तरकार्यपर्यालोचनचतुरेणे-  
त्यर्थः । जाम्बवता संधुक्षितं समुपोद्धोषितं प्राभवं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः ।  
वासौ मारुतिः । त्रयो विक्रमा यस्य त्रिविक्रमो बलिमघनवामनरूपो विष्णुस्तस्येवं



श्रेयिक्रमं प्रक्रमं प्रतापम् । तादृगभिवृद्धिमित्यर्थः । अतएवं निदर्शनालंकारः । उपे-  
युषा प्राप्तवता स्ववपुषा निजशरीरेण वृद्धिं कृत्वा । प्रवृद्धशरीरः सन्नित्यर्थः ।  
अद्रितदं महेन्द्रशैलसानुमारुह्य । आसन्नान्त्रसमीपस्थान्सेन्याधिपानङ्गदजाम्बवदा-  
दिसेनाधिपतीन् । यथोचितं यथाहं संमान्य बहूकृत्य । अधानन्तरं वाराधि-  
समुद्रं तरितुं लङ्घितुम् । विकल्पात्त दीर्घः । संननाह संनाहं कृतवान् । शार्दूलवि-  
क्रीडितं वृत्तम् ॥

इति धीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलामाभिवन्दितरघुन-  
न्दनचरणारविन्दमकरन्दास्त्रादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्ट-  
मण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहासुनिगोत्रावतंसस्य पद्यान्वयमुधापारावारपारिजातस्य ध-  
न्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसवेहसावेभौमस्य कोण्डोपण्डित-  
वर्यस्य तनुजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरमुधाकरेण रामचन्द्रयुधेन्द्रेण विरचितायां  
चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रायैरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

किष्किन्धाकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकामिधा ॥

## सुन्दरकाण्डम् ।

ततोहनूमान्दशकण्ठनीतां सीतां विचेतुं पथि चारणानाम् ।

महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेगः प्रस्थादुदस्थात्प्रथमानवेगः ॥ १ ॥

तत इति । ततः संनाहानन्तरं खगेन्द्रस्य गरुडस्य वेगो जवो यस्य स तथोक्त इत्युपमा । अतएव प्रथमानः पृथुतरो वेगो यस्य स तथोक्तः । 'प्रथमानं पृथुप्रथम्' इत्यभिधानात् । हनूमान् । दशकण्ठनीतां रावणेन हतां सीतां विचेतुमन्वेष्टुं चारणानां सिद्धचारणगन्धर्वादीनां पथि सुरवत्मेति । गन्तुमिति शेषः । महेन्द्रशैलस्य प्रस्थात्सानुप्रदेशात् । 'ध्रुः प्रस्थः सानुरक्षियाम्' इत्यमरः । उदस्थादुत्थितवान् । उत्पूर्वात् 'ष्टा गतिनिवृत्तां' इति धातोर्लुङ् । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । 'ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः । इयेप पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥' इति श्रीरामायणसुन्दरकाण्डायपद्यमत्रानुसंधाय कविना चमत्कृतमित्यनुसंधेयम् । वृत्तमुपजातिः ॥

तदानीमुदन्वदुल्लङ्घनदृढतरनिहितचरणनिष्पीडनं सोढुमक्षमः क्षमाभृदेष निःशेषनिःसरन्निर्क्षरौघतया निरन्तरनिष्पतद्वाप्येवर्ष इव इतस्ततो विततजीमूतवृन्दतया पारिप्लवशिथिलधम्मिल्ल इव, संत्रासमानकुञ्जरयूथतया संजातश्वयथुरिव, सांध्वसधावमानहर्षिणगणचरणखरतरंखुरकोटिपाटनोद्धृतधातुधूलीपालिपाटलितविकटकटकतया क्षरितशोणित इव, तत्क्षणप्रबुद्धकण्ठीरवमुखरितकन्दरतया कृताक्रन्द इव, परिसरगहरनिविरीसनिःसृतसरीसृपतया निर्गलि-  
तान्द्रमाल इव, घूर्णमानतरुविटपकोटिताडितजलद्वन्द्वस्यन्दितसीकरनिकरकोरकिताकारतया समुपजातस्वेद इव, स्फटिकतटोपलपतनदलितकीचकसुपिरसंमूर्च्छत्पवनफूत्कारपरिपूरितगगनतया प्रवर्धमानोर्ध्वश्वास इव वचसामविषयं दौस्थ्यमभजत ॥

तदानीमिति । तदानीमुत्थानसमये उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः' इत्यमरः । 'उदन्वानुदधी च' इति निपातनात्साधुः । तस्योल्लङ्घनेऽतिक्रमणे विषये दृढतरमतिगाढं यथा तथा निहिताभ्यां निक्षिप्ताभ्यां चरणतलाभ्यां यन्निष्पीडनं तत्सोढुमक्षमोऽसमर्थ एव क्षमाभृन्महेन्द्रपर्वतः । 'महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यघरपर्दताः' इत्यमरः । निःशेषं निरवशेषं यथा तथा निःसरन्निर्गच्छन्निर्क्षरौघः प्रवाहनिवहो यस्य स तथोक्तस्तथा । हेतौ तृतीया । एवमुत्तरत्रापि ।

१. 'मानः' इति पाठः. २. 'पूर' इति पाठः. ३. 'वृन्दसन्दतया' इति पाठः. ४. 'संत्रासमान' इति पाठः. ५. 'ससाध्वसतया' इति पाठः. ६. 'हरिणी' इति पाठः. ७. 'खरतरखुर' इति नास्ति कश्चित्. ८. 'धूलिपटलित' इति पाठः. ९. 'कण्ठीरवकण्ठरव' इति पाठः. १०. 'निःसरत्' इति पाठः. ११. 'पारित' इति पाठः.

'प्रवाहो निक्षरो क्षरः' इत्यमरः । निरन्तरमविच्छिन्नं विरामरहितं वा निष्पतन्निर्ग-  
मद्वाप्पवपेमश्रुवृष्टिर्यस्य स तथोक्त इव । तथा ततश्चतः तत्रतत्र विततजीमूतवृन्द-  
तया वितीर्णमेषवृन्दतया । 'धनजीमूतमुदिर-' इत्यमरः । पारिप्लवस्तरलः अतएव  
मिथिलो विच्छिद्यो धम्मिल्लः कचनिचयो यस्य स तथोक्त इव । विच्छयशिरसी-  
बन्ध इवेत्यर्थः । 'पारिप्लवं तु तरलम्', 'धम्मिल्लः संयताः कचाः' इत्यमरः । 'संत्र-  
स्यमानः संत्रासं प्राप्नुवानः कुञ्जरयूथो गजनिवहो यस्य स तथोक्ततया संजातः  
समुत्पन्नः श्वयधुः शोफगुणो यस्य स तथोक्त इव । 'शोफस्तु श्वयधुः शोथः' इत्य-  
मरः । साध्वसेन भिया धावमानानां पलायमानानां हुरिणगणानां मृगयूथानां ये  
चरणाः पादास्तेषां खरतरखुरकोटिभिरतिनिशितशफाग्रैः । 'शफं क्लीवे खुरः पुमान्'  
इत्यमरः । पाटनेन विदारणेनोद्धृता या धातुधूलिपाल्यः सिन्दूरादिधातुरजःपुञ्जा-  
स्ताभिः पाटलितान्यरुणितानि विकटकटकानि निम्नोन्नतनितम्बदेशा यस्य स तथो-  
क्ततया । 'कटकौऽध्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । क्षरितशोणितो निःसृतरक्त इव ।  
तत्क्षणे तस्मिन्नुत्पतनसमये प्रवृद्धबोधं प्राप्तैः कण्ठीरवैः सिंहैः । 'कण्ठीरवो गजरिपुः'  
इत्यमरः । मुखरिता वाचालिताः कन्दरा गुहा यस्य स तथोक्ततया । 'दरी तु कन्दरो  
वा धी' इत्यमरः । कृताक्रन्दो विहिताक्रोश इव । मुखरितशब्दो वाह्यातः । परि-  
सरगह्वरेभ्यः पर्यन्तकन्दरेभ्यो निविरीसं निविडं निःसृता निर्गताः । प्राणप्रयासेन  
निःसृता इति यावत् । सरीसृपा व्याला यस्य स तथोक्ततया निर्गलितान्त्रमालो महि-  
निर्गन्तनाडीसंततिरिव । 'निविडं निविरीसं च दृढं गाढं प्रचक्षते' इति वैजयन्ती ।  
'नेर्विडजिब्वीसचौ' इति निशब्दाद्विरीसचप्रलयः । 'चक्री व्यालः सरीसृपः' इत्यमरः ।  
घूर्णमानानां परिभ्रममाणानां तरुणां विटपकोटिभिः शाखाग्रैस्ताडिताद्विदलितान्जल-  
वृन्दात्स्यन्दितैः प्रसृतेः सीकरनिकरैर्जलविन्दुसंदोहैः । 'सीकरोऽम्बुकणाः सृताः'  
इति निघण्टुः । कोरकितः संजातकोरक आकारो मूर्तिर्यस्य स तथोक्ततया । 'क्षिपः  
पद्भवे पित्रे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः । समुपजातस्वेदः संजातघर्मादक  
इव । स्फटिकतटेषु स्फटिकमयसानुषु य उपलास्त एव प्रस्तराः । काठिन्यातिशय-  
शोतनार्थं स्फटिकग्रहणम् । 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इत्यमरः । तेषु पतनेन दलितानां  
विदीर्णानां कीचकानां वेणुविशेषाणां सुपिरेषु रन्ध्रेषु संमूर्च्छन्तः प्रविशन्तः ये  
पवनासुरैरेव फूत्कारैः परिपूरितं गगनं यस्य स तथोक्ततया । 'वेणवः कीचकास्ते  
स्युर्ये श्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । प्रवर्धमानः समेषमान ऊर्ध्वश्वासो यस्य स  
तथोक्त इति सवेत्रोत्प्रेक्षा । वचसामविषयं वक्तुमशक्यं दौःस्व्यं दुःखस्थलम् ।  
'दुःखस्थानं तु दौःस्व्यं साह' इत्यमरशेषः । 'नभजन्त्याप' ॥

कृत्या माकतिलह्वनोत्थितरयात्तत्रानुयात्रां ततः

पर्यायात्पतिता महेन्द्रगहनक्षोणीरुहाणां ततिः ।

मध्येघारिनिधि प्रकाशितशिखा सेतोः कृते भाविनः

सूत्रन्यासनिखातशङ्खनिबह्वान्ति पयोधौ दधौ ॥ २ ॥

कृतेति । तत्र तस्मिन्समये मारुतेर्हनुमतो लङ्घनेनोत्तरणेनोत्थित उत्पन्नो यो रयो वेगस्तस्माद्धेतोरनुयात्रां कृत्वा । अनुसृत्य गत्वेत्यर्थः । ततोऽनुयात्रानन्तरं एयायात्क्रमान्मध्यवारिधि समुद्रमध्ये । 'पारे मध्ये पृष्ठा वा' इत्यव्ययीभावसमासः । प्रतीता महेन्द्रपर्वतस्य गहने ब्रह्मारण्ये वर्तमानानां क्षोणीरुहाणां तत्रिः पक्षिः प्रकाशिताः प्रकटीभूताः शिखा अप्राणि यस्याः सा तथाभूता सती भाविनः करिप्यमाणस्य सेतोः कृते निमित्तं सूत्रन्यासेन निखातानां शङ्खानां निवहस्य भ्रान्ति पयोधौ सिन्धौ दधौ धृतवती । 'स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्खः' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमांला-  
त्पाथोनिधेः पवननन्दनविध्रमाय ।  
उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोको  
मैनाकभूभृदुदजृम्भत संभ्रमेण ॥ ३ ॥

पक्षेति । पक्षयोरभिघातरयेणाभिघातवेगेन रेचिता निरस्ता वीचिमाला यस्य तस्मात्पाथोनिधेः समुद्रात्सकाशात्पवननन्दनस्य हनुमतो विध्रमायोत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोक उन्नतशिखरनिवहव्याप्तस्वर्गलोको मैनाको नाम भूभृन्मैनाकादिः संभ्रमेण वेगेनोदजृम्भत । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किमित्यत आह—

तत्र यात्राप्रत्यूहः प्रत्यूहृत इति वक्षसा तमधः पातयित्वा प्रया-  
न्तमेनं सान्त्ययन्हिरण्यनाभो यभापे ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये यात्रायाः समुद्रलङ्घनप्रयाणस्य प्रत्यूहो विप्रः प्रत्यूहृतः प्रत्यूहृत इति पर्यालोच्य तं मैनाकं वक्षसा वक्षःस्थलेनाधः पातयित्वा प्रयान्तं वेगेन गच्छन्तमेनं हनुमन्तं सान्त्ययन्तामवचनेरुपललयन्सा एष सोऽयं हिरण्यनाभो हिरण्यप्रधानो मैनाको यभाप उवाच । 'नाभिः प्रधाने' इति विश्वः । 'अचप्रलयन्वपूर्वात्सामलोन्नः' इत्यत्राजन्तयोगविभागात्सामान्तोऽचप्रलयः ॥

उक्तप्रकारमेव विशदयति—

सागरेण कृतज्ञेन तवाप्यध्रान्तिशान्तये ।  
मारुते प्रेरितोऽस्म्येद्य सौम्य विध्रम्य गम्यताम् ॥ ४ ॥

सागरेणेति । हे मारुते, कृतं जानातीति कृतज्ञेन । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । 'अहमिद्वाकुनायेन सागरेण विध्रितः' इत्याहुःसचिवधायं नावधीरितुमरंति ॥' इति धीरामायणोक्तरीत्युपकारहेनेत्यर्थः । अतः सागरेण सागरनिर्मितेन समुद्रेण तवाप्यध्रान्तयेऽप्यध्रमापनोदनार्थम् । अथेदानीं प्रेरितः प्रचोरितः । 'प्रिधितः'

इति पाठे ग्रहितः । असि । अतः हे सौम्य साधो, विभ्रम्यांश्च भ्रममपनीय । मयि इति शेषः । गम्यताम् ॥

नहि समुद्रप्रेषणमेवात्र निमित्तम्, किंतु मुहूर्तसंबन्धादपि मदागमनमुपपद्यत इत्याह—

त्वत्पित्राहं परित्रातः पूर्वं पंचतमेदिनः ।

तस्मान्नासि विपक्षोऽद्य सपक्ष इति मां भज ॥ ५ ॥

त्वदिति । हे माहते, त्वत्पित्रा माहतेन पूर्वमहं पंचतमेदिनः पंचतपक्षच्छेदिन इन्द्रात्परित्रातः परिरक्षितः । त्वत्पितृसहायेनाहं निर्बन्धविमुक्तोऽसीत्यर्थः । 'भीत्रा-  
यांनां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । तस्मात्कारणाद्विपक्षः अत्रुः पक्षरहितश्च  
नासि । अथासिन्नवसरे सपक्षः मुहूर्तपक्षसहितश्चेति मत्वा मां भज । विभ्रमार्थं  
मयि निवसेत्यर्थः ॥

एवं प्रार्थयमानमेनं संमान्य कार्यगत्या गते सति हनूमति ॥

एवमिति । एवमुक्तीत्या प्रार्थयमानं याचमानमेनं मैनाकं संमान्य मानयि-  
त्वा । 'यथा रामविनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्द्रुमिष्यामि लङ्कां रावणपा-  
लिताम् ॥' इति रामायणोक्तीत्या प्रतिज्ञाया विहितत्वात्कार्यकालस्यात्यधिकत्वाच्च  
इहान्तरे मया न स्थातव्यमिति समाधायेत्यर्थः । कार्यगत्या स्वामिकार्यवशेन हनूमति  
गते गतवति सति ॥

ततः किं जातं तत्राह—

अवलोक्य हिरण्यनाभमन्थौ बलमानं बलमानमायिवज्रः ।

शतमन्युरपेतमन्युरासीत्पवमानात्मजसेवनादमुष्मिन् ॥ ६ ॥

अवलोक्येति । बलमानांश्चलनशीलान्मभ्राति विदारयतीति तयोक्तं वज्रं  
दम्भोर्ध्वस्य स तयोक्तः । यद्वा ववयोरेकत्वस्वरणात् बलस्य बलाख्यामुरस्य मानं  
गर्वम् । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकारः' इत्यमरः । मभ्राति नाशयतीति तयोक्तं वज्रं यस्य  
स तयोक्तः शतमन्युः शतकनुरर्थां बलमानं हिरण्यनाभमवलोक्य । लक्ष्यं लब्ध्वा-  
पीत्यर्थः । पवमानात्मजसेवनाद्देतोरमुष्मिन्मैनाके विपयेऽपेतमन्युर्विगतमन्युरासीत् ।  
श्रीरामकार्याय प्रवृत्तस्य सेवनाय प्रवृत्तत्वाद्देवमविगण्योपज्ञान्तकोपोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनु यथापुरं लङ्कापुरं प्रति प्रधावतो हनूमतः सरणिमरुणद्-  
णसारथ्यैः पदवीं विन्ध्य इव यदनं व्यादाय छिरसनजननी रंहसा  
सुरसा ॥

तदन्विति । तदनु मैनाकनिगमनानन्तरम् । यथापुरं पुरा यथा । पूर्ववदित्यर्थः ।

‘यथासादृश्ये’ इत्यव्ययीभावे ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ इति ह्रस्वत्वम् । लङ्गापुं  
 रावणराजधानीं प्रति प्रधावतो वेगेन गच्छतो हनूमतः सरणि मार्गमंशुणसारथेरनूः  
 सारथेः सूर्यस्य । ‘सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः’ इत्यमरः । पदवीं विन्ध्य इव सुरसा नाम  
 द्विरसनजननी सर्पमाता रंहसा तरसा । ‘रंहस्तरसी तु रयः स्वदः’ इत्यमरः ।  
 वदनं व्यादाय शतयोजनपरिमितं व्याप्तं कृत्वारुणत् । रुरोधेत्यर्थः । ‘रुधिद् आवरणे’  
 इति धातोर्लेट् ॥

ततः किमत आह—

उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसां विजेतुं  
 पादौ पयोधिकलितौ पवमानसूनोः ।  
 तस्योत्तमाङ्गमभवद्गनस्रवन्ती-  
 वीचीचयस्खलितसीकरमालभारि ॥ ७ ॥

उज्जृम्भितस्येति । तरसा वेगेन सुरसा विजेतुमुज्जृम्भितस्य प्रवृद्धस्यास्य पव-  
 मानसूनोर्हनूमतः पादौ पयोधिकलितौ समुद्रसंस्थितावभूताम् । तथोत्तमाङ्गं शिरस्तु ।  
 ‘उत्तमाङ्गं शिरः शीषम्’ इत्यमरः । गगनस्रवन्त्या गगनापगाया मन्दाकिन्या वीची-  
 चयेभ्यस्तरङ्गपरम्पराभ्यः स्खलितानां विगलितानां सीकराणामम्बुकणानां मालाः  
 स्रजो विभर्ताति तथोक्तमभवत् । सुरसावक्राधिकं निजवपुर्यथा स्वातथायं निजसा-  
 मर्थ्याद्यवर्धतेत्यर्थः । ‘स्रवन्ती निम्नगापगा’ ‘सीकरोऽम्बुकणाः स्पृताः’ इति चामरः ।  
 ‘इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिषु’ इति मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । अत्र हनूमदुत्तमा-  
 ङ्गस्य गगनस्रवन्तीसीकरमालभारिस्त्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तरसंबन्धे संबन्धरूपा-  
 तिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

‘तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्कृत्वा प्रवेशं जठरे तदीये ।  
 ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणेस्त्रिंविप्रमस्य क्रममेव चक्रे ॥ ८ ॥

तनुमिति । तदा तस्मिन्समये तादृशप्रकारेण प्रसिद्धप्रभावो हनूमांसानुं निज-  
 शरीरे तनूकृत्याङ्गुष्ठमात्रं कृत्वा । शीघ्रप्रवेशनिर्गमनसौकर्यार्थमिति भावः । तदीये  
 सुरसासंपन्थिनि जठरे कुक्षिफुहरे प्रवेशं कृत्वा प्रविश्य तत्स्रवणन्तरं विनिष्क्रम्य  
 वदनपिधानात्पूर्वमेव निर्गत्वा । प्रथो विक्रमाः पादन्यासा यस्य । बलियन्धनेषुकस्ये-  
 त्यर्थः । चक्रं मुदशनं पाणौ यस्य चक्रपाणेवामनावतारस्य विष्णोः । ‘सप्तस्युपमान-’  
 इत्यादिना बहुव्रीहिः । ‘जहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यां भवतः’ इति सप्तम्याः पर-  
 निष्ठातः । क्रमम् । तत्स्रवणप्रकारमित्यर्थः । अतएव निदर्शना । चक्री बलियन्धने-  
 शुको वामनो यथा प्रवृद्धो भूत्वा पुनः प्रकृतिरूपोऽभूत्तपायमपि तादृश्रूपो बभूवेत्यर्थः ।  
 तथाच रामायणम्—‘तद्दृष्ट्वा व्यादितं लासं वायुपुत्रः मुबुद्धिमान् । मुसंक्षिप्यात्मनः,  
 कार्यं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ सोऽनिपलाय तद्वक्रं निष्पत्य च महाजवः । धन्तरिक्षे  
 स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥’ इति । श्रुतमुपजातिः ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथदूतश्चिच्छेद गच्छन्नखरैः खराप्रैः ।  
नृसिंहरंहः पथि सिंहिकाङ्गं छायानिरोधादुपपन्नमन्युः ॥ ९ ॥

भूय इति । सोऽयं मुरसाविजयप्रसिद्धपराक्रमसंपन्नो रघुनाथदूतो हनूमान् ।  
भूयः पुनरपि गच्छन्पथि मार्गं छायानिरोधादनातपनिप्रहादेतोः । 'छाया त्वनातपे  
कान्ता' इति वैजयन्ती । उपपन्नमन्युः प्राप्तकोषः । अतएव नृसिंहस्य रंह इव रंहो  
वेगो यस्य स तथोक्तः सन्नित्युपमा । सिंहिकायाः सिंहिकाख्यायाश्छायाप्रहस्य  
राहुमातुः अङ्गं कलेवरं खराप्रैर्निशितमुखेनंखरैर्निजनरैः । 'नखः स्यान्नखरोऽद्वि-  
याम्' इत्यमरः । चिच्छेद विददार । यथा नृसिंहो हिरण्यकशिपुगान् तथा अयमपि  
सिंहिकाङ्गं चिच्छेदेत्यर्थः । 'ततस्तस्या नखंस्तीक्ष्णमंमंभ्युत्कूल बानरः । उत्पताय  
वेगेन मनःसंपातविक्रमः ॥' इति रामायणवचनम् । वृत्तं तु पूर्ववत् ॥

तदनु पारावारस्य पारे लम्बशिखरिणि लम्बमानः प्रतनुतरवपु-  
लङ्कापुरोत्तरगोपुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसंतानितान्तःकर-  
णोऽभूत् ॥

तदन्विति । तदनु सिंहिकाङ्गभेदनानन्तरमपारं पारमस्य दुस्तरत्तात्पारावारः  
समुद्रः । पवयोरभेदः । तस्य पारेऽपरतीरे । लम्बशिखरिणि लम्बाख्ये गिरौ ।  
'लम्बमानशिखरिणि' इति वा पाठः । 'स लम्बशिखरे लम्बे लम्बमानपयोधरे' इति  
रामायणोक्तत्वात् । यद्वा लम्बपर्वतस्यैव लम्बमान इति नामान्तरम् । लम्बमानः  
प्रविष्टः सन् । प्रतनुतरवपुरत्यन्तसूक्ष्मदारीरः सन् । परेषामप्रकाशार्थमिति भावः ।  
लङ्कापुरस्योत्तरगोपुरद्वारमुत्तरपुरद्वारम् । यद्यपि 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः ।  
तथापि करिकलभकणांबतंसादिवदपौनहत्यं द्रष्टव्यम् । आसाद्य प्राप्य । लङ्क्ये केन  
'मार्गेण सुप्रवेशेति ज्ञानुमिति भावः । नितान्तमत्यन्तं चिन्ता एव तन्तुसंतानानि  
सूत्रसंततयस्तं संदानितं बद्धमन्तःकरणं यस्य स तथोक्तोऽभूत् । दुरन्तचिन्ताफा-  
'नान्तरक्तो बभूवेत्यर्थः । 'बद्धे संदानितं मृतम्' इत्यमरः ॥

चिन्ताप्रकारमेवाह—

वानरसेना कथं तरेदिममन्तरायं चितन्वन्तमुदन्वन्तम्, तरतु-  
नाम, कथमुपयातु यातुधानराजधानीमिमाम्, सर्वथा यितथमनो-  
रथो दाशरथिः, मोर्धाकृताण्यलङ्घनः केवलमहमेभवम्, जीविता वा  
न वेति न जानामि जानकीति तत्र भगवतीं सीतामयजिगमिपुराङ्ग-  
नेयः प्रच्छन्नसंचारहेतोरस्तमयं गमस्तिमालिनः केवलममिललाप ॥

१. 'लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनुलङ्कापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसंतानि-  
तान्तःकरणः' इति पाठः. २. 'जीवति' इति पाठः. ३. 'जानकीम्' इति पाठः. ४. 'त-  
त्तद्वचनवतीन्' इति पाठः.

वानरेति । वानरसेनान्तरायं सुरसाप्रहणादिरूपं विघ्नं वितन्वन्तं कुर्वाणम् ।  
 दुस्तरमित्यर्थः । इममेनमतिविस्तीर्णमुदन्वन्तं समुद्रं कथं कुतो वा तूरेऽह्वयेत् ।  
 तरितुमशक्योऽयमुदधिरिति भावः । यथाकथंचित्सागरं तरतु नाम । यातुधानानां  
 राक्षसानां राजधानीं त्रिकूटस्थितामिमां लङ्कां कथमुपयातु कथं प्राप्नुयात् । सर्वथा  
 प्राप्तुमशक्येत्यर्थः । सर्वथा सर्वप्रयत्नेन पर्यालोचनायां कियमाणायां सत्त्वां दाशरथिः  
 श्रीरामो वितथमनोरथो व्यर्थसंकल्प एव । अहमपि केवलमत्यन्तं मोषीकृतं विफली-  
 कृतमणवल्हनं येन स तादृशोऽभवमभवम् । जानकीसंदर्शनार्थमागतोऽसि बहु-  
 प्रयत्नेन । जानकी जीविता वा न वा इति न जानामीत्येवं बहुधा संचिन्त्य  
 वृथा चिन्तया किं प्रयोजनमिति निश्चित्य धैर्यमवष्टभ्य तत्र पुरे वनेषु च भगवतीं  
 महानुभावां सीतामाज्जनेयो हनुमानवजिगमिपुरवगन्तुमिच्छुः सन् । प्रच्छन्नेन  
 रहस्येन संचारहेतोः संचारनिमित्तं गभस्तिमालिनः सूर्यस्यास्तमयं केवलमस्तमय-  
 मेवाभिलषाप चकमे । 'लष कान्तौ' इति धातोर्लिङ् ॥

तदनु शांतमखस्यागस्त्यसंनिधौ निक्षिप्तचापस्य प्रत्यासीदति  
 प्रयोजनवेलेति प्रचेतसे कथयितुमिव प्रतीचीं दिशं प्रविशति भग-  
 वति भास्वति ॥

तदन्विति । तदनु हनुमच्चिन्तानन्तरं शांतमखस्य शतमखसंबन्धिनः । 'तस्यै-  
 दम्' इत्यण् । अगस्त्यस्य संनिधौ निक्षिप्तस्य चापस्य वैष्णवस्य धनुषः प्रयोजनवेला-  
 कार्यावसरः प्रत्यासीदति समागतेति प्रचेतसे इरुणाय कथयितुमिव भगवति महा-  
 त्मनि भास्वति सूर्ये प्रतीचीं दिशं प्रविशति प्राप्तवति सति ॥

गगनतलमिदमपरमहीधरकटककान्तारसमुद्भवदावपाचकशिखा-  
 श्रेणिभिः किं शोणितम्, अथवा समीपसमपतत्पतङ्गरश्मिदृढतरवे-  
 षुनिष्ठृतानलतटतपनोपलजालसमुल्लसज्ज्वालापटलैः किमपाट-  
 लितम्, आहोस्विदागताय मित्राय महार्घमर्घ्यं प्रदातुं प्रमुदितचेतसा,  
 प्रचेतसा तूर्णमर्णयोदरोद्गीर्यमाणमाणिष्यकिरणैः किमरुणितम्, आ-  
 होस्वित्तारापथतरङ्गिणीसलिलमपि रंसयितुमुञ्चम्भितस्य चरमसा-  
 गरौर्वाग्नेरचिःपुञ्जेन किमिति रञ्जितमिति सकलजनस्य संदेहसंदोहं  
 संदधाने संध्यारागे समुदञ्जिते, सरसीरुहश्रेणिषु पत्रपुटङ्कपाटपि-  
 धानामु प्रतिपुमुदभवनं मकरन्दभिक्षामदत्तु मधुमतद्विजेषु, विफ-  
 चकुचलयकलिकाकर्पणकपायेषु सायंतनवायुषु ततइतः संचरन्तु  
 तिमिरेषु, कालागरुधूमस्तोमदयामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरद्वेषु,

१. 'शांतमखस्य निक्षेपचापस्य प्रत्यासीदति' इति पाठः. २. 'किमिद' इति पाठः.

३. 'आपाटलम्' इति पाठः. ४. 'मर्णयोद्गीर्यमाण' इति पाठः. ५. 'मसितुम्' इति पाठः.

६. 'किमनु' इति पाठः. ७. 'कपण' इति पाठः. ८. 'सायंवायुषु' इति पाठः.



प्रतिकमलाकरं प्रेक्षिते विश्लेष्येदनापूर्वरङ्गे यथाङ्गविहंगदीनक्रंकारे,  
नक्षत्रमालालंकृते गगनमतङ्गजे ॥

गगनतलमिति । इदं गगनतलमाकाशमण्डलमपरमहीधरकटकैष्वस्त्राचकृति-  
तम्ब्रेषु यानि कान्ताराण्यरण्यानि तत्समुद्भवस्य तत्संजातस्य दावपावकस्य दावाग्नेः  
शिखाश्रेणिभिर्ज्वालालाजालैः शोणितं किमरुणीकृतं किम् । अथवा समीपं निकटं प्रति  
समापतप्रागच्छन्त्यः पतङ्गः सूर्यः । 'पतङ्गो पक्षिसूर्यो च' इत्यमरः । तस्य रश्मीनां  
किरणानाम् । प्रग्रहाणामिति च गम्यते । दृढतरवेष्टनेनातिगाढसंवलनेन निष्कृतो  
निर्गतोऽनलोऽग्निर्वेषां तानि यानि तटतपनोपलजालानि तटवर्तिसूर्यकान्तमणिति-  
करालेभ्यः समुद्भवद्भिः संस्फुरद्भिर्ज्वालालापटलैरर्चिःपुञ्जैरापाटलितमाममन्तादरुणितं  
किम् । आहोस्त्रिचन्द्रा । 'आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च', 'स्वित्प्रभे च  
वितर्के च' इत्युभयप्राप्यमरः । आगताय निजनिवासं प्राप्ताय मित्राय सूर्याय सु-  
हृदे च । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः । महायंममूल्यम् । अर्घ्यं पूजार्थं  
द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्याभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः', 'पद् तु  
मिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामरः । प्रदातुं प्रमुदितचेतसा संतुष्टान्तःकरणेन प्रचेतसा  
वदनेन तूर्णं मित्रागमनजनितसंभ्रमात्सल्लस्रमर्णबोदरात्समुद्रमप्यादुद्गीर्यमाणान्युदि-  
र्यमाणानि यानि मागिष्यानि तेषां किरणैररुणितं किम् । अत्र निष्कृतोद्गीर्यमाण-  
शब्दयोगीणार्थत्वात् आम्यरवं किंतु सान्दर्यावहलमेवेत्युक्तं प्राक् । आहोस्वित्ताराप-  
यतरणिणौसलिलमाकाशगद्गोदकमपि । 'तारापयोऽन्तरिक्षं च' इत्यमरः । रसायि-  
तुमास्यादयितुम् । पातुमिति यावत् । 'रसो गन्धरसे स्वादे' इति वैजयन्ती ।  
उञ्जृम्भितस्रोद्गतस्य चरमसागरीवाग्नेः पथिमसमुद्रवर्तिवडवानलस्य । 'आर्वस्तु चा-  
टवो वडवानलः' इत्यमरः । अर्चिःपुञ्जेन ज्वालालाजालेन । इहेदानीं रथितमरुणीकृतं  
किम् । इत्यनेन प्रकारेण सारुलजनस्य । गर्वेषां जनानामित्यर्थः । मुदेहसंदोहं सं-  
शयानिदयं संदधाने समुत्पादयति संध्यारागे समुदधिते समुञ्जृम्भिते सति । अप्र  
गगनतलस्य निर्धारितानेकहेतुनिमित्तारुणितत्वोत्प्रेक्षाणादुत्प्रेक्षा । तदुञ्जीमितथायं सं-  
देह इति संशयः । तथा सरसीदृष्टेःमिष्वम्भोजराजिषु । शृष्ट्रेनिषिविति च गम्यते ।  
पद्मपुटान्येव कपाटान्यरराणि तानि पिधानानि च्छादनानि यासां तासु । मुकुटितासु  
समीपित्वर्थः । 'कपाटमररं नुल्ये', 'अपिधानत्रिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इति  
चामरः । 'वटि भागुरिरापोपमयाप्योरुपसंगयोः' इत्यकारलोपः । अतुण्य मधुनत  
भृश एष इति मद्रासरीण इति रूपम् । हेतुप्रतिमुद्रावत् । उमुद्ररूपमने-  
वित्यर्थः । वीप्सायामव्ययीभावः । मकरन्दभिक्षासुरिदयाटसु । पुण्यरमरूपभिक्षा-  
टनतत्परेषु सम्मित्यर्थः । 'अप्रलाग्यायिनमभे भिक्षेत' इत्युपदेशात्कपाटपिनदृष्ट-  
दान्विहायान्यत्र भिक्षाटनस्य युक्तत्वादिति भावः । सूर्यान्मयं मधुप्रतानां मुकुटित-  
सारसीदृष्टपरित्वागेन भिक्षितवैरवसंभारसंभवादिमुत्प्रेक्षा गम्यमाना रूपकसंकीर्णा ।  
तथा सायंतनाः सायंभवाः । 'सायंभिर-' इत्यादिना व्युत्प्रत्ययस्तुदागमध । ते च

ते वायवध तेषु । विकचक्रुवलयकलिकाकर्षणेन विकसितकोरकसंघर्षणेन कपायेषु  
 गुरभिषु सत्सु । 'कलिका कोरकः पुमान्', 'रागद्वये कपायोञ्चौ निर्यासे सौरभे  
 रसः' इत्यमरयादवौ । तिमिरेष्वन्धकारेषु ततइतः संचरत्सु व्याप्रियमाणेषु सत्सु ।  
 तथा दिक्पालपुराणामिन्द्रायष्टदिकप्रतिपट्टणानां गोपुरव्यूहेषु पुरद्वारसंनिवेशेषु का-  
 लागरुभूमस्तोमेनाधिवासनार्थं परिकल्पितकृष्णागरुभूमपटलेन श्यामलितेषु मेचकी-  
 कृतेषु सत्सु । तथा प्रतिकमलाकरम् । कमलाकरेष्वित्यर्थः । रथाङ्गविहंगानां चक्र-  
 चाकपक्षिणाम् । 'कोकश्चक्रधक्वाको रथाङ्गाह्वयनामकः' इत्यमरः । विश्लेषवेदनाया  
 विरहवेदनायाः पूर्वरङ्गे प्रारम्भभूते । दीनकेंकारे दीनाकन्दिते । केमित्यनुकरण-  
 शब्दः । प्रेङ्खिते समुत्पन्ने सति । तथा गननमतङ्गज आकाशगज इति रूपकम् ।  
 नक्षत्रमालया तारकाध्रेण्या सप्तविंशतिमौक्तिकहारावल्या चालंकृते भूपिते सति ।  
 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः ॥

अतश्चन्द्रोदयोऽभूदित्याह—

आविर्वभूव पूर्वाद्रेः शृङ्गे शृङ्गारजीवितम् ।

तमस्तमालकान्तारकुठारः शशलाञ्छनः ॥ १० ॥

आविर्वभूवेति । तमोऽन्धकार एव तमालकान्तारं तापिच्छकाननं तस्य कु-  
 ठारः पराशुरिति छिष्टपरम्परितरूपकम् । ध्वान्तविष्वंसक इत्यर्थः । 'कालस्कन्धस्त-  
 मालः स्यात्तापिच्छः' इत्यमरः । शृङ्गारस्य शृङ्गाराण्यस्य रसस्य जीवितं जीवन-  
 भूतः । ताटस्थेनोदीपकत्वात्तदुज्जीवक इत्यर्थः । तदुक्तम्—'मलयानिलचन्द्राया-  
 स्तटस्थाः परिकीर्तिताः' इति । शशलाञ्छनध्वन्द्रः । पूर्वदिरेदयपर्वतस्य । 'उदयः  
 पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । शृङ्गे शिखर आविर्वभूवोदजृम्भत ॥

तत्करास्तमसा रुद्धा रेजिरे गगनाजिरे ।

शैवालचयसंच्छन्नाः सरसीध विसाङ्कुराः ॥ ११ ॥

तदिति । गगनाजिरे गगनाङ्गणे । 'अङ्गणं चलराजिरे' इत्यमरः । तमसा-  
 न्धकारेण रुद्धाश्छन्नास्तत्कराध्वन्द्रकिरणाः सरति कासारे । 'कासारः सरसी सरः'  
 इत्यमरः । शैवालचयसंच्छन्नाः शैवालजालाच्छादिता विसाङ्कुराः शृणालभिसलया  
 इव । 'जलनीली तु शैवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती', 'शृणालं विसम्' इति चामरः ।  
 रेजिरे चकाशिरे । 'राज् दीर्घाः' इति घातोर्लिट् ॥

तस्मिन्प्रदोपसमये सहसा हनूमा-

न्कीर्तिच्छटाजघनिकामपनीय शश्रोः ।

आविर्वभूव सुमनःपरितोपणाय

लङ्काप्रवेशानयनाटकसूत्रधारः ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्प्रदोपसमये रजनीमुत्पवेलायाम् । 'प्रदोपो रजनीमुत्पम्'

इत्यमरः । लङ्गाप्रवेश एव नयो नवीनो नाटकसूत्रधारो नाटकप्रवर्तकः प्रगल्भनटो हनुमान् । अत्र नवशब्दग्रहणं लङ्गापुरस्य पुरुषान्तराप्रविष्टचरत्सूचनार्थमित्यवगन्तव्यम् । शत्रो रावणस्य संबन्धिनीं कीर्तिच्छटां यशोवृन्दमेव जयनिकां प्रतिश्री-  
रामपनीयापसायं । तत्कीर्त्यपनयस्येत्तन्मूलत्वादिति भावः । 'वृन्दं जालं चक्रालं जालकं पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । 'प्रतिश्रीरा जयनिका' इत्यमरः । सुमनसां देवानां सामाजिकवियुधानां च परितोषणाय । इदयरक्षनार्थमित्यर्थः । 'सुमनाः पुष्पमालस्योः श्री देवयुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती । सहसा शीघ्रमाविर्बभूव । लङ्गापुरमध्यदेशप्रवेशाय प्रवृत्त इत्यर्थः । सूत्रं चतुर्विधामिनयात्मकनाटकसूचनां धारयतीति सूत्रधारः । 'सूत्रं तु सूत्रके प्रन्यभेदे तन्नुव्यवस्थयोः' इति नानार्थर-  
ममाला । सूत्रधारलक्षणं तु—'आसूत्रयन्गुणाधेतुः क्वेरपि च वस्तुनः । रत्रप्र-  
साधनप्रोढः सूत्रधार इहोदितः ॥' इति । अयं तु द्विप्रकारः । एकः पूर्ववद्विधाय-  
कः इतरस्तु नदापरपर्यायः सूत्रधारसदृशगुणाकृतिः । प्रस्तावनप्रयोजक इति केचित् । तदुक्तम्—'प्रयुज्य रत्नं निष्कान्ते सूत्रधारे सहानुगे । तादृशः प्रविशेदन्यः सूत्र-  
धारयुगाकृतिः ॥' इति । अत्र समस्तवस्तुवर्तिसाययवरूपकालंकारः । वसन्ततिल-  
कावृत्तम् ॥

तत्काले लङ्गाधिदेवतामात्मना सह विप्रहं विधानुं गृहीतयुवति-  
विप्रहां मार्गप्रसारस्वार्गलीभूय भूयसा तर्जयन्तीं निजित्य तेषा धानर-  
रचितायक्षोपक्षं निजैर्निलयविलयं सरसिजासनशासनादायेदयन्त्या  
विहितानुमतिमार्गविलङ्गायामधिकलमेव मैथिलीं विचिन्वन्प्रभङ्गतच-  
क्रयतिनः प्रासादमाससाद ।

तत्काले इति । तत्काले पुरप्रवेशमये मारुतिहनुमानात्मना सह स्वर्गे याके  
विप्रहं कलहं विधानुं कर्तुं गृहीतो युवतिविप्रहो यया ताम् । स्त्रीरूपधारिणीमित्यर्थः ।  
अतएव मार्गप्रसारस्य मार्गसंचारस्वार्गलीभूय निष्कम्भतां प्राप्य । गमनप्रतिबन्धि-  
नीभूत्येत्यर्थः । 'तद्विष्कम्भोऽंगलं न ना' इत्यमरः । भूयसा बाहुल्येन तर्जयन्ती  
भरंयन्तीम् । तर्जयतेः पररभैपदत्वं 'तर्जयन्निव धेनुभिः' इत्यादां काठिदागारि-  
प्रयोगदर्शनात्सिद्धम् । 'तर्जयतेरनुदात्तत्वे चक्षिषे द्विकरणेनानुदात्तत्वे प्रयुक्ता-  
रमनेपदस्यानिलत्वापनारपररमपदमिति । अतएव तर्जयति भरसंयति चेत्यपि द-  
श्यते' इति भरमासः । लङ्गाधिदेवतां लङ्गाधिष्ठानदेवतां त्रिजित्य मुष्टिपानेन त्रिता ।  
'मुष्टिनाभिन्नपानेना हनुमान्प्रोपमूर्च्छितः' इति रामायणवचनान् । अथ गरुडिजा-  
सनसागनादृशानियोगवशात् । उपहासत इत्युपहासदानम् । 'उपहा हानमापे स्यात्'  
इत्यमरः । कर्मव्यग्रलयः । वानरेण रचिता विहिता यावहावधीरणं गोपहा व्याप-  
हानं दम्भं तं तपोष्ठम् । 'वानरवृत्तावधीरणं तव यदा स्वात्तदा दृष्ट्याया विनातः'

१. 'नार्गस्य' इति पाठः. २. 'गजस्य' इति पाठः. ३. 'भिरविलङ्घ्य' इति पाठः.  
४. 'भेके' इति पाठः.

असौ जनकनन्दिनीं ततश्चो विचिन्वन्क्षणा-  
दशोकवनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रमः ।

परामभिलपन्नातिं शमधनो यथा निर्मम-

स्त्रयीमखिलकित्त्वपप्रशमनैकदिव्यौपधिम् ॥ १५ ॥

असाविति । असौ हनुमाजनकनन्दिनीं जानकीं ततश्चो विचिन्वन्मृग-  
भ्रमगतोऽन्यमार्गभ्रमो मार्गान्तरसंचारः संसारमार्गविभ्रान्तिश्च यस्य स तथोक्तः सन् ।  
विशेषणमेतच्छमधनेऽपि योज्यम् । क्षणाक्षणमात्रेणाशोकवनिकामगात्प्रापत् ।  
कथमिव । ममेत्येतदव्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छिताद्रहितो निर्ममो निःस्पृहः । शमो वैरा-  
ग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम्, स एव धनं यस्य शमधनः । वैराग्यसंपन्नो मुनिरि-  
त्यर्थः । परां गतिं मुक्तिमभिलपन्वाञ्छन् । अखिलकित्त्वपप्रशमने सकलपाप-  
निरासे एकदिव्यौपधिम् । समस्तपापक्षयकरीमित्यर्थः । त्रयीं यथा वेदत्रयमिव ।  
'शामान्यं विशेषे पर्ययस्यति' इति न्यायेन प्रकृतोपयोगित्वाद्ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्दि-  
यामित्येवत्यर्थः । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः । 'इवद्वायथाशब्दाः' इति दण्ड्या-  
चार्यानुशासनादुपमालंकारः । स च त्रय्यामोपधिलरूपणाद्रूपकालंकारेणात्रेण संकी-  
र्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

ततस्तस्यां नागपुंनागतालहिन्तालतमालकृतमालसरलवकुलवज्जु-  
लतिलकामलककुटजलिकुचकतककङ्कोलोलोलवज्जुचिकङ्कतकेत-  
कीकदम्बोदुम्बरकपित्थाश्वत्थकुरवकमरुवकर्माकन्दकुन्दतिन्दुकच-  
न्दनस्यन्दनचम्पकचाम्पेयपनसवेतसपलाशपाटलारंसालप्रियालुप्रा-  
यैरनेकैरनोकहनिवहैः परिवृतायां परिभ्रमभ्रमं कपविकेंटघिटपनिवि-  
डितगगनप्रपञ्चां कांचन काञ्चनमयीं शिशापामारुरोह ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नागा नागदन्तकाः, पुंनागा देववल्गवाः, ताला-  
स्तृणराजाह्वयाः, हिन्तालाः श्रीतालाः, तमालास्तापिञ्जलाः, कृतमाला आरग्वधाः,  
सरला देवदारुविशेषाः, वकुलाः केसराः, वज्जुला अशोकाः, तिलकाः धुरकाः, आम-  
लकास्तिथ्यफलाः, कुटजा गिरिमल्लिकाः, लिकुचा लकुचाः, कतका जलपङ्कशोधक-  
बीजवृक्षविशेषाः, कङ्कोलानि कोशफलानि प्रन्ध्यादिशेषाः, अङ्गोला निकोचकाः,  
उवत्तानि द्वैवकुसुमानि, विकङ्कताः ह्युवावृक्षाः, केतक्यस्तृणह्रमविशेषाः प्रसिद्धाः,  
कदम्बा नीपाः, उदुम्बरा जन्तुफलाः, कपित्था दधिफलाः, अश्वत्थाश्वत्थदलाः, कुर-  
वका रफकुरण्टकाः, मरुवकाः पिण्डीतकाः समीरणा वा, माकन्दाश्वत्थविशेषाः,  
कुन्दानि माध्यानि, तिन्दुकाः स्फूर्जकाः, चन्दना मलयजाः, स्यन्दनास्तिनिशाः,

१. 'पुंनाग' इति नास्ति कश्चित्. २. 'वज्जुल' इति नास्ति कश्चित्. ३. 'अङ्गोला'  
इति नास्ति कश्चित्. ४. 'केतकी' इति नास्ति कश्चित्. ५. 'कदम्बक' इति पाठः. ६.  
'माकन्द' इति नास्ति कश्चित्. ७. 'रसाल' इति नास्ति कश्चित्. ८. 'प्रियाल' इति पाठः.  
९. 'परिवृताम्' इति पाठः. १०. 'विकट' इति नास्ति कश्चित्.

चम्पका हेमपुष्पकाः, चाम्पेया नागकेमराः, पनसाः कण्टकफलाः, वेतसा नीवाराः,  
पलाशाः किंशुकाः, पाटलाः फलेग्रहा मुष्कका वा, रसालाश्रुताः, प्रियालवो राजा-  
दनानि च, इत्येतेषां वृक्षविशेषाणां द्वन्द्वः । एतेषामभिधानममरकोशादां द्रष्टव्यम् ।  
एतत्प्रार्यरेतत्प्रचुररनेकं बहुमिरनोकहनिवहैर्वृक्षपण्डैः परिवृतायां परिपूर्णायां तस्या-  
मशोकवनिकायां परिभ्रमन्तीतादशनाथमितस्ततः संचरन् । अथं कपन्तीत्यथं कपा  
अत्युन्नताः । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः' इति सुमागमः । तैर्विष्टपैः शाखावित्सार-  
निविडितगगनप्रपञ्चामाच्छादितगगनाभोगामित्यतिशयोक्तिः । कांचन काधनमयीं  
हिरण्मयीम् । ताद्रूप्ये मयटि हीप् । शिंशपामगरुतरुमारुरोहाहृदवान् । यदधःप्र-  
देश एव जानकीनिवासस्थानमिति भावः । 'पिच्छलागरुशिंशपा' इत्यमरः ॥

तत्र तत्पत्रसंछन्नगात्रः पुत्रो नमस्वतः ।

न्यग्रोधदलसंलीनजनार्दनदशां दधौ ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्र तस्यां शिंशपायां नमस्वतः पुत्रः पवनतनयो यो हनुमांस्तत्पत्र-  
संछन्नं तस्याः शिंशपायाः पत्रसंछन्नं पलाशाच्छादितं गात्रं यस्य स तथोक्तः सन् ।  
न्यग्रोधदलसंलीनस्य वटपत्रशायिनो जनार्दनस्य श्रीमहाविष्णोर्दशां दधौ । अन्ये-  
षामप्रकाशार्थं तत्र तथा निर्लीयातिष्ठदित्यर्थः । तत्रान्यदशाया अन्यस्यासंभवात्-  
रसदृशीं दशामिति सादृश्याधेपादसंभवद्रमुसंबन्धरूपो निदर्शनार्थकारः ॥

ततस्तदधस्यात्सीतामपश्यदित्याह—

महतीं चूतधनाद्रिच सृष्टिधने म्लेच्छेन संस्थापितां

मालां देवकुलाद्रिधामिपधिया क्षिप्तां श्मशाने शुना ।

देवीमाश्रमतस्तथा स्वभवनं नक्तंचरेण च्छला-

दानीतामपनीतवेपरचनामालोकयन्मारुतिः ॥ १७ ॥

महतीमिति । म्लेच्छेन यवनेन चूतवनात्संहकारोद्यानात् । उद्धलेति शेषः ।  
सृष्टिधने सीहुण्टिकावने संस्थापितां निक्षिप्तां महतीं विचक्रिदात्तामिव । 'महती  
विचक्रिदा शीतभीरुः स्वादष्टपत्रिका' इत्यभिधानरत्नमाला । तथा शुना शुनके-  
नामिपधिया मांसग्रान्त्या देवकुलाद्देवालयत् आकृतेति शेषः । 'गुज्रातीयगणे  
गोत्रे गृहेऽपि ऋचितं कुलम्' इति विश्वः । श्मशाने पितृवने क्षिप्तां मालां सज-  
मित्व । शोच्यामित्यर्थः । नक्तंचरेण रात्रौ च्छलादाश्रमतस्तपोवनात् । अपहृयेति  
शेषः । स्वभवनमानीतां प्रापिताम् । अतएवापनीतवेपरचनामपगतनेपथ्यां देवीं  
सीताम् । तदा तस्मिन्समये मारुतिरालोक्ष्यदपश्यत् । अनेकंवेद्यमुपमा । सादृ-  
षिमीडितं वृत्तम् ॥

इत्यादौ ज्ञातमित्यर्थः । निजनिलयविलयं निजनिकेतननाशमावेदयन्त्या । 'इदं च तथ्यं शृणु मे श्रुवन्त्या वै हरीश्वर । स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ यदा तां वानरः कथिद्विक्रमाद्दशमानयेत् । तदा लया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या कथयन्त्येत्यर्थः । तथा लङ्काधिदेवतया विहितानुमतिः कृताङ्गीकारः सन् । लङ्कायामविकलमेवाप्रतिहतमेव मैथिलीं विचिन्वन्मृगयन् । नैर्ऋतचक्रवर्तिनो राक्षससार्वभौमस्य रावणस्य प्रासादं हर्म्यमाससाद प्राप ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्प्रासादासादनसमये ॥

एषा राक्षससार्वभौमनगरी रक्षश्चमूरक्षिता

तस्येदं सदनं सुवर्णशिखरं विभ्राणमभ्रावलीम् ।

एतत्पुष्पकमाहृतं धनपतेरित्यादरान्मारुते-

स्तत्रादर्शयदिन्दुदीपकिरणप्रद्योतिताशा निशा ॥ १३ ॥

एषेति । एष्यं रक्षश्चमूरक्षिता राक्षससेनाभिगुप्ता राक्षससार्वभौमनगरी रावणराजधानी । तथेदमेतत्तस्य रावणस्य संबन्धि सुवर्णशिखरं हिरण्यभ्रमभ्रावली विभ्राणं विभ्रत् । मेघपर्यन्तोन्नतमित्यर्थः । भृशः शानच् । सदनं गृहम् । तथैतद्धनपतेः । धनपतिं विजित्येत्यर्थः । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी षाच्या' । आहृतमपहृतं पुष्पकं पुष्पकाख्यं विमानम् । इत्यनेन प्रकारेणादराच्छ्रीरामकार्यप्रवृत्तत्वजनितप्रीतिवशात् । मारुतेर्हनुमतः । इन्दुरेव दीपस्तस्य किरणैः प्रद्योतिताः प्रकाशिता आशा दिशो यथा सा तथोक्ता निशा रात्रिरदर्शयत् । यथा काचित्कसैचिद्गुह्यागताय रात्रौ दीपप्रभया सर्वं द्रष्टव्यं प्रदर्शयति तद्वदत्रापीत्यर्थः । चन्द्रोदयवसादिवप्रकाशे सति मारुतिः सर्वं निर्देर्णयामासेति फलितोऽर्थः । अत्र निशायाः प्रदर्शकत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः । स चैकदेशवर्तिरूपक्रेण संकीर्यते । शाङ्खलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ साक्षाच्चन्द्र एव मारुतेः साहाय्यकतत्परोऽभूदित्युत्प्रेक्षते—

अपिच ॥

अपिचेति । किंचेत्यर्थः ॥

तत्प्रकारसेवाह—

आदित्यः कृतकृत्य एष भविता सीतापतेरीदृशं

साहाय्यं विरचय्य कीर्तिमैतुलामादित्सुना सूनुना ।

इत्यालोच्य तदा किल स्वयमपि ख्यातिं गृहीतुं परां

लङ्कायां रघुनाथदूतसरणौ चन्द्रेण दीपायितम् ॥ १४ ॥

आदित्य इति । आदित्यः सूर्यः कर्ता । सीतापतेः श्रीरामस्य । एतेन क्षण-

मात्रमपि तद्विरहासहिष्णुत्वं सूच्यते । ईदृशमित्यंभूतम् । सीतान्वेषणरूपमित्यर्थः ।  
 'साहाय्यं सहायकर्म । सहायकारित्वमिति यावत् । 'श्राद्धणादिलात्प्यद्' । विरचय्य  
 कृत्वा । 'त्वपि उद्युपूर्वात्' इत्ययादेशः । अनुलां निरुपमां कीर्तिं ख्यातिमादि-सुना-  
 दातुमिच्छुना । संजिघृक्षुर्गेल्यर्थः । ददातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । सुनुना पुत्रेण सुश्रीवेण  
 कृतकृत्यः कृतापौ भविता भविष्यत्येव । भवतेल्लृट् । इतीत्यमालोच्य किम् । मत्वा  
 किमित्यर्थः । तदा तस्मिन्समये स्वयमपि परां ख्यातिं प्रहीतुं संपादयितुं उद्घायां  
 रघुनाथदत्तस्य हनूमतः सरणौ मार्गं चन्द्रेण क्षीपायितं क्षीपेनेवाचरितम् । तद्वत्सर्वं  
 हनूमते प्रदर्शितमित्यर्थः । अहोरात्रप्रकाशकत्वेन तुल्ययोरावयोरन्यतरस्य ख्यातिसं-  
 मये मया तूष्णीं स्यातुं नोपयुज्यत इति मत्वा चन्द्रेणाप्येवमाचरितमित्युत्प्रेक्षितत्वाद्-  
 प्रेक्षालंकारः । क्षीपशब्दादाचारक्यदन्ताद्भावे च्चः । कृतं पूर्ववत् ॥

एवमेव पर्यटनस्वप्नसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रां निद्रयाप्यतिशय्य शय्या-  
 गृहे कृतसंवेशं वेशयुवतिपरिवृतमद्यरोधयधूजनमप्यनिरोधेन निरी-  
 द्य तत्र वितथमनोरथो मार्गतिर्विरचितबहुविधचिन्ताप्रकारः प्राका-  
 रादयदुतः सध्वशोकवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवताप्रणति-  
 मतनुत ॥

एवमिति । एवमेवोक्तप्रकारेणैव मार्गतिः पर्यटनं चरन् । सीतानिरीक्षणार्थमिति  
 भावः । न विद्यते स्वप्नो निद्रा तेषां तेष्वप्रा देवाः । 'आदित्या ऋभवोऽस्त्रप्राः'  
 इत्यमरः । तेषां याः सुन्दर्यस्त्रासां सौन्दर्यमुद्रां रामणीयकपराकाष्ठां निद्रया निद्रा-  
 वस्थयाप्यतिशय्यानिक्रम्य । जाग्रदृशया तु किं वक्तव्यमिति भावः । शय्यागृहे  
 शयनमन्दिरे कृतसंवेशं विहितस्वापम् । निद्राणमित्यर्थः । 'स्त्रान्निद्रा शयनं स्वापः  
 स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । वेशयुवतिपरिवृतं वेश्याजनपरिवेष्टितम् । 'तच्छा-  
 ग्गानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः' इत्यमरः । अवरोधयधूजनं मन्दोदर्याद्यन्तःपुर-  
 रक्षीजनं च । 'शुद्धान्तावरोधय' इत्यमरः । अनिरोधेनाप्रतिबन्धेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा ।  
 तत्रान्तःपुरे रितथमनोरथः सीतादर्शनालाभायार्थमनोरथः । अतएव विरचिता  
 बहुविधा नानारूपाधिन्ताप्रकारा विचारपरिपात्रो येन स तथोक्तः । 'किं नु सीताय  
 वेदेही मैथिली जनकात्मजा । उपविष्टेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥' इत्यादि  
 धीतामायणोक्तनानारिष्विन्ताक्रान्तान्तःकरण इत्यर्थः । अतएव प्राकारादयदुतः  
 गन् । स्तुतिसाकारः उपित्यर्थः । अनीकवनिक्वायानिपि रावणान्तःपुरांचितप्रमदा-  
 जनेऽपि मैथिली सीतामन्वेष्टुं विचिन्तुमिष्टदेवतानां भगुरद्रायभीष्टदेवतानां प्रणानि  
 नमस्कारमतनुताकाशीन् । प्रारब्धकार्यविज्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारं चकारेत्यर्थः । तथा  
 रामायणम्—'वमूर्च्छांशुपादित्तानधिनी मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि  
 रक्षां शोकहृदये ॥' इति ॥

सीमन्तिनी साधारणयोपिदिति मत्वेति शेषः । 'ननु निजकुलनिर्मूलनमूलभूतां जानातीति भावः । रघुर्वीरपत्नी श्रीरामधर्मभार्याम् । वारणेन्द्रो मत्तगजः । मूलादां-  
रभ्य आमूलम् । 'आइ मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । ततः पङ्क्तिवितशब्देन  
'रुप् सुपा' इति समासः । आमूलपङ्क्तिवित्ता संजातपङ्क्तिवा । तारकादित्वादितच्  
कोमला अभिनवा च सङ्ग्री गजप्रियलताविशेषः सेति । मत्वेति शेषः । 'सङ्ग्री  
स्याद्गजप्रिया' इति हलायुधः । वितानस्यायं वैतानो यज्ञियः । 'वितानो यज्ञविस्तारे  
लाभेऽपि क्तुकर्मणि' इति विश्वः । स चासौ पावकश्च तस्य शिखां ज्वालामिवाप  
प्राप । उपमालंकारः । अत्र रघुवीरशब्देन श्रीरामवीर्यात्सीतापातिप्रलाभिजदुर्नशा-  
द्यास्यासन्नमृत्युत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम् ॥

एतद्दर्शनेन वेपमानतनुलता मैथिली कापुरुषविषयपरुषवचनपा-  
रम्पयेण विदीर्यमाणहृदया हृदयदैयिताशयप्रत्ययादमुमेव तृणमन्त-  
रतः कृत्वा स्थिता पर्यभापत ॥

एतदिति । एतद्दर्शनेनैतस्य रावणस्य कर्मणा दर्शनेनावलोकनेन वेपमाना कम्प-  
माना तनुलता गात्रवह्नी यस्याः सा तथोक्ता मैथिली । कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः ।  
'विभाषा पुरुषे' इति विकल्पात्कुशब्दस्य कादेशः । तस्य विषयाणि गोचराणि ।  
दुर्जनोचितानीति यावत् । तादृशानि यानि परुषवचनानि कर्णकठोरदुर्भाषणानि तेषां  
पारम्पयेण परम्परया । 'मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवा-  
त्मानं भयाग्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व -मां प्रिये ॥  
इत्यादिरामायणोक्तरीत्या अवाच्यवचनप्रहेलिकेत्यर्थः । विदीर्यमाणहृदया विदीर्य-  
माणान्तःकरणा सती । हृदयदयितस्य प्राणेश्वरस्य श्रीरामस्याशये सर्वदा स्वजिष्टृक्षा-  
रूपाभिप्राये प्रत्ययाद्विश्वासादेतोः । अमुं रावणं प्रत्येव । ननु व्यक्त्यन्तरं प्रतीत्यर्थः ।  
तृणमन्तरतो मध्ये कृत्वा स्थापयित्वा स्थिता वर्तमाना सती । पर्यभापत प्रत्युवाच ।  
रावणस्य साक्षात्संभाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणं द्रष्टव्यम् । यद्वा यथा श्रीरामस्तृ-  
णेनैव काकासुरं निरस्तितवान् तर्था तेनैव तृणेन स्वामपि निरसिष्यतीति ज्ञापनार्थं  
वा, पशुसमानस्य तवेदं तृणमेव भोज्यमिति बुद्ध्या वा, तृणदर्शनेन श्रीरामपादयोः  
पतेति बुद्ध्या वा, आत्मप्रशंसापरस्य तवैश्वर्यमेतत्तृणसदृशमिति बुद्ध्या वा, जगदेक-  
वीरस्य श्रीरामस्यापराधाचरणेन भवान्सानुबन्धो विनशिष्यतीति तृणं छित्त्वा निवेद-  
नार्थं वा, तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवतीत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अथि, सकलसमाचारप्रतिष्ठानिष्ठः परमेष्ठी ननु कुलगुरुर्भवतः  
परकलत्रैरतिरपत्रपां जनयति हि गोत्रजातानाम् ॥

१. 'दर्शनवेपमान' इति पाठः. २. 'विषयवचन' इति पाठः. ३. 'दयितशौवं'  
इति पाठः. ४. 'तृणाय मत्वा तृणम्' इति पाठः. ५. 'अथि भोः' इति पाठः.  
- 'कलत्रगात्रनेत्रप्रसक्तिरप्यतिरपत्रपा' इति पाठः.



अशीत्यादिना । अयि इलामन्त्रेण तस्य नामाप्युच्चरितुमनर्हमितीत्यं निर्दे-  
शितमित्यवगन्तव्यम् । सकलाः समन्ता ये समाचारास्तत्तद्वर्णाश्रमोचिताः सम्य-  
गाचारास्तेषां प्रतिष्ठायां निष्ठा प्रनिष्ठा तात्पर्यं यस्य स तथोक्तः । समस्तसदाचारनि-  
येहणधुरीण इत्यर्थः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा । 'परः कनिः' इति  
कनिप्रत्यय आणादिकः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलङ् । 'स्थास्थिनस्तृणाम्'  
इति षष्ठीव्यात्पच् । भवतस्त्व कुलगुरुर्ननु कुलस्वामी ननु । वंशप्रवर्तकः सखि-  
त्वर्थः । ब्रह्मणो नमृत्वात्त्वं महाकुलप्रसूत एव जातोऽपीति भावः । अस्तु । ततः किं  
तत्राह—परेति । परकलत्रेषु परदारेषु रतिरनुरागो यस्य स तथोक्तः । भवानिति  
शेषः । 'रतिः स्वरप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च' इति विश्वः । गोत्रजातानां  
त्वद्वंशोद्भवानाम् । 'गोत्रं वंशे पुमाञ्छैले' इति भागुरिः । अपत्रपां लब्धां जनयत्यु-  
त्पादयति । हिरवधारणे । शेषे प्रथमः । त्वदीयजुगुप्सितकर्मवशात्त्वद्वंश्या लज्जिता  
भवन्तीत्यर्थः । सदाचारप्रतिष्ठानिष्ठपरमेष्ठिवंशजेन त्वया तत्रिष्टेनैव वर्तितव्यम् ।  
नत्वेवंभूतदुराचारेण सदाचाराणां त्वद्वोत्रजातानां लज्जाजननेन भवितव्यमिति  
भावः । 'कलत्रं शोभिभार्ययोः' 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इति चामरः ॥

तथाच किमत्रेति कर्तव्यमित्यादाद्य मयोपदिश्यमानमेतद्वितं तवावश्यं कर्तव्यम् ।  
तथाच श्रेयो भविष्यतीत्याह—

भूयोऽपि पञ्चवटीपरिस्तरममुं जनमनुकूलप्रभजन इवानुकूलः  
कूलोपकण्ठं परिभ्रष्टां नाचमिव यदि नयेथाः, तर्हि तवापि दयते  
नियतं मदीयो जीवितेशः साक्षाजीवितेशोऽपि त्वयि दयालुर्भवेत् ॥

भूय इति । अमुं जनमित्यात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । पुरुषपुद्गिरेव मयि  
कर्तव्या ननु स्त्रीपुद्गिरिति ज्ञापनार्थमित्यं निर्देशः । पञ्चवटीपरिस्तरं पञ्चवट्याधमप-  
चन्तमुवम् । 'पर्यन्तभूः परिस्तरः' इत्यमरः । अनुकूलप्रभजनोऽनुकूलवायुरिव परि-  
भ्रष्टां प्रतिहूलवायुवशादमार्गगतां नावं कूलोपकण्ठं तीरप्रान्तमिव । इत्यनेकवेयमु-  
पमा । भूयः पुनरपि नयेथा यदि प्रापयेथाथेत् । नयनिर्द्विकर्मकः । तर्हि मदीयो  
जीवितेशो मत्प्राणेश्वरः श्रीगणः । परमदयालुरिति भावः । 'जीवितेशो यमे कान्ते'  
इति विश्वः । तवापि दारापहरणरूपापराधस्मुरपि । संवन्धमामान्ये पश्यात्युक्तं  
ब्राह्म । नियतं निश्चिनं दयते दयां करिष्यति । महापराधी दुराचारेत्यं हन्तगत इति  
न मारमिष्यतीत्यर्थः । वर्तमानगार्गाप्ये वर्तमानप्रत्ययः । इत्थं क्षरणागते दूयि  
काकामुरवर्त्सां करिष्यति । तादात्मिकगुणगणनापरतन्ना एव दयालवो न पूर्वापरा-  
धपरतन्ना इति भावः । अतः साक्षाजीवितेशः प्रत्यक्षान्तकोऽपि त्वयि विषये  
दयालुर्दयावान्भवेत् । न मारयेत्त्यर्थः । धीरामदयापात्रस्तु कथं मरणमिति भावः ॥

नचैवं मत्प्रत्यर्पणेन प्राणप्राणमात्रमेव फलम्, अपितु सकललोकस्वाधनीयश्री-  
राममैत्रीपात्रमपि भविष्यसीत्याह—

दाशरथेरजय्याया मैत्र्याः पात्रमपि भवितासि ॥

दाशरथेरिति । दाशरथेः श्रीरामस्य संबन्धिन्या अजय्याया जेतुमशक्याया  
अपरिहार्यायाः । यावज्जीवनभाविन्या इति यावत् । 'जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो  
जेतव्यमात्रके' इत्यमरः । 'क्षय्यजय्यौ शक्याथे' इति निपातनात्साधुः । मैत्र्याः  
सख्यस्य । मैत्री व्याख्याता । पात्रं योग्यो भवितासि भविष्यसि । अभ्युक्षयश्चायं  
लाभस्तव भवितेति भावः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः ॥

विपक्षे दण्डमाह—

किंतु खरप्रमुखनिशाचरबलमथनसमयं रुचिरलग्नसान्द्रवैसापङ्क्ति-  
लमुखमार्यपुत्रस्य शिलीमुखं भवन्तमन्तरेण कः श्रद्धधीत निजहृदय-  
गलितरुधिरधारया प्रक्षालयितुम् ॥

किंत्विति । किंतु । महुक्तादन्यथाकरण इत्यर्थः । खरप्रमुखनिशाचरबलस्य  
कोपयुक्तरामुरप्रभृतिराक्षससेनाया मथनसमये विध्वंसनकाले रुचिरं यथा तथा ।  
'सुचिर' इति पाठेऽतिचिरकालमारभ्य । लग्नया संसक्तया सान्द्रवसत्या मेदुरं मेदो-  
विशेषेण पङ्क्तिं पङ्क्तवत् । पिच्छादिलादिलच् । मुखं अग्रं वदनं च यस्य तं तथो-  
क्तम् । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य शिलीमुखं वाणम् । अलिं चेति प्रतीयते । भवन्तः  
मन्तरेण त्वां विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । निजहृदयात्स्वकीयवक्षुः-  
स्थलाद्गलिता निःश्रुता या रुधिरधारा तया प्रक्षालयितुं शोधयितुं कः श्रद्धधीत  
श्रद्धां कुर्यात् । तादृक्शिलीमुखक्षालने त्वमेव श्रद्धावाप्तान्य इत्यर्थः । महुक्तान्य-  
थाकरणे श्रीरामः खरविदारणवाणेन त्वदीयं वक्षो विदारयिष्यतीति भावः ।  
'श्रद्धन्तरोरुपसर्गवद्दृष्टिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

आस्तां तावद्रामवाणवार्ता । लक्ष्मणवाणानां लयि निपततां को वा निवारयिते-  
त्याह—

अथवा जनस्थानसमरादारभ्य समराभावावग्रहतृपितानां सौमि-  
त्रिपत्रिचातकानां शोणिताम्बुपारणां तवापनयश्चेत्कः समर्थो निवार-  
यितुम् ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । जनस्थाने यत्समरं खरादिराक्षसमारणं रणं  
तस्मादारभ्य । ततः प्रभृतीत्यर्थः । 'अन्यारादितरतं—' इत्यत्र 'आरभ्यार्थयोगेऽपि'  
इति ध्वजनात्पक्षे पञ्चमी । अतएव, तथा 'कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी' इति भाष्य-  
कारप्रयोगादेव प्रभृतिशब्दयोगात्पञ्चमीति कैयटः । समराभाव एवावग्रहो वृष्टिप्रति-  
बन्ध इति रूपकम् । 'वृष्टिर्वैपं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन. तृपि-

१. 'अजेयस्य' इति पाठः. २. 'सुचिर' इति पाठः. ३. 'वसापङ्क्तिपङ्क्ति' इति  
पाठः. ४. 'त्वदङ्गलितशोभित' इति पाठः. ५. 'तवापनयधनतक्षेत्' इति पाठः.

तानां सीमित्रिपत्रिणां लक्ष्मणवाणानामेव चातकानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पद्मी रोप  
इन्द्रयोः' इत्यमरः । शोणिताम्बुपारणां लवङ्गाम्बुपानं तवापनयथेन्द्रलक्ष्मणभाव-  
रूपदुर्नयो वैदि तर्हि निवारयितुं कः समर्थः । न कोऽपीत्यर्थः । अमोपानां लक्ष्म-  
णवाणानां गतिं ब्रह्मापि वारयितुं न शक्तः । अतस्तद्वाणा अपि लङ्घिरं पाश-  
न्तीति भावः ॥

अथ निश्चरनाथं पञ्चवाणीविभिन्नं

न हि जनकमुतायाः प्रापदेकापि वाणी ।

जनमुपनतमृत्युं पञ्चवक्त्राद्दृष्टं

विशति हृतविपाधेरोपधेः किन्तु शक्तिः ॥ २१ ॥

अथेति । अथ जानकीभाषणानन्तरं पद्मानामरविन्दादीनां वाणानां समाहारः  
पञ्चवाणी । त्रिलोकीवदत्र प्रक्रिया । तथा विभिन्नं विदारितम् । अत्यन्तकामोपह-  
तमित्यर्थः । एकवाणमिन्द्रस्यैवावस्था वक्तुं न शक्यते, पञ्चवाणभिन्नस्य तु किं  
वक्तव्यमिति भावः । निश्चरनाथं रावणं जनकमुताया एकाप्युक्तानां वाचां मध्ये  
काचिदपि वाणी यात्र प्रापत् । कामान्धहृदयोऽयं न कामपि वाणीमश्नोदित्यर्थः ।  
आप्रोतेर्लुट् । द्विरुपधारणे । 'द्विहंतावधारणे' इत्यमरः । तत्र दृष्टान्तमाह—जन-  
मिति । उपनतमृत्युमापन्नमरणम् । अतएव पञ्चवक्त्रेण पञ्चमुखेनाहिना सर्पेण दष्टं  
जनं हृतविपाधेः । विपदोपरिहरणशक्त्या अपीत्यर्थः । ओपधेः शक्तिः सामर्थ्यं  
विशति किन्तु । न प्रविशत्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः । 'यत्र वाक्यद्वये विन्वप्रति-  
विन्वतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

एवं जनकदुहितुरवधीरणाफणितिमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखो दश-  
मुखस्तामभितो निवसन्तीरारक्षिकराक्षसीरैर्दृश्य 'भवत्यः चतुर्भि-  
रप्युपायैरेनामयद्यं वदयां कुरुध्वम् । इयमननुकूला चेदिमां हताशां  
प्रातरशनाय महानसं नयत' इत्यादिदृश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशा-  
न्तमेव प्रविशेश ।

एवमिति । एवमुक्तरूपं जनकदुहितुः सीताया अवधीरणाफणितिमवमाननाव-  
चनमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखः कोपविह्वलो दशमुखस्तामभितः । तस्याः सीतायाः सम-  
न्तारित्यर्थः । 'अभितःपरितः—' इत्यादिना द्वितीया । निवसन्तीर्चर्तमानाः । आर-  
क्षणं संरक्षणं प्रयोजनमासामित्यारक्षिक्यः । 'प्रयोजनम्' इति टकि ङीप् । ततः  
'द्विष्याः पुंश्वत्—' इत्यादिना पुंश्वद्भावः । ताश्च ता राक्षस्यर्थं ताडयित्वा । भान्तीति  
भवत्यः । अपटितपटनानैपुण्यसंपन्नत्वेन प्रशान्ताः हे राक्षस्यः । 'भातेर्ङवत्तुः'  
स्त्राणारिको ङवत्तुप्रलयः । 'उगितद्य' इति ङीप् । यूयं चतुर्भिरप्युपायैः सामदान-

१. 'पञ्चवाणावभिन्नम्' इति पाठः. २. 'भारक्षक' इति पाठः. ३. 'आहूय' इति  
पाठः. ४. 'एनां ममावरयम्' इति पाठः. ५. 'प्रातराशाद' इति पाठः. ६. 'दिशेत्'  
इति पाठः.

भेददण्डरूपैश्चतुर्भिरुपायैरप्येनां सीतामवश्यं नियतं वंश्याम् । 'वंशं गतः' इति यत्प्रत्ययः । कुरुध्वम् । येन केनाप्युपायेन वशीकुरुध्वमित्यर्थः । अथेयं सीताननुकूलाऽवशया चैतर्हि हताशां नष्टबुद्धिमिमां सीतां प्रातरशनाय प्रातःकालभोजनार्थं मर्हानसं पाकस्थानम् । 'समानां रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमरः । नयत प्रापयत । एतन्मांसं विशस्य पचनार्थमिति भावः । नयतिद्विकर्मकः । इत्येवमादिश्याज्ञाप्य । निशान्ते निशावसाने । प्रभात इत्यर्थः । प्रत्यासन्ने समीपवर्तिनि सति । निशान्तं गृहमेव प्रविशेश प्रविष्टवान् । 'निशान्तं गृहशान्तयोः' इति विश्वः ॥

तदनु क्षेणदाचरीणां भीषणवीक्षणवाग्दोषोन्मेपणमुकुलितहृदयपुण्डरीका पुण्डरीकयूथपरिवृतसारङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वाणा गीर्वाणतरुणीव शापबलाद्द्वसुधां प्रपन्ना जनकनन्दिनी चिन्तामेघमकरोत् ॥

तदन्विति । तदनु रावणगृहप्रवेशानन्तरं क्षेणदाचरीणां त्रिजटाप्रभृत्यारक्षिकराक्षसीनां पिशाचीनां च भीषणानि भयंकराणि वीक्षणानि विलोकनानि यस्मिंस्तथोक्तं तस्माद्वाग्दोषोन्मेपणात् 'तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भव यशस्विनि' इत्यादिदुर्वचनोचरणात् । तथा वागेव रात्रिस्तस्या उन्मेपणाविभावाद्देतोः । 'दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमिष्यते' इत्यभिधानात् । मुकुलीकृतं संकुचितं हृदयमेव पुण्डरीकमम्भोजं यस्याः सा तथोक्ता । राक्षसीपरुषभापणवशाभिर्भिन्नहृदयेत्यर्थः । 'पुण्डरीकं तिताम्भोजम्' इत्यमरः । श्लेषसंकीर्णोऽत्र रूपकालंकारः । किञ्च पुण्डरीकयूथो व्याघ्रसमूहः । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमरः । तेन परिवृताया उपनिबद्धायाः सारङ्गाङ्गनाया हरिणाङ्गनाया या भङ्गी परिपाटी तामङ्गीकुर्वाणानुवर्तमाना । प्राणप्रयाणपर्यन्तावस्थां प्राप्नुवानेत्यर्थः । उपमा । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तथा शापबलाद्द्वसुधां प्रपन्ना भूलोकं प्राप्ता गीर्वाणतरुणी सुरसुन्दरीव स्थिता जनकनन्दिनी । एवं वक्ष्यमाणरूपां चिन्तामकरोत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुपि गतायुपि ।

मामिहस्थामार्यपुत्रः किं नाधिगतवान्प्रभुः ॥ २२ ॥

नूनमिति । विदितो ज्ञातो वृत्तान्तो मदपहारवार्तां येन तस्मिज्जटायुषि गतायुपि मृते सति । आर्यपुत्रः श्रीराम इह तिष्ठतीतीहस्याम् । अत्र लङ्कार्यां स्थिताम् । इहशब्दादव्ययात् 'मुपि स्थः' इति स्थप्रत्ययः । मामनधिगतवान्किमज्ञातवान्किं नूनम् । अन्यथा कथमयं नात्रागच्छेदिति भावः ॥

आहोस्वित्कव्यादमायया विपर्यस्तप्रकृतेः काकुत्स्थस्य किम्बनास्या संजायते ॥

१. 'भीषणवीक्षणक्षेणदाचरीणा वाक्यदोषोन्मेपान्मुकुलित' इति पाठः. २. 'वंशंध-  
राय' इति पाठः. ३. 'मामिहावस्थितामार्यपुत्रः किं नावबुध्यते' इति पाठः.

आहोस्विदिति । आहोस्विद्यद्वा । कव्यादमायया राक्षसवचनाशक्त्या विपद-  
स्तप्रकृतेर्विपरीतभावस्य । पूर्वविलक्षणामवस्थां प्रापित्त्येत्वर्थः । काकुत्स्थस्य श्रीरा-  
मस्यानास्थानादरः संजायते किं समुत्पद्यते किम् । मयीति शेषः ॥

अथवा । तदेवाह—

न केवलं मामहरदुरात्मा कृपां च रामस्य निसर्गसिद्धाम् ।  
इदं न चेत्संश्रितयत्सलः किं भवेत्स तूष्णीं जगदेकवीरः ॥२३॥

अथवेति पक्षान्तरे ॥ नेति । दुरात्मा दुर्हृदयो रावणो मां केवलं मामेव नाह-  
रन्न हतवान् । किन्तु निसर्गसिद्धां स्वभावसिद्धां रामस्य कृपां परदुःखप्रहाणेच्छारूपां  
दयां चाहरत् । कयापि वा माययापहतवानित्यर्थः । ननु कथमेतन्निर्णायत इत्याशङ्क्य  
तत्र युक्तिं वक्षि—इदमेतत्कृपाहरणं न चेत्तर्हि संश्रितेष्वश्रितेषु वत्सलः शिग्धः ।  
निरन्तराश्रितरक्षणतत्पर इत्यर्थः । 'श्रीमान्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । 'वत्सां-  
साभ्यां कामबले' इति लक्ष्मणः । जगदेकवीरः । निग्रहानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः । स  
श्रीरामः तूष्णीं भवेत्किम् । उपेक्षापरतन्त्रो जायेत किम् । न भवेदेवेत्यर्थः । कृपा-  
हरणाभावे कथमित्यं समर्थस्यास्वाश्रितेषु तूष्णींभाव इति भावः । अत्र कृपाहरणा-  
संबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इत्थं विलप्य रघुपुंगवमेव संततं चिन्तयन्ती कृच्छ्रान्मूर्च्छां-  
मगमत् ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवनं कृत्वा रघुपुंगवं श्रीराममेव  
संततं निरन्तरं चिन्तयन्ती मनसि भावयन्ती सती । कृच्छ्रात्प्राणसंकटान्मूर्च्छां  
मोहमगमत् । श्रीरामसंवेदनेन रावणभर्त्सनानुसंधानेन च विसंज्ञाभूदित्यर्थः ॥

ततः किं तत्राह—

निशाचरीस्तां निरवद्यशीलां निर्भर्त्सयन्तीनिभृतं निवार्य ।  
अस्वप्नलोकोत्सवमात्मदृष्टं दुःस्वप्नमेकं त्रिजटा जगाद ॥ २४ ॥

निशाचरीरिति । निरवद्यशीलां निर्दुष्टस्वभावाम् । 'अवद्यप्य—' इत्यादिना  
निपातः । तां शीतां निर्भर्त्सयन्तीः परितर्जयन्तीः । भर्त्सयत्येः परसंपदत्वं व्याख्या-  
सम् । निशाचरी राक्षसीनिभृतं निश्चलं निवार्य निर्विष्य त्रिजटा नाम काचिद्दु-  
श्रीशरी शीतापक्षपातिनी । अस्वप्नलोकस्य देवनिवहस्योत्सवं हर्षजनकम् । श्रीरामा-  
भ्युदयसूचकत्वारिति भावः । 'उत्सूते हर्षमित्येव उत्सवः परिशीर्तितः' इति रमा-  
करे । आत्मदृष्टमात्मनानुभूतमेकं दुःस्वप्नं रावणविनाशसूचकत्वाद्दुष्टं स्वप्नं जगादो-  
क्तवती । तथाच रामायणम्—'सप्तो ह्यद्य मया दृष्टो दादणो रोमहर्षणः । राक्ष-  
सानामभावाय भर्तुरेसा जयाम च ॥' इत्यादि । वृत्तमुपजातिः ॥

न केवलं स्वयमेव कश्चित्तवती त्रिजटा, किंतु सीताया आलम्बनभूताप्यभवदिः  
त्याह—

किंच ॥

उपग्नवृक्षस्य परोक्षभावा-  
दुपेत्य पृथ्वीं सुचिरं लुठन्त्याः ।  
नक्तंचरस्त्रीमुखकशिंतायाः  
सीतालतायास्त्रिजटा जटाभूत् ॥ २५ ॥

किंचेति ॥ तदप्रकारमेवाह—उपग्निति । उपग्नवृक्षस्यान्तिकाश्रयवृक्षस्य । तद्रूपस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । 'स्यादुपग्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । 'उपग्न आश्रये' इति निपातः । परोक्षभावादसांनिध्याद्धेतोः पृथ्वीं भुवमुपेत्य सुचिरम् । अतिचिरकालमा-  
रभ्येत्यर्थः । लुठन्त्या विवर्तमानायाः । किंच नक्तंचरस्त्रीणां राक्षसीनां मुखैः पस्प-  
वचनैः कशिंतायाः कार्यं प्रापितायाः । निपीडिताया इति यावत् । तथा नक्तंचर-  
स्त्रीणां शिथिल्याह्वयकीटकविशेषाणां मुखैर्वदनैः कशिंतायाः कर्तितायाः । नक्तंचर-  
स्त्रीशब्दः शिथिलीवानकत्वेन निघण्ट्वन्तरेषु गृह्यः । सीताया एव लतायाः । त्रिजटा  
जटा शिफा । पुनस्तथानालम्बनेत्यर्थः । अभूदासीत् । 'स्कन्धशाखाशाळे शिफा-  
जटे' इत्यमरः । श्रीरामविजयसूचकशुभनिमित्तकथनेन सीतामाश्वासयामासेत्यर्थः ।  
श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्यां मैथिल्यां मारुतिरियमनुपेक्ष-  
णीया तपस्विनी नीतिममुञ्चतीति चिन्तां परिगृह्य नेदीयानस्या  
वभूव ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं त्रिजटालम्बनान्तरं मैथिल्यां सीतायामात्मत्या-  
गाय देहत्यागाय । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इत्यनिधानात् । 'स्पृहेरीषितः' इति  
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयन्त्यामभिलषन्त्याम् । राक्षसीविरचितोपद्रवासहिष्णुत्वादिति  
भावः । मारुतिर्हनुमान् । तपस्विनी शोच्या । 'शोच्येऽपि च तपस्विनी' इत्यमरः ।  
अनुपेक्षणीया नानादरणीया । न विलम्बकरणेन हिंसनीयेति यावत् । इति मत्वेति  
शेषः । नीतिममुञ्चन्तीम् । नीतियुक्तामित्यर्थः । 'शे मुचादीनाम्' इति मुदागमः ।  
चिन्तामेतत्संमुखीभावविचारं परिगृह्य कृत्वा । अस्या मैथिल्या नेदीयानन्तिकवती  
वभूव । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसांधां' इति नेदादेशः ॥

ततः ॥

तत इति । ततो नेदिष्ठलानन्तरम् ॥

देव्या दशाननवचोमयवज्रदीर्ण-  
कर्णान्तरव्रणविरोपणभेषजानि ।

चिन्नम्भणार्थमयथान्ययसंगतानि

रामाभिर्कीर्तनमधूनि शनैर्न्यपिञ्चत् ॥ २६ ॥

देव्या इति । अयं हनुमान्दशाननस्य रावणस्य वचोमयं वाम्रूपं यद्वज्रमायुधं तेन

द्रीर्णयोर्विदारितयोः कर्णयोरन्तरे यानि व्रणानि क्षतानि तेषां विरोपणे चिकित्सायां भेषजान्यौषधानि । 'भेषजापघभेषज्यानि' इत्यमरः । तथान्वयेन वंशेन संगतानि । 'राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्' इत्यादिर्वंशप्रशंसापूर्वकाणोल्लेखः । रामा-  
मिकीर्तनानि श्रीरामनामसंकीर्तनान्येव मधून्यमृतानि देव्याः सीताया विस्मम्भणौ-  
र्थम् । विश्वासोत्पादनार्थमिल्लेखः । 'समौ विस्मम्भविश्वासौ' इत्यमरः । अर्थेन सह  
नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । शनैरव्ययं न्यपिषत् । श्रापितवानित्यर्थः ।  
रूपकालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं समन्तात्प्रसारितनयना जनकतनया तस्यां शाखायां  
शाखामृगमुद्गीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या चकितहृदया सलक्ष्मणाय रामाय  
भ्रं भद्रमाशंसमाना जनमिमं दुरापस्वापं स्वप्नः कथमाप्नुयादिति  
विचिन्त्य मायया समायातनैर्कृत इति बुद्ध्या तस्मान्मारुतपुत्रा-  
त्तप्राप्त ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीरामसंकीर्तनानन्तरं जनकतनया सीता सम-  
न्तात् । दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थः । प्रसारितनयना कुत एतत्प्रयुक्तमिति प्रवर्तितदृष्टिः  
सती । तस्याम् । नेदिशायामिल्लेखः । शाखायां शिशापाविटपे । स्थितमिति शेषः ।  
शाखामृगं वानरमुद्गीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या दुष्टस्वप्नोऽयमिति भ्रान्त्या । स्वप्ने वानरदर्श-  
नस्याश्रमसूचकत्वेन शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'स्वप्नो मयायं  
'विकृतोऽद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः' इति चकितहृदया संध्रान्तान्तःकरणा  
थतएव सलक्ष्मणाय लक्ष्मणसमेताय । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः ।  
'बोपसजंनस्य' इति सहस्राब्दस्य सत्वम् । भ्रं प्राणेश्वराय श्रीरामाय । 'चतुर्थी चाशि-  
प्यायुष्य-' इत्यादिना चतुर्थी । भद्रं कुशलमाशंसमाना । 'स्वप्नस्तु रामाय सलक्ष्म-  
णाय' इति कल्याणाशंसनं कुर्वाणेत्यर्थः । 'श्रद्धेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मद्रलं  
शुभम्' इत्यमरः । आङ्पूर्वाच्छंसतेः शानच् । ततो दुरापस्वापं दुःप्रापनिद्रम् ।  
'स्वापिद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः । एतेन जागरास्या चतुर्थी मदनावस्था सूच्यते ।  
तदुक्तम्—'दृष्टान् सद्रसकर्तृषां जागरः कृशता रतिः । सीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता  
इत्यनद्रदशा दश ॥' इति । इममीदृगवस्थापन्नं जनमित्यात्मनिर्देशः । स्वप्नः स्वप्नदशा  
कथं कृतो ब्रामुयात्संगच्छेत् । नाप्नुयादेत्यर्थः । तन्मान्तरिचरुत्वात्तस्येति भावः ।  
तथाच रामायणम्—'स्वप्नोऽपि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा दीकिन्-दुःखेन च पीष्टि-  
तायाः' इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्यालोच्य मायया वानरभूमिकया समायातः  
पुनरागतोऽयं नैर्कृतो रावण इति युग्मम् । तद्गोचरभ्रान्त्येत्यर्थः । तस्मात्तपामृता-  
न्मारुतपुत्रात्तप्राप्त विभाष । 'भीप्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्त्वयभी ॥

१. 'रामाय' इति नास्ति अक्षिप्त्. २. 'विचिन्तयमाना मादात्तमादाता' इति पाठः.  
३. 'पति' इति पाठः.

ततः किं तत्राह—

सोऽपि समवतीर्य वचनवैचित्र्याञ्जनकपुत्रीं प्रत्याययितुमाञ्जनेयः  
कृताञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

स इति । स आञ्जनेयोऽपि समवतीर्य शारदायाः सकाशादवरुह्य वचनवैचि-  
त्र्यात्तत्कालोचितनिजवचनरचनाविशेषचातुर्याञ्जनकपुत्रीं जानकीं प्रत्याययितुं समा-  
श्वासयितुम् । 'प्रत्याययन्' इति शत्रन्तपाठ आञ्जनेयविशेषणम् । समाश्वासयन्नि-  
त्यर्थः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । कृताञ्जलिर्विरचितकरसं-  
पुटः सन् । विनयलक्षणमेतत् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

विज्ञानप्रकारमेवाह—

कल्याणि त्वद्वियोगेन तीव्रवेगेन ताम्यतः ।

राघवेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मा स्म मन्यथाः ॥ २७ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि शोभने जानकि । एतेन सौभाग्यानिधायकेन  
संबोधनेन श्रीरामस्य कुशलं सूच्यते । गौरादित्वाङ्गीप् । तीव्रवेगेन चण्डरयेण ।  
दुर्निरोधेनेत्यर्थः । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तीव्रं चण्डमुष्णं पट्टं स्मृतम्' इति हलायुधः ।  
त्वद्वियोगेन त्वद्विरहेण हेतुना ताम्यतो ग्लायतः । क्लिश्यत इत्यर्थः । एतेन व्यापा-  
रान्तरासकलशङ्का न कार्णेति सूच्यते । राघवेन्द्रस्य रघुनायकस्य दूतं संदेशहरम् ।  
'स्वात्संदेशहरो' दूतः' इत्यमरः । मामन्यथा प्रकारान्तरेण मा स्म मन्यथाः । न  
विजानीया इत्यर्थः । 'स्रोतरे लङ् च' इति चकारादाशोरर्थे लङ् । 'न माडयोगे'  
इत्यङ्गागमाभावः ॥

त्वया सह प्रस्थितचित्तवृत्ति-

विभावरीकोकसमानधर्मा ।

वचोऽब्रवीन्मैथिलि मन्मुखेन

त्वां कौशलं कोसलराजपुत्रः ॥ २८ ॥

त्वयेति । हे मैथिलि, त्वया सह प्रस्थिता प्रयाता चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः ।  
सदेकायत्तचित्त इत्यर्थः । अतएव विभावरी रजिन्यां यः कोकश्चक्रथर्वाकस्तस्य  
समानो धर्मो यस्य स तथोक्तः । अतिविरहातुर इत्यर्थः । 'कोकश्चक्रथर्वाकः' इ-  
त्यमरः । 'धर्माद्विच्छेदवात्' इत्यनिच् । कोसलानां जनपदानां राजा कोसलराजो  
दशम्यः । तस्य पुत्रः श्रीरामो मन्मुखेन मद्द्वारा त्वां कुशलमेव कौशलम् । स्वार्थ-  
ऽण् । वचः क्षेमवचनमब्रवीदवोचत् । ब्रुवो लङ् । 'ब्रुविशासि-' इत्यादिना द्विकर्म-  
कल्म । 'अकथितं च' इति सीतायाः कर्मलम् । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ प्रलयदाढर्षाय लक्ष्मणवार्तामप्याह—

अपि च ॥



शिरसा तव सौमित्रिकरोद्गमिवादनम् ।

अपृच्छत्सोऽपि भद्रं त्वामधिपश्च वनौकसाम् ॥ २९ ॥

अपि चेति ॥ तदेव विवृणोति—शिरसेति । हे कल्याणि, मुमिध्राया अपत्यं पुमान्तामित्रिर्लक्ष्मणः । 'बह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्ययः । शिरसा भृशं शिवा-  
मियादनं नमस्कारमकरोत्कृतवान् । अथ सुग्रीवसख्यमपि जातमिति सूचयन्नाह  
—अपृच्छदिति । स प्रतिद्वः वनौकसामधिपोऽपि च वानरेश्वरः सुग्रीवश्च । 'मर्कटो  
वानरः कीशो वनौकाः' इत्यमरः । त्वां भद्रं कुशलमपृच्छत्कृतवान् । दुष्टादित्वाद्दि-  
र्घमकत्वम् ॥

एवमभिहितया तया संभूतविद्यम्भतया भयादपेतया तावदनु-  
युक्तः पवनतनयो वाल्मिरणकारणं सुग्रीवस्य सख्यमाख्याय प्राचे-  
तसचेत इव संततसंनिहितरोमनाममङ्गलमङ्गुलीयकमस्यै प्रायच्छत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिहितयोक्तया । अतएव संभूतविद्यम्भतया  
संजातविश्रामतया हेतुना । 'समौ विद्यम्भविश्वासा' इत्यमरः । भयादपेतया ।  
अपगतसाप्यसयेत्यर्थः । 'अपेतापोड-' इत्यादिना पञ्चमी । तया सीतया । तावत्त-  
दानीमनुयुक्तः । कथं सुग्रीवस्य जातमित्यादि पृष्ठः सन् । 'प्रधोऽनुयोगः पृच्छा  
च' इत्यमरः । पवनतनयो हनूमान् । वाल्मिरणकारणं सुग्रीवस्य ( कर्तुः ) सख्यं  
मैत्रीम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । आख्याय सम्यक्पयित्वा प्राचेतसचेत इव  
वारमीक्ष्मिन् इवेत्युपमा । संततसंनिहितेन निरन्तरसंनिहृष्टेन रामनाम्ना मङ्गलं  
कल्याणरूपम् । विलिखितश्रीरामनामवर्णावलीशोमितमित्यर्थः । अङ्गुलीयकं श्रीरा-  
मप्रेषितामभिज्ञानमुद्रिकामस्यै सीतायै प्रायच्छदइत्यवान् । 'पाप्राप्मा-' इत्यादिना  
दाणो यच्छादेशः ॥

सौख्यायहस्य पचनात्मजनीयमान-

रामाङ्गुलीयकयिलोकनवासरस्य ।

सत्यं केषां शततमीं भुयि नैव भेजे

पाणिप्रहोत्सवदिनं जनकात्मजायाः ॥ ३० ॥

सौख्येति । जनकात्मजायाः सीतायाः पाणिप्रहोत्सवदिनं विवाहमहोत्सव-  
दिपतिः ( कर्तुं ) गौरवावहस्य परमानन्दकरस्य पचनात्मजेन हनूमता नीयमानमानीतं  
यद्रामाङ्गुलीयकं श्रीरामानिष्ठाङ्गुलिमुद्रिका तद्विष्णुकनवामरस्य वृत्संदर्शनदिनस्य  
शततमीं शतस्य पूर्णाम् । 'तस्य पूरणे ऋद्' इति ऋटो 'नित्यं शतादि मासार्थमाससंबन्ध-  
राद्य' इति मदागमे टिरवादीप् । कलामंशम् । 'कला स्यान्मात्रिकावृद्धौ टिल्या-  
दावंशमाप्रके । षोडशांशोऽपि चन्द्रस्य' इति विश्वः । भुवि सत्यं ययार्थं नैव भेजे  
न प्रापेव । ततोऽपि सदृशगुणाधिकानन्दजनकतादस्येति भावः । अथ कलामञ्ज-  
नसंबन्धोऽप्यसंबन्धोत्तरतिगद्योक्तिः । वसन्ततिरुक्तावृत्तम् ॥

१. 'रामनामङ्गुलीयकम्' इति पाठः. २. 'नीयमान' इति पाठः. ३. 'कलास-

वनीमपि' इति पाठः.

ततस्तं जानकी निःसीमहर्षा यभापे ॥

तत इति । ततोऽङ्गुलीयकप्रदानानन्तरं जानकी निःसीमहर्षा निरतिशयानन्दा सती तं हनूमन्तं यभाप उवाच ॥

भापणप्रकारमेवाह—

महाभाग, सर्वथास्य दुरात्मनः प्रत्यासीदति मृत्युरेवमनलाभिधानया विभीषणदुहित्रा स्वमात्रा प्रेषितया भापितं च । अयमप्यनार्यशीलस्तुरीयमुपायमन्तरेण न मामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति । नियतमहमपि मासादूर्ध्वं न शक्यां प्राणान्कृपणान्धारयितुमिति ॥

महाभागेति । हे महाभाग परहिताचरणभाग्यसंपन्न, सर्वथा सर्वप्रकारेणास्य दुरात्मनः पापिष्ठस्य रावणस्य मृत्युरन्तकः प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति । तत्प्रत्यासादनं तथा निश्चितमित्यर्थः । नद्येतन्मदभ्युहनमात्रम्, किलाप्तमुखाच्छ्रुतमपीत्याह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । अनलेत्यभिधानं यस्यास्तस्याः तथा स्वमात्रा निजजनन्या अस्मत्पक्षपातिन्या सरमया प्रेषितया एतद्द्वार्ताकथनार्थं प्रहितया विभीषणदुहित्रा विभीषणपुत्रिकया भापितं च कथितमपि । अतोऽनार्यशीलस्तुच्छभावोऽयं रावणोऽपि च तुरीयं चतुर्थम् । 'चतुरश्छयतावायक्षरलोपथ' इति छंप्रत्यय आयक्षरलोपथ । उपायमन्तरेण । दण्डोपायं विनैत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । मामार्यपुत्रस्य राजपुत्रस्य श्रीरामस्य । आर्यपुत्रेति राजपुत्राणामभिधानम् । 'आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः राजा च' इति विपातनात् । न समर्पयिष्यति न दास्यति । दण्डोऽप्ययमविलम्बेनैव प्रयोक्तव्य इत्याह—नियतमिति । अहमपि नियतं निश्चितं मासादूर्ध्वम् । एकमासस्योपरिष्ठादित्यर्थः । कृपणान्दीनान्प्राणान्धारयितुं निर्वोढुम् । 'शकृप-' इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । न शक्यां शक्ता न भवेयम् । अत ऊर्ध्वं जीवितं त्यक्ष्यामीत्यर्थः । इति यभापे इति संबन्धः । तथाच रामायणम्—'धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसुदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥' इति ॥

एतदाकर्ण्य मारुतिर्महानुभावे, मा भैषीः । भवन्तीं वहस्त्रेव तूर्णमुल्लङ्घितसागरो रघुवरचरणसरसिजसमीपमुपयास्यामि । मांसमर्थं न समर्थयेथा इत्यभिहितवान् ॥

एतदिति । एतत्सीतावचनमाकर्ण्य श्रुत्वा मारुतिर्हनूमान् । हे महानुभावे महासामर्थ्यसंपन्ने । सामर्थ्यमत्र परमपातित्रयप्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मा भैषीर्भयं मा प्राप्नुहि । भवन्तीं पूज्यां त्वां वहस्त्रेव स्कन्धे धारयन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागर उत्तीर्ण-

१. 'शुल्लस्यैवम्' इति पाठः. २. 'महां च स्वमात्रा' इति पाठः. ३. 'ममार्यपुत्रस्य न' इति पाठः. ४. 'कृपणान्' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'रापव' इति पाठः. ६. 'समीपम्' इति नास्ति कश्चिद्. ७. 'इत्वेवं मां समर्थं समर्थयेथा इत्यभिधाय' इति पाठः.

'देव (!) निशापतिः चन्द्रोऽपीति रूपकम् । प्रम्थानकान्तिः प्रक्षीणशोभो भवेत् । स्वसामर्थ्यैर्नैव सीता रावणं विनाशितवती, रामस्त्वशक्त एव जातः किमिल्यपद्मीतः संभविष्यतीत्यर्थः । अतः हे भ्रातः इत्यादरेणामन्त्रणम् । रघुपती रघुनायके शक्ति-तरादणे विध्वंसितरावणे । श्रीरामेण रावणे विध्वंसिते सतीत्यर्थः । मम यात्रा प्रति-प्रयाणं श्रेयसी प्रशस्या । श्रेष्ठेति यावत् । 'प्रशस्यस्य थः' इति श्रादेशः । अतो मयैव-मागन्तुं न युज्यते । श्रीरामो यथा क्षिप्रमागच्छेत्तथा लया प्रोत्साहितव्य इति भावः । उक्तरूपकयोः संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

एवं व्याहृतः पवनसुतो विनीतां सीतां पुनरावभाषे ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण व्याहृत उक्तः सन् एतयेति शेषः । पवनसुतो हनुमान् विनीतां विनययुतां सीतां पुनरावभाष उक्त्वान् ॥

तदेवाह—

मायामृगेण तव मैथिलि वञ्चितायाः

शाखामृगेण पुनरागतिरित्युक्तम् ।

एषा कथापि भुवने वितता यदि स्या-

त्का नाम रामधनुषः प्रथिता प्रशस्तिः ॥-३५ ॥

मायेति । हे मैथिलि, मायामृगेण कनकमृगेण वञ्चितायाः प्रतारितायाः । विप्र-लब्धाया इति यावत् । तव । महाभुभाषाया इति भावः । शाखामृगेण वानरेण पुनरागतिः प्रत्यागमनमित्येतदयुक्तमनर्हम् । वधनेनापहरणं पुनः संकोचेनागमनं चेत्येतत्संभावितायास्तव न युक्तमिति भावः । राश्याः पुना राजमार्गेष्वेव गमनं युक्तमिति भावः । किं चैषा उक्ता कथा वार्तापि भुवने जगति । 'विष्टं भुवनं जगत्' इत्यमरः । वितता विस्तृता प्रचुरा स्यात् यदि, तर्हि रामधनुषः श्रीरामचापस्य । जगत्प्रयप्रसिद्धस्येति भावः । का नाम का वा प्रशस्तिः परनिरासकत्वप्रयुक्तख्यातिः प्रथिता प्रसिद्धा । स्यादिति शेषः । न स्यादेवेत्यर्थः । अतस्त्वयाल्पकालक्लेशसहिष्णु-तया प्रस्थातव्यम्, श्रीरामेण पुनरागत्य रावणं जित्वा त्वं प्रत्यानेतव्या चेलयमेव राक्षन्त इति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सीताप्रसंसापूर्वकं निगमयन्नाह—

किं बहुना । इत्येतदेवं चिन्तितम् । यदर्हं राघवगृहिण्यास्तदेव निश्चितम् । यत्सुदृशशीलस्य समाचारस्य तदेव प्रकाशितम् । यदनुगुणं रावणापराधप्रतिक्रियायास्तदेवानुमोदितम् । यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य तदेव कथितम् । यदुचितं क्षत्रियाणीवाणीप्रक्रमस्य तदेवोपक्रान्तमिति बहुशः प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणा लङ्कामिमां

१. 'विनीताम्' इति नास्ति कश्चित्. २. 'अभाषत' इति पाठः. ३. 'विदिता' इति पाठः. ४. 'एवम्' इति पाठः. ५. 'क्रमस्येति' इति पाठः.

स्मृतिधीजस्य बोधकाः' इति । अथ प्रत्यभिज्ञानाख्यायिकामाह—पुरेति । पुरा पृ  
थम् । खलुञ्चदो वाक्पयालंकारे । तरुणतरैस्त्वन्ततरुणैस्तृभिर्वृक्षै रमणीपतया सु  
न्दरतया हेतुना । अथवा तरुणतरास्तरवो यस्मिन्तत्तथोक्तम्, अतएव रमणीयं च  
तस्य भावस्तत्ता तया । मन्वीभवन्नन्दनवैभवमिन्द्रोद्यानसौभाग्यातिशयो यस्मात्सि-  
स्वथोक्त इत्यतिशयोक्तिः । चित्रकूटतटवने चित्रकूटाचलतटविपिने रघुनन्दनेनोप-  
धानीकृत उपवर्हाकृतोऽङ्ग उरसज्ञो यस्यास्तस्याः । 'उपधानं तूपवर्हः' इत्यमरः ।  
मम पयोधरपरिसरे कुचप्रान्ते खरतरनखरामैरतिनिशितनखमुद्यैर्विरचितं विदारणं  
खण्डनं येन तं तथोक्तं धाराधर इति नाम यस्य तं काकं काकासुरं रघुपतिः श्रीरामो  
व्यलोकयदपश्यत् ॥

ततः किमकरोदित्यत आह—

कुशरूपकुशेशयासनाख्यं

विजहौ वासविधायसे स वीरः ।

अथ तत्कृपया हताक्षिमात्र-

श्चिरजीवी स दधौ यथार्थसंज्ञाम् ॥ ३५ ॥

कुशेति । स वीरः श्रीरामो वासवस्यापत्यं पुमान्वासविः । 'अत इज्' । स  
चासौ वायसश्च तस्मिन्निन्द्रपुत्रे काकासुरे कुशरूपकुशेशयासनाख्यं दर्भरूपब्रह्माख्यं वि-  
जहौ प्रायुक्त । अथ प्रयोगानन्तरं स तादृगवस्थापन्नश्चिरकालजीवी काकस्तस्य श्री-  
रामस्य कृपया दयया हतमक्षिमात्रं यस्य स तथोक्तः सन् । यथार्थसंज्ञां चिरं जीव-  
तीति चिरजीवी इत्यन्वर्थनामधेयं दधौ । एतदभिज्ञानं श्रीरामाय कथयेति वाक्य-  
शेषः । सोऽयं ब्रह्मास्त्रानुद्धतः सन् शरण्यान्तराभावात्तमेव परमकारणिकं धीरामं  
शरणं गत्वा पुनस्तत्कृपयामोषाय ब्रह्मास्त्राय नेत्रमेकं दत्त्वा मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'चि-  
रजीवी चैकदृष्टिमौकुलिः पिकवर्धनः' इत्यमरः । तथा रामायणम्—'स दर्भं संस्तरा-  
द्ब्रह्म ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स द्वीप्त इव कालाभिर्ज्ज्वालामिमुखो द्विजम् ॥ स  
तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तं वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥'  
इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

इत्थं वाचकरूपमभिज्ञानं दत्त्वा संप्रति वस्तुरूपं दातुं श्रावतेत्याह—

सैषा परिचितकथास्मरुणाद्विगुणितदुर्दशा केशपिनद्धमपरमिदम-  
भिज्ञानमुन्मुच्य ॥

सेति । सैषा सीता परिचितकथास्मरणेन पूर्वानुभूतवृत्तान्तस्मृत्या द्विगुणितां  
द्विरावृत्ता दुर्दशा दुरवस्था यस्याः सा तथोक्ता सती केशपिनद्धं चिकुराच्छादितम् ।  
'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि, च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरलोपमवाप्योरुप-  
सर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः । नह्यतेः कर्मणि क्तः । अपरमन्यदिदं वक्ष्यमाणमभि-  
ज्ञानम् । चूडामणिमित्यर्थः । उन्मुच्य विकृष्य ॥

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-  
संत्रासपुञ्जितरुपाग्निदशं कृशाङ्गी ।

आदाय तत्प्रणतिपूर्वमसौ प्रतस्थे

माणिक्यगर्भचदनोरगनुल्यबाहुः ॥ ३६ ॥

चूडामणिमिति । कृशानि विरहवेदनावशात्कार्यावस्थापन्नान्यज्ञानि यस्याः सा कृशाङ्गी तन्वी सीता । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यधेति वक्तव्यम्' इति ढीप् । दशास्या-  
द्रावणायः संत्रासो भीतिस्तेन पुञ्जितः पिण्डीभूतो यो रुपाग्निः क्रोधाग्निस्तस्य दशैव  
दशावस्था यस्य तं तथोक्तम् । रूपेत्यत्र हलन्ताद्विकल्पाद्वाप् । अत्रोत्प्रेक्षितानुप्राणिता  
निदर्शना । चूडामणिं शिरोरत्नं कपिवरस्य वानरोत्तमस्य हनुमतो ददौ श्रीरामायै-  
तमपि प्रदर्शयेति दत्तवती । अत्र कपिवरस्येति संबन्धसामान्ये पठ्यते । यतः 'कर्मणा  
यममिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानसंज्ञा न भवति । स्वल्पनिवृत्तिपरस्वरूपस्या-  
भावात् । नहि स्त्रीयं धनमस्मै दीयते किंतु प्रत्यभिज्ञानप्रदर्शनमात्रेण मणिदानव्य-  
पदेशः । तथाच नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति प्रतः पृष्ठं ददातीत्यत्रापि प्राप्नो-  
तीति चोद्यमुद्गाव्य । नैतदस्ति । दानं हि नाम पूज्यानुग्रहकाम्यया द्रव्यपरिहागः  
परस्वल्पापादनं च । तच्चेह नास्तीति न्यासकारेणोक्तम् । ननु भाष्यकारमते तु चतुर्थैव  
भाष्यम् । तथाच कैयटकारैः कैथिदन्वर्थसंज्ञाविधानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसं-  
ज्ञेयभ्युपगतम् । दानं च स्वल्पनिवृत्तिपरस्वल्पापत्तिपर्यन्तमिति प्रत्याख्यातमुभय-  
मुक्तमन्यत्र भाष्यकारेण संज्ञाभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणि  
विहितस्य सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वल्पनिवृत्त्यभाववद्ददातेः प्रयोगो  
दृश्यते । 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति 'खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटिकां ददाति'  
इति च संप्रपन्नमुपपादितत्वादिति । अतः कपिवरस्तत्प्रणतिपूर्वं तस्याः सीतायाः नम-  
स्कारपूर्वकमादाय स्वीकृत्य । मणिमिति शेषः । माणिक्यं गर्भं यस्य तन्माणिक्यगर्भं  
वदनं वक्रं यस्य तेन तथोक्तनोरगेण सर्पेण तुल्यः सदृशो बाहुयस्य स तथोक्तः  
सन्प्रतस्थे प्रस्थितवान् । उपमा । अस्याश्च पूर्वोक्तालंकारेण संसृष्टिः । वसन्ततिल-  
कावृत्तम् ॥

ततः कृतकृत्य एव निर्गत्य निजागमनं निशाचरपतेः प्रकाशयितु-  
मशोकवनिकां वभञ्ज प्रभञ्जनात्मजः ॥

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं प्रभञ्जनात्मजो वायुसूनुः कृतकृत्यः कृतार्थः  
सन् निर्गत्य सीतासांनिध्याग्निष्कम्य निजागमनं निशाचरपते युवणस्य प्रकाशयितुं  
प्रकटयितुमशोकवनिकां वभञ्ज भमर्द । उत्पाटयामासेत्यर्थः ॥

तदेवाह—

स्वकृत्यैः शाखानामचनतिमतीच प्रकटय-

न्ममाणेण भ्राम्यन्परिकलितभङ्गः सुमनसाम् ।

१. 'संत्रासपूर्वितमहाग्निशिखां' इति पाठः. २. 'तम्' इति पाठः. ३. 'एष निशा-  
चरपतेः प्रकटयितुम्' इति पाठः. ४. 'प्रवभञ्ज' इति पाठः.

द्विजानां संत्रासं श्रुतिमधुरवाचां विरचय-  
भयं लङ्कोद्याने दशवदनलीलामतनुत ॥ ३७ ॥

स्येति । स्वकृत्यैर्निजचक्रमणक्रियाभिः शाखानां ह्यभाणामतीवालन्तमवनतिं भु-  
मत्वं प्रकटयन्प्रवर्तयन् । अन्यत्र स्वकृत्यैर्निजव्यापारैः शाखानां वेदभेदानामतीवा-  
वनतिं सम्यग्विवेचनं प्रकटयन्स्फुटीकुर्वन् । 'शाखा वेदप्रभेदेषु', 'वाहावद्विद्वमा-  
ङ्गयोः' इत्युभयत्रापि यादवः । तथाऽमार्गेणान्यमार्गेण भ्राम्यन्संचरन् । अन्यत्र  
लोकविरुद्धमार्गेण वर्तमानः । 'वा भ्राश-' इत्यादिना विकल्पाच्छयन्प्रत्ययः । मुम-  
नसां पुष्पाणाम् । अन्यत्र देवानां च । परिकलितभङ्गः । विरचितव्यायाम इत्यर्थः ।  
'मुमनाः पुष्पमालयोः स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । तथा श्रु-  
तिमधुरवाचां श्रोत्रानन्दकरवाचां द्विजानामण्डजानाम् । अन्यत्र श्रुतिमधुरवाचामा-  
श्रायमनोहरवचनानां द्विजानां विप्राणां संत्रासं भयं विरचयन्कुर्वन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे  
तयाप्राये', 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । अयं हनुमां-  
लङ्कोद्यानेऽशोकवनिकायां दशवदनलीलां रावणविभ्रममतनुत । अत्रान्यलीलायां  
अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं लीलामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्रस्तुसंबन्धरूपा निदर्शना ।  
सा चोक्तश्लेषानुप्राणितेति संकरः । शिखरिणीवृत्तम् ॥

तदनु सरमसमारो-  
वदनप्रेपितान्पितृपतिकिकरभयंकरान्किकरान्प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमा-  
लिना सह निहत्य चैत्यतोरणमुपगतवति हनूमति ॥

तदन्विति । तदन्वशोकवनिकाभङ्गानन्तरं सरमसं सवेगम् । 'रमसो वेगह-  
र्षयोः' इति विश्वः । आरक्षो वनपरिपालनं प्रयोजनमत्यारक्षिकः । 'प्रयोजनम्' इति  
ठक् । स चासौ रक्षोगणश्च । अशोकवनपरिपालकराक्षसनिवह इत्यर्थः । तेन निवे-  
दितं विश्वापितं यत्प्रमदवनकदनं वानरकृताशोकवनभङ्गः । 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तः-  
पुरोचितम्' इत्यमरः । 'डयापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्' इति ह्रस्वः । तेन हेतुना कुपि-  
तेन क्रुद्धेन दशवदनेन रावणेन प्रेपितान्प्रहितान्पितृपतिकिकरभयंकरान्किकरान् ।  
अशीतिसहस्रसंख्याकाभिर्जिकृकरानित्यर्थः । तथाच रामायणम्—'तेषामशीतिसा-  
हस्रं किकराणां तरुंस्वनमम्' इति । 'भेषतिभंयेषु क्रजः' इति खशो मुमांगमः । प्रह-  
स्तपुत्रेण प्रहस्ताख्यमन्त्रिप्रवरतनयेन जम्बुमालिना सह निहत्य मारयित्वा । हनूमति  
चैत्यतोरणं प्रासादद्वारोपरितनभागमुपगतवत्यधितिष्ठति सति ॥

पुनरपि निशमितामितनिशिचरगणमारणो रावणः सच्चिवान्पञ्च

१. 'लोकोद्याने' इति पाठः. २. 'आरक्षक' इति पाठः. ३. 'प्रमदावन' इति पाठः.  
४. 'प्रकुपित' इति पाठः. ५. 'किकरान्' इति नास्ति कश्चिद्. ६. 'मुपागतवति'  
इति पा .

पञ्चाननपराक्रमान्प्रहसनप्रमुखान्वलीमुखं जीव्यग्राहं गृहीध्वमिति प्राहिणोत् ।

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि निशमितं हतशेषैः धावितममितनिशिचरणमारणम-  
शीतिसहस्रसंख्याकराक्षसनिवहसंहरणं यस्य तथोक्तः सन् । रावणः पञ्चाननपराक्र-  
मान्सिंहतुल्यबलान्प्रहसनप्रमुखान्प्रहसनादीन्पञ्च सचिवान्मन्त्रिसुतान्वलीमुखं वानरं  
जीवग्राहं गृहीध्वम् । जीवतीति जीवः । द्युपपत्क्षणः कप्रत्ययः । जीवन्तं गृहीत्वा ।  
जीवग्राहं गृह्णित्यर्थः । दूतवधस्य शास्त्रनिषिद्धलाञ्छीवतस्तस्य विलोकनकौतुका-  
द्वेति भावः । 'समूल-' इत्यादिना णमुत्प्रत्ययः । कपादित्वादानुप्रयोगः । इति ।  
उक्तवैति शेषः । प्राहिणोत्प्रपितवान् । 'हि गती' इति धातोः 'हिसुभीना' इति  
णत्वम् ॥

तत्र तानपि तोरणपरिषेण पञ्च पञ्चतां नीत्वा मुहुर्मुहुर्दाशरथि-  
दूतोऽहमित्यात्मानमुद्धोपयन्तं हनूमन्तं नियन्तुं नियन्ता निखिलर-  
क्षसामेध्यक्षमक्षकुमारमध्यक्षिपत् ॥

तत्रेति । तत्र चैत्यतोरणे तानपि पञ्च सचिवांस्तोरणपरिषेण तोरणस्वार्गलेन  
पञ्चतां मरणं नीत्वा । निहृत्येत्यर्थः । मुहुर्मुहुः पुनःपुनरहं दाशरथिदूत इत्येवमा-  
त्मानमुद्धोपयन्तम् । 'दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याङ्घ्रिकर्मणः' इति धारंवारमा-  
त्मानं प्रख्यापयन्तमित्यर्थः । हनूमन्तं नियन्तुं निग्रहीतुं निखिलरक्षसां नियन्ता  
सकलराक्षससर्वभौमो रावणोऽप्यक्षं पुरोवर्तिनं समर्थं वाक्षकुमारमक्षाख्यनिजतनू-  
जमध्यक्षिपत् । प्राहिणोदित्यर्थः ॥

रक्षःसंघट्टचूर्णीकृतकनकमहामित्तिचैत्योत्थधूल्या

नक्षत्राणामकाले सरणिमरणयन्वीरलक्ष्म्या समेतः । •

रक्षःशूराख्यशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीयां हनूमा-

नक्षक्रीडां विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्त्वरेऽसौ ॥ ३८ ॥

• रक्ष इति । रक्षःसंघट्टेन राक्षससंताडनेन । 'वक्षःसंघट्ट-' इति पाठे वक्षःस्यल-  
संघर्षेण चूर्णीकृताः क्षोदिताः कनकमहामित्तयः काञ्चनमयोन्नतकुल्यानि यस्य  
तत्तथोक्तं यच्चैत्यं प्रासादस्तदुत्थया तदुत्पन्नया धूल्या पराणेणाकालेऽनियतकाले नक्ष-  
त्राणां सरणिमाकाशमरणयन्नरुणीकुर्वन्निख्यतिशयोक्तिः । अघणशब्दात् 'तत्करोति-'  
इति ष्यन्ताद्भट्टः दाशरथेशः । अतएव वीरलक्ष्म्या विजयश्रियः समेतोऽसौ हनूमान् ।  
रक्षशूरा राक्षसयोधा इत्याख्या यासा तास्तथोक्ताः शारा अक्षौपकरणानि यस्यां  
तामिति बहुव्रीहिसौ बहुव्रीहिः । क्वचिदपचयविवक्षायां शारशब्दस्य स्त्रीलिङ्गप्र-  
योगः 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षाप्रचये यदि' इत्यभिधानात् । क्षितितल-  
मेव फलके तस्मिन्क्षेपणीयां प्रवर्तनीयामक्षक्रीडामक्षकुमारसंहरणखेलां पाशद्यूतकेलिं

१. 'प्रदस्त' इति पाठः. २. 'पञ्चतां नीत्वा तोरणपरिषेण' इति पाठः. ३. 'दासः'  
इति पाठः. ४. 'नियन्ता' इति नास्ति क्वचिद्. ५. 'अभ्यक्षमक्षकुमारमाक्षिपत्' इति पाठः.

च दशमुखनगरीचत्वरे लङ्कापुरप्राङ्गणे विधातुं कर्तुं तत्ररे त्वरां कृतवान् । 'रक्षःशू-  
राख्यशाराक्षितितलफलके क्षेपणीयान्' इति पाठे रक्षःशूरा इत्याह्वया येषां ताञ्छा-  
रानृक्षोपकरणानि क्षितितलफलके क्षेपणीयाग्निवासनीयान् । विधयेति शेषः । अ-  
न्यत्समानम् । अत्र शारशब्दस्याकारान्तत्वेन पुल्लिङ्गतायां कविरेव प्रमाणम्—'पणो-  
ऽक्षेपु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः ।  
स्रग्धरावृत्तम् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणां मिषतामेव निष्पादितरङ्गनिष्पेषकृत्यश्चैत्य-  
प्रासादमुत्पाटितस्तम्भजातजातवेदसा दग्ध्वा भूयोऽप्युपाश्रिततो-  
रणः समीरणसुतो बभूव । एनमपि वृत्तान्तं श्रुत्वा कुपितस्य निशा-  
चरपतेर्युगपदेव निपेतुः पुत्रे सुत्रामजिति समितिहेतोर्विंशतिदृष्टयः ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे क्षणदाचराणां राक्षसानां मिषतां पर्य-  
तामेव सताम् । मिषतः क्षणदाचराननादत्येत्यर्थः । 'पृष्ठी चानादरे' इति पृष्ठी । रक्षे-  
रणरङ्गे निष्पेषकृत्यमक्षविनाशकृत्यं निष्पादितं निर्वर्तितं येन स तथोक्तः । तद्योत्पा-  
टितस्तम्भजातेन समुत्पाटितस्तम्भसंभूतेन जातवेदसाग्निना । स्तम्भसंभ्रमणजनिता-  
ग्निनेत्यर्थः । चैत्यप्रासादं चैत्यगोपुरं दग्ध्वा समीरणसुतो हनूमान्भूयः पुनरप्युपाश्रि-  
ततोरणः समधिऋद्धतोरणान्तरो बभूव । पूर्वतोरणस्य तदा दग्धत्वात्तोरणान्तरसमा-  
श्रितत्वं तत्र द्रष्टव्यम् । तथा च रामायणम्—'प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरि-  
ष्कृतम् । उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान्पवनात्मजः ॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारे  
महाबलः । तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादं चाप्यदह्यत ॥' इति । एनं वृत्तान्तमक्षकु-  
मारविनाशवार्तामपि श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरपते रावणस्य विंशतिदृष्टयो विंशतिसं-  
ख्याका अपि दशः समितिहेतोः । युद्धार्थमित्यर्थः । 'समित्याजिसमिधुघः' इत्यमरः ।  
'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति पृष्ठी । पुत्रे निजतनूजे सुत्रामजितीन्द्रजिति युगपदेकवारमेव  
निपेतुः प्रसस्युः । लमेवास्य साधने समर्थो नान्य इति गौरवाद्दराभ्यामेकदैव निखि-  
लाभिरपि दृष्टिभी रावणः पुत्रमिन्द्रजितमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

ततः किं तत्राह—

अनिमिषभुवने वा व्योम्नि वा भूतले वा

समरमुपगतं त्वां वीक्षितुं कः समर्थः ।

इति नुतिवचनेन श्लाघयन्मेघनादं

प्लवगमिह नयेति प्राहिणोद्राक्षसेन्द्रः ॥ ३९ ॥

अनिमिषेति । न विद्यन्ते निमेषाणि येषां तेऽनिमिषा देवाः । इगुपधलक्षणः  
कप्रत्ययः । तेषां भुवने स्वर्लोके वा व्योम्यन्तरिक्षे भुवर्लोके वा भूतले वा समर-  
मुपगतं रणोन्मुखं त्वां वीक्षितुं शक्यम् । युद्धार्थं तु किं वक्तव्यमित्यर्थः । कः समर्थः  
शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः । भूर्भुवःस्वर्लोकेषु नरचारणसुराणां सर्वेषामपि 'जगदेक'

१. 'अनिमिषतान्' इति पाठः. २. 'तदङ्ग' इति पाठः. ३. 'प्रसाद' इति पाठः.

४. 'विशिताशनपतेः' इति पाठः. ५. 'समति' इति पाठः.



वीरेण लया निजितत्वादिति भावः । इत्येवंभूतेन गुतिवचनेन स्तुतिवाक्येन मेघना-  
दमिन्द्रजितं श्लाघयन्प्रशंसयन्राक्षसेन्द्रो रावणः स्वगं वानरमिहात्र नय प्रापयेति ।  
कृत्येति शेषः । प्राहिणोत्प्रेपितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥

नेतुं शोकरसं निशाचरपतेर्हन्तुं चमूं रक्षसां  
तस्यान्तःपुरयोपितां रचयितुं मानं विना रोदनम् ।

सूर्याचन्द्रमसोः प्रवेशयिकलां लङ्कापुरीमग्निना

शुद्धां कर्तुममुष्य वासवजिता जातो रणस्तोरणे ॥ ४० ॥

नेतुमिति । निशाचरपते रावणस्य शोकरसं विपादं नेतुं प्रापयितुम् । तथा  
रक्षसां चमूं राक्षससेनां हन्तुं नाशयितुम् । तथा तस्य रावणस्यान्तःपुरयोपितोऽव-  
रोधवध्वस्तासां मानं विना । निर्भयादमित्यर्थः । 'पृथग्बिना-' इत्यादिना तृतीया-  
विकल्पात्पक्षे द्वितीया । रोदनमश्रुमोचनं रचयितुं कर्तुम् । तथा सूर्याचन्द्रमसोर्दि-  
वाकरनिशाकरयोः । अहोरात्रं स्वकरप्रसारणेन जगच्छोधकयोरिति भावः । 'दिवता-  
द्वन्द्वे च' इति दीर्घः । प्रवेशयिकलां प्रवेशरहिताम् । रावणभयात्सम्यक्प्रवृत्त्यभा-  
वादिति भावः । लङ्कापुरीमग्निना बालानलेन शुद्धां पवित्रां कर्तुं चेत्यर्थः । अमुष्य  
हनूमतो वासवजितेन्द्रजिता सह तोरणे चैत्योपरितनद्वारदेशे रणो जातः । अवश्यं-  
भाविनो रणस्य ब्रह्मणापि निवारयितुमशक्यत्वादिति भावः । शार्दूलबिक्रीडितं वृत्तम् ॥

संग्रामदुर्दिने तस्मिञ्जहर्षं शरवर्षिणि ।

यद्वाँव मेघनादेन मेघनादेन मारुतिः ॥ ४१ ॥

संग्रामेति । शरान्बाणाञ्छराणि नीराणि च वर्षतीति तथोक्ते । 'शरोवद्याय-  
प्रसारे वाणे काण्डवृणान्तरे । शरं नीरे च' इति नानार्थरत्नमाला । तस्मिन्पूर्वोक्ति  
संग्रामदुर्दिने मेघच्छत्रमिव तस्मिन् । 'मेघच्छत्रेऽङ्घ्रि दुर्दिनेम्' इत्यमरः । मेघनादेन  
पर्जन्यगजितेन यद्वाँ मयूर इव । 'मयूरो यद्दिणो यद्वाँ' इत्यमरः । मेघनादेनेन्द्रजिता  
मारुतिर्हनुमाप्रहर्षं तुतोप । आत्मतुल्यवीरभटयुद्धलाभादिति भावः । तमिममुत्पत्त्य-  
नन्तरमेव मेघवप्रदनशीलत्वान्मेघनाद इति कथयन्ति । श्लेषसंकीर्णयमुपमा ॥

तदनु यातुधानवैलप्रधाननिधनकुद्धो विविधायुधवैतथ्यं विमृश्य  
विजयथ्रीसंगतगन्धं गन्धयहनन्दनं सदानन्दाख्येण ययन्ध दश-  
कन्धरुत्तमजः ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं यातुधानवैलप्रधाननिधनेन राक्षससेनानायकवि-  
नाशेन कुद्धः कुपितो दशकन्धरात्तमज इन्द्रजिद्विविधायुधवैतथ्यं नानाविधास्त्रव्यर्थतां  
विमृश्य ज्ञात्वा विजयथ्रिया वीरलक्ष्म्या हेतुना संगतगन्धं संगतगन्धम्, विजयथ्रियां  
संगतगन्धं प्राप्तसंबन्धमिति या । 'गन्धो गन्धक आमोदे सेद्रे संबन्धगर्वदीः'  
इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशः । गन्धवहनन्दनं मारुतिं सदानन्दाख्येण चतुर्मुखाख्येण  
ययन्ध अयमवध्य इति मत्वा निरुहीतवानित्यर्थः । तथा च रामायणम्—'ध्व-

१. 'चमूं' इति पाठः. २. 'शुद्धिम्' इति पाठः. ३. 'प्रबल' इति पाठः. ४. 'सग-  
न्धम्' इति पाठः. ५. 'गन्धवाह' इति पाठः. ६. 'चतुराननाख्येण' इति पाठः.

ध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमद्वेषात्तत्स्ववित् । निजंप्राह महाबाहुर्मास्तात्मजमिन्द्र-  
जित् ॥' इति ॥

तेन दिव्यास्त्रेण विवशशरीरमेनं पिशिताशनाः शणवल्कलैर्य-  
वन्धुः ॥

तेनेति । तेन दिव्यास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण विवशशरीरं परवशगात्रमेनं हनूमन्तं पिशि-  
ताशना राक्षसाः शणवल्कलैः । वल्कलविशेषरचितरज्जुभिरित्यर्थः । यवन्धुः । 'त-  
तस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम् । यवन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतम् ॥'  
इति श्रीरामायणवचनम् । नन्विन्द्रायवध्यस्य महाबलवतो हनूमतः कथं राक्षसकृ-  
तवन्धनमिति चेत्सत्यम् । पितामहवरदानानुसंधानात् रावणदर्शनकुतूहलतया च  
स्वयमेव निबद्ध इत्यलमितिप्रसङ्गेन ॥

स मारुतेर्नैर्ऋतपाशजन्मा बन्धोऽभवद्बन्धविमोक्षहेतुः ।

पुरा पुलस्त्यान्वयैपांसनेन बन्दीकृतानां सुरसुन्दरीणाम् ॥४२॥

स इति । स नैर्ऋतपाशेभ्यो जन्म यस्य तथोक्तः । राक्षसरज्जुकृत इत्यर्थः ।  
'अवज्यो बहुवीहिर्जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । मारुतेर्हनूमतो बन्धः । पुरा पूर्वं  
पुलस्त्यान्वयैपांसनेन पुलस्त्यब्रह्मकुलदूपकेण रावणेन बन्दीकृतानामुपग्रहीकृतानाम् ।  
काराग्रहनिवदानामित्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्ध्याम्' इत्यमरः । सुरसुन्दरीणां देवता-  
स्त्रीणां बन्धविमोक्षहेतुर्बन्धविमोचनकारणमभवत् । लङ्कादाहादिनोत्तरत्र तथावश्यं-  
भावित्वादिति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥

तदनन्तरमितरहननासहतया निहृतस्य दिव्यास्त्रस्य प्रभावं विभा-  
वयन्विभावरिचरपतितनूजः पवनतनयं निजपितृसमीपमुपनिनाय ॥

'तदनन्तरमिति । तदनन्तरं बन्धनानन्तरम् । हन्यतेऽनेनेति हननम् । कर्मणि  
ल्युट् । इतरहननस्यान्यकृतवन्धनस्यासहतयासहिष्णुतया निहृतस्य तिरोहितसाम-  
र्थ्यस्य दिव्यास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रभावं सामर्थ्यं विभावयन्पर्यालोचयन् । विभावरिचर-  
पतितनूज इन्द्रजिम्पवनतनयं हनूमन्तं निजपितृसमीपं रावणनिकटमुपनिनाय प्रापि-  
तवान् । दिव्यास्त्रस्येतरसंबन्धासहिष्णुलमुक्तं श्रीरामायणे—'स बद्धस्तेन बल्केन  
विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥' इति ॥

सोऽयं ददशं दशकन्धरमन्धकारि-

लीलाद्रितोलनपरीक्षितबाहुवीर्यम् ।

बन्दीकृतेन्द्रपुरवारवधूकराग्र-

व्याधूतचामरमकञ्चलितोत्तरीयम् ॥ ४३ ॥

स इति । सोऽयं हनूमानन्धकारारेन्धकासुरसंहारस्य शिवस्य लीलाद्रिः क्री-  
शैलः कैलासस्तस्य तोलनेनोच्चालनेन परीक्षितं परिशोधितं बाहुवीर्यं भुजशक्तिर्यस्य

१. 'शोण' इति पाठः. २. 'बन्धनमोक्ष' इति पाठः. ३. 'पांसुलेन' इति पाठः.

४. 'निजानुत्तस' इति पाठः. ५. 'तनयः' इति पाठः. ६. 'शौवंम्' इति पाठः.

तम् । अत्रमेववाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थः । किञ्च बन्दीकृतानामिन्द्रपुरधारवधूनाम-  
प्सरसां करुणैर्व्याधूतानां चामराणां प्रकीर्णकानां मद्यता चलितमुत्तरीयं संब्यानं यस्य  
तं तथोक्तमिति स्वभावोक्तिः । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्भुवर्णनम्' इति लक्ष-  
णात् । 'चामरं तु प्रकीर्णकम्', 'संब्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । दशकंधरं रत्नं  
ददशं ॥

इतः प्रवृत्ति श्लोकपञ्चकं वसन्ततिलकावृत्तम् । अत्र त्रिभिर्दशकंधरं विशिनष्टि—

आपाटलाधरपुटान्तधिराजमान-

दंष्ट्रामहःप्रसरशारशरीरकान्तिम् ।

संध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-

रेखाभिराममिव वासवनीलशैलम् ॥ ४४ ॥

आपाटलेति । आपाटलस्य समन्ताद्रक्तवर्णस्याधरपुटस्याधरदलस्यान्तेऽन्तिके  
विराजमानं प्रकाशमानं यदंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां महस्त्वैजस्तस्य प्रसरेण प्रसारेण  
शारा कृष्णरक्तसितवर्णा शरीरकान्तिर्देहशोभा यस्य सः । 'कृष्णरक्तसितः शारः'  
इति यादवः । अतएव संध्याम्बुदेन संध्याकालमेघेन । संध्याप्रहणमत्राम्बुदस्य रक्त-  
वर्णयोतनार्थम् । अन्तरितमन्तर्हितं मध्यं यस्याः सा तथोक्ता या सुधामयूखरेखा  
चन्द्रकला तयाभिरामं सुन्दरं वासवनीलशैलमिन्द्रनीलाचलमिव स्थितमित्युपमा ॥

संध्यामकेलिपरिघट्टनभङ्गमग्न-

दिग्दन्तिदन्तकृतमुद्रभुजान्तरालम् ।

छायात्मना प्रतितरङ्गधिराजमान-

शीतांशुमण्डलसनाथमिचाम्बुराशिम् ॥ ४५ ॥

संध्यामेति । पुनः संध्यामकेलिपु रणविहारेषु परिघट्टनेन व्याघातेन भग्नः शक-  
लिताः अतएव ममाः संलीनाश्च ये दिग्दन्तिदन्ता दिग्गजदशनास्तः कृता विर-  
चिता मुद्राधिहानि यस्य तत्तथोक्तं भुजान्तरालं वक्षःस्थलं यस्य तम् । अतएव छा-  
यात्मना प्रतिविम्बरूपेण । 'छाया लनातपे कान्तौ प्रतिविम्बार्कजाययोः' इति वैज-  
यन्ती । प्रतितरङ्गं तरङ्गे तरङ्गे विराजमानेन शीतांशुमण्डलेन चन्द्रधाम्बेन समाद्यं  
सदृशतमम्बुराशिमिव स्थितमित्युपमा ॥

निध्रेयसप्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं

त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवात्तरूपम् ।

सूर्येन्दुपावकमहांसि तपोवलेन

जित्वा यथेच्छममिपिक्तमिवान्धकारम् ॥ ४६ ॥

निध्रेयसेति । नितरां ध्रेयो निध्रेयो मुक्तिः । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणध्रेयोनिध्रे-  
यसायुतम्' इत्यमरः । अचतुरादिसूत्रेणाजन्तनिपातः । तस्य प्रणयिनीम् । मोक्षप्रा-  
पिकामित्यर्थः । पदवीं मार्गं निरोद्धुमावतिनुमात्तरूपं मूर्तिमन्तं त्रयो लोकाहंलोक्यं

त्रिभुवनम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वायं व्यङ् । तत्र यानि पापानि तेषां परिपाकं परि-  
पक्रमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तथा सूर्येन्दुपावकानां महान्ति तेजांसि । 'तेजो घाम  
महो विभा' इत्यमरः । तपोचलेन तपःसामर्थ्येन । अन्धकारस्येति भावः । यथेच्छं  
स्वच्छन्दं जिलामिपिकं पटवद्मन्धकारं ध्वान्तमिव स्थितम् । इत्यनुपात्तगुणनिमि-  
त्तस्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षया संसृज्यते ॥

सोऽपि भ्रुवंगमभिचीक्ष्य समीरपुत्रं  
चित्रीयमाणहृदयः पिशिताशनेन्द्रः ।  
कैलासशैलचलनागसि शापदायी  
नन्दीश्वरः स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥ ४७ ॥

स इति । स पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽपि समीरपुत्रं वायुनन्दनं भ्रुवंगं हनूमन्त-  
मभिचीक्ष्यामिमुलं दृष्ट्वा चित्रीयमाणमाधर्यं प्राप्नुवानं हृदयं यस्य स तथोक्तः सन् ।  
कैलासशैलचलनं कैलासपर्वतोद्धारणं तदेवागोऽपराधः । 'आगोऽपराधो मन्दुब'  
इत्यमरः । तस्मिन्शापदायी । न केवलं मत्क्रीडाशैलोद्धारणमात्रम्, अपि तु यस्मात्त्वं  
वानरमुखतया मामधिक्षिप्तवानसि तस्माद्दानरेणैव त्वं विपत्तिं गमिष्यसीत्येवंरूपशा-  
पप्रदातेत्यर्थः । नन्दीश्वरः शिवपार्षदः । 'शृङ्गीशृङ्गिरिटिस्तुण्डिनन्दिनो नन्दिश्वरे'  
इत्यमरः । स्वयं साक्षात् । उपागतो वानररूपेण समागत इत्येवंप्रकारेणामं-  
स्तामन्यत । तथाच रामायणम्—'किमेव भगवान्मन्वी भवेत्साक्षादिहागतः । येन  
शप्तोऽसि कैलासे मया संचालिते पुरा ॥' इति ॥

ततः प्रहस्तेन विहितविधिधानुयोगः प्रत्यभापत रावणं मारुतिः ॥

तत इति । ततस्त्वदनन्तरं प्रहस्तेन रावणमश्रिणा विहितविधिधानुयोगो विर-  
चितगुनाविधप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । कुत्रत्यः कुतो वा समा-  
गतः केन वा प्रेषित इत्यादि पृष्ठः सन्नित्यर्थः । मारुती रावणं प्रत्यभापतावोचत् ।  
एतेन प्रष्टारं प्रहस्तमरुक्षीकृतवानित्यवगम्यते ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

अयमहमहर्षतिकुलतिलकस्य सत्यसंधस्य पितृनियोगसमुपागतव-  
नघासनिरतस्य शूर्पकारातिघातितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यकुप्यत्स्वरप्र-  
मुखनिशिचरयलपलालजालकल्पान्तानलकल्पशिलीमुखस्य फण्टह-  
रिणहननसुमयपरिमुपितद्वारान्वेषणसंजातसुग्रीवसख्यस्य समुत्खा-  
तवालिकण्टकस्य दुर्वृत्तक्षत्रवंशवनपयनसारथेस्तपोनिषेजामदृश्यस्य  
भुजयलाचलेपलोपहेतोः श्रीमतो दाशरथेर्दुतोऽहं सीतामार्गमार्गणाय  
दिशिदिशि तपनतनयप्रेषितानां धानराणामेकतमः समुद्रलङ्घनजहा-  
लस्तय नगरप्रमोदवनसीमनि रघुवरधर्मद्वारान्प्रणम्य प्रतिष्ठासुर्मदी-

१. 'भ्रुवंगममेद्वय' इति पाठः. २. 'अयमहामधिपति' इति पाठः. ३. 'वैरूप्यस्य'  
इति पाठः. ४. 'कल्पानलः' इति पाठः. ५. 'समुपित' इति पाठः. ६. 'सख्यसमुपागत'  
इति पाठः. ७. 'प्रमोदवनसीमि' इति पाठः.

यमागमनं प्रकाशयितुं प्रमथिताशोकचनिकात्तोकहनिवहस्त्वदशन-  
कुतूहलेन केवलमनुभूतनैर्ऋततूतातन्तुसंनहनस्तव परिसरमुपास-  
रम् ॥

अयमिति । अयमहमहांपतिरहंपतिः' सूर्यः । अहरादीनां पलादिषु वा रेफः ।  
तत्कुलतिलकस्य तद्वंशभूषणस्य । महाकुलीनस्येत्यर्थः । सत्यसंघस्य सत्यप्रतिज्ञस्य ।  
'संघावधौ प्रतिशार्या च' इति वैजयन्ती । अतएव पितुदंशरथस्य नियोगेनाज्ञया  
समुपगतवनवासनिरतस्य प्राप्तवनसंचारतत्परस्य । गुर्वाज्ञापरिपालकस्येत्यर्थः । तथा  
शूर्पकारातिवाधितया मदनपीडितया शूर्पणखया प्राप्तं यद्वैरूप्यं लक्ष्मणकृतकर्णना-  
सामेदरूपविरूपितं तस्मात्कुप्यन्ति कोपं प्राप्नुवन्ति यानि खरप्रमुत्तनिशिचरबलानि  
खरामुरप्रभृतिराक्षससैन्यानि तान्येव पलालजालानि निष्फलश्रीहिराशयः । 'पलालो-  
ष्ठी स निष्फलः' इत्यमरः । तेषां कृत्पान्तानलः प्रलयकालाम्भिरूपः शिलीमुखो  
वाणो यस्येति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । भगिनीवैरूप्यजनितकोपामियातसरादिराक्ष-  
सविध्यंसस्येत्यर्थः । 'शूर्पकारातिवाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यस्य' इति पाठे शूर्पकाराति-  
वाधितशूर्पणखया प्राप्तं वैरूप्यं यस्मात्सस्येति पृथग्विशेषणम् । इदं च तदीयहृदय-  
तोदनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तथा कपटहरिणस्य मायामृगस्य हननसमये संहारकाले  
परिमुपितानां चौयैणापहतानां दाराणां भार्यायाः सीताया अन्वेषणे परिमार्गमकाले  
तद्विषये वा संजातं समुत्पन्नं सुग्रीवस्य सह्यं मैत्री यस्य तथोक्तस्य । एतेनैतस्य  
ममोद्घाटनं श्रीरामस्य सहायसंप्रत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम् । तथा समुत्पातः समु-  
त्पाटितो बाल्येव कण्टकः सूच्याकारहमाश्रविशेषो येन तथोक्तस्य । एतेन त्वप्रिय-  
न्तुवालिंसंहारकस्य लदीयसंहरणमीपत्करमिति सूचितम् । 'वेणौ ह्रमाज्ञे रोमाश्चे  
शुद्रशत्रौ च कण्टकः' इति विश्वः । दुर्वृत्तानां दुर्मागवर्तिनां क्षत्राणां क्षत्रियाणां वंशः  
कुलं वर्गो वा स एव वंशवर्नं वेणुविपिनमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य पवनसारधेर्दावा-  
नलस्य । दुर्विनीतक्षत्रियकुलविनाशकस्येत्यर्थः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गो' इति यादवः ।  
तपोनिधेस्त्वपःशीलस्य जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य । गर्गादिलाधन् ।  
गर्गादिराकृतिगणः । तस्य यद्गुजबलं तस्याबलेषो दर्पः । 'दर्पोऽबलेषः' इत्यमरः ।  
तस्य लोपे नाशे हेतुः कारणं तस्येत्यर्थः । एतेन परशुरामभुजबलनिवारकस्यास्य  
त्वद्विंशतिभुजबलनिवारणं तृणप्रायमिति सूचितम् । श्रीमतः सकलगुणसंपत्तिमतः ।  
अथवा राज्यलक्ष्मीसमृद्धस्य वीरलक्ष्मीसमेतस्य वा निरुपमकान्तिसंपन्नस्य वा सीता-  
लक्ष्मीपतेर्वा । 'शोभासंपत्तिपद्मानु लक्ष्मीः श्रीरपि कथ्यते' इति शाश्वतः । दाशर-  
थेर्दुशरथमहाराजतनयस्य श्रीरामस्य दूतो दासः संदेशहरः । 'स्यात्संदेशहरो दूतः'  
इत्यमरः । किंच सीतामार्गस्य मार्गणायान्वेषणाय । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । वीप्सायां  
द्विर्भावः । तपनतनयप्रेपितानां सुग्रीवप्रहितानां वानराणां मध्य एकतमोऽन्यतमः ।  
सर्वेऽपि वानरा मत्तुल्या मंदधिकार्य, तदेकेनैव मयेतादृशकार्यं कृतम्, ते सर्वे  
मिलिताधेरिकं भविष्यति वा न ज्ञायत इति भावः । समुद्रलङ्घने जङ्घालोऽतिजवः ।  
नमोमार्गैणोत्तीर्णार्णव इत्यर्थः । एतेन मम किमप्यसाध्यं नास्तीति सूचितम् । 'ज-  
ङ्घालोऽतिजवस्तुल्यो' इत्यमरः । तव नगरे लङ्घायां यत्प्रमदवनमशोकवनं तत्सीमनि

तत्प्रदेशे रघुवरधर्मदारान्श्रीरामधर्मभार्याम् । 'भार्यां जायाथ पुं भूञ्जि दाराः' इत्यमरः । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रतिष्ठासुः प्रस्थातुमिच्छुः सन् । तिष्ठतेः सूत्रन्तादुप्रत्ययः । मदीयमागमनम् । मम लङ्कापुरप्रवेशमित्यर्थः । भवतः प्रमथितुं प्रकटयितुं प्रमथितः प्रकथेण भग्नोऽशोकवनिकानोकहनिवहः प्रमदवनवृक्षपण्डो येन स तथोक्तः । तथा लक्षणकुतूहलेन केवलं भवदवलोकनकुतूहलेनैव । न त्वसमर्थयेत्यर्थः । नैर्ऋता राक्षसा एव लतास्तन्तुवायाः कीटकविशेषाः । 'लता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः' इत्यमरः । तासां तन्तवो रज्जवः । त एव तन्तवो नाभिकोशोत्पसूक्ष्मसूत्राणीति लिट्प्रत्ययकम् । तेषां तत्प्रायत्वादिर्था निर्देशः । तैर्यत्संनहनं नन्धनं तदनुभूतमनुकृतं येन स तथोक्तः सन् । तव परिसरं प्रान्तदेशमुपासरम् । प्राप्तोऽस्मीत्यर्थः । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यमरः ॥

आनाकलोकपरिकीर्तितसच्चरित्र-

मत्रोपरुद्ध रघुवंशपतेः कलत्रम् ।

वैतानवेदिजनितं पवमानवन्धुं

वख्णेण वद्धुमविनीत कथं यतेथाः ॥ ४८ ॥

आनाकेति । आनाकलोकं स्वर्गलोकपर्यन्तम् । उपलक्षणमेतत् । सकललोकेष्वित्यर्थः । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । परिकीर्तितं परिष्ठाधितं सच्चरित्रसाधुसमाचारो यस्य तत्तथोक्तं रघुवंशपते रघुकुलनायकस्य श्रीरामस्य कलत्रं भार्याम् । पूज्यामिति भावः । अत्र लङ्कायाम् । अयोग्यस्थल इति भावः । उपरुद्धे निरुध्य । हे अविनीत दुर्विनीत । शास्त्रनिषिद्धाचारतत्परत्वादिति भावः । वैतानवेद्यां यागीयपरिष्कृतभूमौ जनितमुत्पन्नम् । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । पवमातवन्धुमग्निं वक्ष्रेण वद्धुं वन्धनं कर्तुं कथं यतेथा यत्नं कृतवान्भवेः । न यतेथा एवेत्यर्थः । असंगतत्वादिति भावः । अतः परमपतिप्रतां सीतां श्रीरामाय प्रत्यर्प्य कुशली भव । अन्यथा महाननर्थः स्यादिति तात्पर्यार्थः । वसन्ततिलकावृतम् ॥

वक्तव्यान्तरं विद्यत इत्याह—

किञ्च ॥

किञ्चेति । अपिचेत्यर्थः ॥

प्रेङ्गन्ती पिशिताशया रणमुखे सौमित्रिपत्रिक्षतं

त्वद्गात्रं परितः पतत्रिपरिपच्छत्रच्छयिं मागमत् ।

द्राक्षपौलस्त्य पुलस्त्यवंशविलये संभाचिते त्वत्कृते

फान्तानां नयनान्तवान्तसलिलं मा भूञ्जिवापोदकम् ॥४९॥

प्रेङ्गन्तीति । हे पौलस्त्य रावण । सौमित्रिपत्रिक्षतं लक्ष्मणशरविदारितं त्वद्गात्रं परितः । तच्छरीरस्य समन्तादित्यर्थः । 'अभितःपरितः—' इत्यारिना द्वितीया । पिशिताशया मांसतृष्णया प्रेङ्गन्ती प्रसरन्ती पतत्रिपरिपच्छत्रच्छयि-  
१. 'वद्धम्' इति पाठः. २. 'किञ्च' इति नास्ति कश्चिद्.

विमातपत्रशोभां मागमन्न प्राप्नुयात् । 'माडि लुइ' इत्यादिपि लुइ । पुपादित्वाष्टे-  
श्वडादेशः । तथा त्वल्लुते त्वत्रिमितं द्राक्लिप्तमेव पुलस्त्यवंशस्य विलये विशेषतो  
नाशे । मूलतो हानाविल्यर्थः । संभाविते संग्राप्ते सति । कान्तानां क्षीणां नयनान्त-  
वान्तसलिलमशुजलं निवापोदकं पितृतर्पणोदकं मा भूत् । लद्वंशस्य स्वरूपतो विलये  
तर्पणप्रदातुरभावात्तदेव तर्पणजलं भास्त्रिल्यर्थः । पूर्ववल्लुइ । मधुक्त्वायथाकरण  
एवमेव भविष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

वद्वादरोऽपि परदारपरिग्रहे त्व-

मिक्ष्वाकुनायककलत्रमनार्यं मा गाः ।

वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य

श्वासानिलाय भुजगः स्पृह्याल्लुतालुः ॥ ५० ॥

यद्धेति । हे अनार्यं मूढ । विवेकशून्येत्यर्थः । त्वं परदारपरिग्रहे परस्त्रीसंगमे  
वद्वादरो विहितास्योऽप्रीक्ष्वाकुनायककलत्रं श्रीरामभार्यां मा गा मा प्राप्नुहि ।  
अन्यथा विनिपातः स्यादिति भावः । 'माडि लुइ', 'न माड्योगे' इत्यङ्गमप्रति-  
षेधः । कुतः । अहं वाताशनो वायुभक्षक इति भुजगः सर्पो विनतासुतस्य गरुडस्य  
श्वासानिलाय । श्वासमारुताशनार्थमित्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।  
स्पृह्याल्लु स्पृहावतालु ककुदं यस्य स तथोक्तः । भवति किमिति शेषः । न भव-  
त्येवेत्यर्थः । अत ईदृशाकार्यकरणे प्रयत्नं माकार्पांरिति भावः । स्पृह्यतेरदन्तल्लु-  
रादिष्विचि 'स्पृह्यिष्टि-' इत्यादिना आलुचप्रत्ययः । अतोलोपस्य स्थानिवश्वाप्त  
लघूपधगुणः । 'तालु काकुदम्' इत्यमरः । दृष्टान्तालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

बाहुचन्दननिपङ्गकोटरादुद्धृतो रघुपतेः शरीरगः ।

प्राणवायुमविनीत तावकं कालयापनमपास्य पास्यति ॥ ५१ ॥

चाह्विति । बाहुरेव चन्दनः पाटीरङ्गमस्तस्य निपङ्ग इषुधिरेव कोटरं निष्कुहः ।  
'निष्कुहः कोटरं वा ना' इत्यमरः । तस्मादुद्धृतं आकृत्यो रघुपतेः शर एवोरगः ।  
हे अविनीत दुर्विनीत, तावकं लवीयम् । 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः ।  
प्राण एव वायुस्तं कालयापनं कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थः । पास्य-  
त्यपहरिष्यति । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् । रथोद्धतावृत्तम् । 'रात्रराविह रथो-  
द्धता लगी' इति लक्षणात् ॥

निगमयति—

किं बहुना ।

मायामृगे समरनाटकसूत्रधारे

शास्त्रामृगे च भवतः प्रतिकूलवाले ।

दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य

मुक्त्वा प्रणामकवचं कवचं किमन्यत् ॥ ५२ ॥

किं वहुनेति । तत्प्रवृत्तमेवाह—मायेति । संभर एव नाटकं रूपकविशेषं-  
स्तस्य सूत्रधारे । तत्प्रवर्तक इत्यर्थः । सूत्रधारशब्दो व्याख्यातः । मायामृगे लक्ष्मि-  
रितकुहनाकनकहृदिने । तथा भवतः प्रतिकूलं नियामकं बालं लाङ्गलं यस्य तस्मि-  
न्शाखामृगे बालिनि च दृष्टोयमस्य परीक्षितव्यवसायस्य । अमोघस्वैर्धः । एतेन  
लक्ष्मिनाशनमीप्सरमिति सूच्यते । रघुनायकसायकस्य धीरामबाणस्य प्रणामो नम-  
स्कार एव कवचमुदरदृष्टं मुक्त्वा । तद्विनेत्यर्थः । अन्यत्कवचं किम् । न किमपी-  
त्यर्थः । प्रणामपूर्वकं सीतां श्रीरामाय समर्प्य शरण्यं तं शरणं गत्वा प्राणघ्राणं  
कुक्ष्वेत्यभिप्रायः । 'उरदृष्टदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽब्जियाम्' इत्यमरः । वसन्त-  
तिलकावृत्तम् ॥

एवं निशम्य कुपितः पिशिताशनेन्द्रः  
प्राणानमुष्य हरतेति भटानवादीत् ।  
आजन्मशुद्धमतिरत्र विभीषणस्तं  
दूतो न वध्य इति शास्त्रगिरा हरोध ॥ ५३ ॥

एवमिति । एवम् । उक्तप्रकारं वचनमित्यर्थः । निशम्य श्रुत्वा कुपितः क्रुद्धः  
पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽमुष्य प्राणान्हरत । एवं वानरं मारयतेत्यर्थः । इत्येवं भटा-  
न्किंकरानवादीदाशपितवान् । ततः किं तत्राह—अत्रान्तरे आजन्मशुद्धमतिः  
स्वभावपरिशुद्धबुद्धिर्विभीषणो रावणाजुजस्तं रावणं दूतो न वध्यो यथाहो न भवतीति  
शास्त्रगिरा शास्त्रवचनेन हरोध निवारयामास । तथाच रामायणम्—'राजधर्म-  
विरुद्धं च लोकवृतेषु गर्हितम् । तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥' इति ।  
वृत्तं पूर्ववत् ॥

रावणोऽपि विभीषणभाषणमङ्गीकृत्य 'सुवङ्गानामङ्गेषु लाङ्गलमेव  
घरम् । तदेव कार्पासवाससा संवीतं वह्निसात्कृत्य चत्वरं चत्वरं घो-  
पानुद्धोष्य सप्रहारं नगरं परितः संचारयत' इति राक्षसानादिदेश ॥

रायण इति । रावणोऽपि विभीषणस्य भाषणं शास्त्रोपहितवचनमङ्गीकृत्य स्व-  
ज्ञानां वानराणामङ्गेष्ववयवेषु लाङ्गलमेव बालमेव वरं श्रेष्ठम् । प्रियमिति यावत् ।  
'देवाद्भूते वरः श्रेष्ठ' इत्यमरः । अतः कार्पासवाससा । कार्पासतन्तुनिर्मितावधैरि-  
त्यर्थः । शीघ्रप्रज्वलनार्थं कार्पासग्रहणं द्रष्टव्यम् । संवीतमावेष्टितं तदेव लाङ्गलं  
वह्निसात्कृत्य वीतिहोत्रार्थेन कृत्वा । अग्निं प्रज्वालयेत्यर्थः । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वा-  
तिहोत्रो धनंजयः' इत्यमरः । 'देये प्रा च' इति चकारात्सातिप्रलयः । चत्वरं  
चत्वरं प्रतिचत्वरम् । प्रतिवीधमित्यर्थः । वीप्सायां द्विर्भावः । घोपान् 'वीर्येणारो-  
कवनिफामङ्गकारी वानरोऽयं लब्धो निवद्धो वध्यते' इत्यादि घोपानुद्धोष्य सप्र-  
हारं ससंताडनं नगरं परितः । नगरस्य समन्तादित्यर्थः । 'अमितः परितः—' इत्या-  
दिना द्वितीया । संचारयत भ्रामयतेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानादिदेशाज्ञापयामास ॥



तेषु तथा कुर्वाणेषु ।

ततस्वेषु राक्षसेषु तथा रावणोक्तप्रकारेण कुर्वाणेषु विदधानेषु हनूमद्वाङ्मूलं कार्पा-  
सवासोभिरावेष्टथाप्रिसात्कुर्वत्सु सत्सु । करोतेस्वाच्छीत्ये शानच् ॥

निर्णयाविषयमस्य बालतः कर्णिकारनिकुरुम्वकर्वुरः ।

निर्निमेषगणभाग्यसंचयादुन्मिमेप भगवानुपयुधः ॥ ५४ ॥

निर्णयेति । कर्णिकारनिकुरुम्वक्त्वनकपुष्पप्रसूनमञ्जरीवत्कर्वुरः शबलवर्णः ।  
एतेन सुखसंश्लेषं सूच्यते । 'कर्णिकारः कम्बुकारः कौकः कनकपुष्पकः । पीतपुष्पः  
किंकिरातः पीतभद्रो मृदुह्रमः ॥' इति प्रतापमार्तण्डः । भगवान्पूज्यः । उपसि  
युभ्यत इत्युपयुधः ज्वलनः । 'अहरादीनां पत्यादिषु' इति रेफादेशः । निर्निमेषग-  
णानां देवसद्धानां भाग्यसंचयाद्भाग्यसमृद्धेर्हेतोः । लङ्कादाहे तेपामानन्दसंभवा-  
दिति भावः । अस्य हनूमतो बालतो लाङ्गले । सप्तम्यर्थे तसिः । निर्णयाविषयं  
निर्णयान्दं यथा तथा । उन्मिमेप प्रज्ज्वाल । अत्रानुप्रासालंकारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥  
ततः किमत आह—

एतद्वृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणगर्वोदीर्णवर्णितमाकर्ण्य दूयमान-  
मानसा जानकी हुताशनमुपस्थाय 'शीतो भव हनूमतः' इति प्राञ्जलिः  
प्रार्थयत् ॥

एतदिति । आरक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वोदीर्णं गर्वोद्विक्तं यथा तथा वर्णितं कथितमे-  
तद्वृत्तान्तं हनूमद्वाङ्मूलप्रज्वलनवार्तामाकर्ण्य दूयमानमानसा संतप्यमानान्तःकरणा  
जानकी हुताशनमभिमुपस्थायोपास्य हनूमतः शीतोऽदाहको भव इत्येवंप्रकारेण  
प्राञ्जलिः प्रणता सती प्रार्थयताभ्यर्थितवती । तथाच रामायणम्—'मत्रलाभिमुखी  
तस्य सा तदासीन्महाकपेः । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता ह्वयवाहनम् ॥' इति ॥

घोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने-

र्मा भूयमिन्धनमहं क्षणमित्यवेत्य ।

शैत्यं वितत्य दहनः पयमानसूनो-

र्वालाग्रसीम्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥ ५५ ॥

घोरस्येति । घोरस्य दाहणस्य राघवकलत्रतपोमयाग्नेः सीतापातिज्वल्यरूपानलस्य  
क्षणम् । क्षणमाग्नेष्वेत्यर्थः । इन्धनं दाह्यदाह । अहं मा भूवं नु भूयासम् । 'म्राहि  
लुह्' इत्यादिषि लुह् । इत्यनेन प्रकारेणावेत्य मत्वा दहनः सीतयोपासितोऽग्निः  
शैत्यं वितत्य विस्तार्य पयमानसूनोर्हनूमतो बालाग्रसीम्नि लाङ्गलाग्रभागे मणिदीप  
इवावतस्थे स्थितवान् । तदसंतापकरत्येनातिष्ठदित्यर्थः । उपमालंकारः । वस-  
न्ततिलकावृत्तम् ॥

१. 'गणेन गर्वोदीर्णम्' इति पाठः. २. 'हनूमतः शीतो भव' इति पाठः. ३. 'प्रार्थ-  
यत्' इति पाठः.

तदनु पवनतनयोऽपि पुरमिदं न खलु सुन्दरं नक्तमालोक्यम् ।  
तस्मादनलसाक्षिकमेव पुरमखिलमालोक्याभि इति यामिनीचरणं  
परिचिततोरणपरिधेण जघान ॥

तदन्विति । तदमु बालप्रज्वलनानन्तरं पवनतनयो हनूमानपि नक्तं रात्रा-  
विदग्धेतत्पुरं लङ्कापट्टणं सुव्यक्तं स्फुटतरं नालोक्यं खलु न दृष्टवानसि किल तस्मात्सु-  
व्यक्तदर्शनाभावाद्देतोः अनलोऽग्निः साक्षी साक्षाद्दृष्टा अस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ।  
दाहकपूर्वमेवेत्यर्थः । 'साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्' इतीतिप्रत्ययः । अखिलं कृत्वां पुरं  
लङ्कापट्टणमालोक्याभ्यालोकयिष्ये । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । इति  
भवेति शेषः । यामिनीचरणं निर्वन्धकराक्षसनिवहं परिचिततोरणपरिधेण ।  
पूर्वं येन राक्षसाजप्रिवान् तेनैव परिधेणेत्यर्थः । जघान । विनाशितवानित्यर्थः ॥

सीताभिधानकमलां प्रभवे प्रदातुं  
लङ्कार्णवं क्षुभितसैन्यतरंगभीमम् ।  
वेधा ममन्थ किल रज्जुभुजंगराज-  
भोगावृतेन पवनात्मजमन्दरेण ॥ ५६ ॥

सीतेति । वेधा ब्रह्मा सीतेत्यभिधानं यस्याः सा च सा कमला च तां सीता-  
रूपिणीं लक्ष्मीम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणव-  
चनत् । प्रभवे श्रीरामरूपिणे विष्णवे प्रदातुं क्षुभिताग्नि क्षोभं प्राप्तानि यादि  
सैन्यानि राक्षससेनास्तैरेव तरंगैर्हर्मिभिर्भामं भयंकरं लङ्कावर्णवस्तम् । रज्जुरेव  
भुजंगराजभोगो वासुकिकायस्तदावृतेन तद्द्वेष्टितेन पवनात्मजेनैव मन्दरेण मन्थना-  
चलेन ममन्थ किलालोडयामास खल्वित्युत्प्रेक्षा । सा च समस्तवस्तुवार्तिसावयवरूप-  
केण संकीर्यते । 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्' इति विष्णुपुराणे ॥

अथ दह्यमानायां लङ्कायाम् ॥

अथेति । अथानन्तरं लङ्कायां दह्यमानायां भस्मीभवन्त्यां सत्याम् ।

रक्षःस्त्रीवदनांरविन्दरजनीं विश्वंभरावर्हिणी-  
वर्षारम्भदशां दशाननयशःकादम्बकादम्बिनीम् ।  
वैधव्योचितवैपनिश्चितमनोलङ्कावधूटीजटां  
वैदेह्यास्त्रिजटास्मां समकिरद्भूम्यां हनूमान्दिवि ॥ ५७ ॥

रक्ष इति । रक्षःस्त्रीणां राक्षसाङ्गनानां वदनान्येवारविन्दानि तेषां रजनीम् ।  
तत्संकोचफरीमित्यर्थः । विश्वं विभतीति विश्वंभरा भूमिः । 'संज्ञायां स्तृष्टृजि-'  
इत्यादिना सचप्रत्यये सुमागमः । सैव वर्हिणी मयूरी तस्या वर्षारम्भदशाम् ।  
तदुद्गासकारिणीमित्यर्थः । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'कादम्बिनी भेषमाला' इति  
चामरः । तथा वैधव्यस्य विधवात्वस्योचितोऽप्यनुगुणो यो वेपो नेपथ्यं तत्र निश्चितं  
मनो यस्याः सा तथोक्ता सा च सा लङ्का च सैव वधूटी वीरवधूस्तस्या जटां प्रयि-

तकेशपाशरूपम् । क्षिप्रमेव रावणसंहारस्य जायमानत्वादिति भावः । 'श्रुपा जाया वधूटी स्वाद्धूरथ सुवात्सिनी' इति प्रतापमार्तण्डः । वैदेह्याद्विजटासमां त्रिजटाकल्पाम् । तथाश्वासकारिणोमिलथः । धूम्यां धूमसंहतिम् । 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रलयः । हनूमान्दिव्यन्तरिक्षे समकिरत् । प्रवर्धयामासेलथः । किरतिरयं कीर्यमाणकर्मकः । यथा 'रजः किरति माहृतः' इति । कुत्रचित् करणकोऽपि यथा— 'जगतीरहोऽपचकिरे कुमुमैः' इति । दृश्यते च धातुनामर्थभेदात्कारकप्रलयभेदः । अत्राच्छिष्टपरम्परितरूपकालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पुनस्त्रामेव वर्णयति—

अंपिच ॥

एतद्विक्रमवीक्षणेन जनितामानन्द्याप्नोद्भूतिं

रक्षोनाथभयात्पिघातुमनसा विद्याधराणां मुदा ।

व्याजव्याहृतये यथा परिणमेद्भूम्या तथोज्ज्वलते

स्वर्लोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्करवहा ॥ ५८ ॥

अपिचेति । किचेलथः ॥ तत्प्रकारमेवाह—एतदित्यादि द्वाभ्याम्—एतदिति । एतस्य हनूमतो विक्रमवीक्षणेन पराक्रमावलोकनेन जनितामुत्पन्नमानन्द्याप्नोद्भूतिमानन्दाश्रुप्रसारं रक्षोनाथभयाद्रावणभयात् । एतत्परिज्ञाते रावणोऽस्मान्पीडयिष्यतीति साध्वसवशादिलथः । पिघातुमाच्छादयितुं मनो येषां तेषाम् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । विद्याधराणां नभश्चराणां देवयोनिर्विशेषाणाम् । 'विद्याधराऽप्सरोयक्ष—' इत्यमरः । मुदा संतोषेण व्याजव्याहृतये रावणविपत्तिकथनाय यथा परिणमेत्परिणतिं प्राप्नुयात् । रावणस्य महती विपत्संप्राप्ता, तस्मात् भेतव्यमिति कथयितुं यथा पर्याप्त्यादिलथः । यद्वा व्याजव्याहृतयेऽपदेशप्रकाशनाय । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । यथा परिणमेत् । एतेषामश्रुदयो धूम्यावशाज्जातः, न लन्यतोऽभूदिति प्रत्याययितुं स्वयं यथा पर्यवसिता भवेदिलथः । अथवा व्याजव्याहृतये व्यपदेशकथनाय यथा परिणमेत् । अस्माकं नेत्रेषु धूम्याप्रसारादश्रुदयो न लानन्दादिनेति कथयितुं यथोपयुज्यादिलथः । तथा धूम्या उज्ज्वलतेऽवर्धत । स्वर्लोकपर्यन्तं व्याप्तेलथः । कीदृशी धूम्या । स्वर्लोके स्वर्गलोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्करवहा कलिन्दीसमुत्पन्नतरङ्गभ्रान्तिजननी । अत्र स्वतःचिदस्य धूम्याविजृम्भणस्य व्याजव्याहृतिपरिणामपरत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च कल्लोलशङ्करवहेति श्रुन्तिमता नैरपेक्ष्यात्संश्रज्यते । वृत्तं पूर्ववत् ॥

आदौ नीलांशुकश्रीस्तदनु मरकतावद्धनीवीविभूतिः

कस्तूरीपङ्कमङ्गी क्षणमपि विकचेन्दीवररूपसपत्नी ।

पञ्चात्स्निग्धाजनामा जघनकुचकटीकण्ठनेत्रेषु जाता

दिकान्तानां तदानीं दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या ॥ ५९ ॥

आदाविति । दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या लङ्कादहनसंभूतधूममंहतिसंदानीं तस्मिन्काले दिश एव कान्तास्तासामिति रूपकम् । जघनानि च कुचाश्च कव्यश्च कण्ठाश्च नेत्राणि चेति द्वन्द्वः । तत्तत्स्थानीयप्रदेशेष्वित्यर्थः । अत्र यद्यपि प्राण्यङ्ग-  
त्वादिकवद्भावेन भाष्यं तथापि महाविभायया विकल्पोऽपि द्रष्टव्यः । यद्वा दिक्कान्ता-  
जघनादीनां तत्तद्देशपरत्वेन साक्षात्प्राण्यङ्गलाभावाच्चैकवद्भावः । आदौ प्रथमम् ।  
क्षणम् । क्षणमात्रमित्यर्थः । एतच्च सर्वत्र संबध्यते । अनन्तरं तदपायादिति भावः ।  
नीलांशुकस्य नीलाम्बरस्य श्रीरिव श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता जाता । तदनु तदनन्तरं  
मरकतावद्धा गारुत्मतमणिलखिता । 'गारुत्मतं मरकतम्' इत्यमरः । नीवीविभूती  
रशनासंपत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता जाता । ततः कस्तूरीपङ्कस्य मृगमदकर्मस्यैव भर्ता  
परिपाटी यस्याः सा तादृशी जाता । अथानन्तरं विकचेन्दीवरस्रजः प्रकुङ्क-  
नीलोत्पलमालिकायाः सपत्नी सदृशी जाता । 'ज्ञातिसोदरवन्धादिशब्दाः सादृश-  
वाचकाः' इत्याहुः । पश्चादनन्तरं त्रिगधाञ्जनस्य मृदितकज्जलस्य आभेवाभा यस्याः  
सा तथोक्ता जाता इति सर्वत्रोपमा । अत्र जघनकुचेत्याद्युद्देशकमानुसारेण नीलांशु-  
कश्रीरित्यनन्तरं कस्तूरीपङ्कमञ्जीत्युद्देशे कर्तव्ये तथानुकलात्सर्वङ्गभोजेन क्रमोऽत्र न  
विवक्षितः । अन्यत्र क्रमसंभवात्स एवालंकारः । स चोक्तोपमारूपकोक्तेरज्ञातिभावेन  
संकीर्यत इति संक्षेपः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

हा तात हा जननि हा सुत हा सहाय  
हा पौत्रं हा प्रियसखि क नु हा हतोऽस्मि ।  
इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भि-  
रापुरि रावणपुरी शिखिना परीता ॥ ६० ॥

हा तातेति । हेति सर्वत्र विपादे । 'हा विपादशुगर्तिषु' इत्यमरः । हा तात  
जनक । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । हा जननि मातः, हा सुत पुत्रक, हा  
सहाय सहचर सहोदरेति वा । हा पौत्र, हा प्रियसखि प्रियभार्ये, क नु कुत्र वा ।  
गतासीति शेषः । तथा हा हतोऽस्मि नद्येऽस्मि इत्यादिरेवमादिः पौरपरिदेवन-  
भारः पुरजनविलापातिशयो यास्तु तामिवाग्भिराक्रोशवचनैः शिखिनाभिना परीता  
व्याप्ता रावणपुरी लङ्कापुरी आसमन्तादापुरि आपूरिता । 'पुरी आप्यायने' इत्य-  
स्मात्कर्मणि लुट् । 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

यैर्वृन्दारकमुन्दरीजनमुखे नीराजनं निर्मितं

निर्मिधे भगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसंहतिः ।

ते द्वित्राण्यपि वासराणि न गता निर्वाणमौर्यान्ल-

ज्वालाडम्बरमम्बुधौ विदधिरे घालानलोद्यत्कणाः ॥ ६१ ॥

यैरिति । यैर्वालानलोद्यत्कणैर्वृन्दारकमुन्दरीजनस्य मुरमुन्दरीवृन्दस्य मुखे य-  
दनाप्रमाणे नीराजनमाराधिकं निर्मितम् । नीराजनत्वेन परिणतमित्यर्थः । अत्र

सुरसुन्दरीणां कृत्याणकालः संप्राप्त इति सूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम् । तथा  
 यैर्निर्मेषे मेघरहितेऽपि गगने सौदामिनीसंहतिर्विमुह्यताध्रेणिविचिता । तथात्वेन  
 परिणतमित्यर्थः । अशक्यं करणोऽपि रावणवध एवमेव संभविष्यतीति सूचनार्थमित्थं  
 निर्देशः। ते बालानलोद्यत्कणा हनुमद्गद्गलाग्निसमुत्थितस्फुलिङ्गाः । द्वे श्रीणि द्विप्राणि ।  
 'संख्ययाव्ययासप्त-' इत्यादिना बहुमीहिः । 'बहुमीर्हा संख्येये हजयहुगणात्' इति  
 उच्यते। समासान्तः । तान्यपि वासराणि । तावत्स्वपि वासरेष्वित्यर्थः । 'वा  
 नु ह्ये दिवसवासरी' इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अम्बुधौ निर्वाणं शान्तिं  
 न गता न प्राप्ताः सन्तः । नञर्थस्य नशब्दस्य 'मुष्पुषा' इति समासः । और्वानल-  
 ज्वालाढम्बरं वटवामिकीलासंभ्रमं विदधिरे चक्रुः । क्षिप्रमेव सकलराक्षससंहाराभि-  
 द्योतकवैपरीत्यवृत्तिसूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम् । अत्राभिक्रणानां नीराजन-  
 निर्माणायसंबन्धेऽपि तरसंबन्धकथनादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । शार्दूलवि-  
 श्रुतितं वृत्तम् ॥

आदीप्यमानपवनात्मजवालसङ्गा-

दङ्गारशोपविभवामवलोक्य लङ्काम् ।

व्योम्नि स्थिता निशिचराः स्वगृहाणि नूनं

निर्वापयन्त इव नेत्रभवैः पयोभिः ॥ ६२ ॥

आदीप्यमानेति । आदीप्यमानो जाज्वल्यमानो यः पवनात्मजवालस्य  
 गङ्गासंपर्कादितोः । अङ्गार एव शेषः शिष्टांशो यस्य स तयोक्तो विभवः समृद्धि-  
 र्यस्यास्याम् । कार्त्तयेन दग्धामित्यर्थः । लङ्कामवलोक्य । व्योम्न्यन्तरिक्षे स्थिता  
 निशिचरा राक्षसाः स्वगृहाणि दग्धमानानि निजमन्दिराणि । यद्यपि 'गृहाः पुंलि-  
 च भूद्वयेव' इत्यमरस्तथापि महाकविप्रयोगबाहुल्यादविरोधो द्रष्टव्यः । नेत्रभवैः पयो-  
 भिराण्णोदकैर्नूनं निधितं निर्वापयन्तः प्रशमयन्त इव । अलक्ष्यन्त इति शेषः ।  
 लङ्ग्रेभालङ्कारः । यथा दग्धमानं गृहादिकमुन्नतदेवमारुह्य जलैः प्रशमयन्ति तद्वदि-  
 त्युत्प्रेक्षार्थः । परान्तनिलकावृत्तम् ॥

चक्रे शक्रजिदासया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-

स्तत्कर्तुं क्षणदाचरक्षितिभुजा युक्तोऽप्यंशक्तो भवेत् ।

सप्तार्चिश्च हनुमता परिचितो लङ्कामधाक्षीघ्रया

तत्पित्रा मरुतां युतोऽपि न तथा दौहृज्जियायां पटुः ॥६३॥

'चक्रः इति । रक्षोगणो राक्षसनिवहः शक्रजिदास्येन्द्रजिभिर्देशेनोपलक्षितः ननु  
 माक्षापके चकार । तत्कर्म क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षसपार्वभैनेन रावणेन युक्तो-  
 ऽपि साक्षात्परितोऽपि कर्तुमशक्तोऽगम्यो भवेत् । न पटुः चरित्यर्थः । तदपेक्षया  
 पुत्रतानप्यरथैव बहिष्ठलारिभिर्भावः । संभावनायां ङिर् । एव एतत् अर्चयि यस्य

१. 'रजनीचरक्षितिभुजा' इति पाठः. २. 'अनुलोम्बर' इति पाठः. ३. 'मरुतः'

इति पाठः.

सप्ताचिरमिध हनूमतः परिवितः प्रवर्तितः संगतो वा यथा लङ्कामधाक्षीद्दाह । तथा तत्पित्रा हनूमज्जनकेन मरुता वायुना युतः सहितोऽपि दाहक्रियायां, दहनकृत्ये पट्टः समर्थो न भवेत् । वायुपरिचयापेक्षया तत्पुत्रपरिचयस्यात्यन्तजृम्भणहेतुत्वादिति भावः । वायुसाहचर्यादप्यधिकं लङ्का ददाहेति परमार्थः । अत्र पूर्ववाक्ये रावणसहितस्य राक्षसगणस्येन्द्रजिदाज्ञाकृतकर्मकरणसामर्थ्यसंबन्धेऽपि संभावनाया तदसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । तथा उत्तरवाक्ये वायुसखस्य सप्ताचिपो हनूमत्परिचयसंबन्धिताहकृत्यकरणपाटवसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतया सापेक्षत्वात्परिकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे हुताशे  
शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।  
लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन  
वाहोर्वलादपहृता सुरराजलक्ष्मीः ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति । रणकेलिकुतूहलेन युद्धक्रीडासमुत्सुकेन लङ्केश्वरेण रावणेन बाहु-  
बलाद्भुजपराक्रमादपहृता सीता सुरराजलक्ष्मीरिन्द्रसाम्राज्यश्रोईनूगानेवारणिरमिन्-  
न्यनदारविशेषः । 'निर्मन्थ्यदारुणि लरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । स प्रभवः कारणं यस्य  
तस्मिन् । तत्समुत्पादित इत्यर्थः । हुताशनेऽग्नौ कर्मण्यण् । शुद्धिं  
संस्कारं विधाय । पापिष्ठरावणसंपर्कजनितपापं विशोधयेत्यर्थः । पतिं निजभर्तारमि-  
न्द्रमेव समेतुं संगन्तुमैच्छदित्येव स्म । यथा कुतश्चित्कारणात्काचन साध्वी कुत्र-  
चिदपविप्रस्थले स्थित्वा परिणामकाले संस्कारपरिशुद्धा सती पुनर्निजभर्तारमेव जिग-  
मिषती तद्गदित्यर्थः । इच्छतेर्लृट् । 'भाडजादीनाम्' इत्याडागमः । 'आटथ' इति  
शुद्धिः । अत्र सुरराजलक्ष्म्या ईदृशेच्छासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । एतेन  
रावणस्य विनिपात आसन्न इति सूच्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

निगमयति—

वाचामिदानीं किमु विस्तरेण लङ्कापुरीं रावणयाहुगुताम् ।  
काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे कृतान्तदूतस्य सुखप्रवेशाम् ॥ ६५ ॥

वाचामिति । इदानीमस्मिप्रवसरे । संस्कारोचितकाल इत्यर्थः । वाचां विस्-  
रेण वचनप्रपद्येन । 'विस्तारो विप्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः ।  
किमु । न किमपीत्यर्थः । किं त्वयं काकुत्स्थदूतो हनुमानुपेलागत्य रावणयाहुगुताम् ।  
दुःप्रवेशामित्यर्थः । लङ्कापुरीम् । कृतान्तदूतस्य । यमदिकराणामित्यर्थः । 'कृतान्तो-  
यमसिद्धान्त' इत्यमरः । सुखप्रवेशां सुखेन प्रवेष्टुं शक्यां चक्रे । अनाप्रतनिघन-  
गन्धानां लङ्कापुरस्थयातुधानानां निघनं विधाय तद्वारा पूर्वमसंभावितप्रवेशान्यम-  
दिकरान्ससामर्थ्येन प्रवेशायामासेत्यर्थः । एतेनोत्तरनाप्येतेषां निरापाटसंचारत्वं  
सूच्यते । वृत्तमुपजातिः ॥

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-  
मेनः पुनान इव वानरयायजूकः ।

निर्वर्तिताक्षविजयो निजवालवह्ना  
हुत्वा पलाशासमिधः सुगतिर्यभूव ॥ ६६ ॥

पौलस्त्येति । वानरो हनूमानेव यायजूको यज्ञकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूकः' इत्यमरः । 'यजजपदशां यद्' इति यजतेर्षट्ठन्तादूकप्रत्ययः । पौलस्त्यो रावण एव पातकी ब्रह्महत्यादिपातकवान् तस्य समागमेन संगत्या जायमानं संपद्यमानमेनः । 'सत्संयोगी च पद्ममः' इति न्यायात्संभाषितदुरितमित्यर्थः । 'कल्पं वृजिनोऽधमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । पुनान इव विशोधयश्रिव । पापापनोदनं कुर्वाण इवेत्यु-  
त्प्रेक्षा । पूनः शानच् । निर्वर्तिताक्षविजयो विरचिताक्षकुमारनिधनः, कृतेन्द्रियज-  
यश्च सन् । 'अक्षो रथस्यावयवे पादके चाक्षमिन्द्रियम्' इति विश्वः । निजवाले  
यो वहिर्हुताशनस्त्वस्मिन् । पलं मांसमश्नन्तीति पलाशाः । 'पलोऽस्त्री पलं मांसम्'  
इत्यभिधानात् । पलाशा राक्षसास एव पलाशासमिधः पलाशवृक्षसमिधो हुत्वा  
सुगतिरप्रतिहतगमनः शोभनलोकश्च बभूव । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षानुप्राणितः सावयवरू-  
पकालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्ता रघुपतिदयितां चारणोक्तया विदित्वा  
सानन्दस्तां प्रणम्य प्रतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।

आरुह्यारिष्टशैलं निधिमपि पयसां स्वैरमुत्तीर्य वेगा-

द्यक्ते गत्वा महेन्द्रं ह्यगकुलं पतीन्पूर्णकामान्हनूमान् ॥ ६७ ॥

लङ्केति । लङ्कादाहेऽपि रघुपतिदयितां श्रीरामप्रेयसीं सीतां चारणानां नमध-  
राणां गन्धर्वादीनामुक्त्या मन्चेनानार्तामपीडिताम् । अनशामिति यावत् । विदित्वा  
ज्ञात्वा । अतएव सानन्दः ससंतोपसां सीतां प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिगमनविधां  
प्रतिप्रयाणविधाने विषये । 'विधिर्विधाने देवेऽपि' इत्यमरः । तस्याः सीताया  
नियोगमाह्वानं प्राप्य । ततः अरिष्टशैलमरिष्टाख्यं परंपारस्थपर्वतमारुह्य पयसां निधिं  
रघुद्रमपि स्वैरं ययेच्छम् । अत्रिहितमिति यावत् । उत्तीर्योत्तुव्य महेन्द्रमङ्गदायधि-  
ष्टितं महेन्द्रपर्वतं गत्वा हनूमान्पयगकुलपतीन्प्रदजाम्बवप्रलनीलादिह्रवगोश्वरान्पूर्णा-  
कामान्पूर्णागमनोत्प्रेक्षां । अप्रातिस्तररूपनयोग्यसार्थस्य संक्षेपेणोक्तः संक्षेपो  
नाम गुणः । तदुक्तं विद्यानाथेन—'संक्षेपार्थाभिधानं ऋत्संक्षेपः परिकीर्तितः' इति ।  
सगुह्यरावृत्तम् ॥

अथ यद्यार्हं सैन्याधिपान्तं मान्यं मारुतिस्तैरनुयुक्तः स्यवृत्तान्तंम-  
खिलमाप्त्यातवान् ॥

अथेति । अपानन्तरं मादृशीहूनान्यपार्हं यथायोग्यं सैन्याधिपात्राम्बवदङ्ग-  
दारिणेनापतीन्संमान्य मानयित्वा । तैः सैन्याधिपरनुयुक्तः । 'कथं दृष्टा तया देवी

कथं वा तत्र वर्तते' इत्यादिना पृष्ठः सन् अखिलमशेषं स्वदृत्तान्तमाख्यातवान् ।  
उत्पतनादिसीतादर्शनलङ्कादाहान्तां निजवार्तामशेषां कथयामासेत्यर्थः ॥

तदनु पवनतनयवचनमुदिता वानरवरूथिनी यूथनाथानुयाता  
तद्दर्शनजनितमानन्दमानन्दशरधौ दाशरथौ सुग्रीवे च संविभज्येव  
विवक्षितुमहमहमिकया धावन्ती मध्येसरणि दधिमुखकृतावनं मधु-  
वनं हनूमदनुमत्याभिभूय मधुपानसुखमनुभवूव ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं पवनतनयवचनमुदिता हनूमद्वक्त्यसंतुष्टा वान-  
रवरूथिनी, कपिसैन्यम् । 'वरूथिनी वलं सैन्यम्' इत्यमरः । यूथनाथानुयाता  
जाम्बवदादियूथाधिपानुयाता । तदा तद्दर्शनजनितं सीतावलोकनसमुत्पन्नमानन्दमा-  
नन्दशरधावानन्दसागरे । निलनिरतिशयानन्दपरिपूर्णे इत्यर्थः । दाशरथौ श्रीरामे  
सुग्रीवे च संविभज्य सम्यग्विविच्य विवक्षितुं द्रष्टुमिति फलोत्प्रेक्षा । सीतावलोकन-  
वार्ताकथनेन श्रीरामसुग्रीवानन्दयोरन्तरं परीक्षितुमित्यर्थः । अहमहमिकया पाल्प-  
राहंकारेण । अहमहमिका व्याख्यातारण्यकाण्डे । धावन्ती धावमाना । अतिवेगेन  
प्रद्रवती सतीत्यर्थः । सरण्या मध्ये मध्येसरणि । मार्गमध्य इत्यर्थः । 'पारेमध्ये  
पथ्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्संनियोगादेकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्य । दधिमुखेन  
दधिमुखाख्येन सुग्रीवमातुलेन वानरेण कृतमवनं रक्षणं यस्य तथोक्तम् । 'अत्र  
रक्षणे' कर्तारं ल्युट् । तथाच रामायणम्—'यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः  
कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥' इति । मधुवनं मधुनाभ्य-  
सुग्रीवोद्यानवनम् । मधुप्रचुरत्वान्मधुवनमित्यर्थसंज्ञा । हनूमदनुमत्या हनूमदाङ्ग्या-  
भिभूयाक्रम्य मधुपानेन क्षौद्रपानेन यत्सुखं तदनुभवूव । यथेष्टं मध्यपिवदित्यर्थः ।  
'मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः ॥

अथाव्रधीद्विरिवरतुङ्गमङ्गदं

कृताञ्जलिर्दधिमुख एव रोपवान् ।

वलीमुखान्मधुमजने शिलीमुखा-

न्भवानिमान्झटिति निवारयेदिति ॥ ६८ ॥

अयेति । अयानन्तरं रोपवान्मधुवनाक्रान्तजनितकोपवानेप दधिमुखो वनपा-  
लकस्तदा कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः सन् । प्रार्थनालक्षणमेतत् । गिरिवरतुङ्गम् ।  
महोन्नतमित्यर्थः । अङ्गदं युवराजमद्रवीत् । किमिति । भवान्मधुमजने मधुपाने  
पुष्परसास्वादे च शिलीमुखानलीन् । 'अलियाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । रूपदा-  
लंकारः । इमान्वलीमुखान्कपीन् । 'कपिष्ठवङ्गलवगशारामृगवलीमुखाः' इत्यमरः ।  
झटिलप्रसा । निवारयेभिहन्ध्यात् । इत्येवमद्रवीदिति पूर्वेण संयन्धः । अन्यथा  
महोन्नतासनः सुग्रीवो दण्डपिप्यतीति भावः । शेषे प्रथमः । पुष्पदस्मपतिरिक्तस्य  
मवच्छन्दस्य शेषत्वादिति । रुचिरापृत्तम् । 'यत्पुष्पं हरिह रुचिरा जभास्त्रगाः' इति  
रुद्रपात् ॥



अयमप्येनमवोचत् ॥

अयमिति । अयमन्नदोऽप्येनं दधिमुखं प्रत्यवोचदुक्तवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति •

श्रवणमधु वित्तीर्णं येन वीरेण मह्यम् ।

दधिमुख यदि सोऽयं भापते को निरुन्ध्या-

न्मधु पियतु यथेच्छं वाहिनी वानराणाम् ॥ ६९ ॥

दशमुखेति । दशमुखपुरमध्ये लङ्कापुरमध्ये मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टेत्येवं-  
भूतं श्रवणमधु श्रोत्रामृतं येन वीरेण मह्यं वित्तीर्णं दत्तम् । 'विश्राणनं वितरणं  
स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । हे दधिमुख, सोऽपि वीरो भापते यथाहावचनं  
वदति चेत् कः को वा निरुन्ध्यात्रिचारयेत् । न कोऽपि निवारयितुं शक्युयादित्यर्थः ।  
'शक्ति लिट् च' इति लिट् । सकलवानरजीवानुभूतमैथिलीकयामधुप्रदस्येदन्नधुपान-  
नियारणं कथं युक्तं स्वादिति भावः । अतो वानराणां वाहिनी सेना यथेच्छमिच्छा-  
सदृशम् । 'यथेष्टम्' इति वा पाठः । मधु पियतु । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः किं जातं तत्राह—

तदनु भयवशेनमुपगतदधिमुखवचनविदितमधुवनकदनपरि-  
गणितजनकदुहितृदशनजनितप्रमदभरभरितस्तपनतनयस्तत्र तनु-  
विकृतिप्रतनुत दधिमुखागमननिमित्तसंपत्तिम् ॥

तदन्यति । तदन्यन्नदवचनानन्तरं भयवशेन भयपारतर्क्येण समुपगतस्य  
समीपमागतस्य दधिमुखस्य वचनेन विदितं ज्ञातं यन्मधुवनकदनं वानरकृतमधुव-  
नोत्प्लुष्टं तेन परिगणितं परिसंख्यातम् । निधितमिति यावत् । यस्मिन्कदुहितृदशनं  
सीतावलोकनं सञ्जनितेन तदुत्पादितेन प्रमदभरेण हर्षातिशयेन भरितः संजात-  
भरः । आनन्दपरिपूर्णं इत्यर्थः । भरित इत्यत्र सारकादित्यादितच् । प्रमदेत्यत्र  
'प्रमदसंमदी हर्षे' इति प्रत्ययान्तो निपातः । तपनतनयः सुग्रीयस्तत्र तस्मिन्समये  
दधिमुखागमनमेव निमित्तसंपत्तिः कारणग्रामग्री यस्यास्तां तनुविकृतिं सुराविक्रास-  
नेप्रतिस्कारणरकन्धोप्रमनरोमाश्ल्लादिगात्रचेष्टामतनुताकरोत् । मधुवनकदनश्रवणा-  
रसीतादर्शनं निर्णय परमानन्दभरितोऽभूदित्यर्थः ॥ •

अनन्तरं कपिसेनापि निकटवर्तिन्यभूदित्याह—

आरुणाद्रिमथावदष्ट विपिनान्यास्ताद्य नानाफला-

न्यास्योद्य सुतमारचय्य पदनेरापाद्य याद्यप्रमान् ।

आलिङ्ग्य हुममकमं मदवशादाधूय पुच्छच्छटा-

मारादाचिरभूदहंप्रथमिकापीना कपीनां चमूः ॥ ७० ॥

आरुह्येति । अग्निं मार्गस्थं पर्वतमारुह्यायावरुह्य । पर्वतारोहणावरोहणक्रीडामः  
नुभूयेत्यर्थः । विपिनान्यरभ्यान्यासाद्य प्रविश्य नानाफलानि पनसरसालादिविविध-  
फलान्यास्वाद्य भुक्त्वा । हुतम् । वल्गितानीत्यर्थः । आरुचय्य कृत्वा । 'त्यपि उषु-  
पूर्वात्' इत्यादेशः । वदनैर्मुखैर्वाद्यक्रमान्दिण्डिमादिवाद्यध्वनिप्रकारानापाद्य वाद-  
यित्वा । तथा हुमम् । हुमानित्यर्थः । अक्रमनपगतक्रमम् । मोहनोद्भावनदिदुष्प-  
प्सिताचरणेनापगतमर्यादमित्यर्थः । आलिङ्ग्याच्छिष्य । मदवशान्मधुपानजनितद-  
र्पवशात्पुच्छच्छटां लङ्गूलजालम् । 'वृन्दं जालं चक्रवालं जालकं पेटका च्छटा' इति  
वैजयन्ती । आधूय चालयित्वा । अहं प्रथमोऽहं प्रथम इति यस्यां क्रियायां सार्ह-  
प्रथमिका । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । स्वार्थे कप्रत्ययः । तथा पीना पूर्णा । एत-  
त्पूर्विकया धावमानेत्यर्थः । कपीनां चमूर्वानरसेनारत्समीपे । 'आराहूरसमीपयोः'  
इत्यमरः । आविरभूत् । आलक्षितेत्यर्थः । अत्र कपिस्वाभाव्येन यथावद्वस्तुवर्णना-  
त्स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

ततः किं तत्राह—

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्रः

सौमित्रिनेत्रयुगलेन निपीयमानः ।

चूडामणिं करतले कलयन्ववन्दे

पादारविन्दयुगलं भरताग्रजस्य ॥ ७१ ॥

निद्रेति । समीरपुत्रो हनूमाच्चिद्राक्षयाच्चिद्राभावात् । यावद्भनवासं चिद्राहारयो-  
रभार्व इति भावः । अरुणितेन पाटलितेन सौमित्रिनेत्रयुगलेन लक्ष्मणनयनयुग्मेन  
निपीयमानः । अत्यादरेणावलोक्यमानः सन्नित्यर्थः । एतेन श्रीरामापेक्षयापि लक्ष्म-  
णस्य भूगान्धनूमादागमनप्रतीक्षणादरोऽविद्यतेति सूच्यते । चूडामणिं सीताया अभि-  
ज्ञानभूतं शिरोरत्नं करतले कलयन् । श्रीरामादीनां यथा चक्षुर्गोचरं स्यात्तथा धार-  
यन्नित्यर्थः । सीतां दृष्ट्वा समागत इति प्रथमवचनेनैव ज्ञापनार्थमिति भावः । भर-  
ताग्रजस्य श्रीरामस्य पादारविन्द इकेयुपमितसमासो नतु रूपकम् । अन्यथोत्त-  
रपदप्राधान्ये तत्र वन्दनायोगात् । तयोर्युगलं ववन्दे नमश्चकार । वसन्ततिलका-  
वृत्तम् ॥

अक्लेशसंभूतगतागताभ्यां विस्तीर्णविस्तीर्णमहार्णवोऽपि ।

आनन्दसिन्धौ पृतनासमक्षमक्षस्य हन्ता नितरां ममज्ज ॥७२॥

अक्लेशेति । अक्षस्य हन्ताक्षकुमारमारको हनूमान्क्लेशेनानायासेनैव संभूते  
संजाते ये गतागते यातायाते ताभ्यां विस्तीर्णो विलङ्घितो विस्तीर्णमहार्णवः पुरुषा-  
न्तर्दुस्तरमहासमुद्रो येन स तयोक्तोऽपि । अक्ष्णोः समीपे समक्षम् । समीपार्थ-

अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रवृत्तिभ्यः' इत्युत्प्लव्यः । पृतनाया यानरसेनायाः समर्थाः पुरतः । नितरामुत्प्लव्यः । अव्ययीभावात्प्रप्लव्यः । आनन्दसिन्धवानन्दमागरे ममज ममोऽभूत् । ईदृग्महाकपिर्विप्रवाहिनीमध्येऽहमेक एव महोदधिमुल्लङ्घय सीतां दृष्ट्वा पुनरागतोऽस्मीत्येवंभूतभाषणप्रवर्तकमहाभानुसंपन्नोऽभवमित्यमन्दानन्दतुन्दितान्तःकरणोऽभूदित्यर्थः । अतएव विरोधाभासोऽलंकारः । वृत्तमुपजातिः ॥

आनीतचूडामणिसंनिधानादाविःप्रमोदेन रघूद्वहेन ।

तत्रानुयुक्तः पवनात्मजन्मा विज्ञापयामास कृतप्रणामः ॥७३॥

आनीतेति । आनीतस्य हनूमताहतस्य चूडामणेः सीताशिरोरत्नस्य संनिधानात्संनिध्यादेतोः । आविःप्रमोदेन प्रादुर्भूतानन्देन रघूद्वहेन रघुनन्दनेन तत्र तस्मिन्सीतावृत्तान्ते विषयेऽनुयुक्तः पृष्टः पवनात्मजन्मा हनूमान्कृतप्रणामो विहितनमस्कारः गन् । विज्ञापयामास । सीतावलोकनवार्ता कथयामासेत्यर्थः । पूर्वमागमनानन्वरकन्यतया विहितो नमस्कार इदानीं शुभवार्ताकथनप्रारम्भसंतोपातिरेकादिति चेदित्यव्यम् । इन्द्रवभ्रावृत्तम् ॥

विज्ञापनप्रकाशमेवाह—

लङ्कापुरोपवनसीङ्गयथ राजपुत्री-

मालोक्यं निशिचरीगणवाध्यमानाम् ।

केनापि पातकवशेन सुपर्णलोके

बन्दीकृतामिव भुजंगमराजकन्याम् ॥ ७४ ॥

लङ्केति । अथ विज्ञापनानन्तरं महालक्ष्यारे वा 'महालानन्तरारम्भप्रश्रुतिये-  
षमयो अथ' इत्यमरः । लङ्कापुरस्य रावणराजधान्या उपवनसीङ्गुपवनवनप्रदेशे ।  
अशोकवनिकामप्य इत्यर्थः । निशिचरीगणवाध्यमानां रक्षकराक्षसीनिबहूपरितप्य-  
मानाम् । अतएव केनाप्यनिर्वाच्येन पातकवशेन पापानुबन्धेन सुपर्णलोके गच्छलोके  
बन्दीकृताम् । कारागारवद्दामित्यर्थः । भुजंगमराजकन्यां नामकन्यामिव स्थितां  
राजपुत्रीं जानामीमालोक्यमवलोकितवानस्मि । उपमालंकारः । यगन्तविलसावृत्तम् ॥

देव्यास्त्यदीपान्वयकीर्तनेन त्वन्मुद्रया च व्यपनीयुः शोकम् ।

घाताभिमिशानमयीमयाचं प्रस्थानुकामः परिपूर्णकामः ॥ ७५ ॥

देव्या इति । तदीयान्वयकीर्तनेन भवदीयवंशप्रशंसया तन्मुद्रया भवदीयप्र-  
सन्नानुभवाद्भुजंगकन्या च देव्याः सीतायाः शोकं विपादं व्यपनीय निरस्य । अत-  
एव परिपूर्णकामः संपूर्णमनोरथः प्रस्थानुकामः पुनरागन्तुमनाः गन् । 'तुं काममन-  
सोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । अभिमिशानमयीमिशानरूपाम् । ताद्रूप्ये मयटि  
ईत् । वार्ता वृत्तान्तमयाचं वाचितवानस्मि । इन्द्रवभ्रावृत्तम् ॥

ब्रह्माखवित्रस्तजयन्तकृत्यां कथामभिधाप्य वने प्रवृत्ताम् ।

चिरं रुदन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या चूडामणिः प्रेषित एव तुभ्यम् ॥७६

• ब्रह्मेति । ब्रह्माख्यादभंगयाद्वित्रस्तस्य विशेषतः भीतस्य जयन्तस्य जयन्तात् रनाग्नः काकागुरस्य कृत्यं स्तनोत्प्रेषणरूपकिया यस्यां ताम् । वने चित्रकूटतटविपिं प्रवृत्तां संभृतां कथामाह्वयायिकाननिशाप्यानिज्ञानत्वेनोक्त्वा । चिरं चिरकात् रुदन्त्याः पूर्वांभूताधिस्तरणवशाद्भ्रूणि विमुञ्चन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या जानक्या एषोऽ चूडामणिः शिरोरत्नं तुभ्यं प्रेषितः । नाप्रूपं चाभिज्ञानद्वयं प्रहितमित्यर्थः । वृत्तमु यजातिः ।

निगमयति—

किं बहुना ॥

किं बहुनेति । बहुना वाग्व्यापारेण किम् । न किमपीत्यर्थः ॥

तथापि किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्टं विद्यत इत्याह—

देव तस्याः प्रतिष्ठासूनसूनैशैकपालितान् ।

मुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं तंवाभिज्ञानमुद्रया ॥ ७७ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे सुन्दरकाण्डः समाप्तः ।

• देवेति । हे देव स्वामिन्, प्रतिष्ठासूनप्रस्थातुमिच्छन्, उत्कमिष्यमाणानित्यर्थः तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । तथाप्याशैकपालितानाशया त्वदागमनप्रतीक्षयैकया पालितान्युत्तान् । शिवभागवतवत्समासः । तस्याः सीताया असूनप्राणान् तवाभिज्ञानमुद्रयाभिज्ञानरूपाद्गुलिमुद्रिकया तथैवाभिज्ञानमुद्रया मुद्राफलकयेति छिष्टरूपकम् । मुद्रयित्वा । निरुज्येत्यर्थः । अहं प्रपन्नः । आगतोऽस्मीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दाखादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य पञ्चान्वयशुभापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसावैभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितार्यां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यरञ्जूपिकासमाख्यायां सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रायंरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

युद्धकाण्डम् ।

इत्थं निजधिप्रकृषितांसमाजितगच्छलक्षरिसमाजेन तत्रभवता भोजराजेन विर-  
यितपमकाण्डसंबन्धं चम्पूराभायनप्रबन्धं परिपूरयित्नुकामेन लक्ष्मणनाम्ना पण्डितवर्षे-  
णावशिष्टो युद्धकाण्डो निजवागवैभवानुसारेण रचितः । सोऽयं मयेदानीं व्याख्ययते ॥

अथ तत्रभवान्कृषिः स्वभिधीयितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय शिष्टाचारसं-  
प्राप्तयिदितिष्टेष्टगुहचरणारविन्दभोजमहाराजसारणस्यं महत्तं विधाति—

दृष्टे यत्र यदृच्छयापि यवस्तां देवी पुरो वर्तते

सारस्यं महद्भ्युदेति सदसि प्रागल्भ्यमुत्तृम्भते ।

जायन्ते सकलाः कला अपि नृणां जागर्ति फीर्तिर्नवा

चेतः खिरति तत्र देशिकपदान्भोजे च भोजे मम ॥ १ ॥

दृष्ट इति । यत्र तस्मिन्देशिकपदान्भोजे च यदृच्छया वीलयापि ।  
व्यादरेण चेतिसु वस्तुव्यमिति भावः । दृष्टेऽप्यलोहिते सति । नृणाम् । मनुष्यमा-  
त्रस्यैतर्थाः । एतच्च गर्वत्र संभव्यते । यवतां देवी सरस्वती पुरो वर्तते । उपासना-  
दिप्रयत्नं विनैव, स्वयं संनिहिता भवतीत्यर्थः । तथा महदनतपम् । कार्यकारणपर्या-  
प्तमित्यर्थः । सारस्यं कषितारसज्ञतम् । अभ्युदेत्यभ्युदयं प्राप्नोति । उमुत्पद्यत  
इत्यर्थः । 'अभ्युपैति' इति पाठ आभिमुख्येन समीपमागच्छतीत्यर्थः । तथा गदगि ।  
राजविद्वान्भाषित्यर्थः । प्रागल्भ्यं गच्छलविद्याविवरणप्रौढत्वमुत्तृम्भते विरुक्तिभं  
भवति । तथा सकलाः गमना अपि कला इतिहासागमाद्यतुःपठिविद्या जायन्ते-  
ऽप्ययनपरिशीलनाभ्यासतागावेनैव तत्कृतोऽव्युत्पद्यन्ते । तथा नवापूर्वा वीर्तिः रान्वा-  
माख्या जागर्ति विद्यसति । तत्र तस्मिन्देशिकपदान्भोजे गुहचरणारविन्दे, भोजे  
भोजराजे च मम चेतो मनः खिरति । उच्छरीत्या बहुश्रेयस्करतान्माभक्तं मनस्तत्र  
श्रेहयुक्तं भवतीत्यर्थः । चतुःपष्टिकलास्तु—'इतिहासागमाद्याद्य काव्यालंकारनाट-  
कम् । गायत्र्यं कवित्वं च कामशास्त्रं दुरोदरम् ॥ देशभाषादिपिज्ञानं लिपिकर्म च  
वाचकम् । सर्वाणि चापदानानि स्वरशास्त्रं तु शाकुनम् ॥ गामुद्रिकं रत्नशास्त्रं रपा-  
श्वगविक्रीशलम् । महाशास्त्रं सूदकर्म भूहृणाणां च दोहदम् ॥ गन्धर्वादो धातुवादः  
रान्वाबादो रसस्य च । जालवादोऽभिषंस्तम्भः राक्षसम्भो जलस्य च ॥ वाचःस्तम्भो  
वयःस्तम्भो घट्याकर्षणमेव च । विद्वेषणोघाटनं च मारणं कालवयनम् ॥ पयसि  
श्वचातुर्भ्यं पादुकासिद्धिरेव च । मृत्निदिधंष्टिकासिद्धिर्द्विन्द्रजालिकमेव च ॥ अज्ञानं  
नैरदृष्टिस्तु वचनं स्वरवचनम् । मणिमन्त्रोपधानां च निद्रयधौरकर्म च ॥ वृत्रलो-  
हाश्मृद्वाह्वेषुवर्मापन्नक्रियाः । अहस्यकरणी दूरकरणी मृगयारतिः ॥ वाणिज्यं  
पाशुपाल्यं च कृषिराह्वकर्म च । लावकुण्डमेपादियुद्धकारणकौशलम् ॥ चतुःपष्टि-

१. धततूर्वम् 'आनीनं पवनात्मजेन जनकक्षमापालपुत्रीशिरोरत्नं मूर्तेमिवानुरागमसकृ-  
द्रीक्ष्य प्रमोदान्वितः । यो लोकत्रककण्ठकं दशमुखं प्रोद्धर्तुमैच्छद्भलात्सोऽयं वीरवराप्रणीज-  
नकजाजानिः सदा पातु नः ॥' इति श्लोको दृश्यते कचित्. २. 'खिरति' इति पाठः.

कलाधैताः कलाविद्धिः प्रकीर्तिताः ॥' इति । अनुप्रासोऽलंकारः । शार्दूलविक्री-  
डितं वृत्तम् ॥

संप्रति स्वाहंकारं परिहरति—

भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्य-

न्नल्पीयसापि वचसा कृतिमत्युदाराम् ।

न व्रीडितोऽहमधुना नवरत्नहार-

सङ्गेन किंतुं हृदि धार्यत एव तन्तुः ॥ २ ॥

भोजेनेति । तेनासाधारणमहिमास्पदतया प्रसिद्धेन भोजेन । अपि रतिशब्दार्थः ।  
रचितां प्रणीतामतएवात्युदाराम् । रसालंकाराद्युल्लसितशब्दार्थसंघटनोज्ज्वलिततया-  
ल्यन्तगम्भीरामित्यर्थः । कृतिं काव्यमल्पीयसात्यल्पेन । ईष्यन्मात्रगौरवरहितेनापी-  
त्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिनेयस्प्रत्ययः । वचसा पूरयिष्यन्पूरितां करिष्यन्-  
हमधुनास्मिन्काले । अधुनेति निपातनात्साधुः । व्रीडितो लज्जितो न जातः कार्यं  
सर्वज्ञभोजप्रबन्धः, क्व च वा मदीयेनाल्पिष्ठेन वचनेन तत्परिपूरणमिति लब्धं न  
गतोऽस्मीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य तत्रार्थान्तरं न्यस्यति—किंतु । तथाहीत्यर्थः ।  
तन्तुः सूत्रं नवरत्नहारसङ्गेन नूतनमाणिक्यहारसमागमेन हृदि वक्षसि मानसे च  
धार्यत एवासज्यत एव । नतु परिहीयत इत्यर्थः । कुतः । अतएव तत्साम्येन  
मद्वचनस्यापि महाजनपरिग्रहो भविष्यतीति भावः । शर्धान्तरन्यासोऽलंकारः ।  
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एवं निजवाग्ब्यापारस्यावकाशं संपाद्येदानीं चिकीर्षितमाह—

मुद्रामुद्रितजीवितां जनकजां मोहाकुलं राघवं

चूडारत्नविलोकनेन सुचिरं निध्याय निध्याय च ।

प्रारेभे हृदि लक्ष्मणः कलयितुं पौलस्त्यविध्वंसनं

धीरः पूरयितुं कथां च विमलामेकेन काण्डेन सः ॥ ३ ॥

मुद्रेति । मुद्रया श्रोतामाभिज्ञानमुद्रिकया मुद्रितं स्थापितं जीवितं यस्यास्तां  
जनकजां जानकीम् । तथा चूडारत्नविलोकनेन चूडामणिदर्शनेन मोहाकुलं मोह-  
विह्वलं राघवं च सुचिरमनल्पकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निध्याय'नितरां  
ध्यात्वा । मनस्वनुसंधायेत्यर्थः । 'धै चिन्तायाम्' इति धातोर्निपूर्वात्क्लो त्यबा-  
देशः । तथाच जनकजां ध्यात्वा राघवं दृष्टेति यथाक्रममनवयाद्यथासंख्यालंकारः ।  
धीरो धैर्यशाली स प्रतिज्ञो लक्ष्मणः सौमित्रिरेकेन काण्डेन वाणेन । 'काण्डोऽस्त्री  
दण्डवाणावैवर्गावसरवारिपु' इत्यमरः । पौलस्त्यविध्वंसनं रावणसंहारं कलयितुं कर्तुं-  
हृदि प्रारेभ उपचक्रमे । मनसि निर्धारितवानित्यर्थः । तथा धीरो विद्वान्स लक्ष्मणो  
लक्ष्मणनामा कविरेकेन काण्डेन युद्धकाण्डेन विमलां निष्कलङ्कां कथां रावणसंह-

रणरूपोपाख्यानं पूरयितुं हृदि प्रारेभे मनस्युपकान्तवाद् । अत्र रामलक्ष्मणयोश्चभ-  
योरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतगोचरलेपालंकारः । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छ-  
ब्दमात्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽयं ऋष्टत्वं सर्वत्रायद्वये नान्ये ॥' इति लक्षणात् ।  
शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

कथां पूरयितुं प्रारेभ इत्युक्तम् । संप्रति तामेव कथां प्रस्तौति—

आनन्दमन्थरमनन्तरमाञ्जनेया-

दाकर्ण्य वृत्तिमनघां जनकात्मजायाः ।

दृष्टिर्दशाननरुपा परुपायमाणा

वाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणाम् ॥ ४ ॥

आनन्देति । अनन्तरं चूडामण्यभिज्ञानप्रदर्शनानन्तरमानन्देन मन्थरं निर्भरं  
यथा तथा । आनन्दपरिपूरितमित्यर्थः । आञ्जनेयादञ्जनातनयाद्नमृतः । 'आख्या-  
तोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अनघां निर्दुष्टां जनकात्मजाया वृत्ति वर्तनं जीवनं  
वा । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा । रघूणां प्रभुणा श्रीरामेण दशा-  
नने रावणे रूपा रोपेण परुपायमाणोप्रायमाणा दृष्टिर्वाणासनोपरि कानुंकोपरि दधे  
निचिक्षिपे । महावीरस्वाम्याव्याच्छरासनावलोकनसंज्ञयैव सुग्रीवादिभ्यो जैत्रयात्रासं-  
नाहमाज्ञापयामासेत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलोकनद्विगुणितरणो-  
त्साहः साहाय्यसमनुपालयन्नन्धुमिच सिन्धुमवधार्य धार्यमाण-  
धैर्याद्गाधमतिरधिरूढत्रिकूटशृङ्गां लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनी-  
लप्रमुखमप्यखिलानीकं समनीनहत् ॥

अथेति । अथानन्तरं सुग्रीवोऽपि दशग्रीवे कुपितस्य राघवस्यावलोकनेन द्विगु-  
णितो द्विरावृत्तो रणोत्साहो रणप्रयत्नो यस्य स तद्योक्तः । 'लोकोत्तरेषु कार्येषु श्रेया-  
न्प्रयत्न उत्साहः' इति लक्षणम् । सहायस्य भावः साहाय्यं सहायकर्म । ब्राह्मणादि-  
त्वात्प्यञ् । तस्य समर्थं संविदमपि । सीताप्रवृत्त्युपलब्ध्यानन्तरं तदपहारिणं वैरिणं  
सहस्य पुनस्तामानेष्यामीति पूर्वविहितप्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समथाः शर्पथाचारकालसि-  
द्धान्तसंविदः' इत्यमरः । अनुपालयन्ननुवर्तमानः । अगाधमतिर्गम्भीरमतिर्धैर्याद्वीर-  
त्वाद्दन्धुं कूपमिव सिन्धुमवधार्य । तथा सुतरा निश्चित्येत्यर्थः । 'पुंस्त्वान्धुः प्रहिः  
कूपः' इत्यमरः । अधिरूढं त्रिकूटशृङ्गं यथा ताम् । त्रिकूटश्चलशृङ्गाप्रवर्तिनीमित्यर्थः ।  
लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनीलाः प्रमुखाः प्रधाना यस्य तत्तथोक्तम् । अखिलमप्य-  
नीकं चानरसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । समनीनहत्संनाहयामास ।  
नहतेर्णां चदधुपपाहस्योऽभ्यासदीर्घश्च ॥

१. 'द्विगुणीकृत' इति पाठः. २. 'साहायकमनुपालम्भम्' इति पाठः. ३. 'धैर्यावगाढ-  
मतिः' इति पाठः. ४. 'शिसराम्' इति पाठः. ५. 'बलिमुखानीकम्' इति पाठः.  
६. 'समनीनपत्' इति पाठः.

वारिदादपि च रामत्तामतः पूरिता पुनरपाङ्गधारया ।

तत्क्षणं प्रति चञ्चाल दक्षिणं वाहिनीशमखिलापि वाहिनी ॥ ५ ॥

वारिदादिति । रामनामतो रामाभिधानात् । तद्रूपादित्यर्थः । वारिदाञ्चलदा-  
दप्यपाङ्गधारया कटाक्षरेखया तथैव धारया पुनर्भूयोऽपि पूरिता समप्रीकृताप्या-  
यिता च अखिला कृत्स्नापि वाहिनी वानरसेना सैव वाहिनी नदी । 'सेनानद्योश्च  
वाहिनी' इति वैजयन्ती । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे दक्षिणं वाहिनीशं प्रति दक्षिण-  
समुद्रमुद्दिश्य दक्षिण्यगुणयुक्तसेनानायकं चेति गम्यते । चञ्चाल प्रतस्थे । श्लेष-  
संकीर्णं समस्तवस्तुवर्ति सावयरूपकम् ॥

तत्क्षणे समचलितऋक्षसमुदये कुमुदामोदकारिणि शरभाधिकप्र-  
सादशीले नीलेन्दीवरानन्दिनि दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि  
समारूढतारानन्दनलक्ष्मणानुगतो सरयमुदयसानुमन्तमिव हनुमन्त-  
मधिरोहति निशाचरतिमिरेवारणानिस्तन्द्रे रामचन्द्रे समन्ततः  
कन्दलितयहुलहरिजालकोलाहलभरितहरिदन्तरो निरन्तरास्कन्दि-  
तनिकटकान्तारावलिर्वलीमुखयलमहाम्बुधिः ससंभ्रममुदजृम्भत ॥

तत्क्षण इति । तस्मिन्क्षणे । तत्काल इत्यर्थः । समं तुल्यं चलितः प्रस्रियत  
ऋक्षसमुदयो जाम्बवदादिभङ्गकणः, अन्यत्र नक्षत्रमण्डलं यस्य तस्मिन् । ऋक्षाच्छ-  
भङ्गमङ्गक', 'नक्षत्रमृक्षं मं तारा' इति चामरः । कुमुदस्य कुमुदनाम्रः कपित्थेना-  
पतेरामोदं संतोषम्, अन्यत्र कैरवोल्लासं करोतीति कुमुदामोदकारिणि । 'कुमुदं कैरवे  
रक्तपङ्कजे कुमुदः कर्पौ' इति विश्वः । शरभे शरभाख्यसेनापतावधिकप्रसादशीलेऽप्य-  
न्तानुग्रहतत्परे, अन्यत्र शरस्याश्ववालाख्यतृणविशेषस्य कुमुमस्य भा शोभा तस्या  
वप्यधिकप्रसादशीलेऽतिनिर्मलत्वभावे । नीलेन्दीवराख्यः सेनानायकः । अथवा  
नील इन्दीवरमिव तदानन्दिनि तद्वरितोपकारिणि, अन्यत्र नीलोत्पलविकासका-  
रिणि । 'नीलः कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिपु' इति नानार्थरत्नमाला ।  
दशाननदिशाक्रमणे रावणदिगवस्कन्दने व्यग्रं चटुलं तेजः प्रतापो यस्य तस्मिन्,  
अन्यत्र दशसंख्याकान्याननानि मुखानि यासां तास्तासां दिशानाम् । दशदिशु-  
रानामित्यर्थः । आक्रमण आवरणे व्यग्रं वेगवत्तेजो ज्योतिर्यस्य तस्मिन् । 'तेजो-  
ज्जले प्रभावे च ज्योतिर्भार्चिर्पि रेतसि' इति वैजयन्ती । समारूढः समधिष्टि-  
तस्वारानन्दनोऽद्भुतो येन तेन लक्ष्मणेन सौमित्रिणा अनुगतेऽनुग्रहे, अन्यत्र समा-  
रूढा प्रतिदिनमेकैकताराधिष्ठाननियमात्समधिष्टिता यास्तारा अश्विन्यादिनक्षत्रानि  
ता नन्दयतीति तथोक्तः स चारौ लक्ष्मणानुगतो लाञ्छनेनानुग्रहतश्च तस्मिन् ।  
'लक्ष्मणा' इति तृतीययानुगतशब्देनालुप्तमासः । निशाचरा राक्षसान्तिगिराणीव,

१. 'नक्ष्रः शनेन' इति पाठः. २. 'समशुचरित' इति पाठः. ३. 'समुदाये' इति पाठः.

४. 'सरभगम्' इति पाठः. ५. 'हरण' इति पाठः.



अन्यत्र शार्करान्वकाराणि तेषां वारणे विध्वंसने निस्तन्द्रे जागरूके रामश्चन्द्र इवे-  
त्युपमितसमासः । उदयसानुमन्तमिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् । तस्मिन् । उदयसा-  
नुमन्तमुदयाचलमिव हनूमन्तं सरयं सलरमधिरोहल्यधितिष्ठति सति समन्ततः  
सर्वत्र कन्दलितः समुत्पन्नो बहुलो भूयिष्ठश्च यो हरिजालकोलाहलो वानरसङ्घकल-  
कलो घुमघुमध्वनिश्च तेन भरितानि परिपूर्णानि हरिदन्तराणि यस्य स तथोक्तः ।  
निरन्तरं नीरन्त्रमास्कन्दिता आक्रान्ता निकटकान्तरावलिः समीपारण्यध्रेणियेन स  
तथोक्तः समानमेतत् । वलीमुखबलमहाम्बुधिर्वानरसेनासमुद्र इवेत्युपमितस-  
मानः । संश्रमं साटोपम् । उदजृम्भजृम्भितोऽभूत् । 'शरभाधिकप्रसादशीले'  
'लक्ष्मणानुगते' इत्यत्र च शब्दश्लेषः । वस्तुतः शब्दभेदेन अर्थद्वयावभासेऽपि जतु-  
काष्ठवदेकशब्दस्य प्रतीतेः । अन्यत्रार्थश्लेषः । एकनालावलम्बिफलद्वयवदभिन्नपदेना-  
र्थद्वयप्रतीतेरेतत्संकीर्णैयमुपमा ॥

उज्जासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्रं  
वित्रस्तहस्तिविशरारुचमूर्खयूथम् ।  
आलोललोचनतरङ्गकुरङ्गशाघ-  
मासीदसीम विपिनं कपिनर्मघोषैः ॥ ६ ॥

उज्जासेति । असीम निर्मर्षादम् । अतिविपुलमित्यर्थः । 'सीमसीमे स्त्रियासुभे'  
इत्यमरः । विपिनमरण्यम् । कर्तुं । कपीनां नर्मघोषैर्जत्रयाश्रोत्सवक्रीडोद्घोषैः ।  
'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः । उज्जासा भयविभ्रान्ताः कासर वनमहिषा य-  
स्मिन्स्वथोक्तम् । 'छुलायो महिषो बाहद्विपत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । उदधिता उज्जा-  
न्ताः पञ्चवक्त्राः सिंहा यस्मिन्स्वत्तथोक्तम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः' इत्यमरः ।  
वित्रस्ता विभीता हस्तिनो गजा यस्मिन्स्वत्तथोक्तम् । विगताः शरारूपां व्याघ्रदिहिं-  
सजन्तूनां चमूरूपां मृगाणां च यूथा निबहा यस्मिन्स्वत्तथोक्तम् । 'शरार्थान्तुको  
हिंसः' इत्यमरः । आलोलाः साध्वसाद्विलोला लोचनतरङ्गा दृष्टिपरम्परा येषां ते  
कुरङ्गशाया हरिणशिखो यस्मिन्स्वत्तथोक्तं चासीत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सैन्यैस्ततो रघुपतिः सरितां निवेशं  
वेशन्तयन्विरलयन्विपिनान्तराणि ।

आरुह्य शैलमपि सह्यमसह्यघातं

मन्दानिलैकनिलयं मलयं जगाम ॥ ७ ॥

• सैन्यैरिति । ततो नर्मघोषानन्तरं रघुपतिः सैन्यैर्वानरसेनाभिः सरितां नदीनां  
निवेशं विन्यासस्थानम् । 'निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः' इति विश्वः ।  
वेशन्तयन्वेशन्तं कुर्वन् । सेनासंमर्दादल्पसंरांसि कुर्वन्मित्यर्थः । 'वेशन्तः परवलं  
चात्पतरः' इत्यमरः । वेशन्तशब्दात्तत्करोतीति व्यन्ताल्लटः शत्रुदेशः । तथा विपि-  
नान्तराणि गहनान्तरालानि विरलयन्विरलयन् कुर्वन् । वानरसेनासाटोपधाट्टीविषद्वित-

तरुगुल्मपापाणतया सुगमनानि कुर्वन्नित्यर्थः । पूर्ववच्छतृप्रत्ययः । सद्यं सद्वाह्यमप्य-  
सद्यो विरहिणां दुष्प्रसहो वातो यस्मिंस्तं शैलं मार्गसंबद्धं पर्वतमारुह्य ततो मन्दानि-  
लैकनिलयं मन्दगन्धवाहकनिकेतनं मलयं मलयारुह्यं शैलं नगाम् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

• गत्वा रामस्तमद्रिं सौमित्रिमिदमवादीत् ॥

गत्वेति । रामस्तमद्रिं मलयपर्वतं गत्वा सौमित्रिं प्रतीरथं वक्ष्यमाणप्रकारं  
वचनमवादीदुक्तवान् । वदेलुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपेदेपु' इति वृद्धिः ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

अमी तटसमीपनिर्झरतरङ्गरिङ्गत्पयो-  
जडीरुतपटीरभूरुहकुटीरसंसारिणः ।  
मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा  
दुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुताः ॥ ८ ॥

अमी इति । तटसमीपेषु सानुप्रदेशेषु ये निर्झराः प्रवाहाः । 'प्रवाहो निर्झरो  
क्षरः' इत्यमरः । तेषां तरङ्गेभ्यो रिङ्गद्रिः स्खलद्रिः पयोभिरम्बुभिर्जडीकृतानि शि-  
शिरीकृतानि । 'सुधीमः शिशिरो जडः' इत्यमरः । अभूततद्भावे च्चिप्रत्ययः ।  
तथाभूतानि यानि पटीरभूरुहाध्वन्दनतरव एव कुटीराणि गृहाणि तेषु संसारिणो  
नियतावस्थानशीलाः । ताच्छील्ये णिनिः । मलयमेखलासु मलयशैलनितम्बप्रदे-  
शेषु मेदुराः सान्द्राः । 'मेखला यज्ञवन्धे स्यात्काशीशैलनितम्बयोः' इति विश्वः ।  
दुरासदानुद्दीपकलाहुःसहानि वनप्रियप्रियतमानां कोकिलाङ्गनानां हतानि कूजिनानि  
तेषु तथोक्ताः । 'वनप्रियः परमृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । वनी  
प्रवर्तमाना मारुता धनिता मे मम मनो विधुरयन्ति विहलयन्ति । विकलीकुर्व-  
न्तीत्यर्थः । यमकानुप्रासयोः संसृष्टिः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्यालपन्करणमेप निरुद्धवेलं  
शैलं महेन्द्रमधिगत्य महीमहेन्द्रः ।  
आयतमुद्रितमिद्यान्वयभूपतीना-  
मक्षय्यकीर्तिनिधिमम्बुनिधिं ददर्श ॥ ९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण करुणं दीनमालपन्व्याहरन् । एष महीमहेन्द्रो भूदे-  
वेन्द्रः धीरामो निरुद्धवेलमापृतसमुद्रकूलम् । 'वेला कूले च जलधेर्वेला कालविका-  
रयोः' इति विश्वः । 'महेन्द्रं शैलं महेन्द्राख्यकुलपर्वतविशेषम्' । 'महेन्द्रो मलयः सद्यः  
शुक्तिमावृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तमे कुलपर्वताः ॥' इति विष्णुपुराणद-  
धानात् । एतेन पूर्वांकरुह्यमलयशोरपि कुलपर्वतविशेषत्वमवगन्तव्यम् । अधिगत्य  
प्राप्य । आवर्तजलधर्ममुद्रितं चिह्नितम् । प्रतिपद्यमिति यावत् । 'स्वादावर्तोऽम्भगा  
अमः' इत्यमरः । अन्वयभूपतीनां सगरादिभिर्जकुलभृशुञ्जाम् । क्षेत्रं  
क्षय्यः । 'क्षय्यजप्यां क्षय्यार्थे' इति निपातः । ततो मन्त्रमातः । तं कीर्ति-

निधिं यशोनिधानमिव स्थितमित्युरप्रेक्षा । अम्बुनिधिं समुद्रं ददर्श । अत्रावर्तेषु  
समुद्रारोपणाद्रूपकालंकारः । स चोक्तोत्प्रेक्षया संसृज्यते । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

दृष्ट्वा च तमद्भुतांकृष्टमना रामस्तदिदमाचष्ट ॥

दृष्ट्वेति । तमम्बुनिधिं दृष्ट्वा चाद्भुतांकृष्टमना आश्चर्याविष्टहृदयः सन् रामस्तदिदं  
वचनमाचष्टावोचत् ॥

तत्रप्रकारमेवाह—

द्रष्टुं नालमंगाधतां फणिपतिः सीमान्तरेखादिशो

द्वीपाः सैकतमण्डलानि तदयं दूरे गिरां वारिधिः ।

येषामेष सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पूरित-

स्तेषां नः कुलभूभुजामविहतस्थेभ्ये महिभ्ये नमः ॥ १० ॥

द्रष्टुमिति । ( हे सुग्रीव, उल्लोलकल्लोलवेष्टितं चञ्चलतरङ्गवेष्टितं कल्लोलिनीनां  
नदीनां बल्लभः पतिः समुद्रस्तं द्रष्टुं प्रेक्षितुमर्हसि । यद्यस्मात्कारणात् ) फणिपतिः  
पातालकुहरवासीति शेषः । अगाधतामत्तलस्पर्शताम् । गाम्भीर्यमित्यर्थः । 'अगाध-  
मत्तलस्पर्शं' इत्यमरः । द्रष्टुं नालं न पर्याप्तः । 'पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु तुमुन्' । दिशः  
सीमान्तरेखा मर्यादावसानभूपदेशाः । सिकतानां समूहाः सैकतानि सिकताम-  
यानि । 'सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यणप्रत्ययः ।  
तेषां मण्डलानि श्रेणयो द्वीपाः सिंहलादयो द्वीपविशेषाः । तत्तस्मात्कारणादयं वारि-  
धिरगिरां दूरे । वर्तत इति शेषः । अनिर्वाच्य इत्यर्थः । अत एव वारिधिर्येषां नैः  
कुलभूभुजामस्पत्कुलप्रभूतपूर्वराजन्यानाम् । सगरकुमाराणामित्यर्थः । नखरैः सुखा-  
दनायासेनाखान्यवधारितः । सनतेलुङ् । 'भावकर्मणोः' इति चिण् । अथानन्तरं  
येन वा । अस्मत्कुलभूभुजा भगीरथेनैवेत्यर्थः । पूरित आप्यायितः । 'गङ्गा सगिर-  
पूरणा' इति पुराणवचनात्तस्माच्च कापिलानलदग्धसगरतनयसंतर्पणार्थं महाप्रयत्न-  
पूर्वकमनेनानीतत्वादिति भावः । तेषां नः कुलभूभुजां सगरकुमारभगीरथप्रब्रह्मस्मद-  
न्वयभूपतीनामविहतस्थेभ्यः प्रतिहतस्थैर्याय । कल्पान्तस्थापिन इत्यर्थः । स्थिरशब्दस्य  
दृढादिपाठात् 'वर्णदृढादिभ्यः प्यन् च' इति चकारादिमनिच् । 'प्रियस्थिर-' इत्या-  
दिना स्वादेशः । महिभ्ये माहात्म्याय नमो नमस्कारः । 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना  
चतुर्थ्यां 'शादृलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ हरीन्द्रोऽपि महेन्द्रोपान्तकान्तारशोभिनि लोभनीयमलय-  
जानानिले वेलौपचनदेशे रघुपतेर्निदेशेन निवेशयामीत्येवमखिल-  
लम् ॥

अथेति । अथानन्तरं हरीन्द्रः सुग्रीवोऽपि महेन्द्रस्योपान्तकान्तारेण निकटार-  
ण्येन शोभत इति तथोक्तं । लोभनीया मनोहारिणस्ते मलयजातानिला यस्मिन्स-

१. अत्रत्यधनुश्चिह्नवर्तिव्याख्याभागस्योपलम्भादर्शेषु मूलं नोपलभ्यते. २. 'वालानिले'  
इति पाठः. ३. 'वेलौपचनप्रदेशे दाशरथेर्निदेशेन' इति पाठः.

स्मिन्वेलोपवनदेशे समुद्रकूलोद्यानप्रदेशे रघुपतेर्निदेशेनाज्ञयाखिलं बलं निवेशया-  
मास । प्रतिष्ठापयामासेत्यर्थः ॥

सरसपटीरकुञ्जवनजवनाभिपत-

न्मृगमदगन्धगन्धवहमेदुरितेऽम्बुनिधेः ।

तटनिकटे लुठत्पनसतालरसालफलै-

रुदितमदा विचेरुदरंभरयो हरयः ॥ ११ ॥

सरसेति । सरसाणां सान्द्राणां पटीरकुञ्जानां चन्दननिकुञ्जानां वने, अथवा  
सरसाः पटीरकुञ्जा यस्मिन्स्मिन्वने, संजवनः सम्यग्वेगशीलः सन् । 'जुचंक्रम्य-'  
इत्यादिना युच् । अभिपतन्प्रसरन् । तथा मृगमदस्य कस्तूर्यां गन्धो यस्य स तयो-  
क्तश्च यो गन्धवहोऽनिलस्तेन मेदुरिते । तत्प्रचुर इत्यर्थः । एतेन मुखसंवारयोग्यत्वं  
सूच्यते । 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी' इत्यमरः । अम्बुनिधेः समुद्रस्य तटनिकटे  
कूलोपान्ते लुठद्भिः पचेलिमतया वृन्ताभिपत्य भुवि लुठद्भिः पनसानां तालानां  
रसालानां च फलैर्हेतुना उदितमदा उत्पन्नहर्षाः । कुतः । उदरं विभ्रतीत्युदरंभरयः  
स्वोदरपूरकाः । 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इत्यत्र चकारसामर्थ्यादुदरंभरिरिति निपातना-  
त्साधुः । हरयः कपयो विचेरुः । तत्तत्फलभक्षणतत्परतया तत्र विजहुरित्यर्थः ।  
वृत्त्यनुप्रासालंकारः ॥

अथ रावणवृत्तान्तमाह—

• अनन्तरमपरमैहाम्भोधिमिव चलितमम्भोधिरोधस्यैम्भोधिविलेह-  
नापिश्रु .. रावण .. नी .. मुखं चारु .. दवधायं धार्यमा-  
णहृदयातङ्कः पङ्कलीनचरण इवैरावणो रावणो विधेयंमपरमजानज्ञा-  
नकीमप्यधिमोकुकामः कामपरतन्त्रो मन्त्रिभिः समं समाजमाजगाम ॥

अनन्तरमिति । तदनन्तरं सेनानिवेशानन्तरमम्भोधिरोधसि समुद्रकूले चलि-  
तमपरमहाम्भोधिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तयाम्भोधिविलेहने समुद्रतरणे विश्रुतल-  
लापवं निराघाटपाटवं यस्य तत्राथोक्तमनीकोन्मुखं रणोद्युक्तं राषवानीकं श्रीराम-  
सैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति हलायुधः । चारमुत्पाद्भूटपुरुषवचनादवधायं  
श्रुत्वा रावणो धार्यमाणो हृदयातङ्को मनोवेदना यस्य स तथोक्तः । अतएव पङ्कलीन-  
चरणः कर्दमनिमग्नपाद ऐरावण इन्द्रगज इवेत्युपमा । अपरमन्यद्विधेयं, कर्तव्यम-  
जानघनवबुध्यमानः । तर्हि जानकीपरिलागं सकलातद्गनिरासकं करोलित्यत आह—  
कामपरतन्त्रो मन्मदपरार्थानोऽतएव जानकीमप्यधिमोकुकामोऽपरित्यक्तुमनाः  
सन् । मन्त्रिभिः समं ग्रहस्तायमात्यैः सह समाजं सभानण्टपमाजगाम प्राप ॥

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्रः ग्रहस्तंमुख्यानिदमावभापे ।

इदं तु मे चाञ्छितमीक्षितं यो यदन्तु यद्विरिजनोचितं नः ॥१२॥

१. 'जलधेः' इति पाठः. २. 'दरपुट' इति पाठः. ३. 'अपरमिव चरित महान्मो-  
धिन्' इति पाठः. ४. 'हृत्तमवेगं रोदसीलुद्धन' इति पाठः. ५. 'परम्' इति पाठः.  
६. 'परतन्त्रिणः' इति पाठः. ७. 'पूर्वाङ्' इति पाठः.

• रह इति । तदानीं तस्मिन्समये रजनीचरेन्द्रो रावणो रह एकान्ते । मन्त्र-  
वादस्य रहसि कर्तव्यत्वादिति भावः । 'रहधोपांशु चाच्छिन्ने' इत्यमरः । प्रहस्तमु-  
ख्यान्प्रहस्तप्रमुखान्मन्त्रिणः । इदं वक्ष्यमाणं वचनमावभाप उवाच । भाषणप्रका-  
रमेवाह—इदमिति । इदमेतत् । जानक्या अपरित्यागरूपमित्यर्थः । तुशब्दा-  
ऽवधारणार्थकः । मे मम वाञ्छितमभिलषितं वो युष्माकमीक्षितम् । युष्माभिः  
प्रलक्षतो दृष्टमित्यर्थः । 'मतिबुद्धि-' इत्यादिना वर्तमाने क्तप्रत्ययः । 'क्तस्य च वर्त-  
माने' इति षष्ठी । अतः नोऽस्माकं बल्लवं बरिजने प्रत्यासन्न उचितं युक्तं तद्व-  
दन्तु । सम्भग्विचार्य कथयन्वित्यर्थः । उपेन्द्रवज्रावृतम् ॥

अमी च पुनराशयज्ञा व्यज्ञापयन् ॥

अमी चेति । आशयं जानक्या अपरित्यागरूपं रावणाभिप्रायं जानन्तीति  
आशयज्ञाः । एतेनैतेषामैच्छिकभाषणतत्परत्वमेव नतु नीतिशास्त्रार्थबोधनप्रवृत्ति-  
तात्पर्यमिति सूच्यते । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क्तप्रत्ययः । अतएवाह भग-  
वान्काव्यायनः—'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदात्को भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिक-  
व्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्य व्यर्थत्वसमर्थनात् । अमी प्रहस्तादिमन्त्रिणः ।  
पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । व्यज्ञापयन्विज्ञापयामासुः ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

देव, जीवत्सु भवदाज्ञापरेष्वनुचरेषु परमस्मासु कस्मादयमपवादो  
दुरवापोरुभुजपञ्चरानीतां सीतां जातु न जहातु नाथ इत्यभिधर्षा  
नेषु ॥

देवेति । हे देव राजन् । 'देवः सुरे घने राज्ञि' इति विश्वः । भवदाज्ञापरेषु  
युष्मादिदेशकरणतत्परेष्वस्मासु माहशेष्वनुचरेषु । महावीरेष्वित्यर्थः । परं जीवत्सु  
प्राणधारितया वर्तमानेषु सत्सु । अयमपवादः सीताहरणाद्याक्षेपः । कस्मात्कुतो-  
हेतोः । भवेदिति शेषः । न कुतोऽपीत्यर्थः । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरिवादापवाद-  
वत्' इत्यमरः । अतो नाथः स्वामी । भवानिति शेषः । दुरवापेन परेषा दुष्प्राप-  
णोरुभुजपञ्चरेण महाभुजमण्डलेनानीतामपहृतां सीताम् । जातु कदापिदपि । महा-  
संकटेऽपीत्यर्थः । न जहातु न लजतु । 'गृहीतं न परित्यजेत्' इति वचनादिति  
भावः । आशिपो लोटि शेषे प्रथमः । इत्येवमभिदधानेषु बदत्सु सत्सु ॥

ततो रम्भोपहितहर्षाङ्कसंभयशापमम्भोजभवं चैतदुपालम्भान्तरा-  
यभावेदयन्तमग्रजन्मानमसमानचिनयधिज्ञानभूपणो विभीषणः सरो-  
पमिदमवादीत् ॥

१. 'विज्ञापयामासुः' इति पाठः. २. 'परचास्मासु' इति पाठः. ३. 'अवापो' इति  
पाठः. ४. 'पतदनन्तरम् 'प्रधानेषु' इति क्वचिद्. ५. 'ततः' इति नास्ति क्वचिद्.  
६. 'हठात्कारसंभवमम्भोजसंभवशापमन्तरायभावेदयन्त दुर्जयं तमग्रजन्मानं समानय-  
न्वितय' इति पाठः.

तत इति । ततस्त्वदनन्तरं रम्भोपहितो रम्भानिवन्धनो नलकूबरामिहितशापो हराङ्कसंभवः कैलासोद्धारणे नन्दीश्वरविरचितशापः । ततो, द्वन्द्वे 'सर्वां द्वन्द्वो विभा-  
पैकवद्भवति' इति एकवद्भावः । यद्वा रम्भोपहितो रम्भापतिर्नलकूबरः स च हराङ्कश्च तां संभवः कारणं यस्य तं बलादन्वनारीग्रहणे मूर्धा शतधा भविष्यतीति रम्भानिवन्धननलकूबरशापम्, वानरैस्त्वद्वंशविलयो भविष्यतीति नन्दीश्वरशापं चेत्यर्थः । तथाम्भोजभवशापं पुञ्जिकस्थलाप्याप्सरोनिवन्धनग्रहणशापं चैतस्याः सीताया उपालम्भान्तरायं संभोगप्राप्तिविघ्नमावेदयन्तं प्रहस्तादिभ्यः कथयन्तम-  
ग्रजन्मानं ज्येष्ठभ्रातरं रावणम् । विनयो महत्सु प्रह्वीभावः, विज्ञानं शास्त्रजन्यवि-  
वेकः । असमानेऽसाधारणे विनयविज्ञाने एव भूषणं यस्य तथोक्तो विभीषणः सरोर्यं  
सामर्पं यथा तथेदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमवादीदुवाच । अम्भोजभवशापः श्रीरा-  
मायणे—'अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अद्यप्रभृति यामन्यां  
बलान्नारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा भविष्यति न संशयः ॥ इत्यहं तस्य  
शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् । नारोपये बलात्कीतां वैदेहीं शयनं मम ॥' इति ॥

विभीषणोक्तप्रकारमेवाह—अहहेत्यादिचतुर्भिः ।

अहह विधिनियोगाद्य नक्तंचरेन्द्र

त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुरागः ।

अरुणद्वशिखायामानिपप्रासमोहा-

दविरलकृतजिह्वाचापलः केसरीच ॥ १३ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः । हे नक्तंचरेन्द्र राक्ष-  
सेश्वर, अयेदानीं त्वं विधिनियोगादैववशात्परकलत्रे परदारेषु दुर्निवारो निवारयि-  
तुमदभ्योऽनुराग आसक्तिर्यस्य स तथोक्तोऽसि । परदारानुपके महापातकत्वेन  
शास्त्रनिषिद्धत्वात्ततो विनिपात एव न श्रेय इति भावः । कथमिव । अरुणायां रक्त-  
वर्णायां दवशिखायां वनवद्भिज्ज्वालायाम् । 'वने च वनवद्वा च दवो दाव इतीष्यते'  
इति शाश्वतः । आनिपप्रासमोहान्मांसपिण्डभ्रान्तिवशात् । 'आनिपधाश्रियां मांस-  
स्ताया स्वाद्भोग्यवस्तुनि' इति धेजयन्ती । अविरलं बहुलं यथा तथा कृतम् ।  
अथवाऽविरलं विरलं संप्राप्तमानं कृतं विरलकृतम्, तत्र भवतीत्यविरलकृतं यहुली-  
कृतं जिह्वाचापलं रसनेन्द्रियप्रियवृष्ट्या यस्य स तथोक्तः । 'भ्रेग्वादयः कृतशिशिः'  
इति रामासः । केसरी सिंह इत्येयुपमा । सा च भ्रान्तिमताज्ञेन संदीर्यते । दवाग्नि-  
ज्वालास्वादनस्य केसरिणेः यादृश्यवस्था तादृश्येव तवार्पात्यार्थः । माञ्जिनीवृक्षम् ॥

आकर्ष्य किंनरमुखादनधे स्ववंशे

काकुत्स्थदारहरणोपगतं कलङ्कम् ।

दाहेति मीलितदृशः करयोर्युगं तं

दष्टौ श्रुतीरपि केयं पिदधानु धातुः ॥ १४ ॥

आकर्ष्येति । अनधे निर्दुष्टे स्ववंशे निजान्वये काकुत्स्थदारहरणोपगतं धीरान-

१. 'अनधे' इति पाठः. २. 'दधानु कथ विधातुः' इति पाठः.

धृतमायापहरणसंप्राप्तम् । तदंशोद्भवेन खया तस्या अपहृतत्वादिति भावः ।  
 कलङ्कमपवादम् । 'कलङ्कोऽङ्गापवादयोः' इत्यमरः । किंनरमुखार्त्किंनरवचनात् ।  
 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । आकर्ष्यं श्रुत्वा । हाहेति प्रकृते विपादा-  
 तिशयचोतको द्विरुक्तोऽयं शब्दः । 'हा विपादशुगतिषु' इत्यमरः । इत्युक्त्वेति शौपः ।  
 मालितदृशस्वाद्गुर्वाताकर्णनजनितखेदातिरेकान्निमीलिताक्षस्य धातुर्ब्रह्मणस्तत्प्रसिद्धं  
 करयोर्युगं हस्तयुग्मं कर्तुं । अथावपि । तस्य चतुर्मुखत्वादृशसंख्याका इत्यर्थः । श्रुतीः  
 श्रोत्राणि कथं पिदधात्वाच्छादयतु । द्वयोरथाच्छादनेऽपर्याप्तत्वात्तच्छादयिष्यत्येवे-  
 त्यर्थः । तादृग्वाताकर्णने कर्णाच्छादनस्यावश्यकत्वादिति भावः । सन्मूलेन कूटस्थ-  
 स्यापि ब्रह्मणो महात्मनः संतापः संप्राप्तः । अतो दुर्जावितमिति तात्पर्यम् । 'अपि-  
 धानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । अत्रोक्तव्यवहारासंबन्धेऽपि तत्संय-  
 न्धोक्तेरतिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

पश्येदानीमुदधिपरिखापालिता कुत्र लङ्का

वाचातीतः क्व नु वनचरादागतो दुर्विपाकः ।

कर्तुं नक्तंचरपरिभवं कापि मायेति शङ्के

जाता सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति ॥ १५ ॥

पश्येति । इदानीमधुना पश्यावलोकय । किं पश्यामीत्यत आह—उदधिनैव  
 परिखया खेयेन पालिता गुप्ता । दुष्प्रवेशोत्यर्थः । 'खेयं तु परिखा' इत्यमरः । लङ्का  
 कुत्र । वाचातीतोऽनिर्वाच्यो वनचराद्धानरमात्रादागतः संप्राप्तो दुर्विपाको वनभक्ता-  
 क्षकुमारारिराक्षसविक्षोभणगृहदाहादिरूपा दुरवस्था क्व नु कुत्र । तदेतदाश्चर्यमि-  
 त्यर्थः । अतः नक्तंचरपरिभवं राक्षसविभ्रंसनं कर्तुं काप्यनिर्वाच्या माया विचित्र-  
 शक्तिरेव सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति नामभिरुपलक्षिता सतीत्यर्थः ।  
 जाता प्रादुर्भूतेति शङ्के तर्कयामि । अन्यथा कथमीदृग्विपत्तिः संभविष्यतीति भावः ।  
 'मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनम्' इत्युत्प्रेक्षालंकारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

निगमयति—

किं बहुना ।

न गणयसि यदि त्वं धानरं वा नरं वा

ननु परिचितवीर्यां जिष्णुभूकार्तवीर्यां ।

न कलयसि यदि त्वं नन्दिशापं च धानु-

धरमपि नरवर्जं दुर्जयो दैवयोगः ॥ १६ ॥

किं बहुनेति । गताथमेतत् ॥ नेति । हे रावण, त्वं धानरं कपिम् । वा नरं  
 मानुषं वा । न गणयसि यदि न संख्यायसे चेत् । तृणप्रायावेतौ मद्वाहुषलस्य  
 क्रियन्मात्रमिति न लक्ष्मीकरोमि चेदित्यर्थः । तर्हि जिष्णुभूः शक्रपुत्रो वाली ।  
 'जिष्णुः शके धनंजये' इति निघण्टुः । स च कार्तवीर्यधर्तौ परिचितवीर्यां ननु ।  
 पूर्वं स्वदनुभूतपराक्रमौ खलु एकेन धालवलयनिबद्धत्वात्, अन्येन यापरप्रसादं

वन्दीकृतत्वाच्चेति भावः । अत्र तादृगरिविनाशकस्य तथाविधकार्तवीर्यकुलनिर्मूलना-  
लं कर्मोणपरशुरामभङ्गकर्तुश्च श्रीरामस्य त्वद्विनाशः कियन्मात्र इत्यन्तर्जिगूडाभि-  
प्रायः । अतस्त्वं नन्दिशापम्, वानरैस्तवोपहृतिर्भविष्यतीति नन्दीश्वरशापं च नर-  
वर्जं नररहितं धातुर्वरमपि । नराद्विनान्यस्मान्न ते विनाश इति ब्रह्मवरं चेत्यर्थः ।  
न कलयसि यदि न मनुषे यदि नानुसंदधासि चेत् तर्हि दैवयोगो दैवगतिर्दुर्जयो  
जेतुमशक्यः । 'ईपहुः—' इत्यादिना खलप्रत्ययः । नन्दीश्वरशापव्रह्मवरानुगुण्येन  
वानराणां नरवेपधारिणः श्रीरामस्य च प्रत्यासन्नलादत्यासन्नस्त्व मृत्युरिति भावः ।  
मालिनीवृत्तम् ॥

इत्यादिनीत्या सहितं हितमभिषदन्तं निजमनुजमवशाय ज्ञाति-  
रयमरातिपक्षः शिक्षणीय इति शंसन्तं नृशंसं तमरंतुदाचरणरोप-  
भीषणो विभीषणो विहाय विहायसि समुत्पतन्तमनूत्पतद्भिश्चतु-  
भिर्माल्यैः सममतीत्य वारिधिं दूरत एव सवितर्कमुद्गीवान्सुग्रीवा-  
दीनन्तरिक्षगत एवमाचष्टे ॥

इतीति । इत्यादिरेवमादियां नीतिर्नीतिशास्त्रसंमतवार्ता तथा सहितं संबद्धं  
यथा तथा हितमभिषदन्तम् । आलपन्तमित्यर्थः । कर्तारि ऋप्रत्ययः । 'मतिबुद्धि-'  
इत्यादिमूत्रे चकाराद्वृत्तमानार्थत्वात् । अनुजं विभीषणमवज्ञायानुचितभाषणैरव-  
मल्य । 'रीडावमाननावज्ञा' इत्यमरः । अरातिपक्षः शत्रुपक्षपातोऽयं ज्ञातिर्दो-  
यादः शिक्षणीयो दण्ड्यः । इत्येवं शंसन्तं वदन्तं नृशंसं पापिष्ठम् । 'नृशंसो  
घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वधकः' इत्यमरः । तं रावणमरंतुदाचरणेन मर्मभेदक-  
रावणदुराचारदुर्भाषणादिना यो रोपोऽमर्षस्तेन भीषणो भयंकरः । अरंतुदेत्यत्र  
'विध्वंस्योस्तुदः' इति खशि 'अर्द्धिपद्—' इत्यादिना मुमागमः । विभीषणो विहाय  
त्यक्त्वा विहायस्याकाशे समुत्पतन्नुद्गच्छन् । 'पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । अनूत्पत-  
द्भिर्ननुसृत्योत्पतद्भिश्चतुभिर्माल्यैरनुलादिमन्त्रिभिः समम् । अमा सह सुखदुःखादिषु  
भवन्तीत्यमाल्या इति विग्रहः । 'मन्त्री धीसचिवोऽमाल्यः' इत्यमरः । अमाशब्दा-  
दध्ययात्त्यप् । 'अनलध हरीधैव संपातिः प्रमदस्वथा । एते विभीषणामाल्याधत्वारो  
बुद्धिसत्तमाः ॥' इति श्रीरामायणे । वारिधिमतीत्योद्गह्व । दूरत एवान्तरिक्षगत  
आकाशे गच्छन्नेव स्थितः सन्नित्यर्थः । सवितर्कम् 'कोऽयं किमस्यागमनप्रयोजनम्'  
इति ससंदेहमुद्गीवानुन्नमितकन्धरान्मुपीवादीन्यानरेश्वरान्प्रति । एवं वक्ष्यमाणप्रका-  
रेणाचष्टेऽवोचत् । 'एते वानरा ममानिधेयमभिप्रायमज्ञायार्सां रावणसंबन्धीत्य-  
न्धर्या करिष्यन्ति । अतो रामसमाश्रयणामिप्रायमेतेभ्यो निवेद्य एतत्पुरुषकारमुत्ते-  
नैव रामं समाश्रयिष्यामीत्यभिप्रेत्याववीदित्यर्थः । अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अन्य  
एवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वा' तु धिक्कलपांसनम् ॥  
इत्येवं कृतिसतो भ्रात्रा न्यायवादी विभीषणः । उत्पपात गदापाणिधनुर्भिः सह

१. 'नीतिसहितम्' इति पाठः. २. 'अनिहितवन्तम्' इति पाठः. ३. 'अनुदरो-  
पनभाषणो' इति पाठः. ४. 'आचचष्टे' इति पाठः.



राक्षसैः ॥' इति । ननु 'ज्येष्ठभ्राता पिता नैव यथ विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्येष्ठ धर्मधेदत्र कारणम् ॥' इति, 'जनिता चोपनेता च यथ विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पबैते पितरः स्मृताः ॥' इति ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसाम्यमापाद्यापि त्यागानहं रावणं परित्यज्य रामसमीपमागमनं विभीषणस्य विद्वद्धमिति चेत्, सत्यम् । 'विहितस्याननुष्ठानादिन्दितस्य निषेवणात् । अनिप्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥' इत्याद्युक्तपतनहेतूनां रावणे परिपूर्णत्वात् 'न पतितैः मह संव्यवहारो विद्यते' इति पतितस्य परित्यागामिधानात्, 'गुरोरप्यबलितस्य कार्याकार्यमर्जानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य न्याय्यो दण्डो विधीयते ॥' इत्यादिना लपथप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागश्रवणाच्च न दोष इत्यलमतिप्रपथेन ॥

एवमाचष्टेत्युक्तम्, तत्रप्रकारमेवाह—

पौलस्त्यमग्रजनुपं परुषं वदन्तं

संत्यज्य बान्धवजनं च विभीषणोऽहम् ।

रामं विराममिह विद्विषतामवाप-

मापन्नदैन्यहरणं शरणं ममेति ॥ १७ ॥

पौलस्त्यमिति । अग्रजनुपमग्रजन्मानम् । ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थः । 'जनुर्जन-नजन्मानि' इत्यमरः । एतेन स्वस्य रावणसंबन्धेन दोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन 'उपाया नैव सिध्यन्ति ह्यपाया बहुशस्तथा । इति या गर्वहानिश्च सैव /कार्पण्यमुच्यते ॥' इत्युक्तलक्षणकार्पण्यरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । परुषं वदन्तमहंनुदनापणशीलं पौलस्त्यं पुलस्त्यवंशोद्भवं रावणं च । एतेन महाकुलप्रसूतत्वेऽपि दुरदृष्ट-वशात्पापाचारतया परिहार्यत्वं सूच्यते । तथा बान्धवजनं पुत्रमित्रकलत्रादिबन्धु-वर्गं च संत्यज्य त्यक्त्वा । एतेन प्रातिकूल्यनिरसनरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । विभीषणा-त्योऽहम् । एतच्छक्रेस्त्व राहित्येन तेषां विश्वासोत्पादनार्थं स्वनामसंकीर्तनमित्य-वगन्तव्यम् । विद्विषतां शत्रूणाम् । विरमयतीति विरामं विनाशकम् । दुष्टनिग्रह-शिष्टपरिपालनक्षममित्यर्थः । आपन्नानां तापत्रयैनिपीडितानां दैन्यहरणं दुर्गतिनि-रामकम् । सुरनरतिर्यगात्मनां सर्वेषां प्राणिनां समाश्रयणीयमित्यर्थः । रमयतीति रामं नाश्रय सकललोकानन्दकरं मम शरणं रक्षकमिति । मत्वेति शेषः । 'शरणं गृह्णतीति' इत्यमरः । अवाप प्राप्तवम् । 'रक्षिष्यत्वनुकूलान्न इति या मुदडा मतिः । स विश्वासो भवेच्चकं सर्वदुष्कृतनाशकम् ॥' इत्युक्तविश्वासरूपकमङ्गं प्रदर्शितम् । तथाच—'आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्' । रक्षिष्यतीति विश्वासो गौतमलवरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये पट्टिधा शरणागतिः ॥' इति भगव-च्छास्त्रोक्ता यथायोगाज्ञा शरणागतिः प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । ननु इक्ष्वाकुवंशज-स्य रामो रामभद्रस्योक्तगुणसंपन्नत्वेन परत्वं विभीषणेन कथमुक्तमिति चेत्, 'बालो-ऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ नाशुषिः कुरुते काव्यं नासुरो विन्दते बलम् । नादेवांसो ददालन्नं नाविष्णुः पृथि-

वीपतिः ॥' इत्यादिवचनैर्भूपतेर्विष्णुरूपत्वावगमेन 'ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा' इत्यादिहनुमद्वचनाद्रामस्य ब्रह्मादिभ्योऽधिकशक्तिकत्वेनावगतत्वात् 'परमापद्रुत-  
स्यापि धर्मं मम मतिर्भवेत् ॥ या या मे जायते बुद्धियेषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा  
मर्मातिधार्मिष्ठा तं तं धर्मं च पालय ॥' इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा 'धर्मिष्ठस्त्वं सदा वत्स  
तव चैतद्भविष्यति' इति दत्तवरत्वेन च रामं सकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्णं  
परमधर्मरूपं परमपुरुषरूपं श्रीमन्नारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं रमणीयम् ।  
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमतिकरुणं समीरयन्तं समीरभुवा च सप्रत्यभिज्ञं विज्ञा-  
पितं निशाचरपतेरनुजं निशाम्य तदागमनाय किं कारणमिति शङ्का-  
परवशे निवेदयति हरीशे दाशरथिरतिदयमानमानसः स्वयमानो  
मधुरमिदमेवादीत् ।

अनन्तरमिति । अनन्तरमतिकरुणमखन्तदैन्ययुक्तं यथातथा समीरयन्तम् ।  
'सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । न्यवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥'  
इति भाषमाणनित्यर्थः । 'वाचा धर्ममवाप्नुहि' इति न्यायेनाक्लेशेन भवतां महानुप-  
कारः प्राप्स्यतीति निवेदयन्तमिति भावः । तथा समीरभुवा हनुमता च सप्रत्यभि-  
ज्ञम् । लङ्काप्रवेशसमये मयायं दृष्टो धर्मिष्ठोऽस्तपक्षपातेनोपकारमेवाचरितवानित्या-  
दिप्रत्यभिज्ञासहितमित्यर्थः । विज्ञापितं निवेदितम् । निशाचरपतेरनुजं विभीषणं  
निशाम्य दृष्ट्वा । 'शमो दर्शने' इत्यत्र शमो दर्शनार्थं अमित्वाद्भ्रूस्वादेशाभावः ।  
तस्य निशाचरपतेरागमनाय । आगमनस्येत्यर्थः । किं कारणं को हेतुः । इतीत्थं  
शङ्कापरवशे वितर्कतत्परे । 'शङ्का वितर्कनययोः' इति विश्वः । हरीशे सुप्रिये निवे-  
दयति रावणावरजोऽयं विभीषणः शरणार्थितया समागत इति विज्ञापितवति सति  
दाशरथिः श्रीरामोऽतिदयमानं निरवधिकपरदुःखप्रहाणेच्छातत्परत्वाद्दयामापद्यमानं  
मानसं यस्य स तथोक्तः । तथा स्वयमानः । 'स्मितपूर्वाभिभाषी च राघवः' इति  
वचनाद्वा साक्षाच्छत्रू रावणस्तदनुज एव शरणागतथेतसंतोष एवेति वा । शरणा-  
गत एव चेत्यो वा को वा भवतु पुनर्निवेदनं किमर्थं शरणागतरक्षणदीक्षितस्य मम  
निकट इति मन्दहासं कुर्वाण इत्यर्थः । मधुरं सर्वेषां प्रवणानन्दकरम् । इदं वक्ष्य-  
माणप्रकारं वचनमवादीदुवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अभयागतो मंदपयाति चेन्मुधा

रघवो भवन्ति लघवो न किं सुखे ।

अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपोः

करुणापदं हि शरणागतो जनः ॥ १८ ॥

१. 'सप्रत्यभिज्ञापितम्' इति पाठः. २. 'निशाम्य तदा तदागमनाय' इति पाठः.  
३. 'अतिदयमानः स्वयमानो' इति पाठः. ४. 'अभाषण' इति पाठः. ५. 'अयमपयाति'  
इति पाठः.

अभयेति । हे सखे मुग्धोऽयम्, अभयागतोऽभयार्थमागतो जनः । मन्मतः मक्राशात् ॥ मुग्धा व्यर्थम् । अप्राप्तमनोरथः सन्निलयः । अपयाति चेत् अपगतो यदि । रघवो रघुवंशोद्भवा राजानः । अथ रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्यं लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वात् । लघवो नीचाः न भवन्ति किम् । भवन्त्येवेत्यर्थः । न केवलं शरणागतसंरक्षणवैमुख्येनाहं लघुः, किन्तु पूर्वयामपि सकलजनशरण्यानामसत्कुलभूपतीनामपि नैच्यापादकत्वेन मूलच्छेदको भवामीति भावः । अतोऽयं शरणार्थी रिपोः शत्रो रावणस्यानुजो वास्तु । अथवा तनुजस्तनयो वा अस्तु । शरणागतो जनः करणापदं हि दयापात्रं खलु । अतस्त्वमवश्यमानयतेत्याशयः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणम् ॥

तदनु हृदयविदा हनूमता सरयमानीतो विनीतोऽयमाशरपतिरवन्दत दाशरथिम् ॥

तदन्विति । तदनु श्रीरामवचनानन्तरं हृदयविदाशयाभिज्ञेन हनूमता सरयं सत्सरमानीतः प्रापितोऽयं शरणार्थी आशरपती राक्षसेश्वरो विभीषणो विनीतः सन् दाशरथिवन्दत नमस्कृतवान् । 'राक्षसः कोणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽक्षप आशरः' इत्यमरः ॥

रामस्तमाह विनतं रजनीचरेन्द्रं

दत्तं मयाद्य भवते दशकण्ठराज्यम् ।

अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता

सानुल्लवः प्लवनमण्डलसार्वभौमः ॥ १९ ॥

राम इति । रामो विनतं प्रणतं रजनीचरेन्द्रं विभीषणमाह ब्रूते स्म । आहेति णलन्तत्वेन ब्रूतिस्त्वं भ्रान्तम्(?) तदुक्तं वामनेन—'आह ब्रूतिना णलन्तत्वभ्रमात्' इति । उक्तप्रकारमेवाह—हे विभीषण, अयेदानीं मया । भातीति भवते तुभ्यम् । भातेऽवतुप्रलयः । दशकण्ठराज्यं रावणसाम्राज्यं दत्तं द्वितीयम् । अत्र भविष्यदर्थत्वेऽपि भूतत्वेन सिद्धवत्कृत्यानुवादः । एतेन श्रीरामस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालनधारेत्यलमुक्तम् । तथाच रामायणवचनम्—'निहृत्य रावणं युद्धे सप्रहृष्टं सवान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥' इति । नन्वग्रजं घातयित्वा कथं तद्राज्यं भोक्तुमुचितमित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—अस्मिन्निति । अस्मिन्मध्येऽग्रजस्य ज्येष्ठप्राहुर्दालिने राज्यभोक्ता राज्यानुभवकः । अनुसूत्रेण प्लवन्तीत्यनुल्लावा अमाल्यश्रुत्यादयस्तः सह सानुल्लवः । 'तेन सहैति तुल्यभोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभावः । प्लवनमण्डलसार्वभौमः कपिराष्ट्रचक्रवर्ती मुग्धोऽयम् । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौम इति विग्रहः । तस्येश्वरः 'सर्वभूमिशृण्वीभ्याम्' इत्यण्, 'अनुसृष्टिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिः । उदाहरणं निदर्शनं दृष्टान्तः । उपमानमिति यावत् । अतो नात्रानौचित्यसङ्गा कार्येति भावः ।

नायं दृष्टान्तालंकारः । विम्बप्रतिविम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वेन वाधात् । किंतूदा-  
हरणशब्देन तुल्यत्वाभिधानादुपमालंकारः । अतएव दृष्टान्तोदाहरणनिर्द्शनरूपाः  
शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावलीकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उक्तमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—

तथाहि ॥

तथाहीति । स एव प्रकार इत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

श्रेयः पदात्पदमुपैति विधेः प्रसादा-

त्प्रायस्तदद्य फलितं हि विभीषणे तु ।

रेखातपत्रसहितं पदमस्य गृह्ण-

न्नेकातपत्रसहितं पदमेव भेजे ॥ २० ॥

श्रेय इति । श्रेयो राज्यादिकं कर्तुं । विधेः प्रसादाद्देवानुग्रहात् । 'विधिर्विधाने  
देवे च' इति विश्वः । प्रायो भूम्ना । 'प्रायो भूयन्तगमने' इत्यमरः । पदात्स्थाना-  
चरणाच्चेति गम्यते । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्भिवस्तुपु' इत्यमरः । उपैति  
प्राप्नोतीति यत् इत्यध्याहारः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । न्याय्यवचनमित्यर्थः । अये-  
दानीम् । विभीषणे तु विभीषण एव । 'नुशब्दो व्यवच्छेदार्थकः । फलितं फलवत् ।  
चरितार्थं जातमित्यर्थः । 'तारकादित्वादितच्' हिरवधारणार्थकः । कुतः । यत्  
यस्मात् एव विभीषणः । रेखा । आतपत्राकाररेखेत्यर्थः । तत्सहितं महापुरुषत्वा-  
त्तच्चिहितमस्य श्रीरामस्य पदं चरणम् । स्थानं चेति गम्यते । गृह्णन्स्वीकुर्वन् ।  
एकातपत्रसहितमेकच्छत्रयुक्तम् । निःसपत्रमित्यर्थः । पदं साम्राज्यं भेजे प्राप । अतः  
श्रेयसः पदात् पदान्तरप्राप्तिरिति एतत् फलितं जातमिति युक्तमुक्तमिति भावः ।  
श्लेषानुप्राणितोऽयं विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । वसन्त-  
तिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

असौ पुनरग्रत एव भरताग्रजापाङ्गसुधातरङ्गमिषिकोऽपि पुन-  
रुक्तराज्याभिषेकः सकलविस्त्रम्भभाजनतया सुग्रीव इवापरो ददाग्री-  
वधलमखिलमावेद्य सद्य एव लङ्कापुरसमास्कुन्दनाय सेनासमुत्तर-  
णहेतुं सेतुं विधातुमारोध्य वारांनिधिमिति सविनयमेनं विनापि-  
तवान् ॥

उत्साविति । असां विभीषणः । पुनःशब्दो याम्यालंकारे । अग्रतोऽनुपदनेव  
भरताग्रजस्य धीरामचन्द्रस्यापाङ्गसुधातरङ्गैः कटाक्षामृतलहरीभिरभिषिकोऽपि पुन-  
रुक्तराज्याभिषेकः पुनर्विचरितसाम्राज्याङ्गमूर्धाभिषेकः धीरुमेण कदगाकटाक्षव-  
लोकनपूर्वकं लङ्काराज्येऽभिषिक्त इत्यर्थः । सकलविस्त्रम्भभाजनतया समप्रविश्वाग-

१. 'तथाहि' इति नास्ति ऋगिद. २. 'उदेति' इति पाठः. ३. 'यत्' इति पाठः.  
४. 'अरापयतु' इति पाठः.

पात्रतया । 'समौ विसम्भविश्वासाँ' इत्यमरः । अपरः सुप्रीव इव स्थितः सन् इत्युद्देश्या । अखिलं समग्रं दशप्रीवबलं रावणशक्तिः सैन्यं वा । 'बलं सैन्यं बलं स्यौल्यं बलं शक्तिर्बलोऽमुरः' इति शाश्वतः । आवेद्य । 'अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । राजपुत्र दशप्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥' इत्यादिना विज्ञाप्येत्यर्थः । सद्योऽविलम्बेनैव लङ्कापुरस्य समास्कन्दनायं समाक्रमणार्थं सेनाया वानरसैन्यस्य समुत्तरणहेतुं समुद्रोद्गहनसाधनं सेतुं विधातुं बद्धुं वारानिधिं नीरनिधिम् । 'आपः स्त्री भूमिर्वावारी' इत्यमरः । आराध्यय प्रार्थय । इत्यनेन प्रकारेण सविनयं सप्रश्रयं यथा तथैवं श्रीरामं प्रति विज्ञापितवान् ॥

ततः श्रीरामः किमकार्षादित्यत्राह—

अथ वारानिधिं ध्यायन्नम्मोधिहृदयेशयः ।  
ध्यानशे दर्भशयनं वेदीमिव हुताशनः ॥ २१ ॥

अथेति । अथ विभीषणविज्ञापनानन्तरं श्रीरामो वारानिधिं ध्यायन्नमादनार्थं चिन्तयन् । अम्मोधिहृदयेऽम्मोधितीरे शेत इति तथोक्तः सन् । 'अधिकरणे शेते' इत्युच्यते । 'शयवासवासिष्यकालात्' इत्युक्तम् । दर्भशयनं दर्भरूपशयनं वेदिं परिष्कृतभूमिम् । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । हुताशनोऽग्निरिव ध्यानशे । तत्राधिशिष्ये इत्यर्थः । उपमालंकारः । तेन प्रार्थनावैद्यम्येऽपि प्रकारान्तरेण कार्यनिर्वाहकत्वं शुचित्वं च शोभते । तथाच रामायणवचनम्—'एवमुक्तः कुशान्तां वीरे नदनदीपतेः । संधिवेश तदा रामो वेदीमिव हुताशनः ॥' इति ॥

तत्र च कुशास्तरणमध्यमध्यासीने देवे रामभद्रे नियन्त्रित इव नियमवशाद्निशात्रयमपि निध्यानवति प्रसादं नासत्साद यादसांपतिः ॥

तत्रेति । तत्राम्मोधितीरे च कुशास्तरणमध्यम् । दर्भशयनमध्यप्रदेश इत्यर्थः । 'अधिसीद्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनेऽधिष्ठिते देवे स्वामिनि रामभद्रे नियमवशाद्निशात्रयमपि नियन्त्रित इव । वस्तुतस्तु सकलनियन्तृत्वात्तस्य न तथात्वमिति भावः । निशात्रयमपि तिसृषु निशास्त्रपील्वैः । 'अल्पान्तसंयोगे द्वितीया' । निध्यानवति नितरां ध्यानतर्पणे मयापि यादसां जलजन्तूनां पतिर्जलनिधिः । 'रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः' इत्यमरः । अतएव प्रसादं ननुग्रहम् । आभिमुख्यमिति यावत् । नासत्साद न प्राप । तथाच रामायणवचनम्—'तस्य रामस्य मुमस्य कुशास्तीर्णं महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशान्तिश्लोऽतिपैकमुः ॥' इति ॥

१. 'च' इति नास्ति कश्चिद्. २. 'निध्यानवति देवे रामभद्रे' इति पाठः. ३. 'निधानवशात्' इति पाठः. ४. 'निध्यानवति' इति नास्ति कश्चिद्.

ततश्च श्रीरामः किं कृतवानित्याह—

व्यापारयन्नथ विलोचनकोणमब्धौ  
कोपारुणं कुटिलितभ्रुकुटीविटङ्कः ।  
आदातुमैहत धनुः प्रथमो रघूणां  
पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥ २२ ॥

व्यापारयन्निति । अत्र निशात्रयानन्तरं कोपारुणम् । मया प्रार्थनायां कृत-  
यामपि मत्सामर्थ्यापरिज्ञानेन तूष्णीं स्तब्धभावेनैवायमनादृत्य तिष्ठतीति समुत्पन्नको-  
पसंरक्तमित्यर्थः । विलोचनकोणं नेत्राञ्चलम् । अब्धौ व्यापारयन्प्रसारयन्कुटिलितो  
वक्रोक्तो भ्रुकुटिभ्रूमङ्गो विटङ्क इव यस्य स तथोक्तः । रघूणां प्रथमः श्रीरघुना-  
यकः । पितामहस्यायं पैतामहो यः प्रथमसर्गः । अञ्छिरित्यर्थः । ‘अप एव सस-  
र्जादौ’ इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । तस्य समापनाय संक्षयाय । विध्वंसनायेत्यर्थः ।  
धनुरादानुमैहतैच्छत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आदाय च दुरापं चापमारोपयत विशिखमनलशिखम् ॥

आदायेति । दुरापं परेषां दुष्प्रापं चापमादाय चानलशिखं विशिखमाग्नेयास्त्र-  
मारोपयतानुसंधितवान् ॥

नाथो विमोक्तमुदयुङ्क्तं न यावदेपं  
पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् ।  
संतापिनी नयनवारिमिषेण ताय-  
न्मन्दाकिनी किमुत वारुणंमाललम्बे ॥ २३ ॥

नाथ इति । एषोऽयं नाथो रघुनायकः पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् । ‘कवन्धमुदकं  
पाथः’ इत्यमरः । उपरि पावकरूपमस्त्रमाग्नेयास्त्रं यावद्यदाविमोक्तं नोदयुङ्क्तं नोद्युक्त-  
वान् । तावत्तदानीमेव मन्दाकिनी वियद्गता संतापिनी स्वप्रियतमस्य महाविपत्तिः  
संश्रान्तेति संतापवती सती । नयनवारिमिषेण नेत्राम्बुव्याजेन । वारुणं वरुणदेवताकं-  
सल्लिलास्त्रमाललम्बे किमुत स्वीकृतवती किम् । अत्र पतिविपत्तिनिमित्तकस्य मन्दा-  
किनीवाष्पस्य वाष्पत्वमपहृत्य वारुणास्त्रत्वेनोत्प्रेक्षा । तथाग्नेयास्त्रप्रयोगसंतापयोः  
कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वादसंगत्यलंकारः । ‘कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः’  
इति लक्षणात् । अयं चोक्तोत्प्रेक्षानुगत इति संकरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रूपं विशिखमुच्छिखं जहति राघवे लाघवा-  
दजायत रजायतभ्यसितनक्रचक्राकुलम् ।  
रसातलघलत्तिमि स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-  
प्रविष्टगिरिकन्दरं तरलमन्तरं चारिधेः ॥ २४ ॥

रूपेति । राघवे श्रीरामे रूपा रोपेणोच्छिखमुद्रतज्ज्वालं विशिखं वाणम् । आग्ने-  
यास्त्रमित्यर्थः । ‘शृणिज्वाले अपि शिखे’, ‘पृषत्कवाणविशिखाः’ इति चामरः ।

लाघवाद्दस्त्रलाघवाच्चहति त्यजति सति । जहातेः शतृप्रलयः । वारिधेरन्तरं मंथं ( कर्तुं ) । 'अन्तरं परिधानीये पादोः स्वीयेऽन्तरात्मनि । किंतु मध्येऽवकाशे वा' इति वैजयन्ती । रुजा उपतापः । 'स्त्री रघुजा उपताप—'इत्यमरः । 'पिड्नि-दादिभ्योऽङ्' । अथवा रुजेति वेदनाभेदः । तथायतान्यतिदीर्घाणि श्रवितानि निश्वासा यस्य तथोक्तेन नक्रचक्रेण कुम्भिकापरपर्यायजलप्राहव्यूहेनाकुलं संकुलम् । 'नक्रस्तु कुम्भीनसः' इत्यमरः । रसातले पाताले बलन्तो बलमानास्तिमयः शतयोजनविस्तृतकाया मीनविशेषा यस्मिन्तत्तथोक्तम् । 'राजीवः शकुलस्तिमिः' इत्यमरः । अत्र बलतेरनुदात्तत्वेऽपि चक्षिडो द्वित्करणेन तस्यानित्यलक्षणानात्परस्मै-पदप्रयोगः । अतएव 'बलतेरात्मनेपदमनित्यमनित्यलक्षणानात्' इति वामनः । स्तिमिता निश्रेयः कुम्भिनो जलकरिणो यस्मिन्तत्कुम्भीनसः सर्पविशेषैः । 'कुम्भी-नसो लोहिताहिः' इति वैजयन्ती । प्रविष्टानि गिरिकन्दराणि भैनाकाद्विपर्वताबि-लानि यस्मिन्तत्तथोक्तं च तत्तरुं विधूर्णितमजायत जातम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षणं च जलनिधिः क्षन्ता च युगान्तानलस्य सहनोऽपि गरल-देहनोष्मणां सोढापि चाडवगाढावलेह्यस्य तितिक्षुरपि भागवती-क्षणपरशोः परिशोपयन्तमन्तरङ्गमङ्गारमयं शरवरं निमिषमपि न विपेहे ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अयं जलनि-धेश्च वारिनिधिरपि । युगान्तानलस्य प्रलयकालाभेः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । क्षन्ता च सहनशीलोऽपि । 'क्षमूप् सहने' वृच् । गरलदेहनोष्मणां नियतात्मकुक्षिनिवासस्य शेषाशीविपस्य विपञ्चलनपरिता-पानां वा सहनो मर्षणः बाडवस्य बडवानलस्य यद्बाढावलेह्यं निरन्तरदृष्टतरास्ताद-नम् । 'गाटावलेपस्य' इति पाठे दृढदाहगर्यः । 'अवलेपस्तु गर्भे स्याद्वेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । तस्य सोढापि । सहतेऽवृच् । भागवतीक्षणपरशोर्जामदम्यनिशि-तकुटारस्य । ब्राह्मणेभ्यः सर्वसर्वसदां दत्त्वा स्मिन्निवासप्रार्थनासमये प्रयुक्तस्येति भावः । तितिक्षुः क्षान्तिशीलोऽपि । क्षमतेः सभ्रन्ताडुप्रलयः । अङ्गारमयमग्निस्वरूप-मन्तः परिशोपयन्तमप्रमेयमपरिच्छेद्यमानप्रभावं शरवरमस्रोत्तमं निमिषं निमेषमा-प्रमपि ऋमुत् चिरकालमिति भावः । न विपेहे न चक्षमे । स्वतो दुःसहस्य तत्रापि कोपावेशेन श्रीरामप्रेरितस्याहस्य कः क्षन्तेति भावः ॥

शरणमथ शरव्यथानिदानं जलनिधिरेप जंगाम् राममेव ।

परुषकुलिशपातमेव किं वा जलधरमर्थयत्ते न जीवलोकः ॥२५॥

शरणमिति । अथासहानान्तरमेपं जलनिधिः समुद्रः शरव्यथानिदानं शरज-मित्ताल्लङ्घ्यसंतापकारणम् । 'निदानं स्वादिकारणम्' इत्यमरः । रामं श्रीराममेव शरणं

१. 'च' नास्ति कश्चिद् . २. 'दाहनोष्मणाम्' इति पाठः . ३. 'अवलेपस्य' इति पाठः . ४. 'शरमेयम्' इति पाठः .

रक्षकम् । 'शरणं गृहरक्षिणोः' इत्यमरः । जगाम प्राप । गमेलिट् । कुत एतदित्या-  
शङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—परुपेति । 'जीबलोकः प्राणिसमूहः परुपोऽसह्यः कुलिशं-  
पातो यस्मात्तम् जलधरमेव नार्थयते न याचते किम् । जलमिति शेषः । याचत  
एतेत्यर्थः । अतोऽस्यैतच्छरणागतित्वं युक्तमिति भावः । 'अर्थं याञ्जायाम्' इति  
धातुः । 'अथेमेऽर्थयतेरथीयासे यञ्जावरोधयोः' इति वचनात् । वैधर्म्येण दृष्टा-  
न्तालंकारः । पुष्टिपताग्रावृत्तम् ॥

आगत्य चानुपदमुपदीकृतचित्ररत्नराशिर्जलराशिर्विनीतवैपोप-  
जातनुतिभिर्नतिभिरभ्यनन्दयद्रघुनन्दनम् ॥

आगत्येति । आगत्य शरणं प्राप्त्य च जलराशिः । अनुपदमनन्तरमुपदीकृत  
उपायनीकृतचित्ररत्नराशियेन स तथोक्तः सन् । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा'  
इत्यमरः । विनीतवैपोऽनुद्धताकारः । विनयप्रह्वीभाव इत्यर्थः । उपजातनुतिभिर्वि-  
रचितस्तोत्रेनेतिभिर्नमस्कारैश्च रघुनन्दनमभ्यनन्दयदतोपयत् । उपायनस्तुतिनम-  
स्कारैः श्रीरामस्य कोपोपशमं चकार । 'प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महारि-  
नाम्' इति भावः । अत्र नतिभिरिति बहुवचनं तासां भक्तिभङ्गातिशयपूर्वकत्वं  
द्योतयति । तथाविधानामेव श्रेयस्करत्वात् । तथाच श्रुतिः—'भूयिष्ठां ते नम-  
उक्तिं विधेम' इति ॥

तदनु संहितममोघं वैधात्रमखं कुञ्चं च धनचरधामनि मरुसी-  
मनि विनिपाल्यताम्, सह्यते मया सलिलावष्टम्भः, संप्रत्येव नलो  
विदधातु सेतुमित्याभिदधानो मन्दमन्दमन्तरधात् ॥

तदन्विति । तदनु रघुनन्दनाभिनन्दनानन्तरं संहितं धनुषि योजितममोघम-  
व्यर्थवैधात्रमखं ब्रह्माखं वनचराणामाभीरप्रमुखानां पापात्मनां धामनि निवासस्थाने  
कुत्र च कस्मिंश्चिन्मरुसीमनि मरुदेशे विनिपाल्यतां विद्युज्यताम् । मया सलिलाव-  
ष्टम्भः सलिलप्रतिबन्धः सह्यते मृष्यते । संप्रतीदानीमेव नलः सेतुं विदधातु विरचयतु  
इतीत्यभिदधानो भाषमाणः । सागर इति शेषः । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् ।  
'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयबद्धावात्सुपो लृक् । अन्तरधादन्त-  
र्हितोऽभूत् ॥

ततः किं तत्राह—

आदिष्टा रघुनन्दनेन हरयोऽप्यष्टासु दिक्षु क्षणा-

त्रैलोक्याञ्चितमूलमभ्यशिखरान्धात्रीधरानाहरन् ।

यैः क्षिप्तैः सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जम्बालतां

निर्गच्छन्नचिराय निर्हरपयःपूरैः पुपूरे पुनः ॥ २६ ॥

१. 'नूतनरत्न' इति पाठः. २. 'वारिराशिः' इति पाठः. ३. 'वैधर्म्येण उपजातनुति-  
भिर्नुतिभिः' इति पाठः. ४. 'अखं वैधात्रम्' इति पाठः. ५. 'कुञ्चन वनसीमनि विनि-  
पाल्य ताप्यो मया सलिलविष्टम्भः' इति पाठः. ६. 'पुंगवेन' इति पाठः.



आदिष्टा इति । हरयो वानरा रघुनन्दनेनादिष्टाः सेतुनिबन्धनार्थं पर्वता-  
नाहरन्वित्याज्ञप्ताः सन्तः । अष्टास्रपि दिक्षु स्थितानिति शेषः । त्रयो लोकाश्चै-  
लोक्यम् । पातालमर्त्यस्वर्लोक इत्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यङ् । तत्राधि-  
तानि संगतानि मूलमध्यशिरराणि येषां तानित्यतिशयोक्तिः । धरन्तीति धरा ।  
पचायच् । धात्रीधरान्पर्वतानक्षणादाहरन्नीतवन्तः । ततो नलेन सलिले क्षिप्तै-  
र्यथाप्रीधरैर्जलधिर्जलनिधिर्जम्बालतां पङ्कताम् । 'निपद्वरमु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री  
शादकदर्मा' इत्यमरः । यातोऽपि । निर्जरपयःपूर्वैर्गिरिप्रवाहैः । 'प्रवाहो निर्जरो  
शरः' इत्यमरः । अधिराय शीघ्रमेव निर्गच्छन् । उपचयं प्राप्नुवन्नित्यर्थः । पुनर्भू-  
योऽपि पुनरे पुरितः । पुरेः कर्मणि लिट् । अत्राम्बुधेः पङ्किलत्वनिर्जरपयःपुरित-  
त्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः पूर्वोक्त्या संग-  
ज्यते । शार्दूलविक्रीडितं श्रुतम् ॥

अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-

जलचरजीवजीवनदगन्धमहीपधयः ।

स्फुटितधराविराजदहिपुंगवफूत्करण-

क्षुमितगुहागृहोत्थितमहाहरयो गिरयः ॥ २७ ॥

अथेति । अयानन्तरं जलधौ जलनिधौ । अतिदूरनिपातेनालन्तविप्रकृष्टपातेन  
सुदूरावगाहनेन वा दलतां विशीर्यमाणानां जलचराणां नकादिजलजन्तूनां जीवानां  
प्राणिनां जीवनदः पुनरुज्जीवको गन्ध आमोदो यासां तास्त्वयोक्ता महीपधयः संज्ञी-  
मिन्यादिलताविशेषा येषां ते तयोक्ता इति बहुव्रीहिः । स्फुटिता निपातेन यो वेग-  
स्तेन दलिता या धरा समुद्राधारभूमिस्तस्यां विराजतां प्रकाशमानानामहिपुंगवानां  
पातालवादिनां महोरगाणां च फूत्करणैर्मुंरानिश्वासमारुतैः क्षुमिताः शोभं प्रा-  
पिताः । अतएव गुहागृहेभ्यः कन्दरमन्दिरान्तरालेभ्य उत्थिता निर्गता महाह-  
रयो महाधिहा येषां ते तयोक्ता गिरयः पर्वता निपेतुः पतन्ति स्म । अत्र पूर्वो-  
त्तरयान्यस्थयोरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तयोः संसृष्टिः ॥

अलक्षितमहीधरग्रहणमस्फुटक्षेपणं

विचित्रघटनं ततो विरचितो नलेनामुना ।

अयोधि हरियूयपेरधिपयोधि सेतुमहा-

न्भुयो भुज इवाभयं निजतनूभुयो लम्भयन् ॥ २८ ॥

• अलक्षितेति । ततः । निरिनिपातानन्तरमित्यर्थः । अलक्षितमदृष्टं महीधरग्र-  
हणं पर्वतरवीकरणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अस्फुटक्षेपणमप्रकाशीनि-  
क्षेपणं यथा तथेलतिशयोक्तिः । तथा विचित्रा आघवेरुरी घटना यस्मिन्कर्मणि  
तद्यथा भवति तथा । अमुना नलेनाधिपयोधि पयोधी इति विभक्तयर्थेऽभ्यधीभावः ।

विरचितो निमित्तो महानल्लायतः सेतुर्हरियुवपैः कपिभ्रंशंनिजतनुभुवः स्वपुत्रिकायाः  
सीताया अभयं भयाभायम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । लम्भयन्प्रापयद् । भुवो  
भूदेव्या भुज इवेत्युपप्रेक्षा । अशोधि पुद्गम् । बुध्यतेः कर्तरि लृट् । 'दीपजन-'  
इक्षादिना च्छेद्विणादेशः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अनन्तरमन्तमुखा इव वलीमुखाः प्रबोधेनेव सेतुपथेन संसार-  
मिव दुस्तरं तरंगिणीपतिमतीत्य सद्य एव प्रकारां गिरीशं सुबेलम-  
वलोकयन्तो मुहुर्द्विद्वन्परमानन्दम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं सेतुनिर्माणानन्तरमन्तमुखा आत्मलिष्टा योगिन  
इव वलीमुखा वानराः प्रबोधेन तत्त्वज्ञानेनेव सेतुपथेन । 'श्रुयुः—' इत्यादिना  
समासान्तोऽच्छप्रत्ययः । संसारे पुत्रमित्रकलत्रादिवन्धुररूपां संसृतिमिव दुस्तरं तरितु-  
मशक्यम् । 'इपहुः—' इत्यादिना खलप्रत्ययः । तरंगिणीपतिं समुद्रमतीत्य 'तीर्त्वा  
सयस्तदानीमेव प्रकाशं चक्षुर्योचरं भास्वरं च । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति  
श्रुतिः । सुबेलं सुबेलाह्वयं पर्वतं शोभनमर्षादं च । 'बेलाञ्चितीराच्छिवुज्योः काल-  
मर्षादयोरपि' इति नानार्थरत्नमालायाम् । गिरीशं पर्वतश्रेष्ठं परमेश्वरं च । अब-  
लोकयन्तः पश्यन्तः साक्षात्कुर्यन्तश्च । मुहुः पुनःपुनः परमनिर्वाच्यमानन्दं संतोषं  
ब्रह्मानन्दं चापिदम्लभन्त । अनेकैर्वैधमुपमा श्लेषसंकीर्णां ॥

वलयिततटदेशैर्वाहिनीनां निवेशै-

रविरलचनरेखामध्यमध्यास्त रामः ।

कपिकलकलशीर्यत्कन्दरामन्दिरान्त-

श्चलितकुपितासिंहत्रस्तबेलं सुबेलम् ॥ २९ ॥

वलयितेति । रामो वलयिततटदेशैरावेष्टितसानुप्रदेशैर्वाहिनीनां कपिसेना-  
नाम् । 'सेनानयोश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती । निवेशैः शिविरैरविरलानि सान्द्राणि  
वनरेखामध्यानि वनश्रेण्यन्तरालानि यस्य तं तथोक्तम् । 'पद्भिरेणी रेखास्तु राजयः'  
इत्यमरः । कपिकलकलैर्वानरकोलाङ्गैः शीर्यतां विदीर्यमाणानां कन्दरामन्दिराणां  
गुहागृहाणामन्तर्मध्यप्रदेशः । 'अन्तर्मध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारार्थेऽपि दृश्यते' इति  
विश्वः । ततश्चलिता कोलाहलासहिष्णुतया निर्गताः तथा कुपिताश्च ये सिंहास्ते-  
भ्यस्तस्मा भीता बेला लक्षणया तटवर्तिजन्तवो यस्य तं सुबेलमध्यास्तावेष्टित-  
वान् । 'अभिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मलम् । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु दशमुखोऽपि शुकमुखस्तदतिरुद्धितजलमधिगतसुबेल-  
रामं रामं निशम्यं सम्यगयगमनाय रघुनायकवलमनु प्रयातयोर्विदि-  
तविभीषणप्रेरणाकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयोर्विपद्वाधा-  
रदाशरथिविमोचितप्राणयोः शुकसारणयोर्वचसा प्रांसादमुद्रमा-

१. 'अविन्दत महान्तमानन्दम्' इति पाठः. २. 'अपि' इति नास्ति कश्चित्. ३.  
'प्रदितयोः' इति पाठः. ४. 'विपविभीषणावेदितकुपित' इति पाठः. ५. 'प्रासादाग्रम्'  
इति पाठः.

साद्य प्रत्येकशस्तदावेद्यमानान्प्रवर्धमानान्समरसंताहमतीन्ध्रुवगसे-  
नाधिपतीनतिधीरतया साद्यधीरणमैवेक्षमाणः प्रतिपक्षवलप्रशंसि-  
नाबुभांष्युपेक्षमाणः शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिरप्यवगताशेषवृ-  
त्तान्ततान्तः सुचिरमनुचिन्तयन्नन्तिकासीनमृतिविनयप्रहं विद्युञ्जि-  
ह्वमुपहरे किमप्यमिधाय सौधादवततार ॥

तदन्विति । तदनु सुवेलाधिष्ठानानन्तरं दशमुखो रावणोऽपि शुक्रमुखाच्छु-  
काद्यदूतप्रणिधिवचनादतिलद्वितजलधिं सेतुमागंणातिक्रान्तवारिधिमधिगतसुवेला-  
राममधिष्ठितसुवेलाचलोजानं रामं निशम्य श्रुत्वा । सम्यगवगमनाय सम्यक्परि-  
ज्ञानार्थम् । रघुनायकस्य बलमनु संन्यमुद्दिश्य प्रयातयोगितयोः तथा विदितं तद्दृ-  
त्तान्तज्ञानमस्यास्तीति विदितः । अर्शआद्यच्छ्रवणः । स चासौ निर्माणश्च तस्य प्रे-  
रणेन रावणप्रेषितावेतौ गूढपुरुषौ गृह्णीष्वमिति चोदनया कुपितस्य क्रुद्धस्य कपिलोकस्य  
यानरनिवदस्य नियन्त्रणेन । तत्कृतनिबन्धनेनेत्यर्थः । नितान्तरिन्नयोरत्यन्तखेदमाप-  
न्नयोः । ततो विपप्राधारेणातंरक्षकेण दाशरयिना विमोचितप्राणयोस्त्राजितजीव-  
नयोः शुकसारणयोगूढपुरुषयोर्वैचसा वचनाद्गानरवलं च सम्यग्दृष्ट्वा निबन्धमुक्तौ पुन-  
श्चावामगतावित्येवंभूतवाक्यात् । उदप्रमुत्रतं प्रासादं हर्म्यमासाद्याधिरुह्य प्रत्येकशो  
भागतस्त्राभ्यां शुकसारणाभ्यामावेद्यमानाङ्गान्प्यमानान्प्रवर्धमानान्शुद्धिं प्राप्नुवाना-  
न्समरसंताहमतीन्ध्रुवसंनद्धा बुद्धिर्येषां तान्ध्रुवगसेनाधिपतीन्सुप्रोवाद्गदादिसेनाना-  
म्नकानतिधीरतयात्यन्तगम्भीरतया हेतुना सावधीरणं सावन्नमवेक्षमाणोऽवलोक्य-  
मानः । तथा प्रतिपक्षस्य बलप्रशंसिनौ शत्रुसैन्यस्वावकौ । उभावपि शुकसारणौ  
च । उपेक्षमाणः । 'रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिधावताम् । उभाभ्यां सदृशं  
नाम वक्तुमप्रसवे स्त्रवम् ॥' इत्यादिना गर्हमाण इत्यर्थः । तथा शार्दूलप्रभृतिभिः  
प्रणिधिभिर्गूढपुरुषैरवगताशेषवृत्तान्तो ज्ञाताखिलसैन्यप्रवृत्तिः । 'वार्तां प्रवृत्तिरु-  
न्तान्तः' इत्यमरः । अतएव तान्तः रिन्नः । सुचिरमनल्पकालमनुचिन्तयन्नेतद्विजये  
क उपायो भवेदिति विचारयन्नन्तिकासीनं निकटवर्तिनमतिविनयप्रहमत्यन्तविन-  
येन नम्रं विद्युञ्जिह्वं नाम कंचिन्महामायाविनं राक्षसं प्रति उपहरे रहसि । अय्य-  
यमेतत् । किमपि किञ्चिद्वचनमभिधाय । मायाकल्पितं रामशिरः रौघनुः प्रदर्श्य  
सीतां श्लोभयेत्येवंभूतं याक्यमुनत्वेत्यर्थः । सौधादवततारावष्टवान् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचरो निदेशान्निशाचरपत्रेर्दाशरयिदिरः सशरं  
धनुरपि निर्माय मायानुमायादाहयानीतमित्यमिधाय निधाय च  
पुरो निदाघातिशयसंतापिनीं चासन्तीमिय वैद्युतानलधिंरकालवि-  
रहविह्वलीकृतामाकुलीचकार मैथिलीम् ॥

१. 'प्रवर्धमान' इति पाठः. २. 'दुर्बलम्' इति पाठः. ३. 'तावुमौ' इति पाठः.  
४. 'वनविभिः' इति पाठः. ५. 'शृणान्तः मान्तसायः' इति पाठः. ६. 'शुणदाचरोऽपि  
इति पाठः. ७. 'विरकावनिह्वलाम्' इति पाठः.

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे क्षणदाचरो विद्युज्जिह्वो निशाचरपतेर्निदेशा-  
 द्रावणाद्भावशाब्देतोर्मायानुभावाभिजमोहनशक्तिसामर्थ्याद्दाशरथेः श्रीरामस्य शिरः  
 सशरं सबाणं धनुरपि धनुश्च निर्माय प्रकल्प्याह्वाद्युद्धादानीतमितीत्यमभिधायो-  
 क्त्वा पुरः सीताया अग्रे निधाय निक्षिप्य च निदाघातिशयेन घर्मातिशयेन ग्रीष्म-  
 कालप्रयुक्तोष्माधिक्येन संतापिनीं परितप्यमानाम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्ण-  
 स्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । वासन्ती माधवीलताम् । 'वासन्ती माधवीलता'  
 इत्यमरः । वैद्युतानल इव इत्युपमा । चिरकालविरहेण बहुकालवियोगेन विह्वलीकृतां  
 मैथिलीमाकुलीचकाराकुलीकृतवान् । तदेतन्नरात्रणोपरि मुसलाघातप्रायं चण्डभा-  
 नुसंतप्ताय दावानलवेष्टमानरूपं चाभूदिति भावः ॥

ततः प्रवृद्धा च सां मुग्धा पुनस्तथ्यमिति विचार्य तदनार्यं पर्य-  
 देवयत पतिदेवता ॥

तत इति । ततस्त्वदनन्तरं पतिदेवता पतिव्रता सा मैथिली मुग्धा मूर्च्छिता  
 पुनः प्रवृद्धा शोभं प्राप्ता सती । अनार्यं मायिकं तत्सधनुः शिरस्तथ्यं यथार्थमिति  
 विचार्य पर्यदेवयत व्यलापीत् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

रक्षोवरोधवसतिं रजनीचरीणां

रक्षोपरोधमपि रावणभर्त्सनं च ।

सर्वं सहे यदुपलम्भधिया स एवं

सर्वसहे भवति जीवति हन्त सीता ॥ ३० ॥

रक्ष इति । रक्षसो रावणस्यावरोधवसतिमन्तःपुरावस्थानम् । अत्यन्तदुरवस्था-  
 पादिभूमित्यर्थः । 'शुद्धान्तधावरोधश्च' इत्यमरः । रजनीचर्यश्च रजनीचराश्च तेषाम् ।  
 अतिभयंकराणामिति भावः । 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः । रक्षया गुप्त्या य उपरोधो  
 निर्वन्धस्तमपि रावणस्य त्रिलोककण्टकस्य भर्त्सनं तर्जनं चेति सर्वं यस्य श्रीरामस्यो-  
 पलम्भधिया प्राप्त्वाशया सहे मृष्यामि । 'सह मर्षणे' लटस्त्वद् । स श्रीराम एव-  
 मित्यंभूतः । हिनशीर्षो जात इत्यर्थः । अथापि । सर्वं सहत इति सर्वसहा । हे  
 सर्वसहे वसुमति । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यमरः । भातीति भवती । हे भवति  
 पूज्ये । 'भातेड्वतुः' इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सीता ।  
 स्वयमित्यर्थः । जीवति प्राणान्धारयति । हन्त । एतद्दर्शनसमकालमेव प्राणनिष्क-  
 मणेन भाव्ये तथा तु भूर्तमित्यत्यन्तविरोध इत्यर्थः । सर्वसहायाः सर्वसाक्षित्वाभि-  
 जमातृत्वाच्च तां संबोध्येत्यं विलापो युक्त एवेति भावः । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयो-  
 रनुप्रासयमकविशेषयोः संसृष्टिः ॥

इत्येवमत्याहितमत्या समेतामेतां सद्य आसाध 'सखि वैदेहि,

देहि मे वचः । मम वचो विधेहि । कथमियं दशा । दशाननकृता  
माया हि सेयम् । मा याहि मनसि वैधुर्यम् । अखिलजगतीधुर्यभुज-  
वलाभिरामे रामे किमिदमनार्यमविचार्यम्' इति भाषमाणां नवीना-  
सारनिष्यन्दिनी कादम्बिनीव घमोद्वेगिनी केकिनी सरमा चिर-  
माश्वासयामास ॥

इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेणालाहितमत्या विभीतबुद्ध्या । यद्वा अत्याहिते  
जीवितानपेक्षितव्यापारे या मतिस्तया समेताम् । तादृग्बुद्धिमतीमित्यर्थः । 'अंला-  
हितं महामोतिः कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः । एतां सीतां सयोऽखिलम्बेनैव ।  
अन्यथा महाननर्थः स्यादिति भावः । आसाद्य संनिधाय । हे सखि प्रिये । 'सह्य-  
शिश्नीति भाषायाम्' इति ङीप् । हे वदेहि मैथिलि, मे मल्लं वचो देहि । मां प्रति  
वदस्वेल्लथः । तथा मम मे वचः । मया वक्ष्यमाणं वाक्यमित्यर्थः । विधेहि कुरु ।  
मदीयवचनं श्रुत्वा समाहितमनस्का भवेत्यर्थः । किं तद्वच इत्यत आह—इयं वर्त-  
माना दशा व्यामोहावस्था कथं कुतः । न कथमपीत्यर्थः । किंतु सेयं शिरोधनुरा-  
द्याहरणक्रिया दशाननेन महामायाविना रावणेन कृता प्रयुक्ता माया हि । चित्रं  
स्वल्पेतरसर्वं विबुध्यस्वेत्यर्थः । हिरवधारणे । अतः मनसि वैधुर्यं वैकृष्यं मा याहि  
मा प्राप्नुहि । कुतः । अखिलजगतीधुर्यं सकललोकधुरंधरम् । 'धुरो यदृक्का' इति  
यदप्रत्ययः । यद्भुजघलं बाहुपराक्रमस्तेनाभिरामे कमनीये रामेऽनार्यं तुच्छमिद-  
मेतच्छिरश्लेदादिकृत्यं विचार्यं किं विचारितुं योग्यं किम् । न विचार्यमेधेत्यर्थः ।  
अत्यन्तविरुद्धत्वादिति भावः । इत्यनेन प्रकारेण भाषमाणा सरमा विभीषणपत्नी  
नवीनासारनिष्यन्दिनी प्रलयप्रजलधारावर्षिणी कादम्बिनी मेघमाला । 'कादम्बिनी  
मेघमाला' इत्यमरः । घमोद्वेगिनीं ग्रीष्मोष्मपरिहृष्टाम् । 'उद्वेगस्त्रिमिते क्लेशे भये  
मन्यरगामिनि' इति शब्दार्णवः । केकिनीमिव मयूरीमिव चिरमाश्वासयामासोपला-  
लितवती । उन्मीषितवतीत्यर्थः ॥

अथ निगदितनीति मुञ्च मुञ्चेति सीता-  
मविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम् ।

मनसि न बहु मेने मन्त्रिणं माल्यवन्तं

दिवि परममरीणां मण्डलं माल्यवन्तम् ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ मायाप्रयोगानन्तरमविरतरणकण्डू बहुलतरसमराभिनिवेशेन  
भीषणः । नन्द्यादित्वाद्बुद्ध । अयं रावणः सीतां धीरामपत्नीं हरमपतिव्रताम् । मुञ्च  
मुञ्चामीक्ष्यं त्यज । आमीक्ष्ये द्विर्भावः । अन्यथा महाननर्थो भविष्यतीति भावः ।  
इत्येवं निगदितनीतिमुफनीतिवचनं माल्यवन्तं माल्यवन्तं नाम मन्त्रिणं मनसि बहु

१. 'वे देहि वचः' इति पाठः. २. 'मम वचो विधेहि' इति नास्ति कचिद्.

३. 'तव दीना दशा' इति पाठः. ४. 'सेयं' इति नास्ति कचिद्. ५. 'निसिद्ध'

इति पाठः. ६. 'रामेऽपि' इति पाठः. ७. 'अभिदधाना' इति पाठः.

न्दाकिनीपरीवाहमिवाक्षनाचलमखिलजगद्विजयवर्णावलीमतिनिर्णा-  
यकैरनेकविधसमीकामिघातमग्नंभग्नैरावणविपाणकुलिशाग्रैरुत्कीर्ण-  
विशालवक्षःस्थलफलकमानीलतया लसच्छायमाच्छादितामिनव-  
लोहितचत्पाटलपटं संध्यारागयन्धुरं कंधरमिव ददर्श दशकंधरम् ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे लक्षणाप्रजः श्रीरामः सुग्रीवेण सह । उप-  
लक्षणमेतत् । सर्वैरपि धानरैः सहेत्यर्थः । सुवेलाचलकूटं सुवेलाख्यगिरिशिखरमधि-  
रूढोऽधिष्ठितः सन् । त्रिकूट इत्यवनीधरः पर्वतो राजा च गम्यते । तस्य चूडा-  
मणिं शिरोरत्नम् । त्रिकूटाचलशिरोभूषणायमानमित्यर्थः । रूपकालंकारः । सिंह-  
लद्वीप इत्यष्टादशद्वीपेषु प्रसिद्धो यो द्वीपोऽन्तरीपम् । 'द्वीपोऽक्षियामन्तरीपम्' इत्य-  
मरः । द्विगता आपोऽस्मिन्निति द्वीप इति विग्रहः । सुप्सुपेति समासः । 'कृत्पूः-'  
इत्यादिना समासान्तोऽकारः । 'बन्तरुपसर्गंभ्योऽप ईत्' इतीकारादेशः । स एव  
कमलं तस्य कर्णिकां वीजकोशिकाम् । परमशोभावहतया तन्मध्यवर्तिनीमित्यर्थः ।  
अत्रैकदेशवत्यंश्लिष्टपरम्परितरूपकम् । विश्वकर्मणो गीर्वाणशिल्पिनः । 'विश्वकर्मा  
दिनकरे तथा गीर्वाणशिल्पिनि' इति वैजयन्ती । निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् ।  
विश्वकर्मणा यावत्सकौशलं निर्मितमित्यर्थः । अत्र कौशलतत्कार्ययोर्भेदेऽप्यभेदो-  
क्तेरतिशयोक्तिः । एतेनास्यासाधारणशिल्पसौष्ठवसंपन्नत्वं सूच्यते । निशाचरा राक्ष-  
सास्त एव हरयः सिंहास्तेषां निवेशदरी नियतनिवासगुहामिति रूपकम् । अनवरतं  
निरन्तरं वन्दीकृता उपग्रहीकृता या अमरपुरंध्रयः सुरसुन्दर्यस्तासां वाष्पैर्नेत्राम्बुभिः ।  
'वाष्पो नेत्राम्बुधूमयोः' इत्यभिधानात् । नद्येव माता येषां तानि नदीमातृकाणि ।  
नद्यम्बुजीवदेशभूतानीत्यर्थः । 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालिकः । स्यात्तदीमा-  
तृको न्देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । तान्युपवनसीमान्तराण्युद्यानप्रदेशान्त-  
रालानि यस्यास्ताम् । वन्दीकृतसुरसुन्दरीवाष्पाम्बुप्रवाहपरिपूरितोद्यानवनमध्यप्रदे-  
शामित्यर्थः । अत्रासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । निरन्तरमनवरतं सेवार्थं राव-  
णोपासनार्थं समागतस्य संग्राहस्य दिक्पालकुलस्येन्द्रादिदिगोश्वरसद्वयस्य ये मातृजा  
ऐरावतादिमत्तगजास्तेषां मदाम्बुना पङ्क्तिः पङ्क्तवान् बाह्याङ्गणोत्सक्तो बहिर्भवय-  
स्त्रप्रदेशो यस्यास्तामिति पूर्ववदतिशयोक्तिः । 'उत्सक्तो मुक्तसंयोगे वक्षस्यूर्ध्वतले-  
ऽपि च' इत्युत्पलमालायाम् । पङ्क्तिरेवत्र पिच्छादित्थान्मत्वर्थार्थ इलच् । बाह्योत्थञ्च  
'बहिर्देवपञ्चजज्ञेभ्यश्च' इति वक्तव्यात्थ्यङ् । लङ्कामवलोकमानोऽवेक्षमाणस्तत्र लङ्कायां  
चैकत्रैकस्मिन्प्रदेशे समुद्रहस्तयुन्नतं सौधम् । प्रासादमित्यर्थः । 'उपान्वध्याइवसः'  
इति कर्मत्वम् । अधिवसन्तमधितिष्ठन्तम् । सदेहवद्धं मूर्तिमत्संतमसं विष्वगन्धको-  
रमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः । विष्वक्सं-  
तमसम्' इत्यमरः । 'देहवद्धम्' इति पाठे गृहीतशरीरमित्यर्थः । 'बाहिताम्या-  
दिषु' इति निष्ठायाः परनिपातः । बाहिताम्यादिराकृतिगणः । अन्तिकचचरेण पार्थ-  
वर्तिनां उदस्तामुत्क्षिप्तं यद्विमलमुक्तातपत्रं स्वच्छतरमौक्तिकच्छत्रं तन्निभासद्या-

जात् । 'व्याजे निभे ना सहस्रे त्रिष्वथो वाक्यलिङ्गकौ' इति नानार्थरत्नमाला ।  
 गतारकेणाधिन्यादिनक्षप्रयुक्तेन विभावरीपतिना बन्द्रेण सेच्यमानमुपास्यमानमिभे-  
 ति सापह्नवोत्प्रेक्षा । निर्मानेन संचरन्तीति वैमानिका देवाः । 'चरति' इति टक् ।  
 तेषां बधून्यां रमणीन्यां विधूयमानं पार्श्वद्वयेऽपि संवीज्यमानं यद्वलचामरद्वन्द्वं  
 पाण्डुरवालव्यजनयुगलं तेन शोभितं प्रकाशमानमतएवामित उभयतः । उभयपार्श्व-  
 योरित्यर्थः । चञ्चिती प्रसृतौ मन्दाकिर्नापरीवाहा गताप्रवाहौ यस्य तं तथोक्तम् ।  
 'जलोच्छ्रामाः परीवाहाः' इत्यमरः । अञ्जनाचलं कञ्जलर्थलमिव स्थितमेलभूतो-  
 पमा उत्प्रेक्षा वा मतभेदात् । अखिलजगतां समस्तलोकानां वा विजयवर्णावस्थो  
 विजयहापकाक्षरविन्यासास्तन्मतिनिर्णायकैः । तादृग्प्रान्तिजनकरित्यर्थः । अतएव  
 भ्रान्तिमदलंकारः । अनेकविधसमीकेष्वसंख्यातरणेष्वभिधोतः संप्रहारैर्ममानि सुदूरं  
 प्रविष्टानि अतएव भ्रमानि विदृष्टितानि यान्यैरावणविषाणकुलिशाप्राणोन्द्रगजद-  
 न्तवज्रमुग्गानि तैस्तकीर्णं विक्षिप्तं विशालं यद्वक्षःस्थलं तत्फलकमिव यस्य तम् ।  
 आनीलतया लगच्छायं समन्ताद्विनीलतापिच्छुच्छुमानकान्तिमभिनवलोहितव-  
 त्प्रत्यप्रशोभितवत्पाटलोऽङ्गो यः पटः स आच्छादितोऽवञ्चितो येन तं तथोक्तम् ।  
 'रविरेऽग्न्यलोहिताप्ररक्षतजशोणितम्' इत्यमरः । अतएव संध्यारानेण बन्धुरं  
 सुन्दरम् । 'बन्धुरं सुन्दरे नम्रे' इत्यमरः । कंधरमम्बुपरमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा  
 उपमा वा । 'पुंवि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । दशकंधरं रावणं ददर्श ॥

कोपादुत्पतितस्तदा हरिपतिः कोटीरमुत्पाटितं

चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुदृढीचक्रे च वैभीषणम् ।

युद्धा तत्प्रथमायमानकुपितेनैतेन युद्धा ततो

मायामस्य जगाम कोमलगुणप्राप्तं स रामं पुनः ॥ ३३ ॥

कोपादिति । तदा रावणदर्शनगमये हरिपतिर्वानरेश्वरः सुग्रीवः कोपात्तर्ह-  
 नजनितामपादितोत्पतितः । रावणाधिष्ठितसौपमुदिश्येति श्लेषः । 'हतं च रावणं  
 युद्धे दधानादयधाराय' इति श्रीरामायणवचनात् । श्रीराममंनिर्था स्वोक्तमर्थं गमयं-  
 यितुं गतरमुद्यित इत्यर्थः । नैर्ऋतनायकस्य रक्षःपते रावणस्य । 'नैर्ऋतो यातु-  
 रक्षणी' इत्यमरः । कोटीरं मुहुटमुत्पाटितं चक्रे । आकृष्य भुवि निपातयामासेत्यर्थः ।  
 'अग्रमुत्पटं विभ्रं पातयित्वापतद्भुवि' इति रामायणवचनम् । तथा वैभीषणं  
 विभीषणमंबन्धिपतेन कोटीरं सुदृढीचक्रे मुहुटं दृढीकृतवान् । अभूत्तुद्गाये च्यः ।  
 रावणकोटीरपटनेन विभीषणकोटीरमंपटनं निधितं चकारेत्यर्थः । अत्र भविष्य-  
 दर्शनेऽपि निद्रवदनुवादाद्गुणार्थप्रयोगः । अथ तत्प्रथमायमानं कुपितेन स एव प्रथम  
 आचमत्प्रथमः । तावत्पर्यन्तं युद्धादि महाभाषातेनावमानेनावहया हेतुना कुपितेन  
 युद्धेन एतेन रावणेन मुहुटं युद्धा मुष्टिनलप्रहाराविचित्रगतिभिरेतदुद्धं कृत्वा ततोऽस्य  
 रावणस्यै मत्वा मायाबलगतमाधवारम्भं युद्धा कृत्वा पुनर्भूयोऽपि कोमलगुणप्राप्तं  
 रमणीयमदृश्यद्गुणाभिरामं श्रीरामं जगाम प्रायः । तथाच रामायणम्—'एतस्मि-

जात् । 'व्याजे निभे ना सदृशे त्रिष्वयो वाक्यलिङ्गका' इति नानार्थरत्नमाला ।  
 'मत्तारकेणाधिन्वादिनक्षत्रयुक्तेन विभावरीपत्निना चन्द्रेण सेव्यमानमुपास्यमानमिवे-  
 ति सापह्नवोत्प्रेक्षा । विमानेन संचरन्तीति वैमानिका देवाः । 'चरति' इति टक् ।  
 तेषां वधूभ्यां रमणीभ्यां विधूयमानं पार्श्वद्वयेऽपि संवीज्यमानं यद्ववलचामरद्वन्द्वं  
 पाण्डुरवालव्यजनयुगलं तेन शोभितं प्रकाशमानमतएवामित उभयतः । उभयपार्श्व-  
 योरित्यर्थः । चण्डितौ प्रयुतौ मन्दाकिनीपरीवाहौ गङ्गाप्रवाहौ यस्य तं तथोक्तम् ।  
 'जलोच्छ्वागाः परीवाहाः' इत्यमरः । अञ्जनाचलं कञ्जलशैलमिव स्थितमित्यभूतो-  
 पमा उत्प्रेक्षा वा मतभेदात् । अखिलजगतां समस्तलोकानां या विजयवर्णावत्यो  
 विजयज्ञापकाक्षरविन्यासास्तन्मतिनिर्णायकैः । तादृग्भ्रान्तिजनकैरित्यर्थः । अतएव  
 भ्रान्तिमदलंकारः । अनेकविधसर्मीकेष्वसंख्यातरणेष्वभिघातः संप्रहारैर्ममानि सुदूरं  
 प्रविष्टानि अतएव भ्रान्ति विदलितानि यान्धैरावणविपाणकुलिशाम्राणीन्द्रगजद-  
 न्तवज्रमुखानि तैरुत्कीर्णं विक्षिप्तं विशालं यद्वक्षःस्थलं तत्फलकमिव यस्य तम् ।  
 आनीलतया लसच्छायं समन्ताद्विनीलतापिच्छगुच्छसमानकान्तिमभिनवलोहितव-  
 रप्रलम्बशोणितवत्पाटलोऽरणो यः पटः स आच्छादितोऽवसितो येन तं तथोक्तम् ।  
 'रुधिरैऽग्न्यग्लोहिवाप्ररक्षतजशोणितम्' इत्यमरः । अतएव संध्यारोगेण बन्धुरं  
 सुन्दरम् । 'बन्धुरं सुन्दरं नम्रे' इत्यमरः । कंधरमम्बुधरमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा  
 उपमा वा । 'सुंखि कः कं शिरोऽम्युनोः' इत्यमरः । दशकंधरं रावणं ददर्श ॥

कोपादुत्पतितस्तदा हरिपतिः कोटीरमुत्पाटितं

चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुदृढीचक्रे च वैभीषणम् ।

युद्धा तत्प्रथमाद्यमानकुपितेनैतेन युद्धा ततो

मायामस्य जगाम कोमलगुणग्रामं स रामं पुनः ॥ ३३ ॥

कोपादिति । तदा रावणदर्शनगमये हरिपतिर्वांशरेश्वरः सुग्रीवः कोपात्तद्दर्श-  
 नजनितामपादितोरुत्पतितः । रावणाविष्टितसोपमुद्दिश्येति शेषः । 'हतं च रावणं  
 सुदे-दर्शनादवधारय' इति श्रीरामायणवचनात् । श्रीराममनिधीं श्लोक्तमर्थं रामर्थ-  
 यित्तुं मत्तरमुदित इत्यर्थः । नैर्ऋतनायकस्य रक्षःपते रावणस्य । 'नैर्ऋतो यातु-  
 रक्षसी' इत्यमरः । कोटीरं मुकुटमुत्पाटितं चक्रे । आकृष्य भुवि निपातयामासेत्यर्थः ।  
 'आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वापतद्भुवि' इति रामायणवचनम् । तथा वैभीषणं  
 विभीषणमंघनिघनं कोटीरं सुदृढीचक्रे सुष्टु हठीकृतवान् । अभूततुद्गावे चिवः ।  
 रावणकोटीरविपटनेन विभीषणकोटीरसंपटनं निघिनं चकारेत्यर्थः । अप्र भविष्य-  
 दर्थेऽपि निदश्यदनुवादाद्भूतार्थप्रयोगः । अथ तत्प्रथमाद्यमानं कुपितेन स एव प्रथम  
 आचनारप्रथमः । तावन्पर्यन्तं कुप्रापि भक्ताभावात्तेनावमानेनावहसा हेतुना कुपितेन  
 कुन्देन एतेन रावणेन गृह युद्धा मुष्टिनलप्रहारादिचित्रगतिविशेषैर्गुदं कृत्वा ततोऽस्य  
 रावणस्य मत्स्यां मायापल्लगमाधवारम्भं युद्धा ज्ञात्वा पुनर्भूयोऽपि कोमलगुणग्रामं  
 रमणीयसकलगह्वनाभिरामं धीरामं जगाम प्राप । तयांच रामायणम्—'एतस्मि-



गुरु यथा तथा न मेने न वुष्यते स्म । किंतु दिवि स्वर्गं । 'द्यौः स्वर्गनभसोरपि'  
इति विश्वः । मालैव मात्स्यम् । 'चातुर्वर्ण्यादिलात्साथं प्यम्' इति क्षीरस्वामी ।  
तद्वन्तम् । पुष्पस्रगलंकृतमित्यर्थः । अमरीणां मण्डलं परं सुरसुन्दरीनिर्करमेव ।  
'मण्डलं त्रिपु' इत्यमरः । बहु मेने । सीतामपरित्यज्य श्रीरामेण रणे निहतः सर्व  
स्वर्गं गन्तुमैच्छदित्यर्थः । अनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ रामोऽपि कामोचितवेपविभीषणामात्यविदितरक्षोनगररक्षो-  
दन्तो हृदन्तोपजातसमरसंरम्भधीरम्बुधिमेखलालंकारमणेलङ्कायाः  
प्राग्द्वारस्थाय प्रहस्ताय पर्यस्ताहितप्राणानिलं नीलं दक्षिणद्वाररक्षि-  
णोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयं तारेयं प्रत्यग्द्वारपाल-  
नाधिकृतं पाकशासनजिते पराक्रममिव तनूमन्तं हनूमन्तमन्तव्यूह-  
विहितरक्षाय विरूपाक्षाय रक्षःप्लवगऋक्षाधिपतीन्प्रतिनिधीन्विधाय  
विधाय च सज्यं धनुर्नुजेन समं समीकामिमुखेन दशमुखेन गुप्त-  
मुत्तरं गोपुरमुत्तरङ्को बलैरुपरुरोध ॥

अथेति । अथानन्तरं रामोऽपि कामोचितवेपा इच्छासदृशवेपधारिणः विहित-  
पक्षिभूमिका इत्यर्थः । तथाभूतेभ्यो विभीषणामात्येभ्योऽनलादिविभीषणमन्त्रिभ्यो  
विदितो विज्ञातो रक्षोनगरस्य रावणराजधान्या लङ्काया रक्षोदन्तो रक्षणवार्ता यस्य  
तथोक्तः । तथा रामायणे श्रीरामं प्रति विभीषणवचनम्—'अनलथ हरिश्चैव संपातिः  
प्रमदस्तथा । गत्वा लङ्कां मनामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे  
प्रविष्टाश्च रिपोर्वलम् ॥' इत्यादि । अतएव हृदन्ते हृत्प्रदेशे उपजाता समरे संर-  
म्भधीः कोपवुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । 'संरम्भः संप्रभे कोपे' इत्यमरः । अम्बुधि-  
मेखलालंकारमणेः । भूतधात्रीभूषणायमानाया इत्यर्थः । 'भूतधात्र्यब्धिमेखला'  
इत्यमरः । लङ्कायाः प्राग्द्वारे तिष्ठतीति तथोक्तः । 'धुपि स्थः' इति कप्रत्ययः ।  
प्रहस्ताय प्रहस्ताख्याय राक्षससेनापत्ये पर्यस्ताहितप्राणानिलं निरस्तशत्रुप्राणवायुम् ।  
शत्रुकुलान्तकमित्यर्थः । नीलं नाम वानरसेनापतिं प्रतिनिधिम् । निधायेति सर्वत्र  
संबध्यते । तथा दक्षिणद्वारं रक्षत इति तद्रक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविज-  
यधौरेयं त्रैलोक्यविजयधुरंधरं तारेयं तारातनयमङ्गदम् । 'द्यौभ्यो ढक्' इति ढक् ।  
उभयत्रापि ढक्येयादेशः । प्रत्यग्द्वारपालनं प्रतीचीद्वारसंरक्षणमधिकरोतीति तदधि-  
कृते । करोतेः क्विप् । पाकशासनजिते इन्द्रजिते । कृधातोः कर्मणि कप्रत्ययः ।  
पाकशासनजिति विपथे तनूमन्तं मूर्तिमन्तं पराक्रममिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हनू-  
मन्तम् । तथा अन्तव्यूहे मध्यगुल्मे विहितरक्षाय कृतसंरक्षणाय विरूपाक्षाय  
राक्षससेनाधिपतये च रक्षःप्लवगऋक्षाधिपतीन्विभीषणमुप्रीवजाम्बवतः । प्लवगऋ-  
क्षेत्यत्र 'ऋत्यकः' इति साहितः प्रकृतिभावः । प्रतिनिधीन्प्रतिभटान्विधाय 'श्रुत्वा ।'  
नियुज्येत्यर्थः । तथा धनुश्च सज्यमारोपितगुणं विधाय । अनुजेन समं लक्षणेन

सह । बलवानरसैन्यैरुत्तरः समुद्रतः सन् । सनीकामिमुखेन समरोन्मुखेन दशमुखेन  
युतं रक्षिवमुत्तरमुत्तरदिगवस्थितं गोपुरं पुरद्वारमुपरोधोरौत्सीद्वणद्धि स्म ॥

अत्याकुलां हरिवलैरवलोक्य लङ्कां  
दत्तार्गलेषु दशकंधरार्किकरेषु ।

आरक्षकैस्त्वरितमन्तकराजधान्या-  
मुद्घाटिताभिरुदभावि कवाटिकाभिः ॥ ३२ ॥

अत्याकुलामिति । हरिवलैर्वानरसैन्यैरत्याकुलामलन्तसंकुलां लङ्कामवलोक्य  
दशकंधरार्किकरेषु रावणभृत्येषु दत्तार्गलेषु संपटितकवाटेषु । वानराणामन्तःप्रवेश-  
निरोधार्थं कवाटाच्छादितद्वारेषु सतिल्लयर्थः । 'कवाटमररं तुल्ये' इत्यमरः ।  
अन्तकराजधान्यां यमपुर्यां कवाटिकाभिः कवाटैः कर्तृभिः । गौरादित्त्वाद्धीप् ।  
अतएवोक्तममरकोशे—'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि' इति ।  
वाहुल्यप्रतीतिः । ततः स्वार्थे कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । आसमन्ताद्रक्षन्ती-  
स्वारक्षकैर्द्वारपालकैः । 'नन्दिग्रहि-' इत्यादिना पचाद्यच् । 'आरक्षिकैः' इति पाठ  
आरक्षा प्रयोजनमेवामारक्षिकैः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । लरितं शीघ्रम् । 'जवो-  
'ऽय शीघ्रं लरितम्' इत्यमरः । उद्घाटितमिदं विघटिताभिरुदभाव्युद्भूतम् । भुवो  
भावे लुङ् । 'चिण्भावकर्मणोः' इति चिण् । समनन्तरमेव महारणे निपत्य पुन-  
रागन्तृणां राक्षसानाम् । अत्रैकमेव द्वारं चेन्महासंकटं भविष्यतीति धिया यमद्वार-  
पालकाः सर्वाण्यपि द्वाराणि शीघ्रमुद्घाटितकवाटानि चक्रुरित्यर्थः । राक्षसानां पापि-  
ष्ठानां यमपुरप्रवेशनैयत्यादिति भावः । मृत्युस्तेपामतिसंनिहितोऽभूदिति फलितार्थः ।  
लोके तावदग्नेः स्वरक्षणार्थं केवलं वृथा व्याप्रियते । भवितव्यस्वविपर्ययादिकं त्वाव-  
श्यकतया स्वयमेव भवति न चैतज्ज्ञानन्त्यहो मूढाः पशव इव शोच्या इति तात्प-  
र्यार्थः । अत्र संयमनीकवाटोद्घाटनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । वसन्त-  
तिलकारुत्तम् ॥

तत्क्षणं लक्ष्मणाग्रजः सुग्रीवेण सह सुवेलाचलकूटमधिरुद्धस्त्रि-  
कूटावनीधरचूडामणिं सिंहलद्वीपकमलकर्णिकां निर्माणकौशलं  
विश्वकर्मणो निवेशदरीं निशाचरहरीणांमनवरतयन्दीकृतामरपुरं-  
ध्रीवाप्पनदीमातृकीपवनसीमान्तरां निरन्तरसेवासमागतदिक्पा-  
लकुलमातङ्गमदाम्बुपङ्किलवाह्याङ्गणोत्सङ्गां लङ्कामवलोकमानस्तत्र  
चैर्कत्र समुद्रतं सौधमधियसन्तं संतमसमिव सदेहवन्धमन्तिकच-  
रोदस्तविमलमुक्तातपत्रनिभात्सतारकेण विभाचरीपतिनेव सैन्य-  
मानं धैमानिकवधुविधूयमानधर्वलचामरदंडदशोभितमभितश्चलितम-

१. 'तत्क्षणं च' इति पाठः. २. 'कौशलीम्' इति पाठः. ३. 'अनारत' इति पाठः.

४. 'उपवनसीमान्तां सीमान्तराद्' इति पाठः. ५. 'दिक्पालमातंग' इति पाठः. ६. 'च'

इति नास्ति कश्चिद्. ७. 'निषाद्' इति पाठः. ८. 'धवल' इति नास्ति कश्चिद्.

अन्तरे रक्षोमायाबलमयात्मनः । आरब्धमुपसंपेदे ज्ञात्वा वै वानराधिपः ॥ उत्पपात  
तदाकाशं जितकाशी जितकृमः ॥' इति । अत्रातिविस्तरेण वक्तव्यार्थस्य संक्षेपेण  
कथनात्संक्षेपो नाम गुणः । लक्षणं तूक्तम् । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥

ततो विरचिततत्साहसोपालम्भविधिना दाशरथिना संमन्त्र्य  
मन्त्रिभिः समादिष्टः साधिष्ठभुजशौर्यशाली बालिनन्दनः सलीलं  
सालमुल्लङ्घ्य लङ्कां प्रविश्य निःशङ्को नृशंसमिति शशंस निशि-  
चरपतिम् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तस्य सुग्रीवस्य यत्साहसं रावणोपयुत्पतनरूपम-  
विचारकृत्यं तस्योपालम्भविधिर्निन्दावचनरचना स रचितः कृतो येन तयोक्तेन ।  
तथाच रामायणम्—'असंमन्त्र्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् । एवं साहसयुः  
क्वानि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥' इति । विरचितसुग्रीवोपालम्भेनेत्यर्थः । 'यः सनिन्द  
उपालम्भः' इत्यमरः । दाशरथिना श्रीरामेण ( कर्त्रा ) मन्त्रिभिः सुग्रीवविभीषणाद्य-  
मात्यैः सह संमन्त्र्य दूतप्रेषणस्य राजधर्मत्वात्सम्यग्विचार्य ममादिष्टः । 'गत्वा  
सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्बचनादिदम्' इत्यादिनाज्ञप्तः साधिष्ठेन बाढतरेण भुजशौर्येण  
बाहुपराक्रमेण शालतेऽभीक्ष्णमिति तथोक्तः । 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति गिनिः । साधि-  
ष्ठेति । 'अन्तिकबाढयोर्नंदसार्धौ' इति साधादेशः । बालिनन्दनोऽह्नदः सलीलं सवि-  
लासम् । सोत्पतनपाटवमित्यर्थः । सालं प्राकारमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य । 'प्राकारो वरणः  
सालः' इत्यमरः । लङ्कां प्रविश्य निःशङ्को निर्भीकः सन् नृशंसं पापिनं तं निशि-  
चरपतिं रावणम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शशंसोवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—सोऽहमित्यादिपञ्चभिः । तत्रादौ कस्त्वं कस्य वा दूत इत्या-  
शङ्कायामाह—

सोऽहं सुवह्मपतेस्तनयस्त्यदीय-

निःश्वासगन्धिनिजबालधिमण्डलस्य ।

कालस्य दूषणखरत्रिशिरोमुखानां

पौलस्त्य मां रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । हे पौलस्त्य, स प्रनिन्दोऽहं स्वदीयनिःश्वासानां तावकोच्छ्वासानां  
गन्ध आमोदः संबन्धो वास्वास्तीति तथोक्तम् । निजबालधिमण्डलं स्वकीयबालवलयं  
यस्य तस्य । बालिनं त्वां निबध्य कक्षे निक्षिप्तवत् इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे  
लेदो संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । सुवह्मपतेर्वाङ्गिनस्तनयः । तथा मां दूषणखरत्रि-  
शिरसो मुखानि मुख्या येषां तेषां राक्षसानाम् । 'मुखं तु वन्दने मुखे तोत्रे द्वारा-  
भ्युपाययोः' इति यादवः । कालस्यान्तकस्य । 'कालो दण्डधरः भ्रातृदेवो वैवस्वतो-

१. 'विरचित' इति नास्ति वचिन्. २. 'उपलम्भ' इति पाठः. ३. 'समामन्त्र्य' इति  
पाठः. ४. 'सममादिष्ट' इति पाठः. ५. 'उत्पत्तयन्' इति पाठः. ६. 'निःशङ्क' इति  
नस्ति वचिन्. ७. 'शेषि' इति पाठः.

ऽन्तकः' इत्यमरः । रघुपतेः श्रीरामस्य दूतमवधेहि ज्ञानीहि । निजस्वरूपकथना-  
पदेशेन तृतीयममोद्धाटनमित्यं कृतवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रक्षःपते रघुपतेर्नयनं तृतीय-

मास्कन्दनीयमिति हा मनुपे कलत्रम् ।

अम्भोजमित्यालिकसंभयमक्षि शंभो-

मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्धः ॥ ३५ ॥

रक्ष इति । हे रक्षःपते, रघुपतेस्तृतीयं नयनम् । तृतीयनेत्ररूपमित्यर्थः ।  
अतएव रूपकालंकारः । एतेन रामस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्वं रावणस्यातिदुराक्रमत्वं च  
सूच्यते । कलत्रं भार्यां सीताम् । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । आस्कन्दनी-  
यमाक्रमणीयमिति मनुपेऽवबुध्यसे । हा । आत्मविनाशहेतुभूतेयमिति न जानार्सीति  
विपाद इत्यर्थः । 'हा विपादश्रुगतिपु' इत्यमरः । कथमिव । मदेनान्धो विवेकशून्यो-  
ऽत एव मन्दाकिनीमधुकरो वियद्गन्तासंचरणशीलो मृगः । नुशब्दो व्यवच्छेदकः ।  
शंभोऽस्यम्बकस्यालिकसंभवं ललाटस्थम् । 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । अक्षि  
अध्यात्मकं नेत्रमम्भोजमिति यथा मनुते तद्वत्सोऽप्यात्मविनाशहेतुभूतमेतदिति न  
जानातीत्यर्थः । मन्दाकिनीग्रहणं कनककमलसंभवेन तत्सादृश्यललाटनेत्रेऽम्भोज-  
श्रान्तिजननार्थमित्यवगन्तव्यम् । उपमालंकारः । शृतं तु पूर्ववत् ॥

वक्तव्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच

एकं हेह्यसंभयात्परिभवान्म्लानं द्वितीयं पुन-

दैत्येन्द्रादिनयान्तृतीयमपि मे ताताहिताद्विकृतात् ।

इत्थं त्वच्चरितैः पितामहमुखान्येकं विनेयामचं-

स्तच्चैकं न विधेहि दाशरथये देया त्वया मैथिली ॥ ३६ ॥

किंचेति ॥ तदेवाह—एकमिति । हे दैत्येन्द्र, हेह्यसंभवात्कांतं वीर्यकृता-  
त्परिभवात् कारागारनिक्षेपरूपतिरस्काराद्धेतोः । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिर-  
स्किया' इत्यमरः । एकं पितामहमुखं म्लानं खिन्नम् । मत्कुलनन्दनस्य परिभवः  
संभ्रम इति तेजोहीनमभूदित्यर्थः । तथाविनयाद्भोकेषु द्विधाचरणरूपत्वदीयदुर्नयाद्वि-  
तीयं मुखं म्लानम् । तथा मे मम तातेन पित्रा वालिना आहिताद्विरिधितार्द्रकृता-  
द्वालेन निवप्य कश्चनिक्षेपणरूपाद्विकारात्तृतीयमपि मुखं म्लानम् । इत्यमनेन प्रका-  
रेण लघुरितैस्तावकदुर्व्यापारैः पितामहस्य चतुर्मुखस्य मुखानि यदनानि । एकमेव  
विना त्रीणि मुखानि म्लानान्यभवन् । यभूवुरित्यर्थः । तत्र तदप्यवशिष्टमेकं मुख-  
मित्यर्थः । एवमुक्तरीत्या म्लानं न विधेहि न कुरुष्व । अतस्त्वया मैथिली  
दाशरथये देया दातुं योग्या । अन्यथा तन्मुखमपि मुखत्रयावशिष्टमपि  
म्लानं भविष्यतीत्यर्थः । कूटस्थब्रह्मणो लज्जाविमुखतां विदधतस्ते धिग्जीवि-

१. 'वाङ्म्लान' इति पाठः. २. 'मुखानि' इति पाठः.

ततो मदपरिप्लवप्लवगवीरसंराविण-

क्षणधुमितकोणपप्रकरपाणिकोणाहतः ।

रवैरधिकभैरवैरुपरुरोध रोदोन्तरं

तरङ्गितघनाघनस्तनितवन्धुभिर्दुन्दुभिः ॥ ४० ॥

तत इति । ततो लङ्कोपरोधानन्तरम् । समन्ताद्भावः संरावः । कोलाहल इति यावत् । 'आरवारावसंराव-' इत्यमरः । तस्य भावः सांराविणम् । 'अभिविधां भाव इनुण्' इति भावार्थे इनुण् । 'अणिनुणः' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । आदिशुद्धिः । 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । मदपरिप्लवानां दर्पोद्विक्तानां प्लवगवीराणां वान- रवीरभटानां सांराविणक्षणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा । 'निर्व्यापारस्थितौ कालवि- शेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । धुमितः क्षोभं प्राप्तो यः कोणपप्रकरो राक्षसनि- बहः । 'राक्षसः कोणपः कव्याद्' इत्यमरः । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन । अथवा पाणौ यः कोणो वाद्यवादनदण्डविशेषः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः । तेना- हतस्त्राडितो वादितो दुन्दुभी रणभेरी । 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । अधिकभैरवैरत्यन्तभीषणैस्तरङ्गितमविच्छिन्नं बद्धनाघनस्तनितं वपुंकाब्दगर्जितं तस्य बन्धुभिः । तत्सदृशैरित्यर्थः । अतएवोपमा । 'ज्ञातिसोदरयन्ध्वादिशब्दाः साहदयवा- नकाः' इत्याहुः । 'शकपातुकमत्तेभवपुंकाब्दा घनाघनाः' इत्यमरः । रवैर्शाङ्कारैः । रो- दोन्तरं वावाभूमीमध्यकुहरमुपहरोधावृणोत् । राक्षससमरसंताहभेरीशाङ्कारः सर्वत्र व्याप्तोऽभूदित्यर्थः । अत्र दुन्दुमिरवाणां रोदोन्तरोपरोधासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेर- तिशयोक्तिः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तेजै समन्ततः कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुभिनिर्घोषेण रोपेण च प्रेर्यमाणा बुद्धाः केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिराग्निर्गत्य गत्यन्तरायसंधायकान्यपत्यानीयानिमित्तान्यविलोकमाना विमाना- धिगतधिवुधसीमन्तिनीभिः सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिभ्ला- नमुखीः सुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरञ्ज्वलितकोपानलनयनकोणारु- णालातशतनिपातचित्रासचलितनिजचारणनिवारणावेशपरवशा दि- शामुखमुंखरशिघारवाग्नेडितक्ष्वेलितकुलकुलमहीधा गृध्रायत्प्राश्च- विंक्षेपाकुलपृताकानीकसमुच्चुङ्गशताङ्गसंघातपरिगता नितान्तनिशि- तवृत्तान्तदंष्ट्रापटलखरतरन्खरपट्टसप्रासपरशुगदामुंसलपरिघट्टय-

१. 'परिप्लवत्' इति पाठः. २. 'संरम्भण' इति पाठः. ३. 'तेन च' इति पाठः. ४. 'बुद्धाः' इति नास्ति कश्चिद्. ५. 'अनवलोकमाना' इति पाठः. ६. 'अनिवारणावे- शपरवशनिजाग्रयाः' इति पाठः. ७. 'मुत्तरित' इति पाठः. ८. 'भ्याकुलीकृत' इति पाठः. ९. 'निघेषकृतपताकानिकापुनरक्तमुचुङ्ग' इति पाठः. १०. 'निशितवृत्तान्तदं- श्रुत्तर' इति पाठः. ११. 'पट्टित' इति पाठः. १२. 'मुसलघक्तोमरमुत्तरपरिघट्ट- यण' इति पाठः.

णधारिणो दारुणाजगरसंतानसंवीना इव विन्ध्यकूटा व्यूढातिकरा-  
लकालायसकङ्कटा विकल्पा इव कल्पाशुदानां व्यक्तय इव कालरा-  
त्रैर्विचर्ता इव केलिकालस्यापि भयंकराः संगराङ्गणमघतरन्तः समी-  
रयन्तो धीरवादानांदाय शरासनमासारैरिव गिरिमम्भोधरा द्रुत-  
पांतिभिः शिलीमुखैर्वलीमुखबलमखिलमक्षोभयन्त रक्षोभटाः ॥

तेनेति । समन्ततः सर्वत्र कन्दलयता व्यामुवता, अतएव जगन्ति भूर्भुवः-  
स्वर्लोकान्दलयता विदारयतेवेत्युपप्रेक्षा । तेन पूर्वोक्तं दुन्दुभिनिर्घोषेण रोपेण वान-  
रसाराविणजनितामर्षेण च प्रेयमाणः, अतएव गिरिकन्दरात् । गिरिदरीभ्य  
इत्यर्थः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । बुद्धाः सुप्तोदियताः केसरिणः  
सिंहा इवेत्युपमा । मन्दिरान्मन्दिरेभ्यो निर्गल निष्कम्य गलन्तरायसंधायकानि क  
त्रजसीत्यादिनिषेधवचनपादप्रहणादिना गमनविप्रकारिणि । 'विप्रोऽन्तरायः प्रत्यूहः'  
इत्यमरः । अपत्यानि नन्दनानीवेत्युपमा । 'आहुर्दुहितरं सर्वेऽपरयं तोकं तयोः समे'  
इत्यमरः । अनिमित्तानि प्रतिकूलवातादिदुःशकुनान्यविलोकमानाः । न गणयन्त  
इत्यर्थः । समरपारवदद्यादिति भावः । नवधंस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । तथा  
विमानाधिगताभ्योमयानाधिष्ठिता विबुधसीमन्तिन्यः सुरमुन्दर्यस्याभिः सह विजिही-  
षया विहरणेच्छयेवेति हेतूप्रेक्षा । रणाभिमुखनीताहतानां सुरमुन्दरीसंभोगलाभादिति  
भावः । विपूर्वाद्धरतेः सन्नन्तारिभ्रयामप्रलये टाप् । प्रस्थानसमये रणप्रयाणकाले  
परिभ्रान्तमुखीर्विपण्णवदनाः । एतच्च दुर्निमित्तमिति भावः । 'स्वाज्ञाधोपसर्जनादसं-  
योगोपधात्' इति टीप् । सुसुरीर्निजवधूरप्यगणयन्तः । अनाद्रियन्त इत्यर्थः । तथा  
निरन्तरमविच्छिन्नं ज्वलितः प्रज्वलन्कोष एवानलो येषां ते तथोक्ता नयनकोणा  
नेत्रान्तास्त एवारुणालातशतानि । अनेकारुणोत्कानीत्यर्थः । 'अलातमुल्मुकं शैयं  
नपुंगकमिदं द्वयम्' इति प्रतापमार्तण्डः । तेषां निपातात्प्रसाराद्वित्रासो भयम् ।  
उरमुकदर्शने वारणा विभ्यन्तीति प्रसिद्धिः । तस्माच्चलिता विमार्गगता ये निजवारणा  
आत्मीयगजास्तेषां निवारणावेशे मार्गप्रवर्तनकृत्ये परवशाः प्रमत्ताः । अनवधाना  
इत्यर्थः । तथा दिशामुखेषु दिगन्तरालेषु मुखरा दुर्निमित्ततयाशुभसूचकवादनतत्परा  
याः शिवाः क्रोशारस्तासां रवाग्नेडितानि । द्विद्विरुक्तरवाणीत्यर्थः । 'शिवा हरीतकी  
हरेर्ग्री' इति व्रजयन्ती । 'आग्नेडितं द्विद्विरुक्त्म्' इत्यमरः । क्ष्वेलिताः सिंहनादाः ।  
'क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्' इत्यमरः । कर्तारि चः । तुराकुलाः संकुलाः कुलमहीप्राः  
कुलपर्वता येषां ते । एषाणां कद्धानां य आयता विस्तृताः पक्षास्तेषां विक्षेपः प्रेरणै-  
रांकुलानि संकुलानि पताकानीकानि पताकायुक्तसैन्यानि येषां ते तथोक्ताः । 'अनीकं  
तुरणे सैन्ये' इत्यमरः । कद्दाभिष्ठितपताकावन्त इत्यर्थः । 'आसन्नमुख्योर्निकटे चरन्ति  
यद्ग्रादयो मूर्ध्नि एद्वोर्ध्वभागे' इति प्रसिद्धिः । तथा समुत्तुहा अत्युन्नता ये शतान्न-  
संधाता आवृतस्यन्दनशृन्दानि तत्परिगताः । तदारूढा इत्यर्थः । 'शतान्नः स्यन्दनो

१. 'कलिशालस्य च भयंकराः समराङ्गणमवनारयन्तः' इति पाठः. २. 'आशाय च'  
इति पाठः.

तमिति भावः । अत्र पितामहमुखत्रयम्लान्यसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।  
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

कौबेरस्य तु पुष्पकस्य हरणं कैलासविक्षेपणं  
दिक्पालाक्रसणं च जल्पसि मुहुः किंवा यशस्तावता ।  
वेपं संयमिनां विधाय विजने देवीं वने जानकीं  
वेगादाहरता त्वयाद्य रचितं वीरव्रतस्योचितम् ॥ ३७ ॥

कौबेरस्येति । कुबेरस्येदं कौबेरम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य पुष्प-  
कस्य पुष्पकाख्यविमानस्य हरणमपहरणं च । ज्येष्ठभ्रातरं जिला तदीयपुष्प-  
कहरणेन महापौरुषं कृतमिति सोऽब्रुवन्तनोक्तिः । कैलासविक्षेपणं हरनिवाससै-  
लोत्तोलनं बाहुबलं च विद्यत इति स्वामिद्रोहकरणं तदधस्ताद्वितीयं बलं निरू-  
पितवानसीति मर्मोद्घाटनोक्तिः । दिक्पालानामिन्द्रादिदिग्भ्रयांदापालकानामाक्रमण-  
नास्कन्दनं च सांकर्यनिरासपूर्वकं लोकं परिपालयतां साधूनामिन्द्रादीनां चाप-  
राधकारिणस्त्व दुरात्मत्वं किं वक्तव्यमित्याततायित्वोक्तिः । मुहुः पुनः पुन-  
जल्पसि कथयसि । तावता पुष्पकाद्याहरणादिना किं वा यशः कीर्तिः ।  
न किमपीत्यर्थः । कुतः । संयमिनां संन्यासिनां वेपं कापायवसनदण्डधारणरूपं  
नेपथ्यं विधाय स्वीकृत्य । कपटसंन्यासी भूत्वेत्यर्थः । विजने वने निर्ज-  
नारण्ये देवीं पूज्यां जानकीं वेगात् श्रीरामदर्शने सब एव निपातो भवेदिति  
समुत्पन्नभयसंभ्रमादाहरता त्वया अयेदानीं वीरव्रतस्य वीरधर्मस्योचितमनुरूपं रचितं  
कृतम् । सकललोकश्लाघ्यां जानकीं श्रीरामासमक्षं चौयेणापहरता त्वया सम्यक्पौ-  
रुषं प्रकटितमित्यर्थः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

निगमयति—

किं बहुना ॥

पूजोपहाररचनाय पुरा पुरारे-  
दिच्छ्रेषु मूर्धसु नवस्ववशेषितं यत् ।  
देवस्तद्य कुतुकी दशमं शिरस्ते  
रामो बलि रचयितुं रणदेवतायै ॥ ३८ ॥

किं बहुनेति । बहुत्वा किमित्यर्थः ॥ पूजेति । पुरा पूर्वं पुरारेरी-  
श्वरस्य पूजायामुपहाररचनाय नैवेद्यकरणार्थं नवसु मूर्धसु शिरःसु छिन्नेषु रात्सु  
यच्छिरः । दशममित्यर्थः । अवशेषितमवशिष्टं कृतं तत्ते । दशममित्यर्थः ।  
देवो वीरलक्ष्म्या द्योतनशीलः श्रीरामोऽयेदानीं रणदेवतायै रणशक्त्यै बलिं पूजो-  
पहारं रचयितुं कर्तुं कुतुकी कौतुकवान् । स्वापराधं नैवेद्य पुनर्जानक्यप्रदाने  
क्षिप्रमेव रामस्त्वां निहन्मिष्यतीति भावः । 'बलिः पूजोपहारं च करे देवान्तरेऽपि  
सः' इति नानाधरशमाला । वसन्तविलकावृत्तम् ॥

• अनन्तरमस्तुदभापणरोपणेन रावणेन 'गृह्यतां गृह्यतामयम्' इति सरयमादिष्टानवलम्बितभुजप्रकोष्ठानीशरांश्चतुरश्वतुरोऽयं भुजंगा-  
निव विहंगाधिपो गृहीत्या 'दिवि समुत्पत्य चैतान्निपात्य पादेन  
तत्रासादशृङ्गं रिपोः शिरोमङ्गमिव विभिन्दन्नविन्दन्कमप्यात्मनः  
प्रतिरथं पङ्क्तिपण्डोपकण्ठभुवः पङ्क्तिरथभुवो विवेश निवेशम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमङ्गदवचनानन्तरम् । अहं तुदतीत्यस्तुदं मर्म-  
सृक् । तेन भापणेन हेतुना रोपणेन रोपयता । 'कर्तरि ल्युट्' । रावणेनायं  
वानरो गृह्यतां गृह्यतामिति चापलाद्विहक्तिः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तिधापलम्' इति  
काशिका । रोपातिरेकाच्च संभ्रमः । इत्यनेन प्रकारेण सरयं सत्तरमादिष्टाना-  
ज्ञप्तान् अतएवावलम्बितौ गृहीतां भुजप्रकोष्ठौ कूर्पराघःप्रदेशौ च यैस्तान् । 'कक्ष्या-  
न्तरं प्रकोष्ठं प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति शाश्वतः । चतुरश्वतुःसंख्याकानाशरान्द्राश-  
सान् । चतुरस्तत्कालकर्तव्यबुद्धिकुशलोऽयमङ्गदो विहंगाधिपो गरुमान्भुजगान्सर्पा-  
निव गृहीत्वा दिव्यन्तरिक्षे समुत्पत्योत्कृत्येतानाशरात्रिपाल्य भुवि पातयित्वा च पादेन  
तत्रासादशृङ्गं रावणसाधशिखरं रिपो रावणस्य शिरोमङ्गं शिरोविदारणमित्युरप्रेक्षा ।  
विभिन्दन्विदारयन् । तथात्मनः कमपि प्रतिरथं प्रतिभटमविन्दन्नलमभानः सन्  
पङ्क्तिपण्डोपकण्ठभुवो रावणनिकटप्रदेशात्पङ्क्तिरथभुवो दशरथनन्दनस्य निवेशं  
शिविरं विवेश प्रविष्टवान् ॥

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनयः

कुपितमना मनागिव दधे कुटिलां भुकुटीम् ।

अथ परिवसुराशरपुरं हरयः सरयं

युगविगमे यथा युगपदम्बुधिमौर्वेशिखाः ॥ ३९ ॥

रघुतनय इति । ततोऽङ्गदप्रवेशानन्तरं रघुतनयो रघुनन्दनो विदितोऽङ्गदव-  
चनाद्विज्ञातो रावणदुर्विनयः सीताप्रत्यर्पणाभावरूपरावणदुर्नातिर्येन स तथोक्तः ।  
अतएव कुपितमनाः कोपाविष्टचित्तः सन् । मनाग्धीरोदात्तलादीपर्व । इवशब्दो  
क्षममालंकारे । 'इवेदीपदधोपमावाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने । भुकुटिं भ्रूमङ्गं  
कुटिलां वक्रं दधे धृतवान् । अथानन्तरं हरयो वानरा युगविगमे प्रकृत्ये युगपदेक-  
वारमेवाम्बुधिमौर्वेशिखा यथा वडवानलज्वाला इव । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः ।'  
इत्यमरः । 'इववद्वायथाशब्दौ' इति दण्ड्याचार्यनृशासनात् । सरयं सत्तरमाशरपुरं  
लङ्कां परिवसुः परिवेष्टयामासुः । उपरुद्धुरित्यर्थः । उपमालंकारः ॥

१. '१. 'गृह्यमस्तुदभापण' इति पाठः. २. 'गृह्यतामयं निगृह्यतामिति' इति पाठः. ३. 'मुनि  
निपाल्य' इति पाठः. ४. 'पादाहतेन' इति पाठः. ५. 'तत्' इति नास्ति क्वचित्.  
६. 'प्रासादशृङ्गमपि भिन्दन्' इति पाठः. ७. 'कमपि' इति नास्ति क्वचित्. ८. 'पङ्क्ति-  
पण्डोपकण्ठभुवः' इति नास्ति क्वचित्.



ततो मद्रपरिप्लवप्लवगवीरसंराविण-

क्षणधुमितकोणपप्रकरपाणिकोणाहतः ।

रवैरधिकभैरवैरुपरुरोध रोदोन्तरं

तरङ्गितघनाघनस्तनितवन्धुमिर्दुन्दुभिः ॥ ४० ॥

तत इति । ततो लङ्घोपरोधानन्तरम् । समन्ताद्रावः संरावः । कोलाहल इति यावत् । 'आरवारावसंराव-' इत्यमरः । तस्य भावः संराविणम् । 'अभिविधौ भाव इच्छु' इति भाषार्थे इच्छु । 'अग्निजुणः' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । आदिपृथ्विः । 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । मद्रपरिप्लवानां दपोंद्रिक्तानां प्लवगवीराणां वानरवीरभटानां संराविणक्षणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । धुमितः क्षोभं प्राप्नो यः कोणपप्रकरो राक्षसनिवहः । 'राक्षसः कोणपः ऋष्याद्' इत्यमरः । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन । अथवा पाणौ यः कोणो घाववादनदण्डविशेषः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः । तेनाहतस्त्राडितो वादितो दुन्दुभी रणभेरी । 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । अधिकभैरवैरत्यन्तभीषणैस्तरङ्गितमविच्छिन्नं यद्घनाघनस्तनितं वयुकाब्दमजितं तस्य वन्धुभिः । तत्सदृशैरित्यर्थः । अतएवोपमा । 'ज्ञातिमोदरवन्ध्वादिशब्दाः साहचर्याच्चकाः' इत्याहुः । 'शक्रघातुकमत्तेभवपुंकाब्दा घनाघनाः' इत्यमरः । रवैर्ज्ञाद्भैरवैः । रोदोन्तरं घावाभूमीमप्यकुहरमुपहरोधावृणोत् । राक्षससमरसंनाहभेरीशाङ्कारः सर्वत्र व्याप्तोऽभूदित्यर्थः । अत्र दुन्दुमिरवाणां रोदोन्तरोपरोधासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तेनै समन्ततः कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुमिनिघोषेण रोपेण च प्रेर्यमाणा बुद्ध्याः केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिरान्निर्गत्य गत्यन्तरायसंधायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्यविलोकमाना विमानाधिगतवियुधसीमन्तिनीभिः सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिस्लानमुखीः सुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरज्वलितकोपानलनयनकोणारुणालातशतनिपातवित्रासचलितनिजचारणनिर्धारणावेशपरचशा दिशामुखमुंखरशिवास्वाप्रेष्ठितक्ष्वेलितकुलकुलमहीध्रा गृध्रायत्प्राश्विंक्षेपाकुलपूताकानीकसमुत्तुङ्गशताङ्गसंघातपरिगता नितान्तनिशितकृतान्तदंष्ट्रापटलखरतरंनखरपट्टसप्रासपरशुगदामुंसलपरिघद्रुध-

१. 'परिप्लव' इति पाठः. २. 'संरम्भण' इति पाठः. ३. 'तेन च' इति पाठः. ४. 'बुद्ध्या' इति नास्ति कश्चित्. ५. 'अनवलोकमाना' इति पाठः. ६. 'अनिवारणावेशपरचशनिजाशयाः' इति पाठः. ७. 'मुखरित' इति पाठः. ८. 'व्याकुलीकृत' इति पाठः. ९. 'विशेषकृतपताकानिकावपुनरुक्तसमुत्तुङ्ग' इति पाठः. १०. 'निशितकृतान्तदंष्ट्राखरतर' इति पाठः. ११. 'पट्टित' इति पाठः. १२. 'मुसलशक्तितोमरमुद्रपरिधुषण' इति पाठः.

तावत्ते दलिताः सुपर्णगरतां वातेन वाताशना

दीप्तौ चन्द्रदिवाकराविध तमोमुक्तौ ततो राघवौ ॥ ४६ ॥

यावदिति । यावद्यदा पुरंदरजयी इन्द्रजित् । 'जिदक्षि-' इत्यादिना इतिप्र-  
त्ययः । पुरं लडां याति । रघुमुतां रामलक्ष्मणौ नागपाशवदौ । अतः कृतकृत्यो-  
ऽस्मीति गच्छतीत्यर्थः । तथा यावद्दशास्याह्वया रावणनियोगेन पुष्पकवासिनी पुष्प-  
कास्थविमानारूढा सीता पुरोऽप्रे रघुमुतौ नागपाशवदौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा शोचति  
विषीदति । यत्प्राप्त्याशयेयं वर्तते तावेवं निबद्धाविति प्रदर्शयतेति रावणेन नियुक्तं  
राक्षसैः । पुष्पकमारोप्य सीतायास्तदानीं तत्रानीतत्वादिति भावः । तावत् तदानीमेव  
ते पूर्वोक्ता वाताशना नागपाशाः सुपर्णगरतां गरुडपक्षाणां वातेन दलिता निर्भमा  
इति वेगातिशयोक्तिः । ततस्त्वदनन्तरं राघवौ रामलक्ष्मणौ तमोमुक्तौ राहुमुक्तौ ।  
'राहो ध्वान्ते गुणे तमः' इत्यमरः । चन्द्रदिवाकरौ चन्द्रसूर्याविव दीप्तौ सुप्रकाशौ ।  
अभूतामिति शेषः । उपमालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दुर्वारे तदनु द्वयोश्च बलयोरुज्ज्वम्भमाणे रणे

धूम्राक्षं भुजतः प्रकम्पनमथ द्वेषा व्यधान्मारुतिः ।

तारेयोऽपि च वज्रदंष्ट्रमचलाङ्गीलः प्रहस्तं बलां-

त्तत्सर्वं दशकंधराय चकितैरुक्तं च नक्तंचरैः ॥ ४७ ॥

दुर्वार इति । तदनु नागपाशमोक्षानन्तरम् । द्वयोश्च बलयोर्वानरराक्षससै-  
न्ययोः दुर्वारे निवारयितुमशक्ये रणे उज्ज्वम्भमाणे प्रवर्धमाने सति मारुतिर्मरुता-  
त्मजो हनूमान् । 'अत इत्' । भुजतः । भुजबलप्रयुक्तश्चासालप्रहारेणेत्यर्थः ।  
'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनादिति भावः ।  
धूम्राक्षं प्रकम्पनमपि । तस्य नामा कम्पन इति च वदन्ति । धूम्राक्षप्रकम्पननामानौ  
राक्षससेनानायकावित्यर्थः । द्वेषा द्विप्रकारेण व्यधादकरोत् । विदारयानासेत्यर्थः ।  
तथा तारेयस्तारासुतोऽङ्गदोऽपि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । अचलात् । अचलेनेत्यर्थः ।  
वज्रदंष्ट्रं द्वेषा व्यधात् । तथा नीलोऽग्निमुतो वानरसेनापतिर्बलाभिजभुजशक्तेः  
प्रहस्तं नाम राक्षससेनापतिं द्वेषा व्यधात् । 'प्रहस्तस्य शिलां मूर्ध्नि नीलस्तूर्णम-  
पातयत्' इत्यादि रामायणवचनम् । तत्सर्वं धूम्राक्षवधायशेषवृत्तान्तं चकितैर्भयं च-  
न्तैर्नक्तंचरैर्हतश्रेयै राक्षसैर्दशकंधराय रावणायोक्तं कथितं च । अत्र संक्षेपो नाम  
गुणः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

अथ तदानीमिनीकिनीनाथवधर्जनितकोपोद्गयादायोधनोत्कण्ठो  
दशकण्ठः सकलजगदण्डभरितैभयानकजयानकनिनदवधिरिताशे-  
पशोपाहिलोचनो रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरः सलिलधर इव सुमेरु-  
शृङ्गसमुच्चुङ्गं रथमलंकुर्वन्सर्वतश्चलितसकलचतुरङ्गसंघातया लङ्क-

१. 'जनित' इति नास्ति कचित्. २. 'जयानकभयानक' इति पाठः. ३. 'संगतया'  
इति पाठः.

येष स्वयमनुगम्यमानः क्रमादतिक्रम्य पुरतोऽङ्गं पुरतो रणप्रचलित-  
मालोकग्रन्थिलमपि कपिकुलम् ॥\*

अथेति । अथ सेनापतिनिधनकथनानन्तरम् । तदानीं तस्मिन्समये । अङ्गी-  
किनीनाथानां राक्षससेनापतीनां वधेन विध्वंसनेन जनितो यः कोपोदयोऽमर्षावि-  
र्भावस्तस्मादेतोः आयोधनोत्कण्ठः समरोत्सुको दशकण्ठो रावणः सकलजगदण्डे-  
ऽश्रेयत्रङ्गाण्डमोलके भरितः परिपूर्णो भयानको भयंकरश्च यो जयानकनिनदो जयदु-  
न्दुमिध्वनिस्तेन बधिरितानि बधिरिकृतानि पूरितान्यशेषाणि समस्तानि च शेषाहि-  
लोचनान्यादिशेषचक्षुषि च येन स तथोक्तः तस्य चक्षुःश्रवस्त्वाहुन्दुमिध्वनिना  
तद्बोचनपूर्णं युक्तमिति भावः । अत्रोक्तार्थासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।  
रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरो दीप्यमानजैत्रधनुर्धरो विष्फुरदिन्द्रधनुरद्वितश्च । सलिल-  
धरो नीलमेघ इव । सुमेरुशृङ्गवत्समुत्तुङ्गमत्युन्नतं रथमलंकुर्वन्विभूषयन् । अधिरूढः  
सन्नित्यर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । तथा सर्वैतः  
समन्ततश्चलितो युद्धसंनद्धतया प्रवृत्तः सकलः समग्रश्च तुरङ्गसंघो हस्त्यश्वरथपादा-  
तरुपचतुरङ्गबलं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तथा तथा हेतुना स्वयं साक्षाद्भयानुग-  
म्यमानोऽनुस्त्रिमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमात्कुमेण पुरतोऽङ्गं पट्टणवहिर्द्वारम् । 'तोर-  
णोऽङ्गी बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । अतिक्रम्योद्ब्रह्म पुरतः पुरस्ताद्वरणप्रचलितं युद्धार्थं  
प्रसर्पन्निखिलमपि कपिकुलं वानरबलमालोक्यदपश्यत् ॥

जेतारमाहवमुखे दशदिक्पतीनां

दृष्ट्वा पुरो दशमुखं रघुनन्दनस्य ।

श्लाघावशेन न चचाल शिरः परं त-

त्सद्येतारं भुजशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

जेतारमिति । आहवमुखे रणाग्रे दशदिक्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालकानां जेता-  
रम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । ऊर्ध्वाधोदिग्भ्यां दिगां दशसंख्याकार्त्वं  
वेदितव्यम् । दशमुखं पुरोऽग्रे दृष्ट्वा श्लाघावशेन अहो महानयमिति प्रशंसावशेन  
रघुनन्दनस्य श्रीरामस्य शिरः परमुत्तमाङ्गमेव न चचाल । किंतु तत्प्रसिद्धम् ।  
आरामानुरूपमित्यर्थः । लक्ष्यं रावणरूपशरव्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा । सव्येतारम् । दक्षिण-  
मित्यर्थः । भुजशिरो भुजाग्रमपि चचाल तद्दर्शनसमय एव श्रीरामदक्षिणभुजः शरचा-  
पव्यापारतत्परोऽभूदिति किं वक्तव्यमस्य धन्यत्वमिति भावः । एतेनास्य महावी-  
रत्वं सूच्यते । 'स वीरो यस्य वै वीर्यमरिणा युधि वर्ण्यते' इति लक्षणात् । अत्र  
शिशोभुजशिरध्वलनयोः केवलप्रकृतत्वानुत्प्लव्ययोगिता । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अथ मदगर्जितैरधिकतर्जितदिक्परिभि-

र्दशवदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन् ।

इति । तथा रणरभसेन समरसंभ्रमेण चळितं प्रवृत्तं यद्रथतुरगपदातिगजम् । सेनाः  
 इलाह्न्दैकवद्भावः । तस्य पदैराहतमवदारित यद्विश्वंभरान्तरालं रणक्षोणीमध्यं तत्र  
 जनुर्जन्म यस्य तस्मिन् रजसि धूलाविव तमस्यन्धकारे भुवनं जगदास्कन्दल्याकमति  
 सति । अत्र 'हस्त्यश्वरथपृदातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यभिधानात्तत्कमेणैव गजा-  
 दीनां वक्तव्यत्वे तथा नोक्तमिति चोद्यं यद्यपि, तथापि क्रमो नात्र विवक्षित इति  
 बहुपुस्तकेष्वेवमेव दर्शनात् । ननु 'यथाग्वाग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यत्र  
 पाठक्रमानुपपत्तावर्थक्रमो यथा स्वीकृतस्तद्वदत्रापि यथायोग्यमन्वयोऽङ्गीक्रियतामिति  
 चेत्सत्यम् । अपौरुषे वेदवाक्ये यथातथा वास्तु । पुंवाक्ये तु श्रवणानन्तरमेव प्रयो-  
 कुस्तारतम्यानभिन्नप्रतीतेरन्वयविलम्बासहिष्णुलाहोपोऽत्र दुर्वार इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।  
 तथा तमसीचरेषु रात्रिचरेष्विव । 'तमिस्रा तमसी रात्रिः' इत्यमरः । यामिनी-  
 विरहविहगेषु चक्रवाकपक्षिषु । उभयत्रापि 'पुमान्निहया' इत्येकशेषः । सशोकेषु  
 सविपादेषु सत्सु । एकत्र महाविपत्तिप्रत्यासत्तेरन्यत्र विरहाकुलितत्वाच्चेति भावः ।  
 तथाशरकरेषु राक्षसभटहस्तेष्विव तामरसेषु पङ्केरुहेषु सकोशेषु खड्गापायात्केवलत-  
 तिपिधानेषु सत्सु । अन्यत्र सकुम्भलेषु सत्सु । 'कोशोऽस्त्री कुम्भले खड्गपिधानेऽर्था-  
 षद्विष्ययोः' इत्यमरः । तथा दाशरथिवले श्रीरामसैन्य इव कुमुदाकरे कैरवाकरे  
 प्रमदाकर उल्लासभाजि सति । नात्र तुल्ययोगिता । प्रतापानलभानुमदादीनां केवल-  
 प्रकृतेऽप्यौपम्यस्य गम्यत्वेन तदनुत्थानान्नापि श्लेषः । केवलप्रकृतश्लेषे विशिष्य  
 श्लेषायोगात् । तस्मादुपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगे  
 पोयमनेकेवशब्दकापि पूर्णोपमा श्लेषसंकीर्णाः ॥

ततः किं तत्राह—

आसारधारां विकिरंशराणामाश्वासयन्मानसमाशराणाम् ।

वीरो हरीन्संयति मेघनादो विव्याध हंसानिव मेघनादः ॥ ४२ ॥

आसारेति । शराणां दार्णान्मम्, अन्यत्र उदकानाम् । आसारधारां धारा-  
 संपातपरम्पराः । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । विकिरन्विक्षिपन् । अन्यत्र प्रव-  
 पंभिति । तदेतौ तत्त्वमुपचर्यते । अत एवाशराणां राक्षसानाम् । 'राक्षसः कोणपः  
 ऋग्यात्कव्यादोऽक्षप आशरः' इत्यमरः । अन्यत्रासमन्ताच्छरवत्प्रवर्तन्ते तुष्णये-  
 त्याशराणाम् । चातकादिपक्षिविशेषाणामित्यर्थः । मानसमाश्वासयन् । एकत्र मयान-  
 वारणेन, अपरत्र 'सर्वसहापहितमम्बु न न्यातकानाम्' इति भूषतस्य सेषामविषयत्वा-  
 दर्भानाम्बुदानेनोज्जीवयन्नित्यर्थः । वीरो रणशूरो मेघनाद इन्द्रजित् । उत्पत्तिसमय  
 एव 'मेघवन्नदनान्मेघनाद इति व्युत्पादयन्ति । मेघनादोऽभ्रनिर्घोषो हंसानिव  
 संयति युद्धे हरीन्वानरान्विव्याध निजघान । श्लेषसंकीर्णोपमा । इन्द्रवज्राश्रुतम् ॥

रणे तदनु दारुणे रभसमद्भदो रावणे-

दुमेण महताहंताखिलधुरीणयानयजः ।

शितेन शतकोटिना शिखरिकूटमिन्द्रे यथा

ममन्थ च रथं मनोरथमपि क्षणात्क्षसाम् ॥ ४३ ॥

रण इति । तदनु तदनन्तरम् । दारुणे भीषणे रणे । अद्भुतो महता महोन्नतेन  
 द्रुमेण रभसं वेगयुक्तं यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । अर्शआयन्-  
 प्रत्ययः । रावणे रावणात्मजस्येन्द्रजितः । 'अत इव्' । अखिलं समस्तं । धुरं वहतीति  
 धुरीणो धुरंधरः । 'रः सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात्प्रत्ययः । तादृशो यो  
 यानप्रजो रथाश्वनिषहः स आहूतो मारितो येन स तथोक्तः सन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि  
 गमकत्वात्समासः । इन्द्रः शितेन तीक्ष्णेन शतकोटिना दम्भोल्या शिखरिकूटं यथा  
 पर्वतशिखरमिव रथं रावणिस्यन्दनं रक्षसां मनोरथं विजयामिलापमपि क्षणात्क्षण-  
 मात्रेण ममन्थ बभञ्ज । अत्र रथमनोरथयोः केवलप्रकृतयोरेव मथनरूपसमान-  
 धर्मणोपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । सा चोचोपमया सं-  
 ज्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

वियत्तले तदनु निर्लीय मायया

स लक्ष्यन् रघुतनयं सलक्ष्मणम् ।

अजिह्वगानधिगतजिह्वगाकृती-

नमर्षतः समिति ववर्ष रावणिः ॥ ४४ ॥

वियदिति । तदनु रथमथनानन्तरं स रावणिरिन्द्रजिन्मायया कैतवेन विय-  
 त्तले नभस्तले निर्लीय । निगूढतया स्थित्वेत्यर्थः । रघुतनयं रघुनन्दनं सलक्ष्मणं  
 लक्ष्यं ह्यक्षीकुर्वन् । 'लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च' इत्यमरः । 'तत्करोति—'इति ष्यन्तादृष्टः  
 शत्रादेशः । अधिगतजिह्वगाकृतीन्प्राप्तपद्मगाकारान् । 'उरगः पद्मगो भोगी जिह्वगः  
 पद्मनाशनः' इत्यमरः । अजिह्वमकुटिलं गच्छन्तीत्यजिह्वगाञ्चरानमर्षतः कोपात् ।  
 समिति युद्धे ववर्ष । नागपाशास्त्राणि प्रयुक्तवानित्यर्थः । रुचिरात्तम्—'चतुर्भ्रं-  
 रिह रुचिरा जमौ स्रगाः' इति लक्षणात् ॥

लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं राहुभयंकराः ।

वयन्धुर्दारुणतमा बन्धच्छिद्ममी शराः ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणेति । लक्ष्मणेन चिह्नेन सौमित्रिणा चानुगतमित्यर्थश्छेपः । 'एकनालावत्-  
 द्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतिः । बन्धच्छिदं संसारनिवर्तकं रामचन्द्र इव तं  
 राहुभयंकरा दारुणतमा अत्यन्तदारुणा अमी शरा नागपाशास्त्राणि बन्धु रघुः ।  
 शरकार्यं वेधनम् । पद्मकार्यं वेष्टनम् । ततो वेष्टनं चक्रुरित्यर्थः । अत्र राहुभयंकरा  
 इति रामस्तोपमादिद्वादामचन्द्रमित्यत्रोपमितसमासाश्रयणं युक्तम् । अतएवोक्तश्छेपसं-  
 कीर्णेषामुपमा । बन्धच्छिदं बन्धुरित्यत्र विरोधाभासस्य गम्यत्वात्प्रयाणां संसृष्टिः ॥

ततः किं जातं तत्राह—

यावद्याति पुरं पुरंदरजयी यावद्दशास्याक्षया

सीता पुष्पकवासिनी रघुसुतौ दृष्ट्वा पुरः शोचति ।

समरमुखे सखेलपदचङ्कमतो विदधे

हरिकुलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥ ४९ ॥

अथेति । अधानन्तरं तदा तस्मिन्वानरसेनामियोगसमये दशवदनो रावणोऽधिकमत्यन्तं तर्जिता भीषिता दिक्कुरिणो यैस्तैर्मदगाजितैर्मदप्रयुक्तसिंहनादैर्दशदिगन्तरम् । दशदिगवकाशमित्यर्थः । अन्तरयन्नाच्छादयन् । अन्तरशब्दादन्तर्धानार्थात् 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताद्दृष्टः शत्रादेशः । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेदताद्ध्वे' इत्युभयत्राप्यमरः । समरमुखे रणाग्रे सखेलपदचङ्कमतः सखिलासपादविन्यासवैचित्र्याज्जलधिमादिवराह इव हरिकुलं वानरसमूहमाकुलं ध्रुव्यं विदधे चकार ॥

अनन्तरमनीकास्कन्दकन्दलितामर्षं वर्षन्तं गिरीन्हरीणामधिपतिमतिनिष्ठुरेण मुष्टिना गाढमभिघ्नन्तं हनूमन्तममन्दतरलाघवाक्रान्तध्वजकिरीटाञ्चलं नीलमपि वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरवलं निखिलजगज्जिता महता बलेन वातूल इव तूलैराशिमपसारयन्नविरतशरासारवर्षिणमभ्यमित्रीणं सौमित्रिमपि शक्त्या महत्या गाढमुरसि विन्याध क्रव्यादाधिपतिः ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमनीकास्कन्दनेन वानरसेनाकुलीकरणेन कन्दलितामर्षं समुत्पन्नक्रोधम् । अतएव गिरीन्वर्षन्तं हरीणामधिपतिं मुग्धैवं चातिनिष्ठुरेणालन्तकठोरेण मुष्टिना । मुष्टिशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति । यथाहामरसिंहः—'सरनिःस्यादूरनिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । गाढमत्यन्तमभिघ्नन्तं प्रहरन्तं हनूमन्तममन्दतरलाघवेनाल्पचङ्कमणपाटवेनाक्रान्त आक्रमणविषयीकृते ध्वजकिरीटाञ्चले केतुकोटीराग्रे येन तम् । निजचङ्कमणलाघवेन ध्वजकिरीटाप्रदेशावाक्रान्तावित्यर्थः । अर्थचार्दिष्वञ्चलशब्दो द्रष्टव्यः । यद्यप्यञ्चलशब्दो वस्त्रदशासु वर्तते । अतएवामरसिंहः—'अञ्चलं रवंशुकान्ते स्यात्' इति । तथापि अन्तिमप्रदेशसाधर्म्याद्गौणतेति । नीलमपि नीलाख्यं वानरसेनापतिं च निखिलमपि वानरवलं निखिलजगज्जिता सकलभुवनवविना । 'जगती भुवने भूमौ' इति विश्वः । महता बलेन निजपराक्रमेण घातूलोवाया । 'वाताच' इत्यूलप्रलयः । तूलराशिमिवापसारयन्निरस्यन् । क्रव्यादाधिपती राक्षसेश्वरो रावणोऽविरतशरासारवर्षिणं निरन्तरवाणपरम्परावर्षिणमभ्यमित्रीणमभिमुह्येनामित्रं मुष्टुं गच्छतीत्यभ्यमित्रीणम् । 'सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्राण इत्यपि' इत्यमरः । सौमित्रिं लक्ष्मणमपि । बाह्यादित्यादिम् । चाद्यादिराकृतिगणः । महत्या शक्त्या ब्रह्मदत्तया शक्त्या उरसि गाढमत्यायतुं विन्याध निजघान ॥

१. 'अभिनिघ्नन्तम्' इति पाठः. २. 'अमन्दलाघव' इति पाठः. ३. 'वासरसेनापतिं निरिगन्तमपि वानरवलम्' इति नास्ति कश्चिद्. ४. 'तूलञ्चलं कपिकुलमपसारयन्' इति पाठः. ५. 'अभ्यमित्रीणसौमित्रिम्' इति पाठः. ६. 'महत्या' इति नास्ति कश्चिद्.

अघकीर्यं दाशरथिरश्रुद्धरैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरैः ।

युगपद्वाधात्करुणवीररसौ युधि शोकहर्षशवलं च चलम् ॥ ५० ॥

अघकीर्येति । दाशरथिः श्रीरामः । अश्रुद्धरैर्वाष्पप्रवाहैरनुजं शक्तिविद्धं लक्ष्म-

णम् । तथा शरैर्वाणैः पुलस्त्यवंशोद्भवं रावणं चावकीर्यं विक्षिप्य । लक्ष्मणं प्रति

रुदित्वा, रावणं विद्ध्वा चेत्यर्थः । युधि युद्धे करुणवीररसौ शोकोत्साही स्वाभिना

रसविशेषी युगपदेकवारमेव व्यधादकरोत् । तथा चलं धानरसैर्न्यं शोकहर्षाभ्यां

शवलं संकीर्णं व्यधात् । लक्ष्मणोपहृतिजनितशोकेन शोकः, रावणप्रहरणेन हर्ष

इति विवेकः । नन्वन्योन्यविजातीययोः करुणवीररसयोः कर्षं युगपद्विधानमिति

चेत्, 'रसाः कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम्' इति सर्वेषां रसानां कार्यसंभवा-

ददोष इति संक्षेपः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय याव-

त्सौमित्रिखन्मिपति संयति तावदेव ।

पौलस्त्यमेप परिभूय परं तदीया-

न्प्राणान्मुमोच दयया न मुमोच घणान् ॥ ५१ ॥

आधूयेति । सौमित्रिर्मांहं मूर्च्छामाधूय निरस्य संयति युद्धेऽहितोन्मथनाय

शाप्रवविष्वंसनाय यावद्यदोन्मिपत्यवबुध्यते, तावत्तदानीमेव । 'यावत्तावच्च साक-

त्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । एष श्रीरामः पौलस्त्यं रावणं परिभूय तिर-

स्कृत्य दयया तालिककृपया तदीयान्रावणसंबन्धिनः प्राणान्परं प्राणानेव मुमोच

तत्याज । घाणास्तु न मुमोच । प्रथममेव किमयं हन्तव्यः । ततो गृहं गत्वा पुन-

रागच्छलित्युपेक्षितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे पराजयमुदेजयन् ।

दशाननः पुरीं प्राप दिनदीपदशाननः ॥ ५२ ॥

प्राप्येति । दशाननस्तदेव प्रथमं तत्प्रथमं पूर्वम् । यदाकदाप्यसंभावितत्वादिति

भावः । पराजयं श्रीरामादपजयं प्राप्योदेजयन्प्रकम्पमानः । उत्पूर्वात् 'एञ् कम्पने'

इति धातोः शतृप्रत्ययः । अतएव दिनेऽहनि यो दीपस्तस्येव दशा येषां तान्मान-

नानि यस्य तथोक्तः । तेजोहीनवदनः सन्नित्यर्थः । पुरीं प्राप लङ्गां प्रविवेश ॥

प्रावोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखः शयालुं

कालं विनापि च कथंचन कुम्भकर्णम् ।

आदेशतः स च विभोरपुनःप्रावोध-

संवेशधाम समराङ्गणमाजगाम ॥ ५३ ॥

प्रावोधयदिति । तदनु पुरप्रवेशानन्तरं स पङ्क्तिमुखो दशमुखः शयालुं निद्रा-

लुम् । 'स्वप्नश्च शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयिताः समौ' इत्यमरः । 'शीघ्रो वाच्यः'

इत्यालुच् । कुम्भकर्णं कालं विनापि । अकाल इत्यर्थः । ब्रह्मवरदानात्तस्य पाप्मासि-

कावच्छिन्ननिद्रानन्तरमेकस्मिन्दिने प्रबोधनियमादिति भावः। एतच्चोत्तरकाण्डे स्पष्टम् ।  
 'पृथग्विना-' इत्यादिना तृतीयाविकल्पमपक्षे द्वितीया । कथंचन केनचित्प्रयासेन  
 प्राबोधयद्बोधयामास । स च कुम्भकर्णश्च विभो रावणस्यादिशत आज्ञावचनात् ।  
 'पशम्यास्वसिः' । 'उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वचः' इति शब्दार्णवे ।  
 न विद्यते पुनः प्रबोधो यस्मिन्स तयोक्तो यः संवेशो दीर्घा निद्रा । मरणमिति  
 यावत् । तद्धाम तत्स्थानं तद्गृहं वा । पूर्वसंवेशधात्रि तु पण्मासेन वा पुनः प्रबोधो  
 जायते नन्त्र कदाचिदपीति भावः । 'स्यानिद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' ।  
 'धाम देशे गृहे स्थाने तेजो जन्मप्रकाशयोः' इत्यमरविश्वप्रकाशौ । समराङ्गं युद्ध-  
 भूमिमाजगाम प्राप । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आगतं च तमञ्जनाचलनिकाशमाकाशतलभ्रमितत्रिशूलं शूलधर-  
 मिव जगत्क्षयोद्युक्तं नक्तंचरं निशाम्य शाम्यत्सहजभुजतेजोविशेष-  
 मशेषासु दिक्षु धावमानं पवमानचलितजलदपारिप्लवं प्लवंगयलम-  
 ज्जदो धीरसावादीत् ॥

आगतमिति । आगतं चेल्यनुवादः । अञ्जनाचलनिकाशं कञ्जलशूलसंनिभमि-  
 त्युपमा । आकाशतलभ्रमितत्रिशूलं गगनतलावर्तितत्रिशिखम् । अतएव जगत्क्षय-  
 उद्युक्तं संनदं शूलधरं कालाभिरद्रमिव स्थितं तं नक्तंचरं कुम्भकर्णं निशाम्य दृष्ट्वा  
 शाम्यन्दमं प्राप्नुवन्सहजभुजतेजोविशेषः स्वाभाविकबाहुप्रभावविशेषो यस्य तत्तयो-  
 च्छम् । अतएवाशेषासु दिक्षु । प्रतिदिशमित्यर्थः । धावमानं पलायमानम् । अतएव  
 पवमानचलितजलदपारिप्लवं समीरणसमीरितवारिवाहतरलम् । 'पारिप्लवं तु तरलम्'  
 इत्यमरः । प्लवंगवलं कपिसैन्यमज्जदो धीरमुदारमवादीदुवाच ॥

हृत्प्रकारमेव—

कपयः कैकंसेयानां कापि सेयं विभीषिका ।

माभूद्भूतपूर्वं वः प्राकृतं भयवैकृतम् ॥ ५४ ॥

कपय इति । हे कपयः, सेयं परिदृश्यमाना व्यक्तिः कैकसेयानां कैकसीगर्भ-  
 संभूतानां मध्ये । 'स्त्रीभ्यो टक्' । कापि काचन विभीषिका वित्रासभूमिका । अतो  
 चो युष्माकं पूर्वं भूतं भूतपूर्वम् । ततो नञ्समासः । अदृष्टवरमित्यर्थः । गुप्सुपेति  
 समासः । प्राकृतं लोकसाधारणं प्रकृतिसिद्धं वा । भयवैकृतं पलायमानादिभयज-  
 नितविकारो मां भूय भूयात् । प्राकृतजनैरिव महावीर्युष्माभिनं भेतव्यमित्यर्थः ।  
 'मादि लृट्' इत्यादिषु लृट् ॥

अथ हरयोऽपि सरयमनुनयसंगतमङ्गदयचनमवधारयन्तो धार-  
 यन्तः समरसंनाहं दिङ्गागा इव प्रतिनिवृत्ताः प्रमत्तमिवैरावणं राव-

१. 'आकाशभ्रमिन' इति पाठः. २. 'अवलोक्य' इति पाठः. ३. 'पारिप्लवप्लवंग'  
 इति पाठः. ४ 'मा' इति नारिन कविश्. ५. 'संनाहान्दिरभागाः' इति पाठः.  
 ६. 'प्रमत्तमिव' इति पाठः.



पानुजं विन्ध्याचलमिव युगान्तानिलाः समन्तादाहृतैर्गिरिभिस्तरु-  
मिरेप्यचाकिरन् ॥

अथेति । अथानन्तरं हरयः कपयोऽप्यनुनयसंगतं तत्कालोचितप्रार्थनास-  
हितमङ्गदवचनमवधारयन्त आकर्णयन्तः । अतएव, सरयं सवरं समरचंनैहं  
रणोत्साहं धारयन्तो दधाना दिङ्नागा दिग्गजा इवेत्युपमा । प्रतिनिवृत्ताः प्रत्यागताः  
प्रमत्तमरावणमिव स्थितम् । अप्रकम्प्यपराक्रममित्यर्थः । रावणानुजं कुम्भकर्णं युगा-  
न्तानिलाः प्रलयकालवायवो विन्ध्याचलमिव समन्तात् । सकलदिग्भ्य इत्यर्थः  
आहृतैरानीकैर्गिरिभिस्तरुमिरेप्यचाकिरन् । अभिववृष्टुरित्यर्थः । अत्र किरतेर्बृष्ट्यर्थत्वा-  
द्विरितरूपां करणत्वम् । विक्षेपार्थं तु कर्मत्वम् । एवं सिधतीत्यादीनामपि ।  
सिधतेराद्वाकरणात्त्वाद्भवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणत्वमर्थः, तत्र द्रवद्रव्यस्य  
कर्मत्वम् । यथा—‘अमृतं सिञ्चति, अमृतैर्वा वपुः’ इत्यादि बोध्यम् ॥

क्षिताः संयति पुष्पिताः क्षितिरुहस्ते रक्षसो यक्षसि  
प्रस्त्रिन्ने पटवासपांसव इधालीयन्त चूर्णीकृताः ।

मुक्ता ये धरणीधरा मुहुरमी तद्वाहुसंघटना-

त्प्रत्वावृत्य पुनः प्रहर्तुरभवन्खेदाय भेदाय च ॥ ५५ ॥

क्षिता इति । य इत्यध्याहारः यत्तदोर्नित्यसंयन्धात् । पुष्पिताः संजातपुष्पाः ।  
तारकादित्वादितच् । विशेषणमेतत्पटवासलोपयोगार्थं द्रष्टव्यम् । ये क्षितिरुहो  
वृक्षाः । क्विप् । संयति युद्धे क्षिता विकीर्णाः । वानरैरिति शेषः । ते क्षितिरुहः ।  
प्रस्त्रिन्ने श्लोधानुभावस्वेदादौ । स्वियतेर्निष्ठातकारस्य नकारः । रक्षसः कुम्भकर्णस्य  
यक्षसि । अतिकटोर इति भावः । चूर्णीकृताः सन्तः । पटवासपांसव इव पिष्टातप-  
रागा इव । ‘पिष्टातः पटवासकः’ इत्यमरः । अथवा पटवासो नानाविधकुमुमादिमु-  
गन्धद्रव्यपरिमलितगन्धचूर्णम् । ‘पटवासो गन्धचूर्णं मुमादीरधिवासितम्’ इत्यभि-  
धानात् । अलीयन्ताश्चिपन् । तत्र संसक्ता बभूवुरित्यर्थः । ‘लीड् श्लेषणे’ लहि  
तद् । तथा ये धरणीधराः पर्वता मुहुः पुनःपुनमुक्ताः क्षिता अग्नी धरणीधरास्तस्य  
कुम्भकर्णस्य बाहुसंघटनाद्वाहूपनर्दादेतोः प्रत्वावृत्य प्रातिलोम्येनागल्य प्रहर्तुः परप्रह-  
र्तुरेव खेदाय भेदाय चाभवन् । अत्र पूर्वार्थं क्षितिरुहचूर्णीकृतत्वासंबन्धेऽपि तत्सं-  
बन्धोक्तिसंयोजकः । तथा रक्षोवधसस्तादृशाठिन्यं व्यज्यते । तद्बन्धविता चेयं  
पटवासपांसाव इवेत्युपमेति संकरः । उत्तरार्थं तूक्तात्संबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिसं-  
योजकः । तथानर्थोत्पत्तिरूपे विपमालंकारधेति संकरः । ‘विच्छकार्यस्योत्पत्ति-  
र्यथानर्थस्य चाभवेत् । विरूपपटना वा स्याद्विपमालंकरुतिश्रिधा ॥’ इति लक्षणात् ।  
शादूलविक्रीडितं वृषम् ॥

ज्वलदंनलं त्रिदालमुपरिभ्रमयन्नमय-

प्रयमयनीमनीकमदखेलनदुर्ललितः ।

सपदि वभञ्ज नीलमृपभं शरभं च वला-

दहरत गन्धमादनमरुन्ध गवाक्षमपि ॥ ५६ ॥

ज्वलदिति । अयं कुम्भकर्णो ज्वलदनलं प्रज्वलज्ज्वलनं त्रिशूलमुपसुपरि-  
ष्टाम्नामयंथालयन्नवनीं भुवं नमयंथालयन् । निजपादघातेन कम्पयन्नित्यर्थः । अनी-  
कमदेन युद्धाभिनिवेशदर्पणं यत्खेलनं लीला तेन दुर्ललितो दुर्विलसितः सन् ।  
सपदि सद्य एव वलात्रिजवाहुपराकमात्रीलं ऋपभं शरभं चेति त्रीन्वानरसेनापती-  
न्वभञ्ज ममर्द । तथा गन्धमादनमहरत । प्राहरदित्यर्थः । गवाक्षमप्यरुन्ध हरोप ।  
न्यबभ्रादित्यर्थः ॥

ततश्च सहजभयचापलाधिगतलाघवं राघवं शरणमश्रुवानं वाने-  
रानीकमाश्यासयन्विश्वाधिकविपुलमुज्ज्वीर्यो विकीर्य द्विपति सर्वतः  
पर्वतान्विधाय च विचित्रमतिचिरं युद्धं नक्तंचरविमुक्तधात्रीधरावलि-  
कुलिशदारित इव कूलभूधरो धरायामचेतनः पपात हरिकुलपतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं च । सहजे कपिकुलस्वाम्यान्नैसांगिके ये भयचाप-  
ले ताम्यामधिगतं प्राप्तं लघुत्वं येन तत्तद्योक्तम् । अतएव राघवं 'शरणं रक्षकम् ।  
'शरणं गृहरक्षितोः' इत्यमरः । अश्रुवानं प्राश्रुवानम् । 'अश्रु व्याप्तौ' शानच् ।  
वानरानीकं वानरसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । आश्यासयन् ।  
विश्वाधिकविपुलमुज्ज्वीर्यो लोकोत्तरमहात्वाहुपराकमशानी हरिकुलपतिः सुग्रीवो  
द्विपति कुम्भकर्णे सर्वतः समन्तात्पर्वतान्विकीर्य विकिष्य । तथा विचित्रमाश्रयंकरं  
युद्धमतिचिरमलन्तं विधाय । ततो नक्तंचरेण कुम्भकर्णेन विमुक्ता विशिष्टा धात्री-  
धरावलिः पर्वतश्रेणिर्यस्य स तयोक्तः । कुम्भकर्णहस्तविमुक्तपर्वताहत इत्यर्थः ।  
अतएवाचेतनो निःसंशः सन् । कुलिशदारितो वज्रायुधविदलितः । 'हादिनी वज्र-  
मखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः । कूलभूधरः कूलपर्वत इत्युपमा । धरायां  
पपात । तथाच रामायणम्—'स तत्तदा भग्नमवेश्य शूलं सुकोप रक्षोधिपतिर्म-  
हात्मा । उत्पाद्य लङ्घामलयात्स शूलं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ स शूलशृङ्गाभि-  
हतो विसंशो नेदुः प्रहृष्टा युधि यावुधानाः ॥' इति ॥

ततः किं जातमत आह—

परिगृह्य तं झटिति वाहुपञ्जरे

चलिते पुरं तदनु रावणानुजे ।

अधिणीतवालिरुतमद्य न प्रभो-

रयशः प्रमृष्टमिति हृष्टमाशरैः ॥ ५७ ॥

परिगृह्येति । तदनु पतनानन्तरं रावणानुजे कुम्भकर्णे झटित्यञ्जसा तं सुग्रीवं  
वाहुपञ्जरे । दोर्मण्डलेनेत्यर्थः । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी । परिगृह्य गृहीत्वा ।

१. 'बल' इति पाठः. २. 'राघवानीकम्' इति पाठः. ३. 'च' इति नास्ति बंधिद्य.  
४. 'धात्रीधरवजः' इति पाठः. ५. 'अचेतन इव' इति पाठः.

पुरं लद्वां प्रति चलिते प्रवृत्ते सत्यविनीतेनामपितेन चाङ्गिना कृतं नोऽस्माकं प्रभोः  
खामिनो रावणस्यायशः । धालेन निवध्य कक्षनिक्षेपणरूपकृत्वजनितापकीर्तिरित्यर्थः ।  
अयेदानीं प्रमृष्टं शोधितम् । अस्मत्स्वामिविरोधिवात्यनुजस्य तदनुजेन कुम्भकर्णेन  
तथा नीतलात्रिराकृतमित्यर्थः । इतीत्यम् । मत्वेति शेषः । आशरं राक्षसैर्दृष्टं  
संतुष्टम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

तत्र विचित्रकुसुमपरिमलशिशिररथ्योपचारसचेतनोद्गीवसुग्रीव-  
नखमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारो दारुणाकारः सचमत्कारं  
प्राकारमुत्प्लुत्याक्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यतः प्रतिनिवृत्तो वृत्तोऽवि-  
पमतारकेक्षणः क्षणदाचरः प्रतिक्षणमतीक्षीयतया प्रतिपक्षबलमिव  
स्वैवलमपि भक्षयन्नलक्षयन्सौमित्रिमद्रिशिखरं विमुञ्चन्नेवायमञ्जसा  
राममाजगाम ॥

तत्रेति । तत्र लद्वापुरे विचित्रा विविधाः कुसुमपरिमलाः पुष्पगन्धा येषु ते  
तथोक्ताः शिशिरा जलसेकादिना शीतलाश्च ये रथ्योपचाराः पुरवीथीप्रसाधनक्रि-  
यास्तैः सचेतनः ससंज्ञोऽतएवोद्गीव उन्नतकंधरथ सुग्रीवस्तस्य नखमुखैर्नखाग्रैराक-  
लितो विरचितः शूर्पणखाया मुखानुकारो मुखसादर्यं यस्य स तथोक्तः । सुग्रीव-  
ननिर्भिन्नकर्णनास इत्यर्थः । धतएव दारुणाकारो भयंकराकृतिः । सचमत्कारं चम-  
त्कारसहितं यथा तथा । चमदित्यनुकरणशब्दः । चमत्कारलक्षणं तु-‘मुखदुःखाद्दु-  
त्तानन्दैर्दृष्यं वैक्षित्तविक्रिया । चमदकारः ससीत्कारः शरीरोद्भासनादिभिः ॥’ इति ।  
प्राकारं सालम् । ‘प्राकारो वरणः सालः’ इत्यमरः । उत्प्लुत्योद्गृह्य । अक्षिगतं चक्षु-  
गोचरं द्वेष्यम् । ‘द्वेष्ये लक्षिगतो वध्यः’ इत्यमरः । तमेनमीदृग्दुर्दशाकारिणं सुग्रीव-  
मनालक्ष्यादृष्ट्वा विगतं लक्ष्यं यस्य स विलक्षी विह्वलस्तस्य भावो वैलक्ष्यम् । ब्राह्म-  
णादित्वात्प्यद् । ततो हेतोः प्रतिनिवृत्तः सन् युद्धाय प्रत्यावृत्तः । वृत्ते वृत्तुलाकारे  
उत्सृष्टी पृथुले विपमतारके न्यूनातिरिक्तकर्नानिके च ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथोक्तः ।  
विरूपोप्राक्ष इत्यर्थः । ‘निस्तुलं वृत्तुलं वृत्तम्’ इत्यमरः । सोऽयं क्षणदाचरः क्षणाचरः  
कुम्भकर्णः । ‘त्रियामा क्षणदा क्षपा’ इत्यमरः । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे क्षीयते माय-  
वीक्षीवो गतः । ‘मत्ते शौण्डेत्कटक्षीयाः’ इत्यमरः । ‘क्षीव मदे’ इति धातोः ।  
‘अनुपसर्गात्कुक्षीवकृशोलापाः’ इति निष्ठान्तो निपातः । तस्य भावस्तथा ।  
‘सम्पतया’ इति पाठे विमुक्ततया । प्रतिपक्षबलं शत्रुसंघमिव स्वबलमपि भक्षय-  
न्सौमित्रिमन्युद्वृतं लक्षणं लक्षयन्मत्पराक्रमस्वायं क्रियानिलक्षीवुर्वन्नद्रिशिखरं  
गिरिशिखरं विमुञ्चन्नेव प्रयुजानः क्षमेव । शयसा दादिति रामं श्रीरामं प्रत्याजगाम  
प्राप । धन्युजगामेत्यर्थः ॥

१. ‘तत्र च’ इति पाठः. २. ‘शिशिरोपचार’ इति पाठः. ३. ‘दारुणाकारः’  
इति नास्ति कश्चिद्. ४. ‘प्रकारम्’ इति नास्ति कश्चिद्. ५. ‘समुत्प्लुत्’ इति पाठः.  
६. ‘प्रतिनिवृत्तो विवृत्तोत्प्लुत्कारकेक्षणः’ इति पाठः. ७. ‘स्वपक्षबलम्’ इति पाठः.

विच्छिद्यान्मधार्धचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-  
 वाणानत्र मुमोच वालिदलनान्मारीचमर्मच्छिदः ।  
 आलोक्याथ स तान्विदारितखरौनस्मिन्नकिञ्चित्करा-  
 न्वायव्यं पुनरेन्द्रमप्यरिबधूवध्वेधुयं दधे ॥ ५८ ॥

विच्छिद्येति । वीरः शरो रघूणां पतिः श्रीरामस्तत्कुम्भकर्णविमुक्तमद्रिसि-  
 रारम् । अर्धचन्द्रमुरातः । अर्धचन्द्राख्यवाणविशेषाम्रेणेत्यर्थः । विच्छिद्य विभिव ।  
 अत्र कुम्भकर्णे वालिदलनान्वालिविनाशकान्मारीचस्य मर्म छिन्दन्तीति तथोक्तान् ।  
 मारीचमारयानित्यर्थः । विदारितः खरो यैस्तांश्च वाणान्मुमोच प्रयुयुजे । अत्र  
 वालिदलनस्य मारीचमर्मच्छेदकस्य खरविदारिणैर्धकैकवेऽपि बहुवचनप्रयोगस्तद्-  
 र्याणामनेकत्वादुपपद्यते । तथा विदारितखरानित्युत्तरार्धस्थितत्वेऽप्येकवाक्यत्वात्  
 वाप्यसंकीर्णदोषः । अथानन्तरं स रामस्तान्वाणानस्मिन्कुम्भकर्णेऽकिञ्चित्करानकार्य-  
 करान् । मोक्षानिति यावत् । आलोक्य इष्ट्वा । एतेनास्य वाल्याग्रपक्षया महासाम-  
 र्भ्यसंपन्नत्वं सूच्यते । वायव्यं वायुदेवताकं दिव्याह्नं दधे प्रयुक्तवान् । बाहुच्छेद्वा-  
 र्धमिति भावः । पुनर्भूयोऽप्यरिबधूवध्वे शत्रुस्त्रीवैध्व्ये धुयं धुरंधरम् । शत्रुनाशक-  
 मित्यर्थः । 'पुरो यद्दृक्' इति यत्प्रत्ययः । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकमप्यह्नं दधे । तच्छि-  
 दच्छेदार्धमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

रामास्त्रार्हलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गो भुजः

प्रागेको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्धिसेनाम्बुधौ ।

सिन्धौ निष्पतितः परोऽपि ददशे सेतुर्द्वितीयो यथा

छिन्नं व्योम्नि शिरस्तुरीयमभवत्कूटं त्रिकूटस्य च ॥ ५९ ॥

रामास्त्रादिति । ततस्तदनन्तरम् । रामास्त्रात् । रामास्त्रैरित्यर्थः । राक्षसपतेः  
 कुम्भकर्णस्याङ्गेषु बाह्याद्यवयवेषु दलितेषु छिन्नेषु तुङ्ग उन्नत एको भुजो बाहुः प्राक्प्र-  
 थमं प्रत्यर्धिसेनाम्बुधौ शत्रुसैन्यसमुद्रे इत्युपमितसमाप्तः । मन्दरो मन्दराचल इवे-  
 त्युपमा । पपात । सिन्धौ समुद्रे निष्पतितः प्रविनष्टः । परोऽपि भुजो द्वितीयः सेतु-  
 र्यथा सेतुरिव ददशे इत्युपेक्षा । तच्छिन्नं विदारितं शिरः शीर्षं च व्योम्न्याकाशे  
 त्रयः कूटा यस्तस्य त्रिकूटस्यान्वर्थनाशो लङ्काधिष्ठानभूतस्य पर्वतस्य तुरीयं चतु-  
 र्थम् । 'चतुरदशयतावायक्षरलोपध' इति छप्रत्ययः । कूटं शिखरमभवदिति गुण्यो-  
 त्प्रेक्षेति तिसृणां संसृष्टिः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तदनु तदनुमोदभरितंहरिवलकोलाहलाकर्णनविदितकुम्भकर्णव-  
 धपरिम्लानमुखेन दशमुखेन सहोदरमहोदरमहापार्श्वी सहायौ  
 विधाय समादिष्टाः कुमाराः नरान्तकदेवान्तकातिकायत्रिशिरसः  
 शिरसादाय पितुर्निदेशं निवेशमिव पितृपतेः प्राविशन्नमी समीक-  
 भुवम् ॥

१. 'मिन्द्रशूलम्' इति पाठः. २. 'वालिविपदः' इति पाठः. ३. 'शिखान्' इति  
 पाठः. ४. 'उदलितेषु' इति पाठः. ५. 'त्रिशिरसः पितुर्निदेशान्' इति पाठः.

मतिकायः समागत्य वृत्रासुर इव सुत्राङ्गा सुमित्रासुतेन सह  
वितेने विचित्रमायोधनम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं नरान्तकदेवान्तकवधानन्तरमसमसमरशीलेनासा-  
धारणरणकर्माचरणतत्परेण जीलेन महोदरे निहते सति । तथा त्रिशिरसि मास्तिः  
मथितशिरसि हनूमद्विभ्रमस्तके सति । तथा महापार्थ आदिर्येषां तेषु वाहिनीपतिषु  
राक्षससेनानायकेषु विशसितेषु विनाशितेषु सत्सु । ऋपभेणेति शेषः । निर्भरविपा-  
दरोपपरवशः समुरकटरोपशोकाक्रान्तान्तःकेरणो निशाचराकारो राक्षसदेहधारी तमो-  
निकायोऽन्धकारपटल इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा । अतिकायः समरमागल । सुत्राङ्गा  
वासवेन सह 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्जी वारावो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । वृत्रासुर इवेत्युपमा ।  
सुमित्रासुतेन लक्ष्मणेन सह विचित्रमाश्वर्यकरमायोधनं वितेने जन्यमकरोदित्यर्थः ॥

स च सुचिरं नियुध्य तमवध्य ईतीशवरा-

दनिलगिरा विबुध्य पुनरखमधत्त विधेः ।

दलितमनेन तद्विवि समुत्पतितं जगता-

मतनुत राहुभीतिमधिकामतिकायशिरः ॥ ६२ ॥

स इति । स सौमित्रिश्च सुचिरमतिचिरकालं नियुध्य युद्धं कृत्वा तमतिकाय-  
मीशवराद्ब्रह्मपरादवध्यो वधितुमशक्य इत्येवमनिलगिरा वायुवचनेन विबुध्य ज्ञात्वा ।  
पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । विधेरखं ब्रह्माखमधत्त प्रायुक्त । अथानेन ब्रह्माखेण  
दलितं विच्छिन्नं सत् दिव्यन्तरिक्षे समुत्पतितं समुद्रतं तत्प्रसिद्धमतिकायशिरो जगतां  
लोकानामधिकां बहुलां राहुभीतिं राहुरयमिति भ्रान्तिसमुत्पन्नां भीतिमतनुताकरोत् ।  
अत्रातिकायशिरसि राहुभ्रमाङ्गान्तिमदलंकारः । 'कविसंमतसादस्याद्विपये पिहि-  
तात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥' इति लक्षणात् ॥

अनुनीय रावणिरथो विधुरं पितरं दधत्पृथुसमीकधुरम् ।

सरथी समेत्य सधनुः शरथीश्चलितश्चमूभिरभिदाशरथी ॥ ६३ ॥

अनुनीयेति । अधानन्तरं स प्रसिद्धो रावणिरिन्द्रजिद्विधुरं सहोदरकुमारवध-  
धवणजनितशोकविह्वलं पितरं रावणमतनुनीय 'न तात मोहं परिगन्तुमर्हसि' इत्या-  
दिना समाधाय 'पृथुसमीकधुरं महारणभारं दधद्धानः । युद्धसंनद्ध इत्यर्थः ।  
'नाभ्यस्ताच्छर्तुः' इति मुमभावः । रथी रथारूढः । सह धनुषा सधनुः कामुकध-  
रथ सन् शरथी तूणीषी समेत्य । धृत्वेत्यर्थः । शरा इषवो धीयन्तेऽनयोरिति  
शरथी । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्विप्प्रत्ययः । 'तूणीषासङ्गतूणीरनिपज्ञा इषुधि-  
र्द्वयोः' इत्यमरः । चमूभिः सेनाभिः सह । अत्र सहस्राब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यता-  
याम् 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनातृतीया । दाशरथीअग्नि । रामलक्ष्मणयोरामिसुल्ये-  
नेत्यर्थः । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । चलितः प्रवृत्तः । प्रमिता-  
क्षरावृत्तम् ॥

आगत्य समरमरातिजयमनोरथाय रथाभिरक्षां रक्षांसि परितः प्रकल्प्य प्रतर्प्य च हविषा प्रदक्षिणशिखं शिखावन्तं मन्त्राधिगतविधिषदास्त्राणि दधानान्तिरोधानं गगनगत एव निशितमुखैः शिलीमुखैर्निर्माय निखिलमर्माहतिं निखिलशकमः क्रव्यादो व्याध्व इव हरीन्विधुरीचकार ॥

आगत्येति । समरं युद्धभुवनागल्य प्रविश्य । अरातिजयमनोरथाय । शत्रुजयमनोरथसिद्धयर्थमित्यर्थः । रथाभिरक्षाम् । निररथगुप्तिसुदृश्येति शेषः । परितः समन्तात् रक्षांसि राक्षसवीरान्प्रकल्प्य नियोज्य । हविषाज्यादिना । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्तमृत्तिलादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं शिखा ज्वाला यस्य तम् । 'पृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । एतेनास्य जयप्रदत्वं सूच्यते । तदुक्तम्— 'इत्थं प्रदक्षिणगतो हुतभुइष्टुपस्य धार्त्री समुद्ररक्षानां वशगां करोति' इति । शिखावन्तमर्मां प्रतर्प्य संतर्प्य च । मन्त्राधिगतविधिषदास्त्राणि मन्त्रसामर्थ्यसंप्राप्तनानाविधास्त्राणि दधानो धारयन् । तिरोधानेनान्तर्धानेन गगनगतोऽन्तरिक्षवर्ती सप्रेव निशितमुखैस्तीक्ष्णार्मैः शिलीमुखैर्वाणैः । निखिलमर्माहतिमशेषमूमर्मच्छेदं निर्माय कृत्वा । निर्गतस्त्रिशतोऽहुलिभ्य इति निखिलः सङ्गविशेषः । 'तूण्यां सङ्गे तु निखिलश्चन्द्रहासागिरिष्ठयः' इत्यमरः । क्रमः परिपीटी यस्य स तथोक्तः । सङ्गवद्विभेदकः सन्निवर्धः । क्रव्यादान्पक्षिणो व्याधो द्रुच्यक इवेत्युपमा । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुल्लङ्घकश्च सः' इत्यमरः । हरीन्वानरान्विधुरीचकार । मूर्च्छितानकरोदित्यर्थः ॥

सहलक्ष्मणं तमपि दाशरथिं परुषो निदाघ इव पद्मसरः ।

विकलाशयं विधुरसत्त्वमयं विरचय्य धाम च जगाम शनैः ॥६४॥

सहेति । अयं रावणिः सह लक्ष्मणेन सहलक्ष्मणम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पात्सहस्रदस्य सत्त्वाभावः । तं दाशरथिं श्रीराममपि परुषस्तीक्ष्णो निदाघो प्रीष्मकालः । 'निदाघो प्रीष्मकाले स्वादुष्णस्त्वेदाभ्युनोरपि' इति विश्वः । पद्मसरः कमलाकरं शरीरकलाशयं व्याकुलमानसम् । अन्यत्र कद्रुपिताधारप्रदेनं च । 'आशयः स्वादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । विधुरसत्त्वं विच्छिद्यशक्तिम्, अन्यत्र विह्वलजलज्जनुकं च । 'विधुरं प्रीलपेते सैगरुष्टविच्छिद्योरपि' इति वैजयन्ती । विरचय्य कृत्वा । 'व्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादिनाः । शनैर्मन्दं मन्दम् । कृतकृत्वत्तादिति भावः । धाम गृहं जगाम प्राप । श्लेषार्थेदीर्घेयमुपमा । प्रमिताक्षराष्टमम् ॥

शतार्कभयतेजसि क्षपितरामचन्द्रयुतो

विमुच्य सति निर्गते विशिष्यवृष्टिमस्तिन्यने ।

१. 'अभिसमरम्' इति पाठः. २. 'रथाभिरक्षायै' इति पाठः. ३. 'प्रदक्षिणादि-  
स्त्रावन्तम्' इति पाठः. ४. 'मन्त्राधिगतानि विधिषदास्त्राणि' इति पाठः. ५. 'तिरोधा-  
नगतः' इति पाठः. ६. 'शरीः' इति पाठः.

अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं

समुत्तरलजीवनं समभवत्तदा वाहिनी ॥ ६५ ॥

क्षतेति । क्षताकंभवतेजसि निर्वापितमुग्रीवप्रतापे तिरस्कृतसूर्यजनितप्रकाशे च ।  
क्षपिता संकुचिता राम एव चन्द्रस्तस्य द्युतिः शोभा येन तस्मिंस्तथोक्ते अस्मिन्घने  
महात्मनीन्द्रजित्येव घने मँधे । विशिखवृष्टिं शरसंपातं तामेव वृष्टिं विमुच्य ल्यक्त्वा  
निर्गते सति । तदा तस्मिन्समये वाहिनी नदी सेना च । 'सेनानयोश्च वाहिनी' इति  
वैजयन्ती । अदीप्तोऽप्रकाशो नलो नलाख्यः कपिनायकः, अन्यत्र नलाः पोटगला-  
ख्यतृणविशेषा यस्मिन् । 'नलः पोटगले राज्ञि पितृगतं कपीश्वरे' इति विश्वः । अ-  
स्फुरन्नदीप्यमानः कुमुदः कपिः, अन्यत्रास्फुरन्त्यनुद्गसन्ति कुमुदानि कैरवाणि यस्मिन् ।  
'कुमुदं कैरवे रक्षपद्भजे कुमुदः कपौ' इति विश्वः । अस्त्रो नष्टप्रायो नीलो नीला-  
ख्यकपिनायक एवोत्पलम् । यद्वा अस्त्रो नीलोत्पलौ नीलोत्पलनामानौ कपिनायकौ,  
अन्यत्र विनष्टकृष्णेन्दीवराणि च यस्मिन् । 'नीलः कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति  
त्रिपु' इति नानार्थरत्नमाला । समुत्तरलमतिचञ्चलं स्थितिविधुरं जीवनं जीवितम् ।  
अन्यत्रोद्वेजितजलं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् ।  
समभवत् । उक्तरीत्या शकलिताभूदित्यर्थः । श्लेषसंकीर्णसावयवरूपकम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अचलमथ सलीलमोपधीनां हरति हनूमति जाम्बवन्नियोगात् ।

विचलितमभवद्बलं विशल्यं विबुधमनोऽपि विधूतशोकशल्यम् ६६

अचलमिति । अथ सेनामूर्च्छानन्तरं हनूमति जाम्बवतः परावरज्ञस्य ऋक्ष-  
राजस्य नियोगान्निदेशवचनात् । ओपधीनामचलं संगीविन्वाद्योपधिपर्वतं सलील-  
मनायासं यथा तथा आहरत्यानीतवति सति । बलं वानरसैन्यं विशल्यं शल्यरहितं  
सत् । विचलितमभवत् । पुनर्युद्धसमृद्धोत्साहमभूदित्यर्थः । तथा विबुधानां श्रीराम-  
जयकाङ्क्षिणां सुराणां मनोऽपि । 'विबुधाः सुरपण्डिताः' इत्यमरः । विधूतं विहतं  
शोक एव शल्यं यस्य तथोक्तम् । वानरसैन्यप्रबोधेन विबुधाः संतुष्टान्तःकरणा  
वभूवुरित्यर्थः । अत्र सैन्यविबुधमन्सोः केवलप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिताभेदः । पुष्पि-  
तामावृत्तम् ॥

पुनस्ते सहजतेजोभरितेन दावानलेनेव वानरवलेन दह्यमानां  
दरीमिव पुरीमैपहाय पञ्चाननमिव पञ्चानननिदेशतश्चलितमखिल-  
लभुवनप्रकरूपनमकम्पनमाहतप्लवङ्गसङ्घं प्रजङ्गमङ्गदमुजप्रतापानल-  
शलभाबुभावपि निशम्य निशाम्य च द्विचिदमैन्दावदारितौ महा-  
रथौ शोणिताक्षर्विरूपाक्षावपि कोपाक्षान्तिभ्यां पुरुषसंरम्भौ कुम्भ-  
निकुम्भौ महावीरौ समुत्तमभ्य व्राह्म सुबाहुमारीन्वाविव राघवभु-  
जाभ्यां सुग्रीवहनूमद्भ्यामद्भुतं युद्धमतनिपाताम् ॥

१. 'तेन पुनः' इति पाठः. २. 'विहाय' इति पाठः. ३. 'पञ्चाननमिव' इति पाठः.

४. 'अखिलरिपुप्रकरूपनः' इति पाठः. ५. 'प्रजङ्गं च' इति पाठः. ६. 'यूपाक्षौ' इति  
पाठः. ७. 'कोपाक्षान्तपरुष' इति पाठः. ८. 'नाहुम्' इति पाठः.

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि सहजतेजोभरितेन नैसांगिकप्रभावपरिपूर्णं । अन्यत्र स्थाभाविकाचिःसंपन्नेन । 'तेजोऽनले प्रभावेऽह्नि ज्योतिष्यचिंपि रेतति' इति वैज-  
यन्ती । दावानलेन वनवह्निनेव धानरवलेन दह्यमानां भस्मीक्रियमाणां दरी गिरि-  
गुहामिव पुरीं लह्यामपहाय खवला पद्यानं सिंहमिवेल्यनेकैवेयमुपम । पद्मयानु-  
ननिदेशतो रावणाज्ञावचनाच्छलितं युद्धाय प्रवृत्तमसिललोकेनशेषभुवनानि प्रकम्प-  
यति निपीडयति निजभुजबलेनेति तथोक्तमकम्पनमकम्पनाख्यं राक्षससेनानायकम् ।  
तथाहृतद्वन्द्वसङ्गं निहतवानरनिवहं प्रजङ्घं चेत्युभावपि राक्षसावद्भुजप्रतापं एवा-  
नलस्तस्मिन्शलर्भा पतङ्गी निशम्य । अद्भुतवाहुपराक्रमहतावाकण्यैत्यर्थः । 'समौ  
पतङ्गशलर्भो' इत्यमरः तथा मन्दद्विविदाभ्यां मन्दद्विविदाख्यवानरपतिभ्यामवदारितौ  
विनिहता महारथौ । 'आत्मानं सारथिं चाश्वान् राक्षन्स्युष्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः  
स्यादित्याहुर्नातिकोविदाः ॥' इत्युक्तलक्षणौ शोणिताक्षविरूपाक्षौ शोणिताक्षविरूपाक्ष-  
नामानौ राक्षससेनानायकावपि निशाम्य दृष्ट्वा । कोपाक्षान्तिभ्याममर्षेर्ष्याभ्यां  
परपोऽत्युद्धतः संरम्भो युद्धसंभ्रमो ययोस्ती । 'अधान्तिरीर्ष्यासूया तु', 'संरम्भः  
संभ्रमे कोपे' इति चामरः । कुम्भनिकुम्भो नाम कुम्भकर्णपुत्रौ महावीरौ (कर्तारौ)  
वाहू निजहृत्तौ समुत्तमभ्य साटोपमुखस्य राघवभुजाभ्यां श्रीरामबाहुभ्यां सुबाहु-  
मारीचाविव । विश्वामित्रयागसंरक्षणवेलायाम्मिति भावः । राघवस्य भुजाभ्यां भुज-  
प्रायाभ्यां सुग्रीवहनुमत्प्रां महाद्भुतमाध्ययजनकं युद्धमतनिपातां कृतवन्तौ । कुम्भः  
सुग्रीवेण निकुम्भो हनुमतेति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । स चोचोपमया  
संभ्रज्यते ॥

भूमौ ततः प्लवगराजभुजेन विद्ध-  
मालोफ्य कुम्भमेसहो विरहं तदीयम् ।  
शोकाद्गादनिलसूनुहतो निकुम्भ-  
स्तत्रामयुक्तममरीस्तेनकुम्भमेव ॥ ६७ ॥

भूमाविति । ततस्तदनन्तरं प्लवगराजभुजेन सुग्रीवबाहुना विद्धं प्रहतमतएव  
भूमौ पतितमिति शेषः । कुम्भमालोक्य दृष्ट्वा तदीयं विरहं वियोगं न सहत इत्य-  
सहोऽसहिष्णुः । पचाद्यच् । 'न लोक-' इत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधः । अनिलसूनुना  
हनुमत्ता हतो निकुम्भः शोकाद्गातृविरहजनितविषादादेतोः । तत्रामयुक्तं कुम्भना-  
मयुक्तममरीस्तेन कुम्भममराज्ञानाकुचकुम्भमेवागात् । ध्रातृविरहासहतया तत्रामग-  
न्धसंभ्रमामरीकुचकुम्भं प्रापेत्यर्थः । अत्र रणाभिमुपैमरणहेतुकस्यानरीकुचकुम्भ-  
संगमस्य शोकहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भव्या । अतन्ततिलकारणम् ॥

ततः कुपितरावर्णाकारणं रणवाहनियुक्तं युक्तमसिलवाहिनीभि-  
राहयाटोपमुखरं सत्तमजं मकराक्षमस्याकदारोऽपि विपक्षमपि  
सपक्षं पय समक्षमनयजनयितुः ॥



तत इति । तदनु कुम्भनिकुम्भवधानन्तरम् । कुपितेन क्रुद्धेन रावणेनाकारणमाह्वानं यस्य तम् । रावणेनाहूतशिल्पः । 'हृतिराकारणाह्वानं' इत्यमरः । तथा रणवाहे समरक्रियानिर्वाहे विषये नियुक्तमाज्ञापितमत एवाखिलबाहिनीभिर्युक्तम् । चतुरङ्गसैन्यसमेतमित्यर्थः । आहवाटोपमुत्तरं रणाटम्बरारभटसमुद्भटसिंहनादं सरात्मजं सरतनयं मकराक्षमैश्वराकस्येक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य धीरानस्य शरो बाणो विपक्षं शत्रुपक्षमपि तं सपक्ष एव बन्धुः सन्नेवेति विरोधः । स च संग्रहदेवेति परिहाराद्विरोधाभासः । जनयितुर्जनकस्य ररस्य समक्षं समीपमनयत्प्रापयामास । मकराक्षोऽपि निहत इत्यर्थः ॥

कृत्वा मूर्धनि शासनं पितुरथो गत्वा रणं रावणि-  
 हृत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च ।  
 स्थित्वा व्योमनि मायया शरचयं त्यक्त्वा च भित्त्वा चमूं  
 बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः ॥ ६८ ॥

कृत्वेति । अथो मकराक्षवधानन्तरं महाभुजः । अपरिच्छिन्नभुजबलशाली-  
 त्यर्थः । रावणिरिन्द्रजित्पितृ रावणस्य शासनमाज्ञां मूर्धनि शिरसि । 'विभाषा द्विशोः'  
 इति विकल्पादल्लोपाभावः । कृत्वा । धृत्वेत्यर्थः । रणं रणरङ्गं गत्वा । तत्र रणरङ्गे  
 हुतभुजमग्निं हुत्वा । महास्त्राणि दिव्यास्त्राणि च धृत्वा । माययान्तर्धानशक्त्या व्योम-  
 न्यन्तरिक्षे । पूर्ववदल्लोपाभावः । स्थित्वा । शरचयं बाणपरम्परां च त्यक्त्वामिशृष्य ।  
 चमूं वानरसेनां भित्त्वा । ततो राघवस्य कोपं कोपोदयं बुद्ध्वा ज्ञात्वा । अलमत्यन्तं  
 कातरो नीतः सन् सहसा शीघ्रम् । 'खरादिपाठादव्ययम्' इति शाकटायनः ।  
 लङ्कामोप प्रविवेश । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ निकुम्भिलां होतुकामः प्रत्यग्द्वारेण निर्गच्छन्निन्द्रजित्स्वगमनविधातुकं राम-  
 लक्ष्मणयोर्युद्धोद्देशं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याह—

ततः प्रतीचः प्रतिहारादयं प्रातिहारिको निर्गत्य निहृत्यासिना  
 काञ्चिदाज्ञनेयस्य पुरतो मायामयीं मैथिलीमाकुलीकृतमानसे तस्मिन्-  
 न्नाकस्मिकभिदमतथ्यमपि तथ्यमेव विबुध्य चिराय नियुध्य निराशो  
 निर्वृत्ते विद्वेषिपशुचिशासनारम्भिनिकुम्भिलां समासाद्य सद्यः एव  
 प्रावर्तयत सूत्रमतिविचित्रम् ।

तत इति । ततः पुन्र्रवेशानन्तरम् । प्रतिहियते विमोहयतेऽनेन परमानसमिति  
 प्रतिहारः कैतवः स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः । मायावीत्यर्थः । 'प्रयोजनम्' इति  
 ठक् । अयमिन्द्रजित्प्रतीचः प्रतीहारात्प्रत्यग्द्वारात् । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः ।

१. 'स प्रातिहारिकः' इति पाठः. २. 'मनसि' इति पाठः. ३. 'बुद्ध्वा' इति पाठः.

४. 'नियुध्य चिराय' इति पाठः. ५. 'प्रतिनिवृत्ते' इति पाठः. ६. 'विद्वेषि' इति पाठः.

७. 'विपक्षपशु' इति पाठः. ८. 'आसाद्य' इति पाठः. ९. 'प्रावर्तयत' इति पाठः. :

निर्गल्य । आजनेयस्य हनूमतः पुरतः पुरस्तादस्मिन् सङ्गेन भायामयीं मिथ्यारूपं  
कांचिनमैधिलीं सीतां निकृत्व छित्त्वा । अत आकुलीकृतमानसे ध्याकुलितान्तःकरणे  
तस्मिन्नाज्ञनेये । इदं सीतात्वधकृत्यमाकस्मिकमकस्मादागतम् । इन्द्रजालमिवैलर्धः ।  
अतप्यमसत्यमपि तथ्यं सत्यं विबुध्य ज्ञात्वा । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि द्विषु  
तद्वति' इत्यमरः । चिराय चिरकालम् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । 'चिराय  
चिररात्राय' इत्यमरः । नियुध्य युद्धं कृत्वा । निराश आशारहिते निवृत्ते निर्गते सति  
विद्वेषिण एव पशवस्तेषां विशसने विदारण आरम्भ उद्योगोऽस्यास्तीति तथोक्तः । यद्वा  
विद्वेषीति च्छेदः । इन्द्रजित्पशुविशसनमारभते ताच्छील्येनेति तथोक्तः सन् । निकु-  
म्भिलां निकुम्भिलाख्यद्वोमाथंगुतिस्थलविशेषमासाद्य प्राप्य सद्यस्तदानीमेवातिविचि-  
त्रमत्यन्ताद्भुतं सत्रं परमारणयागं प्रावर्तयत प्रवर्तयामास । उपकान्तवानित्यर्थः ॥  
तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्ताद्दुर्वृत्तान्तमिममाकर्ण्य विदीर्णमानसो  
मानसचर इव राजहंसो वज्रनिर्घोषाद्विपादाकुलो राजहंसः संसदि  
निपत्य सौमित्रिणा समाश्रास्यमानः सकरुणं निःश्वस्य विश्वस्य  
पतिरपि विधुरो व्यलापीत् ॥

तदन्विति । तदन्विन्द्रजितो निकुम्भिलाप्रवेशानन्तरं प्रतिनिवृत्तात्प्रत्यागता-  
हनूमत इमं दुर्वृत्तान्तंमैधिलीवधरूपवार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्हितान्तः' इत्यमरः ।  
आकर्ण्य श्रुत्वा । विदीर्णमानसो, विदलितहृदयः अतएव वज्रनिर्घोषात्स्फूर्जयोः ।  
'स्फूर्जयुर्वज्रनिर्घोषः' इत्यमरः । विदीर्णमानसः । तस्य तदुद्वेजकत्वादिति भावः ।  
मानसचरो मानससरोवर्ता । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इत्युभयत्रापि विश्वः । राजहंसः  
कलहंस इव विपादाकुलः । 'विपादधेतसो भद्र उपायाभावध्विन्तनैः' इत्युक्लक्ष-  
णविपादपर्याकुलः सन् । राजहंसो नृपश्रेष्ठो रामः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकल-  
हंसयोः' इति विश्वः । संसदि वानरसमिता । 'समासमिति संसद्ः' इत्यमरः । मित्र्य  
भुवि पतित्वा सौमित्रिणा समाश्रास्यमानः । 'शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्यं विजिते-  
दिद्रयम् । अनर्थंभ्यो न शक्नोति व्रतुं धर्मो निरर्थकः ॥' इत्यादिनीतिवचनैः समाधी-  
यमानः करुणं दीनं निःश्वस्य विश्वस्य प्रपद्यस्य पतिरपि । सकललोकेनिग्रहानुग्रहसम-  
र्थोऽपीत्यर्थः । स रामो विधुरो विश्लिष्टः सन् । व्यलापीद्विललाप । 'विधुरं प्रीत्यपेते  
'स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती ॥

• तस्यकारमेवाह—

जह्ने तदत्रभवती जनकस्य यज्ञे  
देव्याश्चिराय धरणेररणेः शिखैव ।

वंशे मनोरपि वधूरभवत्किमन्य-

द्रामस्तथापि विधिना रचितो विरामः ॥ ६९ ॥

जह्ने इति । तत्तथा । तेन प्रकारेणेत्यर्थः । अत्रभवती पूज्या सीता अत्रभवती

१. 'वृत्तमेतदाकर्ण्य' इति पाठः. २. 'विदीर्ण' इति पाठः. ३. 'राजहंसः' इति  
नास्ति कश्चिद्. ४. 'विधुरम्' इति पाठः. ५. 'शिखीव' इति पाठः. ६. 'तवादि'  
इति पाठः.

व्याख्याता । जनकस्य राज्ञो यद्देऽरणोर्निर्मन्यनदारविशेषात् । शिखा अग्निज्वालेवैत्युपमा । एतेन परमपतिव्रतालमयोभिजत्वं च सूच्यते । 'धृष्टिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । धरणेदेव्याः हलमुखाकृष्टाया भूदेव्याधिराय चिरकालेन जहो प्रादुर्बभूव । तथेनोर्वैवस्वतमनोर्वेशे कुले । सकललोकश्चाप्य इति भावः । वधूः लुपा । दशरथमहाराजस्यैत्यर्थः । यद्वा वधूर्जाया । आत्मन इति शेषः । अभवन्नाता । 'वधूर्जाया क्षुपस्त्री च' इत्यमरः । अन्यतिकमुत्पत्तिगृहप्रविष्टगृहयोरत्यन्तश्चाप्यत्वं वक्तव्यम् । किमपि नास्तीत्यर्थः । राम इत्यात्मनिर्देशोऽराण्डितमहत्त्वद्योतनार्थः । विधिना दैवेन 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । विगता रामा सुन्दरी यस्य स विरामो विगतभार्यारचितः कृतः । दैवयोगो न कस्यापि लङ्घनीय इति भावः । 'सुन्दरी रमणी रामा इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

यत्नो मुधा भवति यत्र समीरसूनो-  
नालं नलोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय ।  
दूरे च पावकशरो दुरतिक्रमोऽयं  
तत्केन शोकजलधिस्तव लङ्घनीयः ॥ ७० ॥

यत्न इति । यत्र शोकजलधौ समीरसूनोर्हनुमतो यत्र उल्लङ्घनोत्साहो मुधा व्यर्थो भवति । येन तरितुं शक्यो न भवेदिति भावः । तथा नलोऽपि प्रतिद्वसेतुनिर्मातापि नवसेतुनिबन्धनाय नूतनसेतुनिर्माणाय नालं न पर्याप्तः । सोऽपि तरणोपायकरणसमर्थो न भवतीत्यर्थः । 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । तथा पावकशरैश्चाग्नेयास्त्रमपि दूरे । वर्तते इति शेषः । सोऽप्येनं शोपयितुं न शक्त इत्यर्थः । तर्कस्मात्कारणात् । दुरतिक्रमो दुस्तरोऽयं वर्तमानः तव शोकजलधिस्तत्रिमितकोऽयं शोकसागरः । केनोपायेन लङ्घनीयः । उक्तोपायैः प्रसिद्धार्णवस्तरितुं शक्यः अयं तु न केनाप्युपायेन तरितुं शक्य इत्यर्थः । अतएवोपमानात्प्रसिद्धार्णवादस्याधिक्यकथनाद्यतिरेकालंकारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति लक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

इत्यादि परिदेवमानमेनं विदितासुरमायाविशेषो विभीषणः समागत्य देव, भवतोऽपि किमिदमस्थाने कैरुणमवस्थान्तरम् । निरन्तरायं मखनिवर्तनाय पुरंदरारिणा कृतं कृतकमेवैतदवधारय । धारय मनसि धैर्यम् इत्याभिधाय तद्दधाय पुरोधाय लक्ष्मणं तत्क्षणादेव निकुम्भिलं चलैः सहोपहरोध ॥

इतीति । इति एवमादि परिदेवमानं विलपन्तम् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । एनं श्रीरामं विदितासुरमायाविशेषो विज्ञातराक्षसमोहनव्यापारविशेषो विभीषणः समागत्य संनिधिं प्रत्यागत्य । देव स्वामिन् श्रीराम, भवतोऽपि । मायानियन्तुः

१. 'शरान्' इति पाठः. २. 'आशरमाया' इति पाठः. ३. 'दीनमवस्थानम्' इति पाठः. ४. 'कृत्रिममेतदित्यवधारय' इति पाठः. ५. 'पुरोधाय' इति नास्ति कचिद्. ६. 'तत्क्षणेवैव पुरस्कृत्य निकुम्भिलमुपहरोध' इति पाठः.

परमपुरुषस्यापीति भावः । अस्थानेऽशोचनीयस्थाने । सीतावधस्य मायिकत्वादिति भावः । करुणं दीनम् । करुणशब्दादच् । इदमेतदवस्थान्तरं दशाभेदः किं किमर्थम् । दुर्दशापन्नत्वेन वर्तितव्यमित्यर्थः । किंतु निरन्तरायं निर्विघ्नं यथा तथा मखनिर्वर्तनाय स्वविजयहेतुसन्ननिष्पादनार्थं पुरंदरारिणेन्द्रजिता कृतमाचरितमेतत्सीतावध-रूपकृत्यं कृतकं कृत्रिमम् । असत्यमेवेति यावत् । अंधधारयं जानीहि । अतो मनसि धैर्यं निर्विकारत्वम् । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिकाः । धारय स्वीकुरु । इत्येवमभिधायोक्त्वा तस्येन्द्रजितो वधाय संहारार्थं लक्ष्मणं पुरोघाय पुरस्कृत्य तत्क्षणादेव तस्मिन्क्षणे निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्यस्थानं बलवान्नरसैन्यैः सहोपररोध निरुद्धवान् ॥

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो गिरिद्रीकुहरादिय केसरी ।

अपरिपूर्यं रूपाहवमाह्वयं स विद्धे बलशासनशासनः ॥ ७१ ॥

हरीति । तत उपरोधानन्तरं स प्रसिद्धो बलं नाम वानरं शास्तीति बल-शासन इन्द्रस्तं शास्तीति बलशासनशासन इन्द्रजित् । उभयत्रापि कर्तरि ल्युट् । हरिकुलारवतः कपिसैन्यकोलाहलाद्धेतोर्गिरिद्रीकुहरात्पर्वतगुहागोलकारकेसरी सिंह इव चलितो निर्गतः सन् । रूपा वानरसंमर्दकृत्यामर्षेण । आसमन्ताजुहोत्यसिभित्स्याहवो यागः । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणयादेशौ । तमपरिपूर्योसमाप्यैव । आह्वयन्ते शत्रुबोऽस्मिन्नित्याहवं युद्धम् । चकार । 'आडि युद्धे' इति ह्ययतेराहपूर्वा-र्द्धप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'आवहः संगरे यागे' इति विश्वः । विद्धे चकार । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नर्भा भरी' इति लक्षणात् ॥

घातूल इय तूलानां वानराणां रणाजिरे ।

विद्रावर्णस्ततो मायाविद्रावणसुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

घातूल इति । ततस्तदनन्तरं मायां परव्यामोहकन्यापारं वेत्तीति मायाविद्राव-णसुत इन्द्रजित् । तूलानां घातूलो वातसमूह इत्युपमा । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्ययः । रणाजिरे रणाक्षणे । 'अङ्गणं चलराजिरे' इत्यमरः । वानराणाम् । विद्रावयतीति विद्रावणो निरासकोऽभवत् । शरवर्षेण वानरान्कान्दिशीकांश्चकारेत्यर्थः ॥

अनुपदर्मनीकोन्मथनसंरम्भं संवर्तसमयदुर्दान्तं कृतान्तमिव सम-राङ्गणं सैमापतन्तं स्यन्दनगतं संक्रन्दनजितं गन्धवहनन्दनस्क-न्धवर्ती सौमित्रिः प्रवर्तितनिश्चितशरधारः शतधारपाणिरिव जम्भ-मस्तम्भयत् ॥

१. 'अभीकिनीनाधनिधनसंरम्भतर संवर्तप्रवृत्तनिव कृतान्तम्' इति पाठः. २. 'आप-तन्तम्' इति पाठः. ३. 'तं संक्रन्दनजितम्' इति पाठः. ४. 'गन्धवाह' इति पाठः. ५. 'शिततरशरधारभिः' इति पाठः.

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । अनौकोन्मथने वानरसैन्यविदारणे संरम्भः कोपः संध्रमो वा यस्य तम् । 'संरम्भः संध्रमे कोपे' इति शब्दार्णवः । संवर्त-समयदुदान्तं प्रलयकालोद्भूटम् । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । कृतान्तं यममिव स्थितमित्युपमा । 'कृतान्तो यमसिद्धान्त' इत्यमरः । स्यन्दनगतं रयारूढं संक्रन्दनजितमिन्द्रजितं गन्धवहनन्दनस्य हनुमतः स्कन्धवर्ती स्कन्धारूढः सौमित्रिलक्ष्मणः प्रवर्तिताः प्रयुक्ता निशितास्तीक्ष्णाः शरधाराः शरपरम्परा येन स तथोक्तः सन् । जम्भं जम्भाख्यमसुरं शतधारं पाणौ यस्य स शतधारपाणिः । इन्द्र इधेत्युपमा । 'प्रहरणा-र्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यां भवतः' इति निष्ठायाः परनिपातः । 'शतकोटिः खरुः शम्बुः' इति वज्रपर्यायेष्वमरः । अस्त्रम्भयदुपरोध । 'स्त्रम्भु रोधने' इति धातोर्णिजन्ताल्लङ् ॥

विकस्वरमदोत्कटं प्रचुरवीरवादोद्भटं

पतञ्जुटितकङ्कटं प्रतिहतास्त्रमस्त्रेण च ।

जगन्नयभयावहं जयपराजयागोचरं

चित्तेनतुरुन्माविभाविष तदा रणं दारुणम् ॥ ७३ ॥

विकस्वरेति । विकस्वरो विकसनशीलः । प्रतिपदं प्रवर्धमान इति यावत् । 'विकासी तु विकस्वरः' इत्यमरः । 'स्योशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्प्रत्ययः । तेन मदेन दर्पेणोत्कटमुद्रिकं प्रचुरवीरवादैः 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिप्रभूतवीराला-पैरुद्भटमुज्ज्वलितम् । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । पतन्तः पतमानाः कृता-लुटिताः छिन्नाः कङ्कटा उरच्छदा यस्मिन्स्तत् । 'उरच्छदः कङ्कटकः' इत्यमरः । तथास्त्रेण । दिव्यास्त्रैरित्यर्थः । प्रतिहतानि प्रतिहृद्धान्यस्त्राणि यस्मिन्स्तं तथोक्तं । च जगन्नयभयावहं त्रैलोक्यभयंकरम् । 'शुभावहम्' इति पाठे त्रिलोककण्ठकसेन्द्रजितो विनीशहेतुल्लाच्छुभकरम् । जयपराजययोरगोचरमविषयम् । तुल्यबलत्वादिति भावः । अतएव दारुणं परस्परभयंकरं रणं कलहम् । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविप्रहौ' इत्यमरः । तदा तस्मिन्समये सौमित्रोन्द्रजितौ इमौ उभौ मत्सगजा-विष । वित्तेनतुश्चक्रतुः । उपमानालंकारः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

शतधारकठोरशिखैर्विंशिशैः शतधा विरचय्य शरासगुणम् ।

विदधे विबुधेशजितं समरे हतसारथिमप्यथ दारुणरथिः ॥ ७४ ॥

शतधारेति । अयानन्तरं दारुणरथिर्दशरथपुत्रो लक्ष्मणः । 'अत इव' समरे युद्धे शतधारकठोरशिखैः कठोरवज्रायुधतीक्ष्णाप्रैर्विंशितैर्वाणैः शरासगुणमिन्द्रजि-त्कामुकज्याम् । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इत्यमरः । शतधा शत-प्रकारेण । शतशकलितमित्यर्थः । विरचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादेशः । विबुधेशजितमिन्द्रजितमपि हतसारथिं विदधे चकार । 'सूतः क्षता च सारथिः' इत्यमरः । तोटकवृत्तम् । 'तोटकं सः' इति च्छन्दः । 'इह तोटकमम्बुधिसैः प्रमि-तम्' इति लक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे ॥

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिनः

सहस्रमथ वा युक्तं नक्तंचरेन्द्रमुतस्य यत् ।

शतमखजितः शौर्यं यद्भानुरूपमथात्मनः

स्तदकृत रूपामन्दो मन्दोदरीतनयो रणे ॥ ७५ ॥

यदिति । अहो निकृत्तगुणो हतसारविधेत्याधर्मम् । मायाशीलस्य परव्यामोहक-  
व्यापाराचरणतत्परस्य यत्कृत्वमुचितमनुगुणम् । तथा भुजशालिनो बाहुपराक्रमशा-  
लिनो यत्सहस्रं समानम् । अथवेति पक्षान्तरे । नक्तंचरेन्द्रमुतस्य सकललोकजैत्ररा-  
घणमुतस्य यद्युक्तमहम् । अथवेति वाक्यारम्भे । शतमखजित इन्द्रजित आत्मनः  
स्वस्य यच्च । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवापं च समुचये' इत्यमरः । शौर्यं शूरत्वमनु-  
रूपं समर्थं तत्कृत्वं शौर्यं च रणे रूपा रोपेणामन्दः । महारोपाक्रान्त इत्यर्थः । मन्दो-  
दरीतनय इन्द्रजित् । अकृत कृतवान् । कृयो छडि तद् 'तनादिभ्यस्तयासोः' इति  
सिचो छद् । मायाशीलत्वादिगुणसंपन्नस्य स्वस्य यदुचितं तत्सर्वमपि रणपाण्डित्य-  
मकरोदित्यर्थः । हरिणीवृत्तम्—'रसयुगहृयन्तीं श्रीं स्त्रीं गो यदा हरिणी तदा' इति  
लक्षणात् । अत एवाद्यपादे द्वितीययतिस्थाने अपदस्थयत्याख्यमकृतकृतयोऽव्या-  
लंकारिका न ममृष्टुः । 'कुत्रचित्पदमप्येऽपि यतिमिच्छन्ति सूरयः । यदि पूर्वापरा  
भागी न स्यातामकवर्णंगी ॥' इति तिलकवचनमपि समाधातुं शक्नुयात् । तथापि  
'न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाददोषः । निर-  
ङ्कुशाः खलु कवयः सर्वपथिका भवन्ति ॥

एवं मन्दोदरीतनयस्य लक्ष्मणेन साकं युध्यमानस्य त्रिदिनानि  
च्यतीयुः ॥

एवमिति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥

अनुपदमभिपेणनवति विभीषणे तेनाविनीतेन मुक्तां शक्तिमर्ध-  
चन्द्रेण दारयन्नपारयन्सोढुमदसीयमविनयममर्षाकुलः सौमित्रि-  
रमोघं माघवनममुञ्चदखम् ॥

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । विभीषणेऽभिपेणनवति सेनयाभिगमन-  
वति सति । 'यत्सेनयाभिगमनमरी तदभिपेणनम्' इत्यमरः । 'सत्यापपाश—'इत्या-  
दिना सेनाशब्दाणि च । 'स्थादिष्वभ्यासेन चान्भ्यासस्य' इति सकारस्य पत्वम् ।  
भीषणेन भयंकरेणाविनीतेन दुर्विनीतेन तेनेन्द्रजिता मुक्तां प्रयुक्तां शक्तिमायुधवि-  
शेषमर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण दारयन्विमिन्दन् । अमुष्य इन्द्रजित इदमदसीयम् ।  
'स्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छः । अविनयं दुर्विनयं सोढुमपारयन्शक्नु-  
वन् । अमर्षाकुलः क्रोधादिष्टः सौमित्रिलक्ष्मणः । अमोषम् । शत्रुदिरदृष्टेदकमित्यर्थः ।  
माघवनमिन्द्रम् । 'तस्यैदम्' इत्यण् । अस्त्रममुञ्चत्प्रायुद्ध ॥

१. 'एवं—च्यतीयुः' इति वाक्यं कचिन्नारित. २. 'अभिपेणन अभिपेणनवति' इति  
पाठः. ३. 'अविनीतेन' इति नास्ति कचिद्. ४. 'माघवनाखममुञ्चत्' इति पाठः.

पतति स्म तत्प्रथमस्त्रमुज्ज्वलं

सशिरस्त्रमिन्द्रजयिनः शिरस्ततः ।

अनु पुष्पवृष्टिरनघा दिवौकसा-

मथ वाऽपवृष्टिरमरारियोपिताम् ॥ ७६ ॥

पततीति । प्रथममादायुज्ज्वलं दीप्तं तत्प्रसिद्धमस्त्रमिन्द्रास्त्रं पतति स्म न्यपतत् । इन्द्रजितीति शेषः । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । ततोऽस्त्रपातानन्तरं सशिरस्त्रं सशौर्यमिन्द्रजयिनः शिरः पतति स्म । अनु पश्चात् शिरःपतनानन्तरम् । 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमरः । अनघा निर्दुष्टा । 'दुःस्त्रेनोव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । द्यौर्दिवमोकः स्थानं येषां ते दिवौकसो देवाः । आद्ये पृषोदरादित्वात्साधुः । द्वितीये 'त्रिदिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषां पुष्पवृष्टिः । तदपवर्तितप्रसूनवर्षमित्यर्थः । पतति स्म । अधानन्तरम् । अमरारियोपितां रावणान्तःपुरस्त्रीणां बाष्पवृष्टिः । नेत्राम्बुवर्षं पतति स्म । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुलात्कारणमालाख्यालंकारः । 'पूर्वपूर्वं प्रति यथा हेतुः स्यादुत्तरोत्तरम् । अतः कारणमालाख्यमलंकरणमुच्यते ॥' इति लक्षणात् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

श्रुत्या शकजितः सुतस्य निधनं शोकेन रक्षःपतेः

क्लान्तं निःश्वसदश्रुपूरभरितं क्रन्दच्च फूत्कारि च ।

कोपेनाथ विपाटलं कुटिलितमूचह्रिं वृत्तेक्षणं

जज्ञे ददधनोष्ठमदृंहसितोद्विक्रं समस्तं मुखम् ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति । सुतस्य शकजित इन्द्रजितो निधनं मरणं श्रुत्वा रक्षःपतेः रावणस्य समस्तं मुखम् । दशापि मुखानील्यर्थः । शोकेन क्लान्तं परिम्लानम् । निःश्वसदीर्घोष्णनिश्वासकृत् । अश्रुपूरभरितं बाष्पप्रवाहपरिपूर्णम् । क्रन्ददाक्रोशयुक्तं च । फूत्कारि च । फूदिति मुखमारुतानुकारी शब्दः । अथेति वाक्यारम्भे । कोपेन शत्रुकृतापकारेण 'मनःप्रज्वलनं कोपः' इत्युक्त्वक्षणेन क्रोधेन विपाटलमल्यकरणं च । कुटिलिता बन्धीकृता भ्रूवह्नयो यस्य तत्तथोक्तम् । वृत्तानि विघूर्णनाद्भ्रुत्वाकाराणीक्षणानि यस्य तत् । दृष्टा दन्तैर्निपीडिता घना लम्बमानाश्च ओष्ठा अधरोष्ठा यस्य तत्तथोक्तम् । अट्टहसितेन अतिशयितहासेनोद्विक्रमुद्भूतं च जज्ञे जातम् । अशेषानि रावणमुखानि करुणरौद्रसानुभावविजृम्भितान्यभूवन्नित्यर्थः । अत्र क्लान्तस्वादीनामनेकगुणानां समुचितलात्समुच्चयालंकारः । 'गुणक्रियायोगपथं समुच्चयः' इति सामान्यलक्षणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अनन्तरमपक्रान्तासुषु विक्रान्तेषु पुरंदरारिमुखेषु नन्दनेषु निर्हतेषु कुम्भकर्णादिषु भ्रातृषु, विध्वस्तेषु प्रहस्तापूर्वेषु सचिवेषु, व्यापादितेषु विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु, विकीर्णं भयति निखिले घले,

१. 'अवनौ' इति पाठः. २. 'हसितोद्वृत्तम्' इति पाठः. ३. 'विक्रान्तेषु' इति नास्ति कश्चित्. ४. 'विनिहतेषु' इति पाठः. ५. 'व्यतीतेषु' इति पाठः. ६. 'कपिविमर्दनेन विशीर्णे' इति पाठः.

समन्ततः करुणपरिपूरितपौरवधूजनपरिदेवतोत्तरङ्गायां लङ्कायामा-  
तङ्कातिशयोपणो रावणस्तत्क्षणमिक्ष्वाकुकुलनायकदयितां धरणी-  
सुतां जिघांसुरन्तिकगतमन्त्रिणा निवार्यमाणः सारथिना विधिना  
च चोदितरथो दाशरथिविजयविहितसंगरः संगराङ्गणमवतत ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं शोकरीदरसावेशानन्तरम् । विक्रान्तेषु महाशरेषु ।

‘शरो वीरश्च विक्रान्तः’ इत्यमरः । पुरंदरारिमुखेखिन्द्रजित्प्रमुखेषु नन्दनेषु पुत्रेष्वप-  
क्रान्तासुषु निर्गतप्राणेषु । मृतेषु सस्त्रित्यर्थः । ‘पुंति भूष्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः ।  
कुम्भकर्ण आदिर्येषां तेषु । आदिशब्देन महोदरादयो गृह्यन्ते । भ्रातृषु सहोदरेषु  
निहतेषु नष्टेषु सत्सु । प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सन्धिवेषु मन्त्रिषु विध्वलेषु । मारितेषु  
सस्त्रित्यर्थः । विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु ह्यापादितेषु विनाशितेषु सत्सु । निखिले  
बलवति बले सैन्ये च विकीर्णे भवति विक्षिप्ते विध्वस्ते सति । लङ्कायां समन्ततः  
सर्वत्र करुणपरिपूरितः शोकपरिपूर्णो यः पौरवधूजनः पट्टणस्त्रीजनस्तस्य परिदेवनेर्वि-  
लपैस्तरङ्गायामुद्रिकायाम् । तद्भ्रूयिष्ठायां सत्वामित्यर्थः । आतङ्कातिशयेनापद्भ्य-  
स्त्वेन रोपणो रोपवान् । ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ इति युच् । रावणस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षण  
इक्ष्वाकुकुलनायकस्य श्रीरामस्य दयितां भार्यां धरणीसुतां सीतां जिघांसुर्हन्तु-  
मिच्छुः । हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अन्तिकगतमन्त्रिणा समीपस्थसचिवेन निवार्य-  
माणः एतदन्याय्यमिति निषिध्यमानः । तथा सारथिना विधिना च चोदितः  
प्रेरितो रथो यस्य स तथोक्तः । दाशरथिविजये विहितसंगरः कृतप्रतिज्ञः सन् ।  
संगराङ्गणं रणभुवमवततार प्रविवेश । ‘अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः’ इत्युभय-  
शाप्यमरः ॥

कोपादसी परिघतोमरकुन्तयष्टि-

चापाशुगद्दुघणशक्तिरूपाणपाणिः ।

एकोऽप्यनेकमुखबाहुतया सवन्धु-

लौको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत् ॥ ७८ ॥

कोपादिति । कोपात्समराभिनिवेशाद्धेतोः परिघा अयोमयगदाः, तोमरा दण्ड-  
विशेषाः कुन्ताः प्रासाः, यष्टयो लघुदाः, चापाः कामुकाणि, आशुगा वाणाः,  
दृषणा मुद्गराः, शक्तय आयुधविशेषाः, कृपाणाः खन्नाश्च पाणिषु यस्य स तथोक्तोऽसी  
रावणः । एकः सकलविनाशासहायशून्योऽप्यनेकमुखानि बाहुवधुः यस्य स तथोक्त-  
स्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना सवन्धुलौको यथा सन्धुजनसहित इवेत्युत्प्रेक्षा ।  
‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः । ‘श्ववद्वायथाशब्दा’ इति दण्डी । समिति युद्धे  
लोचनगोचरः । प्रलक्षोऽभूदित्यर्थः । वानराणामिति शेषः । वसन्ततिलकादृतम् ॥

१. ‘करुणपरिहरित’ इति पाठः. २. ‘तक्षणमेव हर्षश्च इव हरिणीं धरणीसुताम्’ इति  
पाठः. ३. ‘अन्तिकगतेन’ इति पाठः. ४. ‘सारथिना च’ इति पाठः. ५. ‘चोदितः’  
‘संचोदितरथेः’ इति पाठौ. ६. ‘संगरभुवम्’ इति पाठः. ७. ‘परिधयष्टिकुठारकुन्त’ इति  
पाठः. ८. ‘दुहिण’ इति पाठः.



अलक्षत स रक्षसामधिपतिः कृपाणं मुहुः

प्रसह्य विनिपातयन्प्रवचगमण्डलीमौलिपु ।

अयं तव तवायमित्यभिसमीकमेकैकशो

धरानिव चिनिर्दिशन्नमरवारवामभ्रुवाम् ॥ ७९ ॥

अलक्ष्यतेति । स रक्षसामधिपती रावणः प्रवचगमण्डलीनां वानरसमूहान्  
मौलिपु शिरःसु प्रसह्य बलात्कृपाणं चन्द्रहासं मुहुः पुनः पुनर्विनिपातयन्प्रवर्तयन् ।  
विदारणार्थमिति भावः । तवायमेव, तथा तवायमित्यनेन प्रकारेण । अभिसमीकम् ।  
युद्ध इत्यर्थः । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । अमरवारवामभ्रुवां सुरसुन्दरीणामेकैकशः  
प्रत्येकं वरान्प्रियतमान्विनिर्दिशन्निवालक्ष्यतेत्युपेक्षा । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षणमक्षौहिणीविश्वोभकन्दलितरूपमतिपरुपैर्विशिखैः केतनं वि-  
दलितमर्धचन्द्रनिकृत्तधन्वानमखधाराविदारितसारथिमतिविस्मय-  
नीयकरलाधवं राघवानुजर्ममर्पवेगमुक्तया शक्त्या मुहूर्तमिव मूर्च्छा-  
संमीलितमुपराग इव कलाधरमाततान यातुधानपतिः ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अक्षौहिणीना-  
मनेकाक्षौहिणीसंख्याकानां वानराणाम् । अक्षौहिणीसंख्या तु—‘प्रयुतं नवसाहस्रं  
पञ्चाशत्रिशतं भयः । पादात् पष्टिसाहस्रं पट्छती दशवाजिनः ॥ एकविंशतिसाहस्र-  
शतानामष्टसप्ततिः । द्विरदाः स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधैः ॥’ इत्यक्षौहिणी-  
संख्यामाहुः । तथाच महाभारते—‘एको रथो गजार्धको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च  
तुरगास्तर्ज्जुः पतिरित्यभिधीयते ॥ पतिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः ।  
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु  
गणात्रयः । स्मृतास्तिष्ठस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ चमूस्तु पृतनास्तिष्ठथ-  
न्वस्तिष्ठस्त्वनीकिनी । अनीकिनीं दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥’ इति । यथाहा-  
मरसिंहः—‘एकैकरथा त्र्यश्वा पतिः पञ्चपदातिका । पत्यङ्गत्रिगुणैः सर्वैः क्रमा-  
दाख्या यथोत्तरम् ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः । अनीकिनी दशा-  
नीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥’ इति । विश्वोभेण विध्वंसनेन कन्दलितरूपं समुत्पन्नको-  
पम् । अतएवातिपरुषैरत्यन्तशितैर्विशिखैर्वाणैः । केतनं विदलितं विदलयन्तम् ।  
कर्तैरि क्तः । अर्धचन्द्रेण वाणविशेषेण निकृत्तं छिन्नं धनुयेन तम् । ‘धनुपथ’ इत्य-  
नडादेशः । अर्धधारया शूरपरम्परया । ‘असिधारा’ इति पाठे खड्गधारया । विदा-  
रितो विदलितः सारथिर्येन तम् । विस्मापयतीति विस्मयनीयम् । ‘कृत्यत्युटो बहु-  
लम्’ इति कर्तर्यनीयर्प्रत्ययः । अतिविस्मयनीयमत्याधर्यकरं करलाधवं हस्तपाटुवं  
यस्य तं राघवानुजं लक्ष्मणं यातुधानपती रावणोऽमर्पवेगेन क्रोधरयेण मुक्तया

१. ‘प्रहस्य’ इति पाठः. २. ‘अभिसमीकम्’ इति पाठः. ३. ‘तदनन्तरम्’ इति  
पाठः. ४. ‘अक्षौहिणीशोभ’ इति पाठः. ५. ‘अतिपरुविशिखदलितध्वजम्’ इति पाठः.  
६. ‘अमर्पवेग’ इति पाठः. ७. ‘निमीलित’ इति पाठः. ८. ‘कमलाकरम्’ इति पाठः.

प्रयुक्तया शक्त्या मयमायानिमित्तशक्त्यायुधेन कलाधरमिन्दुम् । उपरागो राहुग्रह-  
प्राप्त इवेत्युपमा । 'उपरागो ग्रहो राहुग्रहस्तै त्विन्दो च पूर्णि च' इत्यमरः । मुहूर्त-  
मल्पकालमेव । 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्वटिकाद्वितयेऽपि च' इति वैजयन्ती । मूर्च्छयां  
मोहेन संमीलितं विसंज्ञमेव । वस्तुतस्तु न तथा तस्य परमपुरुषांशलादिति भ्रवः ।  
आततान चकार । शक्तिप्रयोगेण लक्ष्मणममूर्च्छयदित्यर्थः ॥

आलोक्य दूनमनुजं हृदि शक्तिघाता-  
च्छोकेन विद्धहृदयः सुतरां स रामः ।  
कोपेन चापमथ कुण्डलयांचकार  
लङ्कापतेरपि ललाटलिपिं विधाता ॥ ८० ॥

आलोक्येति । स रामो हृदि हृत्प्रदेशे शक्तिघाताच्छक्तिप्रहाराद्दूनं परितप्तम् ।  
'दूङ् परितापे' इति धातोर्निष्ठातकारस्य नकारः । अनुजं लक्ष्मणमालोक्य शोकेन  
विषादेन सुतरामत्यन्तं विद्धहृदयो विदलितान्तरङ्गः सन् । अथ शोकानन्तरं कोपेन  
क्रोधेन चापं कुण्डलयांचकार । आकर्णाकर्षणेन बलयांचकारेत्यर्थः । तथा विधाता  
विधिरपि लङ्कापते रावणस्य ललाटलिपिमायुर्निर्णायकफालपट्टाक्षरविन्यासं कुण्डल-  
यांचकार । यथा लिखिताधिकाक्षरनिरसने कुण्डलनां कुर्वन्ति लेखकास्तद्वदित्यर्थः ।  
श्रीरामसमरसंरम्भं दृष्ट्वा रावणस्य मृत्युः संनिहितोऽभूदित्यर्थः । अत्र चापललाट-  
लिप्योः केवलप्रस्तुतत्वात्तुल्ययोगिताभेदः ॥

अचक्रीर्यं दाशरथिरश्रुजलैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शैरः ।  
युगपद्यधात्करुणवीररसौ युधि शोकहर्षशबलं च बलम् ॥ ८१ ॥  
अचक्रीर्येति । व्याख्यातमेतत् [ ३७६ श्लो ] ॥

बलयितचित्रचापवति धारितपङ्क्तिमुखे  
विद्युजति राघवे विशिखवर्षममर्षवति ।  
अरिषु न कश्चिदप्यथ निवृत्य गतः समरा-  
दमरविलासिनीषु न च काचिदलम्बवरा ॥ ८२ ॥

बलयितेति । अमर्षवति लक्ष्मणप्रहारात्कोप्राविष्टे अतएव बलभितं कुण्डली-  
कृतं चित्रमाश्रयंजनकं चापमस्यास्तीति तथोक्ते । आकर्णाकृष्टकामुकं इत्यर्थः । यद्यपि  
'न कर्मधारयान्मलर्यायः' इति कर्मधारयान्मलर्यायप्रत्ययप्रयोगं न सहन्ते व्याकर-  
णपारीणास्त्वथापि 'त्वशुत्तरासङ्गवतीमथिलकाम्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनात् दोष  
इति समाधेयम् । धारितपङ्क्तिमुखे संस्रम्भितरावणे राघवे श्रीरामे विशिखवर्षं शर-  
वृष्टिं विद्युजति प्रयुजाने वति । अथानन्तरमरिषु रात्रुषु मध्ये कश्चिदपि राक्षसः  
समराद्युद्धानिवृत्य न गतः । किंतु सर्वेऽपि मृता इत्यर्थः । तथामरविलासिनीषु मुर-  
मुन्दरीषु । 'वा कपलस-' इत्यादिना धिनुण्प्रत्ययः । काचिदेकापि विलासिनी अल-  
म्बवराऽप्राप्तप्रियतमा नाभूत् । श्रीरामराणनिहतानां सर्वेषामपि स्वर्लोकप्राप्तिसंभ-  
वात्सर्वा अपि स्वर्गप्रियः संप्राप्तवरा एव बभूवुरित्यर्थः ॥

१. 'दीनमनुजम्' इति पाठः, २. 'चापविनिवारित' इति पाठः.

अयं च पुनरञ्जनासुतसमानीतमहीधरमेहौपधिविधिलब्धजीवि-  
तानुजसमाश्लेषसुखलब्धमनोरथः समेधमानसमरकौतुकोपलम्भ-  
संरम्भोदञ्चितपुलककञ्जुकिताकृतिदाशरथिरधिंसंगरममराधिपसा-  
रथिगानीतमतिविशङ्कटं, रथमपि कङ्कटकं शतक्रतोरनुग्रहान्मात-  
लिना समाग्रहीत् ।

अयमिति । किंचेति चार्थः । अयं दाशरथिः श्रीरामः पुनर्भूयोऽपि । पूर्वमेक-  
वारमानीतत्वादिति भावः । वाक्यालंकारे वा । अञ्जनासुतेन हनूमता समानीतो  
जाम्बवन्निदेशात्प्रत्यानीतो यो महीधर ओपधिपर्वतस्तस्य महौपधीनां संजीवकरणी-  
प्रभृत्योपधिविशेषाणां विधिना शुषेणप्रयुक्तचिकित्साया लब्धजीवितस्य पुनर्लब्धप्राण-  
स्यानुजस्य लक्ष्मणस्य समाश्लेषेण गाढालिङ्गनेन यत्सुरसं तेन लब्धमनोरथः संप्राप्त-  
वाञ्छितः, अतएव समेधमानः प्रवर्धमानो यः समरकौतुकोपलम्भसंरम्भो रणकु-  
तूहलप्राप्तिसंभ्रमसेनोदञ्चिता उत्पन्ना ये पुलका रोमाद्यास्तैः कञ्जुकिता वर्णिता  
आकृतिर्यस्य स, तथोक्तः सन् । 'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति  
विश्वः । अधिसंगरं संगरे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शतक्रतोरिन्द्रस्यानुग्रहात्प्रसा-  
दात् । निमित्ते पञ्चमी । अमराधिपसारथिना मातलिनानीतं प्रापितमतिविशङ्कट-  
मत्यन्तविशालम् । 'विशङ्कटं पृथु वृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । 'वेः शालच्छ-  
ङ्कटचौ' इति शङ्कटच्प्रत्ययः । रथं स्पन्दनं कङ्कटकं कवचमपि समाग्रहीत्स्वीकृतवान् ।  
उक्तं च रामायणे—'सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्त्व महासत्त्व  
धीमच्छत्रुनिर्वहण ॥' इत्यादि ॥

अन्योन्यस्य सदृक्षलक्ष्यमिलनादालक्ष्यशौण्डीर्ययोः

शस्त्राशस्त्रि समुन्मिपत्पुलकयोः सश्लाघयोः साहसे ।

जाते जीवितसंकटे विहरंतोर्मुच्छांसु विभ्राम्यतो-

रथान्तं रघुवीरपङ्क्तिमुखयोरासीदसीमा रणः ॥ ८३ ॥

अन्योन्यसेयति । अन्योन्यस्य परस्परस्य सदृक्षलक्ष्यमिलनात्सदृक्षलक्ष्यत्वाभात् ।  
'दशैः कसः' इति पसादेशः । आलक्ष्यमस्फुटदृश्यं शौण्डिर्यं शौर्यातिरेको ययोस्तयोः  
शस्त्रेण शस्त्रेण प्रहृत्येदं सुदं प्रवृत्तं शस्त्राशस्त्रि । 'इन् कर्मव्यतिहारे' इति यदुमीहेः  
समासान्त इन्प्रत्ययः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । 'तिष्ठद्ब्रुवतीणि च'  
इत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वम् । तत्र समुन्मिपन्तः समुत्पद्यमानाः पुलका रोमाद्या  
ययोस्तयोः । साहसे साहसं हर्षं सति सश्लाघयोः अहो महदाधर्यं हस्तलापवमित्या-  
दिप्रसंसापरयोरित्यर्थः । जीवितसंकटे प्राणनिर्वन्धे जाते सति विहरतोर्विहरमाणयोः ।  
'विरहतोः' इति पाठे नियुजतोः सतोः । ईप्सन्मात्रेऽप्युच्छ्राये तूष्णीं न तिष्ठतोरित्यर्थः ।  
मुच्छांसु मोहदशासु विभ्राम्यतोः विभ्रामितं गच्छतोः । मुच्छांसुविभ्राम्यतोऽन्यत्र क्षणमा-

१. 'अञ्जनासुत' इति पाठः. २. 'महोपधित्रीरिनासुत' इति पाठः. ३. 'समेध-  
मानमानसः' इति पाठः. ४. 'अतिविशङ्कटं कवचि रथं कङ्कटकमनुग्रहाय शतक्रतोरद-  
शीर' इति पाठः. ५. 'दृगणोः', 'विरहणोः' इति पाठौ.

त्रमपि कालं न वृथा नयतीरित्यर्थः । रघुवीरपङ्क्तिमुख्योः श्रीरामरावणयोरध्रान्तन-  
विच्छिन्नं यथा । असीमा निर्मर्यादो रण आसीत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ तयोरेविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलवृत्रनिभयोराखण्ड-  
पु मार्गणेष्वभङ्गुरपरस्परविध्वंसमार्गणेषु, अविच्छिन्नेषु धनुर्गुणेष्व-  
व्याहृतसहस्राहस्रगुणाधीनेषु, धुरीणेषु, यानेषु निरपायसमराभि-  
यानेषु, निर्भिन्ने सांयुगीने च रथे निर्वैकल्यविजयमनोरथमजायत  
यंशोधनमायोधनम् ॥

अथेति । अथानन्तरम् । आखण्डलवृत्रनिभयोः सहस्राक्षवृत्रासुरयोस्त्विपुमां ।  
'आखण्डलः सहस्राक्षः' इत्यमरः । तयोहभयो रामरावणयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्या-  
स्त्रयोरविच्छिन्नप्रयुक्तमहास्त्रयोः सतोरभङ्गुरं भङ्गुरहितं यथा तथा परस्परविवराप्य-  
न्योन्यमर्मस्थानानि मार्गयन्त्यन्वेपयन्तीति तयोक्तेषु । कर्तारं ल्युट् । अभङ्गुरेत्यत्र  
'भङ्गुरास-' इत्यादिना घुरच् । मार्गणेषु सायकेषु 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इत्यमरः ।  
आखण्डलेषु विच्छिन्नेषु सत्सु । 'स्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानलम् । तथा धनुर्गुणेषु चाप-  
मार्वाप्यविच्छिन्नेषु विदलितेषु सत्सु अव्याहृतोऽप्रतिहतः सहस्रो नैसर्गिकश्च यः  
साहस्रगुणस्तदधीनेषु तदायत्तेषु सत्सु । 'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः । धुरीणेषु  
धुरंधरेषु । 'खः संवधुरात्' इत्यत्र योगविभागात्खप्रत्ययः । यानेषु श्रीरामरथाश्वेषु  
निरपायसमराभियानेषु सत्सु सांयुगीने संयुगे सार्धौ । युद्धसमर्थं इत्यर्थः । 'सांयु-  
गीनो रणे सार्धुः' इत्यमरः । रथे रावणस्यन्दने निर्भिन्ने नितरां विदारिते मृति ।  
निर्वैकल्यं वैकल्यरहितं विजयो मनोरथो मनोभिलाषो यस्मिंस्तथा तथा । यशएव  
धनं यथा तथा । आयोधनं युद्धमजायत जातम् । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

तूणीमुखात्स्वरितमुद्धरणे गुणेन

संयोजनेऽप्यथ शरस्य विमोचने वा ।

यत्र व्यलोकि तदधीन इवातिवेगा-

ह्योकेन राघवकरश्चिरमालुलोके ॥ ८४ ॥

तूणीमुखादिति । तूणीमुखादिपङ्क्तुहरात्स्वरितं शीघ्रम् । 'जबोऽय शीघ्रं  
स्वरितम्' इत्यमरः । शरस्य वाणस्योद्धरणे आकर्षणे गुणेन मौढ्या संयोजने संघाने ।  
'मौर्वी ज्या शिजिनी गुणः' इत्यमरः । अथानन्तरं विमोचने मोक्षे वा । यत्र यस्मि-  
न्यापारे राघवकरो लोकेन द्रष्टृजनेन व्यलोकि दृष्टः । 'लोकं दर्शने' लुङि चिष् ।  
अतिवेगाद्देगातिशयाद्धेतोस्तदधीनस्तस्यापारायत्त इवेति वेगातिशयोक्त्यनुप्राणि-  
तोरप्रेक्षा । चिरं चिरकालमालुलोके । तस्मिंशार्धयानुसंधानं दृष्ट इत्यर्थः । 'कर्मणि  
लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१. 'अथान्तमुक्त' इति पाठः. २. 'विजय' इति पाठः. ३. 'वाग्गणेषु विच्छिन्नेषु'  
इति पाठः. ४. 'गुणनिकृतेषु' इति पाठः. ५. 'समराभिहितनिर्भिन्ने' इति पाठः.  
६. 'परस्परगर्वकल्प' इति पाठः. ७. 'मुजायतयशोधन' इति पाठः. ८. 'यत्रावलोकि-  
शास्' इति पाठः.

अधोदीरितवीरवादमहरद्रामो यदस्त्रैः क्षणा-  
त्तेनैवाङ्कुरता मुखेन जगदे शेषं च लङ्कापतेः ।

साम्ये सत्यपि चारुशारमुभयोर्धानुष्कमायाविनो-

विच्छिन्नाननदर्शनात्समभवद्बीडा रणे रावणे ॥ ८५ ॥

अर्धेति । रामोऽधोदीरितवीरवादमधोक्षवीरालापं यद्रावणमुखमक्षैरहरवि-  
च्छेद । क्षणात्क्षणमात्रेणाङ्कुरता कन्दलिता तेनैव लङ्कापते रावणस्य मुखेन  
शेषं पूर्वाक्षवीरालापवशिष्टार्थं च जगदे उक्तम् । अतो घनुः प्रहरणं येषां  
ते धानुष्का धन्विनः । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । 'प्रहरणम्'  
इति ठक् । 'इष्टुक्तान्तात्कः' इति कप्रत्ययः । तेषां मध्ये मायाविनोर्वि-  
चित्रशक्तिसंपन्नयोः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । अथवा  
धानुष्कौ च तौ मायाविनौ चेति विशेषणसमासः । तयोश्चमयो रामरावण-  
योधारवधतुराः शारा युद्धगतिविशेषाः अस्त्रप्रयोगा वा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा-  
भवति तथा । साम्ये सादृश्ये सत्यपि रणे युद्धे विच्छिन्नाननदर्शनाद्रामास्र-  
विदलितमुखाबलोकनाद्रावणे बीडा लङ्का समभवत् । जीवतैव मया सकल-  
लोकसमक्षं छिन्नानि शिरांसि पुनर्दृश्यन्ते । धिद् मे जीवितमित्यारमनिन्दा-  
पूर्वकं रावणो लज्जितवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दशाननशरक्षतिक्षरदसृग्झरीबुद्बुदै-

स्तरङ्गितमहेन्द्रकङ्कटसहस्रचक्षुःपथाः ।

रणे रघुकुलोद्भवः क्षणममानि वैमानिकै-

र्यथा दशशतेक्षणो बलरूपा कपायेक्षणः ॥ ८६ ॥

दशाननेति । दशाननशरै रावणप्रयुक्तबाणैर्यानि क्षतानि प्रहरणानि तेभ्यः  
क्षरन्त्या विगलन्त्या असृग्झर्या रक्तप्रवाहस्य बुद्बुदैरास्फोटैस्तरङ्गितः संजातत-  
रङ्गः । समभिव्याप्त इति यावत् । तरङ्गित इत्यत्र तारकादित्वादितच् ।  
तस्मिन्महेन्द्रकङ्कट इन्द्रदत्तकवचे सहस्रचक्षुःपथाः सहस्रसंख्याकनेत्रगोलका अस्मिं  
स तथोक्तः । 'ऋक्पूः-' इत्यादिना समासान्तः । रणे रघुकुलोद्भवः श्रीरामः ।  
विमाने चरन्तीति वैमानिकैर्दैवैः । 'चरति' इति ठक् । बले बलामुरे रूपा  
रोपेण कपायेक्षणः संरक्तलोचनः । दशशतेक्षणो यथा सहस्राक्ष इत्येवुत्प्रेक्षा ।  
क्षणं क्षणमात्रम् । अनन्तरं तत्संबन्धाभावादिति भावः । अमान्यवबुद्धः ।  
मन्यतेः कर्मणि लुङ् । इन्द्रकवचसंबन्धात्तत्र सहस्राक्षेण सदक्षशोणितबुद्बुदसं-  
बन्धाच्च तथात्वेनोत्प्रेक्षित इत्यर्थः । एतेन स्मरणं ध्वन्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तदनु चारुणेन वैश्वानरं धैनतेयेन चातंधयं त्वायव्येन चारिदं  
प्राभाकरेण तामिस्रं माहेन्द्रेण दानवं माहेश्वरेण त्रैष्णवं च परस्पर-

१. 'चातुरीभिरुभयो' इति पाठः. २. 'विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूत्' इति पाठः.

३. 'रघुकुलोद्भवः' इति पाठः. ४. 'नैशाकरेण' इति पाठः. ५. 'वैष्णवीयेन माहेश्वरं  
च' इति पाठः.

मेवमस्त्रमस्त्रेण भिन्दानयोरनयोरनिशमाहवाग्रहादविदितान्यहानि  
सप्त व्यतीयुः ॥

तदन्विति । तदनु तदन्तरं वारुणेन वरुणदेवताकास्त्रेण । 'सास्य देवता'  
श्लष्ण् । एवमुत्तरप्रापि । वैश्वानरमाग्नेयास्त्रम् । वैनतेयेन गार्हत्मतेन । वार्तव्यं  
नागास्त्रम् । 'नाडीमुष्टथौध' इत्यत्र चकारात्त्वशि मुमाणमः । वायुर्देवतास्य वायव्यं  
तेन । 'वाप्यृतुपितृपसो यत्' इति यत्प्रत्ययः । वारिदं जलदास्त्रम् । प्राभाकरेण  
सूर्यास्त्रेण तामिघ्नमन्धकारास्त्रम् । माहेन्द्रेणेन्द्रदेवताकास्त्रेण दानवं दानवास्त्रम् ।  
माहेश्वरेण महेश्वरास्त्रेण वैष्णवं विष्णुदेवताकमित्येवमुक्तीत्याहं वैश्वानरादिकमस्त्रेण  
वारुणादिना परस्परं भिन्दानयोर्विदारयतोः । मियतेः शानच् । अनयोः श्रीराम-  
रावणयोरनिशमविरतमाहवाग्रहात् रणामिनिवेशादविदितान्यज्ञातानि सप्ताहानि  
सप्त दिनानि व्यतीयुरतिचक्रमुः । 'इण् गतौ' इति घातोर्लोट् ॥

शस्त्राशस्त्रि समुत्सुकोऽपि दयितां संचिन्त्य पर्याकुला-  
मस्त्रेण ज्वलता विधेरपुनरुन्मेषेण तन्मस्तकान् ।  
रामः कन्दलितान्मुहुर्मुहुर्वचच्छेदेऽपि लङ्कापते-  
रातङ्गेन समं समस्तजगतां चिच्छेद सीतापतिः ॥ ८७ ॥

शस्त्राशस्त्रीति । शस्त्राशस्त्रि शस्त्रप्रहरणं युद्धम् । तत्र समुत्सुकोऽप्युत्कण्ठि-  
तोऽपि । 'सकौतुकोऽपि' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । शस्त्राशस्त्रि घ्याख्यातम् । सीताप-  
तिर्मथिलीप्राणनाथः । एतेन तद्विरहासहिष्णुत्वं सूच्यते । श्रीरामः पर्याकुलां विरह-  
विह्वलां दयितां प्रेयसीं सीतां संचिन्त्य । समरकेलितपरतया विलम्बे क्रियमाणे  
संस्थाः पुनः क्लेशो भविष्यतीति विचार्यत्यर्थः । ज्वलता दीप्यमानेन । न वियते  
पुनरुन्मेषः पुनःप्रयोगो यस्य तेन । एकवारप्रयोगेणैव रिपुनाशकेनेत्यर्थः । यद्वा न  
वियते पुनरुन्मेषो मस्तकानां पुनःप्रादुर्भावो यस्मात्तेन विधेरुन्मेषेण ब्रह्मास्त्रेण करणेन  
मुहुर्मुहुः पुनः पुनः । अवच्छेदेऽपि पूर्वं विदलने सत्यपि । कन्दलितान्हरितान् ।  
लङ्कापते रावणस्य ते च ते मस्तकाश्च तान् । दश शिरांसीत्यर्थः । समस्तजगताम-  
शेषलोकानामातङ्गेन सममुपद्रवेण साकं चिच्छेद विदारयामास । अत्र रावणशिरो-  
जगदातश्छेदयोः कार्यकारणभावेन मित्रकालीनयोरपि सममित्येककालीनलोच्या  
कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनातिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलंकारः । 'सहोर्धेना-  
न्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितोपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरितीप्यते ॥'  
इति लक्षणात् । एतेन यदा रावणशिरश्छेदस्तदा जगदातश्छेदोऽपीत्यापम्यकल्प-  
नया कारणगताशुभावहप्रतीतिधर्मत्कार इति रहस्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

रक्षःपतौ पतति लब्धमनोरथाना-  
मातन्वतां दिधिपदामथ पुष्पवर्षम् ।

१. 'चिन्ताकुलम्' इति पाठः. २. 'उन्मेषं निमेषेण 'सः' इति पाठः. ३. 'मूः'  
इति पाठः.

श्लाघापदं समजनिष्ट परं न रामः \*

कामोपधेः कलितशूर्पणखाधिकारः ॥ ८८ ॥

रक्ष इति । रक्षःपती रावणे पतति भुवि निपतिषे सति लक्ष्मणनोरथानां प्राप्तकामानामतएव पुण्यवर्षमातन्वतामपसर्जयताम् । दिवि सीदन्तीति दिविपदो देवाः । 'आदितेया दिविपदः' इत्यमरः । 'सत्सूद्विप-' इत्यादिना 'हृद्युभ्यामुपसंख्यानम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'सुपामादिषु च' इति पत्वम् । 'अविहितलक्षणे भूषण्यः सुपामादिषु द्रष्टव्यः' इति वचनात् । तेषां रामः परं राम एव श्लाघापदं प्रशंसास्पदं न समजनिष्ट न जातः । 'दीपजन—' इत्यादिना कर्त्तरि लुङ् । किंतु कामोपधेः कामकैतवात् । 'कपटोऽग्री व्याजदम्भोपधयद्गुह्यकैतवे' इत्यमरः । कलितो विरचितः शूर्पणखाधिकारः कर्णनासाच्छेदनरूपः । सोऽपि श्लाघापदं समजनिष्ट । 'कामो वने' इति पाठे वने दण्डकारण्ये कलितशूर्पणखाधिकारः कामः श्लाघापदं समजनिष्ट । तस्य लोककण्ठकरावणसंहारमूलत्वादिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमालिङ्गितरेणवसुंधरं शरतल्पमधिशयानमधिगतनिपन्नोपधानं यातुधानपतिमधिगत्य निपत्य च भुवि सोदर्यस्त्रेहसुलभवैधुर्यः कदर्योऽहमिति विहितनिजद्रूपणो विभीषणश्चिरतरं विललाप ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं रावणपतनानन्तरमालिङ्गितरेणवसुंधरमाश्लिष्टरणभूमिम् । अवाञ्छुखतवा रणभुवि निपतितमित्यर्थः । शरतल्पं वाणशय्यामधिशयानमधिष्ठितवन्तम् । 'अधिशोइस्वासां कर्म' इति कर्मत्वम् । 'तल्पं शय्यादृशारेषु' इत्यमरः । अधिगतनिपन्नोपधानं प्राप्तदूषणोपधम् । एतेन मृत्वापि निजः प्रकृतिं न जहातीति सूच्यते । यातुधानपतिं रावणमधिगत्य प्राप्य भुवि च निपत्य पतित्वा । समानोदरेशयः सोदर्यो भ्राता । समानशब्दस्य प्रागेव सभात्रः । 'सोदराश्च' इति यत्प्रत्ययः । तस्मिन्नेहेन प्रेम्णा सुलभं सुखलभ्यं वैधुर्यं विह्वलत्वं यस्य स तथोक्तः अहं । कुत्सितोऽर्यः कदर्य आत्मप्राणत्राणार्थं भ्रातृघातितया क्षुद्रः । 'कदर्यं कृपणक्षुद्र—' इत्यमरः । 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभायः पितरं भ्रातृन्स कदर्य इति स्मृतः ॥' इति च । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कुशब्दस्य कदादेशः । इत्यनेन प्रकारेण विहितनिजद्रूपणो विरचितात्मनिन्दो विभीषणश्चिरतरं चिरं विललाप ॥

तरणकारमेवाह—

अयि समसुखदुःखैरन्वितं वेंन्धुवर्गं  
सहजमपि भवन्तं मुञ्चतः साहसेन ।

१. 'कामोऽपि चाकलित' इति पाठः. २. 'रण' इति नास्ति कश्चित्. ३. 'निपत्य च सोदर्याहार्यसौहार्दसुलभ' इति पाठः. ४. 'वन्धुवर्गः' इति पाठः.

कुलविशसनहेतोः कूटधर्मानुवृत्तेः

दशमुख मम यावज्जीवमासीत्कलङ्कः ॥ ८९ ॥

अयीति । अयि दशमुख हे रावण । समानि तुल्यतयानुभोक्तव्यानि च तानि सुखदुःखानि च तैरन्वितम् । मद्दिनाभावेन सुखदुःखानुभवतत्परमित्यर्थः । वन्धुवर्गं पुत्रमित्रकलत्रादिवन्धुसमूहम् । तथा सहजं सहोदरं भवन्तमपि साहसेनाविवेकेन मुञ्चतस्त्वजतः । तथा कुलविशसनहेतोर्विशक्षयकरस्य कूटधर्मे सहजं भ्रातरं परित्यज्यान्यसमाश्रयणरूपकपटसमाचारेऽनुवृत्तिरनुसरणं यस्य । मम यावज्जीवं जीवितपर्यन्तम् । 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः । कलङ्कः स्वस्यावनार्थं भ्रातरं धातितयानित्येवंरूपोऽपवाद आसीत् । 'कलङ्कोऽङ्गापवादयोः' इत्यमरः । मालिनीवृत्तम् ॥

आर्यस्य रक्षितुमसूननुजः स एकः

प्राणानमुञ्चत परं युधि कुम्भकर्णः ।

त्वज्जीवहृत्स्यमहं निजजीवहेतो-

रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्मां ॥ ९० ॥

आर्यस्येति । आर्यस्य पूज्यस्य भवतोऽसूनप्राणान् रक्षितुं प्रातुमनुजः स प्रसिद्ध एकः कुम्भकर्णः परं कुम्भकर्णं एव प्राणान्युधि समित्यमुञ्चतात्यजत् । स एव धन्य इति भावः । अहं तु निजजीवहेतोः । आत्मप्राणप्राणार्थमित्यर्थः । 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति पृष्ठी । स्वयं साक्षात्त्वज्जीवहृत्त्वप्राणापहारी । अतः । अयेदानीमपि । हतकः पाप इत्युपालम्भोक्तिः । 'सादृश्ये कः' विधिर्देवं मानेवविधद्रोहिणं सहते मृष्यति, हन्त । ईदृगनुचितकारिणोऽपि मम मारणवैमुख्येन तूष्णीं तिष्ठति विधिरिति विपाद इत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इत्येवमस्मिन्विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धान्तात्करणमारटन्ती-  
भिरन्तरितयूथपाभिः करिणीभिरिव तरुणीभिः सह समागत्य  
मध्येसमरमापतितमशनिहतमिथ मन्दरं दशकंधरं नाथं निरीक्ष्य  
निहतोपग्रेय लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेत्यपरिमेयविपादा  
निपादाहतदयितविधुरीकृतकुररीवामन्दं चक्रन्द मन्दोदरी ॥

इतीति । इत्येवमनया रीत्यास्मिन्विलपति सति । छिदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो रावणसंहारवार्ता यस्याः सा तथोक्ता । अतएवान्तरितयूथपाभिर्विनष्टयूथना-  
थाभिः करिणीभिः कुङ्करीभिरिवेत्युपमा । करुणशब्दात्कृपणवचनादर्शभाष्यम् । करुणं श्रोतृणां शोकजनकमारटन्तीभिराक्रोशन्तीभिस्वरुणीभिः सह अन्तःपुरस्त्रीभिः  
साकम् । शुद्धान्तादब्ररोधात्समागत्य । 'शुद्धान्तधावरोधश्च' इत्यमरः । मध्येसमरं

१. 'मम' इति पाठः. २. 'शुद्धान्तात्सकरण' इति पाठः. ३. 'समम्' इति पाठः.

४. 'समागत्य' इति पाठः. ५. 'दशकंधर समीक्ष्य' इति पाठः. ६. 'विपादाहता'  
इति पाठः.



समरस्य मध्ये । रणमध्यदेश इत्यर्थः । 'पारे मध्ये पथ्यां वा' इत्यव्ययीभावः । तत्सं-  
नियोगादेकारत्वं मध्यशब्दस्य । अशनिर्हतं वज्रविदारितं मन्दरं मन्दराख्यपर्वतमि-  
चेत्युपमा । अपतितं निपतितं नाथं प्राणेश्वरं दशकंधरं रावणं निरीक्ष्य निहतोपमा वि-  
च्छिन्नोपाश्रयशृङ्गा । 'स्यादुपग्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । लतेव निपतन्ती भुवि निपतिता  
निपादेनाहतो विद्धो दयितः प्रियो यस्याः सा । अतएव विधुरीकृता विह्वलीकृ-  
तेति विशेषणसमासः । अथवा निपादाहतदयितेन विधुरीकृता विह्वलीकृता ।  
'विधुरं प्रत्यपेतै स्यात्कष्टविच्छिद्योरपि' इति वैजयन्ती । अभूततद्भावे चिवः । 'अस्य  
च्चौ' इति दीर्घः । कुररीवोत्क्रोशसगगानेव । 'उत्क्रोशकुररी समौ' इत्यमरः । अप-  
रिमेयविपादा निरवधिकशोका सती मन्दोदरी रावणाग्रमहिषी । नाथ नाथेति प्रिय  
प्रियेति । वीप्सायां द्विर्भावः । अमन्दमुच्चैश्चक्रन्द विचुकुशे । विललापेल्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी

वीर त्वया संकलदिग्विजयोत्सवेषु ।

तामद्य दुर्विधिवलेन समस्तलोक-

साधारणः पुनरुपैष्यसि हा किमेतत् ॥ ९१ ॥

येति । हे वीर, पुरा पूर्वं त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु समस्तदिग्विजययात्रा-  
महोत्सवेषु या यमराजधानी यमपुरी वीक्षिता दृष्टाजनि जाता तां यमराजधानी-  
मयेदानीं दुर्विधिवलेन दुष्टदैववशेन समस्तलोकसाधारणः सकलजनसाधारणः सन्  
पुनर्भूयोऽप्येक उपैष्यसि प्राप्स्यसि । एतदवस्थान्तरं किम् । हेति विपादे । 'हा  
विपाद्गुगतिषु' इत्यमरः । वसन्ततिळकावृत्तम् ॥

जनकः स्वयं दनुजवंशनायको

दयितो जगन्नितयजैत्रशासनः ।

तनयः पुरंदरजयीति गर्विता

विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥ ९२ ॥

जनक इति । जनको मम पिता मयः । स्वयं साक्षात् दनुजवंशनायको दान-  
वकुलश्रेष्ठः तथा दयितः प्रियमतः । जैत्रेव जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृन्तात्प्रज्ञादिलात्सार्धे  
ऽणप्रत्ययः । जगन्नितयस्य त्रैलोक्यस्य जैत्रं जयशीलं शासनमाज्ञा यस्य स तथोक्तः ।  
तथा तनयः पुरंदरं जयतीति पुरंदरजयीन्द्रजित् इत्येवंप्रकारेणाहं गर्विता संजा-  
तगर्वी । जातेति शेषः । अधुनेदानीं तु विधिना दैवेन । एवं परिदृश्यमानप्रकारेणाहं  
विडम्बितानुकृता । सर्वसंक्षेपेणैव परिशेषितास्मीत्यर्थः । तथाच रामायणे—'पिता  
दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः । पुत्रस्तु शक्रनिर्जेता इत्यहं गर्विता शुकम् ॥'  
इति । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

राजन्यधर्मविंदुपोऽपि रघूद्वहस्य,  
हत्वा यथाप्रजमथानुजपट्टयन्धः ।  
आरभ्य धालिनमसंशयमाविरासी-  
दिश्वाकुचंशसहजः कथमेव धर्मः ॥ ९३ ॥

राजन्येति । राक्षोऽपत्वानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः । 'राजश्वशुरायत्' इति यत्प्रत्ययः । राक्षोऽपत्वे जानिग्रहणं साधु । तेषां धर्मविंदुपो धर्मज्ञस्यापि रघूद्वहस्य श्रीरामस्य यथा यद्वदमजं हत्वा । अथानन्तरमनुजपट्टयन्धोऽनुजस्य साम्राज्याभि-  
षेको धालिनमारभ्य असंशयं निःसंदेहम् । अर्थाभावेऽप्ययीभावः । आविरासीत्या-  
दुरभूत् । एषोऽयं धर्मः कथं कुतो वा । इश्वाकुचंशस्य परमधर्मिष्ठस्यैश्वाकुकुलस्य सहजो नियतः । न सहज एवेत्यर्थः । अत इश्वाकुकुलावतंसस्य श्रीरामस्यार्थं न धर्म इति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अहह निहता लङ्का घालानलेन हनूमतः  
परमवनिजापातिवत्यानलेन भवानपि ।  
सुखमहमिहासीना शोकानलेऽपि यदीदृशे  
प्रभवति न मां हन्तुं प्रायुः स एव चित्तानलः ॥ ९४ ॥

अहहेति । अहहेति चेदे । 'अहहेत्यद्भुते चेदे' इति विश्वः । तदेवाह—हनू-  
मतो घालानलेन लङ्का परमत्यन्तं निहता दग्धा । अवनिजायाः सीतायाः पातिवत्यं  
पतिप्रतापधर्म एवानलस्येन भवानपि निहतः । अहं त्विहेदानीमीदृशोऽनिर्वाच्ये शोका-  
नले सति यद्यपि सुखं निर्विचारमासीनावस्थिता । दाहकाले कथमासीनेत्यत आह-  
स एव योऽयं चित्तानलधितामिः प्रायो भूया मां हन्तुं नाशभिद्धं न प्रभवति  
समर्थो न भवति । कथमन्यथात्मानं न दहतीति भावः । हरिणी वृत्तम् ॥

तदहमिदानीं सायंदिने भगवतः सवितुः प्रमेव प्रविश्य जातये-  
दंसं चन्द्रिकेय चन्द्रमसं तडिदिष्य तडिद्वन्तं भवन्तमनुसरन्ती  
निर्वापयामि निरन्तरधिरहहहनदद्यामानमात्मानम् ॥

तदिति । तत्समारधारणादिदानीमहं सायंदिने सायंकाळे । सायंमिलव्ययं दिन-  
शब्देन गुप्नुषेति समस्यत्वे । भगवतः पूज्यस्य सवितुरादित्यस्य प्रभा पुतिरिय जातं  
वेदो हिरण्यं यस्मात् जातवेदास्तुनूतपाद् इत्यमरः । प्रविश्य ।  
सविगृभ्नायाः सायमितिप्रवेशे 'आश्लोऽम्बं यन्नमित्तुप्रविशति' 'अग्नि वा  
आदित्यः सायं प्रविशति', इत्यारिथुतिरेव प्रमाणम् । चन्द्रमसं चन्द्रं चन्द्रिका शौमु-  
दीय । तथा तडितोऽस्य सन्तीति तडिद्वन्मेषः । 'तथा मत्तये' इति भर्मंहायां पद-  
कार्यं न भवति । टितु 'सायः' इति मत्तुपो मकारस्य वकारः । अपदलाप्र जस्तम् ।

१. 'वाग्भवनं कथम्' इति पाठः. २. 'शोकानलेन' इति पाठः. ३. 'चित्तानलः'  
इति पाठः. ४. 'सायंनरगमय' इव सवितुः प्रभा भगवति प्रविश्य' इति पाठः.  
५. 'जातवेदति' इति पाठः.

तडिद्विद्युदिवेत्युपमा । भवन्ब्रह्मणुसरन्त्यनुवर्तमाना चिताधिरोहणेनानुगच्छन्ती सर्त  
निरन्तरविरहदहनेनाविच्छिन्नवियोगार्तिना दह्यमानं ताप्यमागमात्मानं देहं निर्वाप  
यामि सुखयामि । त्वया साकं प्रसिद्धामिप्रवेशमन्तरा तादृग्विरहशोकानलजनितसं-  
तापस्य निर्वाणसंभवात् । 'आर्तातं मुदिते हृष्य प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत  
या नारी सा स्त्री श्लेषा पतिव्रता ॥' इति स्मरणात्, पतिव्रताधर्मत्वाच्चेति भावः ।  
एतेन प्रसिद्धानलापेक्षया विरहानलस्यात्यन्तसंतापकरत्वं सूच्यते ॥

इत्यादिकरुणपरिदेवनवतीं प्रजावतीं निवृत्य निर्वर्त्य च निजाश्रया  
निशाचरपतेर्यथाविधि समेधं पितृमेधं सविधमेधमानविपादं विभी-  
षणमशेषराजाधिपतिं विधातुमखिलतीर्थान्हातैरम्भोभिरम्भोधर इव  
दावदहनाकुलं वनस्पतिं रघुपतिरभ्यपिञ्चत् ॥

इतीति । इत्यादि एवमादि करुणपरिदेवनवतीं श्रोतॄणां शोकजनकविलापवतीं  
प्रजावतीं भ्रातृजायां मन्दोदरीम् । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । निवृत्त्यारोह-  
णामिप्रवेशान्निषिध्य निजाश्रया । 'मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ।  
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येव यथा तव ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या स्वनिदेशवच-  
नेन निशाचरपते रावणस्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । मेधा बुद्धिविशेषः । भ्रष्टेति  
यावत् । तथा सहितं यथा तथा पितृमेधं पितृयज्ञम् । 'प्रजापतिरश्वमेधमवृजत' इत्यादौ  
मेधशब्दस्य यागपरत्वेन व्याख्यानात् । निर्वर्त्य कृत्वा च सविधम् । समीप इत्यर्थः ।  
एधमानविपादं प्रवर्धमानखेदं विभीषणमशेषराज्याधिपतिं लङ्कासकलसाम्राज्याधि-  
पतिं विधातुं कर्तुं रघुपतिः श्रीरामोऽखिलतीर्थेभ्योऽशेषपुण्यतीर्थेभ्य आहतैरानीतैर-  
म्भोभिरदावदहनाकुलं वनवहिसंतापितं वनस्पतिं वृक्षम् । 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना  
पुष्पैः फलहमे' इति विश्वः । अम्भोधरो मेघ इव । अभ्यपिञ्चदमिपिक्तवान् ॥

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-

दधिगतराज्यपदो विभीषणोऽयम् ।

अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-

दरुणकरामृतपूरणो यथेन्दुः ॥ ९५ ॥

अथेति । अथानन्तरं दशरथनन्दनाभिषेकाच्छ्रीरामविरचितमूर्धाभिषेकादधिगतं  
प्राप्तं राज्यपदं साम्राज्यस्थानं वस्य स तथोक्तः । 'पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्ष्माद्विव-  
स्तुपु' इत्यमरः । अयं विभीषणोऽनुदिनं दिने दिने । वीप्सायामव्ययीभावः । अरुणकराः  
सूर्यकिरणा एव अमृतं तेन पूरणमाप्यायनं यस्य स तथोक्तः । इन्दुर्यथा इन्दुरिव ।  
अभिवृद्धं प्रवृद्धं मण्डलं राष्ट्रं विम्बथ यस्य स तथोक्तोऽभूत् । इन्दोररुणकरयुक्तत्व-  
सुकं-वराहमिहिरेण—'सलिलमये शशिनि रवेर्दाधितयो मूर्च्छित्तात्मनो नैशम् ।

१. 'निशाचरपतेर्यथाविधिनिजाश्रया पितृमेधसमेतं सविधम्' इति पाठः. २. 'वीथीपाल-  
तैरम्भोभिः' इति पाठः. ३. 'दावदहनाकुलं' इति पाठः. ४. 'पूरणादिवेन्दुः' इति पाठः.

क्षेपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति । श्लेषसंकीर्णयमुपमा । पुष्पि-  
ताप्राप्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजा जरगाथ पुष्पिताप्रा' इति  
लक्षणात् ॥

ततः ॥

तत इति । ततो विभीषणाभिषेकानन्तरम् ॥

सीतामुदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन  
नीतामुदारगुणरूपवतीं सतीनाम् ।

देवस्य तत्क्षणमभूद्दशकण्ठकृष्टा-

मानन्दशोकरसवन्धुरमन्तरङ्गम् ॥ ९६ ॥

सीतामिति । निभृतेन निधितेन । 'करणत्रितयपरिशुद्धेनेत्यर्थः । विभीषणेन  
नीतां समीपं प्रापितां सतीनां स्त्रीणां मध्य उदाराणि गम्भीराणि गुणरूपाणि गुणाः  
सौशील्यादयो रूपं सौन्दर्यं चास्याः सन्तीति तयोक्तां निष्कलङ्गां दशकण्ठकृष्टां राव-  
णापहतां सीतामुदीक्ष्य दृष्ट्वा तत्क्षणम् । तस्मिन्क्षण इत्यर्थः । देवस्य स्वामिनः  
श्रीरामस्यान्तरङ्गमन्तःकरणमानन्दः सीतादर्शनजनितहर्षः शोक ईरशीमिमां दृष्ट्वा  
दुराचारो रावणः कथं तूष्णीं स्थास्यतीति दुःखम् । अथवा एतावन्तं कालमत्यन्तप-  
रिक्लिष्टेयमभूदिति विषादः । तावेव रक्षां ताभ्यां बन्धुरं परिपूर्णमभूत् । वसन्ततिल-  
पाशुत्तम् ॥

अनन्तरमरुन्धती च पवित्रचारित्रनिधेरधिदेवता पतिदेवतेयमना-  
दिपुंसोऽपि परस्य मर्त्यधर्मेण प्रत्यायनाय नायकस्य पुरः पुरंदरमु-  
खान्वहिर्मुखान्पुरस्थस्य भगवन्तमरविन्दासनमिन्दुकले च पुनरुदे-  
प्यन्ती तपनमिव दहनमनुजगाहे ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं श्रीरामस्यानन्दशोकावेशानन्तरमियं सीता अरुन्धती  
यदिष्टधर्मपत्नीवैत्युपमा । पवित्रचारित्रं परिशुद्धसमाचारएव निधिर्निक्षेपस्वस्वाधिदे-  
वताधिष्ठानदेवता । निखं निरतिशयनिर्मलाचारपरिपूरितेत्यर्थः । तथा पतिदेवता पर-  
मपतिप्रता । परस्य परमात्मनोऽनादिपुंसः पुराणपुरुषस्यापि नायकस्य पत्युः श्रीरा-  
मस्य पुरो मर्त्यधर्मेण । स्वयं मर्त्यवेनावतीर्णल्लादिति भावः । प्रत्यायनाय  
निश्वातोत्पादनायम् । 'प्रत्ययोऽधीनदापयज्ञाननिश्वातहेतुपु' इत्यमरः । पुरंदरमुखानि-  
न्द्रादीन्वर्हिर्हुंतासो गुरां येषां तान्देवान् । 'वर्हिः पुनाहुतासयोः' इति विश्वः । 'अग्नि-  
गुप्ता धि देवाः' इति श्रुतेः । तथा भगवन्तं पूज्यं पशुभिरभ्यर्चयेत्पशं वा । अरविन्दा-

१. 'आनः' इति नास्ति वचिभू, २. 'नीताम्' इति पाठः, ३. 'सीताम्' इति पाठः,  
४. 'शीषवतीम्' इति पाठः, ५. 'दशकंठरारेः' इति पाठः, ६. 'तदनन्तरम्' इति पाठः,  
७. 'मिषि' इति पाठः, ८. 'पुंसोऽपि मर्त्यधर्मनः' इति पाठः, ९. 'पुरः' इति नास्ति  
वचिभू, १०. 'अवजगाहे' इति पाठः.

सनं ब्रह्माणं च पुरस्कृत्य पुरोधाय । तान्साक्षीकृत्यैर्लघुः । तेषां तदा संनिहित-  
त्वादिति भावः । इन्दुकला चन्द्रकलेव पुनर्भूयोऽपि उदेप्यन्ती सती तपनं सूर्यमिव ।  
दहनमभिमनुजगाहे प्रविवेश । इन्दुकलायाः कुहां तपनप्रवेश आगमसिद्धः ॥

प्राविक्षदचिंपि परं निजशुद्धिहेतो-

देवी विशुद्धचरिता जनकस्य पुत्री ।

अंहश्चिरं हि यदपावनवस्तुसङ्गा-

त्यक्तं स्वयं तदमुना दमुना चभूव ॥ ९७ ॥

प्राविक्षदिति । विशुद्धचरिता परमपवित्रचरित्रा देवी पूज्या जनकस्य पुत्री-  
जानकी निजशुद्धिहेतोः । आत्मविशुद्ध्यर्थमेवैत्यर्थः । 'पृथी हेतुप्रयोगे' इति पृथी ।  
अचिंपि ज्वलने प्राविक्षत्प्रविष्टवती । विशतेर्लुङ् । 'शल इगुपधादनिटः कसः' इति  
क्सादेशः । दमुनाः ज्वलनस्तु । 'सप्ताचिर्दमुनाः शुक्रः' इत्यमरः । चिरम् ।  
चिरकालमारभ्येत्यर्थः । अपावनवस्तुसङ्गादपवित्रवस्तुसंपर्कात् । स्वस्य सर्वभक्षकत्वा-  
दिति भावः । यदहो दुरितम् । संपादितमिति शेषः । 'अहो दुरितदुष्कृतम्' इत्य-  
मरः । तदिलव्ययं तृतीयायं । तेनेत्यर्थः । अंहसा स्वयं त्यक्तो विमुक्तो बभूव । आत्म-  
विशुद्ध्यर्थं प्रविष्टायां परमपतिव्रतायां जनकपुत्र्यां तत्संपर्कात्स्वयं सकलदुरितविमु-  
क्तिद्वारा परिशुद्धोऽभूदिति महदेतदाश्चर्यमित्यर्थः । अत्र दमुनसो दुरितसंबन्धतद्वि-  
मुक्तयोरसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । एतेन ज्वलनापेक्षयाप्यत्यन्तप-  
वित्रत्वमस्या व्यज्यते ॥

शिशुद्धशीलामेनलेन सङ्गाद्धिदेहजां तत्र विलोक्य सीताम् ।

प्रभां पुनः प्रत्युपसीव पूपा प्रत्यग्रहीत्सोऽग्रसरो रघूणाम् ॥ ९८ ॥

विशुद्धेति । तत्र तस्मिन्समये रघूणामग्रसरो रघुनायकः स धीरामः अनलेन  
सङ्गादमिसंपर्काद्देतोः विशुद्धशीलां परमपावनसमाचाराम् । विशेषणमेतत्प्रभायामपि  
योज्यम् । विदेहजां जनकमहाराजपुत्रीम् । कुलीनामित्यर्थः । अयोनिजामिति च  
गम्यते । सीतां विलोक्यात्वादरेण दृष्ट्वा पूपा सूर्यः । प्रत्युपस्युपःकाले । 'उपःप्रत्यु-  
पसी अपि' इत्यमरः । प्रभां निजशोभामिव । पुनः प्रत्यग्रहीत्परिग्रहीतवान् । उप-  
मालंकारः । एतेभानयोरत्यन्तहविनाभावसंबन्धो व्यज्यते । शृत्तमुपजातिः ॥

अथ दशरथिरीधिगतनिजप्रशंसाविधिना विधिना पुरः प्रदश्य-  
मानं विमानगतं महारथं दशरथं प्रणिपत्य प्रपद्य शिरसि तदनुशा-

१. 'पवित्र' इति पाठः. २. 'जनकेन्द्रपुत्री' इति पाठः. ३. 'अनलानुपगात्' इति  
पाठः. ४. 'पर्वग्रहीत्प्राग्रसरोः' इति पाठः. ५. 'उदारधीरभिगत' इति पाठः. ६. 'प्रद-  
श्यमानम्' इति पाठः. ७. 'विमानाधिगतमहारथम्' इति पाठः. ८. 'प्रतिशक्त्य च',  
'प्रतिपद्य' इति पाठौ.

प्रसुप्तेति । हरिर्भुजङ्गः । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिपु । शुक्राहिकपि-  
भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिपु ॥' इत्यमरः । प्रसुप्तस्य निद्रालोर्वर्हिणस्य मयूरस्य चेश्वा-  
सा निःश्वासमारुतास्त्रेषां पारणया भोजनेन सुकृती धन्यः । 'सुकृती पुण्यवान्ध-  
न्यः' 'मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इति चामरः । वर्हिणभुजङ्गयोः  
सहजवैरे सत्यपि महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाश्रमस्य निर्भयसान्ध्यसंभवादिति  
भावः । तथा मृगो हरिणः कण्ठीरवनखैः सिंहनखैः कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्डू-  
पनोदनोत्सुकः । पूर्ववद्भावः । सहजमपि वैरं संत्यज्य खैरं विहरन्ति मृगपद्मगा-  
दय इति मुनेर्महातपःसामर्थ्यं सूच्यते ॥

तत्र भरद्वाजविहितविविधातिथ्यः तथैव पदवीं दवीयसीमंतिल-  
ङ्घ्य पुनरयोध्यासविधमासीदन्नप्रत एव हनूमदावेदितोदन्तमरु-  
न्धतीजानिपुरःसरमजन्मनानन्दवाण्याकुलितालोकैरमात्यादिलोकैः  
परिगतमतिपावनतपोधनव्रतमाजानभक्तिभरितमागच्छन्तं भरतमव-  
लोकयन्नर्तिवत्सलतया तद्धिमानादवरोहणाय देवो दशकण्ठरिपु-  
दकण्ठत ॥

तत्रेति । तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहितं कृतं विविधातिथ्यं नानाप्रकारातिथिसं-  
त्कारो यस्य स तथोक्तः । तथैव दवीयसीं दूरतराम् । 'स्थूलदूर-' इत्यादिना पूर्वगु-  
णगुणादिपरलोपी । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना इयसुन् अवदेशः । 'उगितस्य'  
इति ङीप् । पदवीं मार्गमंतिलङ्घ्यातिक्रम्य पुनर्भूयः । वाक्यालंकारे वा । अयो-  
ध्यायाः सविधं समीपमासीदन्प्राप्तुवन् । अप्रतः पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवे-  
दिद् उदन्तः श्रीरामागमनवृत्तान्तो यस्य तम् । अतएव अहन्धती जाया यस्य स  
अहन्धतीजानिर्घसिष्ठः । 'जायाया निङ्' इति निडादेशः । पुरःसरोऽप्रेसरो यस्य  
तथोक्तस्तम् । शेषिकः कफप्रलयः । तथा अजघ्नं निरन्तरं आनन्दवाण्याकुलिता आ-  
लोका दर्शनानि येषां तैः । 'आलोका दर्शनोद्घोता' इत्यमरः । अमात्यादिलोकैः  
मुमन्त्रादिमन्त्रिजनैः परिगतं परिवेष्टितमतिपावनमल्यन्तपरिशुद्धं तपोधनव्रतं जटाव-  
ल्कलधारणकन्दमूलासनाघःशयनब्रह्मचर्यादितपःस्वाचारो यस्य तम् । भक्तिः पूज्ये-  
ष्वनुत्तमः । आजानभक्त्या स्वभावसिद्धभक्त्या भरितं परिपूर्णम् । निजभक्तितत्पर-  
मित्यर्थः । 'भक्तिर्निषेवणे रागे रचनायाम्' इति शब्दार्णवे । आगच्छन्तमायान्तं  
भरतमवलोकयन्मालोकयन् । 'अतिवत्सलत्वेन हेतुना । 'धीमान्निग्रहस्तु परसलः'  
इत्यमरः । 'वर्तासाध्यां कामवले' इति लृप्प्रलयः । ततस्त्रिमानाप्युष्पकादवरो-  
हणाय देवः स्वामी दशकण्ठरिपु रावणान्तकः श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठितवान् ।  
ऐच्छदित्यर्थः ॥

१. 'विविधातिथेयः' इति पाठः. २. 'अतील' इति पाठः. ३. 'उदन्तसामागच्छन्तम्'  
इति पाठः. ४. 'आनन्दाभुजङ्गरिपुःसिंहानोत्कण्ठितोत्कण्ठितवान्' इति पाठः. ५. 'आगच्छन्तम्'  
इति नास्ति कश्चिद्. ६. 'वासकमना विमानावरोहणाय दशकण्ठ' इति पाठः.

## युद्धकाण्डम् ।

तदानीं सीतामामश्रितवाञ्छीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत-  
 तारापथादवतरत्यवनीकुमारि ।  
 आसेदुपीं सविधमद्य तथा तथा  
 भूरत्यादरेण भवतीमनुंगच्छतीव ॥ १०३ ॥

यानमिति । हे अवनीकुमारि सीते, एतदस्मदधिष्ठितं यानं पुष्पकं कर्तुं मदा-  
 शय ममावरोहणाभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात् । 'अल्पाद-  
 रात्' इति वा पाठः । अत एवावतरत्यवरोहति । तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी  
 अर्धेदानीं सविधं सनीपमासेदुपीमत्यादरेणाल्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवतीं पूज्यां त्वाम् ।  
 'भातेडंवतुः' इति डवतुप्रत्ययः । पूर्ववदनुगच्छत्यनुगच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । यथा दूरा-  
 दागतां पुत्रीं माता अत्यन्तादरेणानुगच्छति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥  
 इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलीलं देवः प्लवंगाधिपदत्तहस्तः ।  
 विभीषणावेदितया पदव्या विमानतो मन्दमवारोह ॥ १०४ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण । 'इदमस्थमुः' इति धमुप्रत्ययः । इन्दुमुखी  
 सीतां प्रति सलीलं प्लविलासं वदन् । देवः स्वामी श्रीरामः प्लवंगाधिपेन सुग्रीवेण  
 दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीर्णो हस्तायलम्बो यस्य स तयोक्तः सन् । विभीषणा-  
 वेदितया इत आगम्यतां देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मार्गेण । पथः करणत्वं  
 व्याख्यातं प्राक् । विमानतो विमानात् । पद्यम्यास्तसिः । मन्दं शनैरवारोहावुरु-  
 दवान् ॥

प्रणीतमणिपादुकं प्रणतमप्रतः पादयो-  
 रुदस्य भरतं जवादुपनयन्भुजाभ्यन्तरम् ।  
 उदीक्ष्य च तपःशुश्रूंसं वपुरेमुप्य यात्सल्यतः  
 करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामाश्विरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति । प्रणीते श्रीरामचरणसंनिधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरि-  
 पालनपुरस्कारार्थमानीते मानिक्यपादुके येन तं पादयोरप्रतः पुरस्तात्प्रणतं नम-  
 स्सृतं भरतं जवादादरातिशयप्रयुक्तस्यादुदस्योदक्षिप्य । भुजाभ्यन्तरमुपनयन् ।  
 गाढमालिङ्गित्यर्थः । तथा तपसा प्रतीपवासादिना कृतं क्षीणममुप्य भरतस्य वपुः  
 शरीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च यात्सल्यतः शोदरस्त्रेहातकरेण मुहुः पुनः पुनः स्पृशन्परिमाज-  
 नन् स रामधिरं न विरराम न विरतोऽभूत् । तदुपलालनतत्पर्येणानल्पकालं प्राव-  
 त्तैतेत्यर्थः । 'व्याहृतिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । वृष्णीवृत्तम् ॥

पदपथनन्द भरतः परिरभ्य दोर्म्या  
 सीमिप्रिमार्यसमदुःखशुशीलताद्गम् ।

उपरीति । हे तरुणि मैथिलि, नोऽस्माकं संबन्धि मणिविमानं रत्नसचिवित्यो-  
मयानम् । यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्सायां द्विर्भावः । उपर्यूर्ध्वमुदवर्ति  
गच्छति तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्विर्भावः । नभोऽन्तरिक्षम् । विपुलां  
विशालतामुपयाति । अनन्तलात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । महीबलये भूमण्डले तु ।  
'डयापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्' इति महीशब्दस्य ह्रस्वः । महाम्बुनिधिं महासमुद्रं  
पल्लवमल्पसरः प्रायमवेक्ष्यद्दृष्ट्वा । पल्लवमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवपूर्वादीक्षतेः क्तो ल्यप्-  
देशः । दूरस्थस्य महतोऽप्यल्पतया प्रतीतेर्लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः । पवनमुपे  
हन्मते निवेद्य प्रदर्श्य च परे अन्ये वानरा हसन्ति स्म । कृतस्रोऽप्यम्बुनिधिरेवं  
प्रतिभाति, तदेकदेशोद्भवनेन तव का प्रतिष्ठेत्यभिप्रायेण परिहसन्तीत्यर्थः ॥

अथ तत्तत्स्थानानि प्रदर्शयिष्यन्सीतां संबोधयति—

प्रिये विदेहराजनन्दिनि, विनतानन्दनमप्यतिशेते विमानवेगः ॥

प्रिये इति । हे प्रिये, विदेहराजनन्दिनि जनकनन्दिनि सीते, विमानवेगो  
व्योमयानरथो विनतानन्दनं गरुत्मन्तमप्यतिशेते । ततोऽप्यतिवेगेन गच्छतीत्यर्थः ।  
'गरुत्मान्गारुडस्ताक्षर्यो वैनतैयः सगेश्वरः' इत्यमरः ॥

तदेव प्रतिपादयति—

तथाहि ॥

तथाहीति । प्रतिपादनप्रकारमेवाह—

यद्यदूरे पुरः पश्यन्निच्छामि तव शंसितुम् ।

तत्तदन्वगपि द्रष्टुमपि वक्तुं न पार्यते ॥ १०१ ॥

यद्यदिति । पुरः पुरस्तात् । दूरायद्यद्वस्तु स्थानं वा पश्यन् तव शंसितुं कथ-  
यितुमिच्छामि तत्तद्वस्तु स्थानं वा अन्वक् पथाद्द्रष्टुमपि तथा वक्तुमपि न पार्यते न  
शक्यत इति वेगातिशयोक्तिः । तथापि वक्ष्यामि शश्विति वाक्यशेषः ॥

तरुणि धरणिमुते, पश्य ऋष्यमूकोऽयम् । विम्वाधरे, पम्पास्तर  
इदम् । कम्बुकण्ठ, कचन्धनिधनभूरियम् । करभोर, खरादिकलह-  
स्थानमिदम् । मधुरालापिनि, मम पर्णशालेयम् । मत्तेभगामिनि,  
मायामृगमृगयाचननिर्दम् । कुटिलायतकषरि, गोदावरीयम् । कुम्भि-  
कुम्भस्तनि, कुम्भसंभवायतनमिदम् । विधुमुलि, विराधविध्यंसग-  
भूमिरियम् । कञ्जलोचने, महामुनेरश्रेयाधमपदमिदम् । विदेहराज-  
पुत्रि, चित्रकूटोऽयमिति विविधाः कथाः फथयन्नेवायमज्ञसा भागी-

१. 'तथादि' इति नास्ति कश्चिन्. २. 'द्रष्टुं तत्क्षणेनापवायंते' इति पाठः. ३. 'निव-  
न्धनगुः' इति पाठः. ४. 'सकन्' इति पाठः. ५. 'रन्दुमुलि विराधविध्यंसग' इति पाठः. ६. 'विपुलविलोचने' इति पाठः.



तदानीं सीतामामन्त्रितवाञ्छ्रीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत-

त्तारापथादवतरत्यचनीकुमारि ।

आसेदुपीं सविधमद्य तथा तथा

भूरत्यादरेण मयतीमनुंगच्छतीव ॥ १०३ ॥

यानमिति । हे अचनीकुमारि सीते, एतदस्मदधिष्ठितं यानं पुष्पकं कर्तुं मदाशय ममावरोहणाभिप्रायमवेत्य ज्ञाला यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात् । 'अत्यादरात्' इति वा पाठः । अत एवावतरत्यवरोहति । तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी अयेंदानीं सविधं समीपमासेदुपीमत्यादरेणाल्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवतीं पूज्यां ताम् । 'भातेऽवतुः' इति अवतुप्रत्ययः । पूर्ववदनुगच्छत्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । यथा दूरादागतां पुत्रीं माता अत्यन्तादरेणभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

इत्यं चदभ्रिन्दुमुखीं सलीलं देवः ह्रवंगाधिपदत्तहस्तः ।

विभीषणावेदितया पदव्या विमानतो मन्दमचारोह ॥ १०४ ॥

इत्यमिति । इत्यमनेन प्रकारेण । 'इदमस्थमुः' इति यमुप्रत्ययः । इन्दुमुखीं सीतां प्रति सलीलं अखिलासं वदन् । देवः स्वामी श्रीरामः ह्रवंगाधिपेन सुग्रीवेण दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीर्णो हस्तावलम्बो यस्य स तयोक्तः सन् । विभीषणावेदितया इत आगम्यतां देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मार्गेण । पद्यः करणत्वं व्याख्यातं प्राक् । विमानतो विमानात् । पद्यम्यास्त्यधिः । मन्दं शनैरवारोहोह्यारूढवान् ॥

प्रणीतमणिपादुके प्रणतमग्रतः पादयो-

रुदस्य भरतं जवादुपनयन्भुजाभ्यन्तरम् ।

उदीक्ष्य च तपःशुश्रूषं वपुरेमुप्य धात्सल्यतः

करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामधिरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति । प्रणीते श्रीरामचरणसंनिधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरिपालनपुरस्कारार्थमानीते माग्निक्यपादुके येन तं पादयोरग्रतः पुरद्वजात्प्रणतं नमस्कृतं भरतं जवादादरातिशयप्रयुक्तरयादुदस्योत्क्षिप्य । भुजाभ्यन्तरमुपनयन् । गाढमालिङ्गनित्यर्थः । तथा तपसा प्रतोषवासादिना कृतं क्षीणममुप्य भरतस्य वपुःसारीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च धात्सल्यतः शोदरस्नेहात्करेण मुहुः पुनः पुनः स्पृशन्नपरिमार्जनन् स रामीधरे न विरराम न विरतोऽभूत् । तदुपलालनत्प्रपयैणानल्पकालं प्रावृत्तैत्यर्थः । 'म्याह्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । वृष्वीवृत्तम् ॥

पद्यग्रनन्द भरतः परिरम्य दोर्म्या

सामिप्रिमार्यसमदुःखशुशीलताद्गम् ।

१. 'आसेदुपी' इति पाठः. २. 'अभिगच्छति' इति पाठः. ३. 'अवेत्य' इति पाठः.

अतीव वागमन्यतो नवं नवनिव रूपात्' इति पाठः. ५. 'मुहं वनेऽपि' इति पाठः.

प्रसुप्तेति । हरिभुञ्जः । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिपु । शुकाहिकपि-  
भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमरः । प्रसुप्तस्य निद्रालोर्बर्हिणस्य मयूरस्य येषां  
सा निःश्वासमारुतालोषां पारणया भोजनेन सुकृती धन्यः । 'सुकृती पुण्यवान्-  
न्यः' मयूरो बर्हिणो वहाँ नीलकण्ठो भुजङ्गमुक्' इति चामरः । बर्हिणभुजङ्गयोः  
सहजवैरे सत्यपि महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाश्रमस्य निर्भयसांनिध्यसंभवारित्ति  
भावः । तथा मृगो हरिणः कण्ठीरवनखैः सिंहनखैः कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्डू-  
पनोदनोत्सुकः । पूर्ववद्भावः । सहजमपि वैरं संत्यज्य खैरं विहरन्ति मृगपद्मा-  
दय इति मुनेर्महातपःसामर्थ्यं सूच्यते ॥

तत्र भरद्वाजविहितविविधातिथ्यः तथैव पदवीं दवीयसीमितिल-  
ह्यथ पुनरप्योध्यासविधमासीदन्नग्रत एव हनूमदावेदितोदेन्तमरु-  
न्धतीजानिपुरःसरमजस्रमानन्दवाप्पाकुलितालोकैरमात्यादिलोकैः  
परिगतमतिपावनतपोधनव्रतमाजानभक्तिभरितमागच्छन्तं भरतमव-  
लोक्यन्नर्तिवत्सलतया तद्विमानादवरोहणाय देवो दशकण्ठरिपु-  
दकण्ठत ॥

तत्रेति । तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहितं कृतं विविधातिथ्यं नानाप्रकारातिथि-  
त्कारो यस्य स तथोक्तः । तथैव दवीयसीं दूरतराम् । 'स्थूलदूर-' इत्यादिना पूर्वगु-  
णयुगादिपरलोपो । 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना ईयमुन् अवादेशः । 'उगितध'  
इति डीप् । पदवीं मार्गमतिलह्यपातिक्रम्य पुनर्भूयः । वाक्यरालंकारे षा । अयो-  
ध्यायाः सविधं समीपमासीदन्प्रागुचन् । अग्रतः पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवे-  
दिद् उदन्तः श्रीरामागमनवृत्तान्तो यस्य तम् । अतएव अरुन्धती जाया यस्य स  
अरुन्धतीजानिर्वसिष्ठः । 'जायाया निड्' इति निडादेशः । पुरःसरोऽप्रेसरो यस्य  
तथोक्तस्तम् । शेषिकः कप्प्रत्ययः । तथा अजस्रं निरन्तरं ध्यानन्दवाप्पैराकुलिता आ-  
लोका दर्शनानि येषां तैः । 'आलोका दर्शनोद्घोर्ता' इत्यमरः । अमात्यादिलोकैः  
सुमन्त्रादिमन्त्रिणैः परिगतं परिवेष्टितमतिपावनमख्यन्तपरिशुद्धं तपोधनव्रतं जटा-  
त्कलधारणकन्दमूलाशनाघःशयनव्रतार्चयादितपःस्वाचारो यस्य तम् । भक्तिः पूज्ये-  
ष्यजुरागः । आजानमत्तया स्वभाषयिद्धभक्त्या भरितं परिपूर्णम् । निजभक्तितत्प-  
मित्यर्थः । 'भक्तिर्निषेवणे रागे रचनायाम्' इति शब्दान्तवे । आगच्छन्तामानान्तं  
भरतमवलोक्यप्रालोक्यन् । 'अतिवत्सलत्वेन हेतुना । 'श्रीमान्निगद्यस्तु वत्सलः'  
इत्यमरः । 'वर्तासाभ्यां कामयले' इति लृच्प्रत्ययः । ततस्वद्विमानापुष्पादवरो-  
हणाय देवः स्वामी दशकण्ठरिपु रावणान्तकः श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठितवान् ।  
ऐच्छदित्यर्थः ॥

१. 'मिनिधातिथेयः' इति पाठः. २. 'अतीत्य' इति पाठः. ३. 'वदन्तसमागच्छन्तम्'  
इति पाठः. ४. 'अनन्दाभुजङ्गविष्णुसिंहांशुवाजिपुः' इति पाठः. ५. 'आगच्छन्तम्'  
इति नास्ति ऋचिः. ६. 'वत्सलमना विमानावरोहणाय दशकण्ठ' इति पाठः.

तदानीं सीतामामञ्चितवाञ्छीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत-

चारापथादवतरत्यवनीकुमारि

आसेदुपीं सविधमद्य तथा तथा

भूरत्यादरेण भवतीमनुगच्छतीव ॥ १०३ ॥

यानमिति । हे अवनीकुमारि सीते, एतदसदधिष्ठितं यानं पुष्पकं कर्तुं मदा-  
शय ममावरोहणाभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात् । 'अत्याद-  
रात्' इति वा पाठः । अत एवावतरत्यवरोहति । तथा तथा भूस्तन्माता भूदेवी  
अर्घेदानीं सविधं समीपमासेदुपीमत्यादरेणाल्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवतीं पूज्यां त्वाम् ।  
'भातेऽवतुः' इति अवतुप्रलयः । पूर्ववदनुगच्छत्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । यथा दूरा-  
दागतां पुत्रीं माता अत्यन्तादरेणभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलीलं देवः श्रुवंगाधिपदत्तहस्तः ।

विभीषणाचेदितया पदव्या विमानतो मन्दमवाचरोह ॥ १०४ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण । 'इदमस्थसुः' इति यमुप्रलयः । इन्दुमुखी  
सीतां प्रति सलीलं मखिलासं वदन् । देवः स्वामी श्रीरामः श्रुवंगाधिपेन सुभीषेण  
दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीर्णो हस्ताबलम्यो यस्य स तयोक्तः सन् । विभीषणा-  
चेदितया इत आगम्यतां देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मार्गेण । पथः करणत्वं  
व्याख्यातं प्राक् । विमानतो विमानात् । पद्मम्यास्तसिः । मन्दं शनैरवाचरोहार्ह-  
वचान् ॥

प्रणीतमणिपादुकं प्रणतमप्रतः पादयो-

रुदस्य भरतं जवादुपनयन्भुजाभ्यन्तरम् ।

उदीक्ष्य च तपःकृशं वपुर्मुप्य वात्सल्यतः

करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामञ्चिरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति । प्रणीते श्रीरामचरणसंनिधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरि-  
पालनपुरस्कारार्थमानीते माणिक्यपादुके येन तं पादयोरप्रतः पुरकृवात्प्रणतं नम-  
रुदं भरतं जवादादरातिशयप्रयुक्तयाहुदस्योरिक्षिप्य । भुजाभ्यन्तरमुपनयन् ।  
गाढमालिङ्गित्वर्थः । तथा तपसा व्रतोपवासादिना कृशं क्षीणममुप्य भरतस्य वपुः  
उदीक्ष्य इष्ट्वा च वात्सल्यतः सोदरभ्रैहात्करेण मुहुः पुनः पुनः स्पृशन्नपरिमाज-  
नन् स रामधरे न विरराम न विरतोऽभूर । तदुपलालनतत्प्रपथेणानल्पकालं प्राव-  
र्ततेत्यर्थः । 'व्याहृत्परिभ्यो रमः' इति परस्यैपदम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

पश्यन्ननन्द भरतः परिरभ्य दोभ्यां

सामिप्रिमार्पसमदुःखश्रीश्रीताङ्गम् ।

१. 'आसेदुपी' इति पाठः. २. 'अभिगच्छति' इति पाठः. ३. 'अवेक्ष्य' इति पाठः.

४. 'अदीव वागमन्दतो नवं नवनिव ररुगन्' इति पाठः. ५. 'मुसं वनेऽपि' इति पाठः.

सोऽयं सुखोपनतराज्यपराङ्मुखाय

तस्मै पुनः सहजभक्तिदृढव्रताय ॥ १०६ ॥

पश्यन्निति । भरत आर्येण पूज्येन श्रीरामेण समं दुःखं दुःखानुभवो यस्य सः अतएव कृशीकृतमङ्गं शरीरं यस्येति बहुव्रीहिर्गर्भितो विशेषणसमासः । अथवा आर्यसमदुःखेन कृशीकृताङ्गं अन्तःकष्टकेशाननुभूतवन्तं सौमित्रिं लक्ष्मणं पश्यन्दोभ्यां बाहुभ्यां परिरभ्याल्लिङ्ग्यं ननन्द । आर्यसहवासेनायं धन्योऽभूदिति संतुतोप । तथा सोऽयं सौमित्रिश्च सुखेनोपनते स्वयं संग्राप्ते राज्ये पराङ्मुखाय । आदररहितायेत्यर्थः । कुतः । सहजभक्त्या दृढं गाढं व्रतं श्रीरामागमनपर्यन्तमयोध्यां न प्रवेक्ष्यामीत्यादि-रूपनियमो यस्य तथोक्ताय तस्मै भरताय । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । ननन्द । तद्वा-ज्यदानतत्परं भरतं दृष्ट्वा परं जहर्षेत्यर्थः । गुणानां परमादरास्पदत्वादिदमन्योन्या-भिनन्दनं युक्तमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिवादितापुरुषं पौरुषनिघ्नेन शत्रुघ्नेन समं देवीं प्रणम्य जनकनन्दिनीमुन्मनीकृत्य सौचरोधवधूकान्सुग्रीवद-शग्रीवानुजादीन् यथोचिताभिरुपचर्याभिर्भयार्हितवसिष्ठमामन्त्रितम-न्त्रिलोकमनुग्रहालोकानुगृहीतपौरवर्गमप्रजन्मानं विमानगतमेव स-यहुमानमानन्दयन्नयदपनीतरुजं निजाश्रमपदम् ॥

अथेति । अथानन्तरं भरतः पौरुषनिघ्नेन पुरुषकाराधीनेन । 'अधीनो निघ्न आश्रितः' इत्यमरः । शत्रुघ्नेन समं सह पुरतः प्रथममभिवादितो नमस्कृतः पुरुषः परमपुरुषः श्रीरामो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा देवीं जनकनन्दिनीं सीतां प्रणम्य । तथा यथोचिताभिर्यथाहार्हाभिरुपचर्याभिरुपचरैः । उपपूर्वाश्रितैः कथञ्चन्ताव 'अप्रत्य-यात्' इति द्वियामप्रत्यये टाप् । अवरोधवधूभिरन्तःपुरस्त्रीभिः सहितान्सावरोधव-धूकान् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'नवृत्तश्च' इति कप् । सुग्रीवदश-ग्रीवानुजा सुग्रीवविभीषणौ आदी येषां तान्वानरानुन्मनीकृत्योत्सुकचित्तान्कृत्वा । 'अभूततद्भावे च्चिः' । 'अस्य च्या' इति दीर्घः । 'अधर्मनक्षत्रुः-' इत्यादिनां सलोपः । अभ्यर्हितः पूजितः वशिष्ठो येन तम् । आमन्त्रितः संबोधितो मन्त्रिलोकः मन्त्रिजनो येन तम् । अनुग्रहालोकनेन कृष्णाकटाक्षवीक्षणेनानुगृहीतोऽनुग्रहविप-यीकृतः पौरवर्गः पुरजननिवहो येन तमप्रजन्मानं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं विमानगतं विमानारूढमेव सयहुमानं सर्गारवमानन्दयन् । अपनीता श्रीरामागमनादपगता रुजा उपतापो यस्य तं तथोक्तम् । 'एषी दृष्ट्वा चोपतापः' इत्यमरः । निजं स्वस्ती-यमाश्रमपदं नन्दिप्रामादयमावासास्थानमनयत्प्रापयामास ॥

१. 'अवाप्त्याय' इति पाठः. २. 'अभिवादितापूर्वजोपचरुत्तननिघ्नेन' इति पाठः. ३. 'समं समिनयं प्रतिपत्य जनयेन्ऽपुत्रीमुन्मनीकृत्य' इति पाठः. ४. 'सुग्रीवदशग्रीवानु-जादीन्गावरोधवधूकान्' इति पाठः. ५. 'अभ्यर्च्योभ्यर्चितपुरोष्टिपमामन्त्रितमन्त्रिलोकमनो-कानुगृहीत' इति पाठः. ६. 'विमानत एव' इति पाठः. ७. 'अनयदपनीतजननरीश्रमं निजाश्रमम्' इति पाठः.

तत्र च सोमित्रिसीतासखो दाशरथिरतिलोभनीयचात्सल्यां  
कौसल्यामतिशयितदुःखातिरेकां कैकेयीमतिक्रमन्नेहपरिष्वक्तां सौ-  
मित्रिमातरमपि क्रमादभिवादयन्निजावलोकनरसनिरताभिरेताभि-  
र्वनिताभिः कलाभिः पूर्णिमाचन्द्र इव पयोनिधिर्वीचिकाभिरिव, प्र-  
तिक्षणं परिरभ्यमाणो निर्भरानन्दमविन्दत ॥

तत्रेति । तत्र भरताश्रमपदे सोमित्रिसीतासखो लक्ष्मणसीतासमेतः । 'राजाहः-  
सस्मिन्पृच्छ' दाशरथिः श्रीरामोऽत्यन्तं लोभयतीत्यतिलोभनीयम् । पुत्रदर्शनाभि-  
लापविशेषजनकमित्यर्थः । तद्दासत्वं श्रेहो यस्यास्तां कौसल्यां च अतिशयितो  
बहुलो दुःखातिरेको यस्यास्ताम् । सर्वानर्थमूलाहमस्मीति समुत्पन्नदुःखभराक्रान्तामि-  
त्यर्थः । कैकेयी च अतिक्रमेण क्रममतिक्रान्तेन श्रेहेन परिष्वक्तां निर्भर्यादप्रेमपरिपूर्णं  
सौमित्रिमातरमपि सुमित्रां च क्रमाद्दानुक्रमादभिवादयन्नमस्कुर्वन् । निजावलोकने  
आश्रमदर्शने यो रसोऽनुरागस्तस्मिन्निरताभिस्तत्पराभिरेताभिः पूर्वोक्ताभिवनिताभिर्-  
समस्त्रीभिः कलाभिरंशः 'कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला' इति वैजयन्ती ।  
पूर्णिमाचन्द्र इव । वीचिकाभिस्त्वर्मभिः पयोनिधिः समुद्र इवेत्युपमाद्वयम् । प्रतिक्षणं  
परिरभ्यमाण आदरातिशयात्क्षणे क्षण अल्लिप्यमाणो निर्भरानन्दमन्दानन्दम-  
विन्दतालंभत । परमानन्दभरितान्तःकरणोऽभूदित्यर्थः ॥

अथाखिलजनेक्षणेक्षितरघूद्वहस्यादरा-

द्विधातुमभिपेचनं विचरितं गुरोराज्ञया ।

अनीयत समन्ततो हरिगणेन तीर्थं पुनः

समाकुलितमन्थरं विजहता गतिं मन्थराम् ॥ १०७ ॥

अथेति । अथानन्तरं गुरोर्वंशिष्ठस्याज्ञया निदेशेनाखिलजनेक्षणरक्षेपलोक-  
नेक्षितः सानन्दमवलोकितः स चार्या रघूद्वहश्च तस्य श्रीरामस्यादराद्विचरितं विशि-  
ष्टाचारयुक्तमभिपेचनं मूर्धाभिपेकं विधातुं कर्तुम् । मन्थरां मन्दां भातिं विजहता  
त्यजता । रामंभ्रमं प्रवृत्तेनेत्यर्थः । जहातेः शतृप्रलयः । हरिगणेन यानरसमूहेन  
समाकुलिता संशुभिता मन्थरा कैकेयीदासी यस्मिन्सद्यया भवति तथा । तत्र तस्याः  
कैतवप्रयोगानवकाशादिति भावः । समन्ततः । सकलैरुभय इत्यर्थः । तीर्थं पुण्यन-  
दीसलिलं पुनर्भूयोऽपि । यापयालंकारे वा । आनीयतानीतम् । पृथ्वी वृत्तम् ॥

१. 'भवशःशस्वर्भमितशोकातिरेकाम्' इति पाठः. २. 'अवृथिम' इति पाठः.

३. 'सुमित्रामपि' इति पाठः. ४. 'निजावलोकनरसनिरताभिरेताभिश्चन्द्र  
इव पयोनिधिर्वीचिकाभिः प्रतिक्षणं परिरभ्यमाणभिः सलक्ष्मणः केवलमानन्दधुरमविन्दत'  
इति पाठः. ५. 'जगन्नेरपि' इति पाठः. ६. 'विचलता' इति पाठः. ७. 'विशदुय  
इति मन्थरा न भजता गतिम्' इति पाठः.

अलंकृतः कृतमभिपेकमादराः

दमात्यसंहतिभिरुत्थाप्य राघवः ।

पुरोन्मुखः पुनर्यमानशे रथं

मनोरथं स च भरतो महारथः ॥ १०८ ॥

अलंकृत इति । अयं राघवो रघुवंशोद्भवः श्रीरामोऽमात्यसंहतिभिर्मन्त्रिवर्गैः । तत्र तेषां मुख्यत्वादिति भावः । आदरात्सकारात्कृतं विरचितमभिपेकमवाप्य । मूर्धाभिपिक्तः सन्निलयः । अथालंकृतो जटापटलविमोचनपूर्वकं विविधविचित्रमणिहारदिव्याम्बरादिभिर्विभूषितः पुनः पुरोन्मुखः । अयोध्यापुरप्रवेशाभिमुखः सन्निलयः । रथमानशे प्राप । पुष्पकं विहाय रथमारूढोऽभूदित्यर्थः । 'अश्रोतेश्च' इत्यभ्यासदीर्घमुदागमौ । तथा महारथो महात्मा स प्रसिद्धो भरतश्च । मनोरथं श्रीरामाभिपेकरूपनिजवाञ्छितार्थसिद्धिमानशे । श्रीरामाभिपेकेण परिपूर्णमनोरथोऽभूदित्यर्थः । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहेरिह रुचिरा जभौ सजौ गः' इति लक्षणात् ॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्यां शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्यामभितो विधूतव्यजनः परिजनाचारनिरतभरतोदस्तविमलमुक्तातपत्रो विचित्रोपहितनैपथ्यचारुरारूढशताङ्गमातङ्गैराशरप्लवगर्वाहिनीपतिभिरनुगम्यमानः प्रवर्त्यमानश्वेताक्षतकुसुमलाजोपचारपौरपुरन्ध्रीकदर्भसंरम्भचलितमञ्जीरमणिकाञ्चीवलयवांचालितां वाद्यमानमाङ्गलिकतूर्यघोषणां वैवोधिकविधिवधरथश्रवणसमयोच्चलितसामोदपौरसंवाधां सौधान्तरगवाक्षचलिततरुणीजनेक्षणरेखानीलोत्पलदामतोरणाभिरामरंध्यान्तरामैपोध्यामाजगाम रामचन्द्रः ॥

तत्रेति । किं चेति चार्थः । तत्र तस्मिन्समये सेवाविचक्षणाभ्यामुपचाराचरणतत्परभ्यां शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्याम् । ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽत्र न विवक्षितः । लक्ष्मणापेक्षयापि शत्रुघ्नसादरातिशयद्योतनार्थं वा । तथा च महाकविप्रयोगः—'शत्रुघ्नलक्ष्मणसुरैरुपचर्यमाणः साम्राज्यभोगनिरतो भरतो बभूव' इति । अमितः । उभयपार्श्वगोरित्यर्थः । विधूते वीजिते व्यजने चामरे यस्य स तथोक्तः । परिजनाचारनिरतेन मृत्यजनोचिताचारतत्परेण भरतेनोदस्तमुत्क्षिप्तं विमलं स्वच्छं च मुक्तातपत्रं मौक्तिकच्छत्रं यस्य स तथोक्तः । विचित्रमाश्चर्यकरं विचित्रसंनिवेशं वा यथा

१. 'लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्याम्' इति पाठः. २. 'विधूयमानधवल्वालव्यजनः' इति पाठः.  
 ३. 'मणिविमल' इति पाठः. ४. 'उपत्रातमनुजपेपचारुभिः' इति पाठः. ५. 'मातङ्गैरुत्कृतेः' इति पाठः. ६. 'वाहिनी' इति नास्ति कश्चित्. ७. 'शेषाद्यत' इति पाठः.  
 ८. 'मौरम' इति पाठः. ९. 'मधुमञ्जीर' इति पाठः. १०. 'वाचाटिनदशदिग्गन्तराम' इति पाठः. ११. 'भिरिष्टरत्नशतादिकविनिभारव' इति पाठः. १२. 'तरुणीकटाशुभिरा' इति पाठः. १३. 'रथ्यां तथारिभाम्' इति पाठः.

तथोपहितेन विरचितेन नैपथ्येन दिव्यभूषणाम्बरप्रयुक्तावयवप्रसाधनेन चारुः  
 सुन्दरः । तथा शताङ्गा रथाः, मातङ्गा गजाः, ते आरूढा अधिष्ठिता यैस्तैः ।  
 'शताङ्गः स्पन्दनो रथः' इत्यमरः । आशरहवणवाहिनीपतिभिर्विभीषणमुप्रीवप्रमुख-  
 राक्षसवानरसेनानायकैरनुगम्यमानोऽनुस्त्रियमाणश्च सन् । रामंजन्द्रः श्वेताक्षतानां  
 कुसुमानां लाजानां चोपचारो निक्षेपणरूपोपचारः प्रकृत्यमानो मङ्गलाचारतया  
 क्रियमाणो यैस्तानि तयोक्तानि यानि पारंपुरंध्रीकदम्बानि पट्टण्छीनिबद्धास्तेषां संर-  
 म्भेण संप्रभेण चलितैर्दण्डण्डणायमानैर्मञ्जीरमणिकाश्वीबलयैर्नूपुरमाणिक्यरशनाकङ्क-  
 णैर्वाचालितां मुखरिताम् । 'तत्करोति-' इति ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । वाद्यमानानि  
 तास्त्वमानानि माङ्गलिकतूर्याणि मङ्गलवाद्यानि तद्गोषणाम् । तथा वैवोधिकविविधर-  
 वाणां कर्तव्यार्थविवोधकजननानाविधशब्दानां च स्तुतिपाठकशब्दानां वा श्रवणसमये  
 आकर्षणकाले उच्चरिताः प्रचलिताः सामोदाः सानन्दाश्च ये पौराः पुरजनास्तैः  
 संवाधां संकीर्णाम् । 'माङ्गलिक' 'वैवोधिक' इत्यत्र 'प्रयोजनम्' इति ठक् । सौधा-  
 न्तरगवाक्षैः प्रासादमध्यवातायनैश्चलिताः प्रसृता यास्वरुणीजनेक्षणरेखाः सुन्दरी-  
 जननेत्रपङ्कयस्ता एव नीलोत्पलदामतोरणानि तीरभिरामाणि रम्याणि रम्यान्तराणि  
 प्रतोल्यभ्यन्तरालानि यस्यास्तामयोध्यामाजगाम । प्रविवेशैल्यर्थः ॥

साकेतं समुपेयिचान्स विजयी संसेवितो ब्राह्मिः  
 सुप्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान्स्वे स्वे पदे स्थापयन् ।  
 स्वच्छन्दं मुचिरं सुखान्यनुभवन्देव्या तथा सीतया  
 रामः पालयति स कीर्तिविभवैरामोदिनीं मेदिनीम् ॥१०९॥'

साकेतमिति । विजयी जयशीलः । 'जिहक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । यद्वा  
 प्रसस्तो रावणविजयोऽस्यास्तीति विजयी । प्रशंसायामिनिः । स प्रसिद्धो रामः  
 साकेतमयोध्याम् । 'साकेतः स्यादयोध्यायाम्' इत्यमरः । समुपेयिवान्प्रविष्टः ।  
 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । तथा ब्राह्मिर्जुर्भ-  
 रतादिभिः संसेवित उपचर्यमाणः । तथा सुप्रीवप्रमुखान्मुप्रीवादिभिःप्रियसखान्प्रिय-  
 सुहृदः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । स्वे स्वे पदे । किष्किन्धादिप्रतिनियतस्थानेष्वित्यर्थः ।  
 वीप्सायां द्विर्भावः । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विक्रपात्स्मिन्नादेशाभावः ।  
 स्थापयन्प्रतिष्ठापयन् । तथा देव्या सीतया समं स्वच्छन्दं यथेच्छं मुखान्यैहिकमो-  
 गाननुभवन् । दानक्षात्रोद्भवा कीर्तित्वस्या विभवैः सामर्थ्यैः समृद्धिभिरामोदिनीमा-  
 नन्दवतीं मेदिनीं भुवं मुचिरमतिचिरकालं पालयति स परिपालितवान् । 'उट् स्मे'  
 इति भूतार्थे लट् । शार्दूलविक्रीडितं श्रुत्वा—'तूर्पाक्षैर्मसजस्वताः सगुरवः शार्दूल-  
 विक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

१. 'रान्यं स्व' इति पाठः. २. 'विनयैरासेवितो' इति पाठः. ३. 'स्वच्छन्दः' इति  
 पाठः. ४. 'तथा' इति पाठः.

अथ कविः काव्यवर्णनारात्यानपूर्वकं काण्डसमीप्तिं श्लोकेनाह—

साहित्यादिकलावता शनगरग्रामावतंसायिता

श्रीगङ्गाधरधीरसिन्धुविधुना गङ्गाम्बिकासूनुना ।

प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डविहितानन्दे प्रवन्धे पुनः

काण्डो लक्ष्मणसूरिणा विरचितः पद्योऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे युद्धकाण्डः समाप्तः ॥

साहित्येति । साहित्यं काव्यनाटकालंकारादिसमुदायरूपविद्या तदादि प्रमुखं  
यासां ताः कला विद्या अस्य सन्तीति साहित्यादिकलावता । सकलविद्यारहस्या-  
भिज्ञेनेत्यर्थः । अत्र कर्मधारयस्याप्यनुद्वेगकरलात्सर्वदधिकेशीत्यादिवनिर्बोढव्यः ।  
शनगरमिति ग्रामस्तस्यावतंसवदाचरितोऽवतंसायितो भूषणायमानः । उपमानार्थका-  
चारक्यजन्तात्कर्तरि क्तः । स चासौ श्रीगङ्गाधरधीरश्च श्रीयुक्तो गङ्गाधरनामा पण्डितः ।  
'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः' इत्यमरः । स एव सिन्धुः समुद्र-  
स्तस्य विधुना चन्द्रेण । पुत्रलादुल्लासकरलाच्च तद्रूपेणेत्यर्थः । अतएव श्लिष्टपरम्परि-  
तरूपकम् । 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि' इत्यमरः । गङ्गाम्बिकासूनुना गङ्गाम्बिकागर्भसं-  
भूतेन लक्ष्मणसूरिणा लक्ष्मणाख्यविदुषा । प्राक्पूर्वं भोजेन राज्ञोदितैर्विरचितैः पञ्च-  
भिर्बालकाण्डादिसुन्दरकाण्डान्तैः काण्डैर्विहित आनन्दो विद्वत्प्रमोदो येन तस्मिन्नि-  
त्युत्तरपदसमाप्तः । प्रवन्धे चम्पूरामायणाख्ये काव्ये पुनर्विरचितः प्रणीतः पद्यः  
पण्णां पूरणः काण्डो युद्धकाण्डोऽपि चिरं जीयात् । सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थः ।  
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पूर्वेषां विदुषां मतानि विविधान्यालोच्य तत्सारम-  
व्याकृत्येयमखण्डपण्डितपरीतोषाय संदर्भिता ।

यद्यत्र प्रतिभाति दूषणमिदं विज्ञायतां भूषणं

तत्रापि प्रतिभाति चेन्ननु परामृश्यं ह्यवश्यं युधैः ॥

लौकेषु प्रतिभाति मध्यमजगत्तत्र त्रिलिङ्गाह्वयो

देशस्तत्र तथाद्रिमौलितनयातीरं परं तत्र च ।

ग्रामः काञ्जलुरीति तत्र महितः श्रीरामचन्द्रः सुधीः

श्रीमानुद्गृह्यताममुष्य कविताकन्यां रघूणां पतिः ॥

१. अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'कोलालाख्यमहाप्रहारमहिताकल्पेन संख्यावतां

मूर्धन्वेन विशारदेन विधुना श्रीसोमनाथोदये ।

प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डमहितानन्दे प्रवन्धे पुनः

काण्डो निर्मित एकचूतपतिना पद्योऽपि जीयाच्चिरम् ॥'

इति पाठः कश्चित्,



इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्मानसेन्दीवरसंसोहानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दन-  
चरणारविन्दमकरन्दाखादनकन्दलितसारस्वतीनाखण्डिततपःप्रभण्डमुनिप्रकाण्डम-  
ण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्यापश्चान्ववायमुधरपारात्वारपारिजातस्य ध-  
न्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोदण्डपण्डित-  
वर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरमुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां  
चेम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां युद्धकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्पिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

पद्याख्या श्रीयुद्धकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥



# चम्पूरामायणस्थश्लोकार्णानां सूची ।



श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
अश्लेशसंभूतगतागताभ्यां	मुन्दर.	७२	अनुपधि रचयित्वा	अयोध्या.	७
अचलमथ सलोलम्	युद्ध.	६६	अन्योन्यस्य सहक्षलक्ष्य	युद्ध.	८
अजनि पुनः समीकम्	युद्ध.	६०	अपहृतविद्युधार्तेः बाल.	बाल.	४
अतिचकितमतिः पुरैव	अयोध्या.	६२	अपाटवातकेवलमत्रकानां	बाल.	२
अत्याकुलां हरिवलैः	युद्ध.	३२	अपातयस्त्वर्गमुपाधयन्तं	बाल.	९
अत्रागमद्गौतमघर्मदारान्	बाल.	९०	अपि कुशलममर्त्याः	बाल.	१
अथ जलधौ निपेतुः	युद्ध.	२७	अपिददियममन्त्रे	अयोध्या.	६
अथ तमुवाच सा जनक	मुन्दर.	३२	अमयागतो मदपयाति	युद्ध.	१०
अथ दशरथः पुत्रं रामं	अयोध्या.	२	अभिविक्ते तु सुप्रीवे	किष्किन्धा.	२
अथ दशरथनन्दना	युद्ध.	९५	अभूदराजकम्लान	अयोध्या.	६
अथ दशरथवाणीं ताम्	बाल.	१११	अभ्यर्च्य कस्मैचित्तं	अयोध्या.	१०
अथ दाशरथेः कर्णम्	बाल.	४२	अनी तटसनीपनिर्जर	युद्ध.	६
अथ निगदितनीतिं	युद्ध.	३१	अम्भःपुरसुसंपूर्णा	किष्किन्धा.	३०
अथ निशिचरनाथं	मुन्दर.	२१	अम्भोजसंभवममुं	बाल.	२९
अथ निशिचरमाथात्	बाल.	५३	अम्भोधरोदरविनिर्गत	किष्किन्धा.	२०
अथ मदगजितैरधिक	युद्ध.	४९	अम्भोधिपाने सलिलेन	किष्किन्धा.	३१
अथ रघुकुलनाथो	अयोध्या.	३८	अयं कथं स्यादिति वाष्पं	अरण्य.	३५
अथ रामाभिधानेन	बाल.	३०	अयं कालः कालप्रमथन	किष्किन्धा.	२६
अथ वारानिधिं ध्यायन्	युद्ध.	२१	अयमसुखयदेवं देव	किष्किन्धा.	१२
अथ वीचीचयच्छत्र	बाल.	७८	अयं महात्मा तपसः	बाल.	९६
अथ सरसिजशोनेः	बाल.	८	अयि कवलय माममू	अरण्य.	५
अथ सेनान्यमिच्छद्भिः	बाल.	६०	अयि समसुखदुःखैरन्वितं	युद्ध.	८९
अथांशुमानयं राज्यं	बाल.	७५	अर्घोदीरितवीरवादम्	युद्ध.	८५
अथाखिलजनेक्षणेक्षित	युद्ध.	१०७	अलक्षितमहीधरप्रहण	युद्ध.	२०
अथात्रवीद्विरिवरतुङ्गन्	मुन्दर.	६८	अलक्ष्यत स रक्षसाम्	युद्ध.	७९
अथावासं शान्तेरकृत	अयोध्या.	७७	अलघुचलितसंज्ञावात	अयोध्या.	१०
अदृष्ट्वा तां नदीं तत्र	बाल.	८४	अलंकृतः कृतमभिषेक	युद्ध.	१०८
अनपत्यानधामर्त्यान्	बाल.	५९	अलम्बनिर्गमा शंभोः	बाल.	८३
अनिमिपभुवने वा व्योम्नि	मुन्दर.	३९	अलम्बुसायामिह्वाकोः	बाल.	८९
अनुजरचितपर्णागार	अयोध्या.	५२	अवकीर्य दाशरथिः	युद्ध.	५०
अनुनीय रावणिरथो	युद्ध.	६३	अवकीर्य दाशरथिः	युद्ध.	८१

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
अवमृथेऽवगिते	वाल.	२४	आपाटलाधरपुटान्त	सुन्दर.	४४
अवलेपभराकान्ता	वाल.	८२	आपूरयन्मद्रत्तयुंघोपैः	अयोध्या.	८
अवलोक्य हिरण्यनाम	सुन्दर.	६	आवालवृद्धमनुगच्छति	अयोध्या.	४४
अविरतकृषितान्तं	अयोध्या.	६८	आरुह्य पुष्पकमङ्गं	युद्ध.	९९
अविरलमिनवंशं	अयोध्या.	६७	आरुह्याद्रिमयावरुह्य	सुन्दर.	७०
अशोकवनिका लेभे	अरण्य.	३३	आर्यस्य रक्षितुमसूननुजः	युद्ध.	९०
असमञ्जं मुतं लेभे	वाल.	६६	आर्यार्यन्वेपणा कार्या	किष्किन्धा.	२१
असमञ्जसचारित्रम्	वाल.	६७	आलोक्य दूतमनुजम्	युद्ध.	८०
असमञ्जमुतं पात्रम्	वाल.	७१	आवर्तगतं संभ्रान्त	वाल.	८१
अमुरसमरवेलाजातवाधा	अयोध्या.	१९	आविःप्रलापमटवीम्	अयोध्या.	४७
असौ जनकनन्दिनीं तत	सुन्दर.	१५	आविःशाखाशिखोन्नेय	वाल.	८०
असौ वसिष्ठनिदेशात्	वाल.	९८	आविर्बभूव पूर्वाद्रेः	सुन्दर.	१०
अन्नि प्रशस्तविभवैः	वाल	१८	आश्रुतः श्रुतवृत्तेन	वाल.	४०
अस्ति प्रशस्ता जन	वाल.	११	आसारधारां विकिरन्	युद्ध.	४२
अस्माकं रूपलक्ष्मीम्	किष्किन्धा.	२४	आहूय रामं विनयाभि	अयोध्यां.	७
अस्माननाश्रिततपोवन	अयोध्या.	५	इति जनकपुरोधःश्लाघितो	वाल.	९९
अस्मिन्पुरा पुरभिदः	वाल.	३८	इति युवार्णं कृतसौहार्दं तं	किष्किन्धा.	४२
अस्य पीताम्बरलाने	अयोध्या.	४०	इति विविधरसाभिः	वाल.	१७
अहं वन्द्यस्य शूद्रायां	अयोध्या.	५८	इत्थं वदन्निन्दुमुर्लीं सलीलं	युद्ध.	१०४
अहह निहता लङ्का वाला	युद्ध.	९४	इत्थं विदितवृत्तान्ते	वाल.	७२
अहह विधिनियोगादय	युद्ध.	१३	इत्थं विलप्य दयितां	अरण्य.	४१
आकर्ष्य किंनरमुखात्	युद्ध.	१४	इत्थं जाम्बवता परापर	किष्किन्धा.	४८
आकृष्य दूरमुटजादध	अरण्य.	२६	इत्यालपन्करणमेप	युद्ध.	९
आजानपावनधीरां	वाल.	५४	इन्द्रनीलानलोदयत्	वाल.	२२
आदाय तत्प्रगुणमाशु	वाल.	११२	इह समदगजेन्द्रन्यस्त	अरण्य	९
आदित्यः कृतकृत्य एप	सुन्दर.	१४	उच्चस्थे ग्रहपञ्चके	वाल.	२९
आदिष्टा रघुनन्दनेन	युद्ध.	२६	उच्चगतिर्जगति	वाल.	२
आदीप्यमानपवनात्मज	सुन्दर.	६२	उज्जृम्भितस्य तुरसा	सुन्दर.	७
आर्द्रा नीलांशुकश्रीलादनु	सुन्दर.	५९	उत्रासकारमुदच्छित्	युद्ध.	६
आधूय मोहमहितो	युद्ध.	५१	उदपतदुपभोक्तुम्	किष्किन्धा.	४७
आर्षां सिद्धीपधिरिव	किष्किन्धा.	४	उपग्रहक्षस्य परोक्षभावा	सुन्दर.	२५
आनन्दवाप्यविसरो वीदेने	अयोध्या.	४	उपचितजीवनधारा	किष्किन्धा.	२५
आनन्दमन्थरमनन्तर	युद्ध.	८	उपरि यथा यथा मणि	युद्ध.	१००
आनाकलीकपरिकीर्तित	सुन्दर.	४४	उपागतौ मिलितपर	वाल.	९
आनीतचूडामणिसंनि	सुन्दर.	७३	एकं हेह्यसंभवात्	युद्ध.	३६

श्लो०	का०	श्लो०	श्लो०	का०	श्लो०
एतद्विक्रमवीक्षणेन जनि	सुन्दर.	५८	क्षीराम्भोधेर्जठरम्भितो	वाल.	१४
एते ववृधिरे वीराः	वाल.	३३	खण्डनाय वसुधावधू	अयोध्या.	८६
एनं पुराणनगरीं	वाल.	१९	खरपरुषि शरासने	अरण्य.	२०
एवंविधे प्रियतमे	किष्किन्धा.	१५	खरवधपरिशुद्धे	अरण्य.	२१
एवं निशम्य कुपितः	सुन्दर.	५३	जग्राह जनकात्सीताम्	वाल.	१०८
एवं भर्त्रा भंत्सिताप्याद्रं	अयोध्या.	२३	गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता	वाल.	८५
एषा निकृष्टमतिरात्म	अयोध्या.	७०	गच्छता दशरथेन निर्वृतिं	अयोध्या.	१
एषा राक्षससार्वभौम	सुन्दर.	१३	गद्यानुबन्धरसमिधित	वाल.	२३
ककुभि कुलिशपाणेः	किष्किन्धा.	३८	गुणमनिमिपचापे कंचित्	वाल.	१०९
कन्याद्वयममुप्यासीत्	वाल.	५६	धनश्यामलपत्रस्य	किष्किन्धा.	२९
कपयः कैकसेयानां	युद्ध.	५४	धर्मं निदाघकिरणस्य	अयोध्या.	४१
करतलैरपचायुमथेक्षणैः	किष्किन्धा.	३	घोरस्य राघवकलत्रतपो	सुन्दर.	५५
कल्याणवादसुखितां	अयोध्या.	३१	चक्रे शक्रजिदाश्या रणं	सुन्दर.	६३
कल्याणि त्वद्वियोगेन	सुन्दर.	२७	सुलकगतसमुद्रास्वादाने	अरण्य.	११
काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसाम्	अरण्य.	३४	चूडामणिं कपिवरस्य ददौ	सुन्दर.	३६
कान्तारभाजि मयि केकय	अयोध्या.	३०	छन्दोमयीनां निलयस्य	वाल.	१०
कामक्षिप्तपृपत्कमित्र	किष्किन्धा.	३४	जनकः स्वकनीयांसम्	वाल.	१०७
कारुण्यं निरवधि यत्तव	किष्किन्धा.	१४	जनकः स्वयं दनुजवंश	युद्ध.	९२
किं नागतस्ते श्रवसोः	अयोध्या.	१७	जननीतिविहीना मे	अयोध्या.	७१
किमिति भजथ मौनम्	किष्किन्धा.	४५	जज्ञे तदन्नभवती	युद्ध.	६९
कुशरूपकुशेशयासनाश्रं	सुन्दर.	३५	जेतारमाहवमुखे	युद्ध.	४८
कुशस्त्वम्बेऽपि संभूतम्	किष्किन्धा.	७	ज्योत्स्नां विनापि	सुन्दर.	१८
के यूयमक्षतबले	किष्किन्धा.	४०	ज्वलदनलं त्रिशूलम्	युद्ध.	५६
केशहस्तं स्वहस्तेन	अयोध्या.	७५	त एते तपसा दीप्ते	वाल.	७०
कोपादसौ परिपृतोमर.	युद्ध.	७८	ततस्तनयश्चतान्तं	वाल.	७४
कोपादुत्पतितस्तदा	युद्ध.	३३	ततस्तासोपान्ते जनक	अयोध्या.	७८
कौबेरस्य तु पुष्पकस्य	युद्ध.	३७	ततो गोकर्णमासाद्य	वाल.	७७
कौसल्यायै प्रथममदिशत्	वाल.	२३	ततो धृतनखायुधः	युद्ध.	४१
कृतासमञ्जनिर्यासम्	अयोध्या.	३५	ततो भरतशत्रुघ्नौ	वाल.	१११
कृत्वा भारुतिलद्वनोत्थित	सुन्दर.	२	ततो भाविनि संप्रामे	वाल.	४३
कृत्वा मूर्धनि शासनम्	युद्ध.	६८	ततो मदपरिह्वयवंग	युद्ध.	४०
कव्यादवपुषा सोऽयम्	वाल.	६८	ततो महर्षिर्जनकस्य राहः	वाल.	१०२
क्षतार्कभवतेजति क्षपित	युद्ध.	६५	ततो हनूमान्दशकण्ठ	सुन्दर.	१
क्षिप्ताः संयति पुष्पिताः	युद्ध.	५५	तत्करास्तमसा रुद्धा	सुन्दर.	११
क्षितिपतिवनयानां हन्त	किष्किन्धा.	१९	तत्काले पिशिताशनाश	वाल.	४१

श्लो०	का० श्लो०	श्लो०	का० श्लो०
तत्र तत्पत्रसंछन्न	मुन्दर. १६	तोयादानसदानपुष्कर	अयोध्या. ५७
तत्र वालिकरनुन्न	किष्किन्धा. ११	त्रैविध्यं श्रूयतां वस्तु	वाल. ६३
तत्र सत्रं परित्रातुं	वाल. ३६	लपित्राहं परित्रातः	मुन्दर. ७५
तत्र सीताविवाहार्थम्	वाल. १०१	लदभिलपितपूर्त्या वक्षितः अरण्य.	३७
तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै	वाल. ६२	लया मया च कर्तव्यः	अयोध्या. ८१
तत्रासनं द्रुतमपास्य	किष्किन्धा. ३५	लया सह प्रस्थितचित्त	मुन्दर. २८
तथातिथ्यं चक्रे भरत	अयोध्या. ७६	दत्तार्जुनविकासेन	किष्किन्धा. २३
तदनु जनकपुत्रीयात्रया	अरण्य. २५	दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता.	मुन्दर. ६९
तदनु दनुकचन्द्रेणा	अरण्य. ४३	दशमुखरथमाशु ध्वस्त	अरण्य. ३१
तदनु शूलमखण्डयत्	अरण्य. ३	दशरथात्मजयुगमनिरी	अरण्य. १६
तदेनाभेनसो मुक्तां	वाल. ९३	दशशतनयनेऽपि वीक्ष्य	अरण्य. ७
तनयविरहवार्तामात्र	अयोध्या. १३	दशाननशरक्षतिक्षरत्	युद्ध. ८६
तनुं तनुकृत्य तदा हनुमान्	मुन्दर. ८	द्वितीयेऽपि दिवं याते	वाल. ७६
तपनपवनयोयः प्राप्तवान्	किष्किन्धा. ६	दिवाकरश्लोपभवां ममार्ति	किष्किन्धा. ४१
तमेनमन्वजायन्तं	वाल. ३१	दु.खे मुखे च रज एव	वाल. ९४
तया तटिन्या जाह्नव्या	वाल. ८८	दुर्वीरे तदनु द्वयोश्च	युद्ध. ४७
तयोरैकस्य संरम्भो	अयोध्या. ११	दृष्टे यत्र यदृच्छयापि	युद्ध. १
तरंगाकृष्टमार्तण्ड	वाल. ७९	दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैः	अयोध्या. ३८
तस्मिन्क्षणे वरयुगं चिर	अयोध्या. १२	देव तस्याः प्रतिष्ठासूनु	मुन्दर. ७७
तस्मिन्निरयं प्रार्थना	अयोध्या. ४९	देव सत्तनयस्य कुन्तलभरं	अयोध्या. ५४
तस्मिन्नुज्जृम्भितोष्ण	अरण्य. १५	देवे स्थितेऽपि तनयं तव	अयोध्या. ६
तस्मिन्प्रदोषसमये	मुन्दर. १२	देव्या दशाननवचोमय	मुन्दर. २६
तस्मिन्महापथधिया वदनं	अरण्य. १०	देव्या यस्या वसनमुदधिः	वाल. १००
तस्मिन्हनुमदरणिप्रभवे	मुन्दर. ६४	देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्त	मुन्दर. ७५
तस्या विदेहदुहितुः पद	अयोध्या. ५५	द्रष्टुं नालमगाधतां फणि	युद्ध. १०
तस्येदमाश्रमपदं सरसी	अरण्य. ८	द्रागवाहणीमजननिहुत	किष्किन्धा. ३६
तातः स्ववाचा व्यवहस्य	अयोध्या. ७२	न केवलं मामहरहुरात्मा	मुन्दर. २३
ताते पितृवनं याते	अयोध्या. ७२	न गणयन्ति यदि त्वं	युद्ध. १६
तत्र नदी विधुषा लब्धा	वाल. ५७	न योग्या नगरं प्राप्तिः	किष्किन्धा. २२
तापोप्रशान्तिनटनात्	किष्किन्धा. ३३	नवः कटिणकर्पणत्रुटित	वाल. १०५
नामान्वसदशरयः	वाल. १२	नाक्रान्तास्त्रिदिवः परैः	अयोध्या. ६०
तायुभौ च शृगुपंशसर्मिधौ	वाल. ११३	नाथो विमोक्तुमुदयुक्त	युद्ध. २३
तासु प्राची गतास्त्रिसः	वाल. ८६	नारायणाय नलिनायत	वाल. १६
तिष्ठन्क्षत्रार्हदृष्टी	वाल. ९५	नाहं मुकेतुतनया न च	किष्किन्धा. १८
तूणीमुखात्वरितमुद्धरणे	युद्ध. ८४	निद्राक्षयादरुणितेन	मुन्दर. ७१

श्लो०	का० श्लो०	श्लो०	का० श्लो०
विपिनमवजगाहे	अरण्य. २४	सतल्ले दाशरथौ	अयोध्या. ३
वियत्तले तदनु निलीय	युद्ध. ४४	सलक्ष्मणं तमपि	युद्ध. ६
विलङ्घय विविधारुरेसान्	अयोध्या. ८४	साकेतं समुपेयिवान्	युद्ध. १०
विशिखे विशिखे तस्मिन्	अरण्य. २	सागरेण कृतज्ञेन	सुन्दर.
विशुद्धशीलामनलेन	युद्ध. ९८	साधारणीक्षितिभुजां	किष्किन्धा. १
विस्तीर्णैर्क्षैर्विपिनहरिणैः	अयोध्या. ८५	सापि सप्तार्चिषा क्षिप्तं	वाल. ६
वृषस्यन्ती वृषस्कन्धं	अरण्य. १७	साहित्यादिकलावता	युद्ध. ११
वेलोल्लङ्घनमेतेषां	अयोध्या. ८०	सिद्धार्थको महामाल्यः	अयोध्या. २
व्यापारयत्तथ विलोचन	युद्ध. २२	सीतापतेः किसलयैः परि	अयोध्या. ५
शतधारकठोरशिखैः	युद्ध. ७४	सीता पुरा गगनचारिभिः	अयोध्या. ३
शरणमथ शरव्यथा	युद्ध. २५	सीताभिधानकमलां	सुन्दर. ५६
शस्त्राक्षि समुत्सुकोऽपि	युद्ध. ८७	सीतामाहर्तुकामाम्	अरण्य. ११
शिरसा तव सौमित्रिः	सुन्दर. २९	सीतामुदीक्ष्य निभृतेन	युद्ध. ९६
शिवयोर्युंशतोर्वार्यं	वाल. ५८	सुखोचितानां सुव्यक्त	अयोध्या. ३१
शुला शकजितः सुतस्य	युद्ध. ७७	सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखा	किष्किन्धा. ४४
श्रेयः पदात्पदमुपैति	युद्ध. २०	सुबाहुराधवोन्मत्तः	वाल. ५१
स एष सानुजः प्रायात्	अयोध्या. ८३	सुमुखि मम सुमित्रा	अरण्य. २७
सकान्तवर्णान्तरगाधि	वाल. ४९	सेवारसानुगतपीरमनो	अयोध्या. ५३
संप्रामकेलिपरिघट्टनभ्रम	सुन्दर. ४५	सैन्यैस्ततो रघुपतिः	युद्ध. ७
स्पामदुर्दिने तस्मिन्	सुन्दर. ४१	सैषा भागोरथी जहोः	वाल. ८७
स च सुचिरं नियुध्य	युद्ध. ६२	सोऽपि मला विलं तत्र	वाल. १७२
स तां सतां बुद्धिमिथ	किष्किन्धा. १	सोऽपि श्रवंगमभिवीक्ष्य	सुन्दर. ४७
सत्यविश्रवमपत्यसंगतः	अयोध्या. १६	सोऽयं ददर्श दशकन्धरम्	सुन्दर. ४३
सत्योद्यां गिरमिह	अयोध्या. २०	सोऽयं मदान्धहृदयो	सुन्दर. २०
स दण्डकायं कृतदण्ड	अरण्य. २३	सोऽहं श्रवङ्गमपतेः	युद्ध. ३४
संतापघ्नं सकल	वाल. १३	सौख्यावहस्य पवनात्मज	सुन्दर. ३०
संत्रसापूर्वममुतस्तव	किष्किन्धा. १७	स्वकूलैः शाखानामव	सुन्दर. ३७
स पितरमनवेक्ष्य तत्र	अयोध्या. ६३	स्वतःसिद्धं यरिमन्नितर	अयोध्या. ७९
सपुत्रीयन्सपत्नीक	वाल. ६५	स्वयमपि शरभज्ञ	अरण्य. ४३
सप्रीणा चेजनकतनया	अरण्य. ३९	हरिकुलारवतश्चलितः	युद्ध. ८१
समभूतसमये तस्मिन्	अरण्य. ३०	हा कष्टमत्र नेहि सा	अरण्य. ३६
स भारुतैर्नैर्कृतपाशजन्मा	सुन्दर. ४२	हा तात हा जननि	सुन्दर. ६७
सरसपटीरकुञ्जवन	युद्ध. ११	हा नाथ क चिरायसीति	अरण्य. २४
सर्वं सपर्वतामुर्वाम्	वाल. ६९	हस्ताद्रेः शिखराणि तानि	वाल. ४६
		हे वीरा स्युषनाथाः परि	किष्किन्धा. ४६